Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE

VOLUME CİLT
3

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ II B
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES II B

ÖRNEK ÇALIŞMALAR
CASE STUDIES

Editors / Yayımcılar: **Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk**

ANKARA • ASTANA / 2016

UNESCO 2016 HOCA AHMET YESEVÎ YILI ANISINA
IN MEMORIAM OF THE UNESCO 2016 HODJA AKHMET YASSAWI YEAR
В ЧЕСТЬ ГОДА ХОДЖИ АХМЕТА ЯССАУИ, ЮНЕСКО 2016

VOLUME CiLT / 3

International Turkic Academy
Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE
ПОКА ЕЩЁ ЗВУЧАТ ЭТИ ЯЗЫКИ

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ II B
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES II B
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ

ÖRNEK ÇALIŞMALAR
CASE STUDIES

VOLUME **CiLT**
3

Editors / Yayımcılar: **Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk**

ANKARA • ASTANA / 2016

Tehlikedeki Türk Dilleri II B: Örnek Çalışmalar, Cilt 3
Endangered Turkic Languages II B: Case Studies, Volume 3

Baskı Tarihi/Published in
Aralık/December 2016

Editörler/Editors
Prof. Dr. Süer Eker
Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk

Yayın Koordinatörü/Publishing Coordinator
Halil Ulusoy

Kapak Fotoğrafı/Cover Photograph
© Nükhet Okutan

ISBN: 978-9944-237-52-9

© Uluslararası Türk Akademisi/International Turkic Academy
Barış ve Uyum Sarayı Tauelsizdik Cad. No:57 Astana / Kazakistan
Tauelsizdik street 57, 010000, Palace of Peace and Reconciliation
Astana city, 010000, Republic of Kazakhstan
www.twesco.org • int@twesco.org
Tel: +7 (7172) 74-46-86

© Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı
Presidency of the Board of Trustees of the Khoja Akhmet Yassawi
International Turkish-Kazakh University
Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuğuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/Ankara
Taşkent avenue Şehit H. Temel Kuğuoğlu street. No: 30 06490 Bahçelievler/Ankara, Turkey
Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 216 06 09
www.ayu.edu.tr • yayinlar@yesevi.edu.tr

Uyarı: Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmaz.

Disclaimer: The views and opinions expressed in this book are those of the authors and do not necessarily reflect the opinions of the International Turkic Akademy and Presidency of the Board of Trustees of the Khoja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University

AZERBAYCAN AZERBAYJAN АЗЕРБАЙДЖАН **KIRGIZİSTAN** KYRGYZSTAN КИРГИЗИЯ
KAZAKİSTAN KAZAKHSTAN КАЗАХСТАН **TÜRKMENİSTAN** TURKMENISTAN ТУРКМЕНИСТАН
ÖZBEKİSTAN UZBEKISTAN УЗБЕКИСТАН

TÜRK DEVLETLERİNİN BAĞIMSIZLIKLARININ 25. YILI ONURUNA

IN MEMORIAM OF THE 25th ANNIVERSARY OF THE INDEPENDENCE OF THE TURKIC STATES

ПАМЯТИ 25-ЛЕТИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ

Prof. Dr. Darhan Kıdırali
Uluslararası Türk Akademisi Başkanı
President
Darkhan Kydyrali
International Turkic Academy

Dil, şüphesiz, insanlığın en değerli hazinelerinin başında gelir. İnsanlar, duygu-düşüncelerini aktarmak, kendilerini ifade etmek, bilgi ve birikimlerini paylaşmak, dünyayı tanımak ve tanıtmak için dile müracaat eder. Dil yeterliğine sahip olmayan, kelimeleri yerinde ve doğru kullanamayan bir insan sağlıklı düşünemez, dünyayı kavrayamaz. Aslında dili incelemek, insan şuurunun sırlarını çözmekle eşdeğerdir. Dolaysıyla, dil sadece bir iletişim aracı değildir, aynı zamanda insanı diğer varlıklardan ayıran, medeniyet inşa eden çok önemli kültürel değerdir; bir milletin geçmişini, bugününü ve geleceğini belirleyen önemli unsurdur. Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu M. K. Atatürk'ün 'Türk dili, dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. *Çünkü, Türk milleti geçirdiği nihâyetsiz felâketler içinde bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir.'* vecizesi büyük anlam taşımaktadır. Bu sebeple, sadece geçmişten süzülüp gelen sözümüzü değil, geleceğe bakan özümüzü de içerdiği için dilimizi korumamız ve zamanın gereklerine göre geliştirmemiz gerekmektedir.

Genel kabule göre, günümüz dünyasında 6,500-7,000 dil vardır. Maalesef, dillerin sayısı giderek azalmaktadır. Az nüfuslu halkların dilleri, dünya dillerinin yarısını teşkil etmektedir. Bu dillerin önemli bir kısmı yakın gelecekte kaybolma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Language is undoubtedly one of the most precious treasures of humanity. People apply language to convey feelings and thoughts, to express themselves, to share accumulation of knowledge, or even to recognize and promote the world. A person who does not know the language enough, who is not able to use words properly and correctly cannot think straight and comprehend the environment. In fact, examining the language is equivalent to explore mysterious of human consciousness. Therefore, language is not only means of communication; it is also very significant cultural asset that separates human beings from other beings and builds civilization. At the same time, it is important factor that determines past, present and future of a nation. In this regard, the brief expression of M.K. Atatürk has great meaning: *'Turkish language is the most beautiful, richest and easiest to understand language in the world. Turkish language is a sacred treasure for the Turkish nation. Because today the Turkish nation realizes that everything that constitutes its own nationality has been preserved by its language in endless disasters that the Turkish nation faces. Turkish language is the heart and mind of Turkish nation.'* Consequently, since the language includes not only our speeches coming from the past, but also our essence looking to the future, it is essential to protect and develop our precious language in compliance with the necessities of time.

According to general acceptance, there are 6,500-7,000 languages in today's world. Unfortunately, the number of languages has been getting smaller and smaller and many of them are in danger of disappearing. These are pri-

UNESCO tehlikedeki dillerin korunması maksadıyla çalışmalar yapmaktadır. UNESCO tarafından paylaşılan bilgilere göre, son 60-70 yıl zarfında 200'den fazla dil kaybolmuştur. Bugün ise 538 dil kritik, 502 dil ciddi tehlike altında ve 607 dil ise savunmasız durumdadır. Ne yazık ki, bu listede Türk dilleri/lehçeleri de yer almaktadır. Bu durum, özellikle SSCB'nin 20. yüzyılda izlediği dil politikalarıyla tahrip edici vahim olayların sonucunda ortaya çıkmıştır.

20. yüzyıl sonunda bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri, dillerini ve kaybolmakta olan değerlerini koruma altına almaya başlamıştır. Ancak, müstakil devletleri olmayan bazı Türk topluluklarının bu tehlikeyi atlattıkları söylenemez. Bu sebeple, Türk dilini araştırmakla mükellef olan ve "Son Sesler Kaybolmadan" öz deyişi ile yola çıkan Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Üniversitesi; değerli bilim adamları Süer EKER ve Ülkü ÇELİK ŞAVK'ın yürütmekte olduğu 'Tehlikedeki Türk Dilleri' temalı uluslararası araştırma projesine destek vermeyi kendilerine bir borç bilmiştir.

Sonuç olarak böyle önemli belgesel çalışmanın ortaya konulmasından kıvanç duyduk. Çalışmaya katılan bütün bilim adamlarını yürekten kutlar, bu çalışmanın güzel dilimizin korunması çabalarına katkıda bulunması dileğiyle saygılar sunarım.

marily the languages of minor communities that constitute half of the world languages.

For this reason, UNESCO endeavors to protect endangered languages. According to information given by the international organization, now 200 languages have disappeared in the last 60-70 years, 538 languages are in critical level, 502 ones are seriously endangered and 607 languages are vulnerable. Turkish language and dialects are unfortunately ranked in this list. This situation is especially the result of devastating events related to the foreign policy of the USSR in the 20th century.

After gaining their independencies at the end of the 20th century, Turkic Republics have begun to protect their languages and lost values. However, it cannot be claimed that some communities-without independent states have survived this danger. Therefore, International Turkic Academy who has been obliged to investigate Turkish language takes initiative "Before last voices disappear". Thus, Hodja Akhmet Yassawi University and International Turkic Academy support the research project called "Endangered Languages: Theoretical Framework" conducted by distinguished scientists Süer EKER and Ülkü ÇELİK ŞAVK. As a result, we are proud of revealing such important documentary work. I cordially congratulate all the scientists who participated in the work and I hope this work will make contribution to the protection of our beautiful language. Yours respectfully.

Prof. Dr. Musa Yıldız
Ahmet Yesevi Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanı

Prof. Dr. Musa Yıldız
Hodja Akhmet Yassawi University
President of Board of Trustees

Dil, 'eşref-i mahlukât' olan insanı insan yapan en önemli değerlerinden biridir. Tarihin en eski dönemlerinden günümüze kadar farklı sebeplerle yüzlerce dil yok olmuş, mevcut dillerden yüzlerce yeni dil doğmuştur.

Bu kesintisiz ama tabii süreç, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Batıda yükselen milliyetçi dalgaların, azınlıkları ve azınlık dillerini tehdit olarak algılamaya başlamasıyla farklı bir mahiyet kazandı. Bu dönemde, dil siyasetleriyle çoğunluğun dilinden ve resmî dilden farklı olan diller büyük ölçüde asimile edildi.

19. yüzyılın ortalarına kadar Arap alfabesiyle yazılan, söz varlığı ve gramer bakımından birbirinden çok farklı ve uzak sayılamayacak Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinin kaderi de farklı olmadı. Gaspıralı İsmail'in 'Tercüman' gazetesiyle simgelenebilecek Ortak Dil çabaları, Çarlık Rusyasının, Müslüman Rusya Türklerinin ortak yazı dili Çağatay Türkçesini işlevsizleştirmesi, kamu alanından çıkarması ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayamayacak hale getirmesiyle neticelendi.

1917 Ekim Devrimi'nin ardından kurulan Sovyetler Birliği de 'böl ve yönet' ilkesiyle çok sayıda mahalli yazı dili ihdas etti. Bu diller labirentinin yol açacağı anlaşmazlık ve kaos ortamı; Sovyetler Birliği sınırları dâhilinde farklı dilleri konuşan, farklı dinlerin müntesibi halkları Rusça konuşan, ateist 'Homo Sovyetus' yaratılması hedefine yönlendirdi. Bu politikalar, sahip oldukları demografik avantajlara rağmen çok nüfuslu Türk halklarının dillerini dahi orta ve uzun vadede bütünüyle işlevsizleştirme tehlikesiyle karşı karşıya getirdi.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Türk Cumhuriyetleri bu tür bir akıbetten kurtuldu. Rusya sınırları dâhilinde kalan Türk dillerinin ise, kısa ve orta vadede Rusçaya bir alternatif oluşturma imkânları bulunmadığı gibi, Rusça karşısında folklorik ve sembolik birer öğe olmaktan öte şansları yoktur. Rusya örneğindeki bu tespitin, Türk dillerinin yerli azınlık dili olarak konuşulduğu diğer ülkeler için de geçerli olduğu ifade edilebilir.

Günümüz şartlarında ise farklı dillerin kültürel zenginlik unsuru ve insanlığın binlerce yıl boyunca sahip olduğu birikimleri taşıyan bir araç olarak değerlendirilmeye başlamasıyla bu kez 'tehlikedeki diller' ve bu dilleri 'belgeleme veya yeniden canlandırma' girişimleri gündeme geldi.

Language is one of the most important values that make a human a human, which is the 'most valuable of the created ones'. Since ancient times of history, hundreds of languages have disappeared up to date, due to various reasons, and hundreds were born from the existing ones.

This continuous, yet natural process gained a different quality through perception of minorities and languages of those as a threat by the nationalistic waves, which increased especially in the West, after the 19th century. In this age, languages other than the language of the majority and that of the official language assimilated significantly, through language policies.

Until the mid-19th century, the fate of Ottoman and Chagatai Turkish, which could not be considered very different from and distant to each other in terms of words and grammar and which were written in Arabic Alphabet, was not much different. Efforts for a Common Language that could be symbolized with the newspaper 'Tercüman' of Gaspıralı İsmail, ended with the Tsarist Russia making the Chagatai Turkish, which was the common written language of Muslim Russian Turks, nonfunctional and omitting it from public use and making it become unable to respond to the needs of the time.

Soviets Union, which was founded after the October Revolution in1917, also created a big number of local written languages on the principle of "divide and govern". This environment of conflict and chaos leaded by this labyrinth of languages steered the communities that spoke different languages and were followers of different religions within the borders of Soviets Union to the target to create a Russian speaking and atheist 'Home Sovietus'. These policies, jeopardized the languages of highly populated Turkic people, despite the demographic advantages they had, to become non-functional in medium and long terms.

Turkic Republics evaded this end, with the dissolution of Soviets Union. Turkic Languages that remain in the Russian borders do not have a possibility to become an alternative to Russian in short and medium terms, nor a chance to become something more than a folkloric and symbolic element against Russian. This finding in the example of Russia, can be deemed as valid in the other countries, where Turkic languages are spoken as a language of local minorities.

Under the circumstances of today, upon the fact that different languages have started to be considered as an element of richness and a tool bearing the accumulation

Sosyal, siyasal, bilimsel farklı pek çok görünümleri bulunan 'tehlikedeki diller' olgusu, 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası kamuoyunun gündeminde önemli bir yer tutmaya başladı. Dilleri ve tabiatıyla kültürleri yok olma, gelecek nesillere aktarılamama tehdidi ile karşı karşıya kalan genellikle az nüfuslu halklar, özellikle Batı ülkelerinde sivil toplum kuruluşları ve misyoner teşkilatlarından üniversitelere kadar pek çok kurum ve kuruluşun ilgili odağı oldu.

Çoğu örnekte geri dönüşü mümkün olmayan bu süreçte, yok olma riskiyle karşı karşıya bulunan dilleri, diğer bir ifadeyle 'tehlikedeki diller'i belirli ölçüde kayıt altına alma, belgeleme ve bu dillerin yok olma süreçlerini, en azından, yavaşlatma konusunda UNESCO'nun 'Tehlikedeki Diller Atlası' ve Google tarafından desteklenen 'Endangered Languages' vb. dünya genelinde çeşitli çalışmalar yürütülmeye başladı. Anılan bu çalışmalar, dünyadaki bütün 'tehlikedeki diller'i kapsar nitelikte olmasına rağmen, özelde, risk altındaki Türk dillerinin durumu, Türkoloji araştırmaları içerisinde ayrıca ele alınması gereken bir konu haline geldi.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı ve Uluslararası Türk Akademisi tarafından desteklenen 'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi', yukarıda dile getirilen fiili durumlardan hareketle, konuya Türkiye merkezli ancak Türk dili konuşan halklara yönelik bir bakış ve yorum ortaya koymaktadır.

'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi', UNESCO'nun 'Tehlikedeki Diller Atlası'nda belirlenen ilkeler çerçevesinde ve yine bu atlasta yer alan konuşurlarını kaybetme, yok olma tehdidi ile karşı karşıya bulunan Türk halklarına ve dillerine yönelik farkındalık yaratmayı ve bu farkındalığı geliştirmeyi; konuyla ilgili bilimsel çalışmaları teşvik etmeyi ve bir araya getirmeyi, sonuçta temel bir başvuru kaynağı hazırlamayı amaçlayan disiplinlerarası ve uluslararası bir çalışmanın ürünüdür.

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının yirmi beşinci yılına ve UNESCO 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılına ithaf edilen 'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi'nin ürünü dört ciltlik ansiklopedi niteliğindeki kitap seti, başta Türkiye olmak üzere, ABD, Almanya, Azerbaycan, Çin, Kazakistan, Macaristan, Romanya, İsveç, Rusya, Ukrayna, Yunanistan vd. ülkelerden her biri ele aldığı konunun uzmanı çok sayıda bilim insanının Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk dillerinde kaleme aldıkları Fuyü Kırgızcasından Polonya Karaycasına; Dolgancadan Kaşgaycaya kadar az nüfuslu, az konuşurlu Türk dillerini ele alan, telif ve tercüme makalelerden oluşmaktadır

Bu düşüncelerle projenin hayata geçmesini sağlayan değerli bilim insanlarına çok değerli katkıları münasebetiyle teşekkür ederim. Bu çalışmaya imzalarını atan farklı ülkelerden bilim insanlarının ve araştırmacıların zor şartlar altında ve dört yılı aşan bir sürede oluşturduğu bu ortak platformun proje ile bir kitapta toplanarak yayımlanmasının, oldukça önemli olduğunu ifade etmek isterim.

of thousands of years of humanity, attempts to define the 'endangered languages' and 'certify and revive' these languages have come to fore.

The fact of 'Endangered languages' that has many different aspects as social, political and scientific, has become a very important subject in the agenda of international public since the 1990s. Generally underpopulated communities, which face with extinction in term of languages and thus, of culture and with the threat of not being able to transfer it to new generations, became the focus of attention of many institutions and organizations from the non-governmental organizations and missioner institutions to universities, in particular in the Western World.

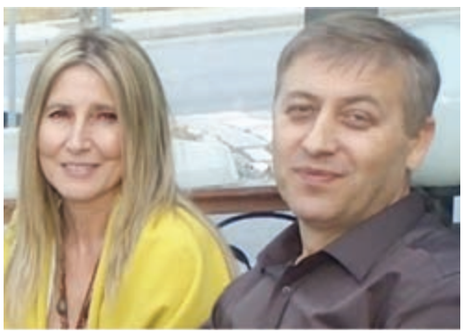
In this process, which is irremediable in most cases, various works have started at a certain level to record, certify and at least to slow down the extinction process of these languages that face with the threat to extinct, in other words 'endangered languages'.'Atlas of the World's Languages in Danger' of UNESCO and 'Endangered Languages' page supported by Google are two of those. Although these mentioned studies cover all the 'endangered languages' in the world, specifically, the situation of the threatened Turkic languages has become a subject that needs special consideration under the Turcology researches.

'Endangered Turkic Languages Project' supported by Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University Presidency of Board of Trustees and International Turkish Academy, delivers a vision and interpretation to the subject, centered in Turkey, yet devoted to the Turkic language spoken communities based on the actual situation mentioned above.

'Endangered Turkic Languages Project' is the product of an interdisciplinary and international study aimed at raising awareness regarding the Turkic communities and languages that face extinction or loss of the speakers of the languages stated in the "Atlas of the World's Languages" of UNESCO and based on the principles in the Atlas, and develop this awareness, encourage and merge the scientific studies on the issue, and prepare a basic reference guide eventually.

The book set, at the quality of a four volume encyclopedia, which is the product of "Endangered Turkic Languages Project" and dedicated to the twenty fifth anniversary of independence of Turkic Republics and UNESCO 2016 Hodja Akhmet Yassawi Year consists of copyright and translation articles on Turkic Languages with little population and little number of speakers from FuyuKirgizh to Karai of Poland, from Dolgan language to Qashqai Language, written in Turkish, English, Russian and in Turkic Languages by numerous scientists, each of whom are the experts in their respective fields, primarily from Turkey and Azerbaijan, China, Germany, Greece, Hungary, Kazakhstan, Romania, Sweden, Ukraine, USA and other countries.

I would like to thank to the esteemed scientists, who ensured the realization of this project, for their substantial contributions. I would like to express that the publication of this common platform created under hard circumstances and in a period of time of over four years by scientists and researchers, who are the signatories of this study, from different countries, through the compilation in a book through the project is very important.

Süer Eker
Ülkü Çelik Şavk

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ PROJESİ: GENEL BİR BAKIŞ

(ÖN SÖZ)

Yapılan bilimsel çalışmalardan elde edilen veriler yeryüzündeki dil çeşitliliğinin giderek azaldığını ve UNESCO'nun saptamalarına göre yaklaşık 7,000 dilin büyük bir bölümünün konuşurlarının tümünü yitireceğini ortaya koymaktadır.

Yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bulunan diller, kuşaklar arasında yeterince veya hiç aktarılmayan, dolayısıyla konuşur sayısı giderek azalan ve öngörülebilir süreçte konuşuru kalmayacak derecede risk altında bulunan dillerdir. Bu süreçte kültürel değerler tam anlaşılamadan yaşatılmaya çalışılmakta, birkaç kuşak sonra da baskın kültürün bir parçası hâline gelmektedir. Dillerin yok olması, aynı zamanda kültürlerin de yok olması, bu da dillerin ve kültürlerin insanlık tarihi boyunca taşıdıkları ve yaşattıkları bilgi ve birikimin yok olması anlamına gelmektedir.

Bugün pek çok ülkede özellikle kısa vadede yok olma tehlikesine maruz dillerin ve kültürlerin 'son sesleri duyulmadan' yarına aktarılmasına katkı sağlamayı amaçladığını ifade eden farklı ajandalara sahip üniversiteler, misyoner örgütleri, sivil toplum örgütleri vb. pek çok kurum, kuruluş ve bireysel inisiyatifler bulunmaktadır.

Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi

Uluslararası yazında 'tehlikedeki diller' olarak adlandırılan diller arasında Türk dilleri de önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde bağımsız Türk cumhuriyetleri dışında özellikle Rusya Federasyonu'nda Tatarca, İran'da Azerbaycan Türkçesi, Çin'de Uygurca, Afganistan'da Özbekçe vb. Türk dilleri, konuşurlarının sahip oldukları demografik avantajlar nedeniyle kısa vadede tehlikede olmamalarına karşın diğer az konuşurlu Türkçe yazılı ve sözlü değişkelerin tamamı farklı düzeylerde yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

ENDANGERED TURKIC LANGUAGES PROJECT: AN OVERVIEW

(PREFACE)

Research findings suggest that language diversity in the world has decreased and the UNESCO data indicate that the majority of nearly 7,000 languages will lose their speakers soon.

Endangered languages are those which are not or are less transferred to next generations, making their speakers less and putting these language under the rick of total extinction. There are revitalization attempts in regard to these languages. However, given that the significance of cultural values are not given importance in this process, such languages become part of the dominant culture after two or three generations. For a language to disappear also means the extinction of its culture and of its knowledge and experience background which are the products of that language and its culture.

Today there are many institutions and individual initiatives such as universities, missionary organizations, non-governmental organizations, etc. in different countries which have a common goal of contributing to the transfer of those languages under the risk of endangerment in short-term and their cultures to next generations before 'their last voices are heard'.

Endangered Turkic Languages Project

Turkic languages are significant part of 'endangered languages'. Turkic languages are currently spoken dominantly in the Turkic republics. The other Turkic languages are also spoken in different countries, such as Tatar language in Russian Federation, Azerbaijani Turkish in Iran, Uigur language in China and Uzbek language in Afghanistan. Although these languages are not under the risk of endangerment in short-term due to the advantageous demographical status of their speakers, there also other Turkic languages with less speakers. The latter group is under the the risk of endangerment in terms of their written and spoken varieties.

Öte yandan 'tehlikedeki dil' kavramının sınırlarını ve içeriğini belirlemek bir hayli tartışmalı konudur. Tehlikenin sınırları araştırmacıya, araştırma kurumuna göre değişebilmekte, bir tarafın tehlike sınırlarına aldığı bir dil, diğer tarafça 'güvende' görülebilmektedir. Bu çalışmada yer alan 'tehlikedeki Türk dilleri'ni belirlemede temel ölçüt olarak UNESCO'nun Tehlikedeki Dünya Dilleri Atlası (UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger) esas alınmıştır. Atlas'ta Rusya Federasyonu'nda konuşulan Türk dillerinin, Tatarca dışında, Başkurtça, Çuvaşça ve Yakutça dahil, tamamı farklı düzeylerde tehlikede gösterilmiştir. Atlas'ta yer almayan Çin Kazakçası, Çin Kırgızcası, Avrupa'daki yerli ve göçmen Tatar ve Başkurt vb. Türk dilleri de aynı şekilde proje kapsamına dahil edilmiştir.

Tehlikedeki Türk dilleri kitapları

'Tehlikedeki Türk Dilleri' projesi; dünya gündeminden nispeten uzak kalan az nüfuslu ve az konuşurlu Türk halklarını, onların dillerini ve kültürlerini bir arada, ortak ana başlıklar halinde ele almayı, tanıtmayı, bilgi ve belgeleri kamuoyu ile paylaşmayı ve bu yolla tehlikedeki Türk dilleri ve kültürleri konusundaki farkındalığı ve duyarlığı geliştirmeyi, sonraki kuramsal çalışmalar, dokümantasyon çalışmaları, yeniden canlandırma vb. diğer faaliyetler için müşterek bir akademik zemin ve platform oluşturmayı amaçlamaktadır. 26 ülkeden 130 bilim insanının telif ve tercüme toplam 132 özgün yazıyla yer aldığı 4 ciltlik kitap seti; süreli yayın, web sitesi vb. 'Tehlikedeki Türk Dilleri' adlı geniş kapsamlı projenin bir parçasıdır. Kitap seti 3 ana bölümden ve 4 ciltten oluşmaktadır:

1. Tehlikedeki Türk Dilleri: Genel ve Kuramsal Yaklaşımlar I · Cilt 1 (17 makale)

Bu bölümde tehlikedeki dil kavramıyla ve tehlikedeki Türk dilleri ile ilgili kuramsal ve ortak konular ele alınmıştır.

2. Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar IIA · Cilt 2 (28 makale)

Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar-IIB · Cilt 3 (33 makale)

'Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar' adlı bölümde standart bir plan çerçevesinde yazılan makaleler bir araya getirilmiştir. 'Örnek Çalışmalar'; setin hacimce en yoğun bölümü olması dolayısıyla, 2 ayrı cilde ayrılmıştır.

3. Tehlikedeki Türk Dilleri: Disiplinlerarası Yaklaşımlar · Cilt 4 (52 makale)

Tehlikedeki Türk Dilleri I-IV, ulusal ve uluslararası alanda yapılan ve sonuçlanan Türk dillerine

On the other hand, there have been continuing debates over the limitations and scope of the concept of 'endangered languages'. Limitations about endangerment have been varied from one researcher to the others. A language can be categorized as an endangered language by a certain group of researchers, but the others may describe the same language as not under such endangerment threat. In the present study the basic criterion employed in identifying endangered Turkic languages is the UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. In the Atlas all Turkic languages spoken in Russian Federation, including Tatar language, Bashkir, Chuvash and Yakut are classified as endangered languages at different levels. Those Turkic languages which are not classified as endangered languages in the Atlas are Kazakh and Kyrgyz languages spoken in China, and Tatar language, Bashkir spoken in Europe. The current project contains the latter group as well.

Books of endangered Turkic languages

Endangered Turkic Languages Project aims at studying and introducing those Turkic languages with relatively less speakers and their cultures under common points, at sharing related information and documents with related parties. The project also attempts to improve people's awareness and sensitiveness about endagered Turkic languages and to develop an academic platform for future studies , namely theoretical studies, documentation studies and revitalization studies about this topic. The project has several components, including a four-volume book which contains a total of 132 articles (both original studies and translations) by 130 scholars from 26 countries; a periodical, a web site. The book is made up of three sections and four volumes given as follows:

1. Endangered Turkic Languages: Theoretical approaches I · Volume 1 (17 articles)

This section involves theoretical studies concerning the concept of endangered languages and endangered Turkic languages.

2. Endangered Turkic Languages: Case Studies II A · Volume 2 (28 articles)

Endangered Turkic Languages: Case Studies I IB · Volume 3 (33 articles)

This section is made up of articles written following a standard plan. Given that the section, 'Case Studies', includes the highest number of articles, it is divided into two sub-volumes.

3. Endangered Turkic Languages: Multidisciplinary Approaches · Volume 4 (52 articles).

yönelik geniş katılımlı ve geniş hacimli ortak bir çalışmanın ürünüdür. 2011'de fikri temelleri atılan projenin, 2013'te Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin, ardından Uluslararası Türk Akademisinin 'yayım desteği' taahhüdüyle 'Tehlikedeki Türk Dilleri I-IV' kitap yayımı ayağının eyleme geçirilme sürecine geçilmiştir. Bu süreçte çalışmanın tanıtılması maksadıyla farklı bilimsel etkinliklere katılım, Gagauzca örneğinde olduğu gibi alanda durumu bizzat izleme, basın-yayın ve medya aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaşma vb. birçok yol ve yöntemden yararlanılmıştır.

Öz deyişi (motto) **Son Sesler Kaybolmadan** olan projede Çin'in kuzeydoğusundaki Fu-yü Kırgızcasından, Avrupa'nın en batısında Litvanya Karaycasına; Taymır yarımadasında konuşulan Dolgancadan, Basra körfezinin doğu kıyılarına yakın İran coğrafyasındaki Kaşgaycaya değin az nüfuslu, az konuşurlu Türk dilleri ele alınmaktadır. Yazıların tamamı bilimsel çalışma yaşamının önemli bir bölümünü bu projede ele aldığı Türk diline adayan yazarların kaleminden çıkmıştır. Yazarların önemli bir bölümü aynı zamanda ele aldığı dilin konuşurudur.

Kimi teknik hususlar

Proje makalelerinin dilleri, sayı bakımından İngilizce başta olmak üzere Türkçe, Rusça, Kazakça, Özbekçe vd. Türk dilleridir.

'Türk dilleri' kavramındaki 'dil' ifadesi, dilbilimsel ve toplumdilbilimsel bakımdan lehçeleri, alt-lehçeleri, toplumsal lehçeleri, hatta birey dillerini ve kesitlerini (İng. register) bir arada ifade eden 'dil değişkesi' (İng. language variety) veya daha basit biçimde 'değişke' olarak anlaşılmalıdır.

Projede yer alan makalelere teknik hataların dışında -aralarında görüş, düşünce ve içerik hatta sayısal veriler bakımından farklılıklar bulunsa da- yazar tercihine saygı çerçevesinde içeriğe müdahale edilmemiş, makaleler arasında uyum sağlama çabasına girilmemiştir. Ancak farklı ülke akademisyenlerinin makalelerdeki atıf, kaynak gösterimi vb. farklı teknik uygulamalarda mümkün olduğunca standartlaştırma yoluna gidilmiştir. Makaleler etnik adlara göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Makalelerde konu aldığı Türk halkının yaşadığı coğrafyayı ve kültürünü yansıtması, bu hususlarda en azından bir fikir vermesi amacıyla büyük bir kısmı makalenin yazarından temin edilen çok sayıda orijinal görsel kullanılmıştır.

Teşekkür

Bu çalışmanın hayata geçirilmesinde yayımcıların ve yazarların dışında hakem, düzeltmen, tanıtım

Endangered Turkic Languages I-IV is the product of a national and international comprehensive and bulky study completed recently. The idea of conducting such project appeared in 2011. In 2013 both International Khoja Akhmet Yassawi Turkish-Kazakh University and then, International Turkish Academy granted a publication support for the book 'Endangered Turkic Languages I-IV'. In the process distinct methods were employed and several complementary activities were realized such as participation in different scientific activities to introduce the project, field trips such as one conducted for Gagauz language and media-based actvities to make the project more familiar.

The project of which motto is **Before the Last Voices are Gone** deals with many varied Turkic languages, including Fu-yü Kyrgyz language spoken in Northeastern China, Karaim language spoken in Lithuanian; Dolgan language spoken in the Taymyr Peninsula, Qashqai language spoken in Iran, which have all less native speakers. The articles covered in the book are written by scholars who have dealt with the Turkic languages included in the project. In addition, the majority of the authors are native speakers of these languages.

Some technical principles

The articles covered in the book were written in different languages, including English, Turkish, Russian, Kazakh, Uzbek.

The word 'language' used in the concept of 'Turkic languages' refers to dialects, sub-dialects, social dialects and 'language variety' (meaning both idiolects and registers) in linguistic and sociolinguistic terms.

Although there are differences in the articles in terms of assumptions, scope and even, numerical data, these differences were not reviewed in order to pay respect to the preferences of the authors and there is no concern to provide a full consistency in the articiles. However, the different citation styles used in the articles occurred due to the distinct academic writing styles of the authors were made standard as much as possible. The articles were listed in alphabetical order, by ethnic names.

All articles have used original visuals in order to reflect the geography and culture of the native speakers and to make readers more informed about these points. These visuals were mostly provided by the authors.

Acknowledgment

This study could not be realized without the contributions of publishers and authors as well as

görevlisi ve benzeri pozisyonlarda akademisyen ve lisansüstü öğrencilerinin katkısı bulunmaktadır. Bunlar arasında projenin iletişim koordinatörlüğü görevini kusursuz biçimde yerine getiren **İsa Sarı**'nın adı özellikle belirtilmelidir. Ayrıca İngilizce ve Rusça metinlerin kontrol ve redaksiyonunda da uzmanların katkıları vardır. İngilizce ve Rusça makalelerin yayım sürecinde önemli editoryal katkıları bulunan **Aiiana Ozonova, Azad Mammadov, Aziyana Bayır-ool, Daniel Chatham, Defne Ersin Tutan, Gordon John Ross Marshall**, **Nilgün İsmail** ve **Valeriya Lemskaya**'nın adlarını özellikle anmak isteriz.

Son düzelti sürecinde katkıları bulunan **Bilge Gökter**'e, **Fatma Ay**'a, **Melike Üzüm**'e, **Özge Aksoy Serdaroğlu**'ya, **Reyhan Ay**'a, **Rysbek Alimov**'a, **Selcen Koca Sarı**'ya **Tülay Kuzu**'ya; yayım sürecindeki anlayışları ve çabaları için **Necdet Çeliktaş**'a, **Enver Aydın**'a; TÜRKSOY Genel Sekreteri **Prof. Dr. Düsen KASEİNOV**'a ve TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı **Prof. Dr. Fırat Purtaş'a,** TÜRKSOY nezdinde KKTC ülke temsilcisi ve fotoğraf sanatçısı **Güler Fedai**'ye, Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığından **Halil Ulusoy**'a ve projenin başlangıcından itibaren bilimsel desteğini esirgemeyen, ayrıca kitapta yer alan kimi makalelerin yazarları ile bizzat bağlantı sağlayan **Marcel Erdal**'a ve projenin hayata geçirilmesi sürecinde, Şor, Çalkan, Teleüt, Telengit, Dolgan, Tofa vb. tehlikedeki Sibirya Türk dilleri ile ilgili yazıların koordinasyonunda çok önemli katkıları bulunan **Irina Nevskaya**'ya teşekkür ederiz.

Son olarak projeye yayım desteği vererek kitabın hayata geçmesini sağlayan Hoca Ahmet Tesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi 'halef-selef' Mütevelli Heyet Başkanları **Prof. Dr. Musa Yıldız**'a ve **Prof. Dr. Osman Horata**'ya; Uluslararası Türk Akademisi Başkanı **Prof. Dr. Darkhan Kydyrali**'ye ve mensubu olduğumuz **Başkent Üniversitesi**nin ve **Hacettepe Üniversites**inin değerli yöneticilerine şükranlarımızı sunuyoruz.

Bu projenin bundan sonraki süreçlerde başta akademisyenler olmak üzere akademisyen adaylarının ve konuya ilgi duyanların tamamına hitap etmesi, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Türk halklarının dillerine, kültürlerine ve yaşam biçimlerine yönelik bir platform olmasını diliyoruz.

academics and graduate students who functioned as reviewers, editors, or in other related roles. Of them, we must particularly mention **İsa Sarı** who assumed the role of communications coordinator of the project, who achieved this role perfectly. In addition, language experts contributed to the English and Russian reviews of the articles. Specifically, we should express our gratidute to **Aiiana Ozonova, Azad Mammadov, Aziyana Bayır-ool, Daniel Chatham, Defne Ersin Tutan, Gordon John Ross Marshall**, **Nilghiun İsmail** and **Valeriya Lemskaya** for their significant contributions to the process.

We thank to **Bilge Gökter, Fatma Ay**, **Melike Üzüm**, **Özge Aksoy Serdaroğlu**, **Reyhan Ay**, **Rysbek Alimov, Selcen Koca Sarı and** and **Tülay Kuzu** for their contributions to the final review process; to TÜRKSOY Secretary General **Prof. Dr. Düsen KASEİNOV and TÜRKSOY** Deputy Secretary General **Prof. Dr. Fırat Purtaş;** to **Güler Fedai** who is the KKTC representative at TÜRKSOY and who is a photographer, to **Halil Ulusoy** who is a member of Turkish-Kazakh University's Board of Trustees, to **Marcel Erdal** who scientifically contributed to the project from its start and who made it possible for us to reach some of the authors and to **Irina Nevskaya** for cooodinating work on many endangered Siberian Turkic varieties (Shor, Chalkan, Teleut, Telengit, Dolgan, Tofa etc.).

We would also like to thank **Prof. Dr. Musa Yıldız** and **Prof. Dr. Osman Horata** who are the successor & predecessor heads of Turkish-Kazakh University's Board of Trustees for their support for the publication of the book and to **Prof. Dr. Darkhan Kydyrali** who is the head of the International Turkic Academy as well as to the senior administrators of both **Başkent University** and **Hacettepe University** where we are working at.

We hope that this project will be a platform about the Turkic languages, cultures and lifestyles, which are facing with the risk of endangerment, for academicians, future academics and those who are interested in these subjects.

ПРОЕКТ «ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ: ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ»

(ПРЕДИСЛОВИЕ)

Суер Экер
Улку Челик Шавк

Согласно данным, полученным в результате научных исследований, мировое языковое разнообразие постепенно сужается и, согласно прогнозам ЮНЕСКО, большая часть из почти 7,000 языков мира полностью утратит своих носителей.

К находящимся на грани исчезновения относятся языки, которые практически не передаются последующим поколениям и которым не учат детей, в связи с чем количество их носителей уменьшается и имеется риск их полного исчезновения в недалеком будущем. В этом случае происходит постепенное угасание культурных традиций, которые через несколько поколений становятся частью доминирующей культуры. Гибель языков означает и гибель культуры, утрату духовного и культурного опыта, который развивался и накапливался в языке на протяжении всей истории человечества.

Сегодня во многих странах различные организации и институты, включая университеты и общественные объединения, выступают с инициативами, имеющими целью содействие в передаче последующим поколениям языков и культур, оказавшихся в последнее время под угрозой исчезновения.

Проект «Тюркские языки, находящиеся под угрозой исчезновения: Общие сведения»

Тюркские языки занимают важное место в категории, обозначенной в международных документах как «языки, находящиеся под угрозой исчезновения». Благодаря демографическим преимуществам в близкой перспективе не попадают под угрозу исчезновения языки независимых тюркских государств, а также татарский в России, азербайджанский в Иране, уйгурский в Китае, узбекский в Афганистане и т.п., однако различные языки и диалекты тюркских языков, на которых говорит малое количество носителей, стоят на грани гибели.

С другой стороны, дефиниции понятия «исчезающий язык» также могут обсуждаться. Разные ученые и исследовательские институты по-разному определяют границы угрозы; одни считают тот или иной язык «исчезающим», другие могут определять его как «благополучный». В настоящем исследовании при определении исчезающих тюркских языков мы руководствовались подготовленным ЮНЕСКО «Атласом языков мира, находящихся под угрозой исчезновения» (UNESCO Atlas of the World›s Languages in Danger). В «Атласе» отражена различная степень жизнеспособности тюркских языков, на которых говорят народы Российской Федерации, в частности, башкирского, чувашского, якутского. Тюркские языки, которых нет в «Атласе», например, казахский и киргизский в Китае, языки татар и башкир, живущих в европейских странах, включены в данный проект.

Серия изданий «Тюркские языки, находящиеся под угрозой исчезновения: общие сведения»

Проект «Исчезающие тюркские языки» создан как общая научная платформа для исследовательской и другой деятельности в данной сфере. Он предусматривает изучение и популяризацию языков малочисленных тюркских народов, публикацию материалов и исследований, которые направлены на признание и понимание угрозы гибели тюркских языков и культур, а также на развитие теоретических исследований, документацию языков и их возрождение и т.п.

Проект «Исчезающие тюркские языки» является комплексным, он включает четырехтомное издание, в котором опубликовано 132 следования 130 ученых из 26-ти стран, а также одноименный журнал и сайт. Материал четырех книг организован по трем разделам:

1. Исчезающие тюркские языки: общие и теоретические подходы I · Том 1 (17 статей)

В данном разделе рассматриваются теоретические вопросы и общие проблемы как исчезающих языков в целом, так и тюркских языков, находящихся под угрозой исчезновения, в частности.

2. Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы IIA · Том 2 (28 статей)

Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы IIB · Том 3 (33 статей)

Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы - это самый объемный раздел, включающий научные статьи по отдельным тюркским языкам. Он состоит из двух томов.»

3. Исчезающие тюркские языки: междисциплинарные исследования · Том 4 (52 статей).

Издание «Исчезающие тюркские языки I-IV» - солидный итог совместной работы многих ученых по исследованию тюркских языков, проведенной на национальном и международном уровнях. Проект, зародившийся в 2011 году, в 2013 году получил поддержку Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясеви и, вслед за этим, Международной Тюркской Академии, которые оказали содействие в издании данного четырехтомного труда. С целью ознакомления более широкой аудитории с проводимой работой было предпринято участие в различных научных форумах, полевые экспедиции, как в случае с гагаузским языком, а также организованы презентации и пресс-конференции.

В проекте, осуществленном под девизом **«Пока ещё звучат эти языки»**, нашли отражение тюркские языки, число носителей которых невелико, - язык фуюйских кыргызов, проживающих на севере Китая, язык караимов Литвы, язык долган полуострова Таймыр, язык кашкайцев, кочующих на юге Ирана. Большинство авторов, принявших участие в настоящем проекте, являются носителями тюркских языков, изучению которых они посвятили большую часть своей жизни.

Редакционная политика

Статьи для данного проекта написаны на английском (большинство материалов), турецком, русском, казахском, узбекском, а также других тюркских языках.

В понятии «тюркские языки» под словом «язык» в лингвистическом и социолингвистическом аспекте, понимаются идиолекты, говоры, диалекты, наречия, социолекты и т.п., то есть то, что мы вкладываем в понятие «разновидности языка» (англ. language variety), или «разновидности».

В статьях сборника отражены различные мнения, взгляды и положения их авторов; встречаются противоречия в цифровых данных, однако это не стало поводом для редакционного вмешательства. При подготовке сборника к печати была лишь стандартизирована система примечаний и ссылок на источники.

Статьи сборника отражают географическое и культурное многообразие тюркского мира; для их иллюстрирования использован обширный фотоматериал, предоставленный авторами. Статьи расположены в алфавитном порядке этнонимов.

Благодарности

В подготовке настоящего издания, помимо авторов и издателя, большая заслуга рецензентов, редакторов и других участников проекта, научных сотрудников и магистрантов. Среди них особо следует отметить координатора проекта **Ису Сары**, который безупречно выполнил свою работу.

Отдельно нужно отметить специалистов, которые осуществили проверку и редактирование текстов статей на английском и русском языках. Это **Айана Озонова, Астрид Менз, Азад Мамадов, Азияна Байыр-оол, Дэниэл Чэтхэм, Дефне Эрсин Тутан, Гордон Рос Маршал, Нильгюн Исмаил** и **Валерия Лемская**.

Особая признательность **Бильге Гёктер, Мелике Узюм, Озге Аксой Сердароглу, Рейхан Ай, Рысбек Алимов, Сельджен Коджа Сары, тюлай кузу** и **Фатма Ай,** сделавшим последние правки. Выражаем благодарность Генеральному секретарю ТЮРКСОЙ **профессору Дюсену Касеинову** и заместителю Генерального секретаря **профессору Фырату Пурташу**, а также фотохудожнику, представителю Турецкой Республики Северного Кипра в ТЮРКСОЙ **Гюлеру Федаи** и членам попечительского совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясеви господам **Халиль Улусой**.

С самого начала работы над проектом неоценимую научную поддержку оказывал Марсель Эрдал, который также взял на себя труд осуществления коммуникации со многими авторами статей. Мы благодарны Ирине Невской, которая координировала работы по многим исчезающим сибирским тюркским языкам (шорскому, чалканскому, телеутскому, теленгитскому, долганскому, тофаларскому и др.).

Благодарим председателей попечительского совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясеви **профессора Мусу Йылдыза** и **профессора Османа Хората,** президента Международной Тюркской Академии профессора Дархана Кыдырали, а также руководство **Университета Башкент** и **Университета Хаджеттепе** за содействие в подготовке и издании книги.

Мы хотим пожелать, чтобы данный проект, который обращен как к научному сообществу, так и ко всем, кто интересуется данной темой, в дальнейшем стал платформой для изучения и сохранения находящихся под угрозой исчезновения языков и культур, образа жизни тюркских народов.

Irina Nevskaya
Marcel Erdal

Çev. Gökçe Yükselen

GİRİŞ

Geçen yıl, Avustralyalı meşhur dilbilimci Peter Austin, makalelerinden birinde, 2015 yılında, dillerin belgelenmesinin bağımsız bir bilim dalı olarak yirminci yılını tecrübe ettiğini yazmıştı. [1] Bu bilim dalının ortaya çıkması, küreselleşen dünyamızda, bugün yeryüzünde konuşulan dillerin çoğunun ortadan kalkmaya mahkûm olduğunun bilincinde olunması ile ilişkili idi. Günümüzde bilinen 6,500 civarındaki dilin % 70'inden fazlası yirmi birinci yüzyılın sonunda olmayacak.

Çok sayıdaki dilin varlığını ve sağlıklı gelişimini tehdit eden birçok sebep mevcuttur: küreselleşmenin yanında kitle iletişim araçları ve popüler kültürün yaygınlaşması; çeşitli dilleri konuşan insanların büyük çaptaki göçleri neticesinde meydana gelen asimilasyon süreçleri ve heterojen toplumlardaki ortak iletişim dili ihtiyacı vs. Mesela Sovyetler Birliği örneğine bakılabilir. Rus olmayan nüfusun neredeyse tamamının ana dillerinde ve Rusçada olmak üzere iki dilli olmaları, bütün nüfusun Rusça konuşan bir 'Sovyet Milleti' olarak birleştirilmesi yönündeki devlet politikaları, küçük nüfuslu etnik grupların konuştukları başta olmak üzere, anadillerinin düşük sosyal konumları ve daha birçok başka sebep, Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkışını müteakip birkaç on yıl içerisinde onlarca yerli dilinin ortadan kalkması veya yok olmanın eşiğine gelmesi sonucunu doğurmuştur.

Her etnik grup için, dilinin tehlike altında olmasının kendine mahsus sebepleri vardır. Tehlike altındaki dillerin karşı karşıya oldukları tehditlerin derecesini ölçmekle ve bu işlemler sonucunda ortaya çıkan değerlendirmeler için ölçütler belirlemekle uğraşan dilbilimciler, bir dil için; konuşurlarının

1 Austin, Peter K. (2016). 'Language documentation 20 years on', Luna Filipović and Martin Pütz (Ed.) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, 147-170.

INTRODUCTION

Last year, the famous Australian linguist Peter Austin wrote in one of his articles that the year of 2015 saw the 20th anniversary of the existence of language documentation as a separate discipline.[1] Its emergence was connected with the overall awareness that in our global world the majority of languages spoken on the Earth are doomed to become extinct. Of about 6,500 languages known nowadays, more than 70% will not exist by the end of the twenty first century.

There are numerous reasons that endanger the health and free development of so many idioms: globalization and the spreading of mass media and popular culture; assimilation processes due to massive migrations of people speaking various varieties, and the need for *linguae francae* in heterogeneous societies among other factors. See, for instance, the example of the Soviet Union: The practically total bilingualism of its non-Russian population in native languages and Russian, the state politics directed towards the unification of the whole population as one "Soviet nation" that should, of course, speak Russian, the low social standing of native languages, especially those spoken by small-numbered ethnic groups, and numerous other reasons have led to a situation when within several decades of the existence of the Soviet Union dozens of indigenous idioms were lost or got to the brink of dying out.

The reasons why a language becomes endangered are unique for each ethnic group. Linguists dealing with measuring the degree of language endangerment and defining criteria for such assessments state that one should, among these, consider the number

1 The article was published 2016: Austin, Peter K. 2016: Language documentation 20 years on. In: Luna Filipović and Martin Pütz (Eds) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, pp. 147-170.

sayısının, konumunun (ulusal, bölgesel, yerel, vs.), bir etnik idari bölgenin varlığının, yazılı şeklinin ve eğitim – öğretimde kullanılmasının, genç nesillere aktarılmasının, konuşurlarının dil davranışlarının ve dil tercihlerinin dikkate alınması gerekenler arasında olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca belirtilmelidir ki, her zaman, bir dilin bir sonraki yüzyılı görmesi ile varlığının konuşurlarının hayatlarına koşut olarak birkaç on yıl ile sınırlı olmasının arasındaki farkı ortaya çıkaran ve belirleyen, birçok birbirinden farklı amilin karışımıdır. Kendi tecrübelerimiz, sadece aile içerisinde konuşulsa bile, konuşurlarının bir dilin kendi etnik grupları için değerinin farkında olmalarının önemini ortaya koymuştur. Devlet sınırları içerisinde konuşulan bir dili desteklemek için çok bir şey yapmasa dahi, anneler dili çocukları ile konuşurken kullandıkları sürece, dil genç nesillere aktarılmaktadır. Aksi takdirde, dil, varlığını tehdit eden tehlikeli bir durumla karşı karşıya kalmaktadır. Birkaç aksi örnek olmakla birlikte, belli bir noktadan sonra dili diriltmek çok zor, hatta imkânsızdır.

Dilleri tehdit eden evrensel amillerin yanı sıra, bazen, öngörülmesi çok zor olan karmaşık durumlara da şahit olunmaktadır. Bu yüzyılın başlarında, Frankfurt Türkoloji Bölümü, Rusya Federasyonu'na bağlı Altay Cumhuriyeti'nin kuzeyinde konuşulan ve yazı diline sahip olmayan tehdit altındaki bir dil olan Çalkancanın belgelenmesi konusunda, Rusya Bilimler Akademisi'nin Filoloji Enstitüsü ile ortak bir proje yürütmüştü. Güney Altay ağızlarını temel alan resmî Ölçünlü Altayca, Çalkancadan oldukça farklıdır (Bu kitapta Çalkanca ile ilgili bölüme bakınız). O zaman, Çalkanca iki köyde birkaç yüz kişi tarafından konuşulmakta olmasına rağmen, dilin durumu istikrarlı gibi görünmekte idi. Mevzubahis köylerde, çocuklar dâhil herkes, hatta köyde yaşayan çoğunlukla karışık evlilik yapmış bazı Ruslar bile komşularıyla Çalkanca konuşmakta idiler. Projenin sonucu olarak, Çalkanca için bir yazı sistemi oluşturduk, çocuklar için birtakım Çalkanca kitaplar bastırdık ve Çalkanca, edebî Altaycaya ayrılan derslerde an azından dikkate alınmaya başlandı. Ancak, içerisinde bulunduğumuz on yıl içerisinde, durum çarpıcı bir şekilde değişti. Birçok Çalkan ailesi, ebeveynlerini kaybetmiş çocukları evlat edindi. Rusya Federasyonu'nda, hiçbir çocuğun yetimhanede ailesiz büyümemesi gerektiği yönünde devlet kampanyası başlatıldı. Yetimleri evlat edinen ailelere devlet kayda değer miktarda aylıklar bağladı. Bazıları neredeyse yetişkin olan, mevzubahis Çalkan köyleri dışından birçok çocuk, yerli Çalkan topluluklarının üyesi hâline geldi. Ancak Çalkanca bilmemekteydiler. Böylelikle çocuklara yardımcı olabilmek ve anlamadıkları bir dil konuşulan bir çevrede yabancılık çekmemelerini sağlamak için köylerde Rusça konuşulmaya başlandı. Sonuç olarak, sadece iki yıl neticesinde, neredeyse bütün Çalkan çocukları

of speakers of a language, its status (national, regional, vernacular, etc.), the existence of an ethnic administrative territory, a written form of the language and school education based on it, language transmission to younger generations, language attitudes and preferences of its speakers. And always it is a combination of many and different factors that make a difference and decide whether a language will survive into the next century or will be spoken just a few decades as long as its last speakers are alive. From our own experience, we know how important it is for speakers of a language to be aware of its value for the ethnic group itself, even if it is spoken only in the family. As long as mothers speak their native tongue to their children, the language will be given on to younger generations, even if the state where the language is spoken does not do much, if anything at all, to support it. Otherwise the language can get to the critical situation when its survival is threatened. At some point, it is very difficult, or next to impossible, to revive it, even if we know a few counter examples.

Along with more or less universal factors contributing to language endangerment, we sometimes witness paradoxical situations that are very difficult to foresee. In the beginning of the present century, Frankfurt Turcology had a cooperation project with the Institute of Philology of the Russian Academy of Sciences devoted to the documentation of Chalkan, an endangered unwritten Turkic language spoken in the North of the Altai Republic within the Russian Federation; the official Standard Altai language based on southern Altai idioms is rather remote from Chalkan (see the chapter devoted to Chalkan, this volume). Although already then there were only a few hundred persons speaking Chalkan in two villages, its situation seemed to be stable. In those villages, the whole Chalkan population including children spoke Chalkan; even some Russians who lived there, mostly as partners in mixed marriages, spoke Chalkan to their neighbors. As a result of the project, we developed a Chalkan orthography, printed several Chalkan books for children, and Chalkan was at least taken into consideration during lessons devoted to Literary Altai education at school. However, the situation has changed dramatically within this decade. Many Chalkan families adopted children who had lost their parents. There was a government campaign in the Russian Federation that no child should grow up in an orphanage without a family. Families that adopted orphans were supported by the state with considerable monthly payments. Many children from outside those Chalkan villages, some already almost grown-ups, became members of native Chalkan communities. But they could not speak Chalkan; thus, the whole Chalkan villages switched to Russian in order to be nice to those children and help them

da Rusça konuşmaya başladılar. O zaman zaten tehlike altında olan Çalkanca, artık ölmek üzeredir. Gayet insancıl bir durum ve yüce bir niyet neticesinde, dil durumunda, tahmin edilemez ve çarpıcı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu örnek, bir dilin geleceğinin ne kadar hassas ve kırılgan olabileceğini ortaya koymaktadır.

Her dil, hem onu konuşan etnik grubun, hem de bütün insanlığın en değerli manevi ortak mirası arasındadır. Bir halkın kültürünü içerir ve hepimizin ortak manevi mirasının emsalsiz bir parçasını temsil eder. Eğer bir dilin kurtulması veya dirilmesi için elimizden bir şey gelmiyorsa, en azından onu belgeleyebiliriz. Bu gerçeği anlamak, yirmi yıl önce, dillerin belgelenmesinin ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. O zamandan itibaren, yirmi yıl boyunca, tehlikedeki diller beşeri bilimlerin odağında olmuştur. Dillerin belgelenmesi; dilbilimini, edebiyatı, antropolojiyi, psikolojiyi, bilgisayar bilimini asil bir görev uğruna, bir halkın manevi kültürünü bilim için, insanlık için ve o etnik grubun gelecek nesilleri için korumak uğruna birleştirmektedir.

Bütün bunlar Türk dilleri için de geçerlidir. Türk dilleri, devasa Avrasya kıtasının her tarafında konuşulmaktadır. Bağımsız ülkelerde veya büyük federal ülkelerin federal veya özerk cumhuriyetlerinde konuşulan ‘güvenli’ ve ‘abat’ diller olan Türkçe, Azerice, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence, Tatarca, Başkurtça veya Tuvaca gibi dillerin yanında, konuşurlarının ne kendi idari bölgeleri ne de ana dillerinde kitle iletişim araçları veya eğitim öğretimi olan onlarca daha küçük Türk dil değişkeleri de vardır. Etnik idari bölgelerin olamaması, diller için genellikle, devlet desteğinin olamaması, düşük sosyal mevki, çok sınırlı bir kullanım alanı, ölçünlü bir yazımın olmaması ve çağdaş gerçeklikleri ifade eden yeni terimlerin üretilmemesi manasına gelmektedir. Bütün bunlar ise, gönüllü asimilasyon ve genç neslin dili kullanmayı reddetmesi sonucunu doğurmaktadır. Gayet açıktır ki böyle dillerin tamamı farklı derecelerde tehlike altındaki dillerdir.

Sadece etnik bölgelere sahip olmayan küçük halkların dilleri tehlike altında olmayabilir. Ülkelerinde millî veya resmî statüye sahip, okulda öğretilen ve kitle iletişiminde temsil edilen diller bile tehlike altında olabilir. Mesela Rusya Federasyonu’na bağlı Hakasya Cumhuriyeti’nde Hakasça, tehlike altında olarak sınıflandırılmalıdır. Hakaslar, kendi cumhuriyetlerinde nüfusun % 2’sinden daha azına tekabül eden bir nüfusa sahiptirler, bundan da açıkça anlaşılacağı üzere, iletişimin çoğu Rusça ile yapılmaktadır. Yine, Hakasçayı tehdit eden amillerin karmaşık olduğu, ilk bakışta görülmektedir. Hakasçanın ölçünlü şekli, cumhuriyetin Trans-Sibirya Demiryolu

not to feel lost in a foreign language surrounding. As a result, after only 2 years had passed, practically all Chalkan children also switched to Russian. The Chalkan language was already endangered by that time, but now it has become moribund. Thus, even very humane circumstances and honorable intentions have caused unpredictable and really dramatic consequences in the language situation. This example shows how fragile, how breakable, the future of a language can be.

Each language belongs to the most cherished spiritual heritage both for the ethnos speaking it and for the whole of mankind. It incorporates the culture of a people and presents a unique piece of the spiritual heritage of us all. If we cannot save a language, or help it to get revived, the least we can do is to document it. Understanding this fact fostered the emergence of language documentation as a separate scientific discipline two decades ago. Since that time, for two decades, endangered languages have been standing in the focus of human sciences: Language documentation unites linguistics, literature studies, anthropology, psychology, computer science and other disciplines in pursuing one noble task – the preservation of the spiritual culture of a people for science, for mankind and for the descendants of this ethnos themselves.

All this refers also to Turkic languages. Turkic languages are spoken all over the huge territory of Eurasia. Beside “safe” and “prosperous” languages like Turkish, Azeri, Kazakh, Kirghiz, Uzbek, Turkmen, Tatar, Bashkir or Tuvan, spoken in independent countries or federal or autonomous republics of bigger countries having federal structure, there are dozens of smaller Turkic linguistic varieties whose speakers have neither their own administrative territory, nor mass media or school education in their native tongues. The absence of ethnic administrative territories often means lack of governmental support, low societal standing of such idioms, a very narrow sphere of usage, the absence of codified spelling and no coining of new terms denoting modern realities; all this results in a readiness for assimilation and the refusal of the young generation use the language. It goes without saying that all such idioms are endangered to different degrees.

Not only languages of smaller groups without any titular territory can be endangered. Even idioms that have the status of national or official language in their republics, taught at school and represented in mass media, can be in danger. Thus, Khakas in the Republic of Khakassia of the Russian Federation has to be classified as endangered. The Khakas count less than 2% of the population of their republic; obviously

hattına yakın bölgelerde konuşulan Kaça diyalektini temel almaktadır. O bölgeler Hakas olmayan nüfusun yoğun göçüne maruz kalan ilk bölgeler olması sebebiyle, Kaça ağzını konuşanlar ilk asimile olanlar olmuştur. Günümüzde anadilini bilen Hakasların çoğu, diğer büyük bir diyalekt olan Sagayca konuşurlar. Hakas dili öğretmeni olarak eğitilen öğrenciler Sagay'dır, televizyon ve radyo sunucuları Sagay'dır. Okullarda ise, Sagayca konuşan öğrencilere, kendi doğal değişkelerinden oldukça farklı olan Ölçünlü Hakasçayı konuşmaya çalışılan Sagay öğretmenler tarafından Kaça değişkesi öğretilmektedir. Ancak son yıllarda kalıplaşmış edebî normlar değişmiş ve Sagayca biçimleri de içerir hâle gelmiştir.

Sibirya'dan bahsediliyor olması bir rastlantı sonucu değildir. 'Giriş'in her iki yazarı da, geçmişte tehlike altındaki birtakım Sibirya Türk dil değişkesinin belgelenmesi, alfabelerinin oluşturulması, korunması veya diriltilmesi üzerinde çalışmıştır. Bu uğraşlar, bize, Türk dünyasının bu köşesindeki durum hakkında, tabiri caizse en yetkili ağızdan, bilgi verme imkânını sağlamaktadır. Ancak dil kaybının gerçekleştiği tek alan Sibirya değildir. Devlet dilleri bile tehlike altında olabilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra, Frankfurt Türkoloji Bölümü, gözden geçirilmiş bir Kazak alfabesi oluşturmak için Kazak Bilimler Akademisi ile ortak bir proje yürütmüştür. Projenin Kazak katılımcıları Latin alfabesi temelli yeni bir Kazak alfabesi oluşturmak istiyorlardı. Alfabelerin çok fazla birbirlerine benzemeleri sebebiyle, genç nesil Kazakça konuşurlarının Kazakça kelimeleri telaffuzlarına Rus fonetiğinin karışmasını, bu isteklerine neden olarak göstermekte idiler. Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti kurulduğu zaman, Kazak nüfus kendi ülkesinde azınlık durumunda idi ve Kazakça devlet dili olarak Rusça ile yoğun bir rekabet içerisinde idi. Günümüzde ise, Kazakçanın, Kazak olmayan nüfus dâhil, Kazakistan nüfusunun çoğunluğunun konuşma dili hâline geldiği söylenebilir.

Bir diğer sorun, büyük Türk dillerininkiler de olmak üzere, diyalektlerin ölümüdür. Rusya'nın Altay Cumhuriyeti'nde sadece onlarca Tubaca konuşuru kalmıştır. Çalkancanın durumuna daha önce temas edilmişti. Altay Cumhuriyeti'nde, bütün Teleütler Ruslar tarafından asimile edildiği için, Teleütçe de neredeyse ortadan kalkmıştır. Yalnızca komşu Kemerovo bölgesinde birkaç yüz Teleüt yaşamaktadır. Hatta Türkçenin bile bazı diyalektleri tehlike altındadır. Volkswagen Vakfı'nın finansmanı ile Berlin ve Frankfurt Türkoloji Bölümleri tarafından iki Kazakistan üniversitesi (Millî Avrasya Üniversitesi ve Taraz Devlet Üniversitesi) ile ortaklaşa yürütülen 'Sovyet Dönemi Sonrasında Kazakistan'da Türk Dillerinin ve Kültürlerinin Etkileşimi' adlı proje kapmost of the communication is in Russian. Here again we find that, at first sight, the factors that contribute to the endangerment of the Khakas language are paradoxical: The standard Khakas variety is based on the Kacha dialect, spoken in the regions of the republic close to the Trans-Siberian railway. Since those areas were the first to receive massive migrations of non-Khakas population, Kacha speakers were the first to get assimilated. Nowadays, most Khakas who have command of their native tongue speak another bigger dialect, Sagay. Students who are educated as Khakas language teachers are also Sagay. TV and radio moderators are Sagay. However, at school, the Kacha variety is being taught to children, most of which also speak Sagay, by Sagay teachers who try to speak Standard Khakas, quite far from their native variety. Only in the last years have the rigid literary norms been changed so that they now include Sagay forms.

We have been speaking about Siberia, and this is not accidental. Both authors of the preface have dealt with the documentation, alphabet development, preservation or revival of a number of Siberian Turkic endangered varieties. This engagement allows us to report, so to say, from the horse's mouth, about the situation in this part of the Turkic world. But not only Siberia is the place where language loss is on the go. Even state languages can be endangered. Soon after the decline of the Soviet Union, Frankfurt Turcology had a cooperative project with the Kazakh Academy of Sciences, aimed at developing a revised Kazakh alphabet. The Kazakh participants wanted to create a new Kazakh alphabet based on the Latin one; they were explaining its necessity by the interference of Russian phonetics into the pronunciation of Kazakh words by young generations of Kazakh speakers, facilitated by the high similarity of the alphabets. When the independent Republic of Kazakhstan was created, the Kazakh population was a minority in its own country, and the Kazakh language as the state language was in hard competition with Russian. At present, we can say that Kazakh has established itself as the language spoken by most of the Kazakhstan population and not only by ethnic Kazakhs.

Quite a different problem is the death of dialects, even of bigger Turkic languages. In the Republic of Altai we find only a few dozen Tuba speakers, we have already referred to the situation with Chalkan, and Teleut has practically disappeared in the Republic as all Teleuts were assimilated by the Russians; only a few hundred Teleut live in the neighboring Kemerovo region. However, even some Turkish dialects are in danger. In the project "Interaction of Turkic languages and cultures in post-Soviet Kazakhstan", implemented by the Berlin and Frankfurt Turcologies in cooperation

samında, Kazakistan'daki çeşitli Türk kökenli etnik gruplar ele alındı. Bunlar arasında, 1944 yılında Gürcistan'dan sürülmüş, Mesket Türkleri olarak da bilinen 200,000 civarında Ahıska, Hemşin ve Laz Türkü de yer almakta idi.

Türkçenin bu gruplar tarafından konuşulan değişkeleri, Ölçünlü Türkçeden ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde konuşulan diyalektlerden farklıdır. Yüz yıldan fazla bir süredir Türk nüfusu ile bağlantıları yoktur. Gürcüce, Ermenice ve diğer Kafkas dilleri ile olan yakın irtibatları, Türk olmayan grupları asimile etmiş olmaları, kendilerinin dışında kalmış oldukları Türkiye'deki dil devrimleri ve altmış yıldan fazla bir süredir Kazakça ile olan etkileşimleri neticesinde, konuştukları değişkeler Ölçünlü Türkçeden daha da farklılaşmıştır. Aslında gençler dâhil hepsi Türkçe konuşabilmektedir. Ancak gençler, Ölçünlü Türkçe konuşmaktadırlar. Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrasında, Ölçünlü Türkçenin bu değişkeler üzerindeki etkisi çok fazla artmıştır. Kazakistan'daki bilgi alanının Türkiye kaynaklı kitle iletişimine açık olması, Türkiye'ye sık yapılan seyahatler, Türk üniversitelerinde tahsil ve diğer sebepler yerel Türk değişkelerinin terk edilmesine sebep olmuştur. Günümüzde yalnızca yaşlılar tarafından konuşulmaktadırlar. Kazakistan'da yüz binlerce konuşurlarının olmasına rağmen, ciddi bir şekilde bu değişkeler de tehlike altındadırlar.

Sonsuza kadar örneklendirmeye devam edilebilir, ancak tehlikedeki Türk dillerinin bir ansiklopedisi olarak tanımlanmayı hak eden bu baskıya değinmek gerekir. Türkoloji araştırmalarında ilk kez, tehlikedeki diller, dil siyaseti ve dil sınıflandırması hakkında teorik meseleleri içeren bölümleri, Türk dünyasının faklı bölgelerindeki dil durumlarını sunan ve tehlike altında olan her Türk dilinin başlı başına emsalsiz bir bütünlük içinde tarif eden bölümlerle birleştiren benzersiz bir yayındır. Bu yayını, tehlikedeki Türk dillerinin bazı materyallerini temel alan dilbilimi araştırmalarını arz eden bölümler tamamlamaktadır. Ayrıca, bugüne kadar neler yapıldığı ve dil araştırmalarının kaydedilen dillere ve bu dillerin konuşurlarına hâlâ neler borçlu olduğu ortaya koyulmaktadır.

Elinizde bulunan bu ciltlerdeki yazarların çoğu, gelip geçen popüler bilim akımlarına bakmaksızın, on yıllarca Türk dil değişkelerinin belgelenmesi, korunması veya diriltilmesi için uğraşmıştır. Günümüzde çok popüler olan veri güdümlü yaklaşım, zamanındaki bütün imkânları kullanarak titiz bir şekilde dilleri belgeleyen Türk lehçebiliminin kurucusu Orta Çağ Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut ile başlamak üzere, Türkoloji araştırmalarında her zaman zorunlu bir gereklilik olmuştur. Rus Türkolojisinin kurucusu olan Wilhelm Radloff, eşi ile birlikte gerçekleştirdi-

with two Kazakhstan universities (Eurasian National University and Taraz State University) and funded by the Volkswagen Foundation, we deal with various Turkic ethnic groups in Kazakhstan. Among these there are almost 200,000 so-called Ahıska, Hemshinli and Laz Turks, also known as Meskhetian Turks, deported to Kazakhstan from Georgia in 1944. The Turkish varieties spoken by these groups differ from Standard Turkish and from dialects found on the territory of the Republic of Turkey. They were cut off from the rest of the Turkish population more than one hundred years ago. Due to their close contacts with Georgian, Armenian and other languages of the Caucasus, the assimilation of non-Turkish groups, the language reforms which took place in Turkey but not among them and more than sixty years of interaction with Kazakh, their varieties developed even further away from Standard Turkish. In fact, they all speak Turkish, also the younger generations. But again, we have a paradox here! What the younger generations speak is Standard Turkish. The influence of Standard Turkish on these varieties has grown immensely during Kazakh independence: The openness of the informational space in Kazakhstan to mass media from Turkey, frequent trips to Turkey, studying at Turkish universities and other factors have led to the abandoning of native Turkish varieties; only elderly people now speak them. They are also acutely endangered in spite of the fact that there are hundreds of thousands of such speakers in Kazakhstan.

We can go on with illustrations forever, but we would prefer to refer to the present edition which can be rightfully defined as an encyclopedia of Turkic endangered languages. It is a unique edition uniting, for the first time in Turcology studies, chapters devoted to theoretical issues of language endangerment, language politics, and language classification with chapters that present the linguistic situation in different parts of the Turkic world and describe each Turkic endangered language individually with unprecedented completeness. Chapters presenting some examples of linguistic research based on material of Turkic endangered languages conclude this edition. It also shows, what has already been done, and what linguistic studies still owe to the languages that are listed here and to their speakers.

In this series of volumes which the reader is holding in his or her hands, most of the authors have, for many decades, been dealing with language documentation, preservation, or revival of Turkic varieties irrespective of popular scientific trends that come and go. The data driven approach, so popular now, has always been imperative for Turkic studies, beginning with the medieval Turkic linguist Maḥmûd

ği alan araştırması seyahatleri esnasında, Sibirya ve Orta Asya'daki Türk dil değişkelerini belgelemeye başlamıştır. Sonrasında, Sibirya ve Cungar bozkırlarında konuşulan Türk dil değişkelerinin sekiz ciltlik sözlüğü yanında, ciltlerce metin ortaya çıkmıştır. Takipçileri Malov (St. Petersburg), Ubrjatova, Nadeljaev (Novosibirsk) ve Dulzon (Tomsk), Sibirya Türk dil değişkeleri üzerinde araştırmaları devam ettirmiştir. Onların yetiştirdikleri, bu yayındaki birçok makalenin yazarıdır.

Bağımsız bir bilim dalı olarak dillerin belgelenmesinin yirminci yıldönümüne dönecek olursak, yok olmanın eşiğinde olan Türk dillerinin pek azının, günümüzde kullanılması zorunlu telakki edilen teknolojik imkânlar kullanılarak belgelendiğini itiraf etmek gerekir. Belgelenen dillerin çok daha az bir kısmı, elektronik çok kipli (İng. multimodal) bir külliyata sahiptir.

Biz diğer Türkologlarla birlikte, bilhassa tehlike altındaki dillerin konuşurları olan dilcilerin daha çok yapacak işimiz var.

Bu proje, yakın bir gelecekte büsbütün kaybolma tehlikesi altında olan diller üzerine yapılacak araştırmalar için bir isteklendirme ve ilham kaynağı olsun.

al-Kâshġarî, the founder of Turkic dialect studies based on thorough language documentation with the means available in his times. Wilhelm Radloff, the father of Russian Turcology, started documenting Siberian and Central Asian Turkic varieties during numerous field research trips together with his wife and then published his 8 volume dictionary of Turkic varieties of Siberia and the Dzungar steppe alongside numerous volumes of text materials. His followers who carried out research on Turkic varieties in Siberia were Malov (Saint Petersburg), Ubrjatova, Nadeljaev (Novosibirsk) and Dulzon (Tomsk). Their apprentices are authors of many of the articles in this edition.

Returning to the 20th anniversary of language documentation as a separate discipline, we need to confess that only a small part of the moribund Turkic languages has been documented using the technical means nowadays considered to be obligatory; an even smaller portion of our language documentations can boast of an electronic multimodal corpus. There is still much to do here, especially for linguists who are speakers of the endangered languages themselves, but also for us other Turcologists. Let this project be a motivation and inspiration for further research on the languages that might be forever lost tomorrow.

ВВЕДЕНИЕ

Ирина Невская
Марсель Эрдал

В прошлом году знаменитый австралийский лингвист Петер Остен написал, что 2015 год ознаменовался двадцатой годовщиной существования документации языков как отдельной научной дисциплины.[1] Её становление он связал со всеобщим осознанием того факта, что в нашем глобализованном мире большинство языков мира обречены на вымирание. По всей вероятности, более чем 70 % из 6,500 языков, известных нам сегодня, уже не будут существовать к концу двадцать первого века.

Имеются многочисленные причины, которые угрожают существованию и свободному развитию большинства идиом: глобализация и распространение массовых средств информации и массовой культуры, ассимиляционные процессы, идущие вследствие миграций огромных масс населения, говорящих на разных языках и нуждающихся в общем языке коммуникации (*lingua franca*) в неоднородном в языковом отношении обществе, среди множества других, более уникальных, причин. Давайте посмотрим на пример Советского Союза. Практически тотальное двуязычие нерусского населения (на родном и на русском языках), государственная политика, направленная на объединение всего населения в единый «советский народ», который, разумеется, должен говорить на русском языке, низкий престиж родных яхыков, особенно у малочисленных народов, а также целый пучок других причин привели к ситуации, когда за семьдесят лет существования Советского Союза десятки языков его коренных народов были утеряны или доведены до грани исчезновения.

Причины, почему тот или иной язык исчезает, уникальны для каждого из них. Лингвисты, занимающиеся изучением этих причин, а также стремящиеся выработать методику оценки степени угрозы исчезновения языка и найти объективные критерии для такой оценки, приходят к выводу, что среди таких критериев нужно учитывать количество говорящих, социальный статус языка (является ли этот язык национальным, региональным, или языком без официального статуса, т. е. используемым только в узком семейном кругу), существование административной этнической территории (республики, автономного района или округа и т. п.), существование письменности и школьного образования на данном языке, его передача молодым поколениям, отношение к языку и предпочтения в выборе языка общения его носителями в разных ситуациях и т. д. И всегда это комбинация многих разнообразных факторов, которые в конечном итоге дают ответ на вопрос, будут ли говорить на данном языке и в следующем столетии, или только в течение нескольких десятилетий, пока живы его последние носители. Из нашего собственного опыта мы можем сказать, как это важно для носителей языка быть уверенными в его ценности для всего этноса, пусть даже на нём говорят только в узком семейном кругу. Пока матери говорят с детьми на своём родном языке, язык будет передаваться следующим поколениям, даже если государство, в котором живет этот этнос, не оказывает его языку достаточной поддержки, если вообще что-то делает для его сохранения. Иначе язык может оказаться в критической ситуации, когда уже очень сложно, или даже невозможно, его сохранить или возродить (хотя мы и знаем несколько удачных попыток).

Наряду с более или менее универсальными факторами, вызывающими умирание языков, мы иногда сталкиваемся с парадоксальными ситуациями, которые сложно предусмотреть. В начале этого столетия франкфуртская тюркология проводила проект международного сотрудничества с Институтом филологии СО РАН, посвященный документации исчезающего чалканского языка, бесписьменного тюркского наречия, на котором говорит население двух деревень на севере Республики Алтай, субъекта Российской Федерации. Государственный язык Республики Алтай базируется на южно-алтайском диалекте *алтай-кижи,* который весьма далёк от чалканского (см. главу, посвященную чалканскому языку в данном издании). Хотя уже в то время было всего несколько сотен носителей чалканского языка, его ситуация казалась достаточно стабильной: в тех деревнях всё чалканское население, в том числе и дети,

1 Статья, о которой идёт речь, вышла в 2016 году: Austin, Peter K. 2016: Language documentation 20 years on. In: Luna Filipović and Martin Pütz (Eds) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, pp. 147-170.

говорили на родном языке, даже те русские, которые жили там, в основном в составе смешанных чалканско-русских браков, говорили на чалканском языке с соседями. В результате проекта была создана чалканская письменность, опубликовано несколько книг для детей на чалканском языке, и чалканский язык стал учитываться во время школьных уроков алтайского языка. Однако, ситуация изменилась самым драматичным образом в данном десятилетии.[2] Многие чалканские семьи взяли на воспитание сирот из других районов Республики. В России в то время проводилась компания по усыновлению детей, чтобы ни один ребёнок не рос в приюте, без семьи. Семьи, взявшие на воспитание детей, получали неплохую государственную поддержку. Так в этих деревенях появилось много детей, которые не говорили на чалканском. Чтобы они не чувствовали себя плохо в иноязычном окружении, все жители этих деревень перешли на русский язык, которым так и так владело всё чалканское население. Прошло всего несколько лет, и исследователям пришлось констатировать, что теперь уже никто более не говорит на чалканском, чалканские дети также перешли на русский. Если ранее чалканский язык был под угрозой исчезновения, то теперь он оказался на грани вымирания. Так, даже очень благородные намерения и гуманные поступки вызвали непредсказуемые и действительно драматичные последствия для выживания чалканского языка. Этот пример показывает, в какой нестабильной ситуации может находиться исчезающий язык, насколько хрупким может быть его будущее.

А ведь каждый язык принадлежит к наиболее ценному духовному наследию и самого этноса – его носителя, и всего человечества. Он воплощает собой и культуру этого народа и уникальную часть нашей общей культуры. Если мы не можем спасти язык от вымирания, или не можем его возродить, то самое малое, что мы как лингвисты можем сделать – это его задокументировать. Именно понимание этого факта и обусловило возникновение документации языков как отдельной дисциплины двадцать лет тому назад. С того времени в течение двух десятилетий исчезающие языки стояли преимущественно в фокусе гуманитарных наук. Документация языков объединяет лингвистов, литераторов, антропологов, фольклористов, психологов, программистов и ученых ряда других дисциплин в их работе по достижению благородной цели – сохранения духовной культуры народа–носителя исчезающего языка, для науки, для человечества и для его потомков.

Всё вышесказанное относится также и к тюркским языкам. На тюркских языках говорят практически на всей огромной территории Евразии. Наряду с «благополучными» и «процветающими» языкам, такими как турецкий, азербайджанский, казахский, киргизский, узбекский, туркменский, башкирский или тувинский, которые являются государственными в независимых тюркских государствах или в республиках и автономных областях – субъектах других государств, имеющих федеральную структуру, существуют десятки малочисленных тюркских языков и наречий, чьи носители не имеют собственной административной территории, средств массовой информации на родном языке, школьного обучения или даже собственной письменности. Отсутствие собственной административной территории обычно означает отсутствие государственной поддержки, низкий уровень престижа родного языка как у самих носителей, так и у их соседей, узкий круг использования языка, отсутствие письменных норм, отсутствие слов для обозначения объектов и явлений современной реальности, отсутствие планомерной терминологической работы по созданию школьной и научной терминологии и т. д. и т. п. Всё это приводит к тому, что молодые поколения отказываются от языка и переходят на другой, более престижный или распространенный, язык, в конечном итоге они полностью ассимилируются. Очевидно, что все такие языки находятся под угрозой исчезновения.

Однако не только языки малочисленных народов без собственной титульной территории могут быть под угрозой исчезновения. Даже языки, которые имеют статус национальных или официальных языков в «своих»национальных республиках, которые преподаются в школах и имеют средства массовой информации, могут стать исчезающими. В частности, хакасский язык – национальный язык в Республике Хакассия Российской Федерации, можно тоже

2 Сведения предоставлены А. Н. Озоновой в устной беседе.

назвать языком под угрозой исчезновения. Хакасское население насчитывает только около 2% многонационального населения Республики, очевидно, что большая часть общения происходит на русском языке. И в данном случае мы видим, что факторы, которые усугубляют ситуацию хакасского языка, являются далеко не тривиальными. Хакасский литературный язык базируется на качинском диалекте, на котором говорит население северных районов Республики, примыкающих к Транссибирской магистрали. Поскольку эти районы были в числе первых, которых достигли волны массовых миграций из-за пределов Республики, качинцы оказались в числе первых хакассов, значительная часть которых была ассимилирована. В наши дни большинство хакассов, которые говорят на хакасском языке, являются носителями другого крупного хакасского диалекта - сагайского. Студенты, которые обучаются на учителей хакасского языка, являются в основном сагайцами, ведущие радио и телевизионных программ тоже сагайцы. Однако, в школе преподаётся качинский вариант хакасского языка детям, которые в основном являются сагайцами, учителями-сагайцами, которые стараются говорить на литературном качинском варианте, далеком от их родного языка! «Ошибки» в родном языке и отчаяние и учителей и учащихся предпрограммированы. Только в последние годы жёсткие литературные нормы стали признавать и сагайские формы.

Мы привели ряд примеров социолингвистической ситуации тюркских языков в Сибири. Это не случайно. Авторы предисловия занимались документацией целого ряда исчезающих сибирских тюркских языков, созданием их письменностей, их сохранением или возрождением. Это позволяет нам писать об этих языках и их ситуации, используя информацию, так сказать, из первых рук. Разумеется, не только Сибирь является тем местом, где происходит исчезновение тюркских языков. Ведь даже государственные языки крупных республик с миллионами носителей могут подойти к той черте, где они уже оказываются под угрозой исчезновения. Вскоре после распада Советского Союза франкфуртская тюркология проводила проект международного сотрудничества по разработке нового казахского алфавита совместно с Казахской Академией наук. Казахские участники предпочитали создать новый алфавит на основе латиницы. Они объясняли это тем, что казахский алфавит на основе кириллицы способствует интерференции русской фонетики в произношение казахских слов молодыми поколениями казахов, так как он близок русскому алфавиту. Нужно учесть то, что когда Казахстан стал независимым государством, казахи составляли меньшинство в своей собственной стране; большая часть его многонационального населения была русскоязычной. Часть казахов, особенно в крупных городах, утратила родной язык. Казахский язык только должен был ещё этаблироваться в Казахстане в качестве языка государственного в ситуации жесткого состязания с русским языком. В настоящее время мы можем сказать, что это удалось, казахский язык стал языком, на котором говорит большая часть населения Казахстана, а не только этнические казахи.

Совсем другой вопрос – это вымирание диалектов, этот процесс затрагивает даже крупные тюркские языки. В Республике Алтай осталось только несколько десятков тубинцев-носителей своего языка, при ситуацию с чалканцами мы уже упоминали, а носителей телеутского языка в Республике уже нет, они все были ассимилированы русскими, только несколько десятков носителей этого наречия живут в соседней Кемеровской области. Однако, даже диалекты турецкого языка находятся под угрозой исчезновения. В ходе работ по проекту «Взаимодействие тюркских языков и культур в пост-советском Казахстане», проходящем в Свободном университете города Берлин, во Франкфуртском университете (Германия), в Евразийском национальном университете и Таразском государственном университете (Казахстан), финансируемом Фондом Фольксвагена, были обнаружены различные, ранее не описанные, варианты турецкого языка, на котором говорят так называемые турки-месхетинцы (около 200000 человек), депортированные в Казахстан из Грузии в 1944 году и с тех пор там проживающие.

Среди них выделяются различные этнические группы, говорящие на различных вариантах турецкого языка, отличающихся как от литературного турецкого языка, так и от известных нам турецких диалектов на территории турецкого государства: ахыска, хемшинли, лазы и другие. Они были отрезаны от основ-

ного массива турецкого населения более ста лет тому назад. Благодаря их тесным контактам с грузинским и армянским языком, а также с другими языками Кавказа, ассимиляции и туркизации нетурецких этнических групп, проходившей во время их проживания в Грузии, реформе турецкого литературного языка, которая их не затронула, тесным контактам с казахским языком на протяжении более 60 последних лет, те турецкие диалекты, на которых они говорят, далеко отошли от стандартного турецкого языка и от других турецких диалектов. Они все говорят на турецком языке, в том числе и молодые поколения. Но и тут мы имеем парадоксальную ситуацию! Тот турецкий, на котором говорит молодое поколение – это стандартный турецкий язык. Влияние турецкого языка Республики выросло чрезмерно за годы независимости Казахстана: открытость информационного пространства Казахстана для всех турецких средств массовой информации, их популярность вреди казахстанского населения, частые поездки в Турцию, учеба в турецких университетах и другие факторы привели к тому, что турки Казахстана отказываются от своего варианта турецкого и переходят на литературный турецкий язык. Только пожилые люди говорят сейчас на своих исконных вариантах турецкого языка. В результате, эти варианты тоже находятся на грани исчезновения, несмотря на то, что сотни тысяч турок Казахстана говорят на турецком!

Мы могли бы продолжать приводить дальнейшие примеры, иллюстрирующие ситуацию с исчезающими тюркскими языками, но мы предпочитаем сослаться на данное издание, которое по праву можно назвать энциклопедией исчезающих тюркских языков. Это уникальная серия книг, объединяющих, впервые в истории тюркологических исследований, главы, посвященные теоретическим вопросам исчезающих языков, языковой политике, классификации языков, с анализом лингвистической ситуации в разных частях тюркского мира и описаниями каждого тюркского языка, находящегося под угрозой исчезновения, поотдельности с беспрецендентной полнотой. Главы, представляющие собой примеры лингвистических исследований на материале исчезающих тюркских языков, завершают эту серию. Это издание показывает, что уже сделано в этой области, и что лингвисты ещё должны сделать для языков, которые перечислены здесь, и для их носителей.

Большинство авторов серии книг, которые читатель держит в руках, занимались документацией, сохранением, возрождением и исследованием исчезающих тюркских языков в течение многих десятилетий, независимо от «модных» научных течений и направлений, которые приходят и уходят. Исследования, базирующиеся на корпусах языковых маериалов, столь популярные сейчас, всегда были обязательными для тюркологов, начиная с великого тюркского лингвиста Средневековья Махмуда Кашгарского, основателя тюркской диалектологии, опирающейся на тщательнейшую языковую документацию и корпус данных с использованием тех «технических» средств, которые были в его распоряжении. В. В. Радлов, отец русской тюркологии, начал свою научную карьеру, собирая материал по тюркским языкам Сибири и Средней Азии во время многочисленных поездок в экспедиции совместно со своей женой, а затем опубликовал восьмитомный сравнительный словарь тюркских наречий Сибири и Джунгарской степи наряду с многочисленными томами текстовых материалов. Его последователями, проводившими полевые исследования коренных языков Сибири, стали С. Е. Малов (Санкт-Петербург), Е. И. Убрятова и Д. М. Наделяев (Новосибирск), А. П. Дульзон (Томск). Их ученики и последователи являются авторами многих статей данного издания.

Возвращаясь к 20-ой годовщине языковой документации как отдельной дисциплины, мы должны признать, что только очень незначительная часть исчезающих тюркских языков была задокументирована с использованием технических средств, которые сегодня считаются обязательными для этой цели, еще меньшая часть этих языков может похвастаться наличием электронных мультимодальных корпусов.

Ещё очень многое нужно сделать в этом направлении, особенно лингвистам, которые сами являются носителями исчезающих языков и диалектов, но и всем нам, тюркологам.

Пусть этот проект станет мотивацией и вдохновлением для дальнейших исследований языков, которые могут быть утрачены навсегда уже завтра.

Prof. Dr. Darkhan Kydyrali
MESSAGE FROM THE PRESIDENT/BAŞKANDAN MESAJ
ПРЕЗИДЕНТТЕН ХАБАРЛАМА/ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА
..... **VI**

Prof. Dr. Musa Yıldız
MESSAGE FROM THE PRESIDENT/BAŞKANDAN MESAJ
ПРЕЗИДЕНТТЕН ХАБАРЛАМА/ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА
..... **VIII**

Süer Eker, Ülkü Çelik Şavk
PREFACE/ÖNSÖZ/ПРЕДИСЛОВИЕ
..... **X**

Irina Nevskaya, Marcel Erdal
INTRODUCTION/GİRİŞ/ВВЕДЕНИЕ
..... **XVI**

Figen Güner Dilek
KUMANDILAR VE DİLLERİ
THE KUMANDY AND THEIR LANGUAGE
КУМАНДИНЦЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **1**

Gökçe Yükselen Abdurrezak Peler
KUMYKS AND THEIR LANGUAGE
KUMUKLAR VE DİLLERİ
КУМЫКИ И ИХ ЯЗЫК
..... **15**

Насриддин Назаров (Nasriddin Nazarov)
ЛАҚАЙ ЛИНГВИСТИКАСИНИНГ АЙРИМ ҚИРРАЛАРИ
SOME FEATURES OF THE LAKAY LANGUAGE
LAKAY DİLİNİN BAZI ÖZELLİKLİKLERİ
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА ЛАКАЙ
..... **39**

Aminem Memtimin
THE LOPNUR PEOPLE AND THEIR DIALECT
LOPNOR HALKI VE DİYALEKTLERİ
ЛОБНОРЦЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **51**

Birsel Karakoç
AZ KONUŞURLU BİR TÜRK DİLİ: NOGAYCA VE NOGAYLAR ÜZERİNE
A TURKIC LANGUAGE WITH FEW SPEAKERS: THE NOGHAY LANGUAGE
AND THE NOGHAY PEOPLE
МАЛЫЙ ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК: НОГАЙСКИЙ ЯЗЫК И НОГАЙЦЫ
..... **65**

Juliboy Eltazarov
ESKİ ORTA ASYA OĞUZCASININ KALINTISI: HAREZM OĞUZ DİYALEKTİ HAKKINDA
ABOUT THE HAREZM OGHUZ DIALECT: A RELICT OF THE ANCIENT
CENTRAL ASIAN OGHUZ DIALECT
ОГУЗСКИЙ ДИАЛЕКТ ХОРЕЗМА КАК РЕЛИКТ ДРЕВНЕГО
СРЕДНЕАЗИАТСКО-ОГУЗСКОГО ЯЗЫКА
..... **81**

Жулибой Элтазаров (Juliboy Eltazarov)
ОБ ОГУЗСКИХ ГОВОРАХ С УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ
ON ENDANGERED OGHUZ DIALECTS IN SOUTHERN KAZAKHSTAN
GÜNEY KAZAKİSTAN'DA TEHLİKEDEKİ OĞUZ DİYALEKTLERİ ÜZERİNE
..... **95**

M. Fatih Kirişçioğlu
SAHALAR (YAKUTLAR) VE SAHA TÜRKÇESİ
THE SAKHA (YAKUT) PEOPLE AND SAKHA TURKIC
САХА (ЯКУТЫ) И САХА-ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК
..... **117**

Abdurishid Yakup
THE SALAR PEOPLE AND THEIR LANGUAGE
SALARCA
ЯЗЫК САЛАРОВ
..... **151**

Abdurishid Yakup
THE YELLOW YUGHUR AND THEIR LANGUAGE
SARI UYGURCA
ЯЗЫК ЖЕЛТЫХ УЙГУРОВ
..... **163**

Valentin Rassadin
THE SOYOTS AND THEIR LANGUAGE
SOYOTLAR VE DİLLERİ
СОЙОТЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **173**

Abdulkadir Atıcı
SUNGUR TÜRKLERİ VE TÜRKÇESİ
SONQOR TURKS AND THEIR LANGUAGE
ТЮРКИ-СОНКОРЦЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **189**

Irina Nevskaya
SHOR
ŞORCA
ШОРСКИЙ ЯЗЫК
..... **213**

Tatiana Ryzhikova
BARABIAN TATARS AND THEIR LANGUAGE
BARABA TATARLARI VE DİLLERİ
БАРАБИНСКИЕ ТАТАРЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **225**

Yury Katliarou
BELARUSIAN TATARS: RELIGIOUS, LINGUISTIC AND CULTURAL PECULIARITIES OF THE COMMUNITY
BEYAZ RUSYA TATARLARI: TOPLULUĞUN DİNSEL, DİLSEL VE KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ
ТАТАРЫ БЕЛАРУСИ. РЕЛИГИОЗНЫЕ, ЯЗЫКОВЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩИНЫ
..... **245**

Ailiaikeban Aierken (Aliekber Erkin)
ÇİN TATARLARI VE ÇİN TATARCASI
THE TATARS IN CHINA AND THEIR LANGUAGE
ТАТАРЫ КИТАЯ И ИХ ЯЗЫК
..... **253**

Atilla Jorma
ESTONIA TATARS AND THEIR LANGUAGE
ESTONYA TATARLARI VE DİLLERİ
ТАТАРЫ ЭСТОНИИ И ИХ ЯЗЫК
..... **265**

Evren Küçük, Atilla Jorma
TURKS OF FINLAND AND THEIR LANGUAGE
FİNLANDİYA TÜRKLERİ VE DİLLERİ
ТЮРСКИЕ ОБЩИНЫ ФИНЛЯНДИИ И ИХ ЯЗЫК
..... **277**

Нарие Сейдаметова (Nariye Seydametova)
КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ И КРЫМСКОТАТАРСКИЙ ЯЗЫК
CRIMEAN TATARS AND CRIMEANTATAR LANGUAGE
KIRIM TATARLARI VE KIRIM TATAR DİLİ
..... **293**

Зоя Кириллова (Zoya Kirillova)
КРЕЩЁНЫЕ ТАТАРЫ
BAPTIZED TATARS (KRYASHEN TATARS)
KREŞİN TATARLARI
..... **329**

Galina Mişkiniene
LITHUANIAN TATARS AND THEIR LANGUAGE
LİTVANYA TATARLARI VE DİLLERİ
ЛИТОВСКИЕ ТАТАРЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **343**

Öztürk Emiroğlu
POLONYA TATARLARI VE KÜLTÜREL HAYATLARI
TATARS IN POLAND AND THEIR CULTURAL LIFE
ПОЛЬСКИЕ ТАТАРЫ И ИХ КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ
..... **363**

Nilghiun İsmail
A SHORT PRESENTATION ABOUT THE ROMANIAN CRIMEAN TATARS
ROMANYA KIRIM TATARLARI HAKKINDA KISA BİR SUNUM
КРАТКО О КРЫМСКИХ ТАТАРАХ РУМЫНИИ
..... **375**

Ercan Alkaya
SİBİRYA TATARLARI VE DİLLERİ
SIBERIAN TATARS AND THEIR LANGUAGE
СИБИРСКИЕ ТАТАРЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **391**

Aljona Tazranova
THE TELENGITS AND THE TELENGIT LANGUAGE
TELENGİTLER VE TELENGİT DİLİ
ТЕЛЕНГИТЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **409**

Larisa Tybykova
THE TELEUTS AND THEIR LANGUAGE
TELEÜTLER VE TELEÜT DİLİ
ТЕЛЕУТЫ И ТЕЛЕУТСКИЙ ЯЗЫК
..... **421**

Valentin Rassadin
THE TOFALARS AND THEIR LANGUAGE
TOFALAR VE DİLLERİ
ТОФАЛАРЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **431**

Sema Aslan Demir
TRUHMEN: KUZEY KAFKASYA'DA TARİHİ BİR TÜRKMEN DİASPORA VARYANTI
TRUKHMEN: A HISTORICAL TURKMEN DIASPORA VARIANT IN THE NORTHERN CAUCASIA
ТРУХМЕНСКИЙ - ЯЗЫК ТУРКМЕНСКОЙ ДИАСПОРЫ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА
..... **451**

Aiiana Ozonova
THE TUBA PEOPLE AND THEIR LANGUAGE
TUBA HALKI VE DİLLERİ
ТУБИНЦЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **467**

Vildan Koçoğlu Gündoğdu, Aziyana Bayır-ool
TUVANS AND TUVAN LANGUAGE
TUVALAR VE TUVACA
ТУВИНЦЫ И ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК
..... **477**

Özgür Kasım Aydemir
LÜBNAN TÜRKMENLERİ VE DİLLERİ
THE TURKMENS IN LEBANON AND THEIR LANGUAGE
ТУРКМЕНЫ ЛИВАНА И ИХ ЯЗЫК
..... **507**

Oleksandr Rybalko
THE URUM LANGUAGE OF AZOV GREEKS: OVERVIEW AND CURRENT SITUATION
AZAK GREKLERİNİN URUM DİLİ: GENEL BAKIŞ VE BUGÜNKÜ DURUM
УРУМСКИЙ ЯЗЫК ГРЕКОВ ПРИАЗОВЬЯ. ОБЗОР И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ
..... **519**

Stavros Skopeteas
THE CAUCASIAN URUMS AND THE URUM LANGUAGE
KAFKASYA URUMLARI VE URUM DİLİ
КАВКАЗСКИЕ УРУМЫ И УРУМСКИЙ ЯЗЫК
..... **527**

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE
ПОКА ЕЩЁ ЗВУЧАТ ЭТИ ЯЗЫКИ

KUMANDILAR VE DİLLERİ

Figen Güner Dilek

Altayski Kray
© nazaccent.ru

1. İç ve dış adlandırma

Güney Sibirya'da Altay Cumhuriyeti'nde ve Altay Krayı'nda yaşayan Türk boylarından biri olan Kumandı Türkleri, Tuba ve Çalkandılarla birlikte Kuzey Altaylılar içinde değerlendirilmektedir (Baskakov 1972: 6). Bu Türk boyu, günümüzde, kendini *Kuvandı//Kuvanta, Kuvandık//Kuvandıg// Kuvandıx* (Satlayev 2002:108); *Qumandı, Qumundı, Qubandı, Quwandı, Kuwandı, Kuvandık, Gomandı, Gubandı, Gumanda, Gumandı, Guwandı, Qıwanda* şeklinde (Güner Dilek 2005) tanımlamaktadır. Ayrıca, bu adlandırmanın önde gelen, tanınmış bir sülale adının bütün bir boy için kullanılmasıyla ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Killi Yılmaz 2011: 32).

'Kumandı' etnonimi, Eski Türkçe 'sarı, solgun' anlamına gelen (<*qub) kelimesiyle (Satlayev 2002: 108) ilişkilendirilir; ayrıca bu kelime kökünün türevleri *kuba* 'sarı, solgun, açık sarı', *kup kuu* 'solgun' şeklinde bugünkü Altay Türkçesinde de yaşamaktadır (ATS, 126).

Kumandılar, *Örö Kumandı* 'Yukarı Kumandı' ve *Aldına Kumandı* 'Aşağı Kumandı' olmak üzere iki zaysanlığa ayrılmaktadır (Radloff 1994a: 200; Cayım vd. 2004:148; Güner Dilek 2005: KM-1, 144-153). En yaygın soyları (söök) ise*; Çedirbek, Kızılkös, Apaşkös*, *Toñ~Ton*, *Toñıl~Tunal*, *Sakpıjık~Sakpıjok*, *Toguz Komnoş~Komdoş* ve *Küzen*'dir (Güner Dilek 2008: 545).

2. Din ve kültür

Radloff, 'inat ve sert' diye tanımladığı Kumandıları diğer Altay boyları içinde geleneklerine en bağlı topluluk olarak nitelendirir. Bu özelliklerinden dolayı da misyonerliğin 1860'lı yıllarda Kumandılar arasında hiçbir başarı sağlayamadığını ifade eder (1994b: 126). Forsyth de, yine aynı yıllarda, aralarında Kumandıların da bulunduğu hayat tarzı ve köken olarak birbirine benzeyen ve ormanda yaşayan Çalkandı, Tuba ve Şorların, Ortodoks misyonerlerin tüm gayretlerine rağmen Şamanistik inançlarına ısrarlı bir şekilde bağlı kaldıklarını ve bu sebeple de mümkün olduğunca ormanın iç kısımlarına çekildiklerini belirtir (1992: 183).

Sibirya bölgesinde, Rus hakimiyetinin sağlanmasıyla yukarıda anılan şartlar oldukça değişmiş, Şamanizm inancına bağlı olan bütün Altay boyları gibi Kumandılar da Çarlığın yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri ve baskıları neticesinde resmî olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.

Günümüzde ise, resmî olarak Ortodoks-Hristiyan şeklinde kayıtlara geçen Kumandıların kültürel-toplumsal belleklerini besleyen, onları bir arada ve canlı tutan güçlü bir unsur olarak günlük hayatlarında, yaşayış biçimlerinde Şamanizmin etkileri hâlen devam etmektedir.

Yöresel kıyafetleriyle bir Kumandı kadını, Biysk şehri.
© Figen Güner Dilek

3. Coğrafya ve nüfus

Kumandılar, Altay Cumhuriyeti'nde, Biy Nehri boylarında, Turaçak ilçesinde Lebed Nehrinin ağzından Balıksu'ya uzanan hat üzerinde bulunan Şunarak, Surbaşevo köylerinde, Lebed Nehri ağzının yukarı bölümünde yer alan Sankin ve Tondoşka yurtlarında; cumhuriyet dışında ise, Altay Krayı'na bağlı Solton (Koobiya, Urtay, Peşper) ve Starobardinsk ilçelerinde (Koja-bajı, Narlık, Akkül, Çegenig, Kurlek köyleri) dağınık olarak yaşamaktadırlar (Baskakov 1947: 222; Çumakayeva 2003: 141). Günümüzde ise, yoğun olarak Gorno-Altaysk şehir merkezinde, Turaçak ile Dimitrovka'da, Biysk şehrinde, Kemerova'ya bağlı Taştagol ve Seregeş'te oturmaktadırlar (Satlayev 2002: 108-109; Güner Dilek 2005: KM-5, 19-27).

Ruslar, Altay bölgesine geldiğinde, o zamanlarda mevcut olan birçok Türk boyunda olduğu gibi Kumandılarda da soyadı bulunmamaktadır. Daha sonra Ruslar bir grup Kumandı'ya kendi soyadlarını vermişler ve böylelikle birçok Kumandı Türkü, Rus olarak kaydedilmiştir (Güner Dilek 2005: KM-1, 163-166). Bunun gibi ve Sovyet sistemine özgü birtakım başka sebeplerle Kumandılara ait nüfus bilgilerini düzenli bir şekilde takip etmek zordur. 1926 yılı ve sonrasında yapılan nüfus sayımlarında Rusya Federasyonu içindeki etnik grupların sayıları ayrıca belirtilmemektedir. Ancak, 2002 ve 2010[1] yılı nüfus sayımında Kumandılar ayrı bir halk sayılmışlardır. Buna göre 2002'de Kumandıların nüfusu 3114; 2010'da ise 2892'dir. 2002'deki sayıma göre 3114 Kumandı içinde Rusça bilenler 3106, şehirde yaşayanlar 1704, kırsal kesimde yaşayanlar ise 1410 kişidir. Bölgesel dağılıma göre ise, Altay Cumhuriyeti'nde 931, Altay Krayı'nda 1663, Kemerova Oblastı'nda 294 Kumandı yaşamaktadır.

Altay Cumhuriyeti içindeki Kumandılardan yaptığımız derlemelerden öğrendiğimize göre, Kumandılar günümüzde, en yoğun biçimde, Altay Krayı'nda yer alan Biysk şehrinde yaşamaktadırlar. 1998'de soruşturarak öğrendiğimiz kadarıyla sayıları 1167 civarındadır. 2004 yılında 'Altay Dilinin Kuzey ağızlarının Tematik Sözlüğü' çalışması içinde yer alan bir anket sonucuna göre ise Altay Cumhuriyeti içinde yaşayan Kumandıların sayısı 931'dir (Cayım vd. 2004: 148-151).

4. Tarihî arka plan

Genel olarak güney ve kuzey şeklinde iki gruba ayrılan Altaylılar; yapılan araştırmalarda bir dönem fiziksel özelliklerine göre sınıflandırılmış, güneydekilere *Kalmuk*, Kumandıların da aralarında bulunduğu kuzeydekilere de *Tatar* adı verilmiştir (Potapov 1964: 305)**.**

Kuzey Altaylılar içinde değerlendirilen Kumandıların, antropolojik açıdan çok az Mongoloid tipe girmekte olduğu ve aynı zamanda Avrupai özellikler gösterdikleri, gerçekte Ural tipi oldukları söylenmektedir. Antropolojik ölçümlere bakıldığında Şor, Çalkandı, Tuba ve Kumandıların Ugor ve Samoyet kavimleri ile daha güçlü bir bağlarının olduğu, güney Altaylılarla bu bağın olmadığı vurgulanır (Pustagaçev 1997: 302-303; Tambotsev 2002: 64).

İlk olarak Aristov ve Radloff'un araştırmalarıyla gündeme gelen ve aralarında Malov, Menges, Radloff, Potapov, Nadelyayev, Selyutina, Schönig, Tambovtsev, Anderson gibi Türkologların da bulunduğu bir grup bilim adamı Kumandı Türkçesinin alt katmanında Samoyet-Ugor kavimlerinin de etkisi olduğu üzerinde fikir birliği içindedir (Pustagaçev 1997: 302).

1 www.perepis2002.ru, www.perepis2010.ru

Kumandılar
© Figen Güner Dilek

5. Ortografi / eğitim

19. asrın ortalarında Altay misyoner heyeti tarafından Altay Türklerine Hristiyanlığı öğretmek amacıyla, bu dine ait bazı kitapların çevirisinde Teleüt ağzına dayalı bir dil ve alfabe (Güner Dilek 2004: 76) düzenlenmiş; bu şekliyle Ekim Devrimi öncesinde Kumandılar arasında da kullanılmıştır. Ekim Devrimi sonrasında millî okullar açılmış ve ana dili öğretimi ile eğitimine ağırlık verilmiştir. Ardından gazeteler, eğitim kitapları ve tanınmış yazarların eserlerinden çeviriler yayımlanmıştır. Bu süreçte misyonerlerin Teleüt ağzı esasında kurdukları edebî dil gereksiz ve yararsız bulunmuş, her ağız için edebî dil oluşturulması uygun görülmüştür (Erlenbayeva 2008: 6-7). Böylelikle, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Kumandılara da kendi ana dilleriyle eğitim verilmeye çalışılmıştır, bu hedef doğrultusunda 1933 yılında N. A. Kalanakov ve K. İ. Filatov tarafından redakte edilen 'Kumandı Bukvar' adlı kitap (Satlayev 2002: 110) hazırlanmış ama yazı meselesi bununla sınırlı kalmıştır. O yıllardan günümüze kadar, Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan Kumandı Türklerinin çocukları okullarda Rusça eğitim almaktadır. Altay'daki bütün Türk boyları gibi Kumandılar da sadece ilköğretimde haftada birkaç saatle sınırlı olan 'Ölçünlü Altay Türkçesi' dersi görmektedirler. Altay Cumhuriyeti dışında kalan bölgelerde yaşayan ve sayısal olarak çoğunlukta olan Kumandılar ise sadece Rusça eğitim almaktadırlar.

6.Dil

6.1. Kumandı ağzının genel Türk dili içindeki yeri

Baskakov, Kumandı ağzını birçok fonetik ve gramer özellikleri bakımından genel Türk dilinin, Doğu Hun dalının 'Hakas' alt grubunda Hakas, Kamas, Çulım (Küerik), Şor, Sarı Uygur, Tuba, Çalkandı Türkçeleriyle birlikte (1972) değerlendirmektedir ve Kuzey Altay ağızlarını Türk dilinin Uygur grubuna dahil etmektedir (1972: 7-8). Kumandı ağzını bir takım arkaik özellikler barındırması dolayısıyla Türk dili içinde özel bir yere koyan Baskakov, daha o zamanlarda bile bu ağzın da Altay yazı dilinin iyice etkisi altına girdiğinden hatta Rus dilinden de etkilendiğinden bahsetmektedir (1972).

Bilim adamlarının çoğu, Şor ve Hakas Türkçesiyle ortak özellikler gösteren Kumandı ağzının Altay Türkçesi ağızları içinde fonetik, morfolojik ve leksik bakımdan ayrı bir yere sahip olduğu görüşündedir. Bunlardan Malov, Kumandı ağzını Türkçenin gelişme aşamasına göre yeni Türk dilleri içinde, Altay Türkçesini ise en yeni dil grubu içinde (Nasilov 1997: 53-54) farz etmektedir. Bazı araştırmacılar ise, Kumandı ağzının farklı dil özelliklerini Ket, Samoyet alt yapısıyla birleştirerek, genel Türk dilinden ayrı bir yerde değerlendirmektedir (Schönig 1997: 47; Tambovtsev 2002: 63-104).

Kumandılar
© Figen Güner Dilek

Kumandıların dili, Sibirya bölgesinde yer alan bütün topluluklarda olduğu gibi Moğolca ve Rusça etkisi altında kalmıştır. Ayrıca Kumandı Türkçesinin alt katmanında Samoyet-Ugor kavimlerinin de etkisi olduğu öne sürülmektedir. Bunun yanında Altay Türkçesinde Eski Türkçeye ait dil verilerinin Kumandı Türkçesinin de dahil olduğu Kuzey Altay dil grubunda daha çok korunmuş olduğu ileri sürülür (Pustagaçev 1997: 304).

Novosibirsk'te Nadelayev öncülüğünde 1968'de kurulan fonetik laboratuvarda Sibirya bölgesindeki etnik grupların dilleri üzerinde eksperimental fonetik araştırmaları yapılmıştır. Nadalayev'den sonra onun öğrencilerinden Irina Selyutina da bu çalışmalara devam etmiş, Kumandılardan derlenen konuşma dili örnekleri üzerinde x-ray, spektrografi, palatografi ile ölçümler yapmış ve 1983'te *Kumandinskiy Konsonantizm* ve 1998 yılında ise, *Kumandinskiy Vokalizm* adlı kitaplarını ortaya koymuştur. Özellikle son kitabında Kumandı Türkçesine ait ünlülerin sıklık analizi, yer alabilecekleri bütün kombinasyonlar, hece tiplerinin sıklık sıralaması, gibi birçok istatistiksel sonuçlar elde etmiş ve Kumandı ağzının Hakasçanın Kaç ağzıyla ve Ugor dillerinden Hantsı-Mantsı (Ostyak) diliyle çok benzeştiği sonucuna ulaşmıştır.

Daha sonra 2002 yılında Türkiye'de, Dilbilim Araştırmaları Dergisinde 'Is Kumandin a Turkic Language?' adlı makalenin yazarı Yuri Tambotsev, tamamen I. Selyutina'nın çalışmalarına dayanarak onun Kumandı ağzına ait ölçümlerini, Kırgızca, Yakutça, Kazakça, Uygurca, Özbekçe, Baraba Tatarcası, Hakasça, Türkmence, Karakalpakça, Azerice ve Türkçe ile karşılaştırmış ve ses tipolojisi bakımından Kumandı ağzının çok farklı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu farklılığın Türkçe dışında bir dilden Fin-Macar ve Samoyet kökenli bir dilden kaynaklanabileceğini ileri sürmüştür.

6.2. Kumandı diyalektolojisi

Baskakov, Kumandı ağzının tarihi süreçte, Starabardinski, Solton ve Turaçak şeklinde alt ağızlarının olduğunu bildirir (1972). Günümüzde; Kumandı ağzı üzerinde bu alt ayrımları yapmak bir hayli zordur. Çünkü o vakitlerdeki demografik yapı korunamamıştır, yer değiştirmeler, başka halklarla evlilikler dilin durumunu oldukça değiştirmiştir. Öte yandan baskın dil olarak Rusçanın varlığı, diğer Altay ağızları ile ölçünlü dilin etkisi, dil belleğinde zayıflamalara ve birtakım değişmelere yol açarak dilin sosyo-ekolojik dengesini bozmuş, ayırt edici dilsel niteliklerin yitimine sebep olmuştur.

Kumandı Türkleriyle Biysk Şehri.
© Figen Güner Dilek

6.3. Ses bilgisi

Ünlüler

Kumandı ağzında ölçünlü Altay Türkçesinde olduğu gibi on altı ünlü ses bulunmaktadır. Uzun ünlüler, sonradan ortaya çıkmıştır yani ikincildir ve fonem değeri taşır. Dar ünlüler ölçünlü dil türüne göre daha dar ve kısa telaffuz edilir. Uzun ünlülerin ortaya çıkışında tıpkı ölçünlü Altay ve Kırgız Türkçelerinde olduğu gibi ünlü yanındaki veya ünlü arasındaki /G, y, ñ, b, v/ seslerinin büzülmesi, erimesi ve düşmesi söz konusudur.

Kısa (normal) ünlüler: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/

Uzun ünlüler: /a:/, /e:/, /ı:/, /i:/, /o:/, /ö:/, /u:/, /ü:/

Dudak uyumu bakımından Kumandı ağzında, ölçünlü Altay Türkçesinin aksine, ilk hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle ikinci ve sonraki hecelerdeki düz-dar ünlüler yuvarlaklaşır (*burun*, *sögüş*, *körüp*), ancak düz-geniş ünlüler yuvarlaklaşmaz (*örökteş-* ‘konuşmak’, *öbögen* ‘ihtiyar; koca’).

Ünsüzler

Kumandı Türkçesinde ölçünlü Altay Türkçesinin bütün ünsüzleri mevcuttur; farklı olarak /ń/ fonemi ‘ön damak n’si’ görülür.

Karakteristik ses değişmeleri ve ses olayları

1. Kumandı ağzı, bilhassa ilk hecede, Eski Türkçedeki geniş ünlüleri daraltma eğilimindedir: *un (<on)* ‘on’, *bul- (< bol-)* ‘olmak’, *ül- (<öl-)* ‘ölmek’, *tüle- (<töle-)* ‘ödemek’.

2. Eski Türkçedeki /ç/ sesleri Kumandı ağzında sızıcılaşarak /ş/ sesine dönüşür:

kışıı (kışıw//kıçıw//kıçiw) ‘küçük’ (<kiçig), *gu:şın (<ku:çın)* ‘konuşma; hikâye’, *şıgar- (<çıkar-), şılap (<çılap)* ‘gibi’, *şak (<çak)* ‘asır, çağ’, *üş (<üç)* ‘üç’.

3. Eski Türkçe kelime başı y- sesi, bugünkü Kumandı ağzında, diğer Altay ağızları ile bulaşma ve ölçünlü dil ile etkileşme dolayısıyla karışık bir değişim y->y-/c-/ç- vb. tablosu dikkat çekmektedir: *yırı- (<(y)ıra-)* ‘uzak olmak’, *yaqşı* ‘iyi, güzel’, *yıl* ‘yıl’; *çıl (<yıl)* ‘yıl’; *çer (<yer), çoq (<yok), çıgılıj- (<yıgılış)* ‘toplanmak, yığılmak’; *cañmır* ‘yağmur’ (Ölçünlü Altay Türkçesi etkisiyle).

Kumandı Türkleriyle Gorno-Altaysk şehri. © Figen Güner Dilek

4. İçinde genizsi ses bulunan ve Eski Türkçede y- ile başlayan kelimelerde y- sesi, y- (-n-/ñ)>ń- değişimini gösterir. Bu özellik Kumandı ağzıyla birlikte Tuba, Çalkandı ağızlarında ve Hakas Türkçesinde de mevcuttur: *ńanı* 'yeni' (<yañı), *ńemen//ńaman (<yaman)* 'kötü, fena', *ńian (<ńa:n<yagan)* 'büyük.

5. m>b süreksizleşmesi sonrasında b>w sızıcılaşması gelişmektedir: *ebis//ibis (<emes<ermez*) 'değil', *a:bır (<amır)* 'huzur', *quwandı (<kumandı)* 'Kumandı', *kıyva (<kıyma).*

6. Göçüşme: *üksö (<öskö<özge)* 'başka', *ürged-* (<ögret-), 'öğretmek' *örgön- (<ögren-)*, 'öğrenmek', *üsküs* 'öksüz' (<öksüz).

7. Hem diakronik hem de senkronik olarak, ilk hecede ve orta hecede ve daha sonraki hecelerde yaygın olarak geniş ünlülerin daralması olayı görülmektedir: *gapşıy (<kapşay)* 'çabuk', *sarnıyınbı (<sarnayın ba)* 'şarkı söyleyeyim mi', *ında//ındı (<anda)* 'orada', *ındıy (<andıy<antag)* 'öyle, o şekilde; onun gibi', *bir- (<ber-)* 'vermek', *kil- (<kel-)* 'gelmek', *id//it (<et)* 'et', *ilüw//iilü* (<elig) 'elli', *kizik (<kezek)* 'aile; soy, sülale', *bujıt- (<bojot-)* 'serbest bırakmak, izin vermek', *üsküs (<ösküs<öksüz)* 'öksüz', *üt-(<öt-)* 'ötmek', *gelçidibis (<kelip çadıbıs)* 'geliyoruz', *bargınar (<bargannar)* 'gittiler'.

4. Biçim bilgisi

Kumandı Türkçesi bugünkü kullanım alanında; diğer Altay Türkçesi ağızlarının ve bilhassa da ölçünlü dil türünün etkisiyle biçimsel homojenliğini yitirmiştir denilebilir; bu sebeple de eklerde ve eklenmelerde hem fonetik olarak hem de biçimsel olarak çok şekillilik hakimdir. Ayrıca daha eski dönemlerde derlenmiş olan (Radloff, Baskakov) metinlerdeki karakteristik biçim özelliklerinin de neredeyse kaybolduğunu ve başka ağızlardan ödünç biçimler alma ya da yeni şekiller oluşturma yolunda gelişmekte olduğunu belirtmek gerekir. Aşağıda verilen örneklerden de bu durum çok açık olarak tanıklanabilir:

İsimden İsim Yapım Ekleri: -CI: *adıgcı*, *añçı* 'avcı', *ayılçı* 'misafir', *ńamaçı* 'bez'; **-Ak :** *egirek* 'küçük köpek', *o:laq//o:lax//o:lok* 'küçük oğlan', *agaşıg (<agaşak)* 'küçük ağaç', **-CIk:** *kiçi:cik* 'küçücük', *baalacıq* 'küçük bahçe', **-(I)çAk:** *gızıçaq* ' küçük kız', *masgacaq* 'küçük çekiç', *aqsıcaq* 'ağızcık, küçük ağız', *oraçaq* 'küçük çukur', *çüreceg(im)* 'yürekcik', **-Aç**: *apçıyaç (<apçiyagaç)* 'yaşlı adam' *o:laç* 'küçük oğlan', *kurtıyaç (<kurtıyagaç)* 'yaşlı adam', **-LU :** *baldarlu* 'çoluk çocuk sahibi', *kalpukdü* 'kalpaklı', *tillü* 'dilli', *uglü* ' evli, evi olan'.

Fiilden İsim Yapım Ekleri: -Ak: *pıçak//bıdjak* 'bıçak', **-BAk**: *paspak* 'değirmen taşı', **-l:** *çıdal*

‘sabır, tahammül’ (<çıda-: dayanmak, tahammül etmek), *çırgal* ‘oyun, eğlence’ (<çırga-: eğlenmek, oynamak), *töröl* ‘ana yurt’ (<törö-: doğmak).

İsimden Fiil Yapım Ekleri : -LA: *tamkıla-* (<*tamkı*: sigara) ‘sigara içmek’ , *tenekte-* (<*tenek*: deli) ‘delirmek’, (n, *ñ* , m sesleriyle biten kelimelerden sonra) *dıñna-* ‘dinlemek’, *ńamana-* (<*ńamanna-)* ‘kötülemek’, **-A**: *sarna-* ‘şarkı söylemek’ (<*sarın*: şarkı), *tüje-* (<*tüş*: rüya) ‘rüya görmek’, **-SA:** *su:za-* ‘susamak’, *pu:rsa-* ‘acımak, merhamet etmek’, **-GAr**: *paşkar-* ‘yönetmek’, *sugar-* ‘sulamak’, *sargar-* ‘sararmak’.

Fiilden Fiil Yapım Ekleri : **-(I)ş-** : *cıgılış-* ‘yığılmak, toplanmak’ (<*cıgıl-*: düşmek, yığılmak), *pülüş-* ‘bölüşmek’ (<*pül-*: bölmek), *çügürüş-* ‘koşturmak’, (<*çügür-* koşmak), **-(I)n-**: *pelenden-* ‘hazırlanmak’ (<*pelende-*: hazırlamak), *töjen-* ‘döşenmek, bezenmek’ (<*töje-* bezemek, döşemek), **-l-:** *tögül-* (<*tök-*: dökmek), **-t-:** *uyalt-* ‘utandırmak’ (<*uyal-* utanmak).

İsim Hâl Ekleri

İlgi hâli -NIñ: *palanıñ* ‘çocuğun’ , *kijiniñ* ‘insanın’.
Belirtme hâli -NI: *palanı* ‘çocuğu’, *kijini* ‘insanı’.
Yönelme hâli -GA, -nA: *palaga* ‘çocuğa’ *kijige* ‘insana’.
Bulunma hâli -DA/-DI: *palada//paladı* ‘çocukta’, *kijide//kijidi* ‘insanda’.
Ayrılma hâli -DAñ, -DAn, -DIn: *paladañ//paladan//paladın* ‘çocuktan’, *‘kijideñ//kijiden//kijidin’* ‘insandan’.

Şahıs Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Çekimlenmesi

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Belirtme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Ayrılma Hâli
men *min*	*meñ* *me:ñ* *meniñ*	*meni*	*mege* *me* *maga* *ma:* *ma*	*mende*	*mendeñ* *mendeñ* *mendin* *meneñ*
sen *sin*	*se:ñ* *señ*	*seni*	*se:* *se* *saga* *sa:* *sa*	*sende*	*sendiñ* *seniñ* *senin*
ol *ul*	*anıñ* *a:ñ* *añ*	*anı*	*aga* *a:* *ana* *ola*	*anda*	*anañ* *andan* *andın*
bis *pis*	*bistiñ*	*bisti*	*biske*	*biste*	*bisteñ* *bisten* *bistin*
sler *sner* *snir*	*slerniñ* *snerniñ*	*snerdi* *snerni*	*slerge* *slere*	*slerde* *snerde*	*slerdin* *snerdeñ* *snerden* *snerdin*
olar *onor* *anar* *anır*	*anardıñ* *anarnıñ* *anırnıñ*	*anardı* *anarnı*	*anarga*	*anarda*	*anardañ* *anardıñ*

İyelik ekleri

1. t. ş. -(I)m: *agam* ‘babam’, *sözim* ‘sözüm, kelimem’, *kolım* ‘elim’, *poyum//boyum//buyım* ‘kendim’.
2. t. ş. -(I)ñ: *agañ* ‘baban’, *söziñ* ‘sözün, kelimen’, *kolıñ* ‘elin’, *poyuñ//boyuñ//buyıñ* ‘kendin’.
3. t. ş. -I /-zI: *agazı* ‘babası’, *sözi* ‘sözü, kelimesi’, *kolı* ‘eli’, *poyı//boyı//buyı* ‘kendisi’.
1. ç. ş. -I(bIs)/ -I(vIs): *agabıs//agavıs* ‘babamız’, *poyubıs//boyubıs//poyıs//boyıs* ‘kendimiz’.

Kumandı Kişiler (M. Danilov-M. Barisovna), Biysk Şehri
© Figen Güner Dilek

2. ç. ş.-lArIñ/-lIrIñ: *agalarıñ//agalırıñ* 'babanız', *kollarıñ* 'eliniz', *poyıgar//boyıgar* 'kendiniz'.

3. ç. ş. -lArI/-lIrI: *agaları* 'babaları', *köstöri* 'gözleri', *bazıttarı* 'yürüyüşleri, adımları', *poyları//boyları* 'kendileri'.

Sıfat

Sayı adları: *bir//pir* 'bir', *eki//iki* 'iki', *üç//üş* 'üç', *tört//türt* 'dört', *peş//piş//beş* 'beş', *altı* 'altı', *yetti//ceti//çeti//çiti* 'yedi', *segiz//segis* 'sekiz', *dogus//togus//toguz//togıs* 'dokuz', *on//un* 'on', *oneki//önöki//uneki* 'on iki', *yirme//cirme//cigirmi//cigırmı//çigirmi//cirmi//çirmi//çegirbe//çigirbe* 'yirmi', *odus//oduz//otuz* 'otuz', *kırık//gırıq//qırx//törtön* 'kırk', *bejen//elüw//ilüw//i:lü//älü:// eli//ellik//iliñ//elig* 'elli', *altan//alttan* 'altmış', *yeten//ceten//çetten//çiten* 'yetmiş', *segizen//segzen* 'seksen', *toguzon//toguzan* 'doksan', *yüs//cüs//çüs* 'yüz', *muñ* 'bin'.

Sıra sayı sıfatları: *pirinçi/birinçi* 'birinci'[2], *ekinçi* 'ikinci', *üçinçi* 'ikinci', *yetinçi//cetinçi//çitinçi* 'yedinci'.

Zamirler

Şahıs Zamirleri: *men* 'ben', *sen* 'sen', *ul//ol//u//o* 'o', *bis//pis* 'biz', *sler//siler//siner//siñer* 'siz', *olor//ular* 'onlar'.

Dönüşlülük Zamiri : *boy//poy//püy//büy* 'kendi'.

Soru zamirleri: *kem* 'kim', *ne//neme//cu://cuv* 'ne', *kajı//kandu://kandıy* 'nasıl, hangi', *kayda//kayda:rı* 'nereye', *kanayıp//kayıp* 'nasıl, ne şekilde'.

Söz varlığı

Altay Türkçesinin kuzey ağızları içinde değerlendirilen Kumandı Türkçesi, diğer Altay ağızlarında da olduğu gibi Rus, Moğol ve Türk dilinden oluşan bir söz varlığına sahiptir. Ancak dilin diğer seviyelerinde olduğu gibi söz varlığında da Altay Türkçesinin ölçünlü dil türünden Şor ve Hakas Türkçelerinden de kelimeler aldığını belirtmek gerekir.

2 Altay Türkçesinde 'birinci' anlamında *baştapkı* kelimesi daha işlek kullanılır. Kumandı ağzında ölçünlü türün etkisiyle *paştapkı* şekli ile birlikte *pirinçi/birinçi* kullanımı mevcuttur (Erlanbayeva 2008: 6).

Biysk Kumandıları eski ritüellerini canlandırıyorlar © soltonadm.ru

Akrabalık adları: *adaq//ńan ada* ‘dede, babanın babası’, *tayda//taydaq//taytaq* ‘dede, annenin babası’, *ńana//ńanaq//ülçek* ‘babaanne’, *ńanaq//ülcek* ‘anneanne’, *adaq//aga* ‘baba’, *ene//ana* ‘anne’, *u:l//o:l//ugl(ım)* ‘oğul, erkek evlat’, *qıs//qısıçaq* ‘kız’, *pala* ‘çocuk, torun’, *qarındaş* ‘kardeş’, *törön pala* ‘öz evlat’, *agı//aça//aja//axça//ulda//ılda//ılta* ‘babanın ağabeyleri, büyük amca, amca’, *ta:y //da:yı// da:yı//dayı* ‘annenin erkek kardeşi, dayı’.

Organ vücut-uzuv adları: *cüs//çüs//şıray* ‘yüz, çehre’, *mañnay* ‘alın’, *tekçe//tekçek* ‘ense’, *tegey, töbö* ‘baş’, *me:* ‘beyin’, *moyın* ‘boyun’, kös ‘göz’, *kirbik//kırbik* ‘kirpik’, kaş ‘kaş’, *tunçuk* ‘burun’, *til// tıl* ‘til’, *tañmay* ‘damak’, *ńa:k* ‘çene’, *erin* ‘dudak’, *kulak* ‘kulak’, *put* ‘ayak’, *tiş* ‘diş’, *kol* ‘el, kol’, *çarın//carın* ‘omuz’, *sala:çak//orton sala:çak//adıçok sala:, çaç* ‘saç’, *sagal* ‘sakal’, *pel* ‘bel’, *cürek* ‘yürek’, *ökpe* ‘akciğer’.

Hayvan adları: *qarta//qarta:* ‘çaylak’, *pürküt* ‘kartal’, *sınma* ‘yaban horozu’, *çıçqan* ‘sıçan’, *ükü// öñe//öñöçök* ‘baykuş’, *kükek//kö:kek//kukuk* ‘guguk kuşu’, *qarlaş//qarlaaç* ‘kırlangıç’, *qu:* ‘kuğu’, *quşqa:çaq* ‘serçe’, *pödnö//pödne//püdne* ‘bıldırcın’, *sa:sqan//saqısqan* ‘saksağan’, *karga* ‘karga’, *turna* ‘turna’, *çılan* ‘yılan’, *nek//nik* ‘inek’, *at* ‘at’, *pe: at* ‘aygır’, *su:quş//su:guş//suguş//örtek* ‘ördek’, *qas* ‘kaz’.

Bitki adları: *ci:lek//çiylek* ‘çilek’, *kayıñ* ‘kayın ağacı’, *tıt* ‘melez ağacı’, *terek* ‘kavak’, *tal* ‘söğüt’, *artış* ‘ardıç’, *arba* ‘arpa’, *sula* ‘yulaf’, *pudey//pugdey//pügdey* ‘buğday’.

Hareket fiilleri: *kel-* ‘gelmek’, *par-* ‘gitmek’, *cugur-//cu:r-//çu:r-* ‘koşmak, koşturmak’, *ça:r-// şıgar-* ‘çıkar-’, *çıq-//şıq-//çıq-* ‘çıkmak’, *bas-* ‘yürümek’, *baspar-* ‘yürümek’, *çör-//çür-* ‘yürümek’.

İletişim fiilleri : *ço:qta-* ‘konuşmak’, *suray- ‘sormak, istemek’, qıçır-//gıçır-* ‘davet etmek’.

İdrak fiilleri: *oylo-* ‘düşünmek’, *sana-* ‘düşünmek’**,** *unna-//u:na-* ‘anlamak’, *oguna al-* ‘kavramak, anlamak’.

7. Toplumdilbilimsel görünüm

Kumandı ağzı, Altay Türkleri ve Ruslar arasında dağınık olarak yerleşmiş olduğu için bu ağzın konuşurlarından ölçünlü ve homojen özellikte bir konuşma duymak günümüzde mümkün değildir. Rusçanın bu bölgede baskın dil olması iki dilliliği; Ölçünlü Altay Türkçesini konuşan ve yazanların daha yoğun olması da ağız bulaşmasını ortaya çıkarmıştır. Bu durumda; günümüzde, bu ağzın konuşurları

Rusça, Kumandı ağzı ve ölçünlü Altay Türkçesiyle (Güner Dilek: 2005) karışık bir dili konuşmaktadırlar. Bu karışık görünüm bu çalışmada verilen metin örneklerinden ve gramer bölümlerinde örnek verilen ek/kelimelerin çok şekilliliğinden de açık bir şekilde görülebilir. Baskakov'un Kumandı dil verilerini topladığı yukarıda anılan çalışmasındaki Kumandı metinleri ile 1998'de yaptığımız derlemelere bakıldığında bu ağzın bazı belirgin gramatikal özellikleri bir yana bırakılırsa şekil ve söz varlığı açısından ölçünlü Altay Türkçesine yaklaşmakta olduğunu belirtmek çok da yanlış olmaz.

Ayrıca bölgede yaptığımız alan araştırmalarında, Kumandıların herhangi bir bölgede yoğun olarak bir arada yaşamadıkları; aynı aileye mensup birçok kişinin dağınık olarak Biysk, Kemerovo, Gorno-Altaysk, Barnaul gibi şehirlerde oturdukları, birbirlerini görme ve ziyaret etme imkânlarından yoksun oldukları gözlenmiştir (Güner Dilek 2005: KM-2, 32-34). Bu da, dilin akıcı bir şekilde kullanımını ve işlerliğini çok olumsuz yönde etkileyen bir süreçtir.

Kumandılar arasında sosyal hayatta iletişim dili olarak Rusçayı kullananlar çoğunluktadır. Turaçak bölgesinin merkezinde ve köylerinde, dilini iyi bilenler orta yaş ve üstündekilerdir. İletişimde ana dillerini kullanmadıkları için anlayıp konuşamayanlar da sayıca az değildir.

1998 yılında yaptığımız alan çalışmasında edindiğimiz bilgilere göre, Kumandı Türklerinin en yoğun yaşadığı yer Biysk şehridir. Burada ikamet edenlerin çoğunluğunu Sovyet öncesi dönemde Solton aymağından göç edenler oluşturmaktadır. Çalışmalarımız sırasında ana dili Kumandı Türkçesi olan kaynak kişiler arasında Biysk'te oturanların Gorno-Altaysk'ta oturanlarla kıyaslandığında ana dillerini daha akıcı konuştukları gözlenmiştir.

Ayrıca, 2000 yılında ve takip eden yıllarda, Kumandılar ve dilleri üzerine ilginin daha da arttığını aralarında Altaylı dilcilerin ve UNESCO raporlarının da bulunduğu özellikle dil durumunu değerlendiren çeşitli araştırmaların, anket sonuçlarının yayımlandığını da ayrıca belirtmek gerekir.

Özgün örnek metin ve Türkiye Türkçesine çevirisi

1. Lenıt M. Tukmaçov, yaş 63, Teknik öğretmen, Eğitim Enstitüsü mezunu, 18. 7. 1998, Biysk.

Tiliñ unnabasañ, pistiñ etnıs dep piçig artgan, etnıs dep barçın jogalar. A:nıñ so:nda pır mun dogus çüs dogsan ekı çılda birinçi siyesdi, taazılı kiçiw kıjılerniñ siyezdi bolgan Maskvide, Maskvide ol kıjilerden turgusgam, emdi qumandılar mında, Altay çe:rinde fedaralniy rasiski budcet akça alçılar, ındı pu çaş turada, gorod biskiide, çatdan çe:rleri basokno gornı bolar, bistiñ sana:bısda şü:ltesibis, gıjiler bır çerge çıgılıjıp çadar gerak. Uşto:bu po:yınıñ tilni ürgeder gerak, po:yınıñ ol çaza:nıñ kulturazını püdürer gerak, po:ynıñ şko:lazı natsonolniy polar gerak, pis o:nı emdi şü:lteb sananıbıs. Admistratsiyala goruddıñ iyde çükdejip sanandıwız. (Güner Dilek 2005, KM-2 26-37)

'İnsan dilini anlamazsa, adı sadece kitaplarda kalır ve kimliğimiz kaybolup gider. Sonra, 1992 yılında Moskova'da birinci az sayıdaki halklar toplantısı oldu. O toplantıya katıldım ve şimdi Kumandılar burada, Altay'da Federal Rusya'dan para alıyor. Biysk'te (Caş Tura) yaşayanların çoğu dağlık yerlerdedir. Bize göre hepsinin bir yerde oturması gereklidir ve onlara kendi dillerini, kültürünü öğretmek lazım, kendi milli okulları olmalı. Biz onu şimdi düşündük, şehir yönetimiyle konuşup düşündük'

A bis poyla:rıs tildi unnabındıbıs boyla:rıs çozoqda:rıbıs çoq, boyla:rısdıñ sarıña:rıbıs çoq, til bojagan, çoq, bistiñ qumandı kıji çoq. (Güner Dilek 2005, KM-2: 254-256)

'Biz kendi dilimizi anlamıyoruz, kendi geleneklerimiz yok, kendi şarkılarımız yok, dil öldü, yok, bizim Kumandı Kişi yok'.

2. Ye. İ. Tukmaçeva- L. M. Tukmaçev, Russko-Kumandinskiy Razgovornik, 1990, Gorno-Altaysk.

1. *Men ariyle (çakşı) kazakla (kumandıla) ço:ktantım.*
2. *Sner kazakla (kumandıla) oñnapsa:r ba?*
3. *Men kazakla (kumandıla) oñnabındım.*
4. *Men kazakla (kumandıla) çakşı (ńaman) oñını altım.*
5. *Sner kazakla (kumandıla) şiyip uñnapsa:r ba?*
6. *Pu süsti (ürbek) kazakla (kumandıla) kayde şiy çiylerin?*
7. *Sner kazakla (kumandıla) kıçır uñnapsa:r ba?*
8. *Men kazakla (kumandıla) kıçır uñnaptım (uñnabındım).*
9. *Sner (meni) uñnapsa:r bın?*
10. *Çe: men snerni çakşı oñnadım.*
11. *Çak, men oñını albadım.*
12. *Men parçın uñnabalbadım.*
13. *Men parçın uñnap polbadım.*

1. ‘Ben iyi Rusça (Kumandıca) konuştum.
2. Siz Rusça (Kumandıca) anlıyor musunuz?
3. Ben Rusça (Kumandıca) anlamıyorum.
4. Ben Rusça (Kumandıca) iyi (kötü) anlıyorum.
5. Siz Rusça (Kumandıca) yazabiliyor musunuz?
6. Bu kelime Rusça (Kumandıca) nasıl yazılır?
7. Siz Rusça (Kumandıca)okuyabiliyor musunuz?
8. Ben Rusça (Kumandıca) okuyorum (okumuyorum).
9. Siz beni anlıyor musunuz?
10. Evet, ben sizi iyi anladım.
11. Hayır ben sizi anlamadım.
12. Ben hepsini anlamadım.
13. Ben hepsini anlayamadım.’

Kaynaklar

Baskakov, N. A. (1972). *Dialekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji)*, *Grammatiçeskiy Oçerk*, *Tekstı, Perevodı i Slovar*, Moskva.

Baskakov, N. A. T. M. Toşçakova (1999). *Altayca Türkçe Sözlük* (Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı), TDK, Ankara= ATS.

Cayım, N., A. A.T. Tıbıkova vd. (2004). *Altay Tildiñ Tündük Dialektleriniñ Temalar Aayınça Sözligi*, Gorno-Altaysk.

Çumakayev, A. E. (2003). ‘Yazıkovaya Situatsiya v Respublike Altay’, *issledovaniya po Altayskomu yazıku,* sbornik nauçnıh trudov, Gorno-Altaysk.

Erlenbayeva, N. V. (2008). *Dialektologiya Altayskogo Yazıka*, Gorno-Altaysk.

Forsyth, James (1992). *A History of the Peoples of Siberia, Russia's North Asian Colony 1581-1990*, Cambridge University press, USA, UK, Australia, Spain, SA.

Güner, Dilek Figen (2004). Altay Türkçesinin Yazı Dili Haline Getirilmesi, 1552 ve Sonrası: Kazan’ın İşgali ve Türk Toplulukları *Bilgi Şöleni Bildirileri* 15 Ekim 2002, TDK yay., Ankara, , s. 73-78.

Güner, Dilek Figen (2005). *Altay Türkçesi Ağızları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Güner, Dilek Figen (2007). ‘Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları’, *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir), Bildiri Kitabı-II* (Editörler: Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Gürer Gülsevin) Ankara, s.707-715.

Güner, Dilek Figen (2008). ‘Altay Türklerinde Akrabalık’ *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı,* Akçağ , Ankara.

Killi Yılmaz, Gülsüm (2011). ‘Altay Türklerinin Dil Durumu’, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* Cilt:8, Sayı 3, (Eylül), s.24-60.

Potapov, L.P, (1964). (Ed. M. G. Levin- L. P. Potapov) ‘The Altays’, *The People of Siberia*, The University of Chicago Press, London.

Pustogaçev, Y. A. (1997). ‘Altay ve Sibirya Türk halklarının Etnik Kökeni ve Etnik Tarihlerinin Başlangıcı ile İlgili Bazı Görüşler’, *Sibirya Araştırmaları*, İstanbul.

Satlayev, F. A. (2002). ‘Kumandintsev Yazık’, *Yazıki narodov rossii : krasnaya kniga*, Moskva : Akademia (s.110-111).

Schönig, Claus (1997). ‘Güney Sibirya Türkçesi Nasıl Gelişmiştir?’, *Sibirya Araştırmaları*, İstanbul.

Selyütina, İrina Ya. (1998). *Kumandinskiy Vokalizm Eksperimantalno-foneticeskoe issledovanie*, Novosibirsk.

Selyütina, İrina Ya. (1983). *Kumandinskiy Konsonantizm Eksperimantalno-foneticeskoe issledovanie*, Novosibirsk.

Tambovtsev, Yuri, (2002). ‘Is Kumandin A Turkic Language?’, *Dilbilim Araştırmaları,* Boğaziçi Üniv. yay., İstanbul.

Tukmaçeva, Ye. İ. L. M. Tukmaçev (1990). *Russko-Kumandinskiy Razgovornik*, Gorno-Altaysk.

KUMYKS AND THEIR LANGUAGE

Gökçe Yükselen
Abdurrezak Peler

© R. Alpaut

1. Kumyk ethnonym

The origin of the ethnonym `Kumyk` is obscure. Its variants are believed to be *Kumık, Kumıh, Kumuh, Gumık, Gumuh.* The self-designation of Kumyks is *Qumuq* (Wixman 1984: 115) whereas the Russian designation is *Kumyki* (Akiner 1986: 147).

The word 'Qumuq' is first attested in Kashghari`s Divan as a personal name. Kashghari records the word as the name of a *beg* `Turkic lord`. He also adds that the verb *qumukla-* means to belong to the *Qumuq* tribe (Kaşgarlı 2006: 339).

One of the assertions is that the origin of the ethnonym lays in *Kazikumukh*, which is the Russian designation of the Lak people of Dagestan. It is put forth that the Kumyks have taken the name from the town Qumuq, where Kazikumuks live densely. Another claim is that the ethnonym *Qumuq* is a derivative form of the Old Turkic verb *q*ı- and means 'to move' or 'to be shaken' (Caferoğlu 1988: 51, 53). However the most convincing idea on the origin of the ethnonym Kumyk is the one, which relates it to the word *qub* `pale`. This explanation relates the ethnonym to *Cuman* and *Kipchak*, which are two other Turkic ethnonyms and also are derivatives of the word *qub* (Kononov 2000; Kaymaz 1997: 2067-68). It should be born in mind that Kumyks are related to the Cuman - Kipchaks linguistically as well.

2. Religion and culture

The great majority of the Kumyks are Sunni Muslims of the Shafi'i School. However there are a small number of Shite Kumyks living around Derbent and Makhachkala (Wixman 1984: 116; Akiner 1986: 151).

The Islamization of Dagestan had occurred in two phases. The first wave of Islamization had been a result of the Arab invasions of the sixth and seventh centuries. These invasions coincided with the timeframe in which the Khazar groups, being the first layer in the ethnic formation of present-day Kumyks, conquered and settled in the North Caucasus. The eighth century marks the beginning of the conversion of Caucasians to Islam by the Arabs. However, this first wave of Islamization in the Caucasus did not include the ancestors of the Kumyks. On the contrary, it was these Khazars, who checked the Arabs around Derbent and turned them westward, which resulted in the Islamization of the ancestors of Laks, Dargins, Avars and Chechens. The process resulting in the ethnic formation of the Kumyks as a distinct group was concluded with the arrival of Kipchak-speaking groups during the period between the eleventh and thirteenth centuries. It was between the thirteenth and fourteenth centuries, when these Kumyks were Islamized as a result of the second penetration of Islam came into the Caucasus by the conversion of the Golden Horde to Sunni Islam. Shi'a Islam was introduced to the region in the fifteenth century through the instrument of the Azerbaijani Turks (Wixman 1980: 71-72). The presence of a

Khynjal

minor Kumyk society with adherence to Shi'a Islam around Derbent, which is a region with a major Azeri population, is probably a result of this process. However, it should be noted that the issue of the Islamization process of Kumyks is a controversial one. In addition to the account given above, there are at least three other remarks on the conversion of Kumyks to Islam. One view, which is parallel to the aforementioned process in some degree, claims that the conversion of Kumyks, who previously were Christians, Jews and animists, started in the thirteenth century and was completed in the fourteenth. However the only agent in their conversion was not the Golden Horde from the north, but the Laks from the south was also an important centre of influence (Barthold and Kermani 1986: 382). Another point of view is that their Islamization had begun in the eighth and ninth centuries and was riveted at the end of the fifteenth (Aliyev 1995: 71). And finally another assertion is that their Islamization process was fully completed by the eleventh century (Akiner 1986: 147). The fact that the Sunni majority of the Kumyks are followers of the Shafi'i school, which is not a widely preferred school by the Sunni Turkic peoples, is intriguing and brings to mind an Arab influence either directly or through the Laks.

Sufi orders have been influential in Dagestan and particularly the Nakshibandiyya order had gained dominance in the country from the eighteenth century on as the struggle against the invading Russians was to a large extend organized by this order (Buniyatov 1993: 404). Apparently in line with the rest of the Dagestani peoples Kumyks as well were substantially involved with this order since a major Kumyk named Sheikh Jamaladdin Qumuqî was at the head of the order in Dagestan during the muridist struggle of Shamil against the Russians (Erel 1961: 202).

Undoubtedly the closure of religious schools in 1927 in Dagestan by the Soviet regime (Wixman 1980: 144) had interrupted the religious life of the Kumyks like all other Dagestani peoples. The religious tradition, which was very strong in Dagestan[1], was brought to a standstill. However, Kumyks are presently making an effort to re-introduce their religion to their society. Serialization of the Kumyk translation of the Holy Quran in the journal named *Tangcholpan* from 1992 on and the publication of the Kumyk translations of the Prophet Mohammed's deeds in the same journal could be ranked among these efforts (Pekacar 1997: 2064).

Traditional rules of law have survived among Kumyks for centuries. The elders of Aksai and Endirei would gather at the banks of the Yamansuv River and decide on problems and civil claims. Their decisions were accepted as *adat* and were passed down as models for similar problems. Crimes like homicide, rape and thievery were dealt with by courts called *töre*. Appeals to the decisions of töre were conferred by an elders council called the *aqsaqal*s, which had the right to reverse a judgement (Tavkul 2005: 30-31).

Traditional Kumyk life was based on a class society. The Shamkhals were at the top of the society and shamkhalship was an inborn status. A secondary lord named *Kïrïmshamkhal* was present and would replace the Shamkhal at an incident of untimely death. The Kumyk lords were only intermarrying with the lords of Karakhaitaks and Laks. They would never give their girls in marriage to the lower classes but would wife their girls. Offspring of such a marriage was called *čanka* and did not have the right to lordship. The lower classes comprised of three groups: the *özden*, the *raiat* and the *kul*. The özden were the free population and constituted 90% of it. They were villagers, who cultivated the land in the name of the lords for a share of the crop. A layer called *sala-özden* did not deal with farming or animal husbandry but acted as the guards of the lords. The raiyat were villagers under the order of a lord or a cleric, with no permission to travel. The kul simply were slaves. They had no rights in civil life and their children were regarded slaves as well (Tavkul 2005: 30).

Kumyks, who historically have been the most urbanized people among the Dagestanis (Tavkul 2002: 153) have a strong literary tradition with its roots deep in the history. The first known Kumyk men of pen are Ishaq b. Kündaǰik al-Khazarî (d. 892), Süleyman b. Dâvûd Sekûnî (XII. century) and Ummu Kamal (XV. century). However it is known that they did not use the Kumyk language in their work. For instance Ummu Kamal had written his work in Ottoman Turkish. Ottoman Turkish had served as a literary language for Kumyks until Yïrčï Kazak (d. 1880) (Pekacar 1997: 2064; Kurtuluş 2002: 373). The folk literature of Kumyks consists of epics resembling the well-known Karachay-Balkar *Nart*s. The most famous ones of these are *Manqulpu*, *Qart-Qožaq ve Maqsumin*, *Abdulla* and *Aygazi* (Nerimanoğlu 2013: 2737).

1 In 1913, there were 2,060 mosques in Dagestan, of which 360 were grand mosques (Buniyatov 1993: 404).

A Kumyk village Boynaq, where all Kumuk Shamhals (Khans) (Hanlar) grown up.
© R. Alpaut

3. Geography and population

Kumyks inhabit the north of the Great Caucasus mountain chain. They are concentrated in the area lying from the northern, north-eastern and eastern slopes of the chain to the Caspian coast. The region stretches out from Derbent to Adji-Su along the lower Terek River. It constitutes a narrow strip of land in the south, but a wider area in the north. The significant watercourses in the Kumyk territory are the Terek, Sulak, Shura, Ullu-Chai, Gamzi, Manas, Aksai and Gubden Rivers. Kumyks reside in Babayurt, Khasavyurt and Kizilyurt districts on the northern plains (the so-called Kumyk Plain) forming the Northern Kumyks; in Buynaksk and Karabudakhkend in the eastern coastal plains forming the Central Kumyks; and in the Kayakent region of the Khaitak district forming the Southern Kumyks. They also populate six settlements around Makhachkala and exist in the cities of Makhachkala, Izderbash, Khasavyurt, Buynaksk and Derbent. The Central Kumyks, which form the largest group, had played far and away important role in history. They were the ones who had established the Shamkhalat (see section 4). The Southern Kumyks, on the other hand, were ruled by the Utsmi of the Khaitaks and did not designate themselves as 'Kumyks' until recently, instead using the names of their villages for self-designation. They were regarded as a different ethnic group than the rest of the Kumyks by the neighbouring Dargins, Lezgis and etc. as well. The Kumyk communities of Chechnya are on the Noghai Steppes in the Gudermes District east to the Grozny Region. They are also present around Mozdok in North Ossetia (Benzing 1959b: 392; Akiner 1986: 147; Barthold and Kermani 1986: 381-82; Tavkul 2007: 186). Kumyks are neighboured by Noghais in the north, by Avars, and Dargins in the west, and by Tabasarans and Azeris in the south (Aksoy 2010: 64).

Kumyks, who once were the dominant ethnic group in the plains of Northern Dagestan and the Caspian coastal regions, had become a minority in their homeland by the end of the second millennium with a proportion of 22%. The policies of the Soviet governors, resettling Avars, Laks and Dargins into Kumyk territories have altered the ethnic composition of Northern Dagestan to an irreversible point. (Tavkul 2002: 152-53).

503,060 people declared themselves as Kumyks at the 2010 all Russia censuses. Kumyks were represented in every single administrative region of the Russian Federation. 431,736 of these are reported to live in Dagestan. Additionally the Republic of North Ossetia-Alania, the Republic of Chechnya and the Stavropol Krai are regions with significant Kumyk populations in the Caucasus, numbering 12,221; 5,639 and 1,801 persons respectively. The previously reported (Bala 1940: 986) Kumyk community of the Kabardino-Balkar Republic appears to be with an insignificant number of 699. Even smaller communities of Kumyks live in the Republic of Ingushetia and the Karachay-Cherkess Republic with

Kumuk Faces
© R. Alpaut

the numbers of 118 and 264 respectively. A considerable number of 5,378 Kumyks live in the Sothern Federal District, which is the neighbouring district of the North Caucasus. 1,558 of these are in the Astrakhan region, 1,018 in the Volgograd Region and 1,511 in the Rostov Region. An interesting result of the censuses with regards to Kumyks is some Far Northern regions with relatively high Kumyk populations. The Ural Federal District, the Tyumen Region, the Khanty-Mansi Autonomous Area-Yugra and the Yamal-Nenets Autonomous Okrug have Kumyk populations of 19,078; 18,668; 13,849 and 4,466 respectively.[2] It is observed that the sum of the number of Kumyks in North Ossetia and Chechnya, which has been reported to be 50,000 in 1992 (Pekacar 1997: 2062) has fallen sharply to the sum of 17,860.

Small Kumyk communities are also present in the *Üçgözen* and *Kuşoturağı* villages of Tokat and *Yavru* village of Sivas in Turkey. These are descendants of the Kumyks, who had taken refuge in the Ottoman Empire after the defeat of Imam Shamil by Russians (Pekacar 1997: 2062). Additionally there are reports of Kumyk communities residing in Iran and Syria (Aliyev 1995: 69). There is no information present on the linguistic situation of the latter.

4. Historical background

The Kumyk homeland, which a brief geographic description of is given in the previous section, had been in the area of interest of Turkic peoples at least since the Hunnic Period. That is to say, Turkic peoples from the Eurasian steppes had been settling in the region throughout the Bulghar, Khazar, Kipchak and Mongolian eras (Johanson 2006: 164). However, lack of written sources have entailed many allegations put forth on the early history of the Kumyk people. Two of the inconclusive assertions are that they are one of the peoples forming the Kimak confederation or that they descended from the Topa (Erel 1961: 48). Another view is that the Kumyk people came into being in the seventh century as a result of a fusion of the Turkic Kipchak and Oghuz tribes under the empery of the Khazars and accordingly they had emerged as a distinct Turkic people long before the Mongol invasion (Caferoğlu 1986: 51; Pekacar 1997: 2063). A second assertion with a Kipchak connection is that they are immediate descendants of the Kipchaks (Bennigsen and Wimbush 1986: 169). In contrast with these arguments, which highlight Turkic elements contributing to the initial emergence of the Kumyk people, are views emphasizing Ibero-Caucasian elements in the early formation. Perhaps the most assertive of these are the one, which puts forth that Kumyks are Turkicified Caucasian peoples, particularly Dargins and Avars, assimilated by the Kipchaks (Wixman 1984: 115). Another parallel view, asserts that the Kumyk identity began to come into existence in the seventh century during the Khazar period and the process continued until the thirteenth century, when Turkic peoples like the Khazars, Cuman - Polovtsians and Kipchaks imposed their language on indigenous Caucasian peoples (Barthold and Kermani 1986:

2 Национальный состав населения по субъектам Российской Федерации, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (date of access 1 January 2015).

Holly month
Ramadan in Moskov
2016 © MKO
QUMUQLAR

382; Shahrani 2001: 768). A similar claim is the one, which puts forth that Kumyks came into being as a distinct people in the seventh century after the invasion of the region by the Khazar empire and the penetration of a large number of Turkic speaking people into the lowland Dagestan, imposing their language on the ancient peoples of the area (Adighe 1957: 103). A similar hypothesis is the one claiming that the Kumyk people are a consequence of the amalgamation of autochthonous Caucasian peoples and Turkic tribes, Kipchak - Cuman / Polovtsians in particular, who migrated to Dagestan in the tenth century after the collapse of the Khazar Qaghanate (Akiner 1986: 147). One other view, emphasising the contribution of Caucasian peoples to the formation of Kumyks is the one, which adds the Oghuz on top of the Kipchaks as the Turkic element (Tavkul 2005: 29). A softer version from the point of view of Turkic - Caucasian encounter, puts forth that imposition of the Turkic language on Caucasian people was only as second or third language whilst the indigenous population preserved their first language. A Mongolian element is added on top of the Cuman / Polovtsian - Kipchak and Khazar elements in this remark (Subhan 2001: 771).

With the addition of the indigenous Caucasian peoples or not, Kipchak elements and the Khazar connection are incontestable in the formation of the Kumyk ethnicity. First of all Kumyks are speaking a Kipchak type Turkic language. Secondly linguistic evidence exhibits that the ancestors of the Kumyks were in the region during the Khazar period, as some material copied into the Kumyk language from Arabic poses that they were not copied over Persian but directly from the Arabic colloquial language (Pekacar 2006: 55-56). Additionally it should be borne in mind that Kumyks consider Anji (Semender, modern-day Makhachkala), which was the last capital of Khazars, as their historical cultural centre (Aliyev 1995: 69; Doniyorova and Toshtemirov 2004: 8). Indeed literary works like *Anǰi-nama*, *Derbent-nama* and *Karabudakhkent-nama*, which are famous among Kumyks, depicture events of the Khazar period. Another fact that linguistic evidence suggest, is the Oghuz element in the Kumyk ethnic formation (Pekacar 1997: 2063). However whether this is a result of an early Kipchak - Oghuz fusion or a later Azeri - Ottoman influence is another issue.

The first known polity of Kumyks is the Shamkhalat, which was a feudal principality not only incorporating Kumyks but the other peoples of Northern and Eastern Dagestan as well. Evliya Čelebi, the renowned Ottoman traveller of the seventeenth century, had described the lands governed by this principality as ‘Qumughistan’ and ‘Daghistan-i Qumuq’ (Kurtuluş 2002: 372). Initially the home base of the Shamkhalat was in the mountainous region of the Lak (i.e. Kazikumuk) territory. However, the centre of the principality was relocated to Buynaksk (formerly known as Temir-Khan-Shura) in the Kumyk territory after the decease of Shamkhal Čoban in 1578, as the Laks refused to pay homage to his son Sultan But. After 1640 the administrative centre of the Shamkhalat was shifted to Tarki (Barthold and Bennigsen 1986: 87; Akiner 1986: 147-48). This early stage of the Shamkhalat is a contentious matter. It is considered to be a Lak polity and the Kumyks a part of it. It is claimed that Kumyks seized power in the Shamhkalat after its centre was shifted to Buynaksk since they served a significant function

A Kumyk Family
© Anonim

in the conflict between the sons of Shamkhal Čoban. The defenders of this view regard either Shamkhal Čoban or his son Sultan But as the founder of the Kumyk Shamkhalat (Bala 1940: 987; Erel 1961: 49-50; Pekacar 1997: 2063; Subhan 2001: 771-772). The claim that the shamkhals came from the line of the khans of the Golden Horde is another view (Tavkul 2005: 29). And finally the last thought is that the shamkhals had been ruling Dagestan since the Mongolian period and were granted the title of governor by the khans of Golden Horde, acting as *basqaq*s 'tax collectors' like the grand princes of Moscow (Lemercier-Quelquejay 1992: 32).

The Shamkhalat of Tarki became the most powerful polity of Dagestan and ruled most of Northern Dagestan in the sixteenth century. The semi-independent principalities of Endirei, Aksai, Kosteko, Bammatulah, Buynaksk and etc. were all governed by rulers, who were relatives of the Shamkhal of Tarki (Bennigsen and Wimbush 1986: 170; Barthold and Kermani 1986: 382). However, the unity of the these principalities under the domination of the Shamkhalat of Tarki is a questionable matter, since there are records that they warred constantly among themselves and united merely when a threat came from outside (Lemercier-Quelquejay 1992: 32-33). They united against the Russians and defeated them together with the Ottomans in 1568, 1590 and 1604, driving them out of the region impermanently. Moreover they intercepted the expansion of the powerful Kabardian princes in Eastern Caucasus with successful warfare. However prolonged hostilities with these princes and the Georgians impoverished the Shamkhalat in the seventeenth century. At first they lost control of the regions inhabited by Kumyks between the Terek and Sulak Rivers and then the regions populated by Dargins and Laks (Barthold and Kermani 1986: 382; Subhan 2001: 772; Tavkul 2005: 29).

A Kumyk village Qızlar in Mozdok district of North Ossetia
© R. Alpaut

Despite the fact that the shamkhals had tight diplomatic relations with the Russians and formally became the vassals of the Muscovite State, they recognised the Safavids as their sovereigns as long as they existed and insisted on remaining close allies of the Ottoman Turks between the sixteenth and eighteenth centuries. The Mehtulin and Bammatulah Khanates were established on the lands of the Shamkhalat by Russians in 1725 and by 1765 the shamkhals were left with a strip of land along the Caspian Sea. Nevertheless, the shamkhals remained

as the rulers of the Kumyks even when Dagestan was officially left to the Russians with the Treaty of Gulistan in 1813. After the subjugation of the muridist revolt led by Imam Shamil in 1859, Kumyks, along with the rest of the Dagestani peoples, were incorporated into the Russian Empire and the region became an administrative unit under a Tsarist military governor. The Shamkhalat survived nominally until 1867, when it was abolished and its lands were incorporated into the Temir-Khan-Shura District (Barthold and Kermani 1986: 382; Akiner 1986: 148). There are records that only the Northern Kumyks joined the muridist struggle whilst the Central Kumyks sided with the Russians and the Southern Kumyks remained unbiased (Bennigsen and Wimbush 1986: 170).

© R. Alpaut

The Kumyk intelligentsia educated in the Jadid Schools took the lead in the national liberal movement during and after the Russian Revolution. They played a very significant role in the struggle of the North Caucasians for independence in 1917. They were important elements in Tersk Dagestan, the South-eastern Union and the Democratic Republic of Northern Caucasia. They were under the influence of the Pan-Turkic movement centred on Baku, Kazan and the Crimea and premeditated for the Turkic consolidation of Dagestan against the socialists and the Islamic consolidation of Dagestan defended by the conservatives. In the government of the Democratic Republic of Northern Caucasia, which declared its independence in May 1918, the posts of premiership, speakership, interior ministry, foreign ministry, defence ministry and exchequer were all occupied by Kumyks. The independent state of the North Caucasians was abolished and Dagestan was made an autonomous republic in the USSR after the Red Army invaded the country in 1921 (Karaçaylı 1964: 81; Barthold and Kermani 1986: 382; Kurtuluş 2002: 372; Tavkul 2007: 186).

Policies applied throughout the Soviet period, not only inclined the misplacement of Kumyks as the dominant ethnic group in the society of Dagestan, but also inflicted heavy demographic and economic blows to the Kumyk community in its own region. Migration policies applied particularly between the years of 1944 and 1988 resulted in leaving Kumyks as a minority in their own region. In 1944, 10.000 Kumyks from the villages around Makhachkala were forcibly migrated to Chechnya in order to replace Chechens deported to Central Asia. In the following years until 1988, Laks, Avars, Dargins and Tabasarans were implanted to the Kumyk Plain causing ecological disaster and ethnical clashes in the region as the plains became too crowded. Avars and Dargins became the dominant ethnic groups in the capital Makhachkala as a result of the systematic migration policies and consequently seized the political and economic power in the country. The Laks, whose socio-economic interests united with those of the Avars and Dargins, have joined the latter two forming an elite ruling class in the country. This trigeminal ruling class have created ethnic pressure on the rest of the ethnic groups of the republic. Kumyks and Lezgis are particularly affected by this situation. Kumyks have gathered around an organization called *tenglik* `equality` against the oppressions since 1991, claiming the creation of an autonomous Kumyk homeland within the borders of Dagestan. The ethnic tensions provoked sporadic armed conflict in the country but were warded off by the local government before it became widespread by appointing a Kumyk as the minister of justice. In August 1992 Tenglik held a plebiscite among Kumyks, who voted in the favour of the creation of a self-governing Kumyk region within the borders of Dagestan. In November 1992 Tenglik this time organized the Congress of Dagestani Peoples and the General Council of Dagestani Peoples was created at this congress. In 1994 an alternative Kumyk organization named the Kumyk National Congress was established with governmental support. However the majority of the Kumyks still remain leagued around Tenglik. In 1994, Tenglik organized the Forth Congress of Kumyk People's Movement repeating their determination about self-governance within the borders of

Older men - Kumyk community of Borağan came to the city Gudermes for maslehat. © R. Alpaut

Dagestan and the Russian Federation. Additionally, a course of action was adopted on issues like socio-economic improvement of the Kumyk people, return or betterment of the situation of forcibly relocated Kumyks, reestablishment of some Kumyk villages, establishment of a Kumyk university and dealing with the problems of Kumyks in Chechnya and North Ossetia (Tavkul 2002: 150-155; Kurtuluş 2002: 372; Tavkul 2005: 32-33). Despite the deprivations they have suffered during the Soviet era and the subsequent period, the success of Tenglik in being able to gather the Congress of Dagestani Peoples and creation of a general council in this congress, exhibits that Kumyks still have an important role to play in shaping the future of the country.

5. Orthography

There are records that, Kumyk was first used as a written language by Christian missionaries between the years of 1810-1816 (Bozkurt 1992: 377). However this language was a mixture of Noghai and Kumyk with Ottoman Turkish and Azeri. Therefore, the language of the literature published by Ausupyan Akayev at the Magyarov Printing House at the beginning of the twentieth century should be taken as the beginning of the Kumyk literary language. The foundation of this language was laid by the Kumyk minstrel Yïrčï Kazak and was under Tatar and Azeri influence (Eren 1975: 347-48; Pekacar 1997: 2064).

The Arabic script, which was modified in 1921, was used for writing the Kumyk language until 1928. The Latin script had been used for ten years as from 1928 and finally in 1938 a Cyrillic based alphabet was introduced like rest of the Turkic languages of the Soviet Union (Akiner 1986: 151; Berta 1998: 304; Pekacar 2007: 944).

The Cyrillic based Kumyk alphabet has some complexities, which have caused some scholars to characterize it as one of the most impractical and complex ones among the Cyrillic based alphabets (Pekacar 2007: 944). The character ж represents both the *ǰ* and *ž* sound. The character в marks *v* in words copied from Russian and *w* in native words. The sound *y* is written in several forms. Before *i* and *ï* it's marked with й, whereas its combinations with other vowels are е = *ye*, я = *ya*, ё = *yo*, *y*ö, ю = *yu*, *y*ü. The character *ë* can also mark *ö* after consonants. Similarly ю is used for marking *ü* after consonants. Elsewhere the sounds *ö* and *ü* are marked by оь and уь respectively. The sounds *k* and *g* have characters each for marking their front and back variants. The front and back variants of *k* are marked by к and къ whereas of *g* by г and гъ respectively (for exemplified details see Table 1).

Table 1: Cyrillic based Kumyk Alphabet[3]

Cyrillic		**Latin**	**Explanations**			
Upper	Lower			Cyrillic	Latin	English
А	а	a		Ата	ata	father
Б	б	b		Бир	bir	one
В	в	v w	In Russian words In Kumyk words	Ваза Тав	vaza taw	vase mountain
Г	г	g		Геме	geme	ship
ГЪ	гъ	ɣ	Both continuant back ğ and tenius back g	Агъу Ачгъыч	aɣu ačğïč	poison key
ГЬ	гь	h		Агьлю	ahlü	family
Д	д	d		Дав	daw	war
Е	е	ye- ye- -e-	Word initial Syllable initial After consonants	Етти Иермек Елкен	yetti yermek yelken	seven to follow sail
Ё	ё	yo- yo- yö- -ö-	Word initial Syllable initial Word initial After consonants	Ёлдаш Самолёт Ётел Гёз	yoldaš samolyot yötel gᵘöz	comrade aircraft cough eye
Ж	ж	ǰ- -ž- ž	Initial in Kumyk words Btw vowels in Kumyk words In Russian words	Жан Ажайып Журнал	ǰan ažayïp žurnal	life strange journal
З	з	z		Заман	zaman	time
И	и	i		Ишчи	išči	worker
Й	й	y		Йимик	yimik	like, as
К	к	k		Ким	kim	who
КЪ	къ	q		Къар	qar	snow
Л	л	l		Лакъыр	laqïr	word
М	м	m		Мен	men	me, I
Н	н	n		Наслу	naslu	generation
НГ	нг	ng/ñ		Онг	ong	right (dir.)
О	о	o		Он	on	ten
ОЬ	оь	ö	Word initial only	Оьрнек	örnek	example
П	п	p		Пикир	pikir	opinion
Р	р	r		Ругь	ruh	spirit
С	с	s		Сен	sen	you
Т	т	t		Таш	taš	stone
У	у	u		Уллу	ullu	big, grand
УЬ	уь	ü		Уьйсюз	üysüz	homeless
Ф	ф	f		Фабрик	fabrik	factory
Х	х	x		Хабар	xabar	news
Ц	ц	ts	In Russian words only	Ценрт	tsentr	centre
Ч	ч	č		Чабакъ	čabaq	fish
Ш	ш	š		Тиш	tiš	tooth
Щ	щ	şç	In Russian words only	Ящик	yaščik	box, chest
Ъ	ъ	’ ‘	Hard sign Apostrophe	Атъёкъ Шиъру	at’’yoq şi‘‘ru	cuckoo poem, verse
Ы	ы	ï	Non-initial	Тыш	tïš	external, out
Ь	ь	‚	Circumflex	Гёзьяш	gᵘöz‘yaš	tear
Э	э	e	Word initial only	Эмен	emen	oak
Ю	ю	yu- yu- yü- yü- -ü-	Word initial Syllable initial Word initial Syllable initial After consonants	Юлдуз Оюн Юк Мююз Тюлкю	yulduz oyun yük müyüz tülkü	star game load, burden horn fox
Я	я	ya-	Word and syllable initial	Яякъ	yayaq	cheek

3 Pekacar, Çetin ‘Kiril Harfli Kumuk Türkçesi Alfabesi’. http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumalfa.htm (Date of Access 07 January 2015).

Kumuk Faces
© R. Alpaut

6. Language

Kumyk among Turkic Languages

The Kumyk language has been classified in many different ways among the Turkic languages. Radloff places it under the Caucasian vernaculars, which he states to have not been studied phonologically yet at the time (Arat 1987: 96). It has been classified under the North-western Turkic languages by Räsänen (Arat 1987: 146) and under the North-Western Turkic languages or the Pontic-Caspian sub-group of the West Turkic (Kipchak-Koman languages) by Benzing (1959a: 1-5; 1959b: 391). Another scholar placing Kumyk under the Pontic-Caspian sub-group of the North-western or Kipchak groups is Menges (1959: 5-8; 1968: 60-61). It is classified under the *tav* group (also named as the Kipchak or the North-western group) by Samaylovič and Arat (1987: 108 and 146), the Kipchak group by Ligeti (Arat 1987: 116) and Pope (1965: 33-36), the *tawlï* (Kipchak) group by Doerfer (1987: 105; Doerfer et al. 1971: 175-181) and under the Kipchak-Polovstian sub-group of the Kipchak group by Baskakov (Akiner 1986: 150). It has been also classified under the Kipchak-Oghuz sub-group of the Kipchak group (Barthold and Kermani 1986: 382). Additionally recently it has been classified under the West Kipchak sub-group of the North-western (Kipchak) group together with Karachay-Balkar, Crimean Tatar and Karaim (Johanson 1998: 82-83; Berta 1998: 301). As it can be seen, scholars all agree on that Kumyk is a Kipchak language. Kumyk's approximation to Karachay-Balkar, Crimean Tatar and Karaim is another point agreed upon. The difference of opinion is on the sub-group it is classified under. This divergence is a result of its close contact with the Oghuz group, Azeri (and perhaps Turkish in the past) in particular due to the geographical location of its speakers. Kumyk exhibits phonological and morphological similarities with the Oghuz type Turkic languages (see below). Additionally some Eastern Turkic (i.e. Chaghatay) influence is also reputed to be in Kumyk (Benzing 1959b: 392).

Dialectology of Kumyk

Kumyk conventionally is accepted to have three dialects, which have phonetic, morphological and lexical divergences: the Northern or Khasavyurt Dialect, the Central or Buynaksk Dialect and the Southern or Khaidak Dialect. The Northern Dialect is spoken around Makhachkala including Khasavyurt, Aksai, Endirei Kostek, Shamkhalyangiyurt, Babayurt, Hamamatyurt and Botayurt. The Central Dialect is spoken around Buynaksk (Temir-Khan-Shura) including Halimbekavul, Atlanavul, Kafir-Kumuk, Kazanishchi, Buglen, Kapchigai Cengutai, Erpeli and is slightly different from the Northern Dialect. On the other hand, the Southern Dialect is spoken around the Khaidak region in Derbent and surrounding Macalis, Kayakent, Yangikent and Bashlikent. The Khaidak dialect is the farthest dialect to the written language (Benzing 1959b: 392; Bala 1977: 988; Akiner 1986: 150; Berta 1998: 316; Tekin ve Ölmez: 2003; 115; Tavkul 2005: 32; Pekacar 2007: 944). It is seen that there is no unanimity on, which one of these dialects forms the base of the written language. Some claim that it is the Khasavyurt Dialect (Benzing 1959b: 392; Tavkul 2005: 32), whilst others claim it is the Buynaksk Dialect (Tekin ve Ölmez 115) or both (Barthold and Kermani 1986: 382; Akiner 1986: 150; Berta 1998: 316; Pekacar 2007: 944). However, Ölmesov (1997 in Uyanık 2002), who has done the most extensive study on Kumyk dialects so far, has classified the Kumyk dialects in five groups: 1) the Khaidak group spoken in Alhocakent, Bashlikent, Kayakent, Tuemen Ullubiyavul, Huesemikent, Otamish and Yannisultanyurt, 2) the Podgorno group spoken in Buklenyurt, Gelinsky, Chengutai, Duergeli, Kakashura and Karabudahkent, 3) the Buynaksk group spoken in Buynaksk, Kazanish, Ishgarti, Targu and Erpeli, 4) the Khasavyurt group spoken in Babayurt and Khasavyurt, 5) the Terski group spoken in Bammatyurt, Boraganavul and Kızılyar. In a more recent study dealing with the matter phonologically, these five groups have been classified under two main groups: the Northern Main Group and the Southern Main Group. The Buynaksk, Khasavyurt and the Terski groups have been placed under the Northern Main Group whilst the Khaidak and Podgornogo groups have been placed under the Southern Main Group (Uyanık 2002:

248-249). Uyanık also overtly states that the confusion on which one of these dialects forms the base of the written language lies under the fact that the distinguishing features between the dialects in previous classifications is not clear and therefore the written language of Kumyk is based on the Northern Main Group. However, despite this satisfactory solution to the problem, there is one more thing that should be mentioned on the dialectical features of the written Kumyk language. There are records stating that the Khasavyurt dialect formed the base of the Kumyk literary language developed in the nineteenth century with the Arabic script (Barthold and Kermani 1986: 382). Perhaps the use of persistent old information contributes to the confusion further.

Phonology

The Kumyk vowel system distinguishes the eight phonemes /a/, /e/, /ï/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/. Even though not marked in the alphabet the /a/ phoneme has a fronted variant, ä, when forming syllables with front-palatals or when followed by a front vowel: ärek 'distant', äriw 'good', *käma* 'butter'. Additionally it is heard in words with foreign origin, Arabic in particular: *äsär* 'work of art', *därs* 'lesson', *mäläket* 'country'. Again not marked in the alphabet, presence of /e/ as *e* or ė depends on position. *ė* is present in primary stems as in *Bėremen* 'I give' or *Gⁱėteler* 'They leave', whereas *e* exists in non-first syllables. /ï/ is a close unrounded low vowel. It is not present in word initial positions. After the consonant /w/ it occurs rounded in pronunciation but not shown in orthography: *alïwču* 'customer' (pronounced *aluwču*), *tatïwsuz* 'tasteless' (pronounced *tatuwsuz*). A similar situation occurs for the close unrounded front vowel /i/. After the consonant /w/ it is rounded in pronunciation but not shown in writing: *biyiwčü* 'dancer' (pronounced *biyüwčü*), *itiw* 'iron, press' (pronounced *itüw*). /o/ is a rounded and wide back vowel. It is pronounced *uº* at initial positions: *uºnda* 'there', *uºt* 'fire'. /ö/ and /ü/ are backed to ȯ and ů when forming syllables with the front-palatals /g/ and /k/: *kȯkůrek* 'chest; breast; tuberculosis', *kȯmek* 'help', *kůrčü* 'source, base', *gᵘȯñül* 'heart', *ögᵘůz* 'ox'. The old vowel lenght is not preserved in Kumyk. However distinction between half-long and short vowels are present in some monosyllabic words as in *bīz* 'awl' versus biz 'we'. Additionally long vowels are present in some words with foreign origin: *bāw* 'scarecrow; *ogre*, bogey', *inšāllah* 'God willing', *tabī* 'natural'. Diphthongs are found in copied words as well: *biolog* 'biologist', *dua* 'prayer', *geograf* 'geographer', *kiosk* 'shed, kiosk', *maišat* 'sustenance', *raiyat* 'subject, citizen', *šariat* 'sharia' (Berta 1998: 301; Pekacar 2007: 964-47).

The consonant phonemes are /b/, /v/, /w/, /g/, /h/, /d/, /j/, /ž/, /z/, /y/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /t/, /f/, /x/, /ts/, /č/, /š/, /šč/. In Kumyk /b/ is a tenuis plosive voiced bilabial consonant. It is present at word or syllable final positions only in copied words. It has generally become *p* in words copied from Arabic or Persian at the end of words or syllables, however it is preserved in some words as *abdal* 'foolish; ascetic', *ibtidai* 'beginning, first; primitive', *maγrib* 'west'.

/v/ and /w/, are marked with the same letter in the alphabet. /v/ is a continuant, voiced labio-dental consonant and is only present in words copied from Russian as in *alfavit* 'alphabet', *arxiv* ' archive', *vaġon* 'coach' and etc., whereas /w/ is found in native words, including the ones copied from Arabic and Persian as in *waqti* 'time', *awaz* 'sound, voice', *bawur* 'liver', *haw* 'hunt; prey'.

/g/ phoneme has the variants *g, γ'*, *ġ, γ* and *gᵘ* before rounded vowels. Normally it is a tenuis, voiced fronto-palatal consonant. However its point of articulation changes due to the vowels it is used with. It is a fronto-palatal when it forms syllables with front unrounded vowels: *geče* 'night', *gičči* 'small, little', *segiz* 'eight'. Its point of articulation moves to the middle of the palate when forming syllables with rounded front vowels: *gᵘȯñül* 'heart', *gᵘȯz* 'eye'. /g/ can form syllables with back vowels only in copied words including both recent Russian ones and old Arabic - Persian ones. In words copied from Russian /g/ next to back vowels is a velar as in magazine 'shop', *vaġon* 'coach'. In the older copied words it is not formed at the back of the palate but in the middle: *gᵘůnah* 'sin', *gᵘȯgan* 'wild plum'. /g/ following voiceless consonants loses its tone, but this is not shown in orthography: *getgen* 'gone' (pronounce *getken*), *ičgen* 'drunk' (pronounced *ičken*). /g/ is found at the end of words only in the ones copied from Russian: *biology* 'biologist', *ideolog* 'ideologist'. Despite the fact the Kumyk is a Kipchak type Turkic language it is closer to Oghuz languages in point of /g/ at the beginning of the words: *geme* 'ship', *gemik* 'crackling', *geneš* 'consultation'. *γ* is a fricative, voiced velar consonant. It cannot form syllables with front vowels. It becomes *q* after voiceless consonants in pronunciation, but this is not shown in writing: *ačγan* 'opened' (pronounced *ačqan*), *tutγan* 'held' (pronounced *tutqan*). γ is not found in word initial

Kumyk dances in Moscow in a state hall Rossiya during the V Festival of Caucasian Peoples Cultures © R. Alpaut

and final positions and is present at the end of syllables only in copied words from Arabic and Persian: *astaɣpirulla* 'not at all', *maɣrib* west'.

/h/ is an aspirated fricative, voiceless laryngeal. It can form syllables with both front and back vowels and is present at any position in words: *haqïl* 'mind', *ahlü* 'family', *albah* 'fool, stupid'.

/d/ is a tenuis, plosive, voiced fronto-palatal consonant. It becomes *t* in pronunciation after voiceless consonants, but not shown in orthography: *ačdï* 'opened' (pronounced *ačtï*), *getdi* 'went' (pronounced *getti*), *atdan* 'from the horse; from the name' (pronounced *attan*). Kumyk as a Kipchak type language has mostly preserved the word initial *t-*. However in some words it has become *d-* as in *daɣï* 'again', *daɣïl-* 'to be destroyed; to scatter', *damɣa* 'spot; stamp', *deñiz* 'sea' ect. /d/ is found at the end of words only in copied words: *tselluoid* 'celluloid', *kod* 'code', *limonad* 'lemonate', *murid* 'disciple'.

/ǰ/ is a tenuis, voiced, palate-alveolar consonant. It is affricated and pronounced like *ž* in between two vowels. Kumyk prefers y at the *y-* > *ǰ-* variance at initial position. However, the *y-* > *ǰ-* variance has occurred in some words like *ǰïy-* 'to gather', ǰuw- 'to wash', *ǰirgen-* 'to be disgusted'. It is not found at initial position apart from few examples and imitated words like ǰağïlla- 'to chitter, to chirp' in native words. It is found at the end of words and syllables as well in copied words as *ilaǰ* 'cure, remedy', *muhtaǰ* 'destitute, needy', *taǰ* 'crown'. *ž* is a continuant, fricative, voiced, palato-alveolar. It is only found in words copied from Russian: *žandarm* 'gendarmerie', *baġaž* 'baggage'.

/z/ is a fricative, voiced dental consonant. It is only present in imitations at initial position in Turkic words. It is frequently found in other positions: *buzaw* 'calf', *xunduz* 'beaver'.

/y/ is a continuant, liquid, palatal consonant. Its point of articulation varies from the front of the palate to the back depending on the vowel it forms a syllable with. It can be found at any position in words: *yañur* 'rain', *ayuw* 'bear', *bay* 'rich'. Kumyk mainly prefers *y-* at the *y-* > *ǰ-* variance.

The /k/ phoneme has two variants as *k* and *q* being front and back respectively. *k* is a tenuis, plosive, voiceless, fronto-palatal. Normally it forms syllables with front vowels but is present in syllables with back vowels in copied words: *akkordeon* 'accordion', *damahkar* 'greedy', *doktor* 'doctor'. The point of articulation moves to the middle of the palate in the environments of front rounded vowels. The vowel is backed in such situations: *kȯkůrek* 'chest; breast; tuberculosis', *kȯmek* 'help', *kůrčü* 'source, base'. One of the typical characteristic of Kumyk distinguishing it from other Kipchak type languages is the sonorisation of word initial *k-* to *g-*. Therefore *k-* is not very often seen in Kumyk native words at initial

position. *q* is a tenuis, plosive, voiceless, velar consonant. Almost always forms syllables with back vowels with a very few exceptions: *munafiq* ‘hypocritical; traitor’, *iq* ‘shelter’. An aspirated variant as q^h is present in dialects.

/l/ is a lateral liquid, voiced fronto-palatal. It can form syllables with both front and back vowels. It is found at word initial position only in copied words: *lampa* ‘lamp’, *leksika* ‘vocabulary’, *lötü* ‘deceiver’. It is widely present in other potions: *maylï* ‘fatty’, *ölče-* ‘to measure’, *qïl* ‘hair; string’.

/m/ is a nasal liquid, voiced bilabial consonant. Originally not found at initial position in words from Turkic origin but widely present elsewhere: *qomuz* ‘lute’, ölüm ‘death’.

/n/ is a nasal liquid, voiced dental. Originally not found at initial position in words from Turkic origin but widely present elsewhere: *eneči* ‘midwife’, *aldïn* ‘before’, *bičen* ‘grass’.

/ñ/ is a nasal liquid, voiced palatal. It is non-present at word initial position. It is also not found at syllable initial position after consonants in roots and stems. Its occurrence in other positions is also rare: *gᵘöñül* ‘heart’, *mañalay* ‘forehead’, *qoñur* ‘grizzly’, *miñ* ‘thousand’ etc.

/p/ is a tenuis plosive, voiceless bilabial consonant. It can form syllables with both front and back vowels and is present at any position in words: *paqïr* ‘poor, destitute’, *pusγun* ‘ambush’, öpke ‘lung’, *sebep* ‘reason’. An aspirated variant p^h is also present in dialects.

/r/ is a vibrant liquid, voiced fronto-palatal. It can form syllables with both front and back vowels and is present at word initial position only in copied words. It is widely found in other positions: *rahmu* ‘mercy’, *kirpi* ‘hedgehog’, *büyrek* ‘kidney’, *čuñur* ‘pit’.

/s/ is a continuant voiceless dental consonant. It can form syllables with both front and back vowels and is present at any position in words: *sïnaw* ‘exam; experiment’, *pusγun* ‘ambush’, *iyis* ‘odour’.

/t/ is a tenuis voiceless dental. It can form syllables with both front and back vowels and is present at any position in words: *tuwra* ‘right; just’, *ataw* ‘island’, *kirit* ‘lock’. An aspirated variant t^h is also present in dialects.

/f/ is a continuant fricative, voiceless labio-dental. Originally it is not present in words from Turkic origin apart from imitations like *üfür-* ‘to blow’. It has become *p* in many copied words as well, but does occur in some: *alfavit* ‘alphabet’, *fonar* ‘lamp, lantern’, *ittifaq* ‘alliance, assembly’, *ufuq* ‘horizon’.

/x/ is a wheezy fricative, voiceless velar. It mostly forms syllables with back vowels but rarely seen with front vowels as well. It is found in any position in words: *xašï-* ‘to scratch’, *oxu-* ‘to read’, *papax* ‘fur cap’.

/č/ is a tenuis plosive, voiceless palato-alveolar. . It can form syllables with both front and back vowels and is present at any position in words: *čana* ‘sled’, *ačuw* ‘anger’, *aylanč* ‘meandering’.

/š/ is a voiceless fricative, palato-alveolar consonant. Originally non-present at word initial position in Turkic words, but found elsewhere: *šïnǰïr* ‘chain; shackle’, *yašmïn* ‘lightning’, *čïš* ‘fork; skewer’.

/ts/ and /šč/ are only present in words copied from Russian: *akatsiya* ‘acacia’, *aktsioner* ‘shareholder’, *bol’nitsa* ‘hospital’, ‘*yaščik* ‘box, chest’. Additionally the glottal stop /ʔ/ is also present in the dialects as phoneme, mainly in words copied from Caucasian languages (Berta 1998: 301-302; Pekacar 2007: 948-53).

Morphology

Nouns and adjectives

Word formation

The widely used denominal nominal suffixes in Kumyk are as follow; *-dAš*: *yoldaš* ‘friend; fellow traveller; comrade’, < *yol* ‘road’, *sïrdaš* ‘hail fellow, confidant’ < *sïr* ‘secret’, *gᵘůndeš* ‘rival competitor’ < *gᵘůn* ‘competition’. *-lXK*: *bičenlik* ‘pasture’ < *bičen* ‘grass’, *gᵘöklük* ‘blue’ < *gᵘök* ‘blue, green; sky’, *gᵘůnlük* ‘umbrealla’ < *gᵘůn* ‘sun’, *tašlïq* ‘stony’ < *taš* ‘stone’, *avtorluq* ‘authorship’ < *avtor* ‘author’.

-čX: *qoyču* ‘shepherd’ < *qoy* ‘sheep’, *yalɣančï* ‘liar’ < *yalɣan* ‘lie’, *milletči* ‘nationalist’ < *millet* ‘nation’, *yüzüwčü* ‘swimmer’ < *yüzüw* ‘swimming’. *-čA*: *qumuqča* ‘the Kumyk language’ < *qumuq* ‘Kumyk’; *yašïlča* ‘vegetable’ < *yašïl* ‘green’, *xalča* ‘small rug’ < *xalï* ‘rug’. -čXK: *tilčik* ‘ligule’ < *til* ‘tongue, language’, *qolčuq* ‘creek’ < *qol* ‘arm’, *qïlčïq* ‘awn’ < *qïl* ‘hair; string’.

The deverbal nominal suffixes, which also marks the infinitive forms of verbs are *-mA*, *-mAK -(X)w* and *-(X)š*: *tüyme* ‘button’ < *tüy-* ‘to tie a knot’, *aylanma* ‘swirl; circle; girth’< *aylan-* ‘to revolve’; *ilmek* ‘noose’ < *il-* ‘to hang’, *qaramaq* ‘looking’ < *qara-* ‘to look’; *yüzüw* ‘swimming’ < *yüz-* ‘to swim’, *añlaw* ‘consciousness; cognizance’; *yürüš* ‘walking, walk’ < *yürü-* ‘to walk’, *beriliš* ‘broadcast’ < *beril-* ‘to be given’. Another widely used deverbal nominal suffix deriving instrument names and place names is *-(X)K*: *harsillek* ‘swing’ < *harsille-* ‘to swing’, *taraq* ‘comb; rake’ < *tara-* ‘to comb; to groom’, *awlaq* ‘field; moor, steppe’ < *awla-* ‘to hunt’, *yaylaq* ‘pasture, range’ < *yayla-* ‘to summer’. A deverbal nominal suffix deriving instrument names is *-GXč*: *süzgüč* ‘sieve’ < *süz-* ‘to sift’, *ačɣïč* ‘key’ < *ač-* ‘to open’, *ilgič* ‘hanger’ < *il-* ‘to hang’.

Most widely used denominal adjective markers are: *-lX*, *-lXK*, and *-sXz*: *erli* ‘married woman’ < *er* ‘husband; man’, *tatïwlu* ‘sweet; tasty’ < *tatïw* ‘taste’, *aburlu* ‘respectful, esteemed’ < *abur* ‘respect’, *Dayïstanlï* ‘Dagestani’ < *Dayïstan* ‘Dagestan’; *aylïq* ‘monthly’ < ay month’, *cumalïq* ‘weekly’ < *cuma* ‘Friday’, *ömürlük* ‘lifelong’ < *ömür* ‘lifetime’; *tilsiz* ‘mute’ < *til* ‘tongue, language’, *abursuz* ‘disrespectful; disreputable’, *ajǰalsïz* ‘immortal’ < *ajǰal* ‘death’, *tergewsüz* ‘careless; preoccupied’ < *tergew* ‘caution’. *-čA* is another denominal adjective suffix: *qïsɣača* ‘shortly’ < *qïsɣa* ‘short’, *munča* ‘this much; so much’ < *bu* ‘this’. The suffix *-GU* derivates adjectives from adverbs: *burunɣu* ‘previous’ < *burun* ‘long ago’, *ertengi* ‘morning’s’ < *erten* ‘morning’, *tünegüngü* ‘of yesterday’ < *tünegün* ‘yesterday’, *bïltïrɣï* ‘of last year’ < *bïltïr* ‘last year’. Most widely seen deverbal adjective marker is *-(X)K*: *ačïq* ‘open’ < *ač-* ‘to open’, *oynaq* ‘playful, naughty’ < *oyna-* ‘to play’, *tešik* ‘hole’ < *teš-* ‘to drill; to pierce’, *süzük* ‘clear’ < *süz-* ‘to sift’.

Comparison

One of the ways of marking comparison in Kumyk is to employ the comparative suffix is *-rAK*: *giččirek* ‘smaller’ < *gičči* ‘small’, *astaraq* ‘quietly; slowly’ < *asta* ‘slow’, *qïsɣaraq* ‘shorter’ < *qïsɣa* ‘short’. Another way is to employ either the ablative case marker *-dAn* on its own or the combination of it with particle *dayï da*: *-dan uzun* ‘longer than’ or *-dan dayï da uzun* ‘longer than’. Superlatives are formed with the particles *iñ* and *lap* in Kumyk: *iñ biyik taw* ‘the highest mountain’, *lap ullu özen* ‘the longest river’. Equality is marked by the particle *yimik* ‘as, like’: *bal yimik tatlï aš* ‘meal as tasty as honey’. The intensive forms of adjectives are marked with duplications: *qap-qara* ‘jet black’, *qïp-qïzïl* ‘red-hot’, *gᵘöm-gᵘök* ‘deep blue’, *bop-boš* ‘quite empty’.

Declension

The plural suffix in Kumyk is *-lAr*: *tawlar* ‘mountains’ < *taw* ‘mountain’, *üyler* ‘houses’ < *üy* ‘house’. The final *-r* is lost before the dative, accusative and genitive case suffixes: *yollaɣa* ‘to the roads’ < *yol* ‘road’, *gemelege* ‘to the ships’ < *geme* ‘ship’; *almalanï* ‘the apples or the apples’’ < *alma* ‘apple’, *üyleni* ‘the houses or the houses’’ < *üy* ‘house’.

The case suffixes are as follow: nominative ø. The accusative marker is *-nX* and *-n* after the third person possessive marker: *atanï* ‘the father’ < *ata* ‘father’, *ečkini* ‘the goat’ < *ečki* ‘goat’, *giyewn*ü ‘the groom’ < *giyew* ‘groom’, *yolnu* ‘the road’ < *yol* ‘road’, *gᵘöznü* ‘the eye’ < *gᵘöz* ‘eye’, *atïn* ‘his/her horse or his/her name’ < *at* ‘horse; name’, *gᵘözün* ‘*his*/her eye’. The dative marker is *-GA*, *-A* after first and second person possessives and *-n-A* after third person possessives. Additionally *-Gar* is used after demonstratives: *atɣa* ‘to the horse; to the name’, *etge* ‘to the meat’ < *et* ‘meat’, *atama* ‘to my father’, *atańa* ‘to your father’, *atasïna* ‘to his/her father’, *gᵘözlerine* ‘to their eyes’, *oɣar* ‘to it; to him/her’, *buɣar* ‘to this’, *neger* ‘to what?’. The locative case marker is *-dA* and as *-n-A* after third person possessives: *tawda* ‘on the mountain’, *išde* ‘at work’ < *iš* ‘work’, *atasïnda* ‘at his/her father’, *yolunda* ‘on his/her/its way’, *gᵘözlerinde* ‘in his/her eyes’. The ablative marker is *-dAn* and *-n-dAn* after third person possessives: *yoldan* ‘from road’, *išden* ‘from work’, *yollarïndan* ‘from their way’, *gᵘözünden* ‘from his/her eye’. The genitive marker is *-nX*: *yolnu* ‘the road’s’, *almanï* ‘the apple’s’, *ečkini* ‘the goat’s’, *tawnu* ‘the mountain’s’, *giyewnü* ‘the groom’s’.

An activist of Moscow Kumyk Organization Qumuqlar in an exhibition, devoted to Turkic cultures in Russia, pointing to the photo from Birlik toy. © R. Alpaut

The possessive markers are *-(X)m* for first person singular, *-(X)ñ* for second person singular, *-X* or *-sX* for third person singular, *-(X)bXz* for first person plural, *-(X)GXz* for second person plural and *-lArI* for third person plural: *atïm* 'my horse; my name', *ataña* 'your father', *ečkisi* 'his/her goat', *yolu* 'his/her way', *išibiz* 'our work', *kasbuyuz* 'your job', *itiwleri* 'their iron', *giriwüm* 'my entrance'.

Pronouns

The personal pronouns in Kumyk are as follow: first person singular and plural respectively are *men* and *biz*, second person *sen* and *siz*, third person *uº* or *ol* and *uºlar*. Possessive pronouns are derived from personal ones as *meni* 'my', *seni* 'your', *uºnu* 'his/her'its', *bizin* 'our', *sizin* 'your', *uºlanï* 'their'. Personal pronouns marked with the dative are *maya* 'to me', *saya* 'to you', *uºy*ar 'to him/her/it', *bizge* 'to us', *sizge* 'to you', *olaya* 'to them'. The reflexive pronoun is *öz*.

The demonstrative pronouns of near reference are *bu* 'this', *šu* 'this', *bular* 'these' and *šular* 'these'. Demonstrative pronouns for distant reference are *šo* 'that', *uº* 'that' and *uºlar* 'those'.

Interrogative pronouns are *kim* 'who', *ne* 'what', *qaysï* 'which', *ne yer* 'where'. The derivatives of *ne* are *nečik* 'which', *neče* 'how much', *nege* 'why'. Some indefinite pronouns are also formed with the combinations interrogative pronouns: *kimdir* 'someone', *nedir* 'something', *bir neče* 'some'. Another indefinite pronoun type are combinations containing *bir* 'one': *biri* 'someone', *birisi* 'someone', *birew* 'someone', *heč birew* 'no one', *birew de* 'none', *bir zat da* 'nothing' and etc. The collective pronouns are *barï* 'all', *barïsï* 'all', *bütün* 'whole; all', *har* 'every', *harisi* 'all of them', *har kim* 'everyone' and etc.

Numerals

The digit numbers in Kumyk are *bir, eki, üč, dört, beš, altï, yetti, segiz, toyuz.* The decimals are *uºn, yigirma, uºtuz, qïrq, elli, altmïš, yetmiš, seksen, toqsan*. Hundred is *yüz*, thousand *miñ*, million *million* and billion *milliard*. The multiples of hundred, thousand, million and billion are as *beš yüz* '500', *altï yüz* '600', *segiz miñ* '8000', *eki miñ* '2000', *yetti million* '7000000' and etc. Numeral word groups are as *uºn bir* 'eleven', *yigirma yetti* '27', *yüz bir* '101', *eki yüz seksen toyuz* '289', *bir miñ toyuz yüz toqsan dört* '1994' and etc.

Ordinal numbers are derived with the suffix *-(X)nčX*: *ekinči* 'second', *dörtünčü* 'fourth'. Collective numbers are derived with the suffix *-Aw*: *onaw* 'ten together'. Distributive numbers are derived with the suffix *-(*š)Ar: *segizer* 'eight at a time; eight each', *yettišer* 'seven at a time; seven each'. Fractions are expressed with the denominator in the locative, ablative or genitive plus the denominator mostly marked with the possessive: *yettide eki* '2//7', *ondan biri* '1/10', *ekini biri* '1/2'.

Kumyk Faces
© R. Alpaut

Copulas

The copula suffixes are *-mAn* for first person singular, *-sAn* for second person singular, *-bXz* for first person plural, *-sXz* for second person plural, *-lAr* for third person plural. Third person singular is marked without a suffix: *yazïwčumen* 'I am a writer', *iščisen* 'you are a worker', *yaxšïbïz* 'we are well', *güčlüsüz* 'you are strong', *qumuqlar* 'they are Kumyk'. Negation is marked with the word *tügül*: *qumuq tügülbüz,* 'we are not Kumyk', *išči tügülsen* 'you are not a worker' and etc. The past copulas are *edi* and *eken*: *yaxšï edigiz* 'you were well', *güčlü edim* 'I was strong'; *išči ekensen* 'you apparently were a worker', *yaxšï eken* 'he/she apparently was well'.

Verbs

Denominal verb derivation

The widely used suffixes forming deriving verbs from nominals are as follow; *-A*: *aša-* 'to eat' < *aš* 'bread, food', *sarna-* 'to sing' < *sarïn* 'song', *sana-* 'to count' < *san* 'number'. *-Ar*: *ayar-* 'to turn white' < *aq* 'white', *gʷöger-* 'to become blue' < *gʷök* 'blue'. *-(X)K*: *yoluq-* 'to meet' < *yol* 'road', *birik-* 'to unite' < *bir* 'one'. *-lA*: *itiwle-* 'to iron' < *itiw* 'iron', *zulmula-* 'to oppress' < *zulmu* 'oppression', *ayula-* 'to poison' < *ayu* 'poison', *ekile-* 'to duplicate' < *eki* 'two', *mawulla-* 'to meow' < *mawul* 'miaou'.

Deverbal verb derivation

Passives are formed with *-(X)l* after stems ending with consonants and with *-(X)n* after vowel stems: *ǰuwul-* 'to be washed' < *ǰuw-* 'to wash', *iritil-* 'to be melted' < *irit-* 'to melt', *bilen-* 'to be sharpened' < *bile-* 'to sharpen'. Reflexive verbs are formed by adding *-(X)n*: *giyin-* 'to get dressed' < *giy-* 'to wear', *ǰuwun-* 'to bath' < *ǰuw-* 'to wash', *xašïn-* 'to itch' < *xašï-* 'to scratch'. Causatives are formed with *-(X)t*, *-DXr* and *-Xr*: *ašat-* 'to feed' < *aša-* 'to eat', *bitdir-* 'to finish' < *bit-* 'to end', *qaldïr-* 'to keep' < *qal-* 'to stay', *awdar-* 'to topple over' < *aw-* 'to fall, to topple down', *učur-* 'to let fly' < *uč-* 'to fly'. Additionally *-GIr*, *-GIz -Xz* are unproductive and rare causative markers. Cooperative and reciprocal marker is *-(X)š*: *öbüš-* 'to kiss each other' < *öp-* 'to kiss', *oylaš-* 'to think together' < *oyla-* 'to think'. The negation suffix is *-mA*: *berme-* 'to not give', *söyleme-* 'to not talk'.

Finite verb forms

There are three sets of personal markers in Kumyk. The first set is from pronominal origin and is used for marking finite verbs in present tense, indirect past tense, future tense and the aorist. They are *-mAn* for first person singular, *-sAn* for second person singular, no suffix or *-dXr* for third person singular, *-bXz* for first person plural, *-sXz* for second person plural and *-lAr* for third person plural. The personal suffixes from possessive origin are; *-m* for first person singular, *-ñ* for second person singular,

© R. Alpaut

no suffix for third person singular, *-K* for first person plural, *-GXz* for second person plural and *-lAr* for third person plural. This type of personal suffixes is used marking finite verbs in direct past tense and the conditional. The third set of personal suffixes is used for marking verbs in the imperative form.

A general intraterminal present tense, which is not highly focal, is marked with *-A* after stems ending with consonants and *-y* after vowel stems: *alaman* 'I take', *getebiz* 'we go', *oxuysan* 'you read', *alalar* 'they take'. The interrogative form is marked by *-mI* and precedes the personal suffix. A more focal present tense, which expresses events currently taking place is formed with *-A* or *-y* followed by the auxiliary verb *tur-* 'to stand': *oxuy turaman* 'I am reading', *išley turasïz* 'you are working', *göre tura(dïr)* 'he is seeing'. It is possible to mark the same type of present tense with the gerund *-(X)p* followed by the auxiliary *tur-*: *alïp turabïz* 'we are getting', *išlep turalar* 'they are working'' *išlep turamanmï* 'am I working?', *alïp turmayman* 'I am not getting'.

The aorist is used for expressing willingness or tendency and therefore also prospectively refers to possible future events, often with an uncertainty about their accomplishment. Sometimes it denotes the same meaning as the general intraterminal present. It is marked by *-(X)r*: *bararman* 'I will go', *oxurman* 'I will read; I read', *alïrsan* 'you will take', *išler* 'he/she will work; he/she works', *bašlarmanmï* 'will I start'. The negative of the aorist is marked by *-mAs*: *barmasman* 'I will not go; I don't go', *išlemessiz* 'you don't work'.

The prospective future tense is marked by *-(A)ǰAK*: *geteǰekmen* 'I will (definitely) go', *oxuǰaqsan* 'you will read', *alaǰaksïz* 'you will get', *išleǰekler* 'they will work', *barmaǰaqman* 'I will (definitely) not go', *bašlamaǰaqsan* 'you will not start', *bašlaǰaqmanmï* 'will I start'.

The simple or direct past tense is marked with *-dX*: *oxuduñ* 'you read', *išledik* 'we worked', *aldïγïz* 'you took', *gᵘördüler* 'they saw, *bolmadï* 'it did not happen', *bardïlarmï* 'did they go?'. The post-terminal (indirect) past tense, denoting perfect functions is marked by *-Gan*: *barγanman* 'I have gone', *ičgensiz* '(apparently) you have drunk', *gᵘörgenbiz* 'we have seen', *išlemegenmen* 'I haven't worked', *bašlaγanmïsan* 'have started?'.

Non-focal imperfect, mostly describing habitual events in a certain period in the past in a an intraterminal perspective, is marked with the aorist followed by the past copula: *aytar edim* 'I used to say', *barmas edim* 'I used to not go'. Contractions occur in colloquial language: *barardïm* < *barar edim* 'I used to go'. A more focal imperfect, indicating single or repeated events envisioned intraterminally at some point in the past, is marked with general present tense marker followed by the past copula: *bara edim* 'I was going', *ayta ediñ* 'you were saying', *almay edik* 'we weren't taking'. Again contractions occur in colloquial language: *baradïm* 'I was going'.

© R. Alpaut

The pluperfect is marked by the indirect past tense marker followed by the past copula: *tilegen edim* 'I had asked', *aytγan edik* 'we had said', *alγan edigiz* 'you had taken', *barmaγan ediler* 'they had not gone'.

Optative-imperatives take the third set of personal suffixes, namely are *-(A)yXM* for first person singular, no suffix or *-KXn* for second person singular, *-sXn* for third person singular, *-(A)yXK(lAr)* for first person plural, *-(X)GXz* for second person plural and *-sXnlAr* for third person plural: *bašlayïm* 'I shall start', *gʷörmesin* 'he/she shall not see', *getgin* 'go, you shall go', *yïrlayïqlar* 'we shall sing'.

The necessitatives are marked by the suffix *-mAGA* followed either by the word *gerek* or *tarïq(lï)*: *bašlamaγa gerekmen* 'I have to start, I should start', *gʷörmege gereksen* 'you have to see, you should see', *išlemege tarïq(lï)bïz* 'we have to work, we should work', *bašlamaγa gerekmenmi* 'do I have to start?'. Negation is done by *tügül*.

Non-finite verb forms

Intraterminal (present) participles are marked with *-AGAn* after verb stems ending with consanats and with *-yGan* after stems ending with vowels: *baraγan* 'going', *yïlayγan* 'crying', *išleygen* 'working', *oxuγan* 'reading'. Post-terminal (past) participles are marked with *-GAn*: *gelgen* 'having come', *bašlaγan* 'having started'. Prospective (future) participles are marked with *-(A)jAq*: *geleǰek* 'coming, foreseen to come'. The aorist participle, expressing qualities projected on the future is marked by *-(X)r*: *geler* 'who will come', *gʷörür* 'who will see'.

An intraterminal converb is formed with *-A* after verb stems ending in consonants and with *-y* after stems ending with vowels: *ayta* 'saying', *išley* 'working'. Converbs in *-(X)p* attributes the verbal auxiliary to the main verb: *oxup* 'reading and…', *aytïp* 'saying and…'. Negative converb is formed with *-mAylI* : *ašamaylï* 'without eating', *gʷörmeyli* 'without seeing'. *-GanlI* expresses since and *-GxnčA* expresses until or before: *ešitgenli* 'since…heard', *gʷörgünče* 'until…sees it'. *-GAndoq* expresses 'as soon as: *bitgendoq* 'as soon as…finished', *alγandoq* 'as soon as… took'.

Conditionals are marked with *-sA*: *oxusañ* 'if you read', *alsam* 'if I take/ had taken', *išlesegiz* 'if you work/had worked', *bilmesler* 'if they don't know'. The past conditional is marked with the conditional marker followed by the past copula: *aytsa edim* 'if I had said', *alsa ediñ* 'if you had taken'. *-GAn* followed by *bolsa* is another way of marking the past conditional: *barγan bolsam* 'if I had gone' (Berta 1998: 305-313; Pakacar 2007: 964-98).

7. Lexicology and sociolinguistical aspect

The Kumyk language has been influenced by foreign languages and it is possible to track the trails of this influence in the lexicon. Examination of the Kumyk lexicon exposes that the foreign influence in Kumyk lexicon is in three layers. A layer of copied words from Caucasian languages results from the Kumyk - Caucasian *symbiosis*. This influence is particularly more intensive on the Southern Dialects (Benzing 1959b: 392-93). An older layer of Arabic and Persian words exists in the language. Copying of Persian words into Kumyk has started in the eleventh century with the Seljukid control of Dagestan and continued until the nineteenth century with the addition effects of Ottoman and Safavid influence in Dagestan. The Persian words have been copied into Kumyk either directly from Persian but to a greater extent from Ottoman Turkish and Azeri Turkic. Arabic words have been copied into Kumyk in three phases. In the first phase, Arabic words were directly copied from Arabic through colloquial language, when Arabs invaded the region around the seventh century. There was no mediation of the Persian language in copying Arabic words in this first phase, which is an unusual situation for Turkic languages.

© R. Alpaut

The presence of monosyllabic words with Arabic origin like *ilmu* 'science; knowledge' < Arabic *'ilm*, *iznu* 'permission' < Arabic *iẕn*, *zulmu* 'oppression' < Arabic *ẓulm*, ending with *-u* is the evidence of this situation. The second and third phases are parallel with the copying of Persian words and the mediation of the Persian language either directly or through Ottoman Turkish or Azeri Turkic existed in these phases (Pekacar 2006: 56-57). A more recent layer of copied words in Kumyk are from Russian. Despite the fact that Russian is perhaps the latest of the contact-languages Kumyk has encountered, probably has been the most influential. The fact that Russian somehow has been the language of administration, education and intercultural communication, made it the most prestigious language in the region with a gradually increasing influence on the native languages, on Kumyk among others. The earliest copied words have gone through substantial phonetic variance as in *pedire* 'bucket' < Russian *vedro*. However later ones have been copied in their original forms. Many calques and derived words based on Russian roots are now a commonality in the language. Words copied from Russian are even replacing Arabic-Persian ones. For instance Russian *učitel* is widely used instead of Arabic *muallim* (Akiner 1986: 150).

Historically Kumyk has been the most prestigious language of not only Dagestan but whole of the Northern Caucasus. It has been the language of intercultural communication in Central and Northern Dagestan and has become the second or third language almost all of the populations of Dagestan, Chechnya and Ingushetia. For instance Chechens, Avars and Dargins used Kumyk as second language whilst Andi-Dido peoples, Kubachins and Khaidaks used it as their third language.[4] The influence of Kumyk has been so strong that has even replaced some Turkic and Caucasian languages as mother tongues. This influence had particularly been strong on mountaineers, who settled to the lowlands. For instance the linguistic Kumykization of some groups of Noghais and Dagestani Chechens has been almost complete by the twentieth century (Bennigsen 1967: 206). Kudsi, who visited the region at the beginning of the nineteenth century, noted that Kumyk was understood and spoken by the whole population of Dagestan (Bala 1940: 987). The mountaineers of Dagestan and native Russians had left their 8-10 years old male children with Kumyk families for two - three years so that they could learn Kumyk since the ability of speaking Kumyk was regarded as a cause of prestige and a sign of intellect in the society. Therefore, considering the importance of the language in the region, Kumyk had been taught in Russian high schools throughout the nineteenth century. This entrenched the sociolinguistic supremacy of Kumyk in the region because the peoples of North-eastern Caucasia started to use it as a medium of communication with Russians in addition to its existing functions. The influence of the Kumyk language spread to whole of the North Caucasus after its announcement as official language by the Congress of Peoples of Northern Caucasia in 1918. Later it became the official language of the Dagestan Socialist Republic in 1927 in the expense of Azeri Turkic (Peler 2013: 177-78). De-Turkicization of Dagestan was started in 1933 officially. From then on Kumyk has lost ground in Dagestan gradually in favour of Avar, which has been developed as the main language in Dagestan as a result of Soviet language policies (for detail see Crisp 1985: 148-155). Today intercultural communication to a great extent is conducted by Russian and Avar has become the main language in the country. Nevertheless, despite at a smaller scale, Kumyk is regarded as an important language in Central and Northern Dagestan and still is the second or third language of many Avars, Dargins, Laks, Chechens and Noghais.

4 For more detailed information on the issue see Wixman 1980: 108-111; Bennigsen 1967: 206-207; Abdurrazak 2008: 131-134.

Sample text

Gečikgen Yolavču

Qaravul qošda yatɣanman.
Qart da tügülmen, yaš da.
Otbašïma tiklenip,
yulduz bar arqa bašda.

Tirmen tökgen arbaday
enişlengen ömürüm,
Süt tamurum süyünse,
qaynaša qan tamurum.

Ayšat ulan tapɣan dey.
kitap yazɣan dey Ali...
Kȯp zatɣa gečikgenim,
añlap turaman hali.

Gečikdim men, gečikdim
yaz gečikmes bavlaɣa.
Qaytar yolun oylamay
atam getgen davlaɣa.

Tüš avup, čïqɣan gündey
isitmeygen adamnı,
gečikdim, gᵘözü savda
gᵘöñün alma anamnı.

Gečikdim süygenime
añlamay edim bašda.
Qıšda yïlï söz aytmay,
ot geltirdim yazbašda...

Boš oyɣa sucda qïlïp,
nasip izleme de geč.
Gᵘündüz-gᵘündüz yañïlïp,
ašşam tüzleme de geč.

Gečikgenim- gečikgen.
Qoy qïrïlsa, yun qala...
Mendey gečikgenlege
tabulayïm tañala.

Men yïrlayman.
Tek haleklik
sarqmay qanïmdan:
men qorqaman
bir zatdan da
qorqmayganımdan... (Batrutdin Mahammatov)[5]

The Late Traveller

I have slept in a sentry box.
I am neither old nor young.
Looking at my furnace,
There is a star on the hilltop.

Like barley ground by the mill
My lifetime is wasting away
If my milk vein rejoices
My blood vein boils

They say Aisha had a boy,
They say Ali has written a book…
I have been late for many things,
I understand now.

I am late, I am late
Spring does not arrive late to vineyards.
Without thinking of the return path
My father went to wars.

Like the sun rising in the afternoon
Not warming you up,
I am late, while still alive
To make up with my mum.

I am late for my bellowed one,
I wasn't aware at the beginning.
Not saying warm words in winter,
I brought fire in spring.

Grovelling to empty thoughts,
Now it is late to search for destiny.
Being mistaken in the daylight,
it is late to straighten in the night.

My delay is late.
Wool remains if sheep is killed…
With ones who are late like me
Let me meet tomorrow.

I am singing.
But anger
is not filtered from my blood:
I am afraid
of anything
that I hold no fear of.

Bibliography

Abdurrazak, Gokce Yukselen (2008). 'The Linguistic Situation of Daghestan: A Historical Perspective from the Point of View of Kumyk'. *The Presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences. Azerbaijan and Azerbaijanis*. 102/9-12. Baku: Azerbaijan National Academy of Sciences. pp. 127-134.

Adighe, R. (1957). 'Literature on Daghestan and its People'. *Caucasian Review. 4*. Munich: Institut zur Erforschung der UdSSR, pp. 101-118.

Akiner, Shirin (1986). *Islamic People of the Soviet Union*. London, New York, Sydney and Melbourne: KPI.

Aksoy, Numan Durak (2010). 'Kumuk Türkleri', Mustafa Argunşah and Mustafa Ünal (ed.). *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*. Istanbul: Kesit Yayınları. pp. 61-70.

Aliyev, Kamil (1995). 'Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları'. *Avrasya Etütleri. II/2*. Ankara: TIKA, pp. 69-78.

Arat, Reşit Rahmeti (1987). *Makaleler 1*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Argunşah, Mustafa and Ünal, Mustafa (editors) (2010). *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*. Istanbul: Kesit Yayınları.

Bala, Mirza (1940). 'Kumuklar', *İslam Ansiklopedisi* 6. Istanbul: MEB Yayınları. pp. 986a-990a.

Barthold, W. and Bennigsen, A. (1986). 'Daghistan', *The Encyclopaedia of Islam 2*. Leiden: E. J. Brill. pp. 85a-89a.

Barthold, W. and Kermani, David D. (1986). 'Kumuk', *The Encyclopaedia of Islam 5*. Leiden: E. J. Brill. pp. 381a-384a.

Bennigsen, Alexandre (1967). 'The Problem of Bilingualism and Assimilation in the North Caucasus', *Central Asian Review, 15*. Oxford: Central Asian Research Centre. pp. 205-211.

Bennigsen, Alexandre and Wimbush, S. Enders (1986). *Muslims of the Soviet Empire. A Guide*. Bloomington: Indiana University Press.

Benzing, Johannes (1959a). 'Classification of the Turkic Languages', Jean Deny (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*. Wieasbaden: Steiner. pp. 1-5.

Benzing, Johannes (1959b). 'Das Kumükische', Jean Deny (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*. Wieasbaden: Steiner. pp. 391-406.

5 Pekacar, Çetin 'Kumuk Türkçesinden Örnekler 1'. http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumsiir.htm (Date of Access 07 January 2015).

Berta, Arpad (1998). 'West Kipchak Language', Lars Johanson and Eva A. Csato (ed.). *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge. pp. 301-317.
Broxup, Marie Bennigsen (editor) (1992). *The North Caucasus barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*. London: Hurst.
Buniyatov, Ziya Musa (1993). 'Dağıstan'. *İslam Ansiklopedisi 8*. Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. pp. 404-406.
Caferoğlu, Ahmet (1988). *Türk Kavimleri*. Istanbul: Enderun Kitabevi.
Crisp, Simon (1985). 'The Formation and Development of Literary Avar', Isabelle T. Kreindler (ed.). *Sociolinguisitc Perspectives on Soviet National Languages*. Berlin: Mouton. pp. 143-162.
Deny, Jean (editor)(1959). *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*. Wieasbaden: Steiner.
Doerfer, Gerhard (1987). 'Mahmūd al-Kāšγārī, Argu, Chaladsch', *Ural-Altaische Jahrbücher, 7*. Wiesbaden: Harrassowitz. pp. 105-114.
Doerfer, Gerhard and Hesche, W. and Scheinhardt, H. and Tezcan, S. (1971). *Khaladj Materials*. Bloomington: Indiana University Press.
Doniyorova, Soadat and Toshtemirov, Qahramanil (2004). *Parlouns Koumyk (Daghestan)*. Paris: Harmattan.
Ercilasun, Ahmet B. (editor) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ.
Erel, Şerafeddin (1961). *Dağıstan ve Dağıstanlılar*. *Istanbul*: İstanbul Matbaası.
Eren, Hasan (1975). 'Kumuk Edebiyatı', *Türk Ansiklopedisi, v. 22*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi. pp. 347-349.
Johanson, Lars (1998). 'The History of Turkic', Lars Johanson and Eva A. Csato (ed.). *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge. pp. 81-125.
Johanson, Lars (2006). 'On the Roles of Turkic in the Caucasus Area', Y. Matras and A. McMahon and N. Vincent (ed.). *Linguistic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective*. Hampshire - New York: Palgrave Macmillan. pp. 160-181.
Johanson, Lars and Csato, Eva A. (editors) (1998). *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge.
Karaçaylı, Yılmaz Nevruz (1964). 'Kuzey Kafkasya Birleşik Cumhuriyeti', *Türk Kültürü, 21*. Ankara: Tür Kültürünü Araştırma Enstitüsü. pp. 79-85.
Kaşgarlı Mahmud (2006). *Divanü Lugat-it Türk, c. 3*. (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Kaymaz, Zeki (1997). 'Kumuklar ve Kumuk Türkçesi', *Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayısı. 16*. Ankara: Yeni Türkiye Startejik Araştırma Merkezi, pp. 2067-2071.
Kononov, Andrey N. (2000). 'Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine', *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. 10*. Ankara: Türk Dil Kurumu, pp. 518-526.
Kreindler, Isabelle T. (editor) (1985). *Sociolinguisitc Perspectives on Soviet National Languages*. Berlin: Mouton.
Kurtuluş, Rıza (2002). 'Kumuklar'. İslam Ansiklopedisi 26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. pp. 372-373.
Lemercier-Quelquejay, Chantel (1992). 'Co-optation of the Elites of Kabarda and Dagestan in the Sixteenth Century', Marie Bennigsen Broxup (ed.). *The North Caucasus barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*. London: Hurst. pp. 18-44.
Matras, Y. and McMahon, A. McMahon and Vincent, N. (editors) (2006). *Linguistic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective*. Hampshire - New York: Palgrave Macmillan.
Menges, Karl H. (1959). 'Classification of the Turkic Languages'. Jean Deny (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*. Wieasbaden: Steiner. pp. 5-8.
Menges, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrassowitz.
Nerimanoğlu, Kamil Veli (2013). 'Kumuklar ve Kumuk Türkçesi', *Yeni Türkiye 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II.* Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi. pp. 2736-2739.
Pekacar, Çetin (1997). 'Kumuk Türkleri', *Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayısı. 16*. Ankara: Yeni Türkiye Startejik Araştırma Merkezi, pp. 2062-2066.
Pekacar, Çetin (2006). 'Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları', *Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 19*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. pp. 53-71.
Pekacar, Çetin (2007). 'Kumuk Türkçesi', Ahmet B. Ercilasun (ed.). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ. pp. 939-1008.
Peler, Gökçe Yükselen Abdurrazak (2013). 'Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları', *Karadeniz Araştırmaları, 36*. Ankara: Karadeniz Araştırmaları Merkezi. pp. 163-188.
Poppe, Nicholas (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
Shahrani, M. N. (2001). 'Kumuk', N. K. Singh and A. M. Khan (ed.). *Encyclopaedia of the World Muslims: tribes, castes and communities 2*. Delhi: Global Vision. pp. 767a-771a.
Singh, N. K. and Khan A. M. (editors) (2001). *Encyclopaedia of the World Muslims: tribes, castes and communities 2*. Delhi: Global Vision.
Subhan, A. (2001). 'Kumyk', N. K. Singh and A. M. Khan (ed.). *Encyclopaedia of the World Muslims: tribes, castes and communities 2*. Delhi: Global Vision. pp. 771a-774a.
Tavkul, Ufuk (2002). *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Tavkul, Ufuk (2005). 'Kumuk Türkleri', *Kırım Dergisi. 13 (50)*. Ankara: KÖK Sosyal ve Staretefik Araştırmalar Vakfı, pp. 29-39.
Tavkul, Ufuk (2007). *Kafkasya Gerçeği*. İstanbul: Selenge Yayınları.
Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet (2003). *Türk Dilleri. Giriş*. İstanbul: Yıldız.
Uyanık, Osman (2002). 'Kumuk Ağızlarının Yeni Bir Tasnifi', *Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 12*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. pp. 229-250.
Wixman, Roland (1980). *Language aspects of Ethnic Patterns & Processes in the North Caucasus*. Chicago: The University of Chicago Department of Geography.
Wixman, Ronald (1984). *The Peoples of the USSR. An Ethnographic Handbook*. New York: M. E. Sharpe, Inc.

Internet sources

Национальный состав населения по субъектам Российской Федерации, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (Date of Access 1 January 2015).
Pekacar, Çetin 'Kiril Harfli Kumuk Türkçesi Alfabesi'.
http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumalfa.htm (Date of Access 07 January 2015).
Pekacar, Çetin 'Kumuk Türkçesinden Örnekler 1'.
http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumsiir.htm (Date of Access 07 January 2015).
www.kumukia.ru

ЛАҚАЙ ЛИНГВИСТИКАСИНИНГ АЙРИМ ҚИРРАЛАРИ

Насриддин Назаров

© newstaraz.kz

Лақайлар

Ўзбек миллати таркибида бўлиб, қипчоқ лаҳжасида сўзловчи йирик элатлардан бири – лақайлар этномаданий ва лингвистик қадриятларида бошқа элатлар билан ўзаро умумийликка эга бўлиш билан бир қаторда этник хусусийлик жиҳатларга ҳам эгаки, бу жиҳатларни ушбу мақолада таҳлил этишга интиламиз. Айниқса, қипчоқ компонентини ўзида мужассам этган сўз ва иборалар, бадиий жиҳатдан мукаммал бўлган фольклор намуналари элат анъаналари ва маънавий қадриятлари илдизининг теранлигидан далолат бериши қувонарлидир.

Ўзликни англаш жараёнлари кечаётган бугунги кунда тил ҳамда халқ оғзаки ижодида ўзлигини намоён этишга мойилбўлган сўз ва иборалар – миллат ёки элатларни туркий моддий ва маданий қадриятлар тизими ривожидаги ўрни ва мавқеини белгилайдиган омилдир. Ушбу омиллар элат ёки миллатнинг келажак тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ўз вакиллари, жумладан зиёли қатлам вакилларига лингвистика соҳасида ҳам анъанавий ҳамда замонавий қадриятларни асраб-авайлаб, уларнинг барқарор ривожи учун масъулият ҳиссини юклайди. Барча маданийлашган жамиятлар - шу жамият таркибида шаклланиб, ривожланишга мойил бўлган ижобий қадриятлар силсиласи ривожига, жумладан лисоний тараққиётга кенг йўл очади, тарғиб ва ташвиқидан манфаатдор бўлади. Чунки, элат вакиллари томонидан яратилиб, кишиларга маънавий ва эстетик завқ бера оладиган қадриятлар – бутун туркий суперэтносга алоқадор хазина сифатида эъзозланишга ҳақли. Бундай қадриятлар тарғиби аввало зиёлилар зиммасида бўлиб, жамоатчилик эътиборини қаратишга интилиши, этномаданий ва лисоний анъаналар тарғиби миллат ва элатлараро ҳамжиҳатликнинг ўсишига ҳисса қўшиб, жамиятда ўзаро умумийликнинг ривожига ижобий таъсир этиши табиийдир.

Илмда муайян давр учун муҳим бўлган мавсумий мавзулар билан бир қаторда, асрлар оша ҳам ўз аҳамиятини йўқотмасдан, ҳар бир ижтимоий-тарихий шароитда ўзининг долзарб қирраларини намоён эта оладиган тадқиқот мавзулари ҳам мавжудки, булар чинакам эъзозланишга лойиқ. Шу жиҳатдан лақайлар лингвистикаси мавзуи барча ижтимоий-тарихий даврларда ҳам ўзининг долзарблигини ва аҳамиятини йўқотмасдан, аксинча очилмаган қўриқ сифатида янги қирраларини намоён этиб келиши табиийдир.

Лақайлар илмий доиралар томонидан жуда кам ўрганилган бўлиб, уларнинг тарихи, этномаданияти, урф-одати ва тили ҳали мукаммал ўрганилмаган. Туркий компонентларнинг барча қирраларини ўзида мужассам этган бу элат минтақа ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ўзига хос ўрин ва мавқе касб этгани каби, барча соҳа бўйича илмий-тадқиқий материаллар хазинаси сифатида ҳам бойлигини ҳамда сахийлигини намоён эта олиши қувонарлидир.

© newstaraz.kz

Лақайлар ҳозирги Тожикистон Республикасининг марказий ва жанубий туманларида, Афғонистоннинг шимолида яшаб, бой маданий меросга, қипчоқ лаҳжасида сўзловчи тил ҳамда ўзига хос миллий анъаналарга эгаки, илмий ва адабий марказлар томонидан ўрганишга, тадқиқот олиб боришга арзигуликдир. Элат вакиллари томонидан тикиладиган жўрме мапремеч, жукчариғич, айнахалта ва бу элатга хос миллий кийимлар нафақат минтақа ёки ҳамдўстлик давлатлари музейларини, балки, Ғарбий Европа музейларини ҳам безаб турганлиги, ҳамда каштачиликда ишлатиладиган сўз ва иборалар – элатнинг бой маданий ва лисоний мерос соҳиби эканлигидан далолатдир. Лақай маданиятини, тилини, миллий анъаналарини ҳамда фольклорини ўзлаштирилмаган ўрмонга қиёс қилса арзийди. Бу ўрмон турфа рангдаги табиий бойликларни ўзида мужассам этсада, мутахассислар назаридан четда қолмоқда. Ҳақиқатан ҳам лақай маданияти, тили ва маънавияти мақсадли илмий изланишларни талаб қилади. Токи, асрлар давомида мисқоллаб йиғилган этнолингвистик мерос намуналаридан келажак авлодлар ҳам баҳраманд бўла олсин.

Жамият тараққиётида тил қайси миллат, ёки этник гуруҳга мансублигидан қатъий назар, бир-бирини боғлаб турувчи умумийлик билан бир қаторда ўзига хос фонетик, грамматик ҳамда лексик хусусиятларга эгадир. Лақай тили бойлигини табиий равишда мана шундай специфик хусусиятлар таъминлайди. Мана шу жиҳатлар лақай диалектига ҳам хосдир.

Ҳеч қандай тил ёки диалект моддий-маънавий асоссиз шакллана ва ривожлана олмайди. Балки, мавжуд тиллар муайян тарихий илдиздан куртак отиб, географик ва этнотарихий шароитлар таъсирида ривожланиб ўзининг лексик қатламини бойитиб бораверади. Лақай диалекти ҳам эски туркий тилдан ибтидо олиб,[1] этнотарихий тараққиёт натижасида лексик қатлам бойиб, ривожланиб борган диалектал бирликдир. Албатта, тилнинг ўзига хос мавқени касб этиши учун ўзига хос лексик қатлам асосий ўринни эгаллаши лозимки, ушбу ҳол тадқиқотимизда кузатилади.[2] Шу билан биргаликда ҳеч қандай тил, ёки диалект мустақил равишда ривожлана олмаганидек, тарихий ва геосиёсий жараёнлар ривожи натижасида лақай диалектида ҳам мўғул, араб, тожик ва рус тилларидан ўзлаштирилиб, диалектал грамматикага ҳамда талаффуз нормаларига бўйсиниб, луғавий таркибдан мустаҳкам ўрин олган лексик қатлам ҳам табиий равишда мавжуддир.

1 Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотут-турк» асаридаги аксарият сўзларнинг бугунги лақай диалектида ҳам учраши мисолимизнинг далилидир.

2 Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, лақай диалектида ўзига хос қатламнинг аксарияти туркий тиллар учун мазмун жиҳатидан умумийлик хусусиятига эга бўлиб, талаффузда фарқланиши мумкин. Шу сабабли лақай диалектини ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасидаги гуруҳ сифатида қаралиб, фақатгина айрим ўзига хос жиҳатлари таҳлил этилмоқда.

Лақай диалектида ўзига хос қатламда сўз туркумлари:[3]

I. От: *Айна. Алчаңнаған айнама жең тайлаған қиз керек.*

1. Содда от: *Ай, жузим. Асманда ай войнайди, жерде чавдеш қайнайди. Жерде жатқан жузимди жесең жувип же, жемесең жоғал.*

2. Қўшма от: *Қölвöрамал. Айнам ахшам куевлеппе, кийимини жувай десем кисесиден жаңа қölвöрамал чихти.*

3. Жуфт от: *Идиш-аяқ, ечки-улақ. Идиш-аяхти жий, ечки-улақ жайилғаннан сöң дадайлағаниң пайда бермейди!*

II. Сифат: Ўзбек адабий тилидаги сингари содда, қўшма ва жуфт сифатларга бўлинади.

1. Содда сифатлар: *Жаңа, кўне. Жаңа кўйлегиңди кий, ахшам куевиң куевлеп келеди, қайниң харжисини тайлап кетти.*

2. Қўшма сифатlar: *Қараңасаҳар, ачкўз. Жездем қараңасаҳарден атини егерлеп енип кетти, апам артидан қарап қалди.*

3. Жуфт сифатлар: *Ач-жалаңач, алис-жувуқ. Алис-жувухтан тойчилар келеди, қошханани кўбейтиңер!*

Булардан ташқари от, феъл ва бошқа сўз туркумларидан сифат ясовчи аффикслар ёрдамида ҳосил бўлган ясама сифатлар.

1. Отдан сифат ясовчи аффикслар: *Жаз-ғи, жантақ-ли, жоңишқа-ли. Жайдақ жорғаңизди жоңишқали жерде жоғари-қуйи жетелемей, арқаннаң, тинасиз!*

2. Феъл ва бошқа сўз туркумларидан сифат ясовчи аффикслар: *Жирт-иқ, бур-ме. Бурме кўйлек жиртиқ екен!*

II. Сон. Сонлар талаффуз жиҳатидан оз бўлсада фарқ қилади.

1. Миқдор сон. *Жетти, тоққиз, жийирма.*

2. Дона сон *те, та* аффикслари ёрдамида ҳосил бўлади. *Уште, тоққизта, жийирмата.*

3. Тартиб сон. Ўзбек адабий тилидагидек *–нчи* ва *-инчи* аффикслари ёрдамида ҳосил бўлади. *Биринчи, жеттинчи, жийирманчи, воттизинчи.*

III. Олмош. Лақай диалектида олмошлар келишикларда қўйидагича турланади.

Бирликда: кўпликда

1. Бош келишик – *во, вол. - волар.*
2. Қаратқич келишик – *вониң. - волардиң.*
3. Тушум келишик – *вони. - воларди.*
4. Жўналиш келишик – *воңа, воға. - воларға.*
5. Ўрин-пайт келишик – *вонда, вода. - воларда.*
6. Чиқиш келишик – *воннан,*

вондан, водан. - волардан.

IV. Равиш. *Илгери, ертен. Ертен Житирген жўнемесем бöмайди!*

Диалектал қатламга оид сўз ва аффикслар ёрдамида ясалган сўзлар: *Ашир-ма, вўшек-чи, арғиш-чи.*

3 Сўз туркумларига оид баъзи маслаҳатлар Вахш тумани 8-ўрта умумтаълим мактаби ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси Элназар Менглиевдан олинди.

© Насриддин Назаров

Юқоридагилар билан бир қаторда лақай лексиконида ўзга тиллардан ўзлаштирилган сўзларга диалектал аффиклар ёрдамида ясалган сўзлар ҳам табиий равишда учрайди.

1. Тожикча сўзлар: *Март-лик, ҳамсая-чилиқ, доғаби-ға, авхўрек-ке.*
2. Арабча сўзлар: *Ийман-ли, миллет-чи, гунаҳ-сиз.*
3. Байналмилал сўзлар: *Айриплан-да, айрипорт-та, университет-те, пошта-да, магезин-де.*

Перефикслар (морфема) ёрдамида ясалган сўзлар ҳам борки, булар: *бемазза, бегунаҳ, бепул, беқаде, беқадир, нашукур, камгап ва бошқалар*.

Полисемантик сўзлар

Бошқа тил ва диалектлардаги каби лақай диалектида ҳам кўп маъноли сўзлар (полисемия), шаклдош (омоним), маънодош (синоним) ҳамда маънолари бир-бирига қарама-қарши (антоним) сўзлар ҳам элат лексиконида асосий маъно категорияларини ташкил этади. Полисемантик сўзлар барча сўз туркумларига хосдир:

I. От: *Жер. Жерге (ерга) жумалатмаң! Жериңе (томорқа) жержаңғақ ек!*

II. Сифат: *Вўткир. Пакиң вўткирме? Қайнатаң вўткир чал екен, қаерден сўрамасаң жатиб атар қип жавап береди!*

III. Феъл: *Қайнав. Чавдешде чай қайнади. Базарда адам қайнайди. Бийкең биревге гап бермей қайнади! Вўчирув. Чирахти вўчир. Давушиңди вўчир. Вотти вўчир. Жазганиңди вўчир. Даскени вўчир.*

Диалектал полисемантик сўзларда қуйидагилар муҳим аҳамиятга эга: *аяқ, қол, кўз, қаш, бет, қулақ ва бошқалар. Аяқа айран қуй. Аяғиңди чечип тўрге вўт. Сўкирчектиң аяғини сазла. Қолиңди жув. Қулағиң карме? Чимилдихтиң қулағини кештеле. Қулахтиң сувини бур! Бетиңе сепкул ташипти. Серпениң бетини аттап сарғайтипти.*

Омонимлар

Лексиконда шаклдош сўзлар фаол қўлланилиб, асосан от сўз туркумига мансуб бўлсада, бошқа лексик маънони англатганда ўзга сўз туркуми ўрнида келиши мумкин. Булар: *Қўй, жетти, жаш, жук, кун, ат ва бошқалар. Қўйди сой (Қўй-от). Пулди жайиға Қўй (Қўй-феъл). Жетти (сон) жаш. Ниетиге жетти (феъл).*

© Насриддин Назаров

Диалектал омонимлар адабий тилдаги омонимлар сингари турли хилдадир:

1. Лексик омонимлар;: *ай, кун.*
2. Семантик омонимлар: *кўк (осмон ва ўт-ўлан), вот (вотти жақ, вот вўсип қапти).*
3. Морфологик омонимлар: *кир (кийимниң ифлосланиши, уйга кир).*
4. Фонетик омонимлар: *сап (сап бесават, қолиңди кисеңе сап жирме).*
5. Синтактик омонимлар: *ақсақал (бошлиқ, соқоли оқарган қари киши).*

Синонимлар

Маънодош сўзлар барча сўз туркумларига оид бўлиб, диалектал лексиконда анчагинадир. Чунончи: *бўбек, чақалақ; кексе, қари, ақсақал; чара, илаж; уялди, тартинди; март, батир, қорқмас; саз, дурус, яхши; хунук, бадбашере.* Синонимик отлар: *адам, киши; кун, аттап.* Сифатлар: *бенамис, уятсиз, шарменде; хўширей, чирайли, датиғана.* Олмошлар: *ҳамме, бари, тодайлашип.* Феъллар: *тамомлади, питирди; житирди, қирини берди.* Равишлар: *авел, илгери, алдин. Синонимик доминант сўзлар ҳам борки, булар: вўтекеткен, тазза, раса, хоп, зап, вўте, вўлгидей, вўлердей ва ҳоказо.*

Антонимлар

Қарама-қарши маъноли сўзлар ҳам лексиконда муҳим ўрин тутиб, уларни бир қанча гуруҳларга бўлиш мумкин.

1. Ўзак орқали ифодаланувчи антонимлар: *яш-қари, пас-балент, жаңа-кўне, ер-хатин, баркел, яхши-жаман, иссиқ-сувиқ, майда-катте, авур-жеңил, дос-душман, ақ-қара ва ҳоказо.*

2. Тасдиқ ва инкор формада келувчи антонимлар: *адепли-беадеп, вахли-бевах, ҳақли-наҳақ, намисли-бенамис, барди-бармади, аған-амаған, кўрген-кўрмеген (феъл), барип-бармай, кўрип-кўрмей (равишдош), билинер-билинмес, жетер-жетмес (сифатдош) ва бошқалар.*

3. Хусусиятни билдирувчи антонимлар: *яхши-жаман, вўтирик-чин, воғири-тоғири. Вўтирик-чинди ериңе жеткизип жуз кўришмес қип тайладиң!*

4. Рангни билдирувчи антонимлар: *ақ-қара, қизил-жашил. Қизил-жашил кийип хатиннар намазлап жири!*

5. Масза-таъмни билдирувчи антонимлар: *Аччи-чуччи. Ермен-хатинниң арасида аччи-чуччи гап болади-да, волардиң арасиға тушип уришtираман деген адамнинг бети қара болип қалабереди!*

© anatili.kazgazeta.kz

6. Вақт, пайт, ҳолат ва вазиятни билдирувчи антонимлар: *Ерте-кеч, ертемен-кечқурун, кече-кундиз, қишин-жазин, пас-балент, жоғари-қуйи. Хатин аламан деп жоғари-қуйи чавуп, бар пулиниңам башиға жетти.*

Жуфт сўзлар

Лексикондаги жуфт сўзлар адабий тилдаги жуфт сўзлардан тузилиши жиҳатидан фарқ қилмасада, талаффуз жиҳатидан фарқ қилади. Жуфт сўзларни мазмун-моҳиятига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Такрор йўли билан ясалган жуфт сўзлар: *Қап-қап шали, қотан-қотан мал, сурув-сурув Қöй, сандиқ-сандиқ сарпай, хум-хум гўш.* Лексиконда феъл ёрдамида такрор йўли билан ясалган сўзлар кўпроқ учрайди: *Болди-болди, барип-барип, жугирип-жугирип, бара-бара, гапире-гапире ва бошқалар.* Шунингдек: *вўтти-кетти, барди-келди, айтти-Қöйди ва бошқалар.*

Сифат ва равишлар ёрдамида ясалган жуфт сўзлар: *Катте-катте, тез-тез, жаңа-жаңа, ҳар вах-ҳар вах, чимчип-чимчип, войиб-войиб ва ҳ.к. Чимчип-чимчип Қöйсаңиз майли, войиб-войиб аман! Катте-катте қарувли жеп, уйхусирамастан тез-тез қарувли ишлең!*

Сифат антонимли ва равиш антонимли жуфт сўзлар: *майда-катте, ач-жалаңач, яхши-жаман, қишин-жазин, нари-бери, кече-кундиз, ертели-кеч. Ач-жалаңач дени савлиқ! Кече-кундиз насти атип жатасиз, ишлемесеңиз қишта ниме жеймиз?!*

Сон ва олмошлар ёрдамида ясалган жуфт сўзлар: *Беште-беште, ушта-ушта, жуфт-жуфт, бир-еки, тўрт-беш, мен-мен, ким-ким, сиз-биз, сен-мен, шу-шу. Миң сизу-бизден бир жизу-биз яхши.*

2. Иккита мустақил маъноли сўзлардан тузилган жуфт сўзлар. Бундай ҳолатда ҳар икки сўз ўз мустақил маъноларини сақлаб қолсада, бирлашиб умумий маънони ҳам ҳосил қилади. Бундай жуфт сўзлар асосан отлар ёрдамида ясалади: *Ичек-қарин, авуз-бурун, қаш-кўз, ел-журт, кўз-қулақ, қариндаш-уруқ, хиш-табер, егер-жабдиқ, войин-кулги, қазан-вочақ, идиш-табақ, қол-бет, келин-куев, ечки-улақ, ешик-тешик, ени-Бойи ва ҳ.к. Войин-кулгимен болип келин-куевем есимизден чиғип кетипти.*

Сифатлар билан ясалган мустақил маъноли сўзлар: *ач-жалаңач, вöйдим-чуқур. Қирғини кесин, матасекилге миндиремен деп вöйдим-чуқур жерлермен ҳайдап дукиллетип кўкейимди қуритти.*

Сонлар билан ясалган мустақил маъноли жуфт сўзлар: *Бир-еки, беш-вон, жетти-саккиз, жийирма-воттиз. Жетти-саккиз чалди чақирип никесини қийип ап кетебер!*

© Насриддин Назаров

Олмошлар билан ясалган мустақил маъноли жуфт сўзлар: *Вол-бул, сен-мен, меники-сеники, вёндай-бундай, вёяқ-буяқ ва ҳ.к. Илгери меники-сеники жёғ еди, сен тирбизек қаерден чихтиң, ҳамме нерсени бавуриңа басип ағайинди уриштирип тайладиң!*

Феъллар билан ясалган мустақил маъноли жуфт сўзлар: *Жеди-ишти, куйди-жанди, урди-сохти. Жездең тапқанини жеди-ишти яна Рассиясиға жоғалди, апаң куйип-жанип қалаберди.*

3. Бири мустақил, иккинчиси ёрдамчи маъноли жуфт сўзlar: Булар асосан от ва сифатлардан ясалган бўлиб, асосан биринчи сўзда маъно тўлиқ сақланган бўлади: *Кийим-кечек, ичек-чабақ, қатқан-қутқан, жавун-чачин, хатин-халач, жанде-жунде, жалт-жулт, чала-чулпа ва ҳ.к. Айнам хатин-халачти тилешкеге миндирип, чечемди жамбашиға алдида трактирини тириллатип төйға кетти!*

4. Ҳар икки компонентда ҳам аниқ маънони англаш мураккаб бўлган сўзлар, бундай сўзлар кам учрасада, муомалада мавжуд: *Ибир-жибир, пала-партиш. Кундузи ибир-жибир, кечеси шибир-шибир.*

5. Иккинчи компоненти биринчисига оҳангдошлик йўли билан ясалган жуфт сўзлар: *Чай-пай, нан-пан, аш-паш, палав-малав, пул-мул, жай-пай, ала-була, кўз-пўз, қазиқ-пазиқ, сув-пув. Жай-пайди салдим, чай-пайиңизди ичкен босаңиз, тўшек-пўшекти чаң қимастан, лай-пай кийимлерди чечип, жайиңизға жатиң!*

Қариндошлик терминлари

Этник лексиконда қариндошлик терминлари ушбу соҳадаги адабий тил ҳудудларидан ҳам ташқарига чиқиб кетади, яъни қариндошлик соҳасига оид баъзи сўзлар, адабий тилда учрамайди. Чунончи: *Айна, чече, чалата, каттене, катапа, балдиз, бийке, жезде. Айнам базардан балдизиға жузик, бийкесиге кўйлек ап берди, саңа жездең ап берсин деди. Айнам чечемниң чашбавуни домбирасиға тупек қипти.*

Қариндош, таниш-билишларга ҳамда меҳмонга ёшидан қатъий-назар *«айна»* деб аташ ҳам кенг тарқалгандир: *Айна, жёғари кетсең машиниңе мением миндире кет.* Шу билан бир қаторда умумий қариндошлик атамалари ҳам қўлланилади: *Ата, ене, аке, уке, апа, сиңил, таға, жиен, бўле. Тағаман жиен бир-бириге мейруван болади, неки жетти бўлени бир сайда жандар жеген екен!*

© newstaraz.kz

Қариндошлик даражасига кўтарилган муносабатларни ифодаловчи терминлар: *Вакил ота, вакил ене* – булар асосан келиннинг ўз ота-онаси узоқда турган тақдирда келинни узатиб олиб келганда обрўйли, тажрибали, куёвнинг уйига яқин туриб, уларнинг оиласидан хабар олиб турувчи эру-хотинни асосан келинга ҳар-икки томоннинг розилиги билан сарполаб вакил ота ва вакил она деб тайинлашади. Вакил ота ва вакил она қизнинг аҳволидан бохабар бўлиб туриш масъулиятини ўз зиммасига оладилar: Шунингдек диалектал лексиконда *емчекдеш*,[4] *қияматли дос*,[5] *тутинган апа, аке*[6] каби атамалар ҳам қўлланилади. Шу билан бир қаторда *абисин, қайни, қайни сингил, вўгей, ялғаба, кичкуев, кундеш, кенже, небере, чубере, эбере, дубере* терминлари кенг ишлатилади.

Лақай элати илгаридан чорвадор бўлиб, “лақай от зоти” ва “Ҳисёри қўйларни” етиштиргани элатнинг чорвачилик соҳасида муҳим муваффақиятларни қўлга киритганидан далолатдир.[7] Шу сабабли этнолексиконда чорвачиликка оид сўзлар асосий ўринни эгаллайди. Чунончи: *Қирқим, тўл, кулук, уйир, қотан, дамерде, падаван, енчи, шавулақ, тохли, чари, савлуқ, чибич, таке, сарке, қулун, тай, ғўнен, дўнен, бийе, байтал, айғир, жорға, самен, жийрен, ғунажин, буқадев, ийнек, гавез ва ҳоказо.*

Шу билан бир қаторда лақай элати вакиллари деҳқончиликда ҳам куч синашиб, қатор муваффақиятлар, шунингдек “лақайи қовун” навини ҳам етиштирганликлари барчага маълум.[8] Деҳқончилик терминларидан: *амач, Бойинтирик, қош, чиғина, ашкади, қалампир, зардали, қарали, ғўлиң, ғозапая, қашқа, кўрек, бирчигит, ах пахта, лўлепке, шахариқ, воқариқ, жўек. Кампиримнинг алдини апараман деб, булар екеви гап сатип вотирилар, биз боса тал туште шахариқта буларди кутемиз!*

Қўшма сўзлар

Лексиконда қўшма сўзлар ҳам ўзига хос тарзда учрайди. От + от тарзида келувчи қўшма сўзлар: *Ташрабат, Қошқарбулақ, Доңизадир, намашамгул, суташ, ширбинич, тавуқшорпа, Қўйшорпа, ашкедиқувурма, ташбақа, жербуқа, жержанғақ ва б.қ.*

Сон + от тарзида келувчи қўшма сўзлар: *Бешбулақ, Бешкапе, Бешкўтел, Қошқудуқ, Учтўбе ва ҳ.к.*

4 Емчекдеш – бир онадан туғилиб, бир онани емган кишилар.

5 Қияматли дос – қиёматгача содиқ қолиш масъулиятини ўз зиммаларига олиб, дўстлашган кишилар.

6 Туғишган эмас, балки тутиниб қалин борди-келди алоқаларини йўлга қўйган кишилар.

7 Қаранг: Лақай. // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. –Т., 2003. 5-том. 239-бет.

8 Қаранг: Энциклопедияи хочагии қишлоқи Точикистон. Чилди якум. –Душанбе, 1989. -Сах. 477.

Сифат + от тарзида келувчи қўшма сўзлар: *Ақгазе, Қизилбулоқ, Қарабадам, Қизилсув, Тайирсув, Яхсув, Аччибулақ, Чуччисув, калпалав ва б.қ.*

Хуллас, лақай тилшунослиги туркий халқлар, шунингдек, қипчоқ лингвистикаси билан ўзаро умумий алоқадорлик жиҳатлари билан бир қаторда диалектал хусусиятлар таъсири боис ўзига хос томонларга ҳам эгаки, булар этнолингвистик жараёнларнинг ривожини таъминловчи омиллардир. Ушбу жиҳатларга эътибор қаратиш умумтуркий тилшунослигида шева ва лаҳжаларнинг ўрнини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Шу боис, лақай лингвистикаси ҳам қўшимча тадқиқотларни талаб этади, чунки қипчоқ лаҳжасининг қадимий компонентларини асраб-авайлаб келаётган лақай тили ҳали мутахассислар томонидан мукаммал ўрганилмаган. Лақайлар туркий бирликлардан четда қолиб, туркий олимлар эътиборидан узоқда эканлиги ҳам ушбу мавзунинг тадқиқот объектидан четда қолганлигидан далолатдир. Бугунги кун реалликлари туркий олам маданий жиҳатдан ўзаро яқинлашиб, қон-қариндошлик алоқаларини мустаҳкамлашни талаб этаётган экан, лингвистика соҳасида ҳам специфик хусусиятларни ўрганиб, ҳар бир тил ва диалектларнинг умумтуркий тили шаклланиши ва ривожланишидаги ўрнини аниқлаш муҳимдир. Алишер Навоий: «Турк назмида мен тортиб алам, Айладим ул мамлакатни якқалам», - деганларида «мамлакатни якқалам» қилишнинг ягона омили диалектал ўзига хосликларни ўрганиб, уларни умумий туркий тил ривожига йўналтириш лозимлигини назарда тутган эди, албатта. Шу боис, тил ва диалектларни тадқиқ этиб, уларни хусусийликдан ўзаро умумийликни таъминлаш йўлига сафарбар этиш – бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

Лақай, тилиде матн

Қошиғинди қойда қалғимасиңнан қуйруққанаңди қашип, қалин қазиқбавди қайчилап-қақиратип, қамишли қотандағи қабини қийратип, қолайлап қишда қирға қачип қарахчилиқ қилип қайталаған, қош қанатли қақбаш, қарағайдай қатқан, қайсар, қуйруғи қоңир қара қулақ қулунди қоша қорикчилариман құйберип, қабирғасини қабартирип қатти қамчилап, қайрақташта қайраған қайқайтип, қайрилип қарамасидан қапчиқдағи қабақли, қара қаш, қариздар, қачқақ қирмизи қарчиғайдиң қатти қаптирилған қалқанли қалпағини қулатип, қарғатмасдан қойув қитихлап қадесини қилип, қуралдашларди қарама-қарши қойип, қаравул қойған қамишларини қийратип, қораға қамап, қачтирип-қувдирип, қайил қағинча қағиллатип, қурдашлиқти қайта қурип, қолтиқлашип, қишда қаришқандай қабиштирип, қайта-қайта қайтарма қилип, қазиғини қахтирип, қараңа қамақханаға қамап, қаған-қутқан қиямлардиям қуйип, қизарған қуштиң қучағиға қанип қош қулақли қазанда қизған қарабайир қашқани қантарип, қирғавулди қийшаңнатмасам қоймайман.

Жанашсаңиз жанашиң, жанашмасаңиз жанбизима жабишип жайдақ жорғадай, жерге жумалатмай, жантахлари жулинмаған жоңишқали жаңгелде жоғалип жирген, жем жемеген жалтир - жаланбаш жуйрик жийренди жорттириб-жетелемей, жанивар жалманлап жутап, жайилип-жуванлашип, жемторбани жиртмасидан, жамбашидағи жанғақдайин жарғақлариман жугенлеп, жанима жаширған жерик жилқидай, жеңим жетер-жетмес жувихтағи, жетти жиллиқ жариқ-жарадар жуптини, жалаңачлап, жайратип, жиң-жиңлатип, жағалашип, жузлерини жулқилап, жузик жибермей жеңилгениден жавуннарди жавдирип, жанажан жалғизиниң жигарини жавлап-жибитмесиден жаман жорғаңизди жайиға жаширип, жетекен жарқиравуқ жалтиллап-жаришқинча жазалап, жиратқан жолларидағи жиңичке жиплерини жалғап, жабувлап, жуллиғини жавуп, жуқа жамилғичиңизди жамилип, желегиңизмен желпинип, жамбашимда жимғана жоғаридағи жумбақли жулдузлардиң жайлавдағи жанниқлардай жайилип-жайнап жиришини жирахтан жамлеп, жадирап жатиң!

Қаражал

(Афғонистонлик элатдошлар тилидан)

Жали қара, қаражал,
Маңа жөлдаш қарамал,
Қуйруғида қөш гупсар,
Сувдан вўткезгич тулпар.
Ҳамилерден вўткерген,
Кўкчелерде кўтерген,
Душманнарди дап қиған,
Қизилларди сап қиған,
Батирларди бек қиған,
Намартлерди тек қиған,
Пешанаси дўң жуйрик,
Жавурниям кең жуйрик.
Қулун бөлип тувилдиң,
Тайирсувда жувилдиң.
Улақларда ап салим,
Мениң сирдашим-малим.
Беклерге ҳавес атим,
Атим емес-қанатим.
Ҳамилерден вўткерсең,
Журтимизға жеткирсең,
Ағайинди кўрейик,
Сөң ватанда вўлейик!
Насриддин Лақай

THE LOPNUR PEOPLE AND THEIR DIALECT

Aminem Memtimin

Elderly Lopnur villagers
© Aminem Memtimin

1. Internal and external naming

The Lopnur dialect is an aberrant dialect of Uyghur. The Lopnur people live between Qarachugha in the North-West and Miren in the South-East, in the East of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, the Peoples Republic of China.

Lopnur is actually the name of a lake; the name *Lop* appears also as *Nop* in medieval sources, and *nūr* signifies 'lake' in Mongolic (*nayur* in Classical Mongolian). The people in Lopnur call themselves *Loptuq*, while the other Uyghurs call them *Lopluq* or *Lopnurluq*. In Chinese they are called *luó bù pō rén*. Westerners who first explored the Lopnur area were the Russian geographer and explorer Nikolai Mikhaylovich Przhevalsky (1876), the Swedish scholar Sven Anders Hedin and the Hungarian-British archeologist Sir Marc Aurel Stein.

2. Religion and culture

The population of Lopnur is Muslim. They recount a tale about the arrival of a missionary from Bukhara several hundred years ago, who was unable to convert them to Islam; thereupon the place was cursed and changed to a desert. Only eighteen persons who did convert to Islam stayed alive and the present Lopnur people are believed to be their descendants.

Making poetry contests (*qoshoq*) was very popular among the Lopnur population and enjoyed a wide and lively participation. A prominent cultural feature was the wide-spread composition of poems about daily events. Another tradition is *čiraγ yaqmaq* 'lamp lighting': Lighting a traditional lamp above the stable door and letting the cattle pass under it so as to protect it from harm. The *lion dance* is one of the specific cultural events of this area. In a touristic 'Lopnur Village' one can experience different aspects of the historical and ethnological heritage.

Sayrami (1908) writes the following about the Lopnur people: 'They don't know agriculture, they don't have gardens or fruits. They catch and eat fish. They make houses from reed. They can't stay in one place and they have much cattle. They can cross any large river without difficulty but don't like to go to other towns and avoid strangers coming from elsewhere.' This may explain some aspects of their life in the past.

1 This account has been written on the base of previous research as well as on my fieldwork (in July 2012) with 22 informants in the Lopnur area, basically in Aqsopu, Tarim (Bostan, Yeŋinur) and Gülbaγ (Bašmɛllɛ).

A traditional Tonur where chicken is being cooked
© Aminem Memtimin

Yulghun (tamarisik) tree in the "Lopnor Village", which is at the edge of the Teklimakan desert.
© Aminem Memtimin

Among other dishes, the Loptuq used to eat *ujul*, the flower of cattail, *ujur*, the root of cattail (used mainly for medicine), fish and fish powder (*baliq talqan)* made from dried fish. One of their nourishing dishes was called *üčü: / uču:* (cognate of *üčɛy* < *ičägü*) which is made from the intestine of fish with *ujul* and flour. Another favorite, the sap of the Euphrates poplar, is said to have them made live longer; we can still see a lot of old aged people who look much younger than their real age, which people connect to their traditional dishes and active life. They did not appreciate fried food. *Lopnur toqač* 'Lopnur bread' is famous for its taste.

Hunting, another important source for food, is no longer common. In the past, when there was a lot of water, they used to fish producing their fishing instruments (e.g. *gölmö* 'fishing net' and *manjar* 'fishing basket') by themselves. Nowadays, as the living conditions have changed, their dishes have tended to become more like mainstream Uyghur food.

The main source of living of the Loptuq was fishing and hunting, which is why they have a rich fishing terminology. In the second half of the 20th century, the Lop lake area became an infertile desert. Since then, the population has mainly engaged in agriculture, animal husbandry and fowling. Important cultivations include hemp (cannabis), ephedrine, cattail, natural paints and jujube. The Loptuqs famously wore dresses made of hemp. Lopnur hemp is now used all over China in the medicine and clothing industries. Lopnur is also the main source in China of production of vermiculite, an industrially important silicate.

3. Geography and population

The Lopnur dialect region mainly covers Lopnur county, Charqiliq county, Soxo village in the Bügür county and Puhui village in Korla, which are administratively within the Bayingholin Mongol Autonomous Prefecture of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, in the northwest of the Peoples' Republic of China. It borders on Qumul and Turpan in the east, Korla to the north, Bügür and Kuča to the North West and Cherchen to the southwest, all the way to Xoten. The whole area of Lopnur County is 59,234 km^2, with population more than 100,000 including various nationalities, Charqiliq area covers 198,793 km^2, with population of more than 23,000 according to the census of 2009. In Lopnur, there are now administratively two towns and 7 villages: Aqsopi, Xinpiŋ, Gülbaγ, Tarim, Döŋqotan, Qarčuγa and Ittipaq. These place names were relative flexible in the past; some villages were renamed even in recent times.

The 1957 census found the number of the Loptuqs to be 14,151; an additional 200 live in the northeast of Charqiliq and Miren. According to a more recent census, the whole Uyghur population in the Lopnur area is 30,000, with more than 5,000 among them classified as outsiders; Mongols and Qirγiz are not more that 800 (Fu Maoji et al. 2000). The number of speakers of the dialect is certain to be much lower.

4. Historical background

The Lopnur lake supported significant cultures since 2000 B.C.; unique and highly important archeological relics have been discovered there. Concerning the history of the Lopnur people, some researchers hold the opinion that they are the descendants of the original Kroraina population, which already in the 2nd century BCE had a kingdom around the Lop desert.

A Lopnur family with a bride originally from Turpan (the first on the lower left side of the picture)
© Aminem Memtimin

According to the Lopnur people themselves (as reported by Osmanof 2006 and Fu Maoji et al. 2000), they belong to the following ethnic units: the *Qara qošulluqtar*, who are taken to come from a town called Qara Qorčin in the southeast part of the Lopnur lake; the *Qalmaqtar, Judaqtar* and *Qalučilar*, 500 persons in all, who consider themselves to be the descendants of Mongols. The *Qalmaqtar* (Qalmuqs) believe that they came from Ghulja and that they were descendants in the seventh generation from Tuγluq Tömür, the founder of the khanate of Mogholistan. This does not suit historical chronology but the possibility of their Mongol origin cannot be excluded. The *Judaqtar* (thought to signify 'people who went to the south') are said to have come from Qinghai-Xizang and to have settled beside the Könči River. The *Qalučilar* (literally 'the people who stayed') are related to the *Judaqtar*; they also came to the Könči River area and settled there (see Fu Maoji et al. 2,000 for information on these three tribes). Further, there are the *Qirghizzar*, the Qirghiz people in this area, who live in the west of Lopnur County and in the Soxo village of Bügür county. In 1982, their number reached 250. *Yallar* comes from *yanlar*, literally 'sides', i.e. people who 'came from the side': They are considered to have come from the areas of Turpan and Qumul and their settlements are close to Turpan and Qumul. Among them, as in the Turpan and Qumul dialects, we find the sound change *w* > *g*. Some *Yalla(r)* explain (fieldwork 2012) their name in two ways. One is 'people who don't care and go on sleeping even if others want to take away their property'; the other one is the opposite, that they are 'persons who do not accept being angered but go to the opponent's door and stay in front of it for several days to complain'.

5. Orthography

The Lopnur dialect is not written. All Uyghurs are required to follow the spelling rules laid down by the Uyghur Language and Literature Committee.

6. Language

6.a. The language among the Turkic languages

The Lopnur dialect is an aberrant dialect of Uyghur. Scholars have had different opinions on how to classify the Turkic varieties of Western China. The first scholar to investigate the Lopnur dialect was S. E. Malov, who visited the speakers in 1914 but published his research only in the 1950s. He divided Uyghur dialects into two branches, the Lopnur dialect as one branch and the rest as the other branch; in 1957 he stated that the Lopnur dialect split off from Kirghiz. N. A. Baskakov divided Uyghur into four parts: the Northern dialect, the Southern dialect, the Lopnur dialect and the Gansu dialect, this latter erroneously including Yellow Uyghur and Salar. The Chinese Social Academy, the Central College of

An old lady sleeping under a toghraq (populus diversifolia) tree in the "Lopnur Village"; the four bottles contain toghraq water, said to prolong life. © Aminem Memtimin

Nationalities and the Language and Literature Committee carried out field research on the Lopnur dialect in 1956-1957. In 1963, results of this field research were published in an article by E. R. Tenishev, who was one of its participators. Tenishev divided Uyghur into three parts, the Northwest dialect, the South dialect and the East (Lopnur) dialect. He suggested that the Xiongnu may have brought some Xianbei to the Lopnur area when they moved to the west. Mirsultan Osmanof carried out field research on this dialect in 1960.

In Modern Uyghur dialectology, the Lopnur dialect stands as one of three dialects: Central Uyghur dialect, Xoten dialect and Lopnur dialect. Some linguistic features of Qomul, Turpan, Xoten and Kelpin (in Aqsu region) are shared with the Lopnur dialect.

6.b. Dialectology

The Lopnur dialect is considered to consist of two sub-dialects (Fu Maoji et al. 2000): the Lopnur sub-dialect (here called sub-dialect 1), and the Miren-Charqiliq sub-dialect (here called sub-dialect 2). The Lopnur county as well as the Soxo and Puhui villages belong to the former, the Miren farming area and Charqiliq to the latter. The inhabitants of Soxo and Puxuy are said to have gone to these villages approximately half a century ago from Döŋqotan (one of the villages in the Lopnur region); see *Lopnur Tarixiy Materiyalliri* 192.

6.c. Phonology

Onset *b* is realized as aspirated *p* in the Lopnur sub-dialect but not in sub-dialect 2, e.g. in *paš* 'head' in sub-dialect 1 as against *baš* 'head' in sub-dialect 2. In some cases, original and Standard Uyghur onset *b* appears as *m*, in the Lopnur sub-dialect more often than in the other sub-dialect: *burun* 'nose' appears as *murun* in the Lopnur sub-dialect but as *buyun* in the other one, *burut* 'moustache' as *murut* in the first but as *buyut* in the second; *boyun* 'neck' appears as *moyun* in both sub-dialects.

γ is preserved at the end of syllables and does not turn to *q*, unlike most Uyghur varieties.

Standard Uyghur has both *w* and *v* in the onset of Arabic loans, e.g. in *vɛ:dɛ* 'promise', *wapa:* 'loyalty' or *wapa:t* 'death'. These appear as *g* in some of the Lopnur varieties as in Turpan, Qumul, Kelpin (in Aqsu region) and some areas in the Xoten region, to give *ga:dɛ*, *uppa* or *guppa* or *gupa:t*.

In Standard Uyghur *ž* can appear in borrowings and, in word onset before high vowels, as a variant of *y*. In the Lopnur dialect, *ž* is changed to *y*, e.g. in *yurnal* / *yuynal* 'journal' appearing as *žurnal*

Cooking in tonur
©Aminem Memtimin

in Standard Uyghur. *j* can also get changed to *y*, e.g. in *yesɛt* ‘corpse’ and *mɛylis* ‘conference’, both ultimately borrowed from Arabic.

Another foreign sound which tends to be avoided is *x*; it is often replaced by *q*: *baqït* ‘luck’ corresponds to *bɛxit*, *daraq* ‘tree’ to *dɛrɛx* of the standard language, with *xizmɛt* ‘service’ used beside *qizmɛt* and *xata* ‘wrong’ beside *qata.*

Onset *r* of borrowings is in sub-dialect 1 avoided by prothesis, e.g. in *i:ras* ‘true’, ultimately from Persian *rast*, which appears as *ras* in Standard Uyghur, or *i:rɛx* ‘cloth’, ultimately from Persian *raxt*, which appears as *rɛxt* in standard written Uyghur but as *rɛx* in the spoken language. The other sub-dialect does not need to resort to this process as it has the general sound change *r* > *y*, found also in some Xoten area dialects: *oyun* ‘place’ < *orun* between vowels, *nuyɣun* ‘many’ < *nurɣun* or *bay-sam* ‘if I go’ < *barsam* between vowels and consonants, *yayun* ‘region’ < *rayon* or *yazï* ‘satisfied’ < *razi* in initial position.

Onset *t* becomes *č* in Standard Uyghur before high front vowels and *š*, e.g. in *čiš* < *tiš* ‘tooth’ or *čüš* < *tüš* ‘noon’; in all such cases, Lopnur Uyghur has retained the original forms.

There is progressive labial assimilation in low vowels not only in stems but also in suffixes, e.g.: *ölmöptömɛ* ‘it turns out I didn’t die’, *ormo* ‘reaping’, *ökpö* ‘lung’, *yoldoš* ‘partner’ or *qonoq* ‘corn’, which respectively correspond to *ölmɛptimɛn*, *orma, öpkɛ, yoldaš* and *qonaq* in Standard Uyghur. This is an important phonotactic feature of the dialect.

Progressive full consonant assimilation of stops, nasals, alveolar fricatives and laterals is extensive in stems as well as in suffixes, e.g. in *yassuq* ‘pillow’, *qop-pu-sa-m* ‘if I don’t get up’, *mɛs-sɛr* ‘drunkards’, *siz-zin* ‘from you’ or *biz-zi* ‘we (acc. and gen.)’, corresponding respectively to *yastuq*, *qop-mi-sa-m*, *mɛst-lɛr, siz-din* and *biz-ni* / *biz-niŋ* in Standard Uyghur. Some stops, post alveolar fricatives and some other sounds can also bring about regressive assimilation, as in spoken Standard Uyghur: *ussa* < *uč-sa* ‘if (s)he flies’, *yussun* < *yut-sun* ‘let him / her swallow’.

Regressive fronting is a prominent general feature of Modern Uyghur dialects but not of Lopnur speech; e.g., from *at* ‘horse’, ‘my horse’ is *et-im* in Standard Uyghur but *at-ïm* in the Lopnur dialect, while the converb form of *kɛl-* ‘to come’ is *kel-ip* in Standard Uyghur but *kɛl-ip* in the Lopnur dialect. One of the features still found among the Lopnur people sporadically nowadays is the retention of low vowels when followed by high vowels, unlike other Uyghur dialects; e.g. *atasï* ‘his father’ or *arïɣ* ‘ditch’.

The author talking with Lopnur elders
© Aminem Memtimin

We find some unusual metatheses, e.g. *olγoq* 'young goat' < *oγlaq*, *yïlγa-* 'to weep' < *yïγla-*, *taltïq* 'sweet' < *tatlïγ*, *toyun* 'oven' < *tonur* (with *r* > *y* as mentioned above) or *aynal-* 'to turn, to faint' < *aylan-*.

Dropping of some sounds results in long vowels, e.g. *mɛ:* 'brain', *ki:z* 'blanket', *üčü:* 'intestine' contrasted to *meŋɛ*, *kigiz* and *üčɛy* in Standard Uyghur.

h is sometimes added at the onset of loan words starting mainly with ʿayin in Arabic; in other cases, on the other hand, onset *h* of borrowings is dropped.

6.d. Morphology

Nominal Morphology

The plural suffix has the variants *-lAr,*[2] *-tAr, -sAr* and *-zAr*, e.g. *yɛrlɛr* 'places', *mɛssɛr* 'drunkards', *qïzzar* 'girls'.

With proper names ending in *m* or when there is reference to relatives with the 1st person possessive suffix, the vowel *a* is added: *Issam* (actually < *islam*), pl. *Issamalar*, *inɛ-m* 'my mother', *inɛmalar* 'my mother and those with her'. This reminds one of the element *a* added to proper names in Old Uyghur.

The possessive suffixes are *-(I)m,*[3] *-(I)ŋ, -(I)ŋIz* (polite 2nd pers.), *-(s)I* for the singular, *-(I)mIz* / *-(I)wIz*, *-(I)ŋlAr,* and again *-(s)I* for the plural. The 3rd person singular possessive suffix is often repeated, e.g. *rɛxt-i-si* 'her / his cloth'.

Lopnur village
©Aminem Memtimin

2 *A* stands for the alternation of the vowels *a* and *ä* as well as *o* after *o* and *ö* when following *ö*.
3 *I* stands for the alternation of the vowels *i, ï, ü* and *u.*

A Lopnur fisherman making a net; nowadays this seems to be done only for tourists
© Aminem Memtimin

The Lopnur dialect has united the accusative and genitive cases; due to extensive assimilation the accusative–genitive suffix has the variants *-nI, -tI, -mI, -pI, -ŋI, -kI, -lI, -zI, -sI*, as in *attï* 'the horse' or *yoluŋŋu* 'your road (both accusative and genitive)'.

The original genitive forms of pronouns have survived before postpositions like *bilɛn* 'with', *üčün* 'for', *oxšoš* 'similar to' or *dɛk* 'like', e.g. in *šo-nuŋ wilen* 'with that' or *siz-ziŋ üčün* 'for you', and with case forms like *meniŋdɛ, seniŋdin* or *seniŋčɛ*. Cf. *biz-ziŋ-dɛk-ki* 'people like us (acc.)'.

The variants of the dative suffix can be summed up as *-GA*.[4] Examples are *ot-qo* 'to the fire', *yol-γo* 'to the road' or *qol-uŋ-ŋa* 'to your hand'. It is also used with comitative and instrumental meaning, e.g. in *Tut-up bɛ-di yaman öy-gö* 'They caught me for a bad house' (see the verse quotation below), or *Čay ič-i-dū(r) čïnï-γa* '(S)he drinks tea with a bowl.'

The locative case suffix has the shape *-DA,*[5] e.g. *ot-to* 'on the fire', *ïs-sa* 'in the smoke', *yolwoz-zo* 'at the tiger's'. This case can have directive meaning, e.g. *Čarqïpɛlɛk tɛg ɛt-ip, uč-up asman-da bar-ïp* ... 'acting like a windmill and reaching the sky by flying'. *tāŋ-ŋa* signifies 'to that place' while *tān-da* is 'there': *išɛg-iŋ tān-da tur-adu.* 'Your donkey is standing over there'.

The ablative case has the shape *-DIn,* e.g. *küštün* 'from power', *ottun* 'from the fire', *dossun* 'from the friend'.

Verbal Morphology

Only some of the finite indicative forms can be mentioned here. The past tense suffixes are *-DIm, -DIŋ, -DI* (singular), *-Diŋiz* / *-Dïŋïz* / *-Düŋiz* / *-DuŋÏz* (2nd person sg. polite), *-Duq* (rarely *-Dük*), *-DIŋlA(r)*, *-DIlA(r)* (plural).

Lopnur village
© Aminem Memtimin

4 *G* stands for the alternation of the consonants *q* (with back vowels), *k* (with front vowels), *γ* (with back vowels), *g* (with front vowels) and *ŋ*.
5 *D* stands for the alternation of the consonants *d, t, s, z*.

Another family, which had interesting stories to tell
© Aminem Memtimin

The present-future tense is formed from the vowel converb with the endings *-dimɛn* / *-dïmen* and *-dimiz* / *-diwiz* / *-dïmiz* / *-dïwiz* in the 1st person, *-sen*, *-siz* (polite) and *-silā(r)* in the 2nd person, *-du* and *-dular* in the 3rd person, e.g. *Kör-ö-dimɛn* 'I see / will see'; *Bar-a-dïwiz* 'we go / will go'; *yïyla-y-mï-siz* 'Do / Will you (polite) weep?' *Ket-ɛ-du* '(S)he goes / will go.'

The present continuous form comes from the *-(I)p* converb (*p* > *w*) followed by the vowel converb of the verbs *yat-* 'to lie down', *tur-* 'to stand' or *yürü-* 'to walk', here grammaticalized. The tense and person suffixes are the same as the ones of the present-future; e.g. *Yaz-iwyatadi-mɛn* 'I am writing', *Kel-iwyatadu-la(r)* 'They are coming', *Oyno-wyürüydu* '(S)he is playing', *Yasa-wyata-sen* 'You are making'.

The past continuous also comes from a combination of the *-(I)p* converb with the auxiliary verb *yat-*; some such forms are *Yaz-ïwyatatt-im* 'I was writing' and *Ičiwyatatt-iŋlār* 'You were drinking.'

Imperative forms normally consist of the bare stem, such as *al* 'take', *yɛ* 'eat', *tut* 'hold'. Weakly polite forms are formed with *-GIn*, more polite forms with *-(I)ŋ* or *-(I)ŋIz*. The 2nd person plural imperative suffix is *-(I)ŋlĀ(r),* the 3rd person singular imperative suffix *-sUn*,[6] its plural counterpart *–sUnlĀ(r)*.

There is a volitive form ending in *-(A)y* as in *al-ma-y* 'let me not take' and a hortative form whose suffix ends in *-AlI* after consonants and *-ylI* after vowels; e.g. *kör-ölü* 'let us see', *dɛ-yli* 'let us say'. The 'optative' is a 3rd person wish form with *-GAy*; here is an example for its plural: *kɛtmɛn-im-mi tap-ïp bɛr-gɛy-lā(r)* 'May they find my mattock and give (it to me).'

The conditional suffix *-sA* is used with verbal personal suffixes, e.g. *kɛl-sɛ-m* 'if I come', *kör-sö-k* 'if we see', *bar-sa-lār* 'if they go', *qoy-mo-so-ŋ-lor* 'if you (pl.) do not put'.

Necessity is expressed by the suffix *-GUlUK*,[7] e.g. *Assa ešɛk-kɛ min-ip maŋ-ŋuluq* 'One must ride a donkey slowly'. In Lopnur, this suffix also expresses repeated action, e.g. *Ata-ŋïz-ɣa xat yaz-ïp tur-ɣuluq-siz?* 'Do you write to your father regularly?'

The stem of the copula (e.g. *iken*, *idi*) is not contracted with what precedes, as in other dialects; e.g. *tikɛllikte idi* 'He was in a thorny place' as against *tikɛllikte-ti* in Standard Uyghur.

6 *U* stands for the alternation of the vowels *ü* and *u*.
7 *K* stands for the alternation of the consonants *q* (with back vowels) and *k* (with front vowels).

Lopnur Museum
© Aminem Memtimin

Infinite forms of the verb

The dialect has an imperfect participle formed with *-(A)r*, negated with *-mAs*; e.g. *barar yɛr* 'the place to go'. The post-terminal participle suffix is *-GAn*, e.g. *körgön adɛm* 'the man who saw'. There is a future terminal participle in *-duɣan* / *-tuɣan*, e.g. *baratuɣan yɛr* 'there place where one will go'. Here is an example for the participle in *-ačï* / *-ɛči*, which expresses the subject's intention: *Sɛn Könči-gɛ bar-ačï bol-soŋ, maŋŋa učura-p kɛt.* 'If you are planning to come to Könči, come to meet me.'

Lopnur verbal nouns and converbs do not differ significantly from those of other Uyghur dialects. The *-GAn* form also serves as verbal noun when the suffix is followed by *-daqï* / *-dɛki*; it then becomes attributive, with its subject expressed by a possessive suffix on the head. Thus, *tap-qan-daqï pul-um-mu* signifies 'the money (acc.) which I found', *maŋ-ŋan-da-qï jol-um-dun* 'from the way by which I walked'. The converb in *-GUčɛ* is also used with personal suffixes, e.g.: *Balaɣa qalɣučɛmdɛ, köyödimɛn ot ičidɛ* 'I will burn inside the fire rather than in the trouble'. *Könčigɛ maŋŋučɛsidɛ, bizgɛ bir učurap kɛtkɛy* 'Before (s)he goes to Könči, let her/him come and meet us once'. There is a parallel form with *-GUnčɛ* which does not show reference to the agent: *riyazɛt čɛkmɛgünčɛ* 'without having difficulty or suffering', *kɛtkünčɛ* 'till one goes away'.

6.e. The lexicon

Some noteworthy lexemes of the Lopnur dialect are *čindan* 'sandalwood', which was a loan from Sanskrit in Old Uyghur, *qoluštuq* 'love, affection' from *qol-* 'to beg', and *qarïšqu* 'wolf'; forms similar to this latter lexeme also exist in Qirghiz, Baraba Tatar, Qazan Tatar and Qazaq but not elsewhere in South East Turkic. *höltɛn*, literally 'humid body', signifies 'state of being alive'. For some lexemes appearing in other Uyghur dialects as original loans, the Lopnur dialect has created its own derivates. One such example is *dariči* 'a maker or seller of medicine', which corresponds to *dorigɛr* or *doripuruš*. Some noteworthy Lopnur loans not found elsewhere are *gün* 'deep' and *gölmö* 'fish net', which come from Mongolian. *Sat*, originally coming from Arabic, signifies 'time, opportunity'. The Lopnur lexicon is also characterized by its unique fishing terminology and some special food terms.

aɣa is used for affectionate and respectful address. The term *duga* was mainly used by women for addressing men with feelings of closeness, respect and affection. This is used very seldom nowadays, sometimes for addressing women.

A feature of the Lopnor lexicon is the recourse to special pair words which denote an entity together with other things similar to it. One type has *olo* as second element, e.g. *adɛm-olo* 'various persons',

An old lady who was 112 years old, whom I was lucky to visit in 2012 © Aminem Memtimin

nan-olo ‘bread and the like’. The most common type are compounds with *kečɛ*, e.g. *kül-kečɛ* ‘ash and the like’, *qoy-kečɛ* ‘sheep and the like’, *orun-kečɛ* ‘various places’, *čoq-kečɛ* ‘embers and the like’ and many more. We also find *keyim-kečɛ* ‘various clothes’ and *kīz-kečɛ* ‘felt and the like’. Since *kečɛ* is the Oghuz synonym of *kidiz* / *kiyiz* / *kigiz*, it might just be that it also survived in Lopnur and that the common binome type evolved through analogy from the two last mentioned compounds. In standard Uyghur, there is also such a pair, *kiyim-kečäk* ‘all sorts of clothes’. Other common Lopnur binomes are *bala-ušaq* ‘small children’ and *čoŋ-čötür* ‘old and young’.

The exclamations / particles *igɛ* ‘lord, god’ and *özi* are used frequently; e.g. *Igɛ, sɛn bilɛn kəštɛ körušüp qalimɛn*. ‘Look/it is possible that I would meet you in the evening’.

Some special expressions are *Janiŋ yuqqi kirgɛn* perhaps literally ‘Your life has gone to disaster’, said when one is angry at somebody and cursing him, and *Way, janing ketɛy* ‘Let me go (for) your life’, used for thanking.

6.f. Sociolinguistic aspects

When the linguist Mirsultan Osmanof visited the Lopnur area in 1960, he found that the features of the dialect were already at the stage of mixture and merger with Standard Uyghur. After revisiting the area in 2004 he expressed regret that these features had become even less different from Standard Uyghur.

Among my informants there were different education levels, different ages and different occupations (peasants, shepherds, government officials, students, housewives, an imam etc.). The recording was carried out by normal conversation, questionnaire and an invitation to present folk poetry and stories. I encouraged informants to speak in the dialect their parents spoke to them, as I at first only heard utterances quite close to the Uyghur norm. When I reminded them of some lexemes and expressions according to previous materials, they recognized that as the speech of their parents or their deceased relatives. Finally I had the chance to interview a 91 year old man and a 112 years old woman who remembered the original dialect well.

Nowadays, the Lopnur dialect is highly endangered: It is not only not being used by young generations, but also by middle aged or elder people. It is not considered favorably and is getting forgotten, because education and the media use the standard language and because the Loptuq mix with people speaking other dialects, like the ones of the Turpan and Xoten areas. Another reason for the convergence with other dialects is a lack of interest: The authorities are said to have suggested that one village should be declared as a special dialect region and to have encouraged its population to speak only in the dialect, but the idea did not succeed. The main features mentioned above are old features which survive in the Lopnur *qoshoqs* and, sporadically, among the oldest generation; even persons over 80 no longer use them fully in their daily speech. These archaic features tend to be weakened or disappear and are replaced by the norm language, standard Modern Uyghur. Some think that the Lopnur language is no longer worth speaking, as they consider it to be wrong or primitive. People from other places or their own young generation laugh at them and try to correct them according to the norm. While this dialect thus gets suppressed, the archaic Lopnur *qoshuq* poetry is still highly favored among all generations.

Two elderly Lopnur gentlemen in a dialogue
© Aminem Memtimin

6.g. An original sample text with translation

Lopnur folk poetry (*qošoγ / qošoq*), recited by Sarïxan Rozi (112 years old)

Tutup bɛdi yaman öygö	‘They caught me for a bad house;
qanatïm bar učadïmɛn.	(I would) fly (if) I had wings,
atïm aŋlanmïγan yɛgɛ.	to where my name is not heard.
yitim dɛydu meni halɛm,	The people call me orphan,
jahanda yoq meni yazïm.	there is no summer for me in the world,
baqït izdɛp tapalmadim.	I cannot find happiness.
Qaralanglar kim yürüydü meningdɛk?	Look, who is walking around like me?
ademetamdïn tuγularmu seniŋdɛk?	Will anybody like you be born from father Adam?
künlügü zari-zar yilγaydemɛn,	I cry every day sorrowfully,
qalïptïmɛn čöldɛ qalγan kiyiktɛk.	It seems I have been left like a deer left in the desert.
Išta arman qalmasun qatïlalï,	Let’s get together, so that no desire is left in the matter,
ölɛlikkɛ yürüwalï ayrilmali.	let’s not separate and be together till we die.
ɛy qušum mɛn saŋa čïdamadim,	Oh, my bird, I cannot endure for you,
yaqïn kɛlgin yïraqtïn qačišmaylï.	come close to me, let’s not run away from each other.
Kɛyneŋdin qalap turay,	Let me stand looking after you,
čala köyüp baγerim,	half burning, my darling.
ombɛš küngɛ baγečɛ,	till it is fifteen days.
paydamaymɛn saγenep.	I could not bear missing you.
yaŋŋa čïqqan bulbuldɛk,	Like a nightingale which just came out,
maŋïp kɛlgen naz elip.	please come walking coyly.
Učup baγan qaγala,	Oh crows which flew away,
patigüllü körüp kɛl,	come back after seeing Patigül.
ajap yatïrqap kɛtti,	Did she perhaps find it strange?
narï kɛtmɛy beri kɛl,	don’t go that way, come here!
qolda ɛtkɛn qončaxtɛk,	Like a toy created by hand,
qučaγïmγa oynap kɛl.	come playing at my bosom.
Tuxum kömdüm očoqqo,	I buried an egg in the stove,
atïlγandu wu čaqqa.	It might have popped by now.
meni tuqqan jan anam,	my dear mother who gave birth to me,
saγïnγandu wu čaqqa.	she might have missed me by now.
Xatnï yazdïm olturup,	I sat down and wrote the letter,
aq qaγazγa toldurup.	filling the white paper with it.
xatla kɛtti biz qalduq,	Only the letter went away, we stayed here,
yïlγap yïlγap olturup.	sitting, crying and crying.’

Field research
in Lopnur
© Aminem Memtimin

Bibliography

Fu Maoji, Haxim, Mihray, Song Zhengchun (2000). *Uyghur Tilining Lopnur Teleppuzi üstide Tetqiqat.* Central University of Nationalities Publication House, Beijing.

Osmanof, Mirsultan (1983-1986). 'Hazirqi Zaman Uyghur Tilining Lopnor Diyalekti', 1-2. Xinjiang Uyghur Aptunum rayunluq milletler Til yeziq Xizmiti Komiteti Bilen Xinjang Uyghur Aptunum Rayuni Izhtimaiy Penler Akadimiyisi Til Tetqiqati orni, *Turkiy Tillar Tetqiqati*. Peking (pp. 45-90)

Osmanof, Mirsultan (2004). *'Hazirqi Zaman Uyghur Tilining Xoten Diyalekti'* , Xinjiang Xelq neshriyati.

Osmanof, Mirsultan (2006). *Hazirqi Zaman Uyghur Tilining Lopnor Diyalekti*, Xinjiang Yashlar Ösmürler Neshriyati, Urumchi.

Qasim, Muhebbet (2006). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili Dialekt Sözliri Tetqiqati*, Xinjiang Xelq neshriyati, Urumchi.

Sayrami, Molla Mosa (1998). *Tarixi Hemidi*, Milletler Neshriyati.

Siyasi Kengesh Lopnur Nahiyilik Komiteti (2008). *Lopnur Tarixiy Materiyalliri*.

Xinjiang Uyghur Aptonom Rayunluq Izhtimaiy penler Akademiyisi Til Tetqiqat orni, *Hazirqi Zaman Uyghur Tilining Dialekt we shewiliri Lughiti (2007).* Milletler neshriyati, Beijing.

AZ KONUŞURLU BİR TÜRK DİLİ: NOGAYCA VE NOGAYLAR ÜZERİNE

Birsel Karakoç

1. İç ve dış adlandırma

İlkokul öğrencileri Nogayca ana dili dersinde (Dağıstan, Künbatar köyü) © Enver Karakoç

'Nogay' adının 1270–1299 tarihleri arasında Altınorda devletinde büyük nüfuz kazanmış olan, Goçi'nin torunlarından Emir Nogay'ın adından gelmiş olması kuvvetli bir ihtimal olarak kabul edilmekte (bk. ör. Caferoğlu 1983; Schmitz 1996; Alpargu 2007) ve kelimenin kökeninin Moğolca olduğu ve bu dilde 'köpek' anlamına geldiği de ileri sürülmektedir. Ayrıca, daha önceki 'Mangıt' etnik adının zamanla kaybolarak yerini 'Nogay' adına bıraktığı da bilinmektedir. Bununla birlikte, 'Mangıt' adının bugün hâlâ Türkistan'da da kullanılmaya devam ettiğini görmekteyiz. Türkiye'de yaşayan Nogayların 'Tatar' ya da 'Nogay Tatarı' olarak adlandırıldıkları da görülür. Rusya'nın Astrahan bölgesinde yerleşik olan ve kendilerini etnik açıdan Nogay olarak nitelendiren gruplar vardır. Bunlar 'Karagaş Nogayları', Tatarlar tarafından 'Karile Nogayı' olarak adlandırılan 'Yurt Tatarları' ve 'Alabugat Tatarları'dır (bk. Arslanov 1997a; 1997b; 1997c).

2. Din ve kültür

Son zamanlara kadar geleneksel, konar-göçer bozkır kültürünün yerleşik hayata uzanan özelliklerini toplumsal hayatın farklı alanlarında belirgin bir şekilde sürdüren Nogaylar, Sünni Müslümandırlar. Ağırlıklı olarak et ve süte dayalı beslenme kültürü, hayvancılığa bağlı geçim kaynakları, büyük aile yapısı, göçebe hayat tarzının Nogaylarda günümüze yansıyan özellikleridir. Nogaylar ancak 18. yüzyıldan itibaren yerleşik hayata geçmeye ve buna bağlı olarak tarım ile uğraşmaya başlamışlardır, ancak ekonomileri günümüzde de temelde hayvancılığa dayanır (bk. Alpargu 2007: 173–226).

Nogay kültürünün temel taşıyıcı unsurları arasında yer alan sözlü edebiyat geleneği toplumsal hayatta, etnik ve kültürel yapılanmada önemli bir işlev görür. Sözlü edebiyat ürünü olan destanlar sayesinde Nogay tarihinin pek çok ayrıntısı halkın ortak belleğinde silinmeden canlı kalabilmiştir. Destanlar dışında sözlü edebiyatın diğer ürünleri olan *yïrlar*, *šïŋlar*, *yatlawlar*, *tolγawlar*, *bozlawlar*, *besik yïrları*, *aytïslar*, *ertegiler*, *taḳpaḳlar* ve *yumaḳlar* da Nogay kültürünün günümüze kadar devamlılığında etkin rol oynamıştır (bk. Džanbidaeva & Ogurlieva 1995). Nogayların 15. yüzyıldaki kahramanlık destanı ozanlarından (*yïraw*) *Asan Ḳayγïlï* ile Šal-Kiyiz, 16. yüzyıl ozanı *Dosmambet Azawlï* ile 17. yüzyıl ozanı *Ḳazïtuwγan Süyiniš uli*'nın türküleri bugün de hâlâ ağızdan ağıza söylenegelmekte ve halk tarafından çok sevilmektedir (Karakoç 2007b).

Çağdaş yazılı Nogay edebiyatının, Batı tarzı edebi türlerden roman, hikaye, deneme, şiir vd.lerinde eserler vermiş olan önemli isimleri arasında Stavropol Nogaylarından Fazil Apasovič Abdulžalilov, Askerbij Kireev, Farida Sidahmetova; Kuban Nogaylarından Sujun İmamalijevič Kapaev, İsa Kapaev, Elena Bulatukova; Dağıstan Nogaylarından Kadrija Temirbulatova, Anvar Bek Kultaev, Murad Alibekovič Avezov, Bijke Kulunčakova sayılabilir.[1]

3. Coğrafya ve nüfus

Nogaylar, ana kitle itibarıyla, Kuzey Kafkasya'da Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalan ve 1957 yılı itibarıyla idari olarak bölünmüş olan bozkırlarda yaşamaktadırlar. Günümüzde yoğun olarak yaşadıkları bölgeler şu şekildedir:

Kafkasya'nın kuzeydoğusunda yer alan Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde (Rus. Республика Дагестан), Terek ile Kuma nehirleri arasında kendi adları ile anılan bozkırda ('Nogay šölligi') yer alan Nogay İdari Bölgesi'nde ('Nogay rayonï'),[2] Terekli Mekteb bölge merkezi olmak üzere civar köylerde: Orta-Tjube (Orta-Töbe),[3] Aul Lenina (Lenin avyl), Kunbatar (Künbatar), Karagas, Nariman,

1 Nogay yazar ve şairleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kurmangulova vd. (1991); Nogay edebiyatından seçilmiş eserlerden bölümler ve bunların Türkiye Türkçesine çevirisi için bk. Kösoğlu (2002).

2 Rusça 'rayon' sözcüğü bu makalede Türkçeye 'idari bölge' olarak çevrilmiştir.

3 Yer adları ile yazar ve eser adları Rusçadan transliteration yoluyla aktarılmıştır. Parantez içinde, eğer varsa, yer adlarının Nogayca şekilleri de 'translitere' edilerek gösterilmiştir. Diğer Nogayca sözcükler ve özel isimler ise transkripsiyon yoluyla aktarılmıştır.

Günlük hayat bütün doğallığı ile devam ederken ... (Dağıstan, Terekli Mekteb) © Enver Karakoç

Červlennye Buruny, Sulu-Tjube (Syluv-Töbe), Kumly, Batyrmurza, Aul Kalinina (Kalinin avyl), Kara-Tjube (Kara-Töbe) vd. Ayrıca Kizljar Babajurt, Tarum ve Hasavjurt idari bölgelerine bağlı köylerde: Kizljar, Oguzer, Boranbaj, Sraždin, Kok-Tjube (Kök-Töbe), Babajurt, Tamaza-Tjube (Tamaza-Töbe), Geme-Tjube (Geme-Töbe), Novaja Kosa, Aleksandro-Nevskoe, Čobutly. Bu bölgedeki Nogaylar 'Kara Nogay' ya da 'Dağıstan Nogayı' olarak anılmaktadır.[4] Dağıstan Nogaylarının nüfusları 1989 sayımına göre 28 bin civarında iken, 2002 sayımında 38,168; 2010 sayımında da 40,407 olarak kaydedilmiştir.[5]

Stavropol Eyaleti'nde (Rus. Ставропольский Край), Nogay İdari Bölgesi'nin batısında yer alan Neftekum ve Stepnov bölgelerine bağlı köyler, ör. Abram-Tjube (Abram-Töbe), Tukuj-Mekteb, Kajasula, Kara-Tjube (Kara-Töbe), Maxmud-Mekteb, Jamangoj, Novkus-Artezian (Nökis-Artezian), Bijaš, Bijsej, Kunaj, Uč-Tjube (Üš-Töbe), Ullubi-Jurt, Ačikulak (Ačykulak), Irgakly, ile Kuma'nın kuzey yakasındaki Mineralovod İdari Bölgesi'ne bağlı Kangly (Kümi) köyü ile Çerkessk şehrinin kuzeyinde, Çerkessk ile Stavropol şehirleri arasında yer alan Koçubeev İdari Bölgesi'ne bağlı Karamurzin köyü (Karamyzaj ya da Karamyrzaj avyl). Nogayların bu eyaletteki nüfusları 2002 sayımı neticesine göre 20,680; 2010 sayımı neticesine göre de 22,006'dır.

Kuzeybatı Kafkasya'da, Karaçay-Çerkes Özerk Cumhuriyeti'nde (Rus. Карачаево-Черкесская Республика), Kuban ve Zelençuk nehirleri havzasında, başkent Çerkessk (Prikuban İdari Bölgesi) ile çevresindeki köylerde: Adil'-Xalk (Šabaz avyly), Erken-Xalk (Erkin-Xalk ya da Alakaj avyly), Ikon-Xalk (Üjken-Xalk ya da Toxtamys), Erken-Jurt (Erkin-Jurt ya da Orak avyly), Erken-Šaxar (Erkin-Šaxar ya da Köšken avyly), Kyzyl-Togaj, Kyzyl-Jurt (Balta avyly). 2005 yılında bu bölgede de Dağıstan'daki gibi bir Nogay İdari Bölgesi kurulması kararı alınmış ve bu karar 2006'da onaylandıktan sonra, 2007'de Adyge-Habl' İdari Bölgesi'nin % 30'luk kısmını içine alacak şekilde bölge oluşturulmuştur. Erken-Šaxar bölge merkezi olmuştur (Asker 2013). Karaçay-Çerkes bölgesinin Nogayları 'Kuban Nogayı' olarak da bilinmektedir.[6] Nogayların bu bölgedeki nüfusları 2002 sayımına göre 14,873; 2010 sayımına göre de 15,654'tür.

Çeçen Özerk Cumhuriyeti'nde (Rus. Чеченская Республика), Šelkov İdari Bölgesi'ndeki bazı köyler: Sarysu, Karagalin, Kurdjuk, Oraz-aul, Červlennaja, Šelkovskij aul vd. Nogayların buradaki nüfusu 2002'de 3,572 iken 2010 sayımına göre 3,444'tür. Nüfustaki bu azalmada son yıllarda yaşanan göçler rol oynamış olmalıdır.

Nogayların Astrahan bölgesindeki nüfusları 7,589 olarak kaydedilmiştir. Yakın zamanlardaki göçler sonucu Rusya Federasyonu'nun başka idari bölgelerinde de önemli sayıda Nogay yaşamaktadır.

Nogayların Rusya Federasyonu içerisindeki toplam nüfusları 1989 sayımına göre 73,703, 2002 sayımı sonucuna göre ise 90,666'dır. Bu sayının 71,339 gibi büyük bir kısmı küçük yerleşim birimlerinde, 19,327'si ise kentlerde yaşamaktadır. Rusya Federasyonu 2010 nüfus sayımı sonuçlarında toplam Nogay nüfusu 103,660 olarak gösterilmekte ve bunlardan 87,119'unun ana dilini kullanmakta olduğu belirtilmektedir.

Rusya Federasyonu'nda ayrıca şu bölgelerde de kendilerini 'Nogay' olarak adlandıran ve dillerini bir ölçüde korumuş olan kimi gruplar bulunmaktadır:

4 Dağıstan'da Kumuklar arasında yaşayan Kumuk Nogayları, Targu, Yaxsay ve Köstek Nogayları adlı gruplardan oluşur. Bu gruplar birtakım Nogayca alt katman özellikleriyle Kumukça konuşmaktadırlar (Jankowski 2000a: 149–150).

5 Rusya'daki 2002 ve 2010 nüfus sayımı sonuçları için bk. www.perepis2002.ru, www.perepis2010.ru.

6 Baskakov 1940 yılında Nogay dilinin ağızları üzerine yayımladığı eserinde, Nogay bozkırının batısında kalan bu bölgedeki Nogayları 'Ak Nogay' olarak adlandırmıştır. Jankowski (2000a: 151) bunun eskiden beri Nogaylarca bizzat kullanılan bir ad olmadığını, Baskakov tarafından yeni bir etnik grup yaratılmak suretiyle, 'Kara Nogay' adına analojik olarak ortaya atıldığını ifade eder ve daha sonra Baskakov'un 1963 yılında yayımlanan Nogayca sözlüğünün de etkisiyle bu adın sadece bilim adamları tarafından değil, aynı zamanda bazı Nogaylar tarafından da kabul edilerek kullanılmaya başladığını belirtir. 'Ak Nogay' adı bugün yaygın bir şekilde Kuban Nogayı adının yanı sıra kullanılmaktadır.

Karagaş Nogayları: 18. yüzyılda küçük Nogay ordasından ayrılarak Tataristan'ın Astrahan bölgesine yerleşmiş olan ve kendilerini 'Karagaş Nogayı' olarak adlandıran bu grup Krasnojar ve Xarabalin idari bölgelerinde yaşamaktadır (Arslanov 1977; 1997b). 2010 sayımına göre Karagaş Nogaylarından 34 kişi ana dillerini konuşmaktadır.

Yurt Tatarları: Yine Astrahan'da, Nariman ve Volodar idari bölgelerine bağlı köyler ile Astrahan'ın merkezi ile civar köylerinde yaşayan ve kendilerini Nogay olarak adlandıran Yurt Tatarları, Volga Tatarları ile Karagaşlar tarafından 'Karile Nogayı' olarak anılırlar (Arslanov 1997c). 2010 sayımı 31 Yurt Tatarının ana dilini konuştuğunu göstermektedir.

Alabugat Tatarları: Etnik olarak Nogay kökenli olan Alabugat Tatarları Kaspi İdari Bölgesi'nde yaşarlar. Resmi ve tarihi belgelerde göçebe Alabugat Tatarı olarak anılan bu grup da kendini Nogay olarak nitelendirmektedir (Arslanov 1997a). 2010 sayımına göre bu gruptan ana dilini konuşabilen kişi sayısı 1,144'tür.

Nogayların Rusya dışında yerleşik oldukları diğer ülkeler şu şekildedir:

Ukrayna, Kırım yarımadası: Buradaki Nogay grupları günümüzde Kırım Tatarcası konuşmaktadırlar.

Romanya'nın kuzey Dobruca bölgesi, özellikle de Köstence ili: Bu bölgedeki Nogayların dillerini bir ölçüde korudukları bilinmektedir (bk. Mahmut 1975; Jankowski 1993).

Türkiye'de özellikle Ankara'nın Polatlı ve Şereflikoçhisar ilçeleri ile Konya Kulu'nun bazı köyleri olmak üzere, Osmaniye, Adana, Çorum, Bursa, Kütahya, Gaziantep, Isparta-Senirkent, Akşehir, Sivas-Yıldızeli ve Tokat-Turhal (Nogay 1997: 82; Andrews 2002: 88, ayrıca bk. Jankowski 2000b, Kırımlı 2012).[7]

Türkiye Nogaylarından, Batı Avrupa ülkelerine olan göçte yer alanlar bugün İsveç, Hollanda ve Almanya gibi ülkelerde hayatlarını sürdürmektedir.

Harita: Nogayların Kuzey Kafkasya'da, Dağıstan, Çeçenistan ve Karaçay-Çerkes cumhuriyetleri ile Stavropol eyaletindeki yerleşim yerleri[8] *(haritalar için ayrıca bk. Karakoç 2005: 213–214)*

4. Tarihsel arka plan

Nogay ulusu 13. yüzyılın ikinci yarısında Altınorda devleti bünyesinde oluşan etnik yapısını günümüze kadar sürdürmüştür. 15. yüzyılın başlarından itibaren Altınorda devletinin dağılmasından sonra 'Nogay Ordası', bu devletin batısında güçlü bir siyasi birlik olarak ortaya çıkmıştır ve Nogaylar 1426–1558 tarihleri arasında kurdukları devletleriyle bölge tarihinde önemli rol oynamışlardır. Önceleri kendilerini 'Mangıt' olarak adlandırmışlar, ancak Nogay ve Nogay Ordası adları 16. yüzyılda 'Mangıt' ve 'Mangıt yurdu' adlarına tercih edilir olmuştur. Bağımsız hanlıklarında yaşamış olan bu halktan, dönemin kaynaklarında 'Nogay ulusu', 'Nogay ordası', 'Nogaylılar' olarak söz edilir. Böylece Kırım'dan Tienşan'a kadar olan bütün coğrafya, 16. yüzyılda 'Nogaylı' olarak anılmaya başlamıştır. Ancak, Nogayların yaşadıkları asıl bölge, İdil ile Ural arasında uzanan bozkırlardı. Nogayların hakim oldukları alan 15. ve 16. yüzyıllar boyunca önemli ölçüde genişlemiştir (Özergin 1985; Schmitz 1996: 159–165; Alpargu 2007). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nogay ordasında dağılmalar başlamış ve ardından Nogaylar üç ayrı bölüğe ayrılmışlardır.

17. yüzyılın başından itibaren Nogayların bir bölümü Kırım yarımadasının kuzeyine yerleşmiş bulunmaktaydı. Yine bu yüzyıl ortalarında, Seyhun'dan Tuna'ya kadar uzanan coğrafyaya dağılmış durumdaki Nogaylar çok parçalı bir görüntü çizmekteydiler ve Nogayların bir kısmı Kırım Hanlığı'na bağlıyken, diğer bir kısmı Kalmuklara, bir kısmı da Kazaklara katılmıştı. Bu dağınıklık nedeniyle Nogaylar birlik ruhunu kaybetmişlerdi (Alpargu 2007: 104). 18. yüzyıla gelindiğinde bölünmüşlük daha da artmış, Nogaylar kendilerini kontrol eden güçlere göre yerlerini değiştirir olmuşlardı. 19. yüzyılın başından itibaren Rus hükümeti göçebe karşıtı bir tutumla Nogayları yerleşik kılmak için harekete geçmiş ve uzun süreli çabalarla bunu gerçekleştirmiştir.[9]

7 Nogayların Anadolu'ya göçleri ile ilgili bk. ör. Bayraktar (2008), Akyüz (2008), Gündüz (2012).
8 Bu haritanın ve ekler bölümünde yer alan fotoğrafların hazırlanmasındaki katkılarından dolayı Enver Karakoç'a teşekkür ediyorum.
9 Nogayların tarihi hakkında geniş bilgi için bk. ör. Menges (1958), Kurat (1972: 281), Kalmykov vd. (1988: 11–60), Özergin (1985), Schmitz (1996), Alpargu (1996a, 1996b, 2007), Nogay (1997).

5. Ortografi

Önceleri Orta Asya Türklerinin ortak yazı dili olan 'Türkî'yi kullanan Nogaylar için, Ekim devriminden sonra kendi lehçelerine özgü bir yazı dili oluşturulmuştur. Elimizde bundan önceki dönemlere ait dil varlığını içeren malzeme sınırlıdır. Osmanov'un 1883 yılında Arap alfabesiyle basılmış olan eseri *Nogajskie i kumykskie teksty* (Ногайские и кумыкские тексты), Nogay ve Kumuk lehçelerinde metinlerden oluşur. Falev'in Stavropol bölgesinden derlediği 'Ak Köbök'ü konu alan Nogay masalı 1918'de değiştirilmiş Kiril alfabesiyle basılmıştır. Yine eski metinlerin neşredildiği bir çalışma da Gürsoy-Naskali ve Halén tarafından, *Cumucica & Nogaica* adıyla 1991 yılında Helsinki'de yayımlanmıştır. Bu eser, Ramstedt'in 1904'te Kuzey Kafkasya'da Kumuk ve Nogaylardan derlemiş olduğu metinler ile bunların İngilizce ve Almancaya çevirilerinden oluşur (Karakoç 2005: 5).

1928 yılında Nogayca için Latin harfleri esasına dayalı bir alfabe oluşturulmuş, hemen ardından da gramer ve ders kitapları ile özellikle genç yazarların çağdaş edebi eserleri yayımlanmak suretiyle yazı dilini yerleştirme yolunda çalışmalara başlanmıştır. 1938'de, kullanılmakta olan Latin alfabesi bırakılarak Kiril harfli bir alfabeye geçilmiştir. Daha sonraları birtakım değişiklikler yapılmış olmakla birlikte bu alfabe hâlen kullanılmaktadır. 1938'den itibaren Kiril alfabesine geçişle birlikte normatif bir yazı dili ve ortografi kuralları için çalışmalar yapılmıştır (Karakoç 2005: 3–4).

6. Dil

6.1. Nogaycanın Türk dilleri içindeki yeri

Nogayca, Türk dilleri ailesinin Kıpçak grubu olarak da adlandırılan Kuzeybatı grubuna dahil edilmekte ve bu grup içerisinde Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca ve Kıpçak Özbekçesi ile birlikte güney alt grubunu oluşturmaktadır (bk. Johanson 1998). Kıpçak grubunun güney alt grubu Türkoloji literatüründe ayrıca Aral-Hazar grubu olarak da bilinmektedir (bk. Menges 1959).

6.2. Nogay diyalektolojisi

Nogay dilinin ağızları, ilk kez Baskakov tarafından 1940 yılında yayımlanmış olan *Nogajskij jazyk i ego dialekty* (Ногайский язык и его диалекты) adlı eserde ele alınmıştır. Baskakov, daha çok ses özelliklerinin karşılaştırılması esasına dayanarak Kuzey Kafkasya'da konuşulan Nogaycanın Ak Nogayca, Kara Nogayca ve Esas Nogayca olmak üzere üç ağzı olduğunu ileri sürmüştür. Milyx (1947) ise, daha çok leksikolojik ölçütlere dayanarak Çerkes bölgesinde ve Dağıstan'da konuşulan iki farklı Nogay ağzından söz eder.[10]

10 Nogay diyalektolojisi ile ilgili ayrıca bk. Kalmykova (1959, 1968a, 1968b).

Elma satan Nogay kadınları (Stavropol Eyaleti, Kangly köyü) © Enver Karakoç

Jankowski (2000a), Baskakov'da (1940) esas alınan ağız ölçütlerini değerlendirmiş ve çalışmadaki metodolojik problemlere dikkati çekerek Nogayca için ortaya konan bu ağız gruplandırmasının oldukça temelsiz ve bir o kadar da sorunlu olduğu sonucuna varmıştır. Jankowski'ye göre bu, aslında Baskakov'un kendi araştırmalarının analizine değil, coğrafi dağılım esasına dayanan bir gruplandırmadır. Jankowski eleştirilerini özellikle, Baskakov'un bazı Nogay gruplarını gözardı ettiği, esas alınan fonetik özelliklerin sağlam bir temeli bulunmadığı, çalışmanın anketlere dayandığı ifade edilirken bu anketlerle ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmediği ve bazı kaynak kişilerin verilerinde önemli üslup farklılığı olduğu konularında yoğunlaştırır. Jankowski, Baskakov'un esas aldığı on iki ses özelliğini gözden geçirir ve fonetik farklılıkların çoğunlukla seçimlik olduğunu ve aynı yerleşim biriminde, hatta aynı kaynak kişide karşımıza çıkabildiğini gösterir. Jankowski ayrıca fonetik sistemdeki bu seçimliliğin doğasını tam olarak anlayabilmenin güç olduğunu belirterek Kuban Nogayları ile Stavropol Nogayları açısından bölgesel faktörlerin tetikleyici unsur olabileceği ihtimali üzerinde durur ve sorunu keskin ağız sınırları çizerek çözmenin mümkün olmadığını ifade eder (2000a). Sonuç olarak Nogay dilinin ağızlarını sınıflandırma konusunun hâlâ önümüzde oldukça karmaşık bir sorun olarak durduğunu söyleyebiliriz.

6.3. Ses bilgisi

Nogay dili için karakteristik olan önemli ses değişmeleri şu şekildedir:

6.3.1. Ünlüler

Sekiz ünlünün dışında, çoğunlukla Arapça ve Farsçadan kopyalanmış sözcüklerin ilk hecesinde karşımıza çıkan ön, düz ve geniş bir /ä/ ünlüsü vardır. Bu ünlü alfabede ayrı bir grafem ile (<аь>) gösterilir, ör. *äyel* 'aile', *kärip* 'garip', äwel 'evvel'. Bu ünlü ile, ön, düз ve dar /e/ (<ә> ya da <e> harfleriyle kodlanır) ünlüsünün karşıt çiftleri bulunmaktadır, ör. /er/ 'er, koca' ile /är/ 'her'.

/a/ ünlüsü, bazı sözcüklerde dudak ünsüzü komşuluğunda yuvarlaklaşarak /u/'ya dönüşmüştür, ör. *uwïs* 'avuç', *tuwar* (< tabar) 'mal, davar'.

Yuvarlak, dar /u/, ilk hece dışında genellikle düzleşerek /ï/'ya gelişir, ör. *uwïs* 'avuç', *otïz* 'otuz', *ḳurï* 'kuru', *burïn* 'burun'. Bu ses olayı alıntı kelimelerde de görülür, ör. *ḳabïl* 'kabul', *namïs* 'namus'.

Yuvarlak ve dar /ü/, ilk hece dışında genellikle düzleşerek /i/'ye gelişir, ör. *ülis-* 'üleş-', *kümis* 'gümüş', *ökin-* 'pişman ol-'.

Sözbaşı ve söziçindeki /o/ sesi genellikle korunmuş olmakla birlikte, /o/ > /u/ daralmasının söz konusu olduğu örnekler de oldukça fazladır, ör. *tuw-* 'doğ-', *ḳuw-* 'kov-', *suwïḳ* 'soğuk', *uwïl ~ ul* 'oğul'.

Sözbaşında /ö-/ > /ü-/ bazı örneklerde, /y/ sesi komşuluğunda görülen bir ses olayıdır, ör. *üyren-* 'öğren-'.

6.3.2. Ünsüzler

Ana Türkçe sözbaşı /y-/ sesinin gelişiminde Nogay dili oldukça karmaşık bir görüntü sergiler. Baskakov'a göre bu ses, Kara Nogay ağzında korunurken Ak Nogay ağzında /ž-/, Esas Nogay ağzında ise /ǰ-/'ye gelişmiştir (1940: 34). Jankowski (2000a), Ramstedt'in 1904'te derlediği metinlerde /y-/'nin alternatifsiz olarak kullanıldığını, Baskakov'un metinlerinde ise dikkat çekici bir değişkenlik ile karşılaştığımızı, fakat bu değişkenliğin bahsedilen ağız grupları ile birebir örtüşen, niteliksel karakterde bir değişkenlik olmadığını belirtir. Kara Nogay ağzı açısından /y-/ ağırlıklı olmakla beraber, her üç grup içinde de değişkenlik görülmektedir. Bazı kaynak kişiler günlük konuşma içerisinde ağırlıklı olarak /ž-/ ya da /ǰ-/'yi tercih etmekte, sözlü edebi ürünlerini aktarırken /y-/'yi kullanmaktadır. Bu da /ž-/, /ǰ-/ değişkenliğinin Ak Nogay ve Esas Nogay ağızlarında daha sonraki bir gelişme olabileceğini ve kısmen de bazı konuşurlarda baskın yerel standarda doğru kişisel bir uyarlama olarak (ör. Karaçay ve Kumuk dillerinden etkileşim şeklinde) ortaya çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda da söz konusu değişkenliğin tedrici ve niceliksel olup niteliksel bir karakter taşımadığı söylenebilir (Jankowski 2000a: 153–155). Yazı dilinde sadece /y-/ kullanılmaktadır.

Sözbaşı /b-/ genellikle korunmuştur, ör. *ber-* 'ver-', *bar-* 'var-', *bol-* 'ol-'. Bazı örneklerde ötümsüzleşme görülür, ör. *piš-* 'biç-'. Sözbaşında, sözcük içindeki geniz ünsüzlerine bağlı gerileyici benzeşmeyle genizsileşme de görülür, ör. *men* 'ben', *min-* 'bin-', *müyiz* 'boynuz'. İşaret zamiri *bu*'nun, bazı durum ekleriyle birleşimde araya giren zamir /n/'sinden dolayı gerileyici benzeşmeyle /m/'ye dönüşmesi de buna örnektir, ör. *munda* 'bunda', *munnan* 'bundan', *munı* 'bunu'. Söziçi ve sözsonu /b/ sesi art ünlüler eşliğinde /w/'ye gelişir, ör. *tuwar* (< *tabar*) 'mal, davar', *suw* (< *sub*) 'su'. Ana Türkçe /*eb/ ses grubunun özel bir dudaksıl biçim aldığı görülür: üy (< *eb*) 'ev', *süy-* (< *seb-*) 'sev-'.

Söziçi /-p-/ ünsüzü bazı örneklerde ötümlüleşir, ör. *töbö* 'tepe', *yabïs-* 'yapış-'.

Eski Türkçe sızıcı /δ/ ünsüzü söziçi ve sonunda, Kıpçak dillerinin yanı sıra diğer pek çok Türk dilinde olduğu gibi Nogaycada da /y/'ye gelişmiştir, ör. *ayaḳ* (< aδaḳ) 'ayak', *iygi* (< *eδgü*) 'iyi', *toy-* (< *toδ-*) 'doy-'.

/t/ sesi her durumda da genellikle korunmuştur, ör. *tas* 'taş', *tüs-* 'düş-', *tüp* 'dip', *tur-* 'dur-', *ket-* 'git-'. Çok az örnekte ötümlüleşme olur, ör. *de-* 'de-'.

Sözbaşı ve sözsonu /k/ genellikle korunmuştur, ör. *kel-* 'gel-', *kir-* 'gir-', *kör-* 'gör-', *köz* 'göz', *kün* 'gün, güneş', *yük* 'yük', *tök-* 'dök-'. Söziçi /-k-/ ünsüzü ise iki ünlü arasında ötümlüleşebilir, ör. *segis* 'sekiz', *ögiz* 'öküz'.

/g/ ünsüzü çok heceli sözcüklerin sonunda kaybolmuştur, ör. *elli* (< *elig*) 'elli'. Bazen söziçinde de düştüğü görülür, ör. *termen* 'değirmen'. Bu ünsüz, çok heceli sözcüklerde iki ünlü arasında ya da hece sonunda, ayrıca tek heceli sözcüklerde sözsonunda akıcılaşır, ör. *üyrön-* 'öğren-', *iy-* 'eğmek', *tiy-* 'değ-', üyir (< *ögür*) 'sürü', *tüyme* 'düğme', *biyday* 'buğday'. /-egü/ ses grubu /-ew/ şeklinde gelişmiştir, ör. *birew* (< *biregü*) 'biri', *ekew* (< *ekegü*) 'ikisi', *kiyew* (< *küδegü)* 'güveyi'.

Sözbaşı ve sonu /ḳ/ genellikle korunmuştur, ör. *ḳïs* 'kış', *ḳïz* 'kız', *ḳar* 'kar', *ḳatï* 'katı', *toḳ* 'tok', *yoḳ* 'yok'. Söziçi durumlarda özellikle iki ünlü arasında ve morfem sınırında ötümlüleşmenin olduğu örnekler de vardır, *toγuz* 'dokuz', *yuγarı* 'yukarı'. Ötümsüz ünsüz komşuluğunda ise genellikle korunur, ör. *basḳa* 'başka'.

/γ/ ünsüzü çok heceli sözcüklerin sonunda kaybolmuştur, ör. *sarï* (< *sarïγ*) 'sarı', *yarlï* (< *yarlïγ*) 'yoksul'. Çok heceli sözcüklerde iki ünlü arasında ya da hece sonunda, ayrıca tek heceli sözcüklerde sözsonunda dudaksıllaşma olur, ör. *saw* 'sağ', *taw* 'dağ', *tuw-* 'doğ-', *awïz* 'ağız', *awïr* 'ağır', *suwïḳ* 'soğuk', *yuwïḳ* 'yakın', *tuwra* 'doğru'. Bu ses ayrıca akıcılaşır, ör. *bayla-* 'bağla-', *sïyïr* 'sığır', *yïyïn*

‘yığın’. Söziçi durumda ünsüzden sonra korunabilir, ör. *yamγïr* ‘yağmur’, ya da morfem sınırında, ünlüden sonra, ünsüzden önceki pozisyonda, kendinden önceki ünlünün uzamasına yol açarak düşebilir, ör. *yïla-* (< *yïγla-*) ‘ağla-’.

Hayvan kemiği ile ‘aşık’ oynayan çocuklar (Dağıstan, Lenin köyü) © Enver Karakoç

Sözbaşı, içi ve sonu /č/ sesi düzenli bir şekilde sızıcılaşarak /š/’ye gelişmiştir, ör. *šïḳ-* ‹çık-›, *üš* ‘üç’, *uš* ‘uç’, *ašïḳ* ‘açık’, *iš-* ‘iç-’, *šaš* ‘saç’.

Sözbaşı, içi ve sonu /š/ sesi /s/’ye dönüşmüştür, ör. *bes-* ‘beş’, *ḳïs* ‘kış’, *tas* ‘taş’, *basla-* ‘başla-’, *esit-* ‘işit-’.

İlk hecenin sonundaki ötümsüz ünsüzün etkisiyle /-m-/ > /-p-/ gelişmesi olur, ör. *altpïs* ‘altmış’, *yetpis* ‘yetmiş’, *ötpek* ‘ekmek’.

Söziçi ve sonu /ŋ/ sesi korunmuştur. İnce ünlülerle birlikte bazı sözcüklerde /y/’ye dönüşme de söz konusudur, ör. *süyek* (< *süŋek*) ‘kemik’.

Arapça ve Farsçadan kopyalanmış pek çok sözcükte /f/, süreksiz /b/ ya da /p/ ünsüzlerine dönüşür, ör. äpendi ‘efendi’, *bal* ‘fal’, *payda* ‘fayda’, *sïpat* ‘sıfat’.

6.3.3. Kökte morfo-fonolojik değişkenlik

Sözsonu ötümsüz, süreksiz ünsüzler, ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde genellikle eşleri olan ötümlü ünsüzlere dönüşürler, ör. *yawap* + *-ï* → *yawabï* ‘cevabı’, *tep-* + *-üw* → *tebüw* ‘tepmek’, *yap-* + *-uw* → *yabuw* ‘kapamak, örtmek’, *baḳ-* + *-ïp* → *bayïp* ‘bakıp’, *soḳ-* + *-ïš* → *soγïš* ‘savaş’. Eğer gelen ek, bünyesinde bir /w/ sesi barındırmıyorsa, bu durumda kök sonundaki /p/ ünsüzü, /w/’ye dönüşür, krş. *tap-* + *-uw* → *tabuw* ‘bulmak’, ama *tap-* + *-ïp* → *tawïp* ‘bulup’.

Bazı sözcüklerin ikinci hecesinde bulunan, stabil olmayan ünlülerin ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde düştüğü görülür, ör. *erin* + *-i* → *erni* ‘dudağı’, *orïn* + *-ï* → *ornï* ‘yeri’, *uwïl* + *-ï* → *uwlï (ulï)* ‘oğlu’.

6.3.4. Eklerde morfo-fonolojik değişkenlik

Eklerin önlük-artlık uyumu sonucu ilerleyici benzeşmeye bağlı alomorfları vardır, ör. *-sA (-sa, -se)*. Ancak bunun istisnaları da bulunur. Bazı eklerde uyum sadece ilk hecede kısmen gerçekleşir. Bu eklerin ilk heceden sonraki kısmı sabittir. Genelde bu tür ekler birden fazla unsurun zamanla gramatikleşmesi sonucu oluşmuş, yapıca birleşik biçimbirimlerdir, ör. *-Ataγan*, *-(A)yatïr*, *-(I)p turï*.[11]

Konuşma dilinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu pekçok ekte değişkenliğin daha da artmasına yol açar, ör. *kel-gen*, *kör-gön*, *süy-gön*. Ancak, bu uyum yazı dilinde gösterilmez: *kel-gen*, *kör-gen*, *süy-gen*.

Bazı ünsüzler ile başlayan eklerin ilerleyici benzeşme sonucu alomorfları vardır. Örneğin: (1) *-GA* yönelme ekinin ünsüzü, ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra /g/, /γ/, ötümsüz ünsüzlerden sonra da /k/, /ḳ/ şeklindedir, ör. üy-ge, *bala-γa*, *süt-ke*, *tas-ḳa*. (2) *-DAn* ayrılma ekinin ekbaşı ünsüzünün, ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra /d/, ötümsüz ünsüzlerden sonra /t/, geniz ünsüzlerinden sonra da /n/ şeklinde üç varyantı bulunur, ör. üy-den, *süt-ten*, *men-nen*. Ekin ünlüsünün de /a/ ve /e/ şeklinde ön ve art iki varyantı olduğu için toplam alomorf sayısı altıdır : *-dan*, *den*, *-tan*, *-ten*, *-nan* ve *nen*. (3) Olumsuzluk eki *-MA*, /z/ ile biten fiillerden sonra /b/, ünlüler ve ötümlü ünsüzler ile biten sözcüklerden sonra /m/, ötümsüz ünsüzler ile biten fiillerden sonra da /p/ ile başlar, ör. *yaz-ba-*, *kör-me-*, *ayt-pa-*.

Bazı eksonu ünsüzler (ör. *-(A)yAG*), ünlü ile başlayan bir başka ek ile birleşme durumunda ötümlüleşir, ör. *kel-eyeg-im-di*, *kel-eyek-sin*, *ayt-ayaγ-ïm-dï, ayt-ayaḳ-sïŋ.*

11 Bu eklerin yazı dilinde gösterilmesi tek tip değildir, ör. *-(A)yatïr* bir bütün halinde yazılırken, *-(I)p turï*’da ekin birinci ve ikinci kısmı ayrılmaktadır.

Dombıra çalan Nogay (Dağıstan, Lenin köyü) © Enver Karakoç

Ünlü ile başlayan bazı eklerde (ör. *-A*, *-Atayan*), ekbaşı ünlüsü, ünlü ile biten bir sözcükten sonra yerini /y/'ye bırakır, ör. *kel-etayan*, *bar-atayan*, *oḳï-ytayan*, *bilme-ytayan*.

Ünlü ile başlayan bazı eklerde ise (ör. *-(A)yatïr*, *-(A)yAG*), ekbaşı ünlüsü, ünlü ile biten sözcüklerden sonra düşer, ör. *kel-eyatïr*, *bar-ayatïr*, *oḳï-yatïr*.

-GAn ekinin eksonu ünsüzü, 1. şahıs ekinden önce düşme eğilimi gösterir; ancak konuşma diline ait bu özellik yazıda gösterilmez.

6.4. Biçim bilgisi

6.4.1. İsim ve zamir

Çokluk eki *-LAr*'dır. Ek ünlüsünün ön ve art değişkeleri bulunur, ör. *ertegiler* ʻhikayeler', *balalar* ʻçocuklar'. Ekbaşı ünsüzü geniz ünsüzlerinden sonra /n/'ye dönüşür, ör. ädem-ner, *zaman-nar*. Bu durum yazıda gösterilmez. Yine konuşma dilinde olan ama yazıya yansımayan bir durum da ek ünlüsünün, sözcük kökünde bulunan /ö/ ve /ü/ seslerinden sonra benzeşmeye dayalı olarak /ö/ şeklinde telaffuz edilmesidir, ör. *künnör* 'günler'.[12]

İyelik ekleri şunlardır: *-(I)m* (1.t.ş.), *-(I)ŋ* (2.t.ş.), *-(s)I* (3.t.ş.), *-(I)mIz* (1.ç.ş.), *-(I)ŋIz* (2.ç.ş.), *-LArI* (3.ç.ş.), ör. *atam* 'babam', *ataŋ* 'baban', *atasï* 'babası', *atamïz* 'babamız', *ataŋïz* 'babanız', *atalarï* 'babaları'.

İsmin gösterme durumu *-D³I*, yönelme durumu *-GA*, bulunma durumu *-D²A*, ayrılma durumu *D³An*, ilgi durumu *-D³Iŋ* ekleri ile işaretlenir, ör. üydi 'evi', üyge 'eve', üyde 'evde', üyden 'evden', üydiŋ 'evin'. Gösterme durumu, 3. şahıs iyelik eklerinden sonra *n* şeklindedir, ör. üyin '(onun) evini'. Yönelme eki 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra *-A*'dır, ör. üyime 'evime', üyiŋe '(senin) evine'. Yönelme 3. şahıs iyelik eklerinden sonra da zamir /n/'sine eklenmek suretiyle yine *-A* şeklinde ortaya çıkar, ör. üyine ʻ(onun) evine'. 3. şahıs iyelik ekinin ardından yönelme, bulunma ya da ayrılma eklerinin geldiği durumlarda arada zamir /n/'si bulunur. Bu zamir /n/'si, kendinden sonra gelen ayrılma ekinin ön ünsüzünü benzeştirir, ör. üyinnen '(onun) evinden'. Zamir /n/'si, gibilik ifade eden *-DAy* ekinin 3. şahıs iyelik ekini takip ettiği durumlarda da araya girer, ör. üyindey '(onun) evi gibi'.

Şahıs zamirleri yalın halde şu şekildedir: *men* (1.t.ş.), *sen* (2.t.ş.), *ol* (3.t.ş.), *biz* (1.ç.ş.), *siz* (2.ç.ş), *olar* (3.ç.ş.). Yönelme durumu 1.t.ş. için *maya*, 2.t.ş. için *saya,* 3.t.ş. için ise *oya*'dır. İlgi durumu 1.t.ş.

12 Yazı dilinde gösterilmeyen bu ilerleyici benzeşme sadece bu ek için değil, bazı başka ekler için de geçerlidir.

için *menim*, 2.t.ş. için *seniŋ*, 3.t.ş. için *oniŋ*, 1.ç.ş. için *bizim*, 2.ç.ş. için *siziŋ*'dir. Gösterme durumu 1.t.ş. için *meni*, 2.t.ş. için *seni*, 3.t.ş. için *onï* şeklindedir. Bunun dışındaki diğer çekimler düzenlidir. Dönüşlülük zamiri öz'dür.

6.4.2. Fiil

Fiil gövdesi oluşumu

Nogay dili kılınış ifade eden art-fiilli yapılar açısından oldukça zengin bir envantere sahiptir. *-A,* ya da *-(I)p* zarf-fiillerinden biri ile, ardından gelen bir art-fiilin gramatikleşmesi sonucu oluşan bu yapılar, temel fiilin anlamını değişik şekillerde değiştirir. Bu art-fiilli yapılardan bazıları şunlardır: *(I)p tur-*, *-(I)p šiḳ-*, *-(I)p al-*, *-(I)p ḳal-, -(I)p yiber-, -A ḳoy-* (bk. Karakoç 2007c; Akbaba 2011). Bazı art-fiilli yapıların zamanla temel fiil ile ileri seviyede kaynaşıp yeni bir sözlüksel birim oluşturduğu görülür, ör. äket- (< *al-ïp ket-*) 'götür-', *äkel-* (< *al-ïp kel-*) 'getir-', *aḳaš-* (< *al-ïp ḳaš-*) 'alıp kaç-'.

Fiilin edilgen çatısı *-(I)l-* ya da *-(I)n-* ekiyle işaretlenir, ör. *beril-* 'verilmek', äkelin- 'getiril-'. Bu iki ekin birlikte kullanıldığı da olur, ör. *esit-il-in-* 'işitil-', *tasla-n-ıl-* 'atıl-'. Ettirgenlik *-t-*, *-DIr-*, *-(V)r-*, *-KAr-* ya da *-GIz-* ekiyle işaretlenir, ör. *islet-* 'çalıştır-', *süyindir-* 'sevindir-', *ušïr-* 'uçur-', ötker- 'geçir-', *kiygiz-* 'giydir-'. Bazen çift ettirgenlik eki de kullanılabilir, ör. *körgist-* 'göster-', *kirgist-* 'girdir-'. İşteşlik *-(I)s-*, ör. *salamlas-* 'selamlaş-'; dönüşlülük ise *-(I)n* ekiyle gösterilir, ör. *maḳtan-* 'övün-' (Csató & Karakoç 1998).

Fiillerde olumsuzluk *-MA* eki ile gösterilir.

Bitimli fiil şekilleri[13]

Ara-sınırlı görünüşü ifade eden farklı ekler mevcuttur. *-A* zarf-fiil ekinden gelişen ek, genel şimdiki zaman işaretleyicisi olarak işlev görür ve 3. şahısta *-DI* ekfiili ile birlikte kullanılır, ör. *keledi* 'geliyor', *oḳïydï* 'okuyor'. 'Alışılmışlık' ifade eden şimdiki zaman eki, art-fiilli bir yapıdan gelişmiş olan *Atayan*'dır (< *-A turyan*). Bu ek Türkiye Türkçesinde pek çok bağlamda *-(V)r* geniş zaman eki ile karşılanabilir, ör. *özi yïyïlyan yïlamaytayan* 'kendi düşen ağlamaz'.[14] Yüksek odaklı, kesin şimdiki zaman işaretleyicisi olarak bir dizi art-fiilli yapı kullanılmaktadır: *-(A)yatïr, -(I)p turï, -(I)p yatïr, -(I)p oltïrï* ve *-(I)p yüri*, ör. *keleyatïr* 'gelmekte'. Bir diğer ara-sınırlı ek olan *-(A)r*, diakronik açıdan Türkiye Türkçesindeki dengi *-(V)r* ile karşılaştırıldığında daha sistematik bir kiplik işaretleyicisi konumundadır.

Art-sınırlı görünüş ifade eden biçimbirimler *-GAn*, *-(I)p*, *-(I)p turï* ve *-(I)p yatïr*'dır. Bunlardan *-(I)p* 3. şahısta *-DI* ekfiili ile kullanılır ve 'dolaylılık' ifade eden bir ektir, ör. *barïptï* 'gitmiş'. *-(I)p turï* ve *-(I)p yatïr* yüksek odaklı art-sınırlılık işaretleyicisidir, ör. *ölip turï* 'ölmüş bulunuyor'.

-DI biçimi geçmiş zaman, *-(A)yAG* ise 'prospektiflik' işaretleyicisidir, ör. *aldïm* 'aldım', *keleyekpen* 'geleceğim'.

Fiilimsiler

Ad-fiil biçimleri *-(U)w* ve *-MAGA*'dır. Bunlardan *-MAGA* diakronik olarak yönelme durumu ekiyle birlikte dilbilgisel işlevde gelişerek oluşmuştur.[15]

Sıfat-fiil ekleri *-GAn*, *-Atayan*, *-(A)yatkan*, *-(A)yatïryan, -(I)p turyan, -(A)yAG*'tır (bk. Karakoç & Herkenrath [yayınlanacak]).

Basit zarf-fiil eki *-(I)p*'ın yanı sıra, sıfat-fiil ekleri ile durum eklerinin birleşmesinden oluşan ya da art-fiilli yapılara dayanan, biçimce birleşik bir dizi ek, zarf-fiil cümlelerinin oluşumunda görev alırlar (Karakoç 2007a). Bu birleşik eklerden bazıları şunlardır: *-GAndA, -GAnnAn, -GAnšA, GAnlAy, GAnnAn soŋ*, *-GAnnAn sebep*, *-GAn üšin*, *-GAnGA köre*, *-(A)yatkanda, -(A)yatïryanda, Atayanda, Ayatïp*, *-A turïp* vd. *-A* zarf fiili sadece tekrar gruplarında kullanılır, ör. *kele kele* 'gele gele'.

13 Nogaycanın bitimli fiil sistemi üzerine verilen bilgiler Karakoç (2005)'e dayanmaktadır.
14 Bu ekin Türkiye Türkçesine, isabetli olmamakla birlikte *mAktA* ile aktarıldığı da görülmektedir, ör. Akbaba (2009).
15 Bu iki ekin kullanımı üzerine geniş bilgi için bk. Karakoç (2013).

6.4.3. Özne işaretleyicileri ve ekfiiller

Zamir kökenli özne işaretleyicileri, isim yüklemleri ile, görünüş ve kiplik eklerinin pek çoğundan sonra kullanılır. Paradigma şu şekildedir : *-MAn* (1.t.ş.), *-sIŋ* (2.t.ş.), *-DI* / *-ø* (3.t.ş.), *-MIz* (1.ç.ş.), *-sIz* (2.ç.ş.), *-lAr* (3.ç.ş.).

İyelik kökenli özne işaretleyicileri geçmiş zaman eki *-DI* ve şart eki *-sA*'dan sonra kullanılır: *-(I)m* (1.t.ş.), *-(I)ŋ* (2.t.ş.), *-ø* (3.t.ş.), *-(I)K* (1.ç.ş.), *-(I)ŋIz* (2.ç.ş.), *-lAr* (3.ç.ş.).

İsim cümlelerinde olumsuzluk *tuwïl* ile gösterilir, ör. *oḳuwšï tuwïl* 'öğrenci değil'.

Geçmiş zaman ekfiilleri *edi* ve *bolγan*'dır. Bu iki ekfiilin kullanımında anlatı türü farklılığı olduğu tespit edilmiştir (Karakoç 2000; 2005).

Dolaylılık anlam alanını ifade eden ekfiiller *eken* ve *bolïptï*'dır, ör. *keledi eken* 'geliyormuş', *keletaγan bolïptï* 'gelirmiş' (Karakoç 2000; 2005). Bunlardan *eken*, soru cümlelerinde ayrıca, şüphe, tahmin ve retorik soru işaretleyicisi olarak da ortaya çıkar. Bu işlevde Türkiye Türkçesine *acaba*, *-mIdIr*, *-mI ki* gibi yapılarla aktarılabilir, ör. *ol keldime eken?* 'o geldi mi acaba?'[16]

Nogaycada *bolar* biçimi şüphe, tahmin bildiren statik bir ekfiildir ve bu göreviyle Türkiye Türkçesindeki tahmin ifade eden epistemik *-DIr* ekine benzer, ör. *ol oḳuwšï bolar* 'o (sanırım) öğrencidir'. Bir diğer ekfiil biçimi olan *boladï* ise kesinlik ifade eder ve sadece belli metin türlerinde karşımıza çıkar. Bu ekfiil Türkiye Türkçesinde, kesinlik ifade eden *-DIr*'a karşılık gelir, ör. *ol oḳuwšï boladï* 'o (herkesin bildiği üzere) öğrencidir' (Karakoç 2000; 2005).

Çok işlevli *eken* ekfiili ayrıca tümleç yan cümlelerinde de kullanılır. Ancak *eken* bu yan cümle türü içerisinde ne dolaylılık ne de başka bir kiplik anlamı ifade eder, ör. üyde ädem yoḳ ekenin körip 'evde kimse olmadığını görerek' (Karakoç 2002; 2005).

'Varlık' ve 'bulunma', ayrıca 'sahiplik' ifade eden yüklemlerde *bar* ve olumsuzda *yoḳ* sıfatları kullanılır. Bunun dışında çok işlevli bir ekfiil olan *bol-* da var olma, bulunma, sahip olma anlamlarında sıklıkla kullanılmaktadır, ör. *Burun-burun zamanda bir ḳan bolγan. Ḳanïŋ üš ḳïzï üš kedesi bolγan* 'Eski zamanlarda bir han vardı. Bu hanın üç kızı, üç oğlu vardı' (Karakoç 2005: 56; ayrıca bk. Karakoç 2000).

6.5. Söz varlığı

Nogayların dilindeki Arapça ve Farsça sözcüklerin oranı, İslamiyet'in kabulüyle eşzamanlı olarak, ya da daha önce yerleşik hayata geçmiş olan Türk topluluklarıyla karşılaştırıldığında, daha azdır. Baskakov'un (1940) ağız metinlerine bakıldığında da Arapçadan giren sözcük sayısının güneydoğudan kuzeybatıya doğru, Kara Nogay ağzından Ak Nogay ağzına doğru ilerledikçe azaldığı görülmektedir (Menges 1957: 102). Arapça ve Farsça kökenli kelimeler bakımından dikkat çeken en önemli husus, bunların Nogay dilinin ses özelliklerine azami ölçüde uyum sağlayacak şekilde kopyalanmış olmasıdır. Nogaycanın yapısına uyarlama sürecinde meydana gelen bu ses değişmeleri şu şekilde gruplandırılabilir:

Uyumsuz kelimelerin genellikle ilerleyici benzeşme yoluyla uyumlu hâle gelmesi: *habar* 'haber', *ḳayrat* 'gayret', *ḳazna* 'hazine', *taza* 'taze'.

Bazı örneklerde gerileyici benzeşme ile uyumun sağlanması: *mïrza* 'mirza'.

Ünsüz birikmesinin, ünlü türemesiyle ortadan kaldırılması: *deris* 'ders', *zawïḳ* 'zevk', *boriš* 'borç'.

Sözbaşı /h/ sesini düşürme eğilimi: *aḳïyḳat* 'hakikat', *aḳïnda* 'hakkında', *awa* 'hava'.

Sözbaşı /r/ ünsüzünden önce ünlü türemesi: ïras- 'rastla-', *orïs* 'Rus', *oraza* 'oruç'.

Sözbaşı /d/ ünsüzünü ötümsüz /t/'ye dönüştürme: *tereze* (< Fr. *dervāze*) 'pencere', *terek* (< Fr. *dïraht*) 'ağaç', *tüken* 'dükkan'.

Bazı sözcüklerdeki sözbaşı /j-/ sesini /y-/'ye dönüştürme: *yahanem* 'cehennem', *yennet* 'cennet', *yan* 'can', *yawap* 'cevap', *yumart* 'cömert'.

Arapça sözcüklerdeki *'ayn'* sesinin /γ/ ile karşılanması: *yamaγat* 'cemaat'.

16 Soru cümlelerinde *eken*'in bu görevlerinin birbirinden ne şekilde ayırdedilebileceği konusunda bk. Karakoç (2005: 25–31).

Köy halkı hep birlikte Kurban Bayramı yemeği hazırlığında (Dağıstan, Lenin köyü) © Enver Karakoç

Nogaycada Moğolcanın da etkileri görülmektedir. Menges (1957) Moğolca sözcüklerin Cengiz Han'ın akınlarından sonra dile girmiş olduğunu belirterek bu sözcüklerin daha çok, hayvancılık, hayvan adları, organları ve hastalıkları, ayrıca devlet idaresi ve askeri organizasyon ile ilgili olduğunu örnekleriyle göstermiştir.

Günümüzde ise ileri seviyede ikidilliliğin sonucu olarak Rusçadan kopyalanan sözcüklerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır (bk. Lazarev & Pravikova 2005). Özellikle bilim ve teknik ile ilgili alanlara ait özel terimler neredeyse sadece Rusça olarak karşımıza çıkar. Arapça ve Farsça sözler için geçerli olan Nogay diline uyarlama metotlarının Rusça sözcükler için pek söz konusu olduğu söylenemez.

6.6. Toplumdilbilimsel görünüm

Nogaylar sürekli bir 'çokdillilik' olgusu ile karşı karşıyadır. Kuzey Kafkasya'da değişik özerk cumhuriyetler bünyesinde ve farklı halklar arasında dağınık olarak yaşayan bu halkın ‹lingua franca› olarak iletişimini sağlayan Rusçadan başka, yakın komşuları olan Kafkas halklarının dilleri ile de deneyimleri vardır. Buna komşu diğer Türk halkları ile olan iletişimlerini de eklersek, durum daha karmaşık bir hal alır. Bu bağlamda, komşu Kafkas halklarının yanı sıra Dağıstan'da Kumuklarla, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde Karaçaylar ve Balkarlarla olan sosyokültürel etkileşimleri dikkate değerdir (Johanson 2006; Karakoç 2007b). Türkiye'de yaşayan Nogaylar için biri Oğuz diğeri Kıpçak grubuna dahil yakın akraba iki Türk dilini kullanım söz konusudur.

2002 sayımı, toplam 90,666 olan Nogay nüfusunun 84,927'sinin Rus diline hakim olduğunu göstermektedir. Bu da Nogaylar açısından oldukça ileri seviyede ikidilliliğin olduğunu göstermektedir. Rusça bilen kesimin ise daha çok büyük kentlerde yaşayan Nogaylardan oluştuğu görülmektedir. 2002 sayımı ayrıca, Nogayların, 90,020'sinin ana dilini bildiği sonucunu ortaya koymuştur. 2010 sayımının sonucu ise, toplam 103,660 olan Nogay nüfusunun 87,119'unun ana dilini kullanmakta olduğunu gösterir. 2002 sayımında ana diline hakim olanlar % 99 gibi yüksek bir oranda iken, 2010 sayımına göre bu rakam % 85'e düşmüştür. Bir de doğaldır ki, anadiline olan hakimiyetin niteliksel boyutunu da bu sayılardan çıkarmak mümkün değildir. Sosyolojik saha araştırmasına dayalı bir çalışmada (Tavkul 2003), Kafkasya'da yaşayan 440 Nogay'a dilleri, kültürleri, etnik kimlikleri, kendilerini nasıl tanımladıkları konusunda bir anket uygulanmış, uygulama sonuçlarının analizi Nogaycanın çocuklar, akrabalar ve arkadaşlarla olan iletişimde % 95 oranında kullanıldığını ortaya koymuştur. İş ortamında durum biraz daha farklı görünmektedir. Dağıstan Nogayları % 48,44, Karaçay-Çerkesya Nogayları ise % 38 oranında Nogayca konuştuklarını belirtmişlerdir. Bunda, Çerkessk şehrinin, Nogayların Dağıstan'daki yerleşim birimlerine oranla daha büyük ve kozmopolit bir şehir olması önemli bir etkendir. Nogaylar bu bölgede

Terekli Mekteb-Mahaçkala arasında seyir halindeki Nogaylar
© Enver Karakoç

diğer halklarla daha iç içe ve çok boyutlu bir iletişim içerisindedirler. Hatta bu bölgede Dağıstan'a göre diğer halklarla evlenmeler de fazla görülmektedir. Dağıstan'daki Nogayların, özellikle de Nogay bölgesinde yaşayan Nogayların, sosyo-kültürel ortamları göreceli olarak daha homojen ve kendi içine dönük bir görünüm arz eder (Karakoç 2007b).

Karaçay-Çerkes Özerk Cumhuriyeti'nde, Çerkessk şehrindeki *Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü* (Rus. Карачаево-Черкесский Научно-исследовательский Институт) Nogay dili, edebiyatı ve tarihinin, bizzat yerinde araştırılması açısından önemlidir. Ayrıca yine Karaçay-Çerkes Devlet Üniversitesinde ve Dağıstan Devlet Üniversitesinde de Nogay dili üzerine dersler verilip, araştırmalar yapılmaktadır. Nogay İdari Bölgesi'nin merkezi Terekli Mekteb'de ve Çerkessk şehrinde Nogay dili üzerine eğitim veren enstitüler bulunmaktadır. Yine, Dağıstan'da ve Karaçay-Çerkes'te Nogay dilinde yayımlanan gazeteler vardır. Bunlardan *Söl Tawïsï* (Шоьл Тавысы) 'Bozkırın Sesi', Terekli Mekteb'de; *Noγay Dawïsï* (Ногай Давысы) 'Nogay Sesi' ise Çerkessk'te yayımlanmaktadır. Bu iki bölge dışında yaşayan Nogayların, örneğin Stavropol Nogaylarının eğitim ve kültürle ilgili bu tür kurumsal yapılanmaları yoktur. Bir diğer husus da, farklı idari bölgeler arasında dağılmış bulunan Nogay grupları arasındaki sosyo-kültürel bağlantının, hem idari bölünmeden hem de iletişim ve ulaşım imkanlarının yeterli derecede olmamasından dolayı istenen düzeyde olmadığıdır.

Dağıstan'da özellikle Kumukların yaşadığı bölgelerde yerleşik olan Nogaylar Kumuk yazı dili, Astrahan'da yaşayan Nogaylar ise Tatar yazı dili ile okuyup yazmaktadırlar.

Sonuç olarak Nogaylar üzerine, farklı bölgelerdeki grupları karşılaştırmalı olarak ele alan, sağlam metodik temellere dayanan, yeni ve geniş boyutlu toplumdilbilimsel çalışmalara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

6.7. Örnek metin

1997'de saha araştırması sırasında kaydedilmiş, konuşma diline ait aşağıdaki metin Karakoç (2005: 221)'den alınmıştır. Konuşmacı, Dağıstan'da, Terekli Mekteb'de yaşayan şair ve yazar Murat Avezov'dur. Metin, Kara Nogay ağzının bazı özelliklerini de yansıtır.

1. Men sizge noγay ädebiyatïnïŋ aḳïnda aytayïm. Noγay ädebiyatï da noγay ordasï tüzülgön zamanda tüzülgön. Bizde bu gün biz biletaγan bu gün on dörtünšü on yetinši ömürlördö yašaγan bizim šayirlerimiz bar.

1. Ben size Nogay edebiyatı hakkında konuşayım. Nogay edebiyatı da Nogay ordası ile aynı zamanda ortaya çıkmıştır. Bizim, bugünkü bilgilerimize göre, on dördüncü, on yedinci yüzyıllarda yaşamış şairlerimiz var.

2. Ol eŋ de bizim burunγu eŋ de eski noγay šayiri ol Sïbïra yïraw. Sïbïra yïrawdan soŋ keledi Šalkiyiz yïraw. Šalkiyiz yïrawdan soŋ Asan Ḳayγïlï. Asan Ḳayγïlïdan soŋ Dosmambet Azawlu, Dosmambet Azawludan soŋ Ḳaztuwγan Süyünüš u:lu. Ḳaztuwγan Süyünüš u:ludan soŋ da köp šäydeler bar šayirler.

2. Bizim en eski Nogay şairimiz Sıbıra yıraw'dır. Sıbıra yıraw'dan sonra Šalkiyiz yïraw gelir. Šalkiyiz yïraw'dan sonra Asan Ḳayγïlï gelir. Asan Ḳayγïlï'dan sonra Dosmambet Azawlu, Dosmambet Azawlu'dan sonra Ḳaztuwγan Süyünüš oğlu gelir. Ḳaztuwγan Süyünüš oğlundan sonra da pekçok şairler vardır.

3. Annan soŋγu Šalkiyizdiŋ bu gün yatlawlarïn oḳuγan zamanda bizim balalar bizim oḳuwšular köp ḳïyïnlïḳ körödülör nege deseŋiz ol oḳuw kitaplarïnda bizim noγay äligi sözlörü mön kelisli tuwul nege dese onda köp arkaizm bar arkaizmler bar.

3. Šalkiyiz'ıŋ şiirlerini okudukları zaman çocuklarımız, öğrencilerimiz, büyük zorluklarla karşılaşıyorlar, çünkü bu şiirler okuma kitaplarımızda bulunan halihazırdaki Nogay sözcükleri ile uyumlu değil ve içinde çok arkaik sözler, ifadeler bulunuyor.

4. Mïsalγa men sizge aytayïm Šalkiyizden bir neše sïdïralar, mïsalγa /.../. Men äli bu noγaylardan sorasam da olar aytïp bolmayaḳlar nege dese ne zat alapam ne zat bašḳa sözlör munda kirgen.

4. Šalkiyiz'den bir kaç mısra örnek verecek olursam, mesela /.../. Eğer şimdi bunu Nogaylara soracak olsam, onlar bana hiç bir şey söyleyemezler, çünkü bunun (şiirin) içine pek çok farklı sözcükler girmiş.

5. Sonuŋ üšün biz bu gün Ḳarašay-Šerkeš ilmi tergey institütünde noγay sözlük äzirlengen, noγayša orusša sözlük, onda bilmeymin ne šaḳlï yüz miŋ söz yüz miŋ sözdön artïḳ sözlör yïynaγanlar.

5. Onun için bugün Karaçay-Çerkes Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde bir Nogayca sözlük hazırlanmış bulunuyor, Nogayca-Rusça sözlük, onda (sözlüğün içinde) bilmem ne kadar, yüz bin sözcük, yüz bin sözcükten de fazla sözcük toplandı.

6. Onda bizde bar sonu man ḳaršegetaγan Yelena Aybazova linguistler, Yumaw Ḳaraḳayev, Ramazan Kereytov, Maya Bulgarova em basḳalarï. Olar köp.	6. Orda (enstitüde) bununla uğraşan dilbilimcilerimiz bulunuyor. Yelena Aybazova[17], Yumaw Ḳaraḳayev, Ramazan Kereytov, Maya Bulgarova ve diğerleri. Sayıları çok.
7. Bugüngü bizim ädebiyattïŋ aḳïnda aytsam bugünde bizde eŋ de noγaylar arasïnda eŋ de sïy man paydalanataγan noγaylar arasïnda örmet ḳazanataγan ḳazanγan poetler šayirler olar kim deseŋiz olar bas dep Maskïvada literaturalïḳ institütün bitken bitirgen ädebiyat institütün bitken bitirgen Gamzat Ažigeldiyev, soŋra Ḳadriya, Soltanbek Adžiḳov, ol ḳoban noγaylarïnnan Fazïl Abbas u:lu Abdulžalilov, Suyun Ḳapayev, Keldixan Ḳumratova em köp basḳalarï.	7. Günümüz Nogay edebiyatı hakkında konuşacak olursam, bana, bugün Nogaylar arasında en çok saygı duyulan, hürmet gösterilen şairler kimlerdir diye sorsanız, öncelikle Moskova'da edebiyat enstitüsünü bitiren Gamzat Ažigeldiyev, sonra Ḳadriya, Soltanbek Adžiḳov, Kuban Nogaylarından Fazïl Abbas oğlu Abdulžalilov, Suyun Ḳapayev, Keldixan Ḳumratova ve diğerleri.
8. Olardïŋ är birisiniŋ yatlawlarï noγaydïŋ burunγu söz ustalïγï man örnöklöngön.	8. Onların her birinin şiirleri, Nogayların eski söz ustalıkları ile doludur (örneklenmiştir).

Kaynaklar

Akbaba, D. E. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri. Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara.

Akbaba, D. E. (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*. Ankara.

Akyüz, J. (2008). "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri". *Bilig 46*, 37–56.

Alpargu, M. (1996a). "Dünden bugüne Kafkasya'da Nogaylar". *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*. İstanbul.

Alpargu, M. (1996b). "XVI. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları". *Emel 215,* 28–43.

Alpargu, M. (2007). *Nogaylar*. İstanbul.

Arslanov, L. Š. (1977). "K voprosy o karagašskom jazyke". *Sovetskaja Tjurkologija 4*. 73–81.

Arslanov, L. Š. (1997a). "Alabugatskix tatar (nogajcev) jazyk". Rogova, N. V., Romanova, O. I. & Čerkasova, I. N. (yay.) *Jazyki mira: Tjurkskie jazyki*, Biškek: Rossijskaja Akademija Nauk Institut Jazykoznanija, 172–179.

Arslanov, L. Š. (1997b). "Astrahanskix nogajcev-karagašej jazyk". Rogova, N. V., Romanova, O. I. & Čerkasova, I. N. (yay.) *Jazyki mira: Tjurkskie jazyki*, Biškek: Rossijskaja Akademija Nauk Institut Jazykoznanija, 187–194.

Arslanov, L. Š. (1997c). "Jurtovskix tatar (astrahanskix nogajcev) jazyk". Rogova, N. V., Romanova, O. I. & Čerkasova, I. N. (yay.) *Jazyki mira: Tjurkskie jazyki*, Biškek: Rossijskaja Akademija Nauk Institut Jazykoznanija, 506–513.

Asker, Ali (2013). "Nogay Halkı: Siyasi Bölünmüşlüğün Etnik Bütünlük Üzerindeki Tahribatı". *Tehlikedeki Diller Dergisi* 2, 243–254.

Baskakov, N. A. (1940). *Nogajskij jazyk i ego dialekty*. Moskva, Leningrad.

Baskakov, N. A. (yay.) (1963). *Nogayša-Orysša sözlik* (Nogajsko-russkij slovar'). Moskva.

Bayraktar, H. (2008). "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859–1861)". *Bilig 45*, 45–72.

Bulgarova, M. A. (1999). *Nogajskaja toponimija*. Stavropol'.

Caferoğlu, A. (1983). *Türk Kavimleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Csató, É. Á. & Karakoç, B. (1998). "Noghay". Johanson, L. & Csató, É. Á. (yay.) *The Turkic languages*, London & New York, 333–343.

Džanbidaeva, Dž. K. & Ogurlieva, E. S. (yay.) (1995). *Nogaj literaturasy*. *6. klass üšin*. Čerkessk.

Falev, P. A. (1918). *Nogajskaja skazka ob Ak-Köböke*, Petrograd: Sbornik Muzeja Antropologii i etnografii pri Ross. Akad. Nauk., 189–196.

Gündüz, A. (2012). "XIX. Yüzyılda Kırşehir'e Yerleştirilen Nogay Muhacirleri (1861–1863)". *Turkish Studies - International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic 7/1,* 1217–1229.

Gürsoy-Naskali, E. & Halén, H. (yay.) (1991). *Cumucica & Nogaica*. Helsinki.

Jankowski, H. (1993). "Török-tatár nyelvi kölcsönhatás Dobrudzsában". *Keletkutatás 2*, 108–115.

Jankowski, H. (2000a). "Baskakov's classification of Noghai dialects revisited". *Folia Orientalia (Studia in honorem Stanislai Stachowski Dicata) 36*, Kraków, 149–157.

Jankowski, H. (2000b). "Tatarzy i nogajowie w Turcji". *Rocznik tatarów Polskich 6*, 118–126.

Johanson, L. (1998). "The history of Turkic". Johanson, L. & Csató, É. Á. (yay.) *The Turkic languages*. London & New York, 81–125.

Johanson, L. (2006). "On the roles of Turkic in the Caucasus area". McMahon, A. & Matras, Y. & Vincent, N. (yay.) Linguistic areas. London, 160–181.

Kalmykov, I. H. ve diğerleri (1988). *Nogajcy*. *Istoriko-etnografičeskij očerk.* Čerkessk.

Kalmykova, S. A. (1959). "O fonetičeskoj sisteme aknogajskogo dialekta nogajskogo jazyka". *Trudy. Karačaevo-Čerkesskogo naučno-issledovatel'skogo instituta. Vyp. III.* (*filoligičeskaja serija*), 44–104.

Kalmykova, S. A. (1968a). "Osobennosti karanogajskogo dialekte nogajskogo jazyka". *Trudy. Vyp. V* (*serija filologičeskaja*), Karačaevo-Čerkesskoe otdelenie stavropol'skogo knižnogo izdatel'stva, 158–198.

Kalmykova, S. A. (1968b). "O sostojanii izučenija dialektov nogajskogo jazyka". *Voprosy dialektologii tjurkskix jazykov*, Frunze, 113–115.

17 Nogayca metin içinde geçen kişi isimleri 'transkribe' edilmiştir.

Karakoç, B. (2000). "The finite copula *bol-* in Noghay and its functional equivalents in Turkish". Göksel, A. & Kerslake, C. (yay.) *Studies on Turkish and Turkic Languages*, Wiesbaden, 143–149.

Karakoç, B. (2002). "Nogayca ve Türkiye Türkçesinde Tümleç Yan Cümlelerinde Yüklemleştiriciler". Demir, N. & Turan, F. (yay.) *Scholarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı.* Ankara, 193–215. Ayrıca yayımlandı: L. Károly (yay.) (2007). *Turcology in Turkey. Selected papers*. (Studia uralo-altaica 47.) Papers selected by N. Demir & E. Yılmaz. Szeged, 337–359.

Karakoç, B. (2005). *Das finite Verbalsystem im Nogaischen*. (Turcologica 58.) Wiesbaden.

Karakoç, B. (2007a). "Ein Überblick über postverbiale Konverbien im Nogaischen". Boeschoten, H. & Stein, H. (yay.) *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz, Universität Mainz, 4. – 7. Oktober 2002*. Wiesbaden, 215–229.

Karakoç, B. (2007b). "Kuzey Kafkasya Türk Halklarından Nogaylar: Dil, Edebiyat ve Kültürleri Üzerine Notlar". Eker, S. & İslam, A. (yay.) *Edebiyat ve Dil Yazıları: Mustafa İsen'e Armağan*. Ankara, 345–356.

Karakoç, B. (2007c). "Postverbal constructions in Noghay". Bildiri metni: "Conference on the Languages of the Caucasus" Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology (Leipzig, Germany), 7.–9. December 2007.

Karakoç, B. (2013). "On 'obligatory' control in Turkish and Noghay complement clauses". *Tehlikedeki Diller Dergisi* 2, 303–323.

Karakoç, B. & Herkenrath, A. [yayımlanacak]. "Clausal complementation in Turkish and Noghay in a semantic perspective". Boye, K. & Kehayov, P. (yay.) *Semantic functions of complementizers in European languages*.

Kırımlı, H. (2012). *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri.* Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kösoğlu, N. (yay.) (2002). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (21), Nogay Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kurat, A. N. (1972). *IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara.

Kurmangulova, Ş. A. ve diğerleri (1991). *Nogaj literaturasy. Xrestomatija*. Čerkessk.

Lazarev, V. & Pravikova, L. (2005). "The North Caucasus bilingualism and language identity". Cohen, J. & McAlister, K. T. & Rolstad, K. & MacSwan, J. (yay.) *Proceedings of the 4th international symposium on bilingualism.* Somerville, MA, 1309–1327.

Mahmut, E. (1975). *Curs general de limba Tătară. Fonetica şi fonologie morfologie*. Universitea din Bucureşti: Bucureşti.

Menges, K. H. (1957). "Zum lexikalischen Bestand der aralo-kaspischen Sprachen". *Studia Altaica. Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8. August 1957*. Wiesbaden.

Menges, K. H. (1958). "A little-explored Turkic group: The Turkic languages of the Caucasus". Eckmann, J. & Levend, A. S. & Mansuroğlu, M. (yay.) *Jean Deny Armağanı. Mélanges Jean Deny.* Ankara, 185–195.

Menges, K. H. (1959). "Die aralo-kaspische Gruppe". Deny, J. & Grønbech, K. & Scheel, H. & Togan, Z. V. (yay.) *Philologiae turcicae fundamenta* 1. Aquis Mattiacis, 434–488.

Milyx, M. K. (1947). "Očerki po nogajskomu sintaksisu". *Učenye zapiski Rostovskogo na Dony Gosudarstvennogo Universiteta*. Tom. 5, Vyp. 2, 5–35, Taranrog.

Nogay, S. (1997). *Nogay Türkleri*. Ankara.

Osmanov, M. (1883). *Nogajskie i kumykskie teksty*. Sanktpeterburg: Sbornik po izučeniju plemen Kavkaza 17, 3, 3–59.

Özergin, M. K. (1985). "Çağdaş Türk Dünyasından: Nogaylar". *Milli Eğitim ve Kültür 7(31),* 64–80.

Schmitz, A. (1996). *Die Erzählung von Edige. Gehalt, Genese und Wirkung einer heroischen Tradition*. Wiesbaden (Turcologica 27).

Tavkul, U. (2003). "Kafkasya'daki Nogay Tatarlarının Etno-politik Durumları Üzerine Sosyolojik Bir Analiz". *Kırım Dergisi 11* (41–44), 38–46.

ESKİ ORTA ASYA OĞUZCASININ KALINTISI: HAREZM OĞUZ DİYALEKTİ HAKKINDA

Juliboy Eltazarov

Amir to'ra medresesi © meros.uz

1. Giriş

Oğuz Türklerinin en eski ata yurtlarından biri Harezm'dir. Avrasya'nın en büyük iki çölü, Karakum ve Kızılkum'un kavşağında, Amuderya nehrinin aşağı havzasında yer alan Harezm'in coğrafi sınırları tarih boyunca sürekli değişmiştir. Harezm uygarlığının dil, kültür, bilim vd. alanlardaki etkileri imparatorluklar aracılığıyla İran, Hindistan, Deşti Kıpçak, Orta Doğu ve Anadolu'ya kadar uzanmıştır. Kendi içine kapandığı dönemlerde ise yerel uygarlık, kum çölleri arasındaki yeşil vahalarda Köhne Ürgenç, Merv, Çarcuy, Ürgenç, Hive, Kat çevrelerinde nispeten dar kültür alanlarında varlığını sürdürmüştür.

Bu coğrafyada Türkçenin Oğuz diyalektinde konuşanların baskın etnisite haline gelmesinin ardından geçen bin yıldan fazla bir zaman diliminde tarihi, toplumsal değişimlerle Oğuzca temelli Harezm diyalekti şekillenmiştir. Bu diyalekt günümüzde Özbekçenin Harezm Oğuz diyalekti olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Tarihi arka plan

Orta Asya coğrafyasındaki Türk etnisitelerinin, özellikle, Özbeklerin toplumsal oluşumunda, bir yandan en eski çağlardan itibaren Orta Asya'da baskın, devlet kuran, etnisite olarak varlığını sürdüren Türkler ve Hint-Avrupa dil ailesinin İran grubunun Doğu İran dillerini konuşan yerleşik Soğdlar, Harezmliler, Baktriyalılar, Çaçlılar, Ferganalılar, göçebe ve yarı göçebe Saklar, Massagetler vd. topluluklar yer almışlardır. Bu oluşum mekanik bir etkileşim olmayıp aksine, yüzyıllarca süregelen etnik, dilsel, kültürel yakınlaşma ve bütünleşme süreçlerinin bir sonucudur. Buralarda eski zamanlarda ortaya çıkan devletler, örneğin Kangyu devleti ve toplumu sembiyotik bir Türk-Soğd devleti idi. IV-V. yüzyıllarda Eftalitler (Ak Hunlar) devleti dil, antropoloji, maddi ve manevi kültürün bazı özellikleri açısından yine bir Türk-Doğu İran sembiyozu örneği idi (Tyurkskie Yazıki 1962: 165-172).

Etnik-kültürel açıdan Türk-İran etkileşim süreci, özellikle bölgenin Türk Kağanlığının bir parçasına dönüştüğü VI. yüzyılın ikinci yarısında daha da yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Orta Asya'daki Türk ve Doğu İran nüfusunun karşılıklı yakınlaşması ve sembiyozu daha geniş ve etkin bir biçimde devam etmiştir. VII-VIII. yüzyıllarda Arap hilafeti sınırları içinde yer alması sonucunda Harezm'in, İran ve Horasan ile etnik-kültürel bağları oldukça güçlenmiş, doğu İran dil alanında giderek batı İran dilleri Farsça, Dari yayılmaya başlamıştır. Özellikle, Samaniler döneminde bu eğilim şehirlerde yoğunlaşmıştır. Bu arada doğu İrani halkların yaşadığı diğer coğrafyalarda Türkçe, özellikle Oğuz Türkçesi de hızla yayılmaya devam etmiştir. İşte o eski Doğu İran dillerinin yerini Oğuz Türkçesine 'bıraktığı'

Harezmli genç bir aile
© Juliboy Eltazarov

coğrafyalardan biri Harezm'dir (Tyurkskie yazıki 1962: 165-172). Bu ifadeyi tesadüfen kullanmıyoruz. Bilindiği gibi, eski (ölü) Harezmce, Hint Avrupa dil ailesinin İrani diller kolunun Doğu İran dilleri grubuna ait dillerden biri idi. Bu dilin konuşulduğu asıl coğrafya Amuderya havzası ve Merv vahası (eski Margiana devleti) idi. Eski Harezm dilinin yazımı için önce Arami yazısının, MS VIII. yüzyıldan sonra Arap yazısının kullanıldığı bilinmektedir. Miladın XI. yüzyılından itibaren Soğdca, Toharca, Baktirce, Ferganaca gibi diğer doğu İran dilleri gibi eski Harezmcenin de yavaş yavaş yok olma sürecine girdiği, XIV. yüzyıla gelindiğinde bu dilin toplumsal iletişim aracı olma niteliğini kaybettiği bilinmektedir (Freyman 1951).

XI-XII. yüzyıllarda Harezm'de doğup büyüyen veya yaşayan bilginlerin - El-Biruni'nin "Kitab al-asar ul-baqiya an al-qurun il-haliya", Mahmut Zemahşeri'nin "Muqaddimatu'l-adab" adlı eserlerinde eski Harezmce ve onun özellikleri hususundaki kayıtların ve bu dile ait bazı cümleler, deyimler bulunduğunu biliyoruz (Tolstov 1948: 320-327), Aynı şekilde X-XI. yüzyıllardan itibaren önce eski Oğuzların Sirderya ve Aral gölü havzasındaki devletinin (Oğuz Yabgu devleti) Harezm'i siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan etkilemesi, 1040 yılından itibaren ise Harezm'in önce Gazneviler, sonra Selçuklular ve Harezmşahlar gibi Oğuzların baskın etnisite durumunda olduğu devletlerin topraklarında yer alması sonucunda buralarda Türk Oğuz nüfusunun hızla arttığı ve yerli toplulukların hızla Türkleştiği bilinmektedir (Agadjanov 2009). Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta, Maveraünnehir'in başka bölgelerinden farklı olarak Harezm'in Türkleşmesinin, Farsçanın etkisi veya katılımı olmadan gerçekleşmiş olmasıdır. Bu durum, tarihi ve toplumdilbilimsel açıdan özel bir araştırma konusudur.

Harezm'in etnik ve etnolinguistik oluşumu tarihinde Harezmşahlar ve Moğol (Altın Orda) döneminin ayrı bir yeri vardır. XI-XIII. yüzyılın başlarında bir 'cihan devleti' olan Harezmşahlarda Oğuzlar ve Kıpçaklar baskın etnisite durumundaydılar. Alâeddin Tekeş (1172-1200) ve Alâeddin Muhammed'in (1200-1220) saltanat dönemlerinde bu devletin sınırları Bağdat'tan Sind sahillerine, Mangışlak'tan Çin'e kadar uzanmaktaydı, imparatorluğun başkenti Harezm vahasındaki Ürgenç'ti (şimdiki Köhne Ürgenç). Tarih uzmanlarının Harezmşahlar dönemini Harezm'in tamamen Türkleştiği bir dönem olarak göstermesinin nedeni de budur. Büyük devletlerde ve özellikle başkentlerini içeren 'çekirdek alanlar'ında baskın etnisite etrafında etnik bütünleşmenin hızlanması doğaldır. Harezm'de Oğuz Türkçesinin baskın dil ve Oğuzların baskın etnisite niteliği kazanmasında Harezmşahlar döneminin önemi bu olgudan kaynaklanır. Ayrıca, Harezm Oğuz dil alanında orta çağlarda dahi Farsçanın etkin olmaması da bu sürecin hızlı gelişmesini sağlamıştır.

Bu dönemde Harezm'de edebi dil olarak Karahanlılar döneminde şekillenen Karahanlı edebi dilinin kabul edildiği görülmektedir, bunun tarihi-dilbilimsel nedenleri çok açıktır:

1. Bu dönemde Karahanlıcanın esas alındığı Karluk-Uygur lehçesiyle Oğuzca arasındaki fark o kadar büyük değildi; işlenmiş, hazır bir edebi dili kullanmak da Harezmlilerin yararına idi.

2. Karahanlıca, soydaş ve dindaş bir topluluğun dili olduğundan, bu dil ile Harezm'den geçen Büyük İpek Yolu'nun kuzeyinde ekonomik, sosyal, siyasal faaliyetleri yürütmek daha kolaydı.

Eski Harezmlilerin, ardından Altın Ordalıların, Karahanlıcayı Uygur yazısıyla beraber aldıkları da bilinmektedir.

1221 yılında Harezmşahlar devleti Cengiz Han önderliğindeki Moğol ordularınca yıkılınca, Harezm toprakları onun vasiyetine göre Maveraünnehr ve Doğu Türkistan'ı içeren Çağatay ulusuna değil, Deşti Kıpçak, Rus kenazlıkları ve Kuzey Kafkasya'yı elinde tutan Cuci ulusuna bağlanmıştır. Cuci ulusu zamanla Müslüman Türk Altın Orda devletine dönüşünce Harezm'de yerleşmiş Karahanlı Çağatay edebi dili, Harezmli yazar ve şairler aracılığıyla Altın Orda devletinde resmi ve edebi dil olarak yerleşmiştir. Dünya Türkolojisinde Kutub'un 'Hüsrev ve Şirin' (1340), Mahmut Ali'nin 'Nehcü'l-

Hive-İç Kale
(Xiva-Ichan qal'a)
© meros.uz

Feradis' (1358), Harezmî'nin 'Muhabbetname' (1353), Seyfi Sarayı'nın "Gülistan bi't-Türkî' (1391) adlı eserlerin de yazıldığı bu edebi dil için 'Karahanlı-Harezm' veya 'Harezm-Altın Orda' edebi dili terimi de kullanılmaktadır.

Harezm'in 1388 yılında Emir Timur tarafından 160 yıllık aradan sonra tekraren Türkistan'ın siyasi-etnik haritasına dâhil edilmesi, bu hudutların Çağatay (eski Özbek) dili ve kültürünün merkezlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. 1512 yılından itibaren Harezm (Hive) Hanlığının kurulmasıyla Harezm ve çevresi ortaçağlarda Türkistan topraklarında Türk uygarlığını yaşatan üç Özbek hanlığından biri olmuştur. Harezmşahlar döneminden 1770-1920 yılları arası bu hanlığı yöneten Kongırat sülalesi dönemine uzanan süreçte siyasi ve kültürel açıdan merkezi Türkistan'a, Karahanlı ve Çağatay kültürüne entegre olması Harezm Oğuzlarını, diğer Oğuz soydaşlarından, yani Türkmenlerden, Horasan Türklerinden dilsel ve etnik-kültürel açıdan ayıran hususlar olmuştur. Harezm Oğuz diyalektlerini Türkmence ve Horasan Oğuz Türkçesinden ayıran özellikler işte bu toplumsal, siyasal, kültürel değişim ve etkileşimlere dayanmaktadır.

Hive Hanlığı'nın son üç yüzyıllık inişli çıkışlı tarihinde sınırları sürekli değişmiştir. Bu sınırlar 18. yüzyılda güneyde İran sınırına kadar, kuzeyde Aral gölünün kuzey sahillerine, doğuda Buhara kapılarına, batıda Hazar kıyılarına değin uzanmıştır. Bu dönemde adı geçen devletin esas nüfusu Çağatay dil ve kültürü etkisi altındaki Oğuz asıllı Harezmilerden, Türkmenlerden; Kıpçak asıllı Karakalpaklardan, Kazaklardan; Eski Doğu İran dilli bir halkın bakiyesi Türkleşmiş Tatlardan oluşmaktaydı.

1870-1873 yıllarında Hive Hanlığı'yla Rus orduları arasındaki mücadeleler sonucunda topraklarının önemli kısmını -şimdiki Türkmenistan, Karakalpakistan ve Mangişlak yarımadası- Rus işgalcilere kaptıran Hive Hanlığı 1920 yılındaki sosyal devrime, 'Hive halk devrimi sürecine siyasi sınırları oldukça daralmış, sosyopolitik ve kültürel bunalım içinde girmişti.

1920-1924 yıllarında varlığını sürdüren Harezm Halk Cumhuriyeti'nin resmi dili Türkçeydi. Bu Türkçe, Ceditçilerin kullandığı, Çağataycayı esas alan Türkistan Türkçesiydi (Pogorelskiy 1984).

1924 yılında Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesinin Orta Asya Bürosu, Vladimir Lenin'in Orta Asya'da Özbek, Türkmen ve Kırgız Sovyet sosyalist cumhuriyetlerini kurma doğrultusundaki direktiflerini yerine getirerek buradaki halk cumhuriyetlerini feshetmişlerdir. Komünist yöneticilerin neredeyse ayaküstü karar verilen 'ulus-devlet sınırlarını belirleme' girişimleri sonucu Türkistan'da Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet sosyalist cumhuriyetleri, Kırgız, Kazak ve Karakalpak otonom cumhuriyetleri, Tacikistan Otonom Vilayeti kurulmuştur (*Istoriya natsionalno-gosudarstvennogo*

Aral gölü
© sovminrk.gov.uz

stroitelstva v SSSR, 1968). Bu ulus-devlet yapılandırılmaları daha sonra Stalin döneminde bölgede beş Sovyet sosyalist cumhuriyetinin kurulmasıyla sona erdirilmiştir. Sonraki dönemlerde bu sınırlar tekrar tekrar değiştirilmiştir. Sovyet sonrası dönemde Orta Asya devletleri arasındaki 'etnik-bölgesel sorunlar'ın kökleri Sovyetlerin bu 'ulus-devlet sınırlarını belirleme' politikasına dayanmaktadır.

1924 yılının Ekim ayında Harezm Halk Cumhuriyeti'nin toprakları Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet sosyalist cumhuriyetleri ve Karakalpak Otonom Cumhuriyeti arasında paylaşıldı. Artık Harezm coğrafyası, Özbekistan'ın vilayetlerinden birine dönüşmüş, yani artık tarihindeki en dar sınıra çekilmiş oldu.

Harezm uygarlığının yayıldığı eski topraklarda - Özbekistan'ın Harezm vilayetinde, Amuderya'nın sol ve sağ sahillerinde- Türkmenistan'ın Taşhavuz, Çarcuy vilayetlerinde, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Törtköl, Amuderya, Biruni, Hoceyli, Kungirat ilçelerinde, Buhara ilinin Alat, Karaköl ve Candar ilçelerinde hala Harezm Oğuz diyalekti konuşurları bulunmaktadır.

3. Coğrafya ve nüfus

Tarih uzmanları uçsuz bucaksız çöllerin ortasında ortaya çıkan Harezm ve Mısır uygarlıklarını birbirlerine benzetmektedirler. Tarihçilere göre iki büyük uygarlık, Afrika'nın ve Türkistan'ın en büyük nehirlerinin, Nil'in ve Amuderya'nın ürünleridir.

Harezm uygarlığı, Amuderya'nın kaynağında ve deltasında sulu tarıma dayalı yerleşik kültür olarak ortaya çıkmış, ardından Karakum ve Kızılkum kum sahraları arasındaki vahalara yayılmıştır. Bu, Amuderya'nın yataklarının değiştirmesi konusuyla ilgilidir. Bazen diller ve diyalektlerin oluşumunu ve gelişimini konuşuldukları çevrede ve coğrafyada gerçekleşen doğal afet veya iklim değişiklikleri de etkiler.

Harezm'in yakın ve uzak tarihinde gerçekleşen birçok sosyokültürel ve siyasi değişim Amuderya nehrinin yataklarını değiştirmesiyle bağlı olduğu onlarca kaynakta belirtilmiştir. Örneğin, Fars tarih yazarı Hamdullah Kazvini'nin verdiği bilgilere göre Amuderya'nın 13. yüzyılın başındaki Moğol saldırısından önce yatakları değişmiştir. Nehir kuzeydeki Aral gölüne değil, batıdaki Hazar denizine dökülmeye başlamış. Bunun, Harezm devletini yıkmak isteyen Moğollar tarafından gerçekleştirildiği, yani Amuderya nehrine baraj kurarak nehrin sularının batıya akıtıldığı ileri sürülse de. 13. yüzyılda insan gücüyle böyle bir uygulamanın mümkün olmadığı söylenebilir. Sonuç olarak bugünkü Taşhavuz'dan Hazar denizine kadar uzanan topraklarda Harezm Oğuz konuşurlarının yaşadığı yeni yerleşim merkezleri, bağlar ve bostanlar oluşmuştur. Ünlü tarihçi Ebu-l Gazi Bahadır Han'ın da bu

konuya tanıklığı söz konusudur. Ebu-l Gazi Bahadır Han, 1570'li yıllara değin Amuderya sahillerinden Hazar denizi sahilindeki bugünkü Türkmenbaşı şehri yakınlarında bulunan eski Ogurçi kasabasına kadar her yerin buğday tarlaları, bağlarla ve bostanlarla dolu olduğu, nüfusun da çok kalabalık ve çok zengin olduğunu ifade eder (Tolstov 1948).

Bununla birlikte, XV. yüzyılda yaşayan ünlü coğrafya bilgini, Timurlu sultanı Şahruh Mirza'nın direktifi ile Timurlu devletinin sahip olduğu toprakların coğrafya kitabını yazan Hafız-ı Ebru'nun aktardığı bilgilere göre, o dönemde Amuderya yataklarının değişmesi sonucu Aral gölü tümüyle kurumuş, yok olmuştur. Bu doğal afet sonucunda bugünkü Ürgenç yakınlarından Aral gölüne kadar uzanan bölgelerde adeta hayat durmuş, Harezm uygarlığının bu parçası üç yüzyıl süren bir bunalım sürecine girmiştir.

Ebu'l-Gazi Han, doğumundan otuz yıl önce, yani 1573 yılında Amuderya'nın eski yatağına geri döndüğünü, yeniden Aral gölüne dökülmeye başladığını yazar. Onun verdiği bu bilgileri Harezmli başka bir tarih yazarı Şirmuhammed Münis doğrular. Şirmuhammed Münis'in verdiği bilgilere göre, Amuderya'nın tekrar Aral gölüne doğru akması 1578 yılında gerçekleşmiştir. Bu kez çöküş sırası Amuderya'nın eski yatağı havzasındaki uygarlığa gelmiştir, yani şimdiki Ürgenç yakınlarından Hazar denizine kadar uzanan topraklarda sulu tarıma dayanan hayat durmuş, bağ ve bahçeler kum çölüne dönüşmüştür (Tolstov 1948). Eski Harezm uygarlığına yüzyıllarca başkentlik yapan Ürgenç şehri de terk edilmiş (bugünkü Köhne Ürgenç şehri harabeleri), Hive Hanlığı'nın başkenti Amuderya'nın yeni yatağı sahillerine, bugünkü Hive ve Yeni Ürgenç'e taşınmıştır.

20. yüzyılda ise Harezm bölgesi yeni bir felaket ile karşı karşıya gelmiştir. Sovyetler döneminde (1924-1991) Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kazakistan'da yeniden tarıma açılan milyonlarca hektar arazilerin sulanması için Aral gölüne dökülen Orta Asya'nın iki büyük nehri Amuderya ve Sirderya'dan sulama kanalları ve barajlara aşırı miktarlarda su verilmesi sonucunda 1970'li yıllardan itibaren göl küçülmeye ve kurumaya başlamıştır. Bugünlerde her iki nehrin suları Aral'a dökülmemektedir, Aral denizi yok olmak üzeredir. Böylece aralarındaki son su ve yeşil doğal bariyer kaybolan dünyanın en büyük üç kum çölü, Karakum, Kızılkum ve Moyunkum artık birleşmiş durumdadır (Micklin 2010:193-213; Conrad John M. & Kobildjanova, Kamola, 2011).

Harezm ve Karakalpakistan bölgesinde 1980'li yıllarda başlayan çevre felaketinden dolayı yüz binlerce insan Özbekistan'ın ve Kazakistan'ın başka bölgelerine göç etmiştir. Tabii ki, bu durum Harezm diyalektinin konuşurlarını nüfus sayısı ve değişkenliği bakımından olumsuz yönde etkilemiştir.

Günümüzde Harezm diyalektinin konuşurları Özbekistan'ın Harezm vilayetinde, Buhara ilinin Alat, Karaköl ve Candar ilçelerinde, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Törtköl, Amuderya, Biruni, Hoceyli, Kungirat ilçelerinde; Türkmenistan'ın Taşhavuz, Çarcuy, Mari vilayetlerinde yaşamaktadır; ancak, toplam sayıları hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Rusça Vikipedideki 'Огузский диалект узбекского языка' (Özbekçenin Oğuz diyalekti) makalesinde bu nüfus 2 milyon olarak gösterilmektedir. Ancak bu bilgi mevcut gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır, çünkü Harezm ili valiliğinin resmi web-sitesindeki bilgilere bakıldığında, nüfusunun yüzde 95'ini Oğuz kökenli Özbeklerin oluşturduğu bir tek bu ilde 2014 yılının Ocak ayı verilerine göre 1 milyon 688 bin kişi yaşamaktadır.[1] Bu nüfusun en az 1,5 milyonu Oğuz ağızları konuşanlardır denebilir.

İstatistik verilere göre Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde yaşayan 1,711,8 bin kişilik nüfusun yüzde 32,8'i Özbeklerden oluşmaktadır ve tarihte buralar hep Harezm Oğuz boylarının yaşadığı alan olduğundan onların büyük ölçüdeki kısmı Oğuz ağızlarında konuşanlardır. Yani, Karakalpakistan'da da 500 binin üzerinde Oğuz diyalekti konuşuru mevcuttur.

Oğuz diyalektinde konuşan nüfusun önemli kısmı en eski tarihlerden beri bugünkü Türkmenistan topraklarında yaşamaktadır. Sovyetler döneminde Türkmenistan'da son defa 1989 yılında yapılan nüfus sayımının verilerine göre ülke nüfusunun yüzde 9,01'ini oluşturan 317,333 Özbek yaşamaktaydı. Hızlı nüfus artışı gözlenen bu ülkede Özbek nüfusunun 2010 yılında 479,000'e ulaştığı bilinmekteydi.[2] Günümüzde bu ülkedeki Özbek nüfusunun en az 500,000 olduğu tahmin edilebilir.

1 Xorazm viloyati hokimligi rasmiy sayti, 2014.
2 Naseleniye Turkmenii: Etnicheskiy sostav, 2014.

Harezm kalpağı (Xorazm cho‘girmasi) © meros.uz

Harezm Oğuz ağızlarında konuşan halkın milli kimliği meselesinde de açıklama gerekmektedir. Özbekistan'ın Harezm ili, Buhara ili ve Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Oğuz ağızlarını konuşan ahalisi kendilerini 'Özbek' olarak tanımlar. Ancak Türkmenistan'ın Taşhavuz, Çarcuy (Lebap) illerindeki Özbekler ise siyasal nedenlerle kendilerini Özbek olarak tanımlamaktan çekinmektedirler.

Türkmenistan'ın Lebap ve Mari illerindeki Mari, Çarcuy (Türkmenabat), Kerki (Atamurat) vb. şehirlerde yaşayan Tatlar da Harezm Oğuz diyalektinde konuşmaktadır. Ancak Tatların sayısı hakkında bilgi mevcut değildir, çünkü 1926 yılından sonra gerçekleştirilen nüfus sayımlarında Tatların, Özbek veya Türkmen olarak kayıtlara geçtiği bilinmektedir.[3]

Kısacası, günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan'daki Harezm Oğuz diyalektinde konuşan toplam nüfus 2,5 milyonu bulmaktadır.

4.Dil

4.1. Harezm Oğuzcasının Özbekçenin diyalektleri arasındaki yeri

Özbekçenin çok sayıdaki diyalektlerini ve ağızlarını sınıflandırmak son derece zordur. Türkoloji ve Özbek dil biliminde pek çok sınıflandırma denemesi yapılmıştır (Borovkov, 1953:72-73; Batmanov, 1934:29-30; Ğazi Alim, 1934). Ancak bu sınıflandırmaların hemen hemen tümünde Özbekistan'ın ve Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde varlığını sürdüren Oğuz ağızlarının özel bir yerinin bulunduğu görülmektedir. Nitekim, K. K. Yudakhin'in yaptığı sınıflandırmada adı geçen ağızlar Ikan-Karabulak ağızlarıyla birlikte 'Kuzey ağızları' şeklinde adlandırılmış ve bu ağızların Özbekçenin beşinci ağız grubunu oluşturduğu belirtilmiştir (Özbek diyalektologiyasi, 1978: 29).

Özbekçenin diyalekt ve ağızlarının en iyi tasniflerinden birini yapan E. Polivanov Oğuz diyalektlerinin durumuna da özel ilgi göstermiştir. Tasnif meselesine, tarihi perspektiften Özbekçenin oluşumunda önemli yer tutan 'üreme' (kardeş dillerin karışımı) ve 'hibridizasyon' (farklı ailelerdeki dillerin karışımı) süreçleri açısından bakan E. Polivanov bu dilin diyalektlerini öncelikle iki gruba ayırmaktadır: 1. İranileşen diyalektler 2. İranileşmeyen diyalektler. Polivanov'un görüşüne göre, İranileşen diyalektler fonetik, morfolojik ve leksik bakımdan Farsçadan yoğun biçimde etkilenmişlerdir. Özbekistan'ın merkezinde yer alan tarihi şehirlerin ağızları, Özbekçenin Çağatay diyalekti İranileşen ağızlardan oluşmaktadır.

E. Polivanov'a göre Özbekçenin Oğuz ve Kıpçak diyalektleri İranileşmeyen, yani fonetik, morfolojik ve leksik bakımlardan Farsçadan etkilenmeyen ağızlardır. Özbekçenin Kuzey Oğuz (Ikan, Karabulak, Mankent vd.) ağızlarından farklı olarak Harezm Oğuz diyalekti, Farsçadan etkilenmemiş 'temiz' bir Oğuzcadır.

Bu bilim adamının tespitlerine göre, Özbekçenin Oğuz lehçesi iki alt gruptan oluşmaktadır. 'Güney Oğuz grubu' olarak adlandırılan birinci gruba Harezm ağızları (Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Gazavat, Hazarasp, Yangiarık, Hanka) ve ikinci 'Kuzey Oğuz grubu'na Güney Kazakistan'daki Ikan-Karabulak ağızlarının yanı sıra Özbekistan'daki Bağdan-Fariş ağzı da dâhildir (Özbek diyalektologiyasi, 1978: 30).

Prof. A. Borovkov Özbekçenin diyalektlerini 4 gruba ayırmaktadır: 1.Orta Özbek diyalekti; 2. Şeybani-Özbek veya 'c-' diyalekti; 3. Güney Harezm diyalekti; 4. Ayrı grup ağızları (farklı kökenlere ait ağızlar) (Özbek diyalektologiyasi, 1978: 36).

3 Vsesoyuznaya perepis naseleniya, 1926.

A. Borovkov, Özbekçenin Oğuz diyalektine yalnızca Güney Harezm ağızlarını dâhil etmektedir. Dolayısıyla, A. Borovkov büyük bir olasılıkla Ikan-Karabulak ve Bağdan-Fariş ağızlarının Oğuz kökenli olduğunu kabul etmemiştir.

İstanbul Darülmuallimininin 1913 mezunu ve ilk Özbek dilbilim profesörü olan Gazı Âlim Yunusov da Özbekçenin diyalektlerini 3 ana kola ayırmaktadır: 1.Özbek Kıpçak diyalekti; 2. Türk-Barlas diyalekti; 3. Hive-Ürgenç veya Oğuz diyalekti.

Gazı Âlim'in tasnifinde Harezm Oğuz diyalekti Özbekçenin Hive-Ürgenç veya Oğuz diyalekti olarak adlandırılmaktadır. Gazı Âlim'e göre Harezm Oğuz diyalekti Hive, Ürgenç, Hanka, Gazavat, Şahabad, Kat (şimdiki Karakalpakistan'ın Biruni ilçesi), Taşhavuz, Köhne-Ürgenç, Hazarasp, Törtköl gibi yerleşim merkezlerindeki halkın günlük hayatında kullanılmaktadır. Bununla beraber, Gazı Âlim Ikan-Karabulak ve Bağdan-Fariş ağızlarını Oğuz diyalekti arasında değil, Karluk dil özelliklerini taşıyan Türk-Barlas diyalekti ağızları arasında göstermiştir (Özbek diyalektologiyasi, 1978: 33).

Özbek ve eski Sovyet bilimadamları arasında Özbekçenin Oğuz diyalekti ve onun kapsadığı ağızlar hususunda ortak bir görüş yoktur. Ancak Harezm Oğuz ağzının yayıldığı çekirdek alan araştırmacılar tarafından Güney Harezm Oğuz ağızları olarak adlandırılan Hive, Ürgenç, Hanka, Gazavat, Şahabad, Kat (Karakalpakistan'ın Biruni ilçesi), Taşhavuz, Köhne-Ürgenç, Hazarasp, Törtköl gibi yerleşim merkezlerindeki ahalinin dili, çevre alanlarını ise Türkmenistanın Mari, Çarcuy, Kerki şehirlerinde ve Buhara ilinin Alat, Candar ilçelerinde yaşayanların dili teşkil etmektedir.

4.2. Ses bilgisi

Harezm Oğuz diyalektinin fonetik yapısı Türkçenin Oğuz grubunun Oğuz Türkmen alt grubuna ait değişkelerdeki gibidir. Özbekçenin Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin etkisi en az görülen Güney Harezm ağızlarındaki ünlü sayısı 9'dur (Abdullaev, 1961). Bu ünlüler aşağıdaki tablodaki gibidir:

	Düzler			Yuvarlaklar	
	Geniş	Dar	Orta geniş	Geniş	Dar
Ön	ä	*i*	*e*	ö	ü
Art	a	ı	-	o	u

Tablo 1. Harezm Oğuz diyalektinin ünlüleri

N. A. Baskakov'a göre, Orta Asya Oğuz, özellikle, Oğuz-Türkmen alt grubunda *i:, ı:,* ü:, u:. ö*:, o:, ä:, a:* birincil uzun ünlülerin bulunması gerekiyor (Baskakov, 1988:116). Harezm diyalektinde bu birincil uzun ünlülerin en azından dördünün mevcut olduğu kaydedilmiştir: ı: - *qı:z yoqlar* (kızların düğün öncesi toplantısı), *i:- gölli: römäl* (güllü yazma); *a:ç qaldı* (acıktı); *a:diŋ nä?* (adın ne?); ü: *-gü:z* - gü:z gäldi (gü:z geldi).

9 ünlülü Harezm diyalektinde her iki ünlü uyumunun da var olduğu görülmektedir (Abdullaev, 1961). Ses uyumuna örnekler: Üç gün *äldin Räyim balasını älini halalladı* (Üç gün önce Rahim çocuğunu sünnet ettirdi); *Büväkni kiççi çilläsi çıqtı* (Bebek yirmi günlük olmuş); *Axşam Rämätni balası sıçraptı* (Dün Rahmet'in çocuğu ahrete göçmüş).

Harezm Oğuz diyalektini standart Özbekçeden ve Karluk ağızlarından ayıran en önemli seslik özellik, standart Özbekçede ünlü uyumlarının bulunmamasıdır.

Harezm Oğuz ağızlarında toplam 27 ünsüz bulunmaktadır:

Oluşum şekline göre Dudak		Oluşum yerlerine göre			
		Diş	Damak	Gırtlak	
Ötümsüz	Sürekli	*f*	*s ş*	*k ķ q*	*h*
	Süreksiz	*p*	ç *t*	-	*x*
Ötümlü	Sürekli	*m v w*	*j l n ŋ r z*	*ŋ ğ y*	-
	Süreksiz	*b*	*c d*	*g*	-

Tablo 2. Harezm Oğuz diyalektinin ünsüzleri

Tablodan da anlaşılacağı gibi, Harezm Oğuz diyalekti fonetik açıdan komşu Türkmenceden, gerek büyük ölçüde Karluk diyalektinin ağızlarını esas alan Özbek edebi dilinden ayıran birkaç ünsüzün mevcut olduğudur. Bunlar *w, ķ, ņ* ünsüzleridir: *Apaņ Abdullanı geŋäş toyına getti* (Annen Abdullah'ın düğününe gitti), *Äväzbäy ķarsıllatıp tıraķtır:äydäp yürüpti* (Avazbay acayip -şekilde- traktör sürüyor), *Sämätni dayısı saņa newoladı?* (Sametin dayısı sana ne olacak?).

4.3. Biçim bilgisi

4.3.1. Ad durum halleri

Özbekçenin Oğuz diyalekti ağızlarındaki bazı ad durumları aşağıdaki niteliklere sahip olmalıdır: a) ilgi durumunun tam *-nıŋ/-niŋ* ve kısalmış formantlar *-ın/-in, -ıŋ/-iŋ*, yükleme durumunun *-nı/-ni* ve kısa formantı *-ı/-i*; b) yaklaşma durumunun *-ga (-ğa,-ka,-qa)* ve kısa formantı *-a* [Baskakov, 1952: 121-134; Özbek diyalektologiyasi, 1978: 132-133].

Harezm Oğuz diyalekti ağızlarının ad durumları incelendiğinde yukarıdaki tespitlerin bu değişke için de geçerli olduğu görülmektedir (Tablo 3'e bakınız).

Durum Adı	Ekler	Örnekler
Yalın	-	
İlgi	*-ıŋ,-iŋ;-nı,- ni*	*Xüseniŋ dayısı* - 'Hüseyinin dayısı', *adamnı gücü* - 'adamın gücü'
Yükleme	*-ı, -i; -nı,- ni*	*Bazarda kimi görsäm ķımmatçılıķ deydi* - Pazarda kimi gördüysem her şey pahalı diyorlar; *Allahim eşitgäy ahu zarımnı* - Allahım işitir benim ahlarımı
Yaklaşma	*-a /-ä; -nä / -na*	*Ağama söylämaŋ* - Ağabeyime söylemeyin; *gäl coracan bağ säylinä getäli* - 'Gel, arkadaşım bağ gezmeye gidelim'
Bulunma	*-dä / -da,* *-tä / -ta*	*Xi:yvädä bir qi:yzim bar* 'Hivede (oturan) bir kızım var' *Taŋla qıyämättä atänämni yüzügä niçik qaraymän, dedim* 'Kıyamet günü anne babamın yüzüne nasıl bakarım, dedim'
Ayrılma	*-dän/-dan;* *-tan/-tän* *-nan/-nän*	*Ärnädan mätorda su alıp diyqancılıq qıladı* 'Kanaldan pompayla su çekip çiftçilik yapar'; *Ürgänçtän nişätip gäldiŋ?* - 'Ürgençten nasıl geldin?' *Canım ķara gözläriŋ nä tilär männän?* 'Canım kara gözlerin ne diler benden?'

Tablo 3. Harezm Oğuz ağızları ad durum ekleri

4.3.2. Fiil şekilleri

Harezm Oğuz diyalektinde gelecek zamanın Oğuzca *-(a)cak / -(e)cek* şekli korunmuştur, oysa Özbekçenin Kuzey Oğuz diyalektinde bu zaman eki kaybolmuştur (Eltazarov, 2014).

I.	*män gäläcäkmän*	*biz gäläcäkmiz*
II.	*sän gäläcäksän*	*si:zlä* gäläcäksila:
III.	*u gäläcäk*	*ular gäläcäklär*

Harezm Oğuz diyalektinde şimdiki zaman fiilinin Oğuzca şekli korunmamıştır. Güney Harezm ağızlarında komşu Kıpçak veya Karluk ağızlarının etkisinde olsa gerek, fiillerdeki şimdiki zamanı ifade etmek için Kıpçak/Karluk ağızları için ortak *-yatır* eki benimsenmiştir:

I.	*män söyläyatırmän*	*biz söyläyatırmız*
II.	*sän söyläyatırsän*	*si:zlä* söyläyatırsıla:
III.	*u söyläyatır*	*lar söyläyatırlar*

- *yatır* eki asıl Oğuzca ek *-yor* gibi artlık-önlük uyumunun dışında kalır.

Harezm Oğuz diyalektinde istek kipinin 'Oğuzca' *-alı/-eli* şekli de varlığını korumuştur: *Dävrä alıp oynalı,* Läzgi salıp *oynalı* 'Devre kurup oynayalım, Lezgi müziğiyle oynayalım'.

4.4. Söz varlığı ve toplum dilbilimsel görünüm

Harezm Oğuz diyalektinde konuşan halkın aydınları yüzyıllardır Karluk kökenli edebi dilini kullanageldiğini, son yüz yılda herkesin bu dilde okuyup yazabilmesine karşın kendi diyalektlerinin 'Oğuzca' sözvarlığını iyi koruduğunu bilmektedir. Kendisi Harezm doğumlu olan Özbek araştırmacı Babacan Yoldaşev'in 'Güney Harezm Ağızlarının Etnografik Sözvarlığı' adlı doktora tezinde bu açıkça görülmektedir (Yoldaşev 1997: 26):

Güney Harezm Ağızları	**Özbek Edebi Dili**	**Türkiye Türkçesi**
böväk	çaqaloq, bola	bebek, yeni doğan
çilläxäna (Farsça)	tug'ruq uyi	bebeğin doğduğu ev
çilläli	yangi tuqqan ayol	yeni doğum yapan kadın
kiççi çillä	kichik chilla	doğumdan sonraki ilk 20 gün
ullı çillä	katta chilla	doğumdan sonraki ilk 40 gün
enäkä mama	momo	dadı
düväk	tuvak	saksı
örtig	beshik yopinchig'i	örtü, beşik örtüsü
ḳavızğa	beshik ko'rpacha	beşik yatağı
gözmıncıḳ	ko'zmunchoq	nazar boncuğu
geŋäş toyı	maslahat oshi	düğün öncesi danışma ziyafeti
peykäl	aytuvchi	düğün davetçisi
xi:na yaqar	qizlar majlisi	kına gecesi
geçgiyäv	ichkuyov	içgüvey
gi:g	kiyim	giysi
mäŋläyçä	peshonabog'	alın yazması
gizlänmäcäk	yashinmachoq	gizlenmece (oyun adı)
ḳollıḳ	qo'lqop	eldiven
bekmes	shinni, qiyom	pekmez
ḳaḳ ät	quritilgan go'sht	kuru et
kömäç	zog'ora non	gömeç
çüräk	kulcha	çörek
qoşant	to'yona	düğün hediyesi
yımırta	tuxum	yumurta
täkä	yostıq	yastık
ḳarınca	chumoli	karınca
gäşir	sabzi	havuç
qumri	musicha	kumru
pışıq	mushuk	kedi

Bu tablodan Harezm Oğuz diyalekti ve Türkiye Türkçesindeki kelimeler arasındaki şekil ve anlam bakımından benzerliklerin iyi korunduğu anlaşılmaktadır.

4.4.1. Farsçadan alıntı sözcükler meselesi

Harezm'de çok sayıda Fars-Tacik konuşurlarının yaşadığı bilinmektedir, ancak daha 19. yüzyıl başlarında Fars-Tacik konuşurları tamamen Türkleşmiştir. Bu sürecin sözvarlığına yansımaları Farsça ve Tacikçeden alınan sözcüklerde gözükmektedir. Örneğin *güväh* 'tanık', *dästürhan* 'sofra', *serhum* 'büyük kova', *keyvani* 'ihtiyar', *böyrä* 'halı', *murdaşöy* 'ölü yıkayan', *xırman* 'harman', *käpgir* 'kevgir', *räpidä* 'ekmekçi eldiveni', *cüp* 'çift', xılxana 'mezar'. Bunlar günlük yaşamda kullanan kelimelerdir. Özbek edebi dilinden farklı olarak, Harezm diyalektine başka alanlara ait Farsça-Tacikçe kelimeler geçmemiştir.

4.4.2. Harezm Oğuz diyalektinin Özbek edebi diline etkisi

Harezm yerli Oğuz ağızları tarihte Karahanlı-Harezm veya Harezm-Altın Orda edebi dilinin, Çağataycanın ve günümüzde çağdaş Özbek edebi dilinin diyalektal temellerinden birini oluşturmuştur. Örneğin, eski Özbekçede (Çağataycada) istek ve şart kipinin Oğuz ağızlarına dayalı ekleri kullanılıyordu (Tenishev 1996):

Şahıs	Tekil	Çoğul
I	*-γayın/-γäyin, -ayın/-äyin, -yın/-yin, -γayım/-γäyim, ayım/-äyim,*	*-alıq, -γalıŋ/-gäliŋ, -alıŋ/-äliŋ, -(a)lım/-(ä)lim, -alı*
II	*-γıl/-gil, -qıl/-kil, -γul/-gül, -qul/-kül, -γun*	*-ŋ, -ıŋ/-iŋ/-uŋ/-üŋ, -ŋız/-ŋiz, -ıŋız/-iŋiz/-uŋuz/-üŋüz, -uŋlar/-üŋlär/-ıŋlar/iŋlär*
III	*-sun/-sün/-sın/-sin, -su/-sü*	*-sunlar/-sünlär*

Konuyla ilgili Ali Şir Nevâyî'den birkaç örnek şu şekildedir:

Qarå közüm kelü märdümliğim emdi fän qılğıl, Közüm qaråsigä märdüm kibi vätän qılğıl.

[Kara gözüm gel ve benim hayatımı incele, Gözlerimin cevheri içine merdum gibi yerleş]

İstägänlär, bizni sähråi bälådä istäŋiz, Vådiyi hicrån ilä däshti fänådä istäŋiz.

[Bizi arayanlar bizi belalar sahrasında arayın, Hicran vadisi ile fena bozkırında arayın]

Ne kün ålğayki, nigårim kelgäy, Båg'i ümrümdä bahårim kelgäy.

[Hangi gün bana nigarim gelecek, Ömrümün bahçesine baharım gelecek]

Belirli geçmiş zaman *-mIş* formunun Çağataycada da çağdaş Özbekçede de şiirde sıkça kullanıldığı görülmektedir:

Döstlär, bukün äcib bir särviqåmät körmişäm, Süvräti båşdin ayåq ğarqu lätåfät körmişäm (Agahi, XIX. yüzyıl)

[Dostlar bugün acep bir selvi boyluyu görmüşüm, Suratı baştan ayağına latif birini görmüşüm]

Äcdärgä oxşatdım såcıŋ uçini, Tolqınlanıb bel yånıŋa tökülmiş (Yusufi, XX. yüzyıl)

[Ejdere benzettim saçının ucunu, Dalgalanarak bellerine yayılmıştır]

Harezm diyalekti, Orta Asya çöllerinde Eski Oğuzcanın temel özelliklerini bugüne ulaştıran dilbilimsel bir olgudur. Harezm Oğuz diyalektinin konuşulduğu coğrafya bugünlerde Orta Asya'daki iki bağımsız ve bir özerk cumhuriyetin hudutları içerisinde yer almaktadır. Bu cumhuriyetlerdeki Harezm Oğuz diyalektinde konuşan halk Aral gölü çevre felaketinin ağır koşulları altında doğal afet bölgesinde yaşamak durumundadır. Bu ağır koşullar nedeniyle nüfusun bir kısmi anayurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Harezm ağızlarının özelliklerinin ilk, ortaokul eğitimi, radyo, televizyon, enformasyon teknolojiler ve sosyal medyanın etkisi altında azalmakta olduğu gözlemlenmektedir.

Harezm Oğuz diyalektinin kısa bir sürede kaybolma tehlikesi bulunmasa da, bu diyalektin fonetik, morfolojik ve sözvarlığı özelliklerinin kaybolma tehlikesi mevcuttur.

Ağızdan derlenen metinler

‘Göroğlu’ destanından

Kaynak kişi: Özbekistan halk ozanı Kalander Normatov, 82 yaşında, müzik koleji mezunu. Harezm’de doğmuştur. Halen Harezm il merkezi Urganç şehrinde yaşamaktadır.

Qırq kün baquvda duğran Ğırat yerniŋ tänäbini tartıp ağzıdan köpük saçıp barayatır da. Häli yetärmän indi yetärmän, yetmäk nerdä görmäk nerdä? Kämpirni i:yzidä käm käm ķiynälib barawardı. Säbäp kämpirni miŋgäni tulpar ädi. Änä kämpir biryärim gün ävväl ķı:yzdan burun Xırman däliniŋ yanına yetippardı. Salam älik alışğandan keyin Xırman däli soradı: Qanı mama bardıŋmı? Bardım. Geldiŋmi? Geldim. Göroğlını gördiŋmi? Gördim, duydum dedi.

(Kırk gün bakımda durmuş Kırat yeri titretip, ağzından köpükler saçıp gidiyordu. İşte yetiştim şimdi yetiştim (derken) yetişmek nerede, görüşmek nerede? İhtiyar kadının ardından az az zorlanarak gidiyordu. Nedeni ihtiyarın bindiği at tulpar idi. (İşte o) yaşlı kadın kızdan bir buçuk gün önce Harman delinin yanına yetişti. Selamlaştıktan sonra Harman deli sordu: Hani nine gittin mi? Gittim. Geldin mi? Geldim. Köroğlu’nu gördün mü? Gördüm, duydum dedi).

Görgän bosaŋ bi:r tärif ät, öz gözüm bilän görgändäyin bolup oturayın mänäm dedi. ķı:yzım Göroğlını tärif ätsäm yağrısı aştaxtadayın, bilägläri diğirdeyin, boyları kündädäyin, saqalları kätmän saqal, orta boydan gälgän, maŋlayları tüŋürraq, gözläri çuqurraq. Näsini äytäsän ķı:yzım, ägär näsibaŋ qoşip bala ğuysang, oyam seni ana ğuysa möminniŋ hacatı cıqacak yalğızım dedi.

(Onu) görmüş isen bir tarif etsene, ben de kendi gözümle görmüş gibi oturayım, dedi. Kızım, Köroğlu’nu tarif etsem, ensesi mutfak tahtası gibi, bilekleri dal gibi, boyu ağaç gibi. Sakalı gür sakal, orta boylu, alnı geniş, gözleri çukur. Nesini söylersin kızım, eğer nasip ederek o seni çocuk olarak kabul etse, sen de onu ana olarak (kabul eylesen) müminlerin hacetine yarayacak, dedi).

Råstanam şu yigit gälämi dädi. Qaçan gälädi? Şu bugün bomasayam ertan peşin biryerdän çıqar ķı:yzım, dädi. Ämäsä män bularniŋ üçyüz altmışbeşini källäsiniä käsip hiçnärsa tapmadım. Ägar şu äytgän yigitiŋ gälädigän bolsa, esä äytişmaqni häm qoydım şu bügünnän başlap,tutuşmaqnı ham qoydım. Gelgändan erk ixtiyarnı bärip oturaveraman, dädi.

(Gerçekten şu yiğit gelecek mi, dedi. Ne zaman gelecek? Bugün değilse yarın öğlene kadar bir yerlerden gelir kızım, dedi. Yoksa ben bunların üç yüz altmış beş neferinin kellesini kesip bir şey bulamadım. Eğer o anlattığın yiğit gelecek ise, bugünden itibaren tartışma ve dövüşmeyi durdururum, dedi. O geldikçe hemen inan ihtiyarımı (ona) verip otururum, dedi).

Ķı:yzım nişätsäŋ özin biläsän. Kiççik vaxtan bir gäpiŋ vardı yadıŋda mı, dädi. Ne gäp ädi? E män gälince yattan çıkardıŋ mı dädi. Yänä berämän yüs tillå däp ämädiŋ mi dädi. Mama yüs tillåni ålasan dädi. Uni aşıqçası bilän ala dedi şu yiğit gälädigän bosa. dädi. ķı:yzım män bi:r karrı a:dam. Bu i:yşläri pişlämäs ädim, seniŋ üçün barıp gäldim, dädi.

(Kızım, ne yapacaksan sen bilirsin. Küçük yaşta (söylediğin) bir laf vardı. Ne lafı idi? E, ben gelince unuttun mu? Dedi. Yine üç yüz altın vereceğim dememiş miydin? Dedi. Nine yüz altın parayı alırsın dedi. Onu artısıyla al. (Ancak) o dediğin yiğit gelecek ise. Kızım, dedi, ben bir yaşlı adamım. Böyle işlere hiç karışmaz idim. (Ancak) senin için gidip geldim, dedi).

Axır mama dädi aytışıŋqa qarağanda batır ğoç yiğit däp äytäsän. Gälinçä häli sän sälim tursaŋ bolmasmikän? Mänäm dädi on yetti on sakkizga çıqıp tänämni burga çaqmastan, birävdän däkki görmästän öskän ķi:yzmän. Bu Göroğlı deganiŋ gälsä gäpimiz cüp tüşip gätsä getti, bårdı keldi taq tüşip gätäwärsä seniŋ käbi köpni görgän karı yänä yoq woladı, dädi. Uni devurmaŋ munı devurmaŋ däp ikkimizni yaraştırasan dädi.

(Yoksa nine dedi, dediğine bakılırsa o kahraman ve güçlü birisiymiş. (O) gelince sen yanımda sağ selim dururs an olmaz mı? Ben de on yedi on sekiz yaşıma kadar tanımı bit ısırmayan, birisinden laf işitmeyen bir kızım. Bu Köroğlu dediğin gelirse laflarımız doğru gelip (dost oluruz), ancak ilişkiler ters düşerse senin gibi deneyimli birisine ihtiyaç var. Öyle deme böyle yapma deyip bizi barıştırırsın, dedi.

Köroğlu ve Harman Deli atışması

Köroğlu
Suv boyunda durğan gözäl
Nåzlı bir suv bär, içäli
Tar xınalı qollarıŋdan
Qız cuwan suv bär içäli,
Nåzlı bir suv bär, içäli.
är mudam der ben sağladım
Bu yolda özüm çağladım
Seniŋdäy nåzlı yoqladım
Nåzlı bir suv bär, içäli.
Qatar qatar ordaŋızı
Qamap åsam obaŋızı
Erkä bolup babaŋızı
Er käbi suv bär içäli
Nåzlı bir suv bär, içäli.
Göroğlı gezdim mästånä,
ämsäm läbiŋ qånä qånä
Nazlı yar etmä bahånä,
Er käbi bär suv içäli,
Nåzlı yar suv bär, içäli.

Harman Deli
Håwuz boyunda xayr olmas,
Tüş özin suvdan iç äwwäl
Här gälgän tülki şer olmas
Tüş özin suvdan iç äwwäl
Ål özin suvdan iç äwwäl.
Suvıŋnı ber menäm yåta,
Seniŋdek koptur dunyada
Aslın begzädä, begzädä,
Tüş özin suvdan iç äwwäl
Qatar qatar ordam yoqtur
Qamap åsaŋ obam yoqtur,
Men yetimmän babam yoqtur,
Tüş özin suvdan iç äwwäl.

Kaynaklar

Abdullayev, F. A. (1961). *Khorazm shevalari*. Toshkent.

Agadjanov, S. G. (2009). K etnicheskoy istorii oguzov Sredney Azii i Kazakhstana. *Izvestiya AN Turkmenskoy SSR*. - 1977, - No 4. - Seriya obshestvennıkh nauk

http://www.kyrgyz.ru/?page=28 (March, 2009).

Baskakov, N. A. (1952). K voprosu o klassifikatsii tyurkskikh yazıkov. İzvestiya AN SSSR. Otdeleniye literaturı i yazıka. - T. XI. Vıp. 2. - M.

Baskakov, A. N. (1988). İstoriko-tipologicheskaya fonologiya tyurkskikh yazıkov. -M.: Nauka.

Batmanov, I. A. (1934). Voprosy klassifikatsii uzbekskikh govorov. *Problemy yazyka*. - Tom 1.

Borovkov, A. K. (1953). Voprosy klassifikatsii uzbekskikh govorov. *Izvestiya AN UzSSR*. Ser. Obshch. nauk. - № 5.

Conrad, John M. & Kobildjanova (2011). Kamola. *The Economics of an Environmental Disaster: The Aral Sea*

http://www.cs.cornell.edu/Courses/ cs6702/2011sp/readings/AralSea2011.pdf)

Eltazarov, J. (2014). Ob Oguzskikh govorakh s ugrozoy ischeznoveniya v Yuzhnom Kazakhstane. *TDD/JofEL Winter 2013 • Tehlikedeki Diller Dergisi/Journal of Endangered Languages* > dergi.tehlikedekidiller.com/index.php/.../94 (August, 2014).

Freyman, A. A. (1951). *Khorezmiyskiy yazık*. Çast 1. Moskva - Leningrad.

G'azı Alım (1935). Özbek şevalari tasnifida bir taçriba. Taşkent.

Istoriya natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva v SSSR (1968). tom 1. M., s. 403.

Micklin, P. (2010). "The Past, Present, and Future of Aral Sea". *Lakes & Reservoirs: Research & Management*, 15(3), s. 193-213.

Naseleniye Turkmenii: Etnicheskiy sostav (2014).

https://ru.wikipedia.org/wiki/ Население_Туркмении (August, 2014). (Naseleniye Turkmenii: Etnicheskiy sostav, 2014.

https://ru.wikipedia.org/wiki/ Население_Туркмении (August, 2014).

"Neytralnıy Turkmenistan" gazetesi (2001). 14.04.

Özbek dialektologiyasi. (1978). U*niversitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari studentlari uchun darslik*. Toshkent: Oqituvchi.

Pogorelskiy, I. V. (1984). *Istoriya Khivinskoy revolyutsii i Khorezmskoy narodnoy sovetskoy respubliki 1917-1924* gg. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, 1984 http://kungrad.com/history/sssr/hnsr/ (August, 2014).

Prezident Turkmenistana (2004). *Saparmurat Niyazov oproverg vıskazıvaniya o diskriminatsii v strane natsionalnıkh menşinstv* > http://www.interethnic.org/News/050104_4.html (27.04.2004)

Shadow Report on the Implementation of the UN Convention on the International Covenanton Economic, Social and Cultural Rights. Turkmenistan (2014).

http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CESCR/ Shared%20Documents/TKM/INT_CESCR_NGO_ TKM_47_10151_E.pdf. August, 2014).

Tenishev, E. R. (1996). *Yazıki mira: Tyurkskiye yazıki*. — M.: Institut yazıkoznaniya RAN. - 543

Tyurkskie Yazıki narodov Sredney Azii i Kazahstana (1962). Narodı Sredney Azii i Kazahstana. I. Etnografiçeskie oçerki -Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, -S.165-172.

Tolstov S.P. (1948*). Drevniy Khorezm. Opıt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniya*. M., s. 320-327.

"Uzbekskie şkolı". Хроника Туркменистана.

http://www.chrono-tm.org/?02490421160000000000000011000000 (03.08.2006).

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 goda. Natsionalnıy sostav naseleniya po respublikam SSSR > http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. August, 2014). (Vsesoyuznaya perepis naseleniya, 1926) goda. Natsionalnıy sostav naseleniya po respublikam SSSR > http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. August, 2014).

Xorazm viloyati hokimligi rasmiy sayti, (2014) > http://www.xorazm.uz/oz/viloyat_ haqida/statistika/2014yil_1_kvartal/demografiya_va_mehnat_bozori// July, 2014.

Yoldaşev B. (1997). *Janubiy Khorazm etnografik leksikasi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasi üçün taqdim etilgan dissertatsiyasining avtoreferati*. -Taşkent. -26 S.

https://meros.uz/uz/wonder/view?id=322

https://ru.wikipedia.org/wiki/Огузский_диалект_узбекского_языка

http://xorazm.uz/uz/zamonaviylik_milliylik_uygun.mgr#prettyPhoto[gallery1]/5

ОБ ОГУЗСКИХ ГОВОРАХ С УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ

Жулибой Элтазаров

Karabulak
© wikimedia
commons

I. Введение

Среди тюркологов мира, за исключением ученых стран бывшего Советского Союза, мало что известно об огузских говорах Южного Казахстана, распространенных в бывших землях Огузского государства, просуществовавшего в этих краях в X-XI вв. и в основном сохранивших основные фонетические, грамматические и лексические особенности древне-огузского языка.

А история изучения огузских говоров Южного Казахстана имеет давнюю историю. Еще в начале прошлого века русские ученые-тюркологи обратили внимания на эти говоры, просуществовавшие веками на стыке кыпчакского и карлукского языкового ареалов. Так, в начале прошлого века, в 1923-24 гг. Е. Поливанов и К. Юдахин изучали эти древние диалекты огузов, находящиеся вне пределов нынешнего огузского языкового ареала, а также они впервые классифицировали их как реликты древнеогузского языка (Поливанов 1931: 511-526, Поливанов 1929: 526-537, Юдахин 1927: 401-434). С тех пор прошло более 90 лет.

Следует отметить, что хотя в советский период узбекскими учеными-диалектологами были подробно изучены карлукские и кыпчакские говоры узбекского языка на территории Южного Казахстана (Муҳамаджонов 1983, 1968: 75-76, 1969: 65-68, 1977: 67-69, 1978: 72-76, 1981), степень изученности вышеназванных огузских говоров в общелингвистическом плане находится на том же уровне. Этому способствовали, наверное, огромный авторитет Е. Поливанова и К. Юдахина среди ученых-тюркологов-лингвистов Средней Азии, так как согласно неписанным принципам советской научной традиции, объекты исследования известных ученых порою не исследовались десятилетиями в знак уважения гигантам науки.

В 2008 и 2010 гг. я посетил и провел полевые исследования в населенные пунктах Карабулак и Манкент Сайрамского района Южного Казахстана, где провели свои наблюдения в свое время Е. Поливанов и К. Юдахин, а также в населенных пунктах Янгикишлак, Асмансай и Баланд Асман Фаришского района Джизакской области Республики Узбекистан.

Собранные мной материалы в данной поездке: аудио и видео записи, книги, рукописи, фотоснимки, данные из архивов и частных лиц легли в основу данного исследования.

Пользуясь случаем я выражаю глубокую благодарность уважаемому коллеге из Университета Осака проф. Хузиие Хироаки, а также администрации Сайрамского района и Карабулакского сельсовета, жителю с. Карабулак Равшанбек Мусаеву и его семье за оказанную поддержку и помощь на стадии организации полевого исследования и сбора материалов.

2. Латинизированная транскрипция, использованная в данной статье

а) для гласных

i–переднеязычный, прямой, узкий гласный
á–переднеязычный, прямой, узкий гласный первичной долготы
ı–заднеязычный, прямой, узкий гласный
ī–заднеязычный, прямой, узкий гласный первичной долготы
e–переднеязычный, прямой, средний гласный
ü–переднеязычный, лабиализованный, узкий гласный
ü:–краткий (переднеязычный), лабиализованный, узкий гласный первичной долготы
u–заднеязычный, лабиализованный, узкий гласный
ū–заднеязычный, лабиализованный, узкий гласный первичной долготы
ä–переднеязычный, прямой, широкий гласный
ā̈–переднеязычный, прямой, широкий гласный первичной долготы
a–заднеязычный, прямой, широкий гласный
ā–заднеязычный, прямой, широкий гласный
ö–краткий, лабиализованный, широкий гласный
ö:–краткий, лабиализованный, широкий гласный первичной долготы
o–заднеязычный, лабиализованный, широкий гласный
ō–заднеязычный, лабиализованный, широкий гласный первичной долготы
å–переднеязычный, лабиализованный, широкий гласный

б) для согласных

p–взрывной, глухой, билабиальный согласный
f–фрикативный, глухой, губно-зубный согласный
b–взрывной, звонкий, билабиальный согласный
v–фрикативный, звонкий, губный согласный
w–фрикативный, звонкий, губно-зубный согласный
m–назальный, звонкий, билабиальный согласный
t–взрывной, глухой , зубный согласный
s–фрикативный глухой, зубный согласный
ş–фрикативный, глухой, зубно-гортанный согласный
θ–фрикативный, глухой, губно-зубный согласный
ť–взрывной, глухой, губно-зубный согласный
ç-взрывной, глухой, зубно-гортанный согласный
d–взрывной, звонкий, зубный согласный
z–фрикативный, звонкий, зубный согласный
ð–фрикативный, звонкий, губно-зубный согласный
s–фрикативный, звонкий, зубно-гортанный согласный
j–фрикативный, звонкий, зубный согласный
r–взрывной, альвеолярный, звонкий согласный
l–взрывной, постальвеолярный, звонкий согласный
n–взрывной, звонкий, назальный согласный
ŋ–фрикативный, звонкий, назально-носовой согласный
k-фрикативный, глухой, передненебный согласный
q–взрывной, глухой, гортанный согласный
x–фрикативный, глухой, гортанный согласный
h–взрывной, глухой, фарингальный согласный
g–взрывной, звонкий, гортанный согласный
ğ–фрикативный, звонкий, гортанный согласный

3. География и народонаселение

В административно-территориальную структуру Южно-Казахстанской области входят 4 города областного подчинения: Чимкент, Кентау, Туркестан, Арысь и 11 сельских районов. Общее число населения области к началу 2012 г. – 2,621,523 чел.

Население Южного Казахстана, несмотря на явное численное преобладание казахов (которое значительно усилилось с начала 1990-х и в настоящее время доля казахов в населении составляет порядка 72%), отличается значительным этно-языковым разнообразием. Так, в составе населения области традиционно широко представлены узбеки (около 25 % всего населения), составляющие значительную часть населения некоторых городов и районов области (Сайрам, Туркестан, Сарыагаш, Чимкент); проживают тут русские (в основном в городе Чимкент, хотя их доля значительно сократилась за последние 20 лет с более чем 23 % в 1980 году до около 6% в настоящее время), проживают также таджики, корейцы, курды. Распространены казахский, русский (в том числе как средство межнационального общения) и узбекский языки (Южно-Казахстанская область, 2012) *(см. таблицу 1)*.

Народонаселение Южного Казахстана

Район	районный центр	население (2012)	площадь
Байдибекский район	село Шаян	54,100 человек	7, 200 км²
Казыгуртский район	село Казыгурт	106,700 человек	4,100 км²
Мактааральский район	город Жетысай	296,200 человек	1,800 км²
Ордабасынский район	село Темирлановка	114,200 человек	2,726, 000 км²
Отрарский район	село Шаульдер	56,300 человек	18,100 км²
Сайрамский район	село Аксукент	311,000 человек	17, 000 км²
Сарыагашский район	город Сарыагаш	303,000 человек	7,700 km²
Сузакский район	село Шолаккорган	56,800 человек	41,000 км²
Толебийский район	город Ленгер	132,100 человек	3,150 км²
Тюлькубаский район	село Турар Рыскулов	106,623 человек	2,300 км²
Шардаринский район	город Шардара	78,544 человек	1,300 км²

Таблица 1. Население Южного Казахстана.

Следует сказать, узбекское население Южного Казахстана в основном живет в исторических населенных пунктах, в том числе в селах Карабулак и Манкент, где мы провели полевые исследования в 2008 и в 2010 гг.

Село Карабулак с 50 тысячным населением находится на юго-западе областного центра г.Чимкент (30 км от города) и 12 км от районного центра – поселка Аксукент (бывший Белые Воды). Село Манкент с населением 20 тыс. чел., находится недалеко от поселка Аксукент (7-8 км от районного центра). Жители этих населенных пунктов в своем большинстве узбеки, говорящие на огузском говоре.

Узбеки+Сайрама заметно отличают себя от узбеков Карабулака
© altyn-orda.kz

Интересен тот факт, что согласно данным ученых, только в четырех населенных пунктах Южного Казахстана – в селах Икан, Карабулак, Манкент и Карамурт – живет население, говорящее на огузском наречии. И если учесть, что население села Икан составляет около 7 тыс. чел., число людей, говорящих на

Узбеки Сайрама заметно отличают себя от узбеков Карабулака
© altyn-orda.kz

огузском наречии в регионе, – около 80 тыс. чел. Это составляет лишь более трех процентов общего населения области из 2,621,523 чел. (2012). Они же составляют около 25 % узбекоязычного населения области. Такое соотношение, видимо, сохранялось и в течение веков.

4. Экстралингвистические факторы становления исчезающих Огузских говоров в Южном Казахстане

Огузкие языки являются самыми многочисленными по числу говорящих среди тюркских языков, а также самыми распространенными географически. В огузских языках, в их диалектах и говорах разговаривают более сто двадцати пять миллионов человек в Азии и Европе. Огузские языки и наречия широко распространены в таких странах, как Казахстан (говоры населенных пунктов Икан, Карабулак, Манкент, Карамурт); Узбекистан (носители огузского диалекта узбекского языка в Хорезмской, Бухарской, Кашкадарьинской, Самаркандской, Джизакской областях, а также в Республике Каракалпакстан); Туркмения, Азербайджан, Турция (официальные языки); Иран (провинции Табриз, Мешхед, Шираз, Южный Азербайджан и пр.); Ирак (провинции Керкук, Мосул); Сирия (Алеппо и северные районы страны); Российская Федерация (Ставропольский край, а также некоторые области и республики Северного Кавказа); Молдова (Гагаузская автономия); в Болгарии; в Греции (Западная Тракия); в Косове и в других республиках бывшей Югославии. Известен тот факт, что в странах Евросоюза проживают более 5 млн иммигрантов-турков. Такая география распространения свидетельствует о высоком уровне мобильности древных огузских племен и народов, а также об их активном участии в социально-политических процессах огромной части Евразии в последних веках, а также их крупный вклад в этногенез и политогенез Евразии. Эти процессы произошли наряду с процессами языковой дифференциации и интеграции.

Как известно, языки и диалекты могут образоваться путем дифференциации и интеграции. Сущность дифференциации заключается в том, что в результате распада первоначально одной более или менее однородной языковой единицы образуются новые языковые единицы. Процесс распада языковых единиц представляет вполне естественное явление, обусловленное известными причинами. Основной причиной распада является изоляция отдельных частей первоначально единого языкового целого. Эта изоляция может быть создана путем миграции одной части племени или народа на территории, удаленные от ареала расселения какого-либо племени или народа. В истории известны примеры таких миграций. Таким путем образовался, например, современный исландский язык. На остров Исландия в течение IX и X вв. н. э. переселились выходцы из Норвегии, стремясь освободиться от притеснений местных феодалов.

В условиях изоляции образовался особый язык, довольно сильно отличающийся от современного норвежского.

А новые языковые единства, в том числе диалекты и говоры, могут создаваться путем интеграции. Однако вопрос об образовании новых языков путем интеграции является неизмеримо более сложным, и теоретическое его осмысление связано с решением целого ряда очень сложных вопросов. Современная диалектология располагает достаточно надежными данными о существовании так называемых смешанных диалектов, возникших в результате смешения двух или нескольких диалектов. Различные отличительные черты диалектов, участвующих в процессе смешения, в смешанных диалектах, оказываются перемешанными (Серебренников 2009).

Такую же картину мы видим в истории огузских племен. Как известно, древние огузские племена, как этнический компонент, участвовали в формировании многих современных тюркских народов – турков, азербайджанцев, туркмен, трухмен, гагаузов, узбеков, крымских татар, долганцев и др. Параллельно с историко-политическими и общественными процессами, происходившими в жизни огузов, произошли и дифференциация и разветвления древного огузского языка, а также интеграция некоторых огузских языков и говоров с другими ветвями общетюркского языка, особенно в период раннего и позднего средневековья.

Дифференциация и интеграция – социальные языковые процессы, так как расхождение и схождение языков объясняется экономическими, политическими, культурными и научными причинами. Именно они, эти факторы, порождают конкретное своеобразие отдельных языков, диалектов и говоров. На примере огузских говоров можно наблюдать процессы дифференциации (обособление даже от других ближайших огузских говоров и языков), а также интеграции (сближение с узбекским литературным языком или карлукскими говорами узбекского языка).

С этой точки зрения не стоит удивляться, что потомки самых древних огузов – нынешние жители сел Икан, Карабулак, Манкент и Карамурт – являются составной частью современных узбеков, они в последние века интегрировались с карлукским и кыпчакским компонентами узбекского этноса в культурном и этнопсихологическим отношении. Соответственно, их разговорный язык ныне классифицируется как один из огузских говоров узбекского языка.

В связи с вышеизложенным, следует подробно проанализировать исторические, политические и этнические факторы формирования огузских говоров Южного Казахстана.

Если учесть исторические и лингво-этнографические факторы, то огузские говоры Южного Казахстана являются самыми древними и северными ареалами огузской группы тюркских языков. Если так, то необходимо решить много проблем. Так, каким образом огузские говоры образовались и существуют в течение веков на перекрестке огромного карлукского (узбекский язык) и кыпчакского (казахский язык) языкового ареалов? И каким образом этот довольно маленький огузоязычный ареал сохранился в течение продолжительного времени, исчисляемое веками, как сохранился языковой коллектив, не ассимилируясь в родственном языковом окружении? Ответы на данные вопросы довольно труднообъяснимые.

Попытаемся ответить на эти вопросы путем освещения исторического заднего плана образования огузских говоров в Южном Казахстане.

5. Исторический задний план вопроса

Нынешние наши представления о древней истории огузов и их первичной родине в Туркестане основываются на исследованиях советских и западных ученых. Согласно широкораспространенному взгляду среди ученых, в середине VIII в. (740 г.) возник Западно-тюркский каганат, где огузские племена были в роли лидирующего этнического элемента. А в IX в. на исторической арене появляются огузские племена, кочевавшие в оазисах Еттису и Сырдарьи и создавшие Огузское государство. В IX-XI вв. идет усиление и расцвет Огузского государства. Под власть огузов попадают практически все тюркские племена на территории нынешнего Казахстана, Поволжья, Хорезма, Мавереннахра. В это же время тюркские племена постепенно принимают ислам. Столицей раннефеодального Огузского государства был город Янгикент, расположенный в низовьях Сырдарьи.

Обширную территорию нынешнего Казахстана по Иргизу, Уралу, Эмбе, Уилу, в Приаралье, долину Сырдарьи, предгорья Каратау, Чуйскую долину занимали в те времена племена огузов. Наиболее компактно они жили в Приаралье, в северном Прикаспии, в низовьях Сырдарьи (Агаджанов 1969: 14, Soucek 2002: 27, 70-76, Klyashtornyi: 1997). Некоторые исследователи, особенно казахские и туркменские, стараются изображать положение вещей так, что древнее Огузское государство существовало в низовьях Сырдарьи и Прикаспия, примером такого подхода служит нижеследующая карта (Государство Огузов 2009).

Однако, последние сведения, имеющиеся в распоряжении современной науки, позволяют древнюю историю огузского этноса излагать немного в ином плане и порядке.

Первичным, исходным ареалом расселения огузов были северо-восточные области Средней Азии, а начало становления ранней огузской группировки связано с Западным Еттису, а также с территориями вокруг Иссыккуля и с нынешней территорией Южного Казахстана. А до прихода огузов на среднюю и нижнюю Сырдарью столицей их была Старая Гузия в Еттису. Средневековые авторы X—XI вв. в качестве городов и оседлых поселений огузов отмечают Сарйам (Исфижаб), Сауран, Суткент, Фараб, Сыгнак, Карнак и другие (Рашид ад-дин 2009: 410-412, ***Агаджанов*** 1977: 17) (земли современного Сайрамского, Сузакского, Туркестанского и Отрарского районов). Об этом свидетельствует и самый достоверный источник по истории огузов того периода – Махмуд Кашгарский в своем известном труде «Дивану лугат ат-Турк» (ал-Кашгари 2005: 93) .

Махмуд Кашгарский в своей известной карте тюркского мира XI в. изображает процессы поэтапного заполнения кыпчакских племен бывшей «Огузской степи», и территории нижнего русла Сырдарьи. А недавно до этого в результате падения Огузского государства многочисленная часть огузов переселилась с севера Черного моря на запад (узы), другая часть – в район Дженд, откуда она направилась в сторону Хорасана (сельджуки). Известно, что оставшиеся на своих местах огузы жили в Мангкишлаке в районе гор Караджук и в селениях по берегам Сырдарьи (Banguoğlu 1988: 8-9).

Турецкий исследователь Зейнеп Коркмаз (Zeynep Korkmaz) пишет, что огузские племена в те времена расположились в обоих берегах Сырдарьи (Korkmaz 2009). Эта мысль ученой подтверждается тем, что даже ныне на левом берегу Сырдарьи имеются огузские говоры, например, согласно классификации узбекских говоров Е. Д. Поливанова Багдан-Фаришский говор вместе с Икано-Карабулакскими говорами составляют особый тип Огузского диалекта узбекского языка (Ўзбек диалектологияси 1978: 30).

Махмуд Кашгарский утверждает, что огузы первоначально состояли из 24 племен: кыныk, кайыг, баюндур, йива, салур, афшар, бектили, букдуз, баят, язгыр, имур, кара-булак, алка булак, игдыр, урегир, тутырка, улайондулуг, тюгер, бедженек, джувулдар, джебни, джаруклуг (ал-Кашгари 2005: 93-94). Исходя из наименования огузских племен, здесь следует остановится на названии населенного пункта Карабулак, так как видно, что оно фонетически соответствует названию древнеогузского племени. Это, наверное, не случайность, так как в истории названия племен, народов и этнических групп нередко являлись топонимами, так как «топонимические названия как чрезвычайно ценный источник, который является своего рода «языком земли», зачастую для разрешения проблем этногенеза дает больше, чем десятки городищ или могильников» (Камолиддин 2006). Соответственно, кишлак Карабулак мог бы именован в прошлом в связи с древнеогузской племени (хотя в наблюдениях М.Бегалиева отмечены такие мелкие «огузские роды», как арыс, ташкын, корсай, курман, шараф, аксулув, сыгнак, чыгатай, йулдузхан, кутлыг, тортбай, кайнар, акбота) (Бегалиев 2007: 11). Однако, по-нашему мнению, эти роды могут быть ветвями древних огузских родов, так как в списках ныне известных огузских родов такие названия не встречаются. (Вместе с тем, наши полевые исследования в данном населенном пункте показали, что в сознании жителей села не сохранились чувства племенной принадлежности, например, как у казахов).

Примечателен тот факт, что населенные пункты с таким же наименованием встречаются в исторических ареалах проживания или прохождения древных огузов-в Алматинской области (Карабулак 2009), и как микротопоним (названия небольшого села) в Фаришском районе Джизакской области Узбекистана. Однако данный вопрос требует дополнительного изучения.

Древнеогузский период истории присырдарьинских территорий также имеет свои «белые пятна». Так, именно территории по берегам Сырдарьи были культурными центрами первого (мусульманского) огузского государства в Средней Азии, о котором почти ничего не знают современные исследователи. Так, знаменитый узбекский ученый, историк и теолог прошлого века Алихантора Сагуни в своих воспоминаниях «Туркистон қайғуси» («Печаль Туркестана») пишет о землях вокруг Иссыккуля и Южного Казахстана как о территориях и центрах «первого государства огузов-мусульман», ученый также сообщает о некоторых ученых – выходцах из огузских городов, например, о Джамале Карший, авторе известного словаря «Сихахи Жавхар» (Соғуний, 2009). Однако этот крупный знаток тюркской древности, к сожалению, не сообщает об источниках данного сведения, (поскольку книга «Туркистон кайғуси» мемуарного характера, кроме того автор сообщает о сотни тысяч рукописных книг, уничтоженные в первые годы Советской власти в Туркестане) (Соғуний 2009).

В ходе полевых исследований, нами были изучены книги местных авторов – жителей сел Карабулак и Манкент по истории этих населенных пунктов (Далабой Ўғли 1994, Юлдашев 2004). Однако в этих трудах, поскольку их авторами являются местные энтузиасты, а не специалисты-историки, как древняя, так и современная история освещается в публицистической и популярной форме и содержании, источники по истории не документированы.

Другая сторона вопроса состоит в том, что огузские говоры Южного Казахстана сохранились до наших дней, несмотря на то, что в этих территориях за прошедшие века происходили значительные этно-политические процессы. Известно, что Огузскую степь, часть которой является южноказахстанской землей, освоили сначала предки современных казахов (кыпчаки), в течение ряда веков (XIV-XVII вв.) здешние народы оказались под воздействием чагатайской культуры, последующее время, в период Казахских ханств ситуация существенно не изменилась. А в XVII-XIX вв. регион попал под влияние Кокандского ханства и, соответственно, влияние староузбекской культуры и языка.

Так, среднеазиатские узбекские ханства, опираясь на материально-производственную базу оседло-земледельческих оазисов, приступили к расширению своей территории. В первой четверти XIX в. ими были последовательно завоеваны весь юг нынешнего Казахстана и Кыргызстана. Территория нынешнего Южного Казахстана на полвека была поделена следующим образом: большая его часть, включая Семиречье и правобережье Сырдарьи, досталась Кокандскому ханству. Полоса по левому берегу Сырдарьи с центром в Чардаре считалась владением Бухары. В низовьях Сырдарьи утвердились хивинские посты (укрепление Ходжа-Нияз, позже-Аральское).

Завоевав территорию, кокандские ханы построили длинную цепь крепостей от Ак-Мечети (ныне Кызыл-Орда) на западе до Тойчибек (в районе нынешнего г.Алмати) на востоке. Ташкент был административным центром управления этими обширными землями. Можно предполагать, что именно в этот период в регионе усилился карлукский элемент узбеков, если учесть, что говоры почти всех крупных городов (Чимкент, Туркестан, Кызыл-Орда, Джамбул, Сайрам) стали карлукскими.

Оккупация царской Россией этих территорий (1851-1866 гг.) означало конец кокандского господства здесь и одновременно начало завоевания самого Кокандского ханства Российской империей (завершено в 1876 г.).

Кокандский период на юге Казахстана оставил глубокий след. Связи узбекского и казахского народов, оказавшихся в составе одного государства, усилились. Результатом кокандского правления было развитие городской и оседло-земледельческой жизни в присырдарьинских областях и Семиречье, угасшей в последние века. Бывшие крупные кокандские крепости уже в наше время выросли в областные центры Республики Казахстан (Бейсембиев 2009).

XVI-XIX вв. язык среднеазиатский тюрки, или староузбекский (чагатайский) язык, был общим литературным языком казахского и узбекского народов (Бейсембиев 2009), он также оказал влияние на говоры региона. В силу кокандской политико-культурной гегемонии, эти процессы, возможно, усилились. Вышеназванные процессы продолжались и в последующий период – советский, когда узбекское население Южного Казахстана поголовно стало грамотными и получило образование на родном, узбекском литературном языке, основанном на карлукских диалектах. Наряду с этим, с начала 20-х гг. XX в. до настоящего времени, почти 90 лет огузоязычные ареалы Южного Казахстана испытывают влияние современного казахского языка, поскольку территория находится в административном подчинении Республики Казахстан (Казахской ССР). В силу этих обстоятельств, огузские ареалы, возможно, сузились и типичные огузские черты говоров уменьшились.

6. Язык

6.1. Место огузских говоров Южного Казахстана в диалектальной системе узбекского языка

Узбекский язык известен самыми многочисленными диалектами и говорами, по числу которых он не уступает любому известному языку мира. Поэтому диалекты и говоры узбекского языка трудно поддаются классификации. В тюркологии и узбекской диалектологии существуют многочисленные попытки ученых на этот счет (Боровков 1953: 72-73, Батманов 1934: 29-30, Ğazi Alim 1934, Bowern, Slaire & Güşlat, Aygen 2009, Абдуллаев 1951: 257). Во всех классификациях значительное место занимают огузский диалект и его говоры, так как они существуют на самых разных частях Узбекистана и Средней Азии. Особенное место занимают в этих классификациях и огузские говоры Южного Казахстана. Так, в классификации К.К. Юдахина, эти говоры именуются «северными» говорами и вместе с Хивино-огузскими говорами составляют пятую группу говоров узбекского языка (Ўзбек диалектологияси 1978: 29).

Проф. Е. Д. Поливанов, в свое время обративший большое внимание изучению северных огузских говоров, особо останавливается на них. По мнению ученого, узбекский язык имеет три основных (чагатайский, кыпчакский и огузский) диалекта. А огузские диалекты узбекского языка состоят из двух подгрупп. В первую подгруппу входят говоры Южного Хорезма (говоры Хивы, Янги Ургенча, Шовот, Газовот, Хазарасп, Янгиарык, Хонка)[1*]; а вторую подгруппу составляют т.н. «северные огузские группы» – говоры сел Икан-Карабулак, а также Багдан-Фаришский говор в Узбекистане (Ўзбек диалектологияси 1978: 30).

Проф. А. К. Боровков делит узбекские диалекты на 4 группы: 1. Средне-узбекский диалект; 2. Шейбанидо-узбекский или жекающий диалект; 3. Южно-Хорезмийский диалект; 4. Говоры отдельной группы (говоры различного происхождения). По мнению ученого, говоры сел

1 *местности в Хорезмской области, в Республики Каракалпакстан и Дашаузской области Туркменистана.

Zaysan Kenti
© zaysan.vko.kz

Карабулак, Манкента и Икана входят в четвертую группу (Ўзбек диалектологияси 1978: 36). Исходя из такого подхода исследователя, можно предположить, что А. К. Боровков не хотел включить вышеназваннные говоры в состав Огузского диалекта узбекского языка (т.е. Южно-Хорезмийскому диалекту). Наверное, он считал, что эти говоры не огузского происхождения.

Проф. В. В. Решетов, создавший самую оптимальную классификацию узбекских диалектов и говоров, выделяет следующие группы: 1. Кыпчакский диалект; 2. Огузский диалект; 3. Карлукo-чигило-уйгурский диалект. Ученый включает Икан-Карабулакские говоры в последную группу, объясняя свое мнение тем, что эти говоры имеют лишь «огузско-кыпчакские элементы» (Ўзбек диалектологияси 1978: 41). Другими словами, В. В. Решетов, в отличие от других исследователей, их не считает огузскими говорами, а лишь с элементами огузского диалекта.

Как видно из вышеизложенного, среди русских и узбекских ученых-диалектологов нет единого мнения относительно принадлежности говоров сел Карабулак, Икан, Манкент и Карамурт к огузскому диалекту узбекского языка. Следует подчеркнуть, что такие разногласия в мнениях ученых в отношении какого-нибудь другого говора также отсутствуют. Это положение, по-нашему мнению, является результатом того, что в вышеназванном говоре характерные «огузские» черты в фонетическом, грамматическом и лексическом планах остались и остаются все меньше и меньше. А также данный языковый ареал находится вне пределов традиционных понятий об огузском языковом ареале (т.е. дальше к юго-востоку от бассейна Амударьи). Однако в данной работе мы попытаемся привести достаточные аргументы в пользу огузских корней, по крайней мере Карабулакско-Манкентского говоров. В следующих разделах мы постараемся доказать ее на основе анализа лингвистического материала.

6.2. Фонетические особенности говора

В данном разделе анализируется вопрос о том, как отражены в Карабулакско-Манкентских говорах основные фонетические особенности огузских языков/диалектов.

Как известно, характерными чертами фонетического строя огузских языков/диалектов являются:

	негубные		Губные	
	широкие	узкие	широкие	Узкие
переднеязычные	e	i	ö	ü
заднеязычные	a	ı	o	u

Карабулак
(Сайрамский район)
© sairam.ontustik.gov.kz

1. Наличие, как правило, восьми гласных фонем, в отличие от других языков, имеющих от шести до девяти фонем, например, языки кыпчакские или карлукские (Deny 2000: 42) (см. таблицу 2):

Таблица 2. Вокальная система Огузских наречий

Каков состав гласных звуков Карабулакского говора и она подходит этому критерию? Ответ положительный. Так, в свое время К.К. Юдахин констатировал, что в Карабулакском говоре имеется 9 гласных звуков: узкие – *i, ü, ı, u*; узкие–*e, ö, o*; широкие – *ä, a* (Юдахин 1927: 404). Наши наблюдения тоже подтверждают данную точку зрения в отношении состава гласных звуков говора. Следует сказать, что в последние десятилетия, очевидно, под воздействием узбекского литературного языка, в составе гласных фонем говора образовался широкий, заднеязычный, негубный звук *å: åxirat–şu üş tildä soraydi åxirättä digän gäpläri var endi* – ‘есть предание о том, что в судный день допросы будут производить на этих трех языках’. В узбекском языке этот гласный появился под влиянием персидского и арабского языков еще в давние времена. Еще в языке средневековых поэтов, таких как Лютфи, Навои и Бабура, встречается фонема *å.* Артикуляционное заимствование гласного å происходило долго и постепенно (Ўзбек диалектологияси 1978: 78).

Немецкий исследователь Жулиан Рентц (Julian Rentzsch) констатирует похожее явление – образование сингармонистических вариантов аффиксов и слов с участием гласного å в уйгурском языке (Rentzsch, 2008:6).

Состав гласных звуков говора, который состоит из 10 гласных (то есть *i, ı, ü, u, e, ö, o, å; ä, a*) вполне способствует существованию в нём гармонии гласных, особенно палатального сингармонизма, и реже лабиального, что характерно среднеазиатским огузским языкам/говорам. Например: *käsip kälip–şu maçıtkä xurmå daraxını käsip kälip birqança ustun qoyıptı* ‘к данной мечети поставили несколько колонн из дерева хурма’; *ädını-unıŋ ädını hannana dep nam qoyıptı* ‘её (колонну) назвал ханноной (плачущей)’; *äşitipti-şunda sahabalar oturup äşitipti* ‘тогда (этот) разговор слышали сахаба (пророка)’.

Встречается особый тип сингармонизма с участием «нового» для говора гласного å: *yığlåğån-änä şündä ustun yığlåğån våxtidä båysülüqara digän bir ävliyä bäy kişi båräkā̃* ‘когда заплакала та колонна, там был один святой и богатый человек по имени Байсулукара’; *ömürbåt-men rozanı ömürbåt qoyğånım yoq* ‘я всю жизнь соблюдал поста’; *toqsånğa–mänä yaşım ikkäm toqsånğa keläxäldi rozamnı qoyğånım yoq* ‘вот мой возраст уже восемдесять восемь лет, я не перестал

держать пост*'*. Вышеописанный тип сингармонизма наблюдаются только в данном говоре и в другом северном огузском говоре Фариш-Багдан, поскольку такое явление не отмечено в трудах узбекских диалектологов. Сингармонистические отношения типичных «тюркских» гласных с заимствованным нетюркским гласным – явление довольно интересное, так как ранее считалось, что только своеобразие тюркского вокализма способствует сингармонизму.[2*]

2. Наличие первичных долгих гласных типа *á, ī,ű, ū, ő , ō, ā́, ā* (в частности, в огузских языках (диалектах) среднеазиатского типа (т.н. огузо-туркменской подгруппы) (Баскаков 1952:116). Узбекской диалектологической наукой установлены факты наличия первычных долгих гласных в Иканском, Карабулакском и Манкентском говорах (Ўзбек диалектологияси 1978: 47-48, Юдахин 1927: 405-406). В наших наблюдениях также установлены присутствие первычных долгих гласных: (e:) *şe: väsi tállarini–mänå qarabulağniki şēväsi tállärini örgänişkä şyåqtän kelgänäkän* ‘это он приехал оттуда для изучения говора и языка Карабулака’; (ā) *yāşlıq-siz bir yāşlıq päytläriŋizni qandaq ötkån qança färzäntläŋiz bar şu toğrısıdä e:tippersäŋiz* ‘вы расскажите о своей молодости и сколько было у вас детей*'*. (ā) *ācarçılıq-ācarçılıq yılları vovduğu ottuzsäkkiz şundağı vaqıtlarnı e: tippersäŋiz* ‘расскажите о периоде голода, о тридцать восьмом годе’ (ī) *qīyzim–tört oğlum bar üş qáyzim bar* ‘у меня четыре сына и три дочери’; (Á) *áşlägammiz-abdan áşlägammiz bizlä kälxozdä* ‘мы усердно трудились в колхозе’.

3. В огузских языках/диалектах среднеазиатского типа должен быть нижеследующий состав согласных звуков: p ,(f), b, (v), w, m, t, (s), ş, θ, (ť), ç, d, z, ž, ð, c, j, r, l, n, k , (q), (x), h, g, (ğ), ŋ (Баскаков 1952: 117).[3*]

В исследуемых говорах нами установлены все описанные согласные кроме θ, ž и w, которые особенно характерны огузо-туркменским языкам (туркменский, трухменский). Согласные f, v, q, x, ğ встречаются как основные фонемы, а также не только в заимствованных, но и в собственно тюркской лексике (в том числе в изобразительных словах): (f) *uf-ādam uf tartıptı* ‘человек глубоко вздохнул’; (v) *vomaydı* (< bolmaydi)-*bäcärmäsä vōmaydī* ‘(волю Бога) не исполнять нельзя’; (q) *qırq-qırq säkkiz nävärä qırq bir eväräm bar* ‘у меня сорок восемь внуков и сорок один правнук’; (x) xanlığı–*u växti piltäkäş mıltığäkän qoqan xanlığınıkı, oruslarınkı beşätär* ‘в то время войска Кокандского ханства имели винтовки с фитилем, а русские – пятизарядние’ (ğ) *xānığa-qoqan xanlīğa betlär taşkand bäri qoqan xānığa qaraydı* ‘здешние земли, Ташкент все подчинялись (тогда) Кокандскому хану’.

Согласный (ť) в разговорном языке карабулакско-манкентского говора отсутствует вовсе, так как этот звук встречается в составе заимствований из русского языка, и современные узбеки когда хоть разговоривают на литературном языке, произносят его как (s): *pensiyä-pensiyägä cıqıp däkümütläştirip boğandankey:* ‘после того как вышел на пенсию и оформил документы’

4. В огузских языках/диалектах наблюдается озвончение некоторых согласных в разных позициях слова, например, согласных *ç>c, t>d* и т.д (Баскаков 1952: 117). Озвончение согласных звуков встречается в материалах говора: *ç>c deyqancılıq (<dehqonçilik) qoyağayay mäyli deyqancılıq peyqancılıq qılayıq ånåw desäm mätyaqub:äm kättägä yåzasiz beş åltı saat därs ämälläysizmi diydi* ‘хватить мне (работать) пусть я занимаюсь крестьянским хозяйством, сказал я. А Матякуб говорит, вы пишите заявление на имя директора, получите 5-6 часов (в неделю) нагрузки и преподаете*'*.

t >d ādını (<åtını <otini) *unıŋ ādını hannana dep nåm qoyıptı* ‘ее (колонну) называли «ханноной» (плачущей)’

6.3. Морфологические особенности говора

6.3.1. Падежная система говора

Как известно, огузские говоры узбекского языка имеют:

а) фонетически редуцированный формант родительного падежа-*ın/-in,-ıŋ/-iŋ,* и винительного падежа-*i* наряду с полными формами-*niŋ/-niŋ,-nı/-ni*;

2 *Летом 2009 г., когда я побывал в Синцзян-Уйгурском районе КНР, в живой речи уйгуров наблюдал точно такой же тип сингармонизма; значит, сингармонизм с заимствованным гласным встречается не только в узбекских говорах.

3 *в квадратных скобках фонемы, встречающиеся в заимствованных словах, в круглых скобках – варианты фонем.

б) фонетически редуцированный формант направительного падежа в позиции после согласного, например, *а:дама* ‘человеку’ и пр (Баскаков 1952: 121-134, Ўзбек диалектологияси, 1978:132-133). Падежная система северно-огузских говоров в основном соответствует вышеизложенному *(*см. таблицу *3)*:

Название падежа	Аффиксы	Примеры из речи представителей говора
Именительный	-	-
Родительный	*-ıŋ,-iŋ;-nı,-ni (-dı/-ti...)*	*Bizäriŋ tilimiz dünyädä yalğızåq. Başqa yerdä yoq bızärdi til* ‘Наш язык (говор)-единственный в мире. В других местах нет нашего языка (говора)’; *men säyitvaqqas degännį* oğlımän ‘я–сын человека по имени Саидваккас’
Винительный	*-ı,-i;-nı,-ni*	*Bizläriŋ tillärimisi_başqa xalqlar käläk̄äyäm qıladı* ‘Другие люди даже надсмеиваются над нашим говором’;ō *zümni ciyällärim:äm* tütmäpti bäräkållå tedim ‘даже мои собственные племянники тоже не держали пост, я сказал им: «молодцы»’
Дательный	*-a/-ä;-gä/,-ğa;-kä,-qa,-qå*	*mängetä* çıqıpketti *bü:gün* ‘(она) поехала сегодня в Манкент’ *heç niyärsä çıqmağan* çalğa *shundayäm* ‘ничего особенно не вышло (как пенсия) моему супругу’;
Местный	*-dä /-da, -tä /-ta*	*Áqanda bar mänşerdä bar* ‘(такой) говор имеется только в Икане и тут’ Şu bilän payğambärimiz vā*dä qıptı qıyåmättkä cännätkä köçät qılışnı* ‘таким образом, наш господин Пророк обещал ей сделать ее в Судный день саженцем в раю’
Исходный	*-din /-tin;-dän/ -dan;-tan/-tän*	*payğambärimiz mäkkädin mädinaga hicrät qıldı köçüppärdi* ‘Наш господин Пророк переселился из Макки в Медину’; *seni qaysı çårvåqtin käsipkägän bolsa şu çårvåqqå köçät qılay* ‘я сделаю с тебя саженца на тот сад, откуда тебя привезли’; áştän *qå;ğan emäsmän* ‘я никогда не прогуляла’

Таблица 3. Падежная парадигма говора

Если сравнить данные нижеследующей таблицы (Bowern, Claire & Güşlat, Aygen 2009), в которых изображены падежные парадигмы разных огузских языков разного периода развития с падежными формами северно-огузских говоров, то сразу видно, что большинство падежных формантов того или иного огузского языка имеются в материалах Карабулакско-Манкентских говоров *(*см. таблицу 4).

Говору также присущи т.н. «карлукские формы» падежных формантов, которые появились или вошли в коммуникационный процесс в ходе взаимовлияния с соседними карлукскими говорами и/или под воздействием литературного узбекского языка.

Следует подчеркнуть, что в падежной системе северных огузских говоров заслуживают особое внимание форманты двух падежей: родительного и исходного. Форманты родительного падежа имеют истинную «огузскую» форму с аффиксами-ıŋ,-iŋ. Такая форма родительного падежа практически не наблюдается в других говорах узбекского языка, кроме огузского или в других тюркских языках, кроме огузских.

Падежи	Др.тюрк	*Огуз	Туркм.	Азерб.	Гагауз.	Турец.
Именительный	-	-	-	-	-	-
Родительный	*-ıŋ,-iŋ*	*-*(n) ıŋ*	*-(n) ıŋ*	*-(n) ıŋ*	*-(n)ın,-an*	*-(n)ın*
Винительный	*-(ı)ğ*	*-ı*	*-(n)i*	*-(n)i*	*-i,-y*	*-(y)i*
Дательный	*-ka*	*-(y)a*	*-(y)a*	*-(y)a*	*(y)a/-y*	*-(y)a*
Местный	*-da*	*-da*	*-da*	*-da*	*-da*	*-da*
Исходный	*-din*	*-din/-dan*	*-dan*	*-dan*	*-dan*	*-dan*
Инструменталь-ный	*-in/-an; birlen*	*(-an); *birlen*	*vilen*	*-la;-ilä*	*-lan*	*-la(n); (b)ile(n)*

Таблица 4. Падежные формы огузских языков разных периодов развития

Зайсан
© altay.news.kz

Аффиксы исходного падежа с-*din /-tin* являются морфологическими элементами староузбекского (чагатайского) языка и, как ни странно, эти формы сохранились только в северных огузских говорах, а не в современном узбекском литературном или разговорном языке. В свое время на это явление обратил внимание К. А. Юдахин (Юдахин 1927: 408).

Инструментальный падеж в говорах, по нашему мнению, отсутствует, так как формант *biläп~viläп* (‘с, вместе’) проявляется больше как послелог: *mänä şu öylärnä* hämmäsini rushnoy özüm qolum bilän såğånmän ‘я со своими руками (собственноручно) строил эти дома’.

6.3.2. Категория принадлежности говора

Категория принадлежности говора (ее правильно было бы назвать категорией притяжательности) не совсем отличается от остальных «й»кающих говоров узбекского языка и по форме, и по количеству формантов, а также по их содержанию. Однако среди морфологических элементов говора присутствует аффикс притяжательности типично «огузский» по форме--*nıŋkı/-niŋki,* что образовано путем «аффикс родительного падежа +-*kı/-ki*»*: o balanıŋkı xäräktiri qızıq ädi* ‘характер этого мальчика был интересным’.

6.3.3. Другие морфологические особенности

Одной из особенностей морфологических форм Карабулакского говора, отмеченной К.Юдахиным, является специфическая форма глагола т.н. «прошедшего предварительного времени» (ученый приводит форму с глаголом бер (дай, отдать):

Ед. число		Мн. число
I	*berdim edi*	*berdügük edi*
II	*berdiŋ edi*	*berdiŋiz edi*
III	*berdi edi*	*berdi edi* (31,408)

К. Юдахин отмечает эту форму глагола как «которая до некоторой степени совпадает с османской» (Юдахин 1927: 408), т.е. турецкой. Видимо, ученый имеет в виду повествовательную форму глагола прошедшего времени в турецком языке («öğrenilen geçmiş zaman hikaye fiili») на–*dı* /-du (Türk Dili kitabı 2006: 15-116). Однако эта схожесть только по смыслу, а по форме т.н. глаголы «прошедшего предварительного времени» резко отличают от турецкого (öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi)

В говорах аффикс множенственности иногда, вместе с указательными местоимениями, используется в усеченной и плеонастической форме как–*lalā qarındaş uruq bäri säksän öylük äkän, bulalā* kötäriş qılıp, qudayarxannı ağdaradı ‘они, все родственники в количестве восьмидесяти семей, поднялись и свергли худаярхана’.

6.4. Лексика говора и его социолингвистическое состояние

Лексические особенности Карабулакского и других северных огузских говоров узбекского языка изучены наиболее подробно и разносторонно. Так, в монографической работе узбекского ученого Муллатая Бегалиева «Лексика Карабулакского говора узбекского языка» («Ўзбек тилининг Қорабулок шеваси лексикаси») (Бегалиев 2007: 27-60) освещены особенности основных лексических пластов Карабулакского говора. М.К. Бегалиевым исследован и интересующий нас древнеогузский пласт данного говора. Приведем ряд лексем с данной монографии, которые, по мнению автора, относятся к древнетюркскому (древнеогузскому) пласту лексики Карабулакского говора узбекского языка:

aqırın ‘медленно, постепенно’, зарегистрирована в «Диване» Махмуда Кашгарского в форме «aqru»;

aŋız ‘поля после уборки урожая’, ‘пастбища’, зарегистрирована в «Диване» в форме «aŋız» (9, 27-28);

äkäçi ‘старшая сестра’, зарегистрирована в «Диване» в форме «ekä»;

baldız ‘своячница’, зарегистрирована в «Диване» в форме «baldız»;

emgäk ‘труд, трудность’, зарегистрирована в «Диване» в форме «emgäk»;

yarış ‘состязание’, зарегистрирована в «Диване» в форме «yarış»;

yumurtqa ‘яйцо’, зарегистрирована в «Диване» в форме « yumurtğa » (9,28);

kärpış ‘кирпич’, зарегистрирована в «Диване» в форме « kerpiç»;

saq ‘бдительный, трезвый’, зарегистрирована в «Диване» в форме « saq» (9,29);

tavar ‘товар’, зарегистрирована в «Диване» в форме «tawar» (9,30);

yağı ‘противник’, зарегистрирована в «Диване» в форме «yağı» (9,32). Этот список можно продолжать[4*].

В данном исследовании М. Бегалиева имеются ценные наблюдения и анализы в отношении более 2 000 слов тюркского слоя лексики Карабулакско-Манкентского говора (Бегалиев 2007: 27-60). Данными наших наблюдений, проведенными в 2008 и 2009 гг. в Южном Казахстане и в 2010 г. в населенных пунктах Янгикышлак, Асмансай и Баланд Асман Фаришского района, что на северо-востоке Узбекистана (где живут также носители «северных» огузских говоров), полностью подтверждены выводы М.Бегалиева в отношении характера лексики говора *(см. приложенным текстам)*. А также следует согласится с тезисом М.Бегалиева о том, что в лексике говора в основном сохранились особенности древнетюркского (древнеогузского) языка, и основной словарный состав речи и понятийный аппарат представителей говора основаны на собственнотюркской лексике (Бегалиев 2007: 100-101).

В районах Сайрам и Туркестан Южно-Казахстанской области, где расположены исчезающие огузские говоры, количество и этнический состав коренного населения меняется быстро и не в их пользу. В общей популяции региона увеличивается количество казахов как доминантного этноса (что является естественным). А количество узбеков и носителей огузских говоров уменьшается в процентном отношении от общего числа населения. Также наблюдается поселение в эти традиционные ареалы огузских говоров (т.е. села Икан, Карабулак, Манкент, Карамурт) этнических казахов и других типов населения, которые не являются носителями огузских говоров.

С другой стороны, в этих местах в прошлые десятилетия активно культивировался отказ от говоров в речевой коммуникации как ‘от пережитков феодального прошлого’ и быстрый

4 * Ценные наблюдения по собственно тюркскому пласту лексики Карабулакского говора изложены на страницах 27-60 данной монографии, автором проанализированы более 2000 слов-лексем.

переход на литературный язык. В результате такой языковой политики определенная часть населения сознательно отказывалась от говора в речевой практике. Вместе с тем, в наше время под воздействием радио, телевидения, цифровых технологий и других современных средств коммуникации, которые быстро распространяются среди населения огузского ареала (как и везде), разговорный язык молодого поколения представителей огузоязычного ареала активно сближается с литературным узбекским или казахским языками. Таким образом, говоры огузского происхождения Южно-Казахстанской области в настоящее время находятся под угрозой исчезновения.

7. Заключение

Говоры населенных пунктов Карабулак, Манкент, Икан и Карамурт, находящиеся на юге Казахстана, по основным характеристикам их фонетики, морфологии и лексики относятся к огузскому наречию узбекского языка (северно-огузские говоры). Вместе с тем, они являются реликтами древнеогузского языка, просуществовавшими в этих территориях с древнейших времен. Несмотря на то, что после переселения огузских племен из низовья Сырдарьи на другие части Евразийского континента прошло примерно 1 000 лет и больше, северо-огузские говоры сохранили основные особенности огузских языков в большей части в фонетике и лексике, в меньшей части в морфологии. Вместе с тем, карлукское и кыпчакское языковое окружение оказывало сильное действие на грамматическую структуру говоров.

В наше время ареал существования древне-огузских говоров уменьшается, параллельно с этим уменьшается огузские черты и особенности говоров.

В целях охраны огузских говоров и донесения их до будущих поколений, а также для продолжения дальнейших исследований по древнейшим огузским говорам следует применять следующую стратегию:

а) произвести как можно больше записей по говору при помощи современных аудиовизуальных средств;
б) создать специальную фонотеку и видеотеку материалов говора;
в) обработать данные и материалы по говорам современными методами лингвистической науки;
г) агитировать и поощрять среди жителей сёл Икан, Манкент, Карабулак и Карамурт использование в частных беседах традиционных говора и манеры разговора.

Образцы из говоров огузского происхождения южно-казахстанской области

1. Село Карабулак

1.1. Сказание о пальмовой колонны мечжида

сказитель: Саидваккас Бердыев, 88 лет, с начальным образованием, живет в селе Карабулак с момента рождения (за исключением период службы в рядах Советской армии) без выхода на другие регионы.

1. bázlärni tilimis dünyädä yålğuzåq. båşqå yerdä yoq bázlärni til áqanda bar mänşerdä bar. dünyävizdä bázlärni tildäk til yoq. bizlā̄ni tilimiz eng yålpåq til. bizläriŋ tillärimisi başqa xalqlar käläkā̄yäm qıladı.

(наш говор (язык) единственный в мире. Нет на другом месте (подобный говор). Наш говор существует в Икане и тут только. Нет в мире такой говор, как наш. Наш говор очень плоский. Другие люди посмеиваются над нашим говором)

2. mänäendi e:tişi boyiçä xudayıtaala ū dunyada üş til bilän soraydi teydi. ūdunyada üş til bilan teydi. birincisi äräp tili ekän, ikkincisi pårs til ekän, üçünçi türkiy tili ekän. mänä bázlärni tilimisni türkiy til deydäkän. şu üş tildä soraydi åxirättä digän gäplárá var endi.

Karabulak
© kz.otyrar.kz

(как рассказывают, Господь Бог на том свете ведет допрос (людей) на трех языках: первый язык – арабский, второй язык – персидский, третий язык – тюркский. Наш язык является тюркским. Есть разговоры, что на этих трех языках ведутся допросы (людей) в Судный день)

3. xōş päyğambärimiz mäkkädin mädinaga hicrät qıldı teydi, köçüppärdi teydi. o kāfirlärni námäsidän qattıq qıynalıp. şundä kübä degän yergä bårıpçüşti teydi. kübä degän yergä bårıpçüşti sahabalar bálän teydi. şergä barğannankey: birär yılça turıpqåldı teydi.

(Так, наш господин Пророк переселился из Мекке в Медину. Он очень мучился от злых дел кафыров и переселился вместе со спутниками в местечко Куба. После этого он там находился где-то около года)

4. şündä bir mā̄şit såpti. uzuni yüz gäz, eni qırq gaz qılıp mā̄şit såpti. şu mā̄şitkä xurmå däräxini bülärni käsip kälip birqança ustun qoyıptı. päyğambärni özi båşvob såğanäkā̄.

(Тогда он там построил мечеть. Длина мечети была сто газов, а ширина сорок газов. Он вырезал пальмовые деревья и изготавливал из них колонны для мечети. Пророк сам возглавил строительные работы (мечети))

5. ustun qoyup, unıŋ täpäsiga şåxlärni salıp, dabda qılıp ādamnı källasi båşi tegmaydigan qılip māşit såğanäkā̄. şuyerdä biråz türipqalip nā̄mazni şettä oquyäräkän sahabalar bilän.

(Он поставил колонны, а крышу сделал с ветвей деревьев с высотой роста человека. Он некоторое время жил там. Он совершал намазы со спутниками в этой мечети)

şündä bu kişi şyerdä oqup yürüp båyåğı ustunniki tubigä bårip qutba oquyäräkän päyğambärimis. biråz oqup yurgändä bir sahaba ya raşüliållå qaçanğaça tikkä turıp oquysiz, bir minbär yasayıq şüŋä şıqıp oquŋ degända māqul depti, mäyli depti. şünibilan bir minbär yäsäpti. minbärni mänayergä qoyip, imamıŋ ong täräfiga qoyip, päyğambärimis endi ustungä qaramastin minbärgä çıqıpti. minbärgä çıqså, ållåni quduräti ustun bozlåpti. bozlåpti hi-hiläp. ondan keyin bårip bár åzdän keyin xutti halıqı botadın äcräp qåğan tüyädäk bozlåpti. ondan keyin bårip ånåni emçägidägi bålåğa oxşap baqırıp yığlåpti teydi.

(В то время наш господин Пророк читал намаз и совершил хутбу около той колонны. Через некоторое время один из сахаба сказал ему: эй, Посланник Бога, до каких пор вы будете молится на ногах, для вас мы построим минбар, и вы будете молится на минбаре. Пророк сказал «согласен».

Таким образом, построили минбар. Минбар поставили на правую сторону имама. После того Пророк, не приближаясь к колонне, поднялся на минбар. Он поднялся на минбар и тогда с силой Божьей колонна начала плакать. Плакала как верблюд, потерявший детеныша)

6. päyğambärimis darhål turippårıp ustunni quçåqlåpti. qaltıråy båşlåpti ustun. unıŋ ādını hannana dep nam qoyıptı. hannana degän söz yığlåq ustun degän sözäkän.

(Пророк тотчас поднялся и пошел, обнял колонну. Колонна начала дрожать. (После того) он дал имя колонне как «плачущая») 8) ey hannana yığlåmå, ägär seni qaysı çårvåqtin käsipkägän bolsa, şu çårvåqqå köçät qılay. qaytadin tåmur ålip, mevänni xalq yesün. ägär üni xaxlamasäŋ seni cännätkä köçät qılåy. ållånıŋ doslårá, ållånıŋ sålıq bändäläri mevänni yesün deptü.

(эй, «плачущая», не плачь (сказал он). Я сделаю тебя саженцем на тот сад, из которого тебя срубили и привезли. Ты заново пустишь корни и будешь расти, твои плоды будут есть люди. Если ты этого не хочешь, я сделаю тебя саженцем в райский сад. Друзья Аллаха и его верные слуги будут есть твои плоды (сказал он))

7. şunda sahabalar oturup äşitipti bärini endi. şunda päyğambärimis ikkisini birini xayla tegändä, ya raşüliållå bu påniy dunyå bilän men qızıqmaymā , meni cännätkä köçät qılıŋ, ållånıŋ doslåri mevämni yesün deptü.

(Спутники сидели (там) и все слушали. Пророк сказал (колонне): выбирай одно из двух. Колонна ответила: «Эй, пророк Аллаха, мне не интересен этот мир переходный, посадите меня в рай саженцем и друзья Аллаха пусть кушают мои плоды)

8. şuni bilän payğambärimis vādä qıptı qıyåmättä cännätkä köçät qılışnı. änä şündä ustun yığlåğån våxtidä båysülüqara digän bir ävliyä bäy kişi bårākā. qaçån şu ustunni yığladi dep hängämä qılsa yığlåräkän. ey mominlär, e xalıq, bir qurğåq ustunğå ållå cån påydå qılıp şunçålik yığlåtip payğambärimizi oquyduğån qutbasini äcrälip qoğannankey: şundåq yığlåyti, payğambärni yüzüni körüpturip negä bizlā yığlåmåymiz? yığlåŋlår, payğambärimizni tirik våxtidä ziyårat qılip yığlåŋlår, sundåq degänäkän.

(Таким образом, Пророк обещал ей сделать ее саженцем в райском саду в Судный день. В те времена, когда колонна плакала, там находился святой и богатый человек по имени Байсулукара. Когда разговор шел о колонне и ее плаче, этот человек все время плакал и говорил: эй вы, верующие, эй вы, народ! Всевышний оживил и заставил плакать сухую колонну. Почему не плачем мы, (каждый день) видя лицо Пророка? Плачьте, увидев живого Пророка. Так говорил он).

1.2. Разговор о посте

сказитель: Саидваккас Бердыев, 88 лет, с начальным образованием, живет в селе Карабулак с момента рождения (за исключением периода службы в рядах Советской армии) без выхода на другие регионы.

Сокращения:

S. B.-Саидваккас Бердыев.

Y.–Исследователь и его напарник.

1. S. B.-roza tutqan ādam käm jüdä. keçä meni cerikıf áftarğa çaqırıvdı. tüşsäm bäri åçıq. o äcäptåvür yiğitlär åçıq. öv, roza neyä tutmadıŋlar? e: dådä, yaramaymıs rozağa, deydi.ō zümni ciyällärim:äm tutmaptı, bäräkållå tedim. siz rōzasizma? hä, rōzamän.

(Люди, держащих пост очень мало. Вчера Жериков пригласил меня на ифтар. Пошел туда, (смотрю, сидят) одни не державшие пост. (Я говорил им), ну, почему вы пост не держали? (Те ответили) мы не можем держать пост. Даже мои племянники не держат (оказывается). Я сказал им «молодцы». (они) спросили: вы держите пост? Да, я держу)

2. Y:-siz rōzasiz-da?

(-Вы держите пость, да?)

3. S. B.-hä, men rozanī ömürbåt qoyğånım yoq. paqat ärmiyädä yürüp rozanī şundåq tutålmay qaldım. bolmasa mäsälän valla rozağa çidåyalmäy açıvarğanları boldı, deydi. ö, sen tåşni yalağansan sen neyä rozaŋnı açmaysan, deydi maŋa. hä, allāa şükür, mänä yāşım ikkäm toqsånğa keläxäldi rozamnı qoyğånım yoq, xuda xāläsä...

(Да, я держу пост. Всю жизнь я держал пост. Только в период службы в армии не мог держать. Говорили, что были (люди), которые не выдержали и перестали поститься. Мне говорят, ты – упорный человек. Да, слава Аллаху, вот мне восемьдесят восемь лет, и я (никогда) не переставал держать пост)

4. Y.-hā çärçämäŋ, tağa

(-Да, не уставайте дядя)

5. S. B.-birxilläri tutmaŋ, çärçäp qālasiz teydi. allāa şükür, allā qanāat berädi.

(Некоторые мне говорят: не держите пост, а то устанете. Хвала Аллаху, он даст силу и терпение)

Литература

Абдуллаев, Ф. А. (1961). *Хоразм шевалари.* Тошкент.

Агаджанов, С. Г. (1969). К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана. *Известия АН Туркменской ССР*. Ашхабад. 1977, № 4-сер. общ. наук.

ал-Кашгари, Махмуд (2005). *Диван Лугат ат-Турк/Перевод и предисловия* З.-А. М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс.

Banguoğlu, T. (1988). Oğuzlar ve Oğuzeli üzerine. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. *Belleten*. 1959. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Баскаков, А. Н. (1988). *Историко-типологическая фонология тюркских языков.* М.: Наука.

Баскаков, Н. А. (1952). *К вопросу о классификации тюркских языков. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка.* Т. XI. Вып. 2. М.

Батманов, И. А. (1934). *Вопросы классификации узбекских говоров. Проблемы языка.* Том 1.

Бегалиев, М. К. (2007). *Ўзбек тилининг* Қорабулок шеваси лексикаси. Тошкент: Iqtisod-Moliya.

Боровков, А. К. (1953). Вопросы классификации узбекских говоров. *Известия АН УзССР.* Сер. Общ. наук. № 5.

Далабой Ўғли, Абдумавлон. Қорабулоқ тарихи. 1-нашри, 1994 йил. 2-нашри/Абдулқодиров Элдор қайта ишлаган. Босилган ери ва йили кўрсатилмаган.

Deny, Jean. (2000). *Türk Dili gramerinin temel kuralları (Türkiye Türkçesi).* Ankara.

Муҳамаджонов, Қ. (1983). Жанубий Қозоғистондаги Ўзбек шевалари морфологияси. Тошкент: Фан.

Муҳамаджонов, Қ. (1968). Чимкент шевалари унлилари. *Ўзбек тили ва адабиёти.* No 2, 75-76 Б.

Муҳамаджонов, Қ. (1969). Шимолий Ўзбек шеваларида ҳозирги замон феъл формалари (Қорлуқ группа шевалари асосида. *ўзбек тили ва адабиёти.* No 2, 65-68 Б.

Муҳамаджонов, Қ. (1977). Жанубий Қозоғистон Ўзбек шеваларида кўмакчи феъл. *Ўзбек тили ва адабиёти.* No 4, 67-69 Б.

Муҳамаджонов, Қ. (1978). *Жанубий Қозоғистондаги Ўзбек шеваларида сўз ясалиши. Ўзбек тили ва адабиёти.* No 4, 72-76-Б.

Муҳамаджонов, Қ. (1981). *Жанубий Қозоғистондаги Ўзбек шевалари* (Қорлуқ *ва* Қипчоқ тип шева материаллари асосида). Тошкент: Фан.

Поливанов, Е. Д. (1931). Образцы не-иранизированных (сингармонистических) говоров узбекского языка. I. Говор города Туркестана // *Известия Академии наук СССР.* С.511-526.

Поливанов, Е. Д. (1929). *Фонетическая система говора кишлака Икан* (Туркестанский уезд). Известия Академии наук СССР. М. С.526-537.

Рашид ад-дин. (2009). *Джами ат-таварих.* Фотокопия рукописи Британского музея. ИВАН СССР. ИФВ-242. л. 410-412.

Rentzsch, Julian. (2008). Notes on Some Turkish Vowel Developments. *Acta Orientalia.* S. 69, s. 5-29.

Soucek, Svat. (2002). *A History of Inner Asia*. Cambridge University Press.

Türk Dili kitabı.(2006). Editör Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekkaya. İstanbul: Duyap.

Юдахин, К. К. (1927). Некоторые особенности Карабулакского говора. *В. В.Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели.* Ташкент: *Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами.* С. 405-432.

Юлдашев, Ҳошимбой. (2004) *Ташкент тарихи. Тарихий-маданий маълумотнома.* Чимкент: «Чимкент» нашриёти.-157 Б.

Ўзбек диалектологияси. Университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун дарслик. *Тошкент: Ўқитувчи.*

G'azi Alim. (1935). *Özbek şevalari tasnifida bir taçriba.* Taşkent.

Интернет-источники

Агаджанов, С. Г. (2009). К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана. *Известия АН Туркменской* ССР. 1977, номер 4-сер. общ. наук > http://www.kyrgyz.ru/?page=28 (March, 2009).
Бейсембиев, Тимур. (2009). *Казахско-узбекские связи в прошлом*
http://turkolog.narod.ru/info/I262.htm (February, 2009).
Bowern, Slaire; Güşlat, Aygen. (2009). *Proto Oghuz Sase Morphology*
http://www.ruf.rise.edu/~bowern/Mypapers/Oghuz.pdf (June, 2009).
Гумилев Л. Н. (2009) Этнос и ландшафт
http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article91.htm (April, 2009).
Гумилев Л. Н. (2009). Древные тюрки. Глава XVIII. Конец тюркютов
http://gumilevica.kulichki.net/OT/ot18.htm (March, 2009).
Казахстан в средневековье. (2009).
http://works.tarefer.ru/33/100974/index.html# (March, 2009).
Камолиддин Ш. С. (2006). Древнетюркская топонимия Средней Азии. Ташкент: Главная редакция издательско-типографической акционерной компании «Шарк», 2006
www.ori.uzh.ch/research/centralasia/TradeinCentralAsia/Kamoliddin_2006_ unpubl_Toponymy.pdf.
Klyashtornyi Sergei G. (1997). The Oghuzs of Central Asia and The Guzs of the Aral region. *International Journal of Central asian Studies. Volume 2 1997*
http://www.iacd.or.kr/pdf/journal/02/2-01.pdf
Korkmaz, Zeynep (2009). Oğuz Türkçesinin tarihi gelişme süreçleri ve Divanü lûgat-it Türk http://www.kasgarlimahmud.org/zeynep_korkmaz-Oguz_turkcesi.htm (June, 2009).
Природа и ланшафт ЮКО. (2009).
http://www.southkazakhstan.som/nature-wild-life (April, 2009).
Серебренников Б. А. (2009).-Общее языкознание
http://www.classes.ru/grammar/115.Serebrennikov/chapter3/ html/unnamed_18.html (Febriary, 2009)
Соғуний А. (2009). Туркистон қайғуси
http://www.ziyouz.som/index.php?option=som_sontent&task= view&id=2874&Itemid=204 (June, 2009).
Тайны древнего Жанкента. (2009). Почему огузы покинули свои сырдарьинские крепости?
http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1132816080 (March, 2009)
Южно-Казахстанская область
http://ru.wikipedia.org/wiki/Yujno-Kazahstanskaya_oblast' (February, 2014).
Государство Огузов > http://decan.kz/gosudarstvo-oguzov.html (March, 2009).
Karabulak (2009) > http://ru.wikipedia.org/wiki///Karabulak_(Almatinskaya_oblast') (March, 2009).
http://www.zaysan.vko.gov.kz
http://kz.otyrar.kz/2015/03/

SAHALAR (YAKUTLAR) VE SAHA TÜRKÇESİ

M. Fatih Kirişçioğlu

Saha Yeri
(Saxa Sire)
© Doğan Çolak

1. İç ve dış adlandırma

Sahalara 'Yakut' kavim adı Tunguzlar tarafından verilmiş, kendileri 'Saxa' adını kullanmışlardır. Tarihî efsanelerinde bu isim 'Uraañxay Saxa' olarak geçmektedir (İnan 1968: 20). Bu da Sahaların Tuvalarla aynı boya mensup olduğunu göstermektedir (Poppe 1959:671; Caferoğlu 1988: 2). 'Saxa' adının komşuları Tunguzlarda 'yako', Buryatlarda *-t* çokluk eki ilavesiyle 'Yakut' şeklinde kullanıldığı açıktır. Böhtlingk, *Saha* kelimesinin Tunguzcada kullanılan 'yako' ve 'yoko' kelimeleriyle aynı olduğunu (1964: XXXIV); Radloff, Buryatlarda 'yaka', 'yoka' kelimelerinin bulunduğunu ve 'yakit' kelimesinin ön isim olarak kullanıldığını (1908: 53); Kafesoğlu ise, 'yaka' ve 'saha' kelimelerinin aynı kelimeler olduğunu (1983: 51) belirtmiştir. Gerçekten Genel Türkçe *yaka* 'kenar, kıyı' kelimesinin *y-* > *s-* ve *-k-* > *-x-* ses değişiklikleri sonucunda 'Saxa' şekline geliştiği bellidir.

Sahalar 1990 yılında kısmen bağımsızlık kazanınca devletlerinin adını Saha Cumhuriyeti olarak değiştirmişler, 'Yakutya' adını da parantez içinde vermeye başlamışlardır. Yakutistan adını da 'Saha Sire' (Saha Yeri) olarak değiştirmişlerdir (Vinokurova 1992: 72).

2. Din ve kültür

1682 yılında *Saha Sire*'nin (Saha Ülkesi) Ruslar tarafından tamamen ele geçirilmesine kadar Sahalar, Eski Türk İnanç sistemine dayanan bir sisteme inanıyorlardı. Bu inanç sisteminin Sahalardaki adı *Kut-Sür İteğele* (Kut-Sür İnancı) veya *Ayıı Tañara Üöreteğe*'dir (Tanrı İlmi-Öğretisi). Sahaların günlük hayatlarında Kut-Sür inancının derin izlerini her zaman görmek mümkündür. *Kut-Sür* 'Hayat-Can' bütün canlı varlıkların canıdır. İnsanın canı üç unsurdan ibarettir. *Buor kut* (toprak-can); *Salgın kut* (hareket eden, esen hava-can); *İye kut* (ana can). Bu üç kutun birbirleri ile ilişkileri bozulduğunda insan hastalanır ve ölür.

Bazı Sahaların rivayetine göre kut, *Ürüñ Ayıı Toyon* tarafından verilmektedir. İnanışa göre kâinat üç kısma ayrılır. *Orto Doydu* insan, bitki ve hayvanların yaşadığı yeryüzüdür. *Üöhe Doydu* ise gökyüzüdür. Göğün dokuz katı vardır ve her katta bir tanrı oturmaktadır. Ama bu tanrılar Ürüŋ Ayıı'nın görünüş değiştirmiş şeklidir. Bunların hepsinin farklı farklı görevleri vardır. *Allara Doydu* ise yeraltıdır. Burada *abaahı* denilen kötü ruhlar vardır. Bunlar insanın sürünü yani canını çalmaya çalışırlar. Ayrıca insanlara yardım eden *iççiler* yani iyi ruhlar vardır (Vasilyev 2006: 15 vd.; Kirişçioğlu 2007: 234 vd.). Sahaların inanışına göre her şeyin bir ruhu vardır ve bu ruhlara saygı göstermek gerekir. Eve ilk girildiğinde, ateş yakıldığında, ormana gidildiğinde hep bu ruhlara hürmet etmek gerekir. Bütün bu inanışı ve manevî ritüeli ise yeryüzünde *oyuun* (erkek bakşı) ve *udağan* (kadın bakşı) adı verilen bir tür 'din görevlileri' yürütmektedir.

Tabii ki egemenlerin operasyonları sonucunda bugün bu tür insanları bulmak zorlaşmıştır. Ortada görünen, sadece folklorik unsurlardır. Diğer Sibirya bölgelerinde de olduğu gibi, Hristiyanlaştırma siyaseti Sahalarla ilgili olarak Rus sömürgeciliğinin aracı olarak kullanılmıştır. 18. yüzyıla kadar Sahaların Hristiyanlaştırılması üzerinde pek durmayan Rus yönetimi, 1720'de Çar I. Petro'nun emriyle

Saha Yeri
(Saxa Sire)
© Doğan Çolak

Hristiyanlaştırmaya önem vermiştir. Hristiyanlaştırma siyasetinde mükâfat, vergilerden muafiyet, Saha dilinde yayınlar ve ayinler gibi araçlar kullanılmıştır. Bu siyasetin sonucunda 19. yüzyılın sonuna doğru Sahaların çoğu Hristiyanlığı kabul etseler ve Rus isimlerini kullanmak zorunda kalsalar da, toplum içten içe eski inançlarını korumuş ve Şamanizm'in tesiri devam etmiştir (Hayit 1987: 49,50). Bugün Sahaların eski inanışlarından devam ettirdikleri en önemli sosyal olaylar, bahar karşılama bayramı olarak kutladıkları *Isıax* 'Kımız Serpme Bayramı' ve halaya benzeyen *ohuoxay* danslarıdır.

3. Coğrafya ve nüfus

Yakutistan'ın yüz ölçümü 3,062,100 kilometrekare olup, batıdan doğuya 2,300 km, kuzeyden güneye 2,000 km'dir. Bu topraklar eski Sovyetler Birliği'nin % 14'ünü, Rusya Cumhuriyeti'nin %18'ini teşkil eder. Ülkenin kuzeyinde Laptev denizi ve Kutup denizine doğru Novosibirsk adası, batıda Krasnoyarsk (Kızılyar), güneyde Çita ve Amur eyaletleri, güneydoğuda Habarovsk ve doğuda Magadansk vilayetleri yer almaktadır. İdare merkezi Lena nehri üzerindeki Yakutsk şehridir. Yakutsk'un Moskova'ya uzaklığı 8,468 km'dir. Diğer şehirleri Aldan, Olekminsk, Sredne-Kolumsk, Tommot, Verkhoyansk ve Vilyuysk'tur. Yakutistan'ın 2010 yılı nüfus sayımına göre kendisini 'Saha' olarak tanımlayanların nüfusu 478,085'tir, bu nüfusun 193,251'i şehirlerde, 284,834'ü kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Saha nüfusu Rusya Federasyonu'nun % 0,35'ini teşkil etmektedir. Bir göller ve nehirler memleketi olan Yakutistan'da en büyük nehir Laptev denizine dökülen Lena'dır (Yalyuyane). Lena nehrinin uzunluğu 4,270 km olup 2,745 km'si Yakutistan topraklarındadır. Diğer önemli nehirleri arasında Kirenge, Yana, Vitim, İndigirke, Olyakma, Aldan, Vilyuy, Anabar, Koluma ve Olenek sayılabilir. Yakutistan'da 7-9 ay devam eden kış mevsiminde, ısı kuzeydoğu bölgesinde -70 santigrat dereceye kadar düşer. Yakutistan'da ilkbahar ve sonbahar kısadır. Yaz mevsimi de iki-iki buçuk ay sürmekte olup ortalama yaz sıcaklığı 20 santigrat derecedir.

Bir ormanlar memleketi olan Yakutistan'da 1.380.000 kilometrekare arazi ormanlarla kaplıdır. Ekonomi de avcılık ve balıkçılığa dayalıdır. Ülkede tarıma elverişli alan azdır. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, bilhassa rengeyiği ve at yetiştiriciliği yaygındır. Yakutistan yer altı madenleri yönünden de zengin bir ülkedir.

4. Tarihi arka plan

Sahaların yaşadığı bölgelerde en eski insan izleri Yukarı Paleolite devrine (MÖ 20-10 bininci yıllar) aittir. Sahaların yazılı edebiyatları 19. yy. başından itibaren şekillenmeye başladığı için hipotezler

ve tarihî destanlar dışında sağlam kaynaklara ulaşmak zordur. Bu yüzden Sahaların kökenleri daima tartışma konusu olmuştur.

Öncelikle taşıdıkları kavim adına bakarak Sahaların, tarihî *Saka*larla alakası olduğu öne sürülmüş (İnan 1968: 20), sonra da Sahaların güneyden kuzeye göç ettiklerini belirtmek için bugün Minusinsk bölgesinde yaşayan *Sagay* Türkleri, Sahaların ataları olarak gösterilmiştir (Akiner 1983: 391). Bu görüşler Poppe ve Caferoğlu tarafından reddedilmiş, zamanla İnan da bu fikrinden vazgeçmiştir (Poppe 1959: 671; Caferoğlu 1988: 2-3). İnan ve Hayit, Sahaların ana Türk kitlesinden tarihten önceki zamanlarda ayrıldığını ve Çin kaynaklarında Guligan olarak geçen kavmin Tunguzlarla karışmasından meydana geldikleri görüşündedir (Hayit 1987: 44). Orhun Abideleri'nde *Üç-Kurıkan* olarak zikredilen (Tekin 1988: 8-38) Guliganların Baykal gölünün çervesinde, Selenge ırmağının aşağı kıyılarında Angara ve Lena nehirlerinin yukarı bölgelerinde yaşadıkları tespit edilmiştir (Menges 1978: 247). Ögel, antropologlara dayanarak bu Kurıkanların Sahaların ataları olmadığını, sadece Altay ve Sayan dağlarından Yakutistan'a kadar Türkçe konuşan kavimler arasında münasebet kuran ortadaki bir Türk kavmi olduğunu belirtmiştir (1984: 202). Kafesoğlu'nun MÖ 700'lerden itibaren Minusinsk havalisinde Androva kültüründen farklı olarak bir 'Karasuk' kültürünün doğduğunu ve Güney Sibirya'yı, Baykal bölgesini, Moğolistan'ı ve Yedi-Su havzasını tesirine alan bu kültürün Çin ile Rusya arasında teması sağlayan kavimler kitlesine ait olduğunu hatta, bu coğrafî ayrılığın lehçelerin doğmasına yol açtığını belirtmesi (Kafesoğlu 1983: 50-51), dil tarihî açısından da dikkat çekici bir noktadır.

Antropologlar da, Sahaları Moğollardan ayırarak Orta-Asya ve Sibirya Kırgız-Kazak grubuna dâhil etmişlerdir (Menges 1955: 109-113). Sahaların etnik kökeninde beş dönem olduğu ileri sürülmüştür. Bu dönemler: *Eski Türk Dönemi, Kurıkan Dönemi, Moğol Dönemi, Eski Saha Dönemi ve Geç Saha Dönemi*'dir. Bugün Sahalar hakkındaki en sağlam bilgi onların yurtları konusundadır. Buna göre, Baykal gölü ve civarı, İrkutsk havalisi ve Yenisey boyları bunların yurtları olmuştur (Radloff 1908: 77).

Sahaların Rus istilasından önceki tarihleri hakkında, az sayıdaki yazılı kaynaktan sağlıklı bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Sahalar, güneyde Baykal gölü civarında Lena ve Vilyuy nehirlerinin aşağı kısımlarında eski kavim hayatlarını devam ettirirlerken bugüne kadar tespit edilemeyen büyük bir tarihî hadise sonucunda yurtlarından göçerek kuzeye doğru hareket etmişlerdir. Türkologların tetkiklerine göre bugünkü vatanlarına 13-14. asırlarda gelmişlerdir (İnan 1959: 24; Hayit 1987: 45; Menges 1978: 247; Radloff 1908: 54). Bu bölgede 16. asrın sonlarında henüz Sibirya'da yayılmakta olan Rusların Ob ve Yenisey nehri civarına kadar geldiklerinden habersizdirler. Sahalar o zamana kadar *Kangalas*, *Megin*, *Borogon*, *Betun* ve *Baturus* boylarının teşkil ettiği bir *toyonluk* sistemi içinde yaşıyorlardı. Her boyun damgası, bayrağı, askeri parolası ve mukaddes saydıkları bir kuşu vardı. Hakanları Uluu Toyon da Kangalas boyunun beyi Tığın Toyon idi. Ruslar, 1552'de Kazan Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra, 1577'de Sibir Hanlığı'na girdiler ve 1598'de Sibir Hanlığı'nı yıktılar. Rus ordusu Ob nehri etrafında 1594'te Surgut, 1596'da Narım, 1602'de Ket ve 1604'te Tom (Tomsk) gibi istihkâmları kurduktan sonra Vah Elaguy, Tım Sım ve Kati nehirleri yoluyla Yenisey'e ulaştılar. Ruslar, Sahaların varlığını kendilerine esir düşen Evenkilerden öğrenmişlerdir (Hayit 1987: 47).

1620 yılında Pende isimli tüccar, kırk kadar Rus askeri ile birlikte Yeniseydeki Turuhan istihkâmından Yakutsk şehrine geldi. Saha destanlarında Pende ile Sahaların ulu toyonu (büyük reisi) Tığın Toyon arasında geçen görüşmelerden bahsedilir. Ruslar 1630 yılında Lena nehri kıyısında bir koruma kalesi inşa etmeleri üzerine Sahalar bu kaleyi ortadan kaldırdılar. Rusların Yakutistan'ı tamamen işgali 18. asrın sonuna kadar sürmüştür (Akiner 1983: 391; Kirişçioğlu 1997: 1560).

Rusya'daki 1905 İhtilali Sahalara biraz hürriyet ve milli kültür alanında çalışma imkânı verince 1906 Ocak ayı başlarında 'Yakut Millî Birliği' kuruldu. Saha aydınları, Rus hükümetine bir bildirge vererek toprak ıslahatı, yeni idare yapısı ve vergiler konusunda Yakutistan'ın iç işlerine karışmamasını ve Yakutistan'ın muhtar bir eyalet olarak idare edilmesini istediler ve halkı bu konular etrafında şuurlandırdılar. Bu gelişmeler sonucunda Sahalar 27 Nisan 1906'da ayaklandılar, fakat ayaklananlar tutuklanarak en ağır cezalara çarptırıldılar.

27 Nisan 1922'de Yakut Avtonom Sovyet Sosyalist Respublikası (YASSR) kuruldu. 21 Ocak 1923'te ise hükümeti teşkil ettirildi. Devlet başkanlığı vazifesine Saha kökenli Platon Alekseyeviç Oyunskiy,

Saha Yeri
(Saxa Sire)
© Doğan Çolak

başbakan olarak da yine Saha kökenli I. N. Barahov seçildi. Sovyetler Birliği'ndeki son yapılanmalar neticesinde 27 Eylül 1990 tarihinde 'Yakut-Saha Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Egemenlik Deklarasyonu' ilan edilmiş, 20 Aralık 1991'de de doğrudan başkanlık seçimi yapılmıştır. Cumhuriyetin adı önce 'Yakut-Saha Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti', sonra 27 Aralık 1991'de 'Saha Cumhuriyeti' oldu ve 'Yakutya' kelimesi de parantez içinde verilmeye başlandı. Mevcut sistem bir başkanlık sistemidir, iki yüz kişiden oluşan *İl Tümen* adlı bir de parlamento vardır.

5. Ortografi

Eldeki bilgilere göre Sahalar Kuzey'e göç etmeden önce Orhun Türk alfabesini biliyorlardı. Bu alfabe hakkında Sahaların millî destanları olan olonholarda da bilgi vardır. Arkeologların araştırmalarında da Lena nehri kıyısındaki mağaralarda Orhun yazısına benzeyen yazılar bulunmuştur. Orhun alfabesini kullanmış olsalar da Sahaların kuzeye göç ettiklerinde kullandıkları bir alfabe bulunmadığı biliniyor.

A. Uvarovskiy'in (1800-1862) 1848 yılında Sahaca ilk yazılı eser olarak bilinen *Axtılar* 'Hatıralar' adlı eser Rus Kiril harfleriyle yazılmıştır. Bu alfabede bazı değişiklikler yapan *O. Böhtlingk*'in ardından *Pekarskiy* ve *Wilhelm Radloff*'un da bu alfabeyi kullandığını söyleyebiliriz (Kirişçioğlu 2004: 39-40).

Bu yıllarda bir Saha Türkü olan *Semen Andreyeviç Novgorodov* (1892-1924) adlı poliglot dil bilimci, Saha Türkçesinin bütün seslerini içine alan 33 harfli Latin alfabesini ortaya koyduğu *Sahaca Alfabe Kitabı*'nı *N. E. Afanasyev* ile birlikte 1917'de yayımlamıştır. Bütün Türk toplulukları içinde Latin alfabesini ilk ortaya koyan Novgorodov'dur. Bu alfabe kitabı Saha Yeri'ndeki okullarda kullanıldıkça Sahaca bir yazı dili olarak daha geniş bir kitleye hitap etmeye başlamıştır. 1922 yılında Novgorodov yönetiminde yazılan *İlk Alfabe Kitabı*, 1923'te *Alfabe Kitabı* ve *Okuma Kitabı* bastırıldı. Nihayet, 1924 yılında da Saha Özerk Cumhuriyeti Hükümeti, Novgorodov'un hazırladığı alfabeyi resmen kabul etti. Sahaların bu Latin harfli alfabesi, 1924 ve 1929 yılında yapılan bazı değişikliklerle 1939 yılına kadar kullanılmıştır. Bütün Türk toplulukları Latin alfabesine geçtiğinde bu alfabelerde 39 farklı işaret bulunuyordu. Fakat Türk yazı dilleri için farklı Kiril alfabeleri kabul edildikten sonra, bu işaretlerin sayısı 74'e çıkmıştır. Sovyet yönetimi kasıtlı olarak bir unifikasyon (genel bir şekle sokma) işlemi yapmamıştır. Lehçelerdeki aynı sesler için farklı işaretler kullanıldığı gibi hiç gerekli olmadığı halde Rusça kelimelerin aslına uygun biçimde yazılması için *е* (ye), *ё* (yo), *ю* (yu), *я* (ya) gibi harfler de bu alfabeye dâhil edilmişlerdir. Saha alfabesinde ayrıca diğer Kiril kökenli Türk alfabelerinde bulunmayan *ҕ 'ğ'* ve *нь 'ń* (ny)' harfleri de bulunmaktadır (Kirişçioğlu 1999: 127,129).

Сахалыы сурук-бичигэ Saxalıı suruk-biçige (Saha Alfabesi)

Kiril	Adı	Latin	Kiril	Adı	Latin
А а	а	A a	П п	пэ	P p
Б б	бэ	B b	Р р	эр	R r
В в*	вэ	V v	С с	эс	S s
Г г	гэ	G g	Һ һ	һэ	H h
Ҕ ҕ	ҕэ	G‘ g‘	Т т	тэ	T t
Д д	дэ	D d	У у	у	U u
Дь дь	дьэ	Cc	Ү ү	ү	Üü
Е е*	е	*Ye ye* veya *e*	Ф ф*	эф	F f
Ё ё*	ё	Yo yo	Х х	ха	X x
Ж ж*	жэ	J j	Ц ц*	цэ	Ts ts
З з*	зэ	Z z	Ч ч	че	Çç
И и	и	İ i	Ш ш*	ша	Şş
Й й	йот	Y y	Щ щ*	ща	ŞÇ şç
К к	ка	K k veya Q q	Ъ ъ*	кытаатыннарар бэлиэ	Kalınlaştırma işareti
Л л	эл	L l	Ы ы	ы	I i
М м	эм	M m	Ь ь**	сымнатыы бэлиэтэ	İnceltme işareti
Н н	эн	N n	Э э	э	E e
Ҥ ҥ	эҥ	Ñ ñ	Ю ю*	ю	Yu yu
Нь нь	эньэ	N‘ n‘	Я я*	я	Ya ya
О о	о	O o			
Ө ө	ө	Öö			

** Rusça sözlerde*

*** Yakutça дь ve нь’de, bunların dışında, Rusça kökenli sözlerde*

6. Dil

6.1 Saha Türkçesinin Türk dilleri içindeki yeri

Saha Türkçesi, bünyesinde bulundurduğu Moğolca ve Tunguzca unsurlardan dolayı Türk dili ailesi içinde özel bir yer teşkil etmektedir. R. R. Arat, Yakut (Saha) Türkçesinin Türk dilinin Ana Türkçe döneminde Çuvaşça ile birlikte ayrıldığını kabul etmektedir (Arat ve Temir 1976:319-320). T. Banguoğlu ise; Huncanın Batı Hun Lehçesinden bugünkü Çuvaşçanın, Kuzey Hun Lehçesinden, bugünkü Yakutçanın, Doğu Hun Lehçesinden de Türk ve Tatar dilleri topluluğunun çıktığını söyler (Banguoğlu 1959: 14-15). Poppe, Yakutçanın Türk dili ailesinin Kuzey grubuna girdiğini belirtir ve muhtemelen 14.yüzyılda Türk dillerinin bir grubundan -şimdiki Tuvacaya dayanan bir koldan- ayrıldığını belirtir (Poppe 1959: 671).

Benzing, Yakutçayı Dolganca ile birlikle Kuzey Sibirya grubuna dahil etmiştir (Benzing 1979: 6-7). Menges, Yakutçayı Kuzeydoğu, Doğu Sibirya veya Yakut grubu olarak ele almış ve bu gruba Dolgan, Yakut tesirindeki Nganasan (Tavgu) - Samoyed lehçelerini de dahil etmiştir. Menges’e göre, Tuva grubu Abakan-Hakas grubuyla Yakut grubu arasında geçiş özellikleri göstermekledir (Mengez 1976: 10-12). Ramstedt ve Ligeti, Yakutçayı Çuvaşça gibi ayrı bir Türk lehçesi olarak ele almışlardır (Arat ve Temir 1976: 316).

Saha Türkçesinin Türk lehçe ve şiveleri içindeki yerini en sağlam olarak Poppe ve Arat tespit etmişlerdir. Poppe’ye göre diğer bütün Türk lehçeleri gibi Yakutça da bir (z) ve (ş) dilidir ve Yakutça, Çuvaşçanın ve Moğolca ile öbür Altay dillerinin (r) ve (l)’ye sahip olduğu kelimelerde, (z) ve (ş) seslerinden gelişmiş seslere sahiptir. Mesela: Sahaca: *toğus* ‘dokuz’, Eski Türkçe: *tokuz*, Çuvaşça: *tăxxăr*; Sahaca: *kııs* ‘kız’, Eski Türkçe: *kız*, Çuvaşça: *hĕr* (Poppe 1959: 671). Arat ise; *t ~ ñ* ve *s ~ y* ses denkliklerine dayanarak, Yakutçayı lehçe grupları içinde *t-* grubu olarak ele almıştır. Tasnif şemasında da bir Ana Türkçe veya Eski Türkçe devresinden bir *s-* grubu çıkararak buna *Eski Yakutça* adını vermiş ve buradan da bir alt bölüm olarak t- grubunu çıkarmış ve bunun içinde Yakutçayı vermiştir (Arat ve

Saha Yeri
(Saxa Sire)
© Doğan Çolak

Temir 1976: 317, 325). En son tasnif yapan araştırmacılardan Claus Schöning ise Sahacayı Halaççа ve Çuvaşça ile birlikte 'Yaygın Türkçe Dışı Türk Dilleri' içinde ele almış; özelde ise, 'Lena Grubu Türk Dilleri' içinde belirtmiştir (Schöning 2013: 227 vd.).

Ses bilgisi

Ünlüler

Sahacada ünlü sistemi diğer Türk lehçe ve şivelerinden biraz daha karışıktır. Sahaca diğer Türk lehçelerindeki sekiz kısa ünlünün yanı sıra, Türkmence, Kırgızca ve Gagauzcada da yer alan uzun ünlülere (/aa/, /ee/, /ıı/, /ii/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/) ve bunlara uygun ikiz ünlülere (/ıa/, /ie/, /uo/, /üö/) sahiptir. Diğer Türk lehçe ve şiveleri ile karşılaştırıldığı zaman, kısa ünlülerin Eski Türkçe (ET) ünlülerine dayandığı görülmektedir:

ET */a/* > Sahaca (S.) */a/* (ilk hece) *at* > *at* 'at', *adak* > *atax* 'ayak', *tart-* > *tart-* 'tartmak, çekmek';

ET *a* > S. *ı* (ilk hece) *yat-* > *sıt-*'yatmak, uzanmak', *ay* > *ıy* 'ay', *saç-* > *ıs-* 'saçmak';

ET *a* > S. *o* *art-* > *ort-* 'artmak, çoğalmak', *ocak* > *ohox* 'ocak, soba';

ET *u* > S. *o* *olur-* > *olor-* 'oturmak, yaşamak', *ortu* > *orto* 'orta';

ET *e* > S. *e* (ilk hece) *er* > *er* 'erkek', *sen* > *en* *kel-* > *kel-* 'gelmek', *keç-* > *kes-* 'geçmek';

ET *ė* > S. *i* (ilk hece) *ėki* > *ikki* 'iki', *ėl* > *il* 'yabancı', *ėlt-* > *ilt-* 'iletmek', *ėşit-* > *ihit-*'işitmek';

ET *i* > S. *e* (ilk hece) *til-* > *tel-* 'dilimlemek, kesmek';

ET *o* > S. *o* (ilk hece) *ot* > *ot*, *ok* > *ox, örtü* > *orto* 'orta', *tod-* > *tot-* 'doymak', *olur-* >*olor-*'oturmak, yaşamak', *boyn* > *mooy* 'boyun';

ET *ö* > S. *ö* (ilk hece) *öl-* > *öl-, kör-* > *kör-* 'görmek', *söz* > *ös, kötür-* > *kötür-* 'götürmek', *ör-* > *ör-;*

ET *ö* > S. *o* (ilk hece) *tök-* > *tox-* 'dökmek, akıtmak', öküz > *oğus;*

ET *ı* > S. *ı* *sıķ-* > *ık-, biç-* > *bıs-* 'biçmek', *ķızıl* > *kıhıl* 'kırmızı';

ET *i* > S. *ı* (ilk hece) *inek* > *ınax, bıt* > *bit, tıl* > *til* 'dil, kelime';

ET *u* > S. *ı* (ilk hece) *bulut* > *bılıt* 'bulut';

ET *i* > S. *i bil-* > *bil-, tik-* > *tik-* ‘dikmek’, *kişi* > *kihi, iç-* > *is-, kiriş* > *kiris;*

ET *i* > S. *ü it-* > *üt-, bit-* > *büt-, yit-* > *süt-* ‘kaybolmak, sönmek’;

ET *u* > S. *u ulug* > *uluu* ‘büyük’, *uzun* > *uhun, ur* > *ur,* ‘uyumak’, *tur-* > *tur-* ‘kalkmak’;

ET *ü* > S. *ü tüş-* > *tüs-, kül-* > *kül-* ‘gülmek’, *bütün* > *bütün, ürk-* > *ürk-, üç* > üs;

ET *ü* > S. *ö kömür* > *kömör, kümüş* > *kömüs, töpü* > *töbö* ‘tepe, baş’.

Bugün Türk lehçe ve şivelerinin çoğunda kısa veya normal olan ünlülerin yanı sıra Sahacada Ana Türkçe (AT) uzun ünlülerine dayanan uzun ünlü ve ikiz ünlüler vardır:

AT *aa* > S. *aa aaç* > *aas ‘aç’, baa-* > *baay-* ‘bağlamak*’, taaş* > *taas* ‘taş’, *aat* > *aat* ‘isim’;

AT *ee*, *ėė* > S. *ie kėėçe* > *kiehe* ‘gece’, *keep* > *kiep* ‘kip, şekil’, *bėėr-* > *bier-* ‘vermek’;

AT *ı* > S. *ı ıḍ-* > *ıt-* ‘göndermek’, *tıḍ-* > *tıt-* ‘engel olmak’, *kız* > *kıs* ‘kız’;

AT *ii* > S. *ii biir* > *biir* ‘bir’, *tiiş* > *tiis* ‘diş’, *kiir-* > *kiir-* ‘girmek’, *iil-* > *iil-* ‘bağlamak’;

AT *oo* > S. *uo* (ilk hece) *bool-* > *buol-* ‘olmak’, *yool* > *suol* ‘yol’, *yooḳ* > *suox* ‘yok’, *oon* > *uon* ‘on’;

AT *öö* > S. *üö* (ilk hece) *söök-* > *üök-* ‘sövmek’, *köök* > *küöx* ‘gök’, *töört* > *tüört* ‘dört’, *kööl* > *küöl* ‘göl’;

AT *uu* > S. *uu suun-* > *uun-* ‘sunmak’, *uur-* > *uur-* ‘vurmak’, *buuz* > *buus (muus)* ‘buz’;

AT *üü* > S. *üü küüḍ-* > *küüt-* ‘beklemek’, *süüt* > *üüt* ‘süt’, *küüç* > *küüs* ‘güç’;

Aslî uzun ünlülerin dışında ses olaylarına dayanan diftonglar ve uzun ünlüler de vardır:

aġ > *ıa taġ* > *tıa* ‘orman’, *yaġ* > *sıa*, *aġrıġ* > *ıarıı* ‘ağrı,’ *saġ-* > *ıa-* ‘sağmak’;

aġı > *ıa baġır* > *bıar,* saġız > *ıas;*

aġı, aġu > *uo aġuz* > *uosax* ‘ilk süt’, *aġız* > *uos* ‘dudak’;

obu, oġu > *uo toburġaḳ* > *tuorax* ‘toprak’, *oġul* > *uol, boġuz* > *buos* ‘boğaz’, *boġum* > *buom;* uġ, ub > *uu* uruġ > *uruu* ‘nesil, soy’, *sub* > *uu* ‘su’, *uluġ* > *uluu;*

ıġ > *ıı* (nadiren ii) *sarıġ* > *arıı* ‘yağ’, *aġrıġ* > *ıarıı, kıdıġ* > *kıtıı* ‘kıyı’, *satıġ*> *atıı* ‘satma, satış’;

egi, igü > *ie tegir-* > *tier-* ‘çevirmek, döndürmek’, *yigün* > *sien* ‘yeğen’;

eg > *ii, iy beg* > *bii, teg-* > *tiy-* ‘değmek, ulaşmak’; *ügün* > *üün* ‘dizgin’, *tüg* > *tüü* ‘tüy’, *külüg* > *külüü* ‘namlı’;

igi, ig > *ii elig* > *ilii* ‘el’, *tirilig* > *tirlig* > *tillii* ‘canlı’, *siġik* > *iik* ‘sidik’.

Sahacada ünlü uyumu tamdır.

Bir kelimede ancak kalın veya ince ünlüler olabilir. Örnek: *ohox* ‘ocak’, *ohoxtor* ‘ocaklar’, *ohoxçuttar* ‘ocakçılar’, *cie* ‘ev’, *cieleex* ‘ev sahibi’, *cieleexpit* ‘ev sahibiyiz’.

Saha Türkçesinde dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da, bünyesinde kısa veya uzun ünlü bulunduran fakat farklı anlamları olan kelimelerdir. Bu kelimelerin bir kısmı aşağıda gösterilmiştir:

as ‘yiyecek’/ *aas* ‘aç’ *ıt* ‘köpek’ / *ıt-* ‘göndermek’

as- ‘açmak’~ *aas-* ‘aşmak’ *is-* ‘içmek’ /*iis* ‘dikiş’

at ‘at’ /*aat* ‘ad’; *kir-* ‘kemirmek’/ *kiir-* ‘girmek’

tas ‘dış’/ *taas* ‘taş’ *tis-* ‘şişlemek, dizmek’/ *tiis* ‘diş’

xar- ‘boğulmak’/ *xaar* ‘kar’ *tur-* ‘kalkmak’ / *tuur-* ‘ellemek’

kıs ‘kış’/*kıas* ‘kız’ *ur* ‘şiş,ur’/ *uur-* ‘koymak’

Saha Yeri
(Saxa Sire)
© Doğan Çolak

Ünsüzler

Saha Türkçesinde yabancı asıllı kelimelerde kullanılan /f/, /j/, /ş/, /ts/, /şç/, /v/, /z/ ünsüzlerinin dışında Genel Türkçedeki bütün ünsüzlere sahiptir. Bu seslerden /p/-/b/, /t/-/d/, /ç/-/c/, /x/-/ğ/, /k/-/g/, /s/-/h/ karşılıklı seslerdir.

Sahacanın ünsüz sisteminde, diğer Türk lehçe ve şivelerinde ya hiç olmayan ya da seyrek bulunan birkaç ses yer almaktadır. Bunlar /ý/,/ ń/ ve /h/'dir. Alfabede *ý, y* ile işaretlenmiştir. Ayrıca *ķ* ve *k*'nin ve *ĺ* ile *l*'nin de tek harf karşılığı vardır. Bunlardan geniz *y*'si bir fonem olarak anlam farkı yapmasına rağmen sözlükte (*y nosovoy*) açıklamasıyla (*y*) ile gösterilmektedir: *ayıı* 'iş', *aý ıı* 'suç, günah'.

Orta damak ünsüzü */h/,* ünlüler arasında ve */s/*'den değişmiş olarak ortaya çıkar. Bu */s/*, eskiden beri devam eden */s/* olabileceği gibi; *ç, ş,* ve *z*'den değişen ikincil *s* de olabilir: *kız > kııs ~ kııha* 'onun kızı'; *kış > kıs ~ kıhın* 'kışın, kışta'; *bıç- > bıs- ~ bıhabın* 'kesiyorum'.

Sahacada bir ünsüz uyumundan bahsedilemez. Sadece arka dil ünsüzlerinin geniş veya dar ünlülere bağımlılığından bahsedilebilir.

Arka damak ünsüzü /x/ kelime başında sadece /a/, /o/ geniş ünlülerinden önce ortaya çıkar. Kelime sonunda -x /a/, /e/, /o/, /ö/, /ıa/, /uo/, /üö/ geniş ünlülerinden sonra görülür. Kelime başında *k*-, /e/, /i/, /ie/, /ö/, /u/, /ü/, /üö/ ünlülerinden önce bulunur. Buna karşılık -*k*, sadece /ı/, /i/, /u/, /ü/ dar ünlülerinden sonra bulunur. Bu ünsüzlerin Eski Türkçeye göre durumlarını şu şekilde gösterebiliriz: *ķ-, a* veya *o, x* ile*; ı veya u, k* ile temsil edilir: *ķaaz > xaas, ķoş- > xos-; ķız > kıız; - ķ, a, o, ıa, uo x* ile; *ı* veya *u k* ile temsil edilir: *aḍaķ > atax*, *oķ > ox*, *yooķ > suox*; *sıķ - > ık-; - k, i* ve *ü, k* ile*; e, ie, ö* veya *üö, x* ile temsil edilir: *yük- > sük-* 'toplamak, derlemek'; *köök > küöx, tök->tox-*.

Kelime başı *k*-, kendini *k*- olarak korur. İki ünlü arasındaki /-x-/, /-ğ-/'ya, /-k-/ de /-g-/'ye dönüşür: *atax…atax+a > atağa* 'onun ayağı'; *ox… ox + o > oğo* 'onun oku'; *ık... ık-abın >ıgabın* 'sıkarım', *tik.. tik-ebin > tigebin* 'dikerim'.

Ana Türkçedeki /ḍ/, Türkiye Türkçesindeki /y/ sesleri Sahacada /t/'ye dönüşmüştür: *aḍak > atax* 'ayak', *kuḍuruķ > kuturuk* 'kuyruk', keḍ- > *ket-*'giymek'. Bu durumdaki /-t-/ (< /-d-/) ile diğer /-t-/'lerden sonra ek gelse de istisnaî durumlar dışında /-t-/ değişmez: *at…ata* 'onun atı' , *kuḍ-> kut- ... kutabın* 'dökerim'.

Sahalar (Saxalar)
© old.sakha.gov.ru

Kelime başı /s-/'si önce Başkurtçada olduğu gibi /h-/'ye dönmüş, sonra kaybolmuştur: *sen* > *en, saal* > *aal,* suub > *uu, sin-* > *in-, semiz* > *emis.* Kelime sonu /-ç/, /-ş/ ve /-z/'si, /-s/ ile temsil edilmektedir: *aaç* > *aas* 'aç', *kış* > *kıs* 'kış', *küz* > *küs* 'güz'. Eğer bu kelime sonu ünsüzleri, ünlü ile başlayan bir ekin getirilmesi sebebiyle kelime içinde kalırlarsa /-s-/, /-h-/'ye döner: kııs…*kıs+a* > *kıha* 'onun kızı', *aas-…aas+a* > *aaha* 'onun açlığı'. Kökün iç sesi veya ekin ilk sesi olan iki ünlü arasındaki *-s-,-t-* ile temsil edilir: *susat-* > *uutat-, ısıg* > *itii* 'sıcak', III. teklik şahıs iyelik eki *-sı* > *-ta,* III. teklik şahıs emir eki *-sın* > *-tın,* şart eki *-sar* > *-tar.* İki veya üç heceli kelime köklerinde veya eklerde bulunan /-ş/ ve /-z/, /-t/'ye dönmektedir:

Sıfat-fiil eki *-mış* > *-mıt, otuz* > *otut,* I. çokluk şahıs iyelik eki *-mız* > *-mıt,* II. çokluk şahıs iyelik eki *-ñız* > *-ğıt,* olumsuz geniş zaman eki -maz > *-bat.* İstisnası: *kızar-* > *kıtar-.*

Kelime başı /ç-/ ve /y-/ sesleri /s-/ ile temsil edilir: *yol* > *col* > *çol* > *suol* 'yol', *yağ* > *cağ* > *çağ* > *sıa* 'yağ'. Kelime sonu /-ç/'leri, /-ş/ ve /-s/ ile birleşmiştir ve /-s/ ile temsil edilir. Bu ses, iki ünlü arasında /-h-/ olur: *küç* > *küüs, baş* > *bas, aaç-* > *as-* 'açmak'.

Şekil bilgisi

Yapım ekleri

Saha Türkçesinde isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapma ekleri olmak üzere dört çeşit yapım eki vardır.

İsimden isim yapma ekleri

+lAAx/+lOOx;+DAAx/+DOOx; +nAAx /+ nOOx: Sahiplik ifade eder ve eklendiği kelimeyi sıfat yapar: *bıtıktaax* 'sakallı, bıyıklı' (*bıtık*: sakal, bıyık); *colloox* 'mutlu' (*col*: saadet), *tuustaax* 'tuzlu' (*tuus*: tuz).

+ğI/+ğU; +kI/+kU; +ñI/+ñU: Kalıplaşmış bir aitlik ekidir. Sıfat yapan bu ek, genelde bulunma hali ekiyle birleşir: *bıyılgı* 'bu yılki' (*bıyıl* 'bu yıl); *künüskü* 'gündüzkü', (*künüs* 'gündüz'); *annıkı* 'alttaki, aşağıdaki' *(alın* 'alt, aşağı'*).*

+CIt/+CUt; +hIt/+hUt; +ńIt/+ ńUt; +sIt/+sUt: Meslekle ilgili isimler yapar: *balıksıt* 'balıkçı' (balık 'balık'); *emçit* 'ilaççı, hekim' (*em* 'ilaç); *kömörcüt* 'kömürcü' (*kömör* 'kömür').

+msAx/+msOx: Bu ek, düşkünlük ve sevgi ifade eder: *caxtarımsax* 'kadın düşkünü, çapkın' (*caxtar* 'kadın'); *doydumsax* 'ülkesini seven, milliyetçi' (*doydu* 'ülke'); *xaanımsax* 'kana susamış, cani' (*xaan* 'kan').

Isıah "Doğanın canlanması ve yazın başlangıcı bayramı" © yakutia.travel.com

+kA/+kO: Bu ek, küçültme ve sevgi ifade eder. Akrabalık isimlerinde genelde iyelik eki alır. Başka adlara eklenerek onlara kuvvetlendirme nüansı katar: *doyduka* 'taraflar' (*doydu* 'ülke, memleket'); *ebeke(m)* 'nineciğim'! (*ebe* 'nine'); *iyeke(m)* 'anneciğim' (*iye* 'anne').

+DAy/+DOy; +GAy/+GOy: Genellikle küçültme ve sevgi ifade eder: *iñiirdey* 'sinirli' (*iñiir* 'sinir'); *iyekey* 'anneciğim' (*iye* 'anne'); *segertey* 'şipşirin' (*seger* 'cana yakın').

+çIk/+çUk: Sevgi ve küçültme ifade eder: *doğoççum* 'dost' (*doğor* 'arkadaş'); *çuoraançık* 'küçük çan' (*çuoraan* 'çan'); *albınçık* 'şeytan gibi' (*albın* 'şeytan').

+kAAn/+kOOn;+xAAn/+xOOn: Aidiyet ifade eder, sıfatlarda artırma derecesi belirtir: *bökçögörköön* 'kambura ait' (*bökçögör* 'kambur'): *üçügeykeen* 'çok güzel' (*üçügey* 'iyi').

+lIk/+lUk; +DIk/+DUk; +nIk/+nUk: Zarf, alet, mekan fonksiyonunda isimler yapar: *itiitik* 'sıcakça' (*itii* 'sıcak), *kıratık* 'azıcık, hafifçe' (kıra 'küçük, hafif'); *tennik* 'eşitçe' (*ten* 'eşit, denk').

+lII/+lUU; +DII/+DUU; +nII/+nUU: Gibilik ve benzerlik ifade eden bu ek, zarf fonksiyonunda isimler ve dil isimleri yapar: *abaahıhı* 'delicesine' (*abahı* 'kötü ruh'); *kıstıı* 'kız gibi' (*kıs* 'kız'); *Nuuççalıı* 'Rusça' (*Nuuççа* 'Rus'), *Saxalıı* 'Yakutça' (*Saxa* 'Yakut') gibi.

+tIñI/+tUñU: Bu ek, benzerlik ve gibilik ifade eder. Sıfat fonksiyonunda isimler yapar: *içigestiñi* 'kalınca' (*içiges* 'kalın, sıcak'); *akaarıtıñı* 'aptalımsı, mankafa' (*akaarı* 'ahmak, sersem'), *küöxtüñü* 'yeşilce' (*küöx* 'yeşil').

+çAlIItA: Bu ek yakınlık sayıları yapar, bu ek aynı fonksiyondaki +çalı/+çelii ekinin türemiş bir şeklidir: *uonçalıta* 'on kereye yakın' (*uon* 'on'); *süüsçeliite* 'yüz kereye yakın' (*süüs* 'yüz').

+lIItA/ +lUUtA; +DUtA/+DUUtA; +nIItA/+nUUtA: Bu ek, sayılarda tekrarlık ifade eder: *ikkiliite* 'iki kere' (*ikki* 'iki'); *otuttuuta* 'otuz kere' (*otut* 'otuz').

+çAtA: Bu ek yaklaşık sayılar yapar: *süürbeçete* 'yaklaşık yirmi kez' (*süürbe* 'yirmi'); *uonçata* 'yaklaşık on kez' (*uon* 'on').

+IAyAx/+UOyAx: Bu ek, sayılarda sınırlama ifade eder: *tördüöyex* 'sadece dört' (*tüört* 'dört'); *behieyex* 'sadece beş' (*bies* 'beş').

+çAlII: Bu ek, sayılarda yakınlık ifade eder: *otuççalıı* 'otuz kereye yakın' (*otut* 'otuz'); *süüsçelii* 'yüz kereye yakın' (*süüs* 'yüz').

+DAAğI/+DOOğU; +lAAğI/+lOOğU; +nAAğI/+nOOğU: Sıfat yapan ek, aitlik ekiyle, bulunma hali ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiş gibidir. Yalnız bir ünlü uzaması dikkati çekmektedir: *kuorattaağı* 'şehirdeki' (*kuorat* 'şehir'); *ördööğü* 'önceki, eski' (*ör* 'eski, önce'); *tıataağı* 'ormandaki' (*tıa* 'orman').

+sIAr/+sUOr (+hIAr/+hUOr): Ek, sıfatların küçültme derecesini gösterir. Ünlü ve ikiz ünlülerden sonra *h*-'li şekil eklenir: *barbaxsıar* 'bir az kötü' (*barbax* 'kötü, önemsiz'); *meniksier* 'yaramazca, afacanca' (*menik* 'yaramaz, çapkın').

+s: Sayılarda dereceleme yapan bu ek, ünsüzle biten isimlerden sonra bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir: *ühüs* 'üçüncü' (*üs* 'üç'), *biehis* 'beşinci' (*bies* 'beş'); *axsıs* 'sekizinci' (*ağıs* 'sekiz').

+çAAn, +çOOn: Küçültme ve okşama yapan bu ek işlek değildir: *uolçaan* çocuk, yumurcak (*uol* 'oğlan'); *kıraçaan* 'küçücük, minik, (*kıra* 'küçük').

+IA/+UO: Asıl sayılardan birliktelik ve topluluk sayılar yapar: *ikkie* 'ikisi beraber' (*ikki* 'iki'); *ühüö* 'üçü birlikte' (*üs* 'üç'), t*ördüö* 'dördü birden' (*tüört* 'dört').

İsimden fiil yapma ekleri

+AA-/+OO-; +IA-/+UO-: Genelde ünsüzle biten bütün isimlere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: *alğahaa-* 'yanılmak' (*alğas* 'yanlış, hata'); *öhöö-* 'öç almak' (*ös* 'öç'); *uuhaa-* 'üremek, çoğalmak' (*uus* 'soy, kuşak').

Sahalar
© TÜRKSOY

+Ar-/+Or-; +r-: Genellikle sıfat cinsinden kelimelere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türetir: *xaraar-* 'kararmak, pislenmek' (*xaraa* 'kara'); *sañar-* 'çağırmak, konuşmak' (*saña* 'ses', 'seda'); *ütüör-* 'iyileşmek; yara kapmak' (*ütüö* 'iyi, güzel').

+ır-/+ir- +ur-/+ür-: Varlık isimlerinden aitlik bildiren ve geçişsiz fiiller yapar: *aymağır- akraba olmak* (*aymax* 'oymak, aile'); *küühür-* 'kuvvetlenmek, sağlamlaşmak' (*küüs* 'güç'); *oloğur-* 'yaşamak, oturmak' (*olox* 'yer, mekan, mevki').

+lAA-/+lOO-; DAA-/+DOO-; +nAA-/+nOO-: İsimden fiil yapma eklerinin en işleği olan bu ek, bütün isimlere gelerek onlardan yapma veya olma ifade eden fiiller yapar: *aççıktaa-* 'açlık duymak, acıkmak' (*aççık* 'zayıf, aç'); *öydöö-* 'hatırlamak, idrak etmek' (*öy* 'zihin, akıl'); *sirdee-* 'topraklandırmak' (*sir* 'yer, toprak'); *tınnaa-* 'canlandırmak' (*tın* 'ruh, can').

+AlAA-/+lAA-,+UlAA-: Genellikle geçişsiz fiiller yapan ve ünsüzle biten isimlere gelir: *elegelee-* 'istihza etmek, takılmak' (*elek* 'istihza'); *xatılaa-* 'tekrarlamak' (*xat* 'iki misli, katmer'); *körülee-eğlenmek,* 'şenlik yapmak' (*kör* 'eğlence').

+Iy-/+Uy -: Genelde geçişsiz fiiller yapan bu ek, ünlü ile biten isimlere doğrudan, ünsüzle biten isimlere ise, *-ı-, -i-, -u-, -ü-* yardımcı ünlülerini alarak eklenir: *bahıy-* 'yenmek, galip gelmek' (*bas* 'baş, efendi'); *bügüy-* diz çökmek (*bük* 'eğri, bükük'); *tımnıy-* 'soğumak, donakalmak' (*tımnıı* 'soğuk').

+CIy-/+CUy-;+DIy-/+DUy-;+gIy-/+gUy-;+lIy-/+lUy-; +nIy-/+nUy-;+rIy-/+rUy-;+sIy-/+sUy-: Saha Türkçesindeki en işlek eklerden biridir. Bu ekle yapılan fiiller geçişsizdir, 's'-'li ve 't'-'li şekilleri daha yaygın kullanılmıştır. Gramer kitaplarında birlikte alınan ve varyantlarının sistematiği olmayan bu ek, belki de aynı fonksiyonda iki ayrı ektir: *ağamsıy-* 'kartlaşmak' (*ağam* 'yaşlı'); *böğötüy-* 'kuvvetlenmek, sağlamlaşmak' (*böğö* 'sağlam, kuvvetli'); *kirtiy-* 'kirlenmek, lekelenmek' (*kir* 'kir, pislik'); *oğotuy-* 'çocukluk yapmak' (*oğo* 'çocuk').

+lAn-/+lOn-;+nAn-/+nOn-;+DAn-/+DOn-: Eklendiği isimlerden dönüşlü ve meçhul fiiller yapan bu ekin +laa-/+lee- isimden fiil yapma eki ve -n- fiilden fiil yapma ekinden meydana geldiği açıkça görülmektedir: *ayılan-* 'günah işlemek, suçlu olmak' (ayıı 'suç, kabahat'); *bıhaxtan-* 'bıçak tedarik etmek' (*bıhax* 'bıçak'); *ölüülen-* 'ölüm derecesinde vaka olmak' (*ölüü* 'ölme, ölüm').

Isıah "Doğanın canlanması ve yazın başlangıcı bayramı ve gençlik" © ysia.ru (V. Vinokurov, V. Dorofeyev, A. Vaisl'yev)

+lAs-/+lOs-; +nAs-/+nOs-;+DAs-/+DOs-: Eklendiği isimlerden karşılıklı, ortak ve kendi kendine olma bildiren fiiller yapan bu ek, geçişsiz fiiller yapar: *atastas-* 'dost olmak' (*atas* 'dost, ahbap'); *böğöstös-* 'güreşmek' (*böğös* 'pehlivan'); *öñölös-* 'birbirine iyilik etmek' (*öñö* 'iyilik').

+gAt-/+gOt-; +nAt-/+nOt-; +tAt-/+tOt-, +tUt-: Bu ek, sıfat fonksiyonundaki isimlere gelerek hem geçişli hem de geçişsiz fiiller yapar. Ekin varyantları sistematiğe uymamaktadır: *ataaxlat-* 'yüz vermek, şımartmak' (*ataax* 'şımarık'); *baslat-* 'önde gitmek, önde gitmeğe zorlamak' (*bas* 'baş, ön'); *böğörgöt-* 'tahkim etmek, cesaret vermek' (*böğör* 'sağlam, güçlü').

+GIrAA-/+GUrAA-: Ses taklidi kelimelerden yansıma fiiller yapan bu ek, hızlı ve çabuk yansıma fiiller yapmasıyla +rğaa-/+rğee- ekinden ayrılır: *bakkıraa-* 'bağıra bağıra ağlamak' (*bak* 'yansıma ses'); *kengiree-* 'geğirmek, ağızdan hususi bir ses çıkarmak' (*ken* 'yansıma ses'); *tebigiree-* 'kolay ve patırtılı şekilde hızlı hızlı koşmak' (*tep* 'tep tep sesi').

+rğAA-/+rğOO-: Bu ek, manalı duygu fiilleri meydana getirmesinin yanı sıra yansıma seslerden taklidi fiiller yapar ve ünsüzle biten isim kök ve gövdelerine *-ı-, -i-, -u-, -ü-* bağlayıcı ünlülerini alarak eklenir: *ağarğaa-* 'birisini öz baba saymak' (*ağa* 'baba'); *oğorğoo-* 'çocuklara sevgi beslemek' (*oğo* 'çocuk'); *sıtırğaa-* 'koklamak' (*sıt* 'koku').

+msIy-/+msUy-: Sıfatlardan geçişsiz fiiller yapan bu ek, ünlü ile biten isimlere doğrudan eklenir. Ünsüzle biten isimlere bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir ve eklendiği ismin son ünsüzünde *-s-* > *-h-, -rt-* > *-rd-, -k-* > *-g-, -x-* > *-ğ-, -n-*>*-m-* ses değişiklikleri olur: *berdimsiy-* 'övünmek, kibirlenmek' (*bert* 'iyi, mükemmel'); *erimsiy-* 'erkeklik göstermek' (*er* 'erkek, koca'); *omugumsuy-* 'milliyetçilik duygusu göstermek' (*omuk* 'millet').

+tImsIy-/+tUmsUy-: Pek yaygın olmayan bu ek, geçişsiz filler yapar. Ek, *+msıy-* ekiyle fonksiyon ve şekil olarak benzerlik gösterir: *anıgıtımsıy-* 'yeni adetlere göre hareket etmeye çalışmak' (*anıgı* 'şimdiki, hâlihazır'); *kuolutumsuy-* 'kendini örf, âdet ve kanun bilir gibi göstermek' (*kuolu* 'örf, âdet, kanun'); *nuuççatımsıy-* 'Rusları taklit etmek' (*nuuççа* 'Rus').

+GInAA-/+GUnAA-: Pek işlek olmayan bu ek, ses taklidi kelimelerden yansıma fiiller yapar: *dıgınaa-* 'vızıldamak (sinek hakkında), cızırdamak (kalem hakkında)' (*dıı* 'yansıma ses'); *küñkünee-* 'gümbürtülü, uğultulu akisler yapmak' (*kün* 'içi boş karaçam kütüğünün düşmesinden hâsıl olan ses' *tañkınaa-* 'şiddetli ses çıkarmak' (*tañ* 'yansıma ses').

Sahalar (Saxalar)
© old.sakha.gov.ru

+CIgInAA-/+CUgUnAA-: İşlek olmayan bu ek, yansıma fiiller yapar. Ekin fonksiyon ve yapı olarak +gınaa- ekiyle ilgisi vardır: *arcıgınaa-* 'hırlamak' (*ar* 'boğuşan köpeklerin sesi'); *birciginee-* 'fıkır fıkır kaynamak' (*bir* 'yansıma ses').

+CIgIrAA-/+CUgUrAA-: Konuşmayla ilgili ve hızlı uzun tür yansımalar yapan bu ek, işlek değildir: *kulcuguraa-* 'çok hızlı ve seri konuşmak' (*kul* 'yansıma ses'); *salcıgıraa-* 'seri bir şekilde konuşmak' (*sal* 'yansıma ses').

*+rdAA-/+rdOO- (+dAA-/+dOO-) :*Araştırmacılar bu ekin *+dAA-* ve *-r* eklerinin birleşmesinden ortaya geldiğini savunmuşlardır. Bu ek, işlek değildir: *dederdee-* 'karın şişirmek' (*deden* 'şişik karınlı'); *elbeğirdee-* 'bir şeyin fazlalığından dolayı onu sarfetmek' (*elbex* 'çok fazla').

Fiilden isim yapma ekleri

-II/-UU: Bugünkü Saha Türkçesinde Türkiye Türkçesinde anladığımız manada ve -mAk şeklinde bir mastar ismi yoktur, yalnız Eski Türkçedeki -IG'den gelen -II/-UU fiilden isim yapma eki vardır: *ahatıı* 'doyurma, ikram' (*ahat-* 'yedirmek, doyurmak'); *atıı* 'mal, satılan her şey' (*at-* 'salmak'); *bağarıı* 'arzu, istek' (*bağar-* 'istemek, arzu etmek'); *ihii* 'içki, içki âlemi' (*is-*'içmek').

-Ax, -IAx, -x: Fiile bağlı olarak alet isimleri ve sıfatlar yapan bu ek, ünlü ile biten kelimelere -x şeklinde eklenir: *bıhax* 'bıçak, ustura' (*bıs-* 'biçmek, kesmek'); *bügüyex* 'kambur, eğri, bükülmüş' (*bügüy-* 'eğmek, bükmek'); *ıhıax* '(kımız) serpme ayini' (*ıs-* 'serpmek, saçmak').

-Ik/-Uk, -k: Fiile bağlı olarak alet isimleri soyut isim ve sıfatlar yapan bu ek, ünlüyle biten kelimelere *-k* şeklinde eklenir: *battık* 'tazyik, baskı, esaret' (*battaa-* 'baskı yapmak'); *bılcahık* 'yağma etme, gaspetme' (*bılcas-* 'zorla almak'); *xonuk* 'geceleme yeri, 24 saat' (*xon-* 'konmak, gecelemek').

-s: Sıfat olarak kullanılan isimler yapar: *algıs* 'dua, alkış, takdis' (*algaa-* 'dua etmek, alkışlamak'); *kılğas* 'kısa' (*kılğaa-* 'kısa olmak, kısalmak'); *kördös* 'dilenci' (*kördöö-* 'istemek, ihtiyacı olmak').

-IS, -AS: Hareket ve iş isimleri yapar: *ağıs* sayı, adet (*ax-* 'saymak, hesaplamak'); *tabıs* 'başarı, başarma' (*tap-* 'gereğince eylemek'); *tieres* 'çevriliş' (*tier-* 'çevirmek').

-l: Nesne ismi, sıfat ve mefhum isimleri yapar: *çepçel* 'ucuz' (*çepçie-* 'hafiflemek, ucuzlamak'); *xanstal* 'muhafaza, koruma' (*xarıstaa-* 'korumak, saklamak'); *maxtal* 'şükran, teşekkür, (*maxtay-* 'methetmek').

Sahalar (Saxalar)
© sakha.gov.ru

-AğAs (-ğAs), -IgAs/-UgAs: Fiile bağlı olarak alet isimleri ve meyil, alışkanlık, yetenek bildiren sıfatlar yapar: *etiges* 'konuşmayı seven, konuşkan' (*et-* 'söylemek, demek'); *kıhırgas* 'çabuk kızan, hiddetlenen' (*kıhır-* 'kızmak, öfkelenmek'); *kuttaağas* 'korkak' (*kuttaa-* 'korkmak').

-IgAn/-UgAn: Çokluk ve fazlalık bildiren bu ek işlek değildir. Yeteneği bildiren sıfatlar da yapar: *etigen* 'geveze, sesli' (*et-* 'konuşmak'); *buluğan* 'bulmakta yetenekli' (*bul-* 'bulmak'); *körügen* 'keskin gözlü' (*kör-* 'görmek').

-mtA/-mtO; -ImtIA/-UmtUA: Fiilin gösterdiği hareketi yapanı, harekete uğramış olan veya o hareketten ortaya çıkmış bulunan çeşitli nesneleri karşılar: *barıllımtıa* 'korkak, sıkılgan' (*barıllaa-* 'korkmak'); *tostumtuo* 'kırık' (*tohut-* 'kırmak'); *umayımtıa* 'sıcak' (*umay-* 'sıcaklaşmak').

-mtAğAy: Yaygın olmayan bu ekin teşkil ettiği isimler çok olan, yapan veya yapılan nesneleri veya yapılan işi karşılar: *eremteğey* 'devamlı uman' (*erey-* 'ummak'); *kıstamtağay* 'daima kız evlat doğuran' (*kıstan-* 'kız çocuk doğurmak'); *kihirgemteğey* 'övüngen' (*kihirgee-* 'övünmek').

-ğAr/-ğOr; -ğIr/-ğUr: İşlek olmayan bu ek, fiile bağlı olarak sıfat fonksiyonunda isimler yapar: *bılğağar* 'kabarık, şişkin' (*bılğay-* 'gerilmek, şişmek'); *kürteğir* 'şişkin' (*kürtey-* 'şişmek'); *xilağar* 'şaşı' (*xilay-* 'gözü ile kesmek, şaşı bakmak').

-ğAy-ğOy; -xAy/-xOy, -kAy/-kOy: Bu ek de sıfat fonksiyonunda isimler yapar: *bılağay* 'murdar, pis' (*bılaa-* 'karıştırmak, bulamak'); *xaptağay* 'yassı, düz' (*xaptay-* 'yassılaşmak, yere kapanmak'); *emteğey* 'bozulmuş, bozuk' (*emtey-* 'bozulmak').

-ççI/-ççU; -AAççI/-OOççU: Fiile bağlı olarak fail isimleri yapan bu ek, ünlü ile biten fiillerden sonra -ççI/-ççU şeklinde eklenir: *bileeççi* 'alim, bilen' (*bil-* 'bilmek'); *iheeççi* 'ayyaş' (*is-* 'içmek'); *kööööççü* 'seyirci' (*kör-* 'görmek, bakmak').

-ImsAx/-UmsAx: İstek, sevgi ve aşırılık bildiren bu ek, işlek değildir: *bulumsax* 'bulmayı seven' (*bul-* 'bulmak'); *tolorumsax* 'sona erdirmeyi seven' (*tolor-* 'doldurmak, bitirmek').

-mAx/-mOx; -BAx/-BOx: İşlek olmayan bir ektir: *keteemex* 'dikkatli, uyanık' (*ketee-* 'dikkat etmek, beklemek'); *kiirbex* 'girgin, mütemayil' (*kiir-* 'girmek').

-m: İşlek olmayan bir ektir. Sıfat ve kavram yapar: *kılam* 'parıltı, ışıltı' (*kılay-* 'parlamak, ışıldamak'): *küskem* 'bolluk, çokluk' (*küskey-* 'şişmek, kalınlaşmak').

Isıah "Doğanın canlanması ve yazın başlangıcı bayramı" ysia.ru
© yakutia.travel.com

-AAhIn/-OOhUn; -IAhIn/UOhUn: Bu ek, hareketin soyut adını bildirir. Terim yapımında ve sıfat olarak kullanılır: *battaahın* 'baskı, zulüm' (*battaa-* 'baskı yapmak'); *xamnaahın* 'hareket' (*xamnaa-* 'hareket etmek').

-IIr/-UUr: Az işlek olan bu ek, hareketin adını veya vasıtasını bildirir: *balır* 'iftira' *(balıy* 'iftira etmek'*) bulkuur* 'karıştırma, karma' (*bulkuy-* 'karıştırmak').

-IIk/-UUk: Bu ek, bir harekete meyli ve alışkanlığı bildiren sıfatlar yapar. Ünsüzle biten fiillere gelen bu ek az işlektir: *ıtırık* 'ısırık' (*ıtır-* 'ısırmak'); *tebiik* 'tekme, tepik' (*tep-* 'tepmek').

-nńAñ /-nńOñ: Bu ek hareketle ilgili özel yetenek veya eğilim gösteren sıfatlar yapar: *ahanńañ* 'seve seve ve fazlaca yiyebilen' (*ahaa-* 'yemek yemek'); *berinńeñ* 'cömert, eli açık' (*bier-* 'vermek, sunmak'); *xarıstanńañ* 'idareli, tutumlu' (*xarıstaa-* ' muhafaza etmek').

-bIl/-bUl: Bu ek, hareketin adını belirtir: *satabıl* 'yetenek' (*sataa-* 'becermek'); *manabıl* 'koruma, muhafaza, (*manaa-* 'korumak'); *toxtobul* 'durak, durdurma'(*toxtoo-* 'durmak, duraklamak').

-ñI/-ñU: Sıfat fonksiyonunda isimler yapar. İşlek değildir: *cadañı* 'fakir' (*caday-* 'fakirleşmek'); *döyöñü* 'sağır' (*döy-* 'sağırlaşmak').

-bA/-bO: Sıfat fonksiyonunda isimler yapar, işlek değildir: *sıılba* 'soluk' (*sııl-* 'sürünmek, düşmek'); *talba* 'seçkin' (*tal-* 'seçmek').

-AAyI/-OOyU: İşlek olmayan bu ek, sıfat fonksiyonunda isimler yapar: *kuraayı* 'kuru' (*kuur-* 'kurumak'); *totooyu* 'besleyici, doyurucu' (*tot-* 'doymak').

-ltA/-ltO: Hareketin adını bildiren bu ek, terim isimleri de yapar: *xaralta* 'koruma, himaye etme' (*xaray-* 'korumak'); *terilte* 'düzenleme, organizasyon' (t*eriy-* 'donatmak, teçhiz etmek').

(-AA/-OO; -IA/-UO)-nAx/-nOx: İşlek olmayan bu ek, sıfat fonksiyonunda isimler yapar. *böhüönex* 'yarı donmuş' (*böhüy-* 'donmaya başlamak'); *irienex* 'erimiş' (*ir-* 'erimek'); *kuuraanax 'kuru'* (kuur- 'kurumak').

-A, -O: Sıfat fonksiyonunda isimler yapan bu ek işlek değildir: *könö* 'düz, doğru' (*kön-* 'düz, doğru olmak'); *ıksa* 'yakın, sık' (*ıgıs-* 'sıkışmak').

Sahalar (Saxalar)
© sakha.gov.ru

-Un/ -UUn: Sıfat fonksiyonunda isimler yapan bu ek, işlek değildir: *köhüün* 'donmuş, uyuşmuş, uyuşuk' (*köhüy-* 'uyuşmak, donmak'); *ńuluun* 'yavan, tatsız' (*ńuluy-* 'tatsız tuzsuz olmak').

Fiilden fiil yapma ekleri

-n-: Dönüşlü çatıyı meydana getiren bu ekin kendi kendine, kendi başına olma veya yapma ve kendisine yapma veya olma şeklinde iki fonksiyonu vardır. Aşağıdaki örnekler kendi kendine yapma veya olma bildirir: *aağın-* 'kendisini bir şey saymak, sayılmak' (*aax-* 'saymak, hesap etmek'); *kisten-* 'gizlenmek, saklanmak'; *tahın-* 'taşınmak' (*tas-* 'taşımak').

Şu örnekler de kendisine yapma veya olma bildirir: *ahının-* 'kendi kendine acımak' (*ahın-* birisine 'acımak'); *kühen-* 'sıhhatlenmek, kuvvetlenmek' (*kühee-* 'güçlü olmak'); *salan-* 'yalanmak' (*salaa-* 'yalamak').

-lIn-/-lUn-: Ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine gelen bu ek, geçişli fiillerden pasif, geçişsiz fiillerden meçhul fiiller yapar: *xaraarılın-* 'kararmak, kirlenmek, pisletilmiş olmak' (*xaraar-* 'kararmak, pislenmek'); *ketilin-* 'giyilmek, giydirilmek' (*kel-* 'giymek'); *oñorulun-* 'bitirilmek, tamamlanmak', *oñor-* 'yapmak hazırlamak'); *tihilin-* 'dizilmek, bağlayıp sıkılmak' (*tis-* 'dizmek, bağlayıp sıkmak').

-s-: Karşılıklı ve ortak çatıyı meydana getiren bu ek, ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir. Eklendiği fiillerin sonundaki uzun ünlü ve -y sesi düşer. Bazan bu eki -sıs-/-sis-, -sus-/-süs- şeklinde iki çatı ekinin üst üste geldiği halde görebiliriz: *bieris-* 'bir şeyi birisiyle paylaşmak, bölüşmek' (*bier-* 'vermek, sunmak'); *körüs-* 'birbirini görmek, görüşmek' (*kör-* 'görmek'); *muñas-* 'birbirine ıstırap vermek' (*muñaa-* 'eziyet vermek'); *tüürüs-* 'dürüşmek, birlikte yuvarlanmak' (*tüür-* 'dürmek, yuvarlamak'); *uuras-* 'öpüşmek' (*uuraa-* 'öpmek').

-DAr-/-DOr-; -nAr-/-nOr-; -lAr-/-lOr-: Ettirgenlik eklerinin en işleğidir: *biller-* 'birisine bir şeyi bildirmek, hissettirmek' (*bil-* 'bilmek, tanımak'); *könnör-* 'düzeltmek, ütülemek' (*kön-* 'doğrulmak, düzelmek'); *oñortor-* 'hazırlatmak, yaptırmak' (*oñor-* 'yapmak, hazırlamak'); *üünner-* 'yetiştirmek, beslemek' (*üün-* 'büyümek, gelişmek').

Ekin bilhassa sonu -s ve -t ile biten iki veya daha çok heceli fiil gövdelerinden sonra *-nnar-/-nner-* şeklinde eklendiği görülür: *oxsuhunnar-* 'döğüştürmek' (*oxsus-* 'döğüşmek'); *utatınnar-* 'içirtmek' (*utat-* 'içmek istemek').

Ekin başka bir fonksiyonu da diğer ettirgenlik eklerinden sonra gelerek katmerli ettirgen çatıyı meydana getirmesidir: *kördördör-* 'göstertmek' (*kördör-* 'baktırmak, birisine bakmasını emretmek'); *ölörtör-* 'öldürtmek' (*ölör-* 'öldürmek').

Sahalar
(Saxalar)
© sakha.gov.ru

-t- Eki, ünlü, -r ve -y ile biten fiillerden sonra gelir. Eklendiği fiilin uzun ünlüsü ve -y sesi düşer: *aatırt-* 'adlandırmak, methetmek' (*aatır-* 'adlanmak, tanınmak'); *det-* 'söyletmek, dedirtmek' (*die-* 'söylemek'); *itit-* 'kızdırmak, ısıtmak' (*itiy-* 'ısınmak'); *öydöt-* 'hatırlatmak' (*öydöö-* 'hatırlamak').

-Ar-/-Or-; -IAr-/-UOr-: Bu ettirgenlik eki, sonu *-l, -n- -n, -r, -s ve -t* ile biten fiil kök ve gövdelerine gelir: *xoyunar-* 'koyulaştırmak' (*xoyun-* 'koyulaşmak'); *köhör-* 'göçürmek, göçmeğe zorlamak' (*kös-* 'göçmek'); *sıtıar-* 'yatırmak' (*sıt-* 'yatmak'); *süter-* 'kaybetmek, yitirmek' (*süt-* 'kaybolmak, yitmek').

-Art-/-Ort-/-IArt-/-UOrt-: Genellikle tek heceli fiillere gelen bu ettirgenlik eki yaygın değildir: *aahart-* 'açlığa mahkûm etmek, aç bırakmak' (*aas-* 'açlık çekmek'); *iriert-* 'eritmek, eriyecek dereceye getirmek' (*ir-* 'erimek, ısınmak'); *ketert-* 'birisine bir şeyi giydirmek' (*ket-* 'giyinmek, bir şeye bürünmek'); *tiert-* 'götürmek, vardırmak' (*tiy-* 'deymek, ulaşmak').

-AlAA-/-OlOO-; -IAlAA-/ -UOlAA-: Fiillerde hareketin tekrar tekrar yapıldığını gösteren bu ekin çokluk ve kuvvetlendirme fonksiyonu vardır: *ahatalaa-* 'birçoklarını beslemek, doyurmak' (*ahat-* 'beslemek, doyurmak'); *ıtıalaa-* 'birçoğunu silahla vurmak, sürekli ateş etmek' (*it-* 'atmak, ateş etmek'); *ıyıtalaa-* 'birçoğunu sormak, soruşturmak' (*ıyıt-* 'sormak, soruşturmak').

-tAlAA-/-tOlOO-: Bu ek, tekrarlık ve çokluk ifade eder. Yalnız bu çokluk hareketin tekrar yapılması veya birkaç nesneyi etkilemesi şeklinde görülür, ekin bazı fiillerde köke mana yönünden bir katkısı olmaz: *gınılalaa-* 'çok miktarda yapmak' (*gın-* 'yapmak, kılmak, eylemek'); *xaamıtalaa-* 'gezip dolaşmak, her yeri gezmek' (*xaam-* 'gitmek, gezmek'); *oñortoloo-* 'birçok şeyleri hazırlamak, yapmak' (*oñor-* 'yapmak, hazırlamak').

-çIy-/-çUy-; gIy-/-gUy-; -hIy-/-hUy-; -lIy-/-lUy-; -rIy-/-rUy-: Bu ek, fiilerde tezlik, çabukluk ve arttırma yapar. Yaptığı fiillerin çoğu geçişsizdir. Eklendiği fiilin son uzun ünlüsü ve -y sesi düşer: *bahırıy-* 'büyütmek, mübalağa etmek, bir şey hususunda birisini geçmek' (*bahıy-* 'baş olmak, galip gelmek'); *ığarıy-* 'sıkmak, cebren almak, zorlamak' (*ığay-* 'mecbur etmek'), *ürgüy-* 'esmek, üflemek' (*ür-* 'esmek, üflemek').

-ñnAA-/-ñnOO-: Hareketin düzenliliğini ve yavaşlılığını ifade eden bu ek, sonu -y ile biten fiil kök ve gövdelerine gelir ve buradaki -y sesi düşer. Bu ek, geçişsiz fiiller yapar: *ıadannaa-* 'ağır adımlarla bir yandan bir yana ağır ağır sallanarak yürümek' (*ıaday-* 'yavaş ve ağır adımlarla gitmek'); *sapsıñnaa-* 'yavaş yavaş el sallamak' (*sapsıy-* 'sallamak'); *tokuñnaa-* 'yavaş yavaş eğilmek' (*tokuy-* 'eğilmek'), *ürgeñnee-* 'darmadağınık olmak' (*ürgey-* 'dağıtmak').

© Wikimedia Commons

-lAA-/-lOO-; -DAA-/-DOO-: Şekil yönünden isimden fiil yapma eki gibi görünen bu ek, Saha Türkçesinde kuvvetlendirme ve çokluk ifade eder. Geçişli fiillere gelerek çoğunlukla geçişli fiiller yapar: *buhartaa-* 'birçok şey pişirmek' (*buhar-* 'pişirmek'); *olootoo-* 'uzağa bakmak' (*oloo-* 'takip etmek, gözetmek'); *utaartaa-* 'birbirini sürmek, çekmek' (*utaar-* 'sürmek, çekmek, kovmak').

-BAxtAA-/-BOxtOO-; -mAxtAA-/-mOxtOO-: Bu ek hızlılık ve çabukluk ifade etmesinin yanı sıra istenmeden telaşla, aceleyle yapılan bir hareketi işaret eder: *ahaabaxtaa-* 'aceleyle çabuk çabuk yemek' (*ahaa-* 'yemek, içmek'); *ıyırbaxtaa-* 'yutmak, yutmak için acele etmek' (*ıyır-* 'yutmak, yutup bitirmek'); *kelbextee-* 'çabukça gelmek' (*kel-* 'gelmek').

-AAxtAA-/-OOxtOO-; -IAxtAA-/-UOxtOO-: Ek, fiillerde küçültme, azaltma ifade eder: *ahaaxtaa-* 'azar azar ısırmak, çok az yemek' (*ahaa-* 'yemek'); *iheextee-* 'sürünerek gitmek, ayakları takıla takıla yürümek' (*is-* 'hareket etmek, gitmek, gelmek'); *turaaxtaa-* 'yavaşça kalkmak, dikilmek' (*tur-* 'durmak, kalkmak').

-AttAA-/-OttOO-: Ek, çokluk ve tekrarlık ifade eder: *bırağattaa-* 'bırakmak, atmak' (*bırax-* 'bırakmak'); *gınattaa-* 'çok miktarda yapmak' (*gın-* 'yapmak, etmek'); *ılattaa-* 'toplamak, çok almak' (*ıl-* 'almak, tahsil etmek').

-stAA-: Tekrarlık ve çokluk ifade eden bu ek geçişsiz fiiller yapar. Eklendiği fiilin son uzun ünlüsü ve -y sesi düşer: *meñelestee-* 'müthiş şekilde nefesi tutulmak, nefes darlığından muzdarip olmak' (*meñelee-* 'nefesi tıkanmak'); *olustaa-* 'ölçüyü aşmak' (*oluy-* 'hareket etmek'); *uurastaa-* 'ayak diremek' (*uuray-* 'kesmek, durdurmak').

-AArIy-/-OOrUUy-: İşlek olmayan bu ek, hareketin yavaş yavaş meydana geldiğini gösterir: *ineeriy-* 'temerküz etmek, içine yerleştirmek' (*in-* 'sinmek, içeri geçmek'); *teleeriy-* 'ritmik bir şekilde süzülmek' (*teley-* 'genişçe ardına kadar açmak'; *teler-* 'genişçe dalgalanmak').

-lyIy-/-lyUy-; -lcIy-/-lcUy-: Bu ekin meydana getirdiği fiillerde hareketi yapanla hareketten etkilenen şahıs aynıdır. Bölme formunu meydana getiren bu ek, genellikle sonu -y ile biten fillere gelir ve buradaki -y sesi düşer: *çörbölcüy-* 'dikkat kesilmek' (*çörböy-* 'hayret etmek, kaşlarını kaldırmak'); *nusxalcıy-* 'yavaş yavaş sallanmak' (*nusxay-* 'eğilmek').

-rAñnAA-/-rOñnOO-: Bedenle ilgili hareketlerde çabukluk ve tekrarlık ifade eden ve işlek olmayan bu ek, sonu *-y* ile biten fiillere gelir ve buradaki -y sesi düşer: *çoxsoroñnoo-* 'çömelmiş olduğu halde

sıçramak' (*çoxsoy-* 'eğilmek, bükülmek'); *xaybarañnaa-* 'belden aşağı kısmı oynatmak, sallamak' (*xaybay-* 'bir yandan öbür yana sallanmak').

-BA/-BO-; -mA-/-mO-: Bu ek, fiillerde olumsuz hareketleri karşılar. Ek, ünlü, diftong, -l, -r ve *-y*'den sonra *-bA-/-bO-; -p, -t, -k, -s* ve *-x*'dan sonra *-pA-/-pO-;* nazal seslerden sonra *-mA-/-mO-* şeklinde eklenir. Burada *-tp-* > *-pp-* ve *-nm-* > *-mm-* ses değişiklikleri meydana gelir: *sot-* ~ *soppo-* 'silmemek', *suun-* ~*summa-* 'yıkanmamak', *bıs-* ~ *bıspa-* 'kesmemek', *ülelee-* ~ *üleleebe-* 'çalışmamak'.

İsim

Çokluk

Sahacada çokluk diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi *-lar/-ler* ekiyle yapılır. Fakat bu ek, eklendiği kelimenin son ünlü ve ünsüzüne göre 16 şekle girmektedir. Ek, ünlü, diftong ve *-l'*den sonra *-lAr, -lOr* şeklinde görülür: *ağalar* 'babalar', *kinigeler* 'kitaplar', *oğolor* 'çocuklar'; *-p, -t, -k, -s, -x* ünsüzlerinden sonra *-tAr, -tOr* şeklindedir: *attar* 'atlar', *tiister* 'dişler', *ohoxtor* 'ocaklar'; *-y* ve *-r*'den sonra *-dAr, -dOr* şeklindedir: *atırdar* 'aygırlar', *öydör* 'akıllar, idrakler'; nazal seslerden sonra *-nAr, -nOr* şeklinde görülür: *suorgannar* 'yorganlar', *çlenner* 'üyeler', *connor* 'halklar'.

İyelik

Sahacada iyelik ekleri diğer Türk lehçe ve şivelerinden bazı fonetik farklarla ayrılmaktadır. Bu fark, iyelik eklerinin eklendikleri kelimenin son ünlü veya ünsüzüne göre kendini gösterir:

1. T.Ş. -m	*aatım* 'adım', *üütüm* 'sütüm', *töböm* 'tepem'.
2. T.Ş. -ñ	*aatıñ* 'adın', *üütüñ* 'sütün', *töböñ* 'tepen'.
3. T.Ş. -A, -TA	*ağata* 'babası', *iyete* 'annesi', *aata* 'adı', *ete* 'eti'.
1. Ç.Ş. -BIt	*uolbut* 'oğlumuz', *iyebit* 'annemiz', *kılaaspıt* 'sınıfımız'.
2. Ç.Ş. -ÑIt	*iyeğit* 'anneniz', *ubaygıt* 'ahiniz', *ıskaapkıt* 'dolabınız'.
3. Ç.Ş. -LArA	*cielere* 'evleri', *tünnüktere* 'pencereleri', *kötördörö* 'kuşları'.

Hal

Sahacada yalın hal eksizdir, ilgi hali ekinden ise sadece bazı izler kalmıştır. İlgi hali, isim tamlamalarında iyelik ekleri ile ifade edilmektedir: *kihi ciete* 'adamın evi', *kolhoz ülelere* 'çiftliğin işleri'.

Yükleme hali: Yükleme hali Sahacada 8 şekildedir. Ünsüzlerden sonra *-ı, -i, -u, -ü* şeklinde eklenir: *xatını* 'kayını', *tiihi* 'dişi (*tiis* 'diş'), *ohoğu* 'ocağı'; ünlü ve diftonglardan sonra *-nı, -ni, -nü, -nü* şeklinde eklenir: *ağanı* 'babayı', *börönü* 'kurdu', *kinigeni* 'kitabı'.

Yönelme hali: Eski Türkçedeki *-ḳa/-ke, -ġa/-ge*'den geldiği belli olan bu ekin asıl şekli *-KA*'dır. Ek, aynı zamanda bulunma fonksiyonu da ifade eder. Bu ekin eklendiği kelimenin ünlü ve ünsüz durumlarına göre yirmi şekli vardır: *tıağa* 'ormana', *oğoğo* 'çocuğa', *böröğö* 'kurta', *ıalga* 'komşuya', *sireyge* 'yüze', *akka* 'ata (at)', *tiiske* 'dişe', *xosko* 'odada', *ataxxa* 'ayağa'.

Bulunma hali: Eski Türkçedeki bulunma hali eki *-ta/-te*, Sahacada partitif 'bir bütünün parçasını belirleyen kelime' fonksiyonundadır. Eski Türkçedeki bulunma/çıkma hali ekinin çıkma fonksiyonundan partitif fonksiyonu ortaya çıkmıştır. Bu partitif eki, genellikle 'bir kaç, bazı, biraz' gibi manalar ifade eder. Partitif eki, sadece emir şekliyle birlikte kullanılır: *Uuta* < *subda* 'sudan (biraz su)', *uuta ağal!* 'su(dan biraz) getir !'; *çey-de is!* 'biraz çay iç!'.

Bulunma hali olarak sadece zamirlerde görülen *-da* eki vardır: *manna* < *manda* 'burada', *onno* < *onda* 'orada'.

Partitif eki de eklendiği kelimenin ünsüz ve ünlü durumlarına göre değişik şekillere girer: *kinigete* 'kitaptan', *oğoto* 'çocuktan', *saxarda* 'şekerden', *doğordo* 'arkadaştan'.

Isıah "Doğanın canlanması ve yazın başlangıcı bayramı ve gençlik" © ysia.ru (V. Vinokurov, V. Dorofeyev, A. Vaisl'yev)

Çıkma hali: Saha Türkçesinde çıkma hali eki, ünlü ve diftonglardan sonra *-ttan, -tten, -tton, -ttön* şeklinde; ünsüzlerden sonra *-tan, -ten, -ton, -ton* şeklinde eklenir: *ağattan* 'babadan', *cietten* 'evden', *böröttön* 'kurttan'; *uoltan* 'oğlandan', *ihitten* 'tabaktan', 'elbiseden', *öytön* 'akıldan'.

Üstünlük/Karşılaştırma hali: Sahacada karşılaştırma ve nispet maksadıyla kullanılan özel bir hal eki *-TAAğAr*'dır. Bu ekin *-dan/-den, -dan/-den* daha, *-a/-e* göre fonksiyonları vardır. Görüldüğü gibi bu ek, eşitlik ekinin bazı fonksiyonlarını üstlenmiştir: *ağataağar* 'babadan', *etteeğer* 'etten', *oğotooğor* 'çocuktan', *caxtardaağar* 'kadından', *kötördööğör* 'kuştan', *aannaağar* 'kapıdan'.

Vasıta hali: Vasıta hali eki -n, zarflarda ve zaman isimlerinde yaşamaktadır: *kıhın* 'kışın'. Yeni şekil *-(I)nAn* (özel isimlerde *-lAn*) ise, *-lan* şeklinden gelmektedir. Bu şeklin *ile* edatının *-n* vasıta hali ekiyle birleşmesinden ortaya çıktığı bellidir. Ek, ünlülerden *sonra -nAn, -nOn* şeklinde gelir. Ünsüzlerden sonra ise, bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir: *saanan* 'silahla', *iliinen* 'elle', *oğonon* 'çocukla', *börönön* 'kurtla', *atınan* 'atla', *etinen* 'etle', *üütünen* 'sütle'.

Ortaklık hali: Saha Türkçesine özgü bir hal olan ekin ana şekli *-LIIn*'dır: *kihiliin* 'adamla', *uolluun* 'oğul ile', *ettiin* 'etle', *ohoxtuun* 'ocak ile', *saraydım* 'ahırla', *çeydiin* 'çayla', *ilimniin* 'ağla', *xotınnuun* 'kadınla'.

Soru

Saha Türkçesinde soru, *kim* 'kim', *tuox* 'ne', *xas* 'kaç' gibi soru zamirlerinin dışında *duu, duo* edatları ve *-y, -Iy, -Uy* ekleriyle yapılır. *Duu*, çoğunlukla karşılaştırmalı soru cümlelerinde kullanılır: *Baatur oloror duo?* 'Batur oturuyor mu ?'; *Bu kılaaska xas tünnük baany*? ' Bu sınıfta kaç pencere vardır?'; *Tuox xannıgıy?* 'Ne nasıldır?'; *Bu oskuola ulaxan duu, kıra duu?* 'Bu okul büyük mü, küçük mü?'.

Bildirme

Bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Saha Türkçesinde de *er-* fiili isimleri fiilleştirdiği zaman düşer ve fonksiyonunu şahıs ekleri üstlenir. Yalnız 3. şahıslarda bildirme bazen eksiz, bazen da *baar* 'var' kelimesiyle yapılır.

1. T.Ş. *ağabın* 'babayım', *oğohuppun* 'hemşireyim' (*oğohut* 'hemşire') *türgemmin* 'hızlıyım'
2. T.Ş. *ağağın* 'babasın', *oğoğun* 'çocuksun', *satıgın* 'yayasın'.

3. T.Ş. *Bu aan baar* ‘Bu kapıdır’, *Kini uçuutal* ‘O öğretmendir’.

1. Ç.Ş. *ederbit* ‘genciz’ *udarnikpıt* ‘işçiyiz’, *türgemmit* ‘hızlıyız’.

2. Ç.Ş. *eheğit* ‘ninesiniz’ *üçügeygit* ‘iyisiniz’.

3. Ç.Ş. *Kiniler uçuutallar* ‘Onlar öğretmendirler’.

Bildirmenin geçmiş zamanları *e-* yardımcı fiili ile yapılır. Şartı ise, şart kipiyle yapılır.

Sıfat

Niteleme Sıfatları: kırcağas kihi ‘yaşlı insan’, *kıra oğo* ‘küçük çocuk’, *kıstaax caxtar* ‘kızlı kadın’, *xara* ‘kara’, *küöx* ‘mavi’, *kıhıl* ‘kızıl’, *mağan* ‘beyaz’, *ulaxan* ‘büyük’, *kıra* ‘küçük’, *üçügey* ‘iyi’, *kuhağan* ‘kötü’, *baay* ‘zengin’, *cadañı* ‘fakir’, *çugas* ‘yakın’.

Bu sıfatların olumsuzu 3. teklik şahıs iyelik eki (-A, -TA) ve *suox* ‘yok değil’ kelimesiyle yapılır: *xarata suox* ‘kara değil, karasız’ (harfiyen: karası yok), *ulaxana suox* ‘büyük değil, büyük olmayan’, *küühe suox* ‘güçsüz, kuvvetsiz’.

İşaret Sıfatları: bu ‘bu’, *ol* ‘o’, *iti* ‘öteki’, *siti* ‘şu’, *sol* ‘gerçekte o’ (*ol*’un kuvetlendirilmesi); *bu kihi* ‘bu kişi’, *ol cie* ‘o ev’, *iti caxtar* ‘öteki kadın’.

Sayı sıfatları: Asıl sayılar, kelime, sıfat tamlaması veya sayı grubu halinde bulunurlar. Bir (1) dışında asıl sayı sıfatlarının hepsi mana bakımından çokluk ifade ettikleri için tamlamalardaki isim unsuru çokluk şekline girmez.

1	biir	9	toğus	80	ağıs uon
2	ikki	10	uon	90	toğus uon
3	üs	20	süürbe	100	süüs
4	tüört	30	otut	200	ikki süüs
5	bies	40	tüört uon	300	üs süüs
6	alta	50	bies uon	1000	tıhıssa, tıhıınça (< Rus.) arkaik *muñ*
7	sette	60	alta uon	milion	(mölüyüön)
8	ağıs	70	sette uon	milyard	‘milyar’

Dereceleme: Saha Türkçesinde dereceleme *-s* eki vasıtasıyla yapılmaktadır: *1. = biiris (mannaygı) ‘birinci’, 2. = ikkis ‘ikinci’ 3. = ühüs ‘üçüncü’, 4. = tördüs ‘dördüncü’, 6. = altıs ‘altıncı’, 7. = settis ‘yedinci’, 8. = axsıs ‘sekizinci’, 9. = toxsus ‘dokuzuncu’, 25. = süürbehis ‘yirmibeşinci’, 30. = otutus ‘otuzuncu’, 40. = tüört uonus ‘kırkıncı’, 50. = biehonus ‘ellinci’.*

Üleştirme: Üleştirme Sahacada *-lıı, -lii* eki ve varyantlarının vasıtasıyla yapılır: *biirdii* ‘birer’, *ikkilii* ‘ikişer’, *üstüü* ‘üçer’, *tüörtüü* ‘dörder’, *biestii* ‘beşer’, *süürbelii* ‘yirmişer’, *otuttuu* ‘otuzar’, *süüstüü* ‘yüzer’.

Topluluk: Saha Türkçesinde topluluk *-ıa, -ie, -uo, -üö* ekleriyle yapılır: *ikkie* ‘ikisi beraber’, *üühüö* ‘üçü birlikte’, *tördüö* ‘dördü birden’.

Kesir: Sahacada *gımmıt* kelimesi ile veya asıl sayıya yönelme halinin ilavesiyle yapılır: *altağa biir* ‘altıda bir’, *alta gımmıt biire* ‘altıda bir’, *uon gımmıt ühe* ‘onda üç’, *uonna üs* ‘onda üç’.

Belirsizlik Sıfatları: *biir, kıra* ‘az’, *elbex* ‘çok’, *barı* ‘bütün’, *aayı* ‘her’ ve *axsın* ‘her’ kelimeleri mana yönünden sıfat yapmalarına karşılık, isimden sonra geldikleri için şeklen sıfat yapmazlar: *sil aayı* ‘her yıl’, *kiehe axsın* ‘her gece’, *xannık ere* ‘herhangi bir’, *bert agıyax* ‘son derece az’, *xas biirdi* ‘her biri’ *xas dağanı* ‘ bir kaç’.

Soru Sıfatları: *xas* ‘kaç’, *tuox* ‘ne’, *xaydax* ‘nasıl, ne şekilde’, *xannağı* ‘neredeki’. Bunlara *töhö* ‘ne kadar’, *xannık* ‘hangi’, *xahıs* ‘kaçıncı’ kelimelerini de ekleyebiliriz.

Zamir

Şahıs zamirleri: Bu zamirler varlıkları temsil suretiyle ve şahıslar halinde karşılayan kelimelerdir: *min*, *en*, *kini*; *bisigi* (bihigi), *ehiği* (ehigi), *kiniler*.

İşaret zamirleri: Bunlar, nesneleri işaret etmek, göstermek suretiyle karşılarlar. Bu zamirlerle belirtilen varlıklar, yerleri ile ifade edilmiş olurlar. Saha Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: *bu* ‘bu’, *siti* < *şu+iti*, *balar* ‘bunlar’, *ol* ‘o’, *subu* < *şu+bu*, *itiler* ‘şunlar’, *iti* ‘şu, öteki’, *sol*< *şu+ol*, *olor* ‘onlar’. *Siti, subu* ve *sol* şekillerine ‘işte şu’, ‘işte o’ gibi manalar vermek mümkündür.

Belirsizlik zamirleri: *atın* ‘başka, diğer’, *sorox* ‘bazı, bir kaç’, *barı* ‘tümü’, *aayı* ‘her biri’, *kim da* ‘hiç biri’, *kim ere* ‘birisi’, *xannık ere* ‘birisi, herhangi biri’, *kim dağanı* ‘kimse, hiç kimse’, *biir dağanı* ‘hiç biri’, *xas eme* ‘birkaçı, bazıları’, *xannık ere* ‘birisi’.

Soru zamirleri: *kim* ‘kim’, *tuox* ‘ne’ *kimneex* ‘kimler’, *tuoxtar* ‘neler’.

Dönüşlülük zamiri: Sahacada *beye* ‘öz, nefis’ kelimesine iyelik ekleri getirilerek şahıslar ifade edilir: *Beyem* ‘kendim’, *beyebit* ‘kendimiz’, *beyete* ‘kendisi’.

Sahacada da dönüşlülük zamirleri iyelik eki alarak kullanılabilirler: *beye beyetin* ‘kendi kendisini’, *beye beyebittiger* ‘kendi kendimize’, *beye beyebitin* ‘kendi kendimizden’, *beye beyebititen* ‘kendi kendimizden’.

Zarf

Yer Zarfları: Yer isimleri olan bu zarflar fiilin yönünü gösterirler. Sahacadaki yer zarfları şunlardır: *arın, alın* ‘aşağı, alt’, *ürüt* ‘yukarı’, *is* ‘içeri’, *tas* ‘dışarı’, *ilin* ‘ileri’, *kelin* ‘geri’.

Sahacayla ilgili gramerlerde aşağıdaki şekiller ek almasına rağmen yer zarfı olarak belirtilmiştir: *İhirce* ‘içeride, içinde’, *üöhe* ‘yukarıda, üstte’, *manna* ‘burada, buraya’, *onno* ‘orada, oraya’, *attıgar* ‘yanında’, *kenniger* ‘arkasında’, *ürdü-ger* ‘üzerine, üstüne’, *tula* ‘çevresinde, etrafında’.

Zaman zarfları: *künüs* ‘gündüz’, *kiehe* ‘gece’, *kün ortoto* ‘öğlen’, *tüün künüs* ‘gece ve gündüz’, *erde* ‘erken’, *bügün* ‘bugün’, *begehe* ‘dün’, *sarsın* ‘yarın’ *öyüün* ‘ertesi gün’, *sarsıarda* ‘sabahleyin’, *kıhın* ‘kışın’, *sayın* ‘yazın’, *inńine* ‘önce’, *ilik* ‘henüz, daha’, *anı* ‘şimdi’, *melcii* ‘her zaman’, *sorox ardıgar* ‘bazen, ara sıra’, *iti genne* ‘bundan sonra’.

Tarz zarfları: *türgennik* ‘çabuk, hızlı’, *orguy, kıratık* ‘yavaşça’, *ulaxannık* ‘büyük, geniş’, *üçügeydik* ‘iyice’, *bıtaannık* ‘yavaşça’, *suhallık* ‘çabukça’, *bukatın* ‘tamamen, bütünüyle’, *inne* ‘böylece’, *ihin* ‘için’, *emiske* ‘aniden, çabucak’.

Miktar zarfları: *naaha(naa), olus* ‘pek çok’, *elbextik* ‘çok’, *kıratık* ‘az’, *ağay, ağaydık* ‘oldukça, pek’, *ağay ere* ‘ne az ne de çok’, *alıs, olus* ‘ölçüsüz, fevkalade’, *dele* ‘fevkalade’, *bert* ‘pek, çok’, *bert elbex* ‘pek çok, sonsuz’, *bert ağıyax* ‘son derece az’, *össö* ‘daha’, *ağıyaxtık* ‘az’.

Fiil

Fiil İsmi: Fiilleri şahsa ve zamana bağlanmadan ifade etmek, hareket isimleri meydana getirmek için mastar eki kullanılarak fiil ismi yapılır. Bu Türkiye Türkçesindeki *-mak/-mek*’ten farklıdır. Saha Türkçesindeki *-ıı/-ii, -uu/-üü* eki, Eski Türkçedeki *-ıġ/-ig, -uġ/-üg* ekinden gelmiştir: *bıs*-’dan *bıhıı* ‘kesmek’, *kör*-’den *körüü* ‘görmek, görüş’, *sañaa*-’dan *sañıı* ‘düşünmek, düşünce’, *tur*-’dan *turuu* ‘durmak, durum, duruş’.

Şahıs ekleri: Çekimli fiillerde hareketi yapan veya olan şahsı ifade etmek için şahıs ekleri kullanılır. Bunlar zamir veya iyelik kökenli olabilir. Emir çekiminde ise her şahıs için ayrı bir şekil kullanılır.

Sahalar
© TÜRKSOY

Zamir kökenli şahıs ekleri: Bunlar, şahıs zamiri kökenli olup, Saha Türkçesindeki şimdiki zaman, kesin geçmiş zaman, yakın geçmiş zaman, ara sıra olan geçmiş zaman, gereklilik, şart, endişe, olumluluk ve alışılmışlık kiplerine gelirler. Ünlü veya ünsüzle biten fiillere göre değişik şekillere girerler:

1. T.Ş. -BIn/-BUn; -mIn/-mUn
2. T.Ş. -ğIn/-ğUn; -GIn/-GUn; -xIn/-xUn; -ñIn/-ñUn
3. T.Ş. Ø
1. Ç.Ş. -BIt/-BUt; -mIt/-mUt
2. Ç.Ş. - ğIt/-ğUt; -GIt/-GUt; -xIt/-xUt; -ñIt/-ñUt
3. Ç.Ş. -lAr/ -lOr; -DAr/-DOr; -nAr/-nOr

İyelik kökenli şahıs ekleri: Bunlar, iyelik kökenli şahıs ekleri olup, diğer şekil ve zaman eklerine eklenirler:

1. T.Ş. -(I)m / -(U)m
2. T.Ş. -(I)ñ / -(U)ñ
3. T.Ş. -A / -O
1. Ç.Ş. -BIt / -BUt
2. Ç.Ş. -GIt / -GUt; -xIt / -xUt
3. Ç.Ş. -lArA / -lOrO; -tArA / -tOrO

İyelik kökenli şahıs ekleri aynı iyelik eklerinde olduğu gibi, eklendikleri fiillere göre değişik şekillere girerler.

Fiil kipleri

Görülen geçmiş zaman: Saha Türkçesinin bu zamanı, Eski Türkçenin görülen geçmiş zamanı *-TI* ile tam bir benzerlik gösterir. Fakat Saha Türkçesinin bir özelliği olan eklerdeki çok şekillilik bütün şekil ve zaman eklerinde kendini gösterir. Biz, bir örnek olarak görülen geçmiş zaman eklerindeki çok şekilliliği belirteceğiz: *-DI/-DU; -lI/-lU; -nI/-nU.* Yalnız 3. teklik şahısta ek kendini *-DA/-DO; -lA/-lO; -nA/-nO* şeklinde geniş ünlülü olarak gösterir:

ahaa- ‘yemek’,	*kel-* ‘gelmek’,	*suun-* ‘yıkanmak’.
ahaatım	kellim	suunnum
ahaatıñ	kelliñ	suunnuñ
ahaata	kelle	suunna
ahaatıbıt	kellibit	suunnubut
ahaatıgıt	kelligit	suunnugut
ahaatılar	kelliler	suunnular

Olumsuz şekillerde ise, zaman *-BA/-BO; -mA/-mO* olumsuzluk eklerini alır: *ahaabatım*, *summatım* vb.

Sahalar
(Saxalar)
© sakha.gov.ru

Duyulan geçmiş zaman: Geçmiş zamanın en yaygın olan bu tipinin olumlu şekli *-bIt* Eski Türkçe *-mIş*'tan; olumsuz şekli *-bAtAx* ise, Eski Türkçe *-mAdUk*'tan gelmiştir. Ek *-BIt/-BUt; -mIt/-mUt* şeklinde eklenir. Ek, iyelik kökenli şahıs eklerini alır. *bier-bit-pit > bierbippit* 'vermişiz', *bier-bit-kit > bierbikkit* 'vermişsiniz', *min-mit-i-m > mimmitim* 'binmişim'.

ılbıtım (ıl-) 'almışım'	siebitim (sie-) 'yemişim'
ılbıtın	siebitin
ılbıta	siebite
ılbıppıt	siebippit
ılbıkkıt	siebikkit
ılbıttara	siebittere

Olumsuz şekilleri: *ılbatağım*, *siebeteğim*

Kesin geçmiş zaman: Geçmiş zamanın bu tipi de *-BIt/-BUt* şekliyle yapılır. Yalnız, duyulan geçmiş zaman çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılırken burada şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuz şekillerinde *-BAtAx/-mAtAx* ekleri kullanılır:

aspıppın 'açmışımdır'	aspıppıt
aspıkkın	aspıkkıt
aspıt	aspıttar

Olumsuz: *aspataxpın, siebetexpin*

Yakın geçmiş zaman: Geçmiş zamanın bu tipi, *-An/-On* (olumsuz şeklinde *-bakka* veya *-mına*) zarf-fiili ve *tur-* yardımcı fiilinin şimdiki zamanının birleşmesiyle meydana gelmiştir. Ek uzun ünlü ve diftongla biten fiillere *-n* şeklinde eklenir: *sie-n > sien*

ahan turabın (as-) 'açmıştım'	ahan turabıt
ahan turağın	ahan turağıt
ahan turar	ahan turallar

Olumsuz 1: *aspakka turabın, siebekke turabın*
Olumsuz 2: *ahımına turabın, siemine turabın*

Arasıra olan geçmiş zaman

1. Tip*:* Bu şekil, belirsizlik ve ara sıra yapılmış hareketleri ifade eder. Bu tipin olumlusu *-BIt,/-BUt (<-mIş)* sıfat-fiili *+-tAAx* sahiplik eki + şahıs ekleriyle yapılır. Olumsuz şekil ise, *-pAtAx* (<-mAdUk) sıfat-fiili + *-tAAx eki* + şahıs ekleriyle yapılır. Ek, zamir kökenli şahıs eklerini alır.

siebitteexpin 'arasıra yedim'	siebitteexpit
siebitteexxin	siebitteexxit
siebitteex	siebitteexter

Olumsuz: *aspataxtaaxpın, siebetexteexpin*

2.Tip*:* Bu tipin olumlusunda *-An* zarf-fiili + *turardaax (tur-* yardımcı fiili + *-ar* sıfat-fiil eki + *daax* sahiplik eki) + şahıs ekleri kalıbı kullanılmıştır. Olumsuzunda ise, *-BAkkA* zarf-fiili ve *-mInA* zarf-fiili kullanılarak iki ayrı şekil yapılmıştır. Bu tip zamir kökenli şahıs eklerini alır.

ahan turardaaxpın	ahan turardaaxpıt
ahan turardaaxxıt	ahan turardaaxtar
apan turardaaxxın	ahan turardaax

Olumsuz-I: *aspakka turardaaxpın, siebekke turardaaxpın*

Olumsuz-II: *ahımına turardaaxpın, siemine turardaaxpın*

Bu tip de geçmişte ara sıra veya zaman zaman olan bir hareketi veya geçmişte belli zamanlarda ara sıra yapılan alışkanlıkları ifade eder: *Min biirde aydaarsan turardaaxpın.* 'Ben günün birinde bağırmıştım' *(aydaarıs-).*

II I.Tip: Bu tip *-BIt/-BUt* + şahıs ekleri + *baar* 'var' (olumsuzunda *suox* 'yok') kalıbı üzerine kurulmuştur. Bu kalıba *ete* 'idi' ilavesiyle çok uzak geçmiş zaman ifade edilir.

siebitim baar	'bir keresinde yemiştim'	siebippit baar
siebitin baar		siebikkit baar
siebite baar		siebittere baar

Olumsuz: *aspıtım suox, siebitim suox*

Şimdiki zaman: Saha Türkçesinde aynı zamanda geniş zamanı da ifade eden bu tipte 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıslarda *-A/-O* eki; 3. teklik ve çokluk şahıslarda *-Ar/-Or* eki kullanılır. Olumsuz şekillerde *-bAt/-bOt* (< *-mAz*) eki kullanılır. Burada *-tp-> -pp- ve -tk-> -kk-* gerileyici ünsüz benzeşmesi görülür. Ünlü ve diftonglarla biten fiillerde ekin *-II-/-UU* şeklinde uzadığı görülür: *ahaa-* 'yemek' *ahıbın* 'yerim', *sie-* 'yemek' *siir* 'yer', *toxtoo-* 'durmak' *toxtuubut* 'duruyoruz'.

üleliibin (ülelee-) 'çalışıyorum'	olorobun (olor-) 'oturuyorum'
üleliiğin	oloroğun
üleliir	oloror
üleliibit	olorobut
üleliiğit	oloroğut
üleliiller	olorollor

Olumsuz: *üleleebeppin, olorboppun*

Gelecek Zaman: Mevcut gramerlerde gelecek zamanın teklik şekillerinin iki ayrı çekimi vardır. Olumlu şekillerde *-IA/-UO ve -IAx/-UOx* (< *-AcAk*) ekleri kullanılır. Olumsuz şekil *suoğa* (*suox* 'yok, değil'+3. teklik şahıs iyelik eki *+a*) kelimesiyle yapılır. Diftongla biten fiillerde şahıs eki doğrudan eklenir: *ıa-* 'sağmak', *ıam suoğa* 'sağmayacağım'. Ek, iyelik kökenli şahıs eklerini alır. Burada teklik şahıslarda iki ünlü arasında kalan *-x-* ünsüzü *-ğ-*'ya dönüşür.

ahıam (ahıağım) 'açacağım' (as-)	ahıaxpıt
ahıañ (ahıağım)	ahıaxxıt
ahıa (ahıağa)	ahıaxtara

Olumsuz: *ahıam suoğa, siem suoğa*

Şart eki

1. Tip: Saha Türkçesindeki şart eki *-tar, -ter* Eski Türkçe *-sar, -ser*'den gelmektedir. *-DAr/-DOr; -lar, -lAr/-lOr; -nAr/-nOr* şeklinde eklenir. III. çokluk şahıslarda *-rl->-ll-* gerileyici ünsüz benzeşmesi görülür: *bıstar* 'kesse' (*bıs-*), *keller* 'gelse' (*kel-*), *keleller* 'gelseler' (*kel-*).

astarbın (as-) 'açsam'	sieterbin (sie-) 'yesem'
astargın	sietergin
astar	sieter
astarbıt	sieterbit
astargıt	sietergit
astallar	sieteller

2. Tip: Şartın bu tipi, *-tAx (<-dUk)* sıfat-fiilinin şahıs ekli yönelme haliyle birleşmesinden meydana gelir. Olumsuzunda ise, *-pAtAx (<-mAdUk)* sıfat-fiili kullanılır. Ek, fonksiyon olarak 1.tiple aynıdır.

astaxpına (as-) 'açarsam, açsam'	sietexpine (sie-) 'yersem, yesem'
astaxxına	sietexxine
astağına	sieteğine
astaxpıtına	sietexpitine
astaxxıtına	sietexxitine
astaxtarına	sietexterine

Olumsuz: *siebetexpine*

Gereklilik kipi Saha Türkçesinde gereklilik kipinin şimdiki ve gelecek zamanı olmak üzere iki şekli vardır.

Şimdiki zaman gereklilik: Bu kipin olumlu şekli *-Ar* sıfat-fiili *+-taax* isimden isim yapma eki+şahıs ekleri kalıbı üzerine; olumsuz şekli ise, *-pAt* olumsuz sıfat-fiili üzerine kurulmuştur. Bu kip mecburiyet ve vazife ifade eder.

barardaaxpın (bar-) 'gitmeliyim'	kelerdeexpin (*kel-*) 'gelmeliyim'
barardaaxxın	kelerdeexxin
baradaax	kelerdeex
barardaaxpıt	kelerdeexpit
barardaaxxıt	kelerdeexxit
barardaaxtar	kelerdeexter

Olumsuz: *barbattaaxpın, kelbetteexpin*

Gelecek zaman gereklilik: Gelecek zaman gerekliliğin iki tipi vardır. Birinci tipin olumlusunda *-IAx* sıfat-fiili + *-tAAx* + şahıs ekleri kalıbı; olumsuzunda ise, *-IA suoxtaax* + şahıs ekleri kalıbı kullanılmıştır. İkinci tipin olumlusunda *-IAx tustaax* + şahıs ekleri kalıbı; olumsuz şekillerinde ise, *-ıa suox tustaax* + şahıs ekleri, *-ıa suox kerinneex* + şahıs ekleri, *-ıa* + şahıs ekleri *+ete, -ıa suox* + *e-* fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi olmak üzere dört ayrı kalıp kullanılır.

1. Tip

ahıaxtaaxpın (as-) 'açmak zorundayım'	ahıaxtaaxpıt
ahıaxtaaxxın	ahıaxtaaxxıt
ahıaxtaax	ahıaxtaaxtar

Olumsuz: *ahıa suoxtaaxpın, sie suoxtaaxpın*

2. Tip

ahıax tustaaxpın	ahıax tustaaxpıt
ahıax tustaaxxın	ahıax tustaaxxpıt
ahıax tustaax	ahıax tustaaxtar

Olumsuz-1: *barıa suox tustaaxpın, barıa suox kerinneexpin*

Olumsuz-2: *ahıam ete, siem ete*

Olumsuz-3: *ahıa suox etim, sie suox etim*

Kip, gelecek zamanda mutlaka olması gereken hareketi ifade eder: *Onon min kinileri ekkiretiex tustaaxpın* 'Sonra ben onları sıçratmalıyım' (*ekkiret-*).

Emir kipi: Saha Türkçesindeki en karışık şekillerden birisi emir şeklidir. Çünkü, mevcut gramerlerde emir şekli şimdiki ve gelecek zaman emir olarak iki ayrı kısımda ele alınmış ve birçok ağız özelliği bu şeklin içine katılmıştır. Biz, farklı şekilleri parantez içinde gösterdik. Şimdiki zaman emir şekli aynı zamanda istek ve rica da ifade eder. Emrin I. teklik şahsı her iki tipte de benzerlik gösterir. I. teklik şahıslarda ünlü ve ikiz ünlüyle biten fiillerde *-II/-UU* şeklinde uzama görülür: *sie-iim > siim, ahaa-ıım > ahıım.*

Şimdiki zaman emir:

siim (sie-) 'yiyeyim'	sieğiñ (siex)
sie	sieñ
sietin	sietinner

Olumsuz: *siemiim* 'yemeyeyim', *siemeñ* 'yemeyin'

Gelecek zaman emir: Gelecek zaman emirin 2. şahısları yaygın olarak kullanılmaktadır. Diğer şahıslar halk edebiyatı mahsullerinde kullanılmaktadır.

bıhıım (bıhıaxtıbın)	bıhıaxtıbıt
bıhaar	bıhaarıñ
bıhıaxtın	bıhıaxtmnar

Olumsuz: *bıhımıım 'kesmeyeceğim', bıhımıaxtın* 'kesmeyeceksin'

Şimdiki zaman emir, bir teklif bir istek, bir emir, bir çağrı gibi ana fonksiyonlarının yanı sıra bazen konuşan kişinin kendisine kahrettiğini ve bedduayı ifade eder. Gelecek zaman emir ise, bilhassa 2. şahsa yönelik bir emri, çağırıyı, teklifi, müracaatı, öğüdü, dileği ifade eder: *iti taaska baran oloruox* 'O taşa gidip oturalım' (olor-); *Emeexsin tur, utuyama! Kel ahaa! Oğolor, emie ahaan.* 'Yaşlı kadın kalk, uyuma! Gel yemek ye! Çocuklar siz de yiyin!' (tur-, ahaa-, utuy-).

Sıfat-fiil

Sıfat-fiiller, fiil kök ve gövdelerine gelerek nesnelerin hareket vasıflarını karşılarlar. Sıfat-fiiller, hareket ifadesinden başka zaman ifadesi de taşırlar. Yani, hareketin hangi zamana ait olduğunu belirtirler. Eski Türkçe dönemiyle benzerliğe sahip olan Saha Türkçesi sıfat-fiilleri de geçmiş, gelecek ve geniş zaman sıfat-fiilleri olmak üzere üç kısımdır:

Geçmiş Zaman Sıfat-Fiilleri:

-lAx/-lOx;-DAx/-DOx;-nAx/-nOx;-BAtAx/-BOtOx;-mAtAx/-mOtOx: Bu sıfat-fiilin olumlusu *-DUk* sıfat-fiilinden, olumsuzu ise *-mAdUk* sıfat-fiilinden ortaya çıkmıştır, iyelik eklerini alarak da kullanılan bu sıfat-fiil, cümlede özne ve nesne olarak vazife görür: *Kini idete buolbatağın billerer* 'Bunun meslek olmadığını gösteriyor' (buol-); *Kelleğim ikkis künüger müzeyğa sılcıbıtım* 'Geldiğimin ikinci günü müzeye gittim' (kel-).

-BIt/-BUt; -mIt/-mUt: Bu sıfat-fiil, *-mIş* sıfat-fiiline dayanır. Olumsuzunda *-bAtAx (-patax/-matax)* şekli kullanılır. Bu sıfat-fiil şekil ve zaman eki olarak da kullanılır. İyelik ekleriyle ve edatlarla kullanılışı dikkat çeker. Örnekler: *Kini suruybut kinigelerin bilbetter* 'Onun yazdığı kitapları bilmezler' (suruy-); *Cieber kelbitim iyem iistene olororo* 'Eve geldiğimde annem oturarak dikiş dikiyordu' (kel-); *Min tөrөөbüt silim* 'Benim doğduğum yıl' (*tөrөө*-).

Geniş zaman sıfat-fiilleri:

-r, -Ar/-Or; -IIr/-UUr; -BAt/-BOt; -mAt/-mOt: Bu sıfat-fiilin olumlusu *-Ar* sıfat-fiiline, olumsuzu ise *-mAz* sıfat fiiline dayanmaktadır. Şekil ve zaman eki olarak da kullanılan bu sıfat-fiilin çok yaygın kullanılışı vardır. Bu sıfat-fiil iyelik ekleriyle, hal ekleriyle ve edatlarla birleşebilir. Örnekler: *Min tılbaastıurgıtın (körsühergitin) kördöhöbün.* 'Ben tercüme etmenizi (karşılamanızı) rica ediyorum' (tılbaastaa-, körsüs-); *Üleliinir tahınan oğo körör* 'Çalışmaktan başka çocuğa bakar' (*ülelee*-); *Öydөөx öyünen ölörtön kuotar* 'Akıllı aklıyla ölmekten kurtulur' (öl-); *Onton lalcar oğolor kelliler* 'Sonra hasta çocuklar geldiler' (*ıalca*-).

-An/-On, -n: Geniş zaman sıfat-fiili olarak seyrek kullanılan bu şekil, *-ğAn* sıfat-fiilinden gelmiştir. Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra -n şeklinde eklenir. Bu sıfat fiili *-An* zarf-fiili ile karıştırmamak gerekir. Örnekler: *Ce ol kelen Elley* 'İşte o gelen Elley' (kel-); *Biir sarsıarda turan Omoğoy emeexsine* 'Bir sabah kalkan Omogoy'un yaşlı karısı' (*tur*-).

-AAççI/-OOççU: Kalıplaşarak fiilden isim yapma eki olarak kullanılan bu sıfat-fiil, daha çok fail ismi yapmaktadır. Örnekler: *Min üöreneeççibin, kini üöreteeççi* 'Ben öğrenciyim, o öğretmendir' (üören- üöret-); *Çinçiyeeççiler sabağalaahınnannan* 'Araştırmacıların tahminleriyle' *(çinçiy-).*

Gelecek Zaman Sıfat-Fiilleri

-IAx/-UOx; -mIAx/-mUOx: Şekil ve zaman eki olarak da kullanılan bu sıfat-fiilin *-acak/-ecek* ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu sıfat-fiil, iyelik eklerini alabilir ve *bağar*- 'istemek' fiiliyle kalıp halinde kullanılabilir. Örnekler: *Kolledjka kimneex kiiriexterin söbiiy?* 'Koleje kimlerin girmesi mümkündür' (kür-); *Min Turtsiyam körüөxpün bağarabın* 'Ben Türkiye'yi ziyaret etmek istiyorum' *(kör-).*

-A/-O ilik: Geçmiş zaman olumsuz sıfat-fiili olan bu şekil, *-A* zarf fiili ve *ilik* 'değil' edatının birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu sıfat-fiil şekli 'henüz, daha' gibi manalar katar. Örnek: *Omoğoy Baay ikki ulaxan erge taxsa ilik kırgıttardax* 'Omogoy Bay'ın iki ergin henüz evlenmemiş kızlarından' (*erge tağıs*-); *Körö ilik oğo* 'Henüz görmemiş çocuk';*Üörete ilik üöreneeççi* 'Daha öğrenmemiş öğrenci'.

Zarf-fiil

Zarf-fiiller, şahsa ve zamana bağlanmadan asıl harekete yardımcı mücerret bir hareketi karşılarlar.

-n, -An/-On; -mInA/-mUnA: Bu zarf-fiil, ünlü ve diftonglardan sonra *-n* şeklinde gelir. Olumsuzunda *-mInA/-mUnA* şekli kullanılır. Bu zarf-fiil, asıl hareketten önceki hareketi ve asıl hareket başlamadan bu hereketin bitmesi gerektiğini ifade eder. Bu zarf-fiil, daha önce de belirttiğimiz üzere tasvir fiillerin önünde kullanılır: *Kepseten, bilsen, barı Omoğoydooxxo tiiyen keleller* 'Konuşup, anlaşarak, hepsi Omogoygil'e varıp gelirler' (*kepset-, biliş-, tüy*-); *Kötördör oloğuttan köhön ayannıır* 'Kuşlar, yerlerinden göçerek seyahat ederler' *(kös-).*

-A/-O (-II/-UU); -BAkkA/-BOkkO; -mAkkA/-mOkkO: Bu zarf-fiil, ünsüzlerden sonra *-A, -O*; ünlü ve diftonglardan sonra *-II/-UU* şeklinde gelir: *ıa- ~ ıı* 'sağarak', *sie- ~sii* 'yiyerek' gibi.

Olumsuz şekil *-bakka, -bat* sıfat-fiili ve -ka yönelme hali ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu zarf-fiil, asıl hareketle aynı zamanda olan ve onun amacını gösteren hareketi ifade eder: *körö körö* 'göre, göre', *kele bara* 'gele gide'; *Tabanı üöskete oloror omuk baar* 'Geyik besleyerek yaşayan halk vardır' (*üösket*-).

-AAt/-OOt; -mAAt/-mOOt: Bu zarf - fiil, asıl hareketin başlangıcından önce olan haraketi tanımlar: *Tañnaat tağısta* 'O giyinir giyinmez çıktı' (*tañnaa*-); *Onu köröt uolattar üömeller* 'Onu görünce oğlanlar gizlice yaklaşırlar' (*kör*-).

-AArI/ -OOrU; -mAArI/-mOOrU: Bu zarf-fiil, bir hareketin amacını belirtmek için kullanılır ve *'-mak/-mek için'* fonksiyonu verir. Bu zarf-fiil, *gın-* 'kılmak, yapmak' fiiliyle birleşerek niyet ifadesi verir: *Ahaarı kellibit* 'yemek yemek için geldik' (*ahaa-*); *Oğolor üleleeri bardılar* 'Çocuklar çalışmak için (çalışmaya) gittiler' (*ülelee-*); *Saamır tüheeri gımmıt* 'Yağmur yağacakmış gibi duruyor' (*tüs-*).

Bağlaç

Sıralama bağlaçları: Sahacada en yaygın sıralama bağlaçları *uonna* 've, daha' ve *kıtta* 'birlikte, ile'dir. Bazen *dağanı* 've, hem' de kullanılır.

Denkleştirme bağlaçları: Sahacada denkleştirme bağlacı olarak *ebeter (beter, biiter)* 'veya, yahut' kullanılır.

Karşılaştırma Bağlaçları: Sahacada karşılaştırma bağlaçları *dağanı... dağanı* 'hem...hem' ve *da... da* 'da...da' bağlaçlarıdır.

Cümle başı bağlaçları: Bunlar, cümleleri mana bakımından birbirine bağlayan bağlaçlardır ve cümle başında bulunurlar. Sahacada en yaygınları *ere* 'yalnız, ancak', *ereeri (ol ereeri)* 'fakat', *ol buollar (ol buollağına)* 'fakat', *itienne* 'zaten ve', *otton* 'zaten', *töhö ere* 'her ne kadar, nasılsa', *aata* 'gerçi, ise' bağlaçlarıdır.

Edat

Saha Türkçesinde pekiştirme edatı olarak *dağanı* 'dahi, de', *da* 'da, de', *kim* 'kim', *ilik* 'değil', *aata* 'ise' edatları kullanılır. Sahacadaki çekim edatları *kıtta* 'ile, birlikte', *kurduk* 'benzeri, gibi'', *ihin* 'için', *kinnine* 'dek', *ürdünen* 'rağmen', *ila* 'beri', *kennitten* 'sonra', *dili* 'gibi', *ol ihin* 'bu yüzden', *onon* 'bundan dolayı', *ol ürdüger* 'buna rağmen', *anıttan* 'bundan sonra', *büteri* 'sonuna kadar'.

Ünlem

Duygu Ünlemleri: Bunlardan *aya,* acı ve korkuyu; *beyi,* ihbar ve uyarıyı; *ıççа,* soğukluk duygusunu; *abıtay,* sıcaklık duygusunu; *paa, pahay,* nefreti; *ok-sie, oo, tüy, öö, aa* hayreti; *ees, eeyis,* şaşkınlığı ve protestoyu; *iehey,* sevinci; *oov, oof, seen, xaarıan,* acımayı; *uuy, suuy, ayuu, ayaa,* sıkıntıyı; *u-u, uy-uy* korkma ve ürkmeyi; *o-o botuççu* bıkmayı; *o babat, o tatat, o-o tollos, oh-oh* şaşma ve korkmayı ifade eder. Ünlemler küçültme-şefkat eklerini alarak anlamlarını kuvvetlendirirler. Mesela *ayıka,* güçlü acıyı; *beyike,* kurnaz uyarıyı; *tıyka,* sınırsız şaşkınlığı ifade eder.

Seslenme ünlemleri: *araxsan* 'zavallıcık', *kutukam (tukam, utukam)* 'ruhum' yaşlıların gençlere hitabını; *doğor* 'arkadaş', gençlerin gençlere hitabını; *xotuoy,* yaşlıların genç kıza hitabını; *noxo,* yaşlıların genç erkeğe hitabını; *sıççıay,* çocuklara hitabı belirtir. Sahacada hitap son ünlünün veya açık ünlünün uzatılmasıyla yapılır. Burada iyelikli şekillerde diftong ortaya çıkar: *ağa-ağaa* 'baba!', *doğor-doğoor* 'hey arkadaş!', *doğorum* 'arkadaşım' - *doğuruom* 'hey arkadaşım!', *ağahım* 'ablam' - *ağahıam* 'hey ablam!'.

Gösterme ünlemleri: Saha Türkçesinde en yaygın kullanılan gösterme ünlemi *me* 'işte' ünlemidir.

Sorma ünlemleri: Bunların en yaygını *ama* 'acaba, olur mu' ünlemidir.

Cevap ünlemleri: Bunların içinde *ce, çe* 'peki', *suox (huox, uox)* 'hayır, yok', *eex söp* 'pekâlâ', *eex, eeh* 'evet, ya, iyi, eh', *söp* 'tamam, pekâlâ' sayılabilir (bk. Kirişçioğlu 1999).

Saha Türkçesinin tehlike durumu[1]

Saha Türkçesi, Sibirya'daki diğer Türk topluluklarından dil hayatı açısından daha iyi konumdadır. Çünkü rejimin bütün olumsuz politikalarına rağmen ülkede Sahaca Rusçanın yanında geçer dil olarak kullanılmaktadır. Sahacanın dil durumunu Kirişçioğlu, Yılmaz ve Kılıç farklı çalışmalarla (Kirişçioğlu:

1 Sahacayla ilgili bütün bu olumlu yaklaşımlara rağmen Sibirya'yla ilgili dikkat çekilmesi gereken bir ekolojik tehlike vardır ki o da buzulların erimesidir. Dr. Julienne Strove ve Nick Toberg'in araştırmalarına göre 1970'lerde 8 milyon m^2 olan buzullar bugün 3,51 milyon m^2 ile en düşük seviyesindedir. Bu da sıcaklığın üç derece artmasına, su seviyesinin 6 metre yükselmesine, hava akımlarının değişmesine, rüzgarın hızının yavaşlamasına ve kuraklaşmaya yol açacaktır. Erime devam etmektedir ve devam ettikçe su baskınları artmakta ve yerleşim yerlerini tehdit etmektedir. Ayrıca erime devam ettikçe metan ve karbondioksit gazlarının havadaki değeri yirmi kat artacaktır. Bu bütün dünya için tehlike olmakla birlikte ilk önce Kuzey halklarını etkileyecektir (Greenpeace 2012).

2004; Yılmaz: 2010, Kılıç: 2011) Türk kamuoyuyla paylaşmışlardır. UNESCO'nun tehlikedeki dillerle ilgili raporuna göre de Sahaca iletişim alanında kendisini tehlikeye sokan Rusçanın etkisi altında olsa bile tehlikede değildir (UNESCO: 2013) fakat tehlike belirtisi vardır. Nitekim, S. Wurm Sahacayı tehlikeye düşmesi olası diller grubuna almış; Kincade ise, uzun vadede hayatta kalmalarına yönelik az tehdit görülen sürdürülebilir diller grubuna dâhil etmiştir (Yılmaz 2010: 52). Crystal, Saha Türkçesinin işlev alanının genişliğini dikkate alarak sürdürülebilir bir dil olduğunu belirtmiştir (Crystal 2007: 34). Yapılan araştırmalarda Saha Cumhuriyeti'nde yaşayan Evenk, Even ve Yukagirlerin büyük bir kısmının dil değiştirmelerinin Sahaca yönünde olduğu görülmüştür. Ayrıca, Sahaların %30'unun Rusçayı iyi bilmediği ve ana dilini Rusça sayanların oranının % 6 civarlarında kaldığı gözlenmiştir (Kılıç 2011: 100).

Metinler ve tercümeleri

Metin 1: Kılaaska

Kılaaska biir ostuol, üs oloppos turar. Biir aan, ikki ohox, bies tünnük baar. İkki ıskaap baar. Kılaaska elbex paarta turar. Biir paartağa ikki kihi oloror. Ostuolga tüört kiniğe uonna biir xarandaas baar. Pavel Petroviç olopposko oloror. Biir uol turar uonna aağar.

Bu kılaaska xas tünnük baarıy? Bu kılaaska bies tünnük baar. Ol paartağa xas kihi olororuy? Ol paartağa biir kihi oloror. iti kıs tuğu gınar? iti kıs suruyar. Bu ıskaapka tuox baarıy? Bu ıskaapka kiniğe baar. Iskaapka kiniğe elbex duo? Iskaapka kiniğe elbex. Xarandaas xanna baarıy?

Bu oskuola ulaxan duu, kıra duu? Bu oskuola ulaxan. Bu oskuolağa kıs üörener duu, uol üörener duu? Manna kıs dağanı, uol dağanı üörener. Manna uçuutal biir duu, elbex duo? Kini saxalı üçügeydik biler. Bugün sa-xalı uruok baar duo? Bügün saxalı dağanı, nuuççalı dağanı uruok baar.

Sınıfta

Sınıfta bir masa, üç sandalye durmaktadır. Bir kapı, iki soba, beş pencere vardır. İki dolap vardır. Sınıfta pek çok sıra vardır. Bir sırada iki kişi oturur. Masada dört kitap ve bir kalem vardır. Pavel Petroviç sandalyede oturur. Bir oğlan ayağa kalkar ve okur.

Bu sınıfta kaç tane pencere vardır? Bu sınıfta beş tane pencere vardır. O sırada kaç kişi oturuyor? O sırada bir kişi oturuyor. O kız ne yapıyor? O kız yazı yazıyor. Bu dolapta ne vardır? Bu dolapta kitap vardır. Dolapta kitap çok mudur? Dolapta kitap çoktur. Kalem nerededir?

Bu okul büyük mü, küçük mü? Bu okul büyüktür. Bu okulda kızlar mı okuyor, oğlanlar mı okuyor? Burada kız da, oğlan da okumaktadır. Burada öğretmen bir mi, çok mu? Burada öğretmen çoktur. Şu öğretmen Sahaca bilir mi? O, Sahacayı iyi bilir. Bugün Sahaca ders var mı? Bugün Sahaca da, Rusça da ders var.

Metin 2: Cieğe

Bu cie baar. Manna biir kergen oloror. Bu cieğe üs xos baar. İkki xosko oronnor turallar. Biir xosko ulaxan ostuol baar. Ostuolga laampa turar. Ostuol attıgar biir er kihi xahıat aağar. Biir caxtar kiniğe aağar. Kini attıgar ikki kıra oğo oloror. Biir eder kihi emie kiniğe aağar. Kini texnikumña üörener. Biir kıs suruyar. Kini oskuolağa üörener. Ohox attıgar kırcağas oğonńor oloror. Oroññо emeexsin sıtar.

Kiehe con barı cieğe olorollor. Ağam xahıat aağar uonna kepsiir, ulaxan con isteller. Oğolor uruok aağallar uonna suruyallar. Ebem kepsiir, kıra kıs ister. Xoyut barı ahıllar uonna utuyallar. Oğolor türgennik utuyallar. Kiniler sarsın oskuolağa erde barallar.

Evde

Bu evdir. Burada bir aile yaşar. Bu evde üç oda vardır. İki odada karyolalar durur. Bir odada büyük masa vardır. Masada bir lamba durmaktadır. Masada bir adam gazete okuyor. Bir bayan kitap okuyor. Onun yanında iki küçük çocuk oturuyor. Bir genç insan da kitap okuyor. O teknik okulda okur. Bir kız yazı yazıyor. O kız okula gider. Ocağın yanında yaşlı bir adam oturuyor. Yatakta yaşlı kadın yatıyor.

Geceleyin ailenin hepsi evde otururlar. Babam gazete okur ve anlatır, gençler dinlerler. Çocuklar ders okurlar ve yazarlar. Ninem hikâye anlatır, küçük kız dinler. Sonra hepsi yemek yerler ve yatarlar. Çocuklar çabuk uyurlar. Onlar yarın okula erken giderler.

Kaynaklar

Akiner, Shirin (1983). *Islamic Peoples of the Soviet Union*. London.
Arat, R. Rahmeti ve Temir, Ahmet. (1976). 'Türk Şivelerinin Tasnifi'. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara, s. 305-327.
Banguoğlu, Tahsin. (1959). *Türk Grameri*. Ankara.
Benzing, Johannes ve Menges, Karl H. (1979). 'Türk Dillerinin Sınıflandırılması'(Çev. Mehmet Akalın). *Tarihî Türk Şîveleri*. Ankara.
Böhtlingk, Otto (1851). *Über die Sprache der Jakuten*. St. Petersburg.
Böhtlingk, Otto (1964). *Über die Sprache der Jakuten*. Indiana.
Caferoğlu, Ahmed (1988). *Türk Kavimleri*. İstanbul.
Crystal, David (2007). *Dillerin Katli* (Çev. Gökhan Cansız), İstanbul.
Efremov, N. N. (1983). 'Priçastno-Padejnıe Konstruktsii i ih Ekvivalenti', *Issledovaniya Po Grammatike Yakutskogo Yazıka*. Yakutsk.
Haritanov, L. N. (1951). *Saha Tılın Grammatikata-Morfologiya*. Yakutsk.
Haritanov, L. N. (1954). *Tipi Glagolnoy osnovı v Yakutskom Yazıke*. Moskva, Leningrad.
Hayit, Baymirza (1987). 'Yakut(Saka)ların Menşei Meselesi'. *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, İstanbul, s. 42-59.
İnan, Abdulkadir (1976). 'Sibirya Türkleri'. *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara.
İnan, Abdulkadir (1968). 'Tuba (Urenha)Türkleri'. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara.
İnan, Abdulkadir (1968). 'Yakut (Saha) Türkleri'. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara.
Kruger John R. (1962). *Yakut Manual*, Indiana.
Kafesoğlu, İbrahim (1983). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul.
Kaluzinski, Stanislaw (1961). *Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprache*. Varşova. s. 886-895.
Menges, Karl H. (1955). 'The South-Siberian Turkic Languages I'. *Central Asiatic Journal*. Vol. I, Wiesbaden. s. 109-136.
Menges, Karl H. (1978). 'Jakutisch und Tungusisch'. *Central Asiatic Journal*. Vol I, Wiesbaden. s. 245-262.
Kılıç, İsmet (2011). 'Dil Hayatiyeti Bağlamında Saha Türkçesinin Durumu', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C.8, S. 3 (Eylül 2011), s. 87-100, Ankara.
Kirişçioğlu, M. Fatih (1997). 'Sahalar (Yakutlar)'. *Yeni Türkiye-Türk Dünyası Özel Sayısı*. Sayı 16, Ankara
Kirişçioğlu, M. Fatih (1999). *Yakut* (*Saha*) *Türkçesi Grameri*. Ankara.
Kirişçioğlu, M. Fatih (1992). *Yakut Türkçesi'nde Fiil*. G.Ü. SBE, Ankara, Basılmamış Doktora Tezi.
Kirişçioğlu, M. Fatih (2004). 'Kazan'ın İşgali Sonrası Sibirya'daki Dil Hareketleri', *Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu, 15.10.2002, Ankara. s. 37-45.
Korkina, E. İ. (1985). *Deepriçastiya v Yakutskom Yazıke.* Novosibirsk.
Korkina, E. İ.; Ubryatova, E. İ.; Haritanov, L.N.; Petrov, N. E. (1982). *Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıka-Fonetika i Morfologiya*. Moskva.
Ksenefontov, G. V. (1994). *Uraangxay Saxalar*. Yakutsk (ilk baskı İrkutsk 1937).
Okladnikov, A. P. (1970). *Yakutia/Before its incorporation into the Russian State*. London: Montreal.
Ögel, Bahaeddin (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
Pekarskiy, E. K. (1945). *Yakut Dili Sözlüğü*. İstanbul.
Petrova, T. İ.; İzbekova, L. K. (1994). *Saxa Tıla*, Yakutsk.
Popova, N. İ. (1983). 'Zalogi v Yakutskih Priçastiyah'. *Sovyetskaya Tyurkologiya*. Moskva, s. 73-76.
Poppe, Nicholas 'Yakut Dili'. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (TDAY)*. (Çev. İlhan Çenelli), Ankara, Ekim.
Poppe, Nicolaus (1959). 'Das Jakutische', *Phiologiga Turcica Fundamenta (PhTF),* C. I, Wiesbaden, s. 671-684.
Radloff, Wiheim (1908). *Die Jakutische Sprache*, St. Petersburg.
Schönig, Claus (2013) 'Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri' *Dil Araştırmaları*, sayı: 12 Bahar 2013, (Çev. İsa Sarı), Ankara, s. 221-257.
Slepstova, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar.* Moskva.
'Sovyet Nüfusunun Etnik Kompozisyonu' (1990). *Türk Yurtları*. Ankara. s. 2, S. 31-32
Tekin, Talât (1988). *Orhun Yazıtları*. Ankara.
Ubryatova, E. İ. (1972). 'Kratkiy Grammatiçeskiy Oçerk. Yakutskogo Yazıke'. *Yakutsko-Russkiy Slovar*. Moskva. s. 571-605.
V. L. Seroşevskiy. (1896). *Yakutı-Opıt Etnografiçeskogo Issledovaniya*. Yakutsk.
Vasilyev, Yan (2001). 'Saha(Yakutistan) Cumhuriyeti'. *Emel'imiz Kırım*. Ankara, sayı 35, S. 31-32.
Vinokurova, U. A. (1992). *Bihigi Saxalar*. Yakutsk.
Yılmaz, Gülsüm Killi (2010). *Kuzey ve Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu*. Ankara.

İnternet kaynakları

UNESCO, Red Book On Endangered Languages: Northeast Asia, http://www.helsinki.fi/~tasalmin/nasia_index.html (28.10.2013). Greenpeace (2012)
http://www.greenpeace.org/turkey/tr/news/kuzey-kutbundaki-buzullar-neden-bu-kadar-onemli-130912/.
http://www.wissenladen.de/maps/map.php?Russia%20(Norilsk)&id=184&ln=en.

THE SALAR PEOPLE AND THEIR LANGUAGE

Abdurishid Yakup

© chinatoday

1. Internal and external naming

the self-referent of Salars living in the Qinghai, Gansu provinces is *Salır* or *Salar*, while the Salars in XUAR prefer *Salalıq*. Perhaps, the first one, namely *Salır* or *Salar* goes back to the ancient tribal name *Salγur* recorded in the *Dīwān Luγāt at-Turk* compiled by the eleventh-century Kashgharian Turcologist Maḥmūd al-Kāšγarī (see Dankoff 1982, 40, 624), whereas the latter means 'Salar people', or 'inhabitant of the Salar (village)'. The Chinese chronicles from the 13th century mention the Salars with different names, e.g. 撒剌 Sala (Yuan), 沙剌 Shala, 撒蓝 Salan (Ming), 萨拉 Sala and 撒拉尔 Salaer (Qing). The Salar's designation of their own language is *salırča* or *sala(r) gača* (sala kahča).

2. Geography and population

The Salar community is one of the eight Turkic-speaking ethnic groups in the People's Republic of China, the others being the Uyghur, Kazakh, Kirghiz, Uzbek, Tatar, Tuvan and Yellow Uyghur. The so-called Fuyü Kirghiz community, perhaps originally a south-Siberian Turkic, is usually included in the Kirghiz community in the Chinese linguistic literature. According to the Census of 2000, the total population of the Salar community was 104,521 inhabitants. Aside from nearly 5,000 Salars living in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region (henceforth XUAR) of China, the majority of the Salars community is primarily distributed in the Xunhua Salar Autonomous County (Chinese 循化撒拉族自治县 *Xunhua Salazu zizhixian*). It is in the neighbouring Gandan Rural District (Chinese 甘鄯乡 *Gandan xiang*, Salar: Yarluγu) of the Hualong Hui Autonomous County (Chinese 化隆回族自治县 *Hualong Huizu zizhixian,* of the Qinghai Province. In the Jishishan Bao'an Dongxiang Salar Autonomous County (Chinese 积石山保安族东乡族撒拉族自治县 *Jishishan Bao'anzu Dongxiangzu Salazu zizhixian*) of the Gansu Province (for the newest statistics of the Xinjiang Salars see Jia and Li 2010: 84).

3. Historical background

According to the oral history of the Salars told in the story named *döyi yül* 'Camel Spring', the Salars came to Xunhua of Qinghai from Samarkand led by two brothers Qarimang and Ahmang, leading a white camel, carrying a bowl of soil, a kettle of water, and carrying a Quran. They crossed the Tianshan Mountains of Xinjiang, passed through the places Jia Yuguan, Suzhou, Ganzhou, Tianshui, Gangu and entered Ningxia, where they turned west and came to Ganjiatian of Labulın. After they rested for some time they went forward and entered Xunhua, from there they passed the Mengda Mountain and came to Alitiuli (see Ma Wei et al. (eds.) 2001: 7-10).

Salar Gaizi Mosque
© Abdurishid Yakup

Thus, most scholars genealogically connect the present Salars living in Xunhua to the Salor tribe of Turkmen. The Salor tribe of Turkmen lives in very different places, in the eastern part of Anatolia in Turkey, in the area around the convergence of the Russian, Iranian and Afghan borders, in the north area of Charjoy of Turkmenstan, in the vicinity of Samarkand (see Hahn 1988: 241). However, there are only speculations on the definite time and route of migration. Some scholars claim that the Salars existed in China early in the Yuan period, presumably at the end of the 13th century (see Ma 2008: 104). The Chinese chronicles clearly speak for the existence of the Salars in Qinghai in 1370. According to chronicles of the Ming dynasty, Han Bao 韩宝 is the first Salar *Tusi* 'headman' or Chieftain who was recognized as the imperial official. Later local gazetteers of the Ming and Qing dynasties continuously report about the Salar communities in Qinghai and Gansu (Salazu jianshi bianxiezu 1982: 24-30). According to Ma Wei, the Salurs who lived in the territory of Salur kingdom with the main territory in present day Iran, were ancestors of the Salars. They are living in China, and they might have come to China as part of the Mongolian troops (see Ma 2008: 105).

As the afore-mentioned story tells, in the course of the migration from Samarkand to the provinces Gansu and Qinghai, the Salars have passed through Xinjiang and some of them may have stayed in Turfan and Qomul regions for a longer time. However, the Salars currently living in Xinjiang are immigrants from Qinghai in a relatively late period. The first group of Salars should have come to the Ili valley in the second half of the 18th century, though the number of early immigrants who fled from Qinghai and Gansu, due to religious fight between the old and new religious schools of Islam is small. According to the record in eight volumes of the *Xunhua zhi* 循化志 (Annals of Xunhua), "more than six hundred men, women and children were captured life, these rebels are against the correct rule and women were executed to Ili as slaves of soldiers." (Jia and Li 2010: 85). The second group of Salars came in Xinjiang around 1862 when the Muslim's rebellion in Northwest China against the Qing rule failed, while the third group came to Xinjiang between 1928 and 1935, as part of the troops of the famous warlords Ma Hushan 马虎山 and Ma Zhongying 马仲英. However, the massive immigration of the Salars to Xinjiang, mainly to the Ili valley should have happened around the 1960s and 1970s because of the hard living conditions of Qinghai in that time (see Yakup 2002: 16; Xu and Wu 2005: 7; Jia and Li 2010: 86).

4. Orthography

The Salar language has no written system and it exists mainly in the spoken form. As most of the Salar intellectuals are Salar-Chinese bilinguals, the Chinese is used as official written language. Some clear evidences show that the Salar written language used the Arabic language based on the Turkic script until the 19th century. Some historical and religious documents stand for the facts (Tenishev 1976b; Han 1993; Dwyer 2007: 91-92). One of the books written in the Turkic is the religious book known as *Türk Fāẓili* (Chinese *Tuerke zaxue* 土尔克杂学) which can be translated as "Diverse knowledge on Turks", which was copied by Loğman Zaif Mullah in 1883. It includes precious documents about religion, history and culture of the Salars.

In the recent years some of the Salar intellectuals started to use a Latin-based Salar script in the use of the internet and for some publications of the China Salar Research Society (www.cnsalar.com) (see Ma 2009: 49, note 2). The alphabet of the script was introduced on the home page of the society.

5. Language

a. The Salar and the Turkic languages

In the traditional classification suggested by A. N. Samoylovich, the Salar language was placed in the *ayaq* subgroup within the *toq(q)uz* group of the Turkic languages family (Hahn 1988, Dwyer 1998), because the intervocalic consonant **d* in the word for 'foot' is *ayax* in the Salar. Later, the Salar was classified to various Turkic groups. Tenishev (1963) classified it to the Northern and Eastern Turkic languages group. Poppe (1953) and other scholars classified it to the Eastern Turkic group or as a dialect of the Uyghur language. In the most new classifications of the Turkic languages, it was considered as a language of the southeastern (SE^E) branch (Johanson 1998, Schönig 1998). The classification of the Salar as a dialect of the Uyghur language was criticized in many recent linguistic literature.

Salar Kuran House
©Abdurishid Yakup

The Salar language shares many common linguistic features with the Turkmen, Uyghur and Yellow Uyghur. The linguistic features shared by the Salar with the Uyghur language are the reduction of the high vowels, alternation between *č* and *š* -more exactly the lenition of the affricate- at the syllable-final position, aspiration of the high vowels in the word-initial position. To which it should be added some local varieties of the Uyghur. The Salar language also shows a clear Oghuz language layer in its lexicon, as in *yušlux* 'morning', *seǰi* 'sparrow' etc., and considerable number of lexical stock common both to the Salar and the Uyghur language, as *mamux* 'cotton' (Uyghur *mamuq*), *palčıx* 'mud' (Turfan and Qomul *palčax*, *palčıq*), *uxla-* 'sleep' (Uyghur *uxla-*) etc. Although the most crucial features of the Salar language are from the Chagatay origin. The voicing of stops *t* and *k* in the word-initial position, which is often considered its Oghuz feature. This seems to be rather new, since the material published by the Japanese linguist Takeshi Shibata clearly reflects a transition stage of the voicing process (Shibata 1946; Yakup 2002: 18). However, it should be kept in mind that the opposition between plosives and affricates are Fortis (strong consonant) vs. lenis (weak consonant) distinction in the Qinghai variety of the Salar which is spoken by the majority of the Salar population.

Unlike the Uyghur and the Uzbek language, the Salar language clearly displays some features of the languages of the southwestern branch (Hahn 1988; Schönig 1997-1998; Johanson 1998; Dwyer 1998). Besides them, like the Yellow Uyghur language spoken in the Northwest China, the Salar also shows some unique morphological features, e.g. lack of person marking the verb, which perhaps is resulted due to its contact to the Chinese and the neighboring languages in the Northwest China. Furthermore, the Salar borrowed a many Chinese lexemes from the local Chinese dialects, though the number of lexemes borrowed from the Tibetan is relatively limited. The Ili variety exhibits a considerable number of lexical units borrowed from the Uyghur and Kazakh languages.

b. Dialectology

The following three regional dialects could be identified within the Salar language:

1. The Gaizi (街子 *Jiezi*, Alitiuli) dialect,
2. The Mengda (孟达 *Mengda*, Munda) dialect, and
3. The Ili dialect.

The first two dialects are distributed mainly in the Xunhua Salar Autonomous County of the Qinghai Province and some towns and districts of the Gansu Province, while the latter is spoken mainly in the Ili valley of XUAR. Some scholars name the first two dialects the Eastern Salar vernaculars and the latter

Western Salar (Dwyer 2007: 79). I use the term Qinghai Salar to define the Salar dialects spoken in the Qinghai and Gansu provinces, reserving the Ili Salar for the Salar variety spoken in XUAR, due mainly to the fact that the two dialects of the Salar language are used mainly in the two regions, Qinghai and in the Ili valley. The hitherto-known publications on the Salar language by Chinese, Russian and American scholars are mainly based upon data from the Gaizi dialect, though in the recent years some publications on the Ili dialect of the Salar began also to be issued (see Yakup 2002; Xu and Wu 2005).

c. Phonology

The Salar has eight short vowel phonemes, namely /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/, and its vowel system is characterized mainly by the opposition front vs. back. The Qinghai dialect of the Salar (QS) shows some diphthongs, as *ia*, *ie*, *io*, *iu*, *iə*, *ua*, *ue*, *uo*, *üe,* which mostly occur in the borrowed Chinese lexemes. Some of them are also observable in the native lexemes, e.g. *diot* 'four'. A very limited number of diphthongs are also found in the Ili Salar (IS) in a limited number of lexemes borrowed from the Chinese, as in the *täŋgua* 'melon' (<< Chinese 甜瓜 *tiangua*), *guafu* 'widowed woman' (<< Chinese 寡妇 *guafu*). However, the diphthongs in these words could be simplified, as in the *täŋga* and *gafu*. The diphthongs in the native words are not observed in the IS, thus the QS *goliex* 'cow' is *gölök* in the IS, and the QS *diot* 'four' occurs as *døt* in the IS. The diphthongs found in the Chinese borrowed lexemes are also often replaced by short vowels in the IS (see Yakup 1997 and 2002).

In the Salar language, the high vowels go frequently devoicing before the voiceless stops and fricatives, as in the *i̥t* 'dog', *i̥ki* 'two' and *ü̥xle* 'two together'. The similar phonological process is observed in the Uyghur and the Yellow Uyghur. The reduction of the low vowels in monosyllabic lexemes could be considered another phonological feature of the Salar, as in the *abəlar* 'fathers' ← *aba* 'father' + *-lAr*, *balələr* 'children' ← *bala* 'child' + *-lAr*. However, it is not predictable in the Salar, as in the *analar* 'girls' (not *anələr*)← *ana* 'girl' + *-lAr*. Thus, it differs from the Uyghur, which systematically display reduction in the same phonological environment.

The Salar applies labial harmony to the low vowels, as in the *ɑolum* 'my/our hand', *komurum* 'my/our bridge' but not systematically, as in the *yüzim* 'my/our face'.

In contrast to the most other Turkic languages, the Salar displays rather different consonant system. The description of its consonant system also greatly differs in different linguistic literature. The main shape of the consonants in the Salar is as in the Table 1:

	Bilabial		Dental	Alveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular *Glot.*
Plosives	p^h p		t^h t				k g	q ɢ
Affricatives					$tʂ^h$ $dʐ$	č ǰ		
Fricatives		f v		s z	ʂ ʐ	š	x ɣ	
Nasal	m		n				ŋ	
Lateral			l					
Trill			r					
Approximant						y		h

Table 1: The Salar consonant sounds

Very similar to the Yellew Uyghur, but unlike the other Turkic languages, the Qinghai dialects of the Salar display Fortis (strong consonant) vs. lenis (weak consonant) distinction among plosives and affricates. However, plosives and affricatives are mostly voiced in the intervocalic position. The phonemic status of the retroflex consonants in the Salar is quite questionable, and retroflexed mainly occur in the Chinese borrowed words.

In contrast to the Qinghai Salar the phonemic system of the Ili dialect of the Salar exhibits quite different figure. The systematic lowering of the close-mid front vowel *e* to the open-mid *ä*, as in the IS *äl* 'people' vs. the QS *el*, replacing diphthongs with short vowels and merge with the retroflex affricates,

© cuaes.org

with palatal affricates and retroflex fricative *ʂ* with the palatal fricative *š*. All these can be considered important phonological differences between the Ili Salar and the Qinghai Salar. The opposition between the plosives *b* and *p* and *d* and *t* is not in the position of aspirated vs. inspirited in the Ili Salar, but voiced vs. voiceless.

d. Morphology

The numerical reckoning system of the Salar is the singular-plural. The singular is marked with the suffix *–lAr*, which is done as *–lar* and *–ler*, depending on the blackness' of the stem or last syllable, as in the *at* 'horse' → *atlar* 'horses', *tiš* 'tooth' → *tišler* 'teeth'. Singular is left unmarked, though singular nouns also have generic and collective meaning.

The second person singular possessive suffix is *–(X)ŋ* in the QS, while *–(X)ŋiz* is used for the second person plural, as in the *balaŋ* 'your child' (singular), *balaŋiz* 'your child' (plural) (see Han 1989: 71). However, in the Ili Salar the second person plural possessive has different morphological marker, namely *–(X)ŋla(r)*, e.g. *zoraɣ-ıŋla(r)* 'your family' (Yakup 2002: 22).

This difference in the possessive suffixes found in the IS is extended to the reflexive pronoun as well as to numeral. In the inflection of the reflexive pronoun *i:z* 'self', which is resulted from the delabialisation of the reflexive pronoun *öz*, we even found a polite form *-iŋisla(r)*, as *i:z-iŋ* 'you yourself', *i:z-iŋla(r)* 'you yourself' (plural), *i:z-iŋisla(r)* 'you yourself' (polite).

The Salar distinguishes six core cases: The nominative for subjects, the accusative for direct objects, the locative, ablative and directive for indirective objects with different semantics, and the genitive expresses possessor in noun phrases. The case markers can appear after plural and possessive suffixes. The nominative has no marker and the markers of other five core cases are as follows:

Accusative: -nI
Locative: -(n)dA
Ablative: -(n)dAn
Dative: -GA; -(n)A
Genitive: -niɣi

The genitive form *sini* of *sen* 'you' found in the Ili Salar and the frequent use of the genitive suffix *-nıŋ* do not exist in the Qinghai varieties of the Salar.

The comparatives are formed with *–rAx*, e.g. *joɣan* 'thick' → *joɣanrax* 'more thick', *kiǰi* 'small' → *kiǰirex* 'smaller'. The superlatives are formed by adding adverbs before the adjectives, e.g. *xudu yaxši* 'very good' or by the means of the duplicate adjective, e.g. *uzın-dan uzun* 'longest', *züli-den züli* 'most clever'.

The cardinal numeral until fifty is identical with the common Turkic numeral, though they show slightly different phonetic shape. For the cardinals from sixty to ninety, as well as for ten thousand the QS and IS use rather different numerals. This is shown in the following table:

The QS	The IS	Glossary
ellion ~ ahmuš	atmiš	sixty
elli jigirme ~ jemuš	jidimiš	seventy
elli ɑirix ~ toxsen	doxsan	ninety
zanzi	tümen	ten thousand

Table 2 The Comparison of some numerals in the QS and the IS

The ordinal numeral is formed by the means of the suffix *–(I)nǰi*, e.g. *bırınǰi* 'first', *iginǰi* 'second', *onınǰi* 'tenth', and collectives are formed by adding *–čo* after cardinals, e.g. *uǰčo* 'we three together', *diotčo ~ tötčo* 'we four together'. The cardinals added by personal suffixes can also have collective reading, e.g. *bešisim* 'we two together', *igisiŋ* 'two of you'. However, *bäš-imiz* 'the five of us', *üč-imis* 'the three of us' are unique to the Ili dialect of the Salar language.

The personal pronoun differs in number and person and they have rather special declension forms.

	Nom.	Acc.	Loc.	Abl.	Dat.	Gen.
1st person sg.	men	mini	mende	menden	maŋa	mini
pl.	piser	piserni	piserde	piserden	pisere	piserniɣi
2nd person sg.	sen	sini	sende	senden	saŋa	siniɣi
pl.	selar	selarnı	selarde	selarden	selare	selarniɣi
3rd person sg.	u	anı	anda	andan	aŋa	aniɣi
pl.	ular	ula(ɾ)nı	ularda	ulardan	ulara	ularniɣi

Table 1 The Declension of the personal pronouns in the IS

The Qinghai dialects of the Salar show two reflexive pronouns *iy* and *ez~iz*. However, the form *iz* is only used in third person in the Gaizi (*izi* 'he/she himself/herself), while its Mengda form *ez* is used for all persons, e.g. *ezim* 'I myself', *eziŋ* 'you yourself', *ezi* 'he/she himself/herself'. The phonological shape and use of the reflexive pronoun differ in different local varieties of the Salar language.

The demonstrative pronoun *ǰiuɣiu* or *ǰiuvu* 'that' is used to indicate nouns at a distance from the speaker. The Salar has interrogative pronoun: *kem* 'who', *naŋ* 'what', *ɑaysi* 'which', *nehǰe* 'how many', *ɑaǰaŋ* 'when' and *ɑahal* 'what time'.

The verbal stems are derived both from nominal and primary verbal stems by adding suffixes or auxiliary verbs, as in the *buzila-* 'to calve'← *buzi* 'calf', *gorin-* 'to appear' ← *gor-* 'to see', *ǰefoŋ et-* 'to liberate' ←*ǰefoŋ* 'liberation'.

The possibility is coded by adding *–(V)l*, which actually goes back to the auxiliary verb construction "vowel converb + the auxiliary verb *al-*", or by the auxiliary verb construction "verbal stem + *bil-*" originating from the "vowel converb + *bil-*" construction, as in the *tutılar* 'can grasp' ← *tut-* 'to grasp', *yasa biler* 'able to repair' ← *yasa-* 'repair'.

The verb stems can be negated by the means of *–mA*, e.g. *varma* 'don't go' ← *var-* 'to go', *gelme* 'don't come' ← *gel-* 'to come'. One of the two present copulas *idır/dır* and *emesdır*, the latter has clear function of negation, e.g. *men salar ɑız ider* 'I am a Salar girl', *bu pičaɣ miniɣi emesdır* 'This is not my knife'.

© Abdurishid Yakup

In the Salar the converbial suffixes in the "converb + auxiliary verb" constructions coding actionality is often dropped, e.g. *vur bar-* 'beating' (beating go), *vax vol* 'completed seeing' (seeing complete), *üše vax* 'try to see' (looking see). Sometimes postverbs are fused with the preceding converbs, e.g. *gival-* 'put on' (dressing take).

Unlike in the most other Turkic languages, the finite verb forms in the Salar are not followed by personal suffixes. The simple past is coded by the means of *–ǰi* for all persons, e.g. *men varǰi* 'I went', *sen varǰi* 'you went', *u varǰi* 'he went'. The evidential past is signaled by *–miš*, e.g. *u gelmiš* 'Reportedly, (s)he came', *sen unıdmiš* 'I found you have forgotten'. The future tense is formed by the means of *-ɢur*, e.g. *men bohordı jadɢur* 'I will sleep after a little time', *sen aš išgurmu*? 'Do you eat noodle soap?'. The categorical past is formed by the means of "*-GAn* participle + *var* 'have'", e.g. *men bu dienjiŋnI vaxɢan var* 'I have seen this cinema'. This is negated by replacing *var* with *joxa* or *joxdır*, e.g. *men munda odɢan joxdır* 'I never have stayed here', *u munda odɢan joxa* 'As far as I know he has not been stayed here' (see Lin 1985: 63-69).

The optative is formed by the means of the suffix *–GI*, also without any personal markers, e.g. *men ge(l)ɣi* 'I shall go', *piser oxuɣı* 'Let's read'. The Salar also has another type of the optative mood formed with *–Gar* which signals the action to be carried out by the speaker and listener together, e.g. *piser oynaɣar* 'Let's play together'.

The optative formed with *–al* or *–Gal* is unique to the Gaizi region, while the Mengda dialect of the Salar forms the same optative by the means of *–Gal* or *–Gali* (see the comparison below (Lin 1985: 60),

Gaizi: *piser var-al*	Mengda: *piser barɣali*	'Let's go!'
Gaizi: *piser ačal*	Mengda: *piser ačɢali*	'Let's open!'

The Salar shows two types of action noun forms: *-(V)š* and *-Gu*, where the latter is often followed by the third person possessive suffix *–sI*, e.g. *men aniɣi etiše yiǰen var* 'I have a comment concerning his way of doing (things)', *odɢusi vararo*? 'Does he have a place to stay?'

The Salar has past participles, which is formed with *–GAn* and intra-terminal participles formed with *–diɣen*, e.g. *men yuɣan beyɢarax* 'the clothes I have washed', *išbardiɣen kiši* 'the person just eating'. The past participles could also be followed by the locative, e.g. *men gelgende* 'when I came'.

The Salar does not display post terminal converb *–(y)Ip* which can be found in the most other Turkic languages. The intra-terminal converb is formed with *–I* as in the *bil-i* 'knowing' is also poorly attested. However, the converbs are formed with *–mA* as in the *var-me* 'in order to go', *-GIšli* as seen in *varɣıšli* 'while going', *-Gunčux* as in the *varɣunčux* 'until arriving' and *–ča(nI)* as in the *küličani* 'smiling' are frequently used.

The conditional is formed with *–sA* like in the most other Turkic languages, e.g. *var-sa* 'if I/you/(s) he go(es)', *gel-se* 'if I/you/(s)he come(s)'.

The most common adverbs in the Salar are *enše*/*eyše* 'inside', *se* 'just', *xudu* 'very', *moxuloŋ* 'extremely', *nene* 'again', and *lorǰiɣa* 'suddenly', etc. Some adverbs could also be derived from adjectives or verb stems by adding *–čux*, e.g. *ǰiŋčux* 'truly' ← *ǰiŋ* 'true', *gillačux* 'hurriedly' ← *gilla-* 'to be hurry'.

The Salar displays some Chinese borrowed classifiers. The Chinese, e.g. *igi bun šu* 'two books', *bir fun šin* 'one letter', perhaps influence its rather frequent use of the classifiers. However, the classifiers

of the Turkic origin are also considerable, e.g. *bir goš göz* ‘eyes’ (lit. a pair of eyes), *igi tilim tiengua* ‘two slices of melon’.

The postposition *la* or *lane* — the first one presumably originates from *birle* and the second one from *birlän* — has instrumental function, e.g. *men zanzi la su išǰi* ‘I drank water with a bone’. The same postposition sometimes also expresses the meaning ‘together’, e.g. *u avu la oynaba* ‘He is playing with children’. *vulı* ‘in order’, *vaxı* ‘to, towards’ govern dative, e.g. *sini išdiyene vulı* ‘in order to look for you’ (Lin 1985: 86), *avo abasine vaxı yešaǰi* ‘The boy spoke to his mother’ (Lin 1985: 86). However, most of the postpositions in the Salar govern the ablative, e.g. *yüz yilden ili* ‘hundred years ago’, *on gunden bele* ‘since ten days’.

The Salar has only limited number of conjuctions, e.g. *ene* ‘or’, *ma* ‘also’, *čili*/*či* ‘however’. Sometimes the enclitic particle *de* is also used as conjuction, e.g. *u yaxčux de ira, zilü de ira* ‘She is beautiful and also clever’ (Lin 1985: 89).

e. Lexicology

The Salar shares a basic lexical stock with other Turkic languages. Some of them are clearly of the Oghuz origin, e.g. *seǰe* ‘sparrow’, *ašax* ‘bottom part’. However, there are many lexemes of the Qipchaq and southeastern Turkic origin (see Aibibula 2002: 46-48; Nugteren 2007: 176-177).

The Salar shows large number of lexical elements borrowed from the Chinese. There are mainly borrowings from the local Chinese dialects spoken in the Qinghai and Gansu regions. The Chinese borrowed lexemes mainly comprise nouns, e.g. *šüešo* (<< Chinese 学校 *xuexiao* ‘school’), *sunzi* (<< Chinese 孙子 *sunzi* ‘grand-son’). There are included classifiers and adverbs, e.g. *ken* (<< Chinese 件 *jian*, used for clothes), *te* (<< Chinese 太 *tai* ‘very’), etc.

Some borrowed verbs are simply considered nouns in the Salar, they and re-verbalized by the means of denominal suffixes or auxiliary verbs, e.g. *zele-* ‘to connect’ ← *ze* (<< Chinese 接 *jie* ‘to connect’) + *-le*, *fanduy et-* ‘to oppose’ ← *fanduj* (<< Chinese 反对 *fandui* ‘to oppose’). It should be noted that *ši* occurring in the sentence *Ali ši anigi gagasi ira* ‘As for Ali, he is his older brother’ is not a copula borrowed from the Chinese language 是 *shi* but, a topicalizing particle which has its equivalent in other Turkic languages, e.g. in the Kazakh *ši*, and in the Uyghur *ču*. The Salar also shows few lexemes of the Arabic, Persian and Tibetan origin.

The Ili dialect of the Salar borrowed lexemes from the Uyghur. Thus in the Ili dialect of the Salar, some native Salar and Chinese borrowed words are replaced by the Uyghur borrowed elements. Some lexemes, e.g. *yugaš* ‘well-behaved’, *sogun* ‘soup’ can be traced back to *yugaš* and *sogun* in the Turfan dialect of the Uyghur language. This clearly implies that the neighboring Uyghur settlements, very probably are migrants from Turfan and Qomul (Hami), who came there at the end of the 19th century.

A lexical is borrowed from the Kazakh, as in the e.g., *ǰayaw* ‘on foot’ (<< Kazakh *ǰajaw*). The lexemes of Russian origin which exists in the IS are not directly borrowed from the Russian but, they came into the IS via the intermediary Uyghur, e.g. *gezit* ‘newspaper’ (<< Uyghur *gezit* << Russian *gazeta*, QS uses *batsi* which goes back to Chinese 报纸 *baozhi*). The same fact is true for a quite number of Arabic and Persian words, in the Ili variety of the Salar language.

6. Sociolinguistical aspect

It is not clear the percentage of the Salars using the Salar language as their first language and it is also not clear to which extend the speakers of the Salar language actually use it in mutual communication. However, it is clear that the number of the users of the Salar language decreased in the last 30 years. The younger generations living in cities are giving up the Salar language instead of the Chinese or other local prestige languages, e.g. the Uyghur and the Kazakh; in some areas, e.g. in Gansu, only older generation can speak the Salar language (see Ma 2009: 40).

A considerable number of the Salars living in the Qinghai region are bilinguals in Salar and Chinese, while the majority of the Salars living in the Ili valley use the Uyghur as their second language. A certain number of the Salars living in the Qinghai region has good command of Tibetan, while in the Ili dialect some of the Salars use the Kazakh language as the second or the third language.

Qingshuiwanb
©Abdurishid Yakup

7. An original sample text in the Salar language and its translation

text sample: uruχ soz 'words to relatives by marriage'

(1) men bu doji-ni gun-i seler-e uruχ
I this wedding ceremony:GEN day: 3POSS you (Pl.):DAT relative
soz iʃgi aχəz janʃii bii-gi
word two mouth speak give: VOL
'In this wedding ceremony let me tell two relative words to you.'

(2) dunja-da kem-ni aχəz al-ɣi dise aχun alim-ni
world: LOC who:ACC mouth take: VOL say: COND Akhund scholar: ACC
al-ɣi dir-i
take:VOL COP:PART
'If one says, "Whom one shall mention?" It is the Akhund, (namely) the scholar.'

(3) mu-n-dan tuji-n-e gel-se aʁəl-da-ʁə χarə-lar-nə
this:PRON-ABL buttom:PRON-DAT come:COND village:LOC-CONV old:PLAC
aʁəz al-ʁə dir-i
mouth take:VOL COP:PART
'Besides them, one should mention the old people in the village.'

(4) seler er keʃ miʃit ɢo-ni ʃügur-i miʃit
these morning evening mosque door-ACC run:CONV mosque
ɢo-digi ʃerha-ni fubang it-i ǰomuen-ni
door-LOC-CONVERT Islamic rule:ACC supportdo:CONV religious school: ACC
ʤidʒaŋ et-gen kiʃ ari de mu-ni
support do:PSTPARTI person COP also this:GEN
jol-u-n-dan selii-ni aχəs al-ʁï dir-i
way:3POSS-PRON-ABL these:ACC mouth take:VOL COP-PART
'and evening they run to the mosque, support the Islamic rule within the mosque and support the rule of the religious school, because of this one should mention them.'

(5) mu-n-dan tuji-n-e gel-se iʃki araŋ-ni
this:PRON-ABL buttom:PRON-DAT come:COND two uncle:ACC
aʁəz al-ʁə dir-i
mouth take:VOL COP:PART
'Besides them, one should mention two uncles.'

Sources

Aibibula (Hebibulla), Minawaer (Minawar) (2002). Salayu cihui tanxi (Investigation on the Salar lexicon). *Minzu Yuwen* 1: 45-54.

Cheng Shiliang (ed.) (1997). *Tujue bijiao yuyanxue* (A comparative study of the Turkic Languages). Ürümčī: Xinjiang Peoples Press.

Dwyer, Arienne M. (1998). The Turkic strata of Salar: An Oghuz in Chaghatay clothes? *Turkic Languages* 2: 49-83.

Dwyer, Arienne M. (2007). *Salar: A study in Inner Asian language contact processes. Part I: Phonology*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (Turcologica 37,1.)

Han Jianye (1989). Salayu cifa gaishu (A survey of Salar morphology). *Qinghai Minzu Xueyuan Xuebao* / *Journal of Qinghai Institute of Nationalities* 1: 67-89.

Han Jianye (1989). Cong wenxian ziliao kan Salayu de fazhan bianhua (Observing historical development of Salar from documentary material). *Xibei Minzu Yanjiu* / *Studies on Minorities in Northwest China* 2: 173-182.

Hahn, Reinhard F. (1988). The origin and development of the Salar language. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica* XLII 2: 235-275.

Johanson, Lars (1984-1986). Zur Konsonantenstärke im Türkischen. *Orientalia Suecana* (Uppsala) 33-35: 195-209.

Johanson, Lars (1998). History of Turkic. In: Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.).*The Turkic Languages*. London and New York: Routledge, pp. 81-125.

Jia, Wei and Li Chenling (2010). Xinjiang Salazu lishi qiantu yu shehui bianqian yanjiu (A study on the history of Salars'migration and changes in Salar's society). *Xinjiang Shifan Daxue Xuebao* / *Journal of Xinjiang Normal University* 4: 84-90.

Kakuk, S. (1961). Textes salar. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica* XIV 1-2: 95-117.

Kakuk, S. (1962). Un vocabulaire salar. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, XIV 2: 173-196.

Lin, Lianyun (1985). *Salayu Jianzhi* (Concise grammar of Salar). Beijing: Minzu Press.

Lin, Lianyun (1992). *Sala-Han Han-Sala cihui* (Salar-Chinese, Chinese-Salar lexicon). Chengdu: Sichuan Minzu Press.

Ma, Wei (2008). Saluer wangchao yu salazu (Salur kingdom and Salars). *Qinghai Minzu Yanjiu (Nationalities Research in Qinghai)*, vol. 19, No. 1: 96-106.

Ma, Wei (2009). Salayu de binwei zhuangkuang yu baohu cuoshi (Level of endangerment of Salar and strategies for maintaining). In: Ma Chengjun and Ma Wei (eds.), *Minzu xiaodao: Xinshiji Salayu yanjiu (2001-2009)* [Small island of nationalities: Salar study in the new century (2001-2009)], Beijing: Minzu Press.

Ma, Wei, Ma Jianzhong and Kevin Stuart (2001). *The folklore of China's Islamic Salar nationality*. Lewiston, Queenston, Lampeter: The Edwin Mellen Press. (Chinese Studies, volume 15.)

Nugteren, Hans (2007). Oghuz and non-Oghuz lexemes in Salar. In: Hendrik Boeschoten and Heidi Stein (eds.), *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 171-181.

Poppe, Nicholas (1953). Remarks on the Salar language. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 16, N. 3-4: 438-477.

Salazu jianshi bianxiezu (1982). Salazu jianshi (A concize history of Salars). Xining: Qinghai Minzu Press.

Schönig, Claus (1997-1998). A New attempt to classify the Turkic languages. *Turkic Languages* 1-2 : 117-133, 262-277; 3: 130-151.

Shibata, Takeshi (1946). *Seikaishono Shyunkano Sararugoni tsuite* (On the Salar language in Xunhua, Qinghai). *Tōyōgo Kenkyū, Sōkangō*, *Tokyo Teikoku Daigaku Bungakubu Gengogaku Kenkyūşicu Kai henşu* 21: 25-78.

Tenishev, A.R. (1963). *Salarskij jazyk*. Moskva: Izdatel'stvo Vostočnoj Literatury.

Tenishev, A.R. (1964). *Salarskie tekstij*. Moskva: Nauka.

Tenishev, A.R. (1976). *Stroj Salarskogo jazyka*. Moskva: Nauka.

Thomsen, K. (1959). Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische. In: Jean Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1. Wiesbaden: Steiner, pp. 565-568.

Xu, Yina and Wu Hongwei (2005). *Xinjiang Salayu* (The Xinjiang variety of Salar), Ürümči: Xinjiang Universtiy Press.

Yakup, Abdurishid (1997). Xinjiang Salayu jiegou tedian shixi (A Primary analysis on the structural features of the language of the Xinjiang Salars). Xinjiang Daxue Xuebao / *Journal of Xinjiang University*, vol. 25, No.1: 93-97.

Yakup, Abdurishid (2002). *An Ili Salar Vocabulary*: *Introduction and a provisional Salar-English lexicon*, Tokyo: Department of Linguistics Tokyo University. (Contribution to the Studies of Eurasian Languages Series 5.)

THE YELLOW YUGHUR AND THEIR LANGUAGE

Abdurishid Yakup

Longchuan River (龙川)
© M. Eskeyeva & G. Sagidolda

1. Internal naming and external naming

The Turkic people, who are speaking Yellow Yughur, belong to the Yughur people, which include a Mongolic - speaking branch, which is also called Eastern Yughur (Chin. Dongbu Yugu 东部裕固), and the Turkic - speaking branch, which is also called the Western Yellow Yughur or the Western Yughur (Chin. Xibu Yugu 西部裕固). The self-denomination of the Turkic-speaking Yellow Yughur is *yoyır* or *yoγur* 'Yughur'; in addition, there is one further more specific term *sarıγ yoγur* or *sarıγ yoγor*, which means 'Yellow Yughur'. The Eastern Yughur people designate themselves as *šıra yoγur*, which also means 'Yellow Yughur', whilst the Mongolic-speaking Yughur people use *qara yoγur* (lit. black Yughur) to designate the Turkic-speaking Western Yughur people. The terms *oylıγ* 'steppe dweller' and *tʰaγlıγ* 'mountain dweller' mentioned by Tenishev (1976: 3) hardly can be considered referents to different ethnic groups of the Yughur people, since such terms are widespread among to the other Turkic ethnic community groups, e.g. Qomul Yughur people, and actually are used to denominate the same group of people living in different geographical areas.

There are at least three different words, which can designate the Western Yughur language by the native speakers, e.g. *yoγır söz*, *yoγur šoz* and *yoγur lar*. In this example, all include the word with the meaning 'Yughur word' or 'the Yughur language', while the language of the Mongolic-speaking Eastern Yughur, which is called *ıŋgar söz* or *ıŋgar šoz*, means 'the language of some other place' [see: Chen 2004: 13-14; Nugteren & Roos 2003].

2. Religion and culture

Many of the people, both of the Turkic and the Mongolic speaking languages of the Yellow Yughur people practice Tibetan Buddhism, i.e. the Gelug or Gelugpa sect of Lamaism, which is also known as Yellow Hat sect. The Tibetan Buddhism was widespread early in the 13th and 14th centuries in the Dunhuang and adjacent regions. A considerable number of the treaties and texts of the Tibetan Buddhism were translated into the Old Yughur in that time. However, it is not clear whether the tradition of the Tibetan Buddhism continued in the Yughur society in different aspects or whether the practice of Gelug directly followed the Tengrism and the Shamanism, which once were the main faits among the Yughur people. In any case, the Gelug sect of Buddhism had a strong influence on the Yughur society. In the 1932's, there were 10 Gelug monasteries in the Sunan region. From all of them, the Kangle monastery was the biggest one, and once it had a rather big capacity enabling more than 500 monks, who could recite Buddhist doctrines in the same time. Most of the Buddhist monasteries were destroyed after 1958, but some of them were restored again in last several years. Many Yughur families still invite

Beef breeding (qodas 'yak') © M. Eskeyeva & G. Sagidolda

Lama (Tibetan or Mongolian Buddhist monk) to name their children; many young couples still ask Lama to choose a lucky day for their wedding ceremony; Lamas are also invited to recite doctrines when they encounter disasters [see: Zhong 2009: 19-20].

3. Geography and population

Geographically the speakers of the Yellow Yughur (the Western Yughur language) are mainly distributed in the western part of the Sunan Yughur Autonomous County (Chin. Sunan Yuguzu Zizhixian 肃南裕固族自治县) of Zhangye 张掖, that means predominantly in the villages Dahe大河, Lianhua 莲花乡, Minghua明花 and Minghai明海. Some denizen of Hongwansi 洪湾寺, the central town of the county, also speak the Western Yughur. Outside the Sunan County, the Yellow Yughur people use the Western Yughur language. They have been living in the Huangnibao Yughur Nationality Township (Chin. Huangnibao Yuguzu Minzuxiang 黄泥堡裕固族民族乡) of Jiuquan 酒泉, in the Gansu Province, the People's Republic of China. A small number of Yellow Yughur people have been living in Daquanwan Township (Chin. Daquanwan xiang 大泉湾乡) of Qomul and in the Manas County of Sanji Hui, the Autonomous Prefecture (Chin. Changji Huizu Zizhizhou 昌吉回族自治州) of Xinjiang, the Yughur Autonomous Region, China (Zhong 2009: 1). The Mongolic speaking Yellow Yughur people mainly live in the eastern part of the Sunan, mainly in the villages of Dahe, Huangcheng 皇城 and Kangle 康乐. According to the census of 2004 the total population of Yughur was 12,800, and of them 9,523 have been living in the Sunan Yughur Autonomous County.

4. History

There are rather different opinions on the origin and history of the Yellow Yughur people. Some scholars claim that today's Yughur people, who speak a Turkic language are the descendants of the Yughur people who fled to the Guazhou and Sazhou regions after the collapse of the East Yughur kingdom in 840 [see: Wang Guowei, *Meng Ta beilu* 蒙鞑备录·黑鞑事略笺证; Bretschneider 1910: 241]. According to the late Turkologist, James Hamilton, the Yellow Yughur people originate from the *Sali weiwu'er* 撒里畏兀儿 (Sariγ Uyγur) who moved eastwards, because of the religious pressure done by the Islamic Qarakhanīdis, and they appeared in the Hexi corridor since 1226 of the Yuan period [see: Hamilton 1977]. The Japanese historian Toru Saguchi says that the Yellow Yughur people are of the Huangtou Huihe 黄头回纥 origin, which appears first in the historical records of the Song dynasty [see Saguchi 1986]. The oral history of the Yughur people narrates that the Yughur people came to the Gansu corridor from a place called *šidʒı xadʒı*, as the result of religious fight with the Muslims. Some scholars identify the place' name *šidʒı xadʒı* with the Chinese historical topography *Xizhou* 西州 and *Huozhou*火州, of them *Xizhou* 西州, which is used to refer to the Turfan and adjacent regions from the

Eastern Yughur women (Mongolic language speakers) © M. Eskeyeva & G. Sagidolda

7th century in the 640's, while *Huozhou*火州 appears since the Yuan period [see: Zhong 2009:10-14]. If this assumption could be proved, the Yellow Yughur migration to the Gansu corridor was during or after the Yuan period. However, the Yellow Yughur people who migrated to the Gansu might be only a part of the entire Yughur population. Besides them, Mirza Muhammad Haidar Dughlāt mentions in his famous *Ta'rikh-i-Rashidi* that Manṣūr Khan fought against infidel Sarigh Yughur people who lived between Khotan and Khitai around 1516's [see: *Ta'rikh-i-Rashidi*, chapter LX (English translation 348-349); Saguchi 1986]. These immigrants should be another important part of the Yellow Yughur people. For a most recent outline of the research about the Yellow Yughur history see: Ekrem, 2007.

5. Orthography

The Yellow Yughur language is also known as the Western Yughur and it is a unique Turkic language, isolated from the main bulk of the Turkic languages. It is one of the four language varieties used by the Yellow Yughur. Among the other Turkic languages, we can mention the Mongolic Yellow Yughur, which is also called Eastern Yellow Yughur or Eastern Yughur, Chinese and Tibetan. The Yellow Yughur is one of the two rare Turkic languages preserved and in use only in China, and the other one is the Salar, a Turkic language mainly spoken in Northwest China. However, the Yellow Yughur language has no written form.

6. Language

a. The Yellow Yughur language and its place into the Turkic languages

In the traditional classification of the Turkic languages originally suggested by the Ukrainian Turkologist A. N. Samoylovich, the Yellow Yughur is classified to the *azaq*-group of languages together with other languages such as Khakas, Shor and Chulym. This is sustained mainly because of the Central Turkic **d* is *z* in this language, e.g. the word for 'foot' is *azaq* instead of *adaq* or *ayaq*. In the most recent classification of the Turkic languages, the Yellow Yughur language is classified to the Eastern group within the Southeastern branch (SE^E), considering it probably as part of the South Siberian group origin [see: Johanson 1998: 83]. For a rather detailed analysis of the classificatory features of the Yellow Yughur see: Nugteren & Roos 2006.

b. Dialectology of the Yellow Yughur

The place of the Yughur people's language is complicated. From a total of 10,079 people (see: Census 1998), 5,069 inhabitants were speaking the Western Yughur language, whereas 4,684 inhabitants were speaking the Eastern Yughur language, and the remaining 550 inhabitants are bilingual, able to use both

Khe Vyeitszan
© M. Eskeyeva
& G. Sagidolda

the Western and the Eastern Yughur languages [see: Chen 2004: 13]. Chinese is the *lingua franca*, the language, which is more commonly used than other languages both by the Turkic and by the Mongolic speaking groups belonging to the Yughur people. For a large number of Yughur people, the Chinese is the first language. A small number of Yughur people use the Tibetan language. That is, besides the Turkic and the Mongolic speaking ethnic community groups, linguistically the Yughur society, which includes two other groups, namely the Chinese-speaking group and the Tibetan-speaking group, but the number of the Chinese-speaking group has been rapidly increasing.

With the exception of some villages, e.g. Minghua 明花, the Yellow Yughur is mainly used inside family groups. The use of language in internal communication is limited to some community of old people in certain villages, while the Chinese language acts as the first language for the most Yellow Yughur people living in towns. The young generations living in villages usually prefer the Chinese language and most children get their education in the Chinese schools. The young generation's acquisition of the Yellow Yughur language is insufficient, and with the whole respect to the Yellow Yughur they can only be considered as semi-linguals. For a considerable number of young generations, speaking the Yellow Yughur, the language is no longer the mother tongue or the first language. In as a result, the absolute number and the number of inhabitants of native Yellow Yughur speakers has dropped significantly year by year and that decline would certainly continue in the near future [see: Wang 1999].

The natives speaking other languages such as the Chinese, Santa and Tibetan surround both the Eastern and the Yellow Yughur languages. Thus, both the Turkic and the Mongolian varieties of the Yughur have experienced obvious contact-induced changes in phonology, lexicon, morphology and syntax.

c. Phonology

The Yellow Yughur language or the Western Yughur language has eight vowel phonemes: *a*, *ɪ*, *o*, *u*, *e*, *i*, *ö*, *ü*. The first four of them are back vowels, while the remaining four are front vowels. However, there are no examples for the opposition between the back *ɪ* and the front *i*. The opposition claimed to be observed between *tis* 'to discuss' and *tɪs* 'tooth', which seems to connected to the method of annotation, because some scholars present the word for tooth as *dɪs* and some others as *tɪs* or *tis*.

In general, the Yellow Yughur language shows inter-syllabic front / back harmony, e.g. *alın* 'forehead', *öryen-* 'to learn' etc. However, back and front pairs may also occur in the same word, e.g. *daley* 'sea', *tɪsi* 'female', *gelov* 'before, some time ago' etc. A considerable number of lexemes do not always follow the known phototoxic restriction on the combination of back and front vowels with velar and uvular consonants, e.g. *gımıs* 'silver', *göhgɪt-* 'to show', *kındık* 'navel', *qeynat-* 'to boil' etc.

The Yellow Yughur language shows a certain number of diphthongs, e.g. *diort* 'four' (compare with Old Turkic *tört*, Turkish *dört*, Yughur *töt*), *goɪn* 'melon' (compare with Old Turkic *qaγun*, Turkish *qawun*, Yughur *qoγun*), *moen* 'neck' (compare with Old Turkic and Yughur *boyun*, Turkish *boyun*) etc. Some diphthongs are mainly due to the large number of lexical copies from Chinese, e.g. *gue* 'strange' (<< Chin. 怪 *guai*)，*dienbo* 'telegram' (<< Chin. 电报 *dianbao*) etc.

The delabialisation of the labial vowels *ö* and *u* is observable in quite a numbers of lexemes, e.g. the Old Turkic *börk* → *bıq* 'hat', the Old Turkic *örü* → *ır* 'upwards', *burun* → *pırın* 'fore, front'.

Melon harvest
© M. Eskeyeva
& G. Sagidolda

The following 28 consonants are observed in the Yellow Yughur:

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular
Plosives	p pʰ		t tʰ				k kʰ	q ɢ
Affricatives					dʐ tʂʰ	čʰ ǰ		
Fricatives		f v		s z	ʂ ʐ	š	x ɣ	
Nasal	m		n				ŋ	
Lateral			l					
Trill			r					
Approximant						y		h

Table 1: The Yellow Yughur consonants

It is generally believed that the Yellow Yughur has an aspirated / inspirited distinction among the plosives and affricates, e.g. *per-* 'to give' vs. *pʰer-* 'to hit' [Roos, 19], *kim* 'disease' vs. *kʰım* 'who' etc. However, some scholars consider the voiced vs. unvoiced opposition to be fundamental in the Yellow Yughur language [see: Geng & Clark 1992/1993: 201-202; Zhong 2009: 59-65].

The pharyngealisation of vowels is frequent in the Yellow Yughur and it has clear phonemic value in the certain lexemes, e.g. *et-* 'to do' vs. *eʰt-* 'to arrive', *aq* 'white' vs. *aʰq* 'to flow' [Zhong 2009: 52]. Tenishev [1976: 11-18] considers that the pharyngealisation is a property of preceding or following the consonant, but Chen Zongzhen [2004] calls the vowels in such phonological environment *Daica yuanyin* 带擦元音 'pharyngealized vowels', claiming that it is the property of the vowel. Johanson [1971], on the other hand, argues that it is closely connected to the *fortis* and *lenis* characteristics of the following consonant. Janhunen [1980] analyses pharyngealized vowels in the Yellow Yughur language in connection with the Yakut short vowels and their absence with the Yakut long vowels.

d. Morphology

The markers of the first and of the second person possessive are the same in the Yellow Yughur, e.g. *menıŋ gızıŋ* 'my daughter', *senıŋ gızıŋ* 'your daughter' and the possessive markers can be deleted after the kin terms, e.g. *menıŋ ana* 'my mother'. Pronominal *n* may occur after the third person possessive suffix, and in this case markers are added, e.g. *yü-si-n-de* 'at their home' (home: 3POSS-PRONOM-LOC), *baš-ı-n-da* 'at his head' (head: 3POSS-PRONOM-LOC).

'Qïymay' cooking woman © M. Eskeyeva & G. Sagidolda

The staircase method is used to count in 10s and 20s, e.g. *šigeyɣımı* 'twelve', *beso^{h}dıs* 'twenty five'. However, to count in 30s or more than 30s the additive method is used, e.g. *huǰon šigı* 'thirty two', *beson diort* 'fifty four'. Hundred and thousand is expressed in the multiplicative way, e.g. *šigı yüz* 'two hundred', *bes mıŋ* 'four thousand'. For ten thousand *ayaq* is used.

The Old Turkic collective marker, *(A)gU* is also preserved, e.g. *šigıɣo* 'a pair', *uǰuɣo* 'a group of three'.

The reflexive pronouns occur in two forms, *uzu* and *e^{h}sı*, e.g. *mıs uzu* or *mız e^{h}sı* 'we ourselves', *golar uzu* or *golar e^{h}sı* 'they themselves'.

The converbs in, *GanǰA* are used to express an action which is carried out in the same time as the action expressed by the predicate verb in the main sentence, e.g. *sen maŋganǰa meŋ ɢoynıma hedek gel* 'Bring my ship when you come back' [Zhong 2009: 162].

The converbs in, *GAš* are used to express an action prior to the action which was expressed by the predicate verb in the main sentence, e.g. *kükıṣgın barɣaṣ ɢara pekge dep dro* 'A pigeon went (to the black official) and said to the black official'.

In declarative clauses person and number are not overtly marked on the verb, e.g. *men/mız bardı* 'I / We went', *sen / seler barıp dro* 'You went', *gol / golar barıp dro* '(S) he / They went'.

e. Lexicology and sociolinguistic aspect

The basic lexical of the Western Yughur language is still of Turkic origin. This happens with the words expressing the parts of the body, weather, kin terms, numerals and action. Moreover, the language preserves a considerable number of more than 30s, Old Turkic lexemes. The lexemes clearly demonstrate its relation with the Old Turkic language. It happens in especially with the Old Yughur, e.g. *suɣun* 'maral deer' (< the Old Turkic *sıɣun*), *qalın* 'gift' (< the Old Turkic *qalın* 'gift'), *ırq* 'omen' (< the Old Turkic *ırq* 'omen'), *saɢın-* 'to think' (< the Old Turkic *saqın-* 'to think'), qol- 'to beg, request' (< the Old Turkic *qol-* 'to ask for'), *yüze* 'upper part' (< the Old Turkic *üzä* 'above, on high').

The number of the lexemes borrowed from the Chinese is huge. The lexemes cover almost all of the semantic fields, e.g. kin terms (*sunzi* 'grandson' << Chin. 孙子*sunzi*), numerals (*šiba* << Chin. 十八 *shiba*, *yi* '100 million' << Chin. 亿 *yi*), personal pronouns (*ta* 'he, she, it' << Chin. 他/她 *ta*), function

words (*danši* 'but, still' << Chin. 但是 *danshi*， *yoši* 'if' << Chin. 要是 *yaoshi*), etc. Some Chinese words borrowed in the Yellow Yughur clearly had substrata of the Old Yughur.

The borrowed words from the Mongolian are also numerous, e.g. *aɢa* 'older brother' (<< Mong. *aqa*), *ǰara* 'hedgehog' (<< Mong. *ǰara*), *šaldan* 'poor' (<< Mong. *šaldaŋ*), *tala* 'field' (<< Mong. *tala*). The majority of the Mongolian words borrowed in the Western Yughur are from the Eastern Yughur and some of them seem to be borrowed from the other Mongolic languages used in the region [see: Nugteren & Roos 1996: 37-38].

The borrowed lexemes from the Tibetan are mainly related to the everyday life, including some monastic terminology, e.g. *čaytan* 'long carpet' (<< Late Tibetan *ǰag-gdan*), *ɪγlɪŋγu* 'bamboo flute' (<< the Eastern Tibetan *əluŋwu*), *ɪzγan* 'kasaya' (<< the Late Tibetan *gzan*), *naŋsɪ* 'abbot, Buddhist official' (<< the Late Tibetan *naṅso*), etc. [see: Nugteren & Roos 1998].

f. An Original sample text in the Yellow Yughur language and its translation into the English

This is the beginning of the widespread folk song *Şaramaq* dedicated to a smart Yughur girl Sharamaq. Professor Chen Zongzhen recorded the text in 1957 [see: Chen 2004: 407]. The transcription was slightly adapted to the transcription used in this paper. The translation of some sentences also slightly differs from the one provided in Chen 2004.

bɪr	*şaramaq*	*bar*	*nime*	*dro*	*aγa*	*la*	*bɪr*	*belodorǰi*	*bar*	*dro*
one	Sharamaq	exist	thing	COP	she	only	one	baby	exist	COP

tşey	*dɪp-de*	*bɪr*	*gözel*	*ɢozi*	*bar*	*Me*	*do*	*so-da*	*bɪr*	*baγ-de*
yurt	bottom-LOC	one	beautiful	lamb	exist	Also	COP	there-LOC	one	bound-LOC

qasɢa	*bar*	*nime*	*do*	*dɪon*	*baş-da*	*bɪr*	*gɪdɪk*	*bar*	*nime*	*dro*
white spot	exist	what	COP	hillock	head-LOC	one	small dog	exist	what	COP

yü-sɪ-n-de	*kun-i-orɪm*	*nan*	*dro*	*bɪr*	*kun-ge*	*het-gen-de*	*şaramaq*	*ɢara*
family-3POSS	life	difficult	COP	one	day-LOC	arrive-PART-LOC	Sharamaq	black

peγ-nɪŋ	*harva*	*vaş-ɪ-n-dan*	*ɢahş*	*ter-ɪp*	*gel-γen*	*Do*
official-GEN	barley	grain ear-3POSS-PRON-ABL	some	glean-CONV	AuxV-PART	COP

kükɪşgɪn	*bar-γaş*	*ɢara*	*pek-ge*	*de-p*	*dro*	*şaramaq*	*senɪŋ*
peagon	go-CONV	black	official:DAT	say:CONV	COP	Sharamaq	your

harva	*vaş-da*	*ter-ɪp*	*bar-ɪv*	*do*	*andaqɢande*	*ɢara*	*peγ*
barley	grain ear-LOC	glean:CONV	go-CONV	COP	therefore	black	official

bar-γaş	*şaramaq-dɪ*	*kulɪ-p*	*ge-p*	*dro*	*kulɪ-p*	*gel-γeş*
go:CONV	Sharamaq-ACC	tie up-CONV	come-CONV	CONV	tie up-CONV	come-CONV

la	*ene*	*šib-ɪn*	*qahtɢɪt-ɢan*	*dro*	*andaqɢande*	*şaramaq*	*ɢara-γan*
just	its	Rope:ACC	tighteen-PART	COP	therefore	Sharamaq	look at-PART

qan-nɪŋ	*ɢadɪn-ɪ*	*su-dɪn*	*ey-γa*	*uzu-γan*	*dro*	*andaqɢande*	*şaramaq*
Khan:GEN	wife:3POSS	butter:ABL	take-CONV	sleep:PART	COP	therefore	Sharamaq

mendaɢo	*yɪrla-ɢan*	*dro*
thus	sing:PART	COP

Translation

Once upon a time, there was (a woman) called Sharamaq, and she had a baby. In the bottom of her yurt, there was a lovely lamb, and there was a tethered (horse) with a white spot. On the top of a hillock, there was a small dog. In her family life was difficult. One day, Sharamaq gleaned her ears to the barley of a black official. A pigeon went (to the black official) and told to the black official: "Sharamaq has gleaned her ears of your barley." Thus, the black official tied Sharamaq up and brought her there. He tied her up, brought her there and tightened her. Then Sharamaq looked around and saw the wife of the Khan taking some butter and going to sleep. Then Sharamaq sang the followings.

Sources

Bretschneider, Emil (1910). *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources*: *Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from the 13. to the 17. Century*. 2 vols., London: Trübner.

Chen, Zongzhen 陈宗振 (2004). *Xibu Yuguyu yanjiu* 西部裕固语研究 [Reseach on the Western Yughur language]. Beijing: Zhongguo Minzu Sheying Yishu Press.

Chen, Zongzhen 陈宗振 and Lei Xuanchun 雷选春 (1985). *Xibu yuguyu jianzhi* 西部裕固语简志 [Concise grammar of the Western Yughur language]. Beijing: Minzu Press.

Clark, Larry (1996). The Early Turkic and Sarig Yugur counting systems. In: R. E. Emmerick et al. (eds.), *Turfan, Khotan and Dunhuang. Vorträge der Tagung 'Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung', veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9-12.12.1994)*, Berlin: Akademie Verlag, 17-49.

Ekrem, Erkin (2007). Sarı Uygurların kökeni. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3 (Eylül 2000), 156-180.

Hahn, Reinhard F. (1998). "Yellow Yughur and Salar", In: Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.), *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge, pp. 397-402.

Hamilton, James (1977). Le pays des Tchong-yun, Čungul, ou Cumuda au Xe siècle. *Journal Asiatique*, Tome CCLXV, Fascicules 3 et 4, 351-379.

Janhunen, Juha (1980). On glottalisation in Sayan Turkic. *Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures* 13, 24-41.

Junast [Zhaonasitu] (1981). *Dongbu Yuguyu jianzhi* 东部裕固语简志 [A concise description of the Eastern Yughur language]. Beijing: Minzu Press.

Johanson, Lars (1971). Konsonantenstärke im Türkischen. *Orientalia Suecana* 33-35, 195-209.

Johanson, Lars (1998). History of Turkic. In: Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.), *The Turkic languages*. London and New York: Routledge, 81-125.

Malov, S.E. (1955). *Jazyk žëltyx ujgurov. Slovar' i grammatika*. Alma Ata: Izdatel'stvo Akademii Nauka Kazaxskoj SSR.

Malov, S.E. (1967). *Jazyk žëltyx ujgurov. Teksty i perevody*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.

Nugteren, Hans (2003). Shira Yughur. Juha Janhunen (ed.), *The Mongolic languages*, London and New York: Routledge, 265-285.

Nugteren, Hans & Marti Roos (1996). Common vocabulary of the Western and Eastern Yugur languages. *Acta Orientalia Scientarium Hungarica* XLIX (1-2), 25-91.

Nugteren, Hans & Marti Roos (1998). Common vocabulary of the Western and Eastern Yugur languages: The Tibetan loan words. *Studia Etymologica Cracoviensia* 3, 45-92.

Nugteren, Hans & Marti Roos (2006). Prologemena to the classification of Western Yugur. In: Marcel Erdal and Irina Nevskaya (eds.), *Exploring the Eastern frontiers of Turkic*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 99-130.

Roos, Marti (1997). Recent developments in Western Yugur. In:Árpád Berta (ed.), *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Altaic Conference (PIAC)*, Szeged, Hungary: June 16-21, 1996, 255-267.

Saguchi, Toru (1986). Historical development of the Sarig Yughurs. *Memories of the Tōyō Bunko, vol. 44, 1-26*.

Tenishev, A.R. (1976). *Stroj sarygjugurskogo jazyka*. Moskva: Nauka.

Wang, Yuanxin (1999). Lun Yuguzu de yuyan taidu 论裕固族的语言态度 [On the language attitude of Yughurs]. *Yuyan yu fanyi / Language and Translation* 2: 9-14.

Zhong, Jinwen 钟进文 (2009). *Xibu Yuguyu miaoxie yanjiu* 西部裕固语描写研究 [Descriptive study of the Yellow Yughur language]. Beijing: Minzu Press.

THE SOYOTS AND THEIR LANGUAGE

Valentin Rassadin

Extracted from:
Редкие Люди-
Моя Планета

1. The soyots ethnonyms (Internal naming and external naming)

The endonym of the Soyots is *sojït*. The Buryats, among whom they live, call them the *hojod*. In the Tofalars' neighborhood they are known as *haazuut*. This name is derived from the Soyot ethnonym, the *haazuut* is the name of the largest Soyot clan. The other clans – *i'rhit* (Irhits) and *o'ŋhït* (Onghyts) – are not so numerous. The contemporary name is Soyots.

2. Religion and culture

The Soyots as Buryats of the Oka district of the Buryat Republic are Buddhists. They have Buddhist names. At the same time, they preserved some features of their ancient religion – shamanism. They worship to the spirits of the mountains and to some hunting rituals; they preserved the ancient Turkic name for the shaman *ham* (cf. the ancient Turkic *kam*). Some features of the Buryat culture are typically for the modern Soyots. There is no information about their traditional culture.

3. Geography and population

The Soyots are one of the ethnic minorities living in Russia, and they densely inhabit the Oka district of the Buryat Republic. Until 1993, only as few as 500 people considered themselves as belonging to the Soyot community. Officially, they were not distinguished to the Buryats, the majority population of the region. Their long-term struggle to be recognized as an independent ethnic group resulted in the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Buryat Republic enforced on April 13, 1993, and they got the territory of Oka district, the Soyot national village council, today's Soyot village administration, with the center in Sorok village. In 2000, Russia's Government Decree №255 included the Soyots of Buryatia into the Universal register of the indigenous ethnic minorities of the Russian Federation. In this document, the Soyots inhabitants were of 1973 people. According to the data of 2001, their number grew to 2002 people. It represents almost 42% of the total population of Oka district of the Buryat Republic.

4. Historical background

In the 1930's in the USSR, it was started a campaign towards transferring nomadic tribes to the sedentary life and settle down collective farms. The Soyots were settled in Sorok, Hurga, and Bokson villages, the district center Orlik, and in many livestock farms. They were engaged in the Buryat type livestock breeding cows, yaks and khainyks (a metis after crossovered a yak and a cow), and horses.

Russian Federation & Buryatia Republic © Süer Eker

Transhumance deer breeding was preserved, but it was liquidated in the 1960's as allegedly unprofitable. The rapprochement between the Soyots and the Buryats started during those years.

In the Darkhat region, in Mongolia, which is situated to the west of the Khubsugul Lake there still are Turkic people living in the area. The are reindeer herders, whom Mongols call *Caatan* (literally, 'reindeer herders'), *Uigar*, which stands for 'Uighur', and sometimes *Caatan Uigar* (literally, 'reindeer herding Uighur'). Tsaatan Uighur call themselves with the name *Tu'ha*, which is very close to Tofalar endonym – *Tofa*, cf. endonym of Tuvans – *Tïva-Dïva*. Besides, the Oka Buryats, along with *Uryaankhad* (literally, 'the Uryankhais') use the expression *Uigar Kheleten*, which means, 'Uighur speaking' to name the Tuvans and the Tofalars. This stands for the fact that the collective memory of Buryat people associates the Turkic ethnic groups with the ancient Uighurs. Among the Tsaatans and among the other reindeer herding groups of Darkhats who originated from the Sayan Turkic reindeer herders, there are also *Irkit, Khaasuut,* and *Onkhot* communities. Obviously, the modern Oka Soyots trace their origin back to the Sayan Turkic reindeer herders.

The Soyot's history was studied less. In the scientific literature, there are only a few comments about their origin. It was suggested that in the process of their ethno genesis, the Sayan Samoyed tribes were a part of it, and the fact became the basics on which an ancient Turkic ethnic group was later imposed, and as regarding the language, the Samoyed substrate was Turkicized. In other words, in their origin Soyots are Sayan Samoyeds subjected to Turkicization during ancient Turkic times, and the process happened somewhere between the VII-VIII centuries AD, or possibly earlier.

According to both evidences of both Soyot and Buryat, the ancient residents of the Oka district, the Soyots belonging to the *Irkit, Khaasuut* and *Onkhot* communities moved from the vicinity of Khubsugul Lake, Mongolia, to Buryatia. This fact is related to the last 400-450 years. They led nomadic life on the territories of Darkhat Somons of Khankha and Uuri. They also used to live in the area of Rinchinlhumbe Mountain considered their sacred protector mountain. They crossed the Mongolian borders, and settled in Tunka and, partially, in Zakamna. However, since there are no favorable places for reindeer herding, a part of the Soyots, who adopted animal husbandry settled in Tunka and Zakamna, and they joined the local Buryats. As regarding the reindeer herders, they moved to Oka, where before the 1930's they lived in Ilchir, a mountainous area dividing the upper courses of Oka and Irkut River. There was enough reindeer lichen or reindeer moss to feed deer. Their main occupation was breeding domestic reindeer to carry saddles and packs, hunting wild animals and birds of taiga, and fishing in the local rivers and lakes. Their main dwelling was a chum (tent), covered with birch bark in summer, and with red deer (Manchurian wapiti) and elk hides in winter. Together with their reindeer, they practiced seasonal migrations along the mountainous taiga, staying in the valleys of the foothills in winter and in summer. In the highlands, where reindeer lichen grows, the wind blows, and where there are no taiga midges, the area is fatal to deer. The Soyots always were a distinct community with specific household, material and spiritual culture. Their features are obvious by the surviving of their shamanic invocation, which are described in Buryat, as: 'Ujgar xeleten, ursa gerten, üjhen zabitan, sagaan unaatan, sana xülegten, bide hojoduud' which literally means 'We, Soyots with Uighur language, with chums (raw-hide tents) as dwellings, with birch bark canoes, with reindeers as transport and skis as the horses'. This was a brief description of their traditional way of life.

5. Orthography

The Soyot is the language closest to the Tofalar. So we considered that the principles of orthography developed by us for the Tofalar language could be used for the Soyot alphabet also. We followed the Soyots' wishes to revive their language, and we created a writing system for the language. We compiled 'Soyot-Buryat-Russian dictionary' which was published in 2003. The dictionary represents all the Soyot vocabulary (over 4500 words) recorded by that time, by a Soyot old men. We relied on the material,

Extracted from:
Редкие Люди-
Моя Планета

and we could restore the language by creating a practical writing system based on the Cyrillic alphabet. We took into account its specific features and we published an ABC textbook, in 2009. Since 2005, the language began to be studied in the Soyot primary school.

For specific Soyot phonemes were adopted letters with diacritical signs. From the Russian were added the following letters *ҟ, ғ, ҷ, h, ӈ, ө, ү, ə, i* (here transcribed as q, γ, ǰ, h, ŋ, ö, ü, ä, ì). Iotated vowels *ye, yo, yu, ya*, and vowel *i* are used, as in the Russian alphabet to denote palatalization of the preceding consonant, but they do not carry other functions. The Latin letter *i* denotes a soft (front, feminine) synharmonic antipode of the vowel *ï* before which consonants are never softened (cf. *Dima*, but *keldìm* which is pronounced almost *kel'dïm* 'I came').

6. Language

a. Soyot and Turkic languages

According to all its features, the Soyot coincides with the Tofalar, besides it is very close to the languages of the Mongolian Tsaatan Uighur and Uighur Uryankhai. It gives reasons to including the Soyot along with the Tofalar, Tsaatan and Uighur Uryankhai into the so-called Turkic languages group of Sayan taiga. According to N.A. Baskakov's classification, this language should be included into the Uighur Tuque subgroup of Uighur Oguz group of the Turkic languages. The native speakers living in the taiga area are mostly reindeer herders and hunters (except of the Uryankhai Uighur of Mongolia who since long time ago were engaged in livestock husbandry as the Mongols). They joined by their common language, by a similar type of nomadic hunting and reindeer herding economy and by an original material culture, which made possible their adaptation to the nomadic life in mountainous taiga conditions.

The close relation between the Soyot and Tofalar languages is proved not only by our personal impressions based on the analysis of the Soyot, Tsaatan Uighur and Uryankhai languages but also by a number of evidences found by researchers who had the opportunity to study the Soyots.

For instance, according to the statement of B. S. Dugarov, who studied the ethno genesis of Buryats and Soyots of the Oka district, M. A. Castrén who did reaserch about the Tunka Soyot in the 19th century wrote '…the same Turkic dialect as Karagas (that is Tofalars – V.R.)'. G. D. Sanzheev mentioned the use of the Turkic language by Soyots, back to the 18th century. In the late 1920's Sanzheev studied the Darkhat language and people, and he did references to the researches of Anton Friedrich Büsching, a German geographer of the 18th century, who in his book 'Erdbeschreibung' ('Earth Description', published in

Extracted From:
Редкие Люди-
Моя Планета

Hamburg in 1787) claimed that Tunka Soyots had the same language as Karagas of the Nizhneudinsk district. In 1926 in accordance with the instructions of the Committee of the North, Professor of the Irkutsk State University B.E. Petri, carried out a special ethnographic expedition on the studies of economy, everyday life and culture of the Soyots. He did research and wrote about their language, as it was still remembered by the old generation, as the language was extremely close to the Uryankhai and Soyot languages. In fact, in the Old Russian literature until the 1920's of the 20th century, the names Soyot, Soyon and Uryankhai were used to call Tuvans who were not distinguished from the Tsaatans and Tofalars.

The modern Soyot language used by some old people, according to its structure is a typical Turkic language, closest to Tofalar in Russia and to the language of Tsaatan Uighur and Uighur Uryankhai in Mongolia. A few decades ago, in the 1970's and in the early 1990's we managed to witness and hear it, during our trips to Oka the same Soyot language used by some old people. We have been studying Tofalar since 1964, and the latter two languages since 1989, when we did our first records at these peoples' settlement. From the very beginning, the recordings of the Tsaatan and Uighur Uryankhai showed their great proximity to each other as well as the correlation of thet Tofalar and Soyot languages. At the same time, there were significant differences between the Tuvan languages despite the fact that they belong to the same Sayan subgroup of the Siberian Turkic languages. In accordance with the general agreement of the Russian Turkology classification of the Turkic languages, by N.A. Baskakov, the Tuvan and Tofalar are included into the Uighur Tuque subgroup of the Uighur Oguz group of the Turkic languages. We include here the Uighur Tsaatan and Uighur Uryankhai to this group and now, we add the Soyot language to it.

b. Dialectology of Soyot

A comparative study of the Turkic languages of the Sayan region, including here the Soyot, showed that the subgroup, in our view, could be divided into two distinct areas:

1) the steppe area – the Tuvan (Russia, Mongolia) and the Kök Monchak (Mongolia, China) and 2) the taiga area, which includes the Tofalar and the Soyot (Russia), the Tsaatan and the Uighur Uryankhai (Mongolia).

c. Phonology

The vowels of the Soyot language has 4 masculine cardinal vowels *a, o, u, ï* and 6 feminine vowels: *e, ä, ö, ü, i, ì.* These vowels are used in the form of three types of phonemes – short clear, short pharyngealized and long clear. Graphically the length is defined by doubling a respective vowel letter and pharyngealization – by the hard sign following the vowel letter. Thus, the vowels of the Soyot is represented by 30 vowel phonemes: 1) short – *a, o, u, ï, e, ä, ö, ü, i, ì*; 2) pharyngealized – *a', o', u', ï', e', ä', ö', ü', i', ì'*; 3) long – *aa, oo, uu, ïï, ee, ää, öö, üü, ii, ìì*. Interchanging of these phonemes changes the meaning of the words. For instance, *keer* 'he/she/it will come'- *käär* 'he/she/it will crumble', *as* 'get lost' – *a's* 'hang' – *aas* 'mouth; jaws', *ot* 'fire' – *o't* 'grass', *ït* 'send' – *ï't* 'dog' – *ïït* 'voice, sound', etc.

The diphthongs are also represented with all the short vowels - *aj, oj, uj, ïj, ej, äj, üj, ij, ìj*, which can be in any position in a word, for example, *aj* "moon", *oj* 'brook', *ujgut* 'aspen', *e't hyeŋgìj durï* 'he/she/it eats meat without a knife'.

Pharyngealization of vowels has a hard impact on the character of alternations of the following consonants. When the clear short and long vowels consonant *p* is transformed into *b* or *v*: *qap* 'sack' – *qabï // qavï* 'his sack', after pharyngealized sounds – into *p, f, h: qa'p* 'catch with the mouth' – *qa'par // qa'far // qa'har* 'he/she/it will catch with the mouth'. In the first case *š* is transformed into *ǰ,* (*baš* 'ulcer' - *baǰï,* 'his ulcer', *eš* 'friend' - *eǰi* 'his friend'). In the second case - into *h'* or is left in the form of voiceless strong *š* (*ba'š* 'head' – *ba'hi // ba'šï* 'his head'). The consonant *q* or *k* after short clear and long

© okagazeta.ru

vowels becomes voiced *ɣ* or *g*, and after pharyngealized vowels it is transformed into *h*, for example, *aq* 'steppe" - *ayï* 'his steppe', *aaq* 'get poisoned' - *aaɣar* 'poison', but *o'q* 'bullet' – *o'hï* 'his bullet'.

It should be taken into consideration that in case of one-syllable words the formation of secondary long vowels occurs only due to loss of the final consonant *ɣ*, caught at the junction of morphemes in position between vowels, for example, *aɣ* 'raid' – *aa* 'his raid', *qaɣ* 'throw' – *qaar* 'he/she/it will throw'.

Consonantism of the Soyot language is represented, beside consonants *b, p, v, f, t, d, s, z, š, ž, č, l, r, j, k, x, g, c, š* pronounced as the corresponding Russian letters, by 5 additional specific consonants. For the symbolization of which certain letters were taken from the alphabets of the languages of former USSR's peoples: *q, ɣ, ŋ, ǰ, h*, for instance, *qaraq* 'eyes', *hyem* 'river', *šaɣ ǰoq* 'no sound', *aŋ* 'beast, animal'.

The consonant system of the Soyot is characterized by a specific phenomenon of reassimilation of the second syllable consonants. If there is a narrow vowel which in certain positions falls out, and the consonants are close to each other, then the process of assimilation and dissimilation begins changing the quality of the consonants. For example, in the verbs such *saɣïn* 'remember', *u'hil* 'take off your clothes', nouns like *ta'šïn* 'outer part', *i'šin* 'inner part', *aas (< aɣïz)* 'mouth', *boos (< boɣuz)* 'throat', *ool (< oɣul)* 'son' the following conversion took place: *saqtïr* 'he/she/it will remember', *u'štïr* 'he/she/it will take off clothes', *ta'štï* 'its outer part'.

Two types represent vowel harmony (synharmony) of Soyot language:

1) the palatal vowel harmony, which essence is that in the words and word forms vowels are used the same type. There are used either soft row *e, ä, ö, ü, i, ì* and therefore pharyngealized and long or hard row *a, o, u, ï* and also pharyngealized and long, that distinguishes the meaning of words, for example, *kye's* 'cut' – *qa's* 'nibble nuts', *kyel* 'come' – *qal* 'stay', and

2) the labial vowel harmony, which essence is that in the first syllable of a word all types of vowels can occur, while in the second and following syllables the use of labial vowels is very limited.

The word stress is usually on the last syllable of the word.

d. Morphology

According to its grammatical structure, the Soyot language belongs to the category of agglutinative and analytic languages. The morphological structure of the Soyot word has a universal Turkic character:

Soyot
ethno-complex
ILCHIR
© egov-buryatia.ru

the word consists of the root morpheme, word-formative, form-building and word-inflecting affixes, joined to the root in the exact consequence, for instance *balïqšïlarïmda* (*balïq-šï-lar-ïm-da*) 'my fishermen have my fishermen's'. The formation of the new words is both in affixal and non-affixal ways.

In the composition of the word classes and parts of the speech, there are distinguished: the class of notional words with the groups of nominative and demonstrative words, and the classes of functional, modal, affective and illustrative.

The noun is characterized by the categories of the number, the possessiveness, the case, the definiteness/indefiniteness, but there is no grammatical gender category.

The stems of the nouns usually express singular number of the called objects. Plural number is expressed by *-lar/-lär* affixes with phonetic variants *-nar/-när, -tar/-tär* depending on the nature of the final sound of the word.

The category of possessiveness is expressed by special affixes, expressing the person of the owner.

Possessive affixes after vowels		
Singular number		Plural number
1st p.	*-m*	*-vïs /-vis*
2nd p.	*- ŋ*	*-nar/-när*
3rd p.	*-sï /-sì*	*-sï /-sì*
Possessive affixes after consonants		
Singular number		Plural number
1st p.	*- ïm/-i(ì)m*	*- ïvïs/-i(ì)vis*
2nd p.	*-ïŋ /- i(ì)ŋ*	*- ïŋar/-i(ì)ŋär*
3rd p.	*-ï/- i(ì)*	*-ï/- i(ì)*

There are distinguished seven cases: nominative, accusative, genitive, dative, locative, elative, directive. The noun declension of the Soyot language is of two types – simple and possessive. The simple declension has special case affixes, the use of which is regulated by the quality of the final sound of nominal stems. The possessive declension is based on possessive markers, to which the simple declension affixes are attached.

Case affixes		
Simple declension		Possessive declension
Nom.	*Ø* (stem)	*-m, -ïm /-i(i)m, -ŋ, -ïŋ /-i(i)ŋ, -ï/-i(i), -sï /-sì*
Acc.	*-nï, -nì, -tï/-tì*	*-mnï, -ïmnï* (*-mnì,-i(i)mnì*), *-ŋnï, -ïŋnï* (*-ŋnì,-i(i)ŋnì*), *-ïn/-i(i)n, -sïn /-sìn*
Gen.	*-nïn, -nìn, -tïn/-tìŋ*	*-mnïŋ, -ïmnïŋ* (*-mnìŋ,-i(i)mnìŋ*), *-ŋnïŋ, -ïŋnïŋ* (*-ŋnìŋ, -i(i)ŋnìŋ*), *-ïnïŋ, -sïnïŋ (-i(i)nìŋ, -sinìŋ)*
Dat.	*-ŋa /-gä, -qa/-kä*	*-mba, -ïmba* (*-mbä, -i(i)mbä*), *-ŋŋa, -ïŋŋa* (*-ŋŋä, -i(i)ŋŋä*), *-ïŋa, -sïŋa* (*-i(i)ŋä, -siŋä*)
Loc.	*-da/-dä, -ta/-tä*	*-mda, -ïmda* (*-mdä, -i(i)mdä*), *-ŋda, -ïŋda* (*-ŋdä, -i(i)ŋdä*), *-ïŋda, -sïŋda* (*-i(i)ŋdä, -siŋdä*)
El.	*-dan/-dän, -tan/-tän*	*-mdan, -ïmdan* (*-mdän, -i(i)mdän*), *-ŋdan, -ïŋdan* (*-ŋdän, -i(i)ŋdän*), *-ïndan, -sïndan* (*-i(i)ndän, -sindän*)
Ad.	*-ŋïdï/-gìdì, -qïdï/-kìdì*	*-mgïdï, -ïmgïdï (-mgìdì, -i(i)mgìdì), -ŋŋïdï, -ïŋŋïdï* (*-ŋgìdì, -i(i)ŋgìdì*), *-ïngïdï, -sïngïdï* (*-i(i)ngìdì, -singìdì*)

The adjectives have no degrees of comparison, only forms of weakening and strengthening of the quality category, which are there. These forms are used especially with the adjectives of colors. To emphasize the intensity of color the first syllable is reduplicated with '*p*' consonant in the end, for example *ap-aq* 'very much white', *sap-sarïŋ* 'very much yellow', etc. For other adjectives intensifying adverb *tuŋ* 'very' is used, for example *tuŋ uzïn* 'very long', *tuŋ ulïŋ* 'very big', etc. Sometimes are used syntactic constructions like *ulïŋdan ulïŋ* or *ulïŋnïŋ ulïï* 'very big'. To express the weakening of degree's quality of color, there are used adjectives affixes *-sïm /-sìm, -sïŋ/-sìŋ, - sïŋŋï/-sìŋgì*, for example, *aqsïm, aqsïŋ, aqsïŋŋï* 'whitish', *qïzïlsïm, qïzïlsïŋ, qïzïlsïŋŋï* 'reddish' etc. On common adjectives, there is used the analytical construction of the word *šalaa* or *šalïï* 'a little', for example *šala uzïn* 'longish', *šala ulïŋ* 'biggish'. The relative adjectives are formed from nouns and verbs with the help of different derivational affixes. The most active affix, which forms adjectives from nouns with the meaning of possession, is *-lïŋ /- lìŋ, -nïŋ/-nìŋ, -tïŋ/-tìŋ*. It expresses normal, neutral degree of possession. For example, the word form *daštïŋ* means 'stony, having stone or stones'. If it is necessary to express possession of a very large number of subjects, it is used the affix *-ŋïrï/-gìrì, -qïrï/-kìrì*, for example, *dašqïrï* 'too much stony, full of stones', *suŋïrï ǰyer* 'place, full of water sources'.

The Pronouns are deictic words with substituting function. Their meanings are occasional. They replace all parts of the speech, even adverbs and verbs. This is a specific feature of the Soyot language. There are distinguished the following lexical grammatical groups of deictic words:

1) the subjective deictic words: *qïm* 'who', *čü-ǰü* 'what'; indefinite – *qïm ta* 'somebody', *čü te* 'something'; personal – *myen* 'I', *syen* 'you', *ol* 'he, she, it', *bis* 'we', *sìlärlär* 'you', *olar* 'they'; reflexive – *bodïm* 'myself', *bodïŋ* 'yourself', *bodï* 'himself, herself', *bodïvïs* 'ourselves', *bottarïŋar* 'yourselves', *bottarï* 'themselves'; demonstrative – *bo* 'this', *ol* 'that', *muuja* 'this one', *uuja* 'that one (located very close)';

2) the qualitative deictic words: *qandïŋ* 'what, of what kind', *qandïŋ ta* 'some, of some quality', *bìr qandïŋ* 'some, whatever, of any quality', *ïndïŋ* 'such, of that sort', *mïndïŋ* 'such, of this sort';

3) the quantitative deictic words: *qa'š*, *čye'hä* 'how much', *bìr qa'š, bìr čye'hä* 'several, any quantity', *ïn'ǰa, mïn'ǰa* 'this much';

4) the verbal deictic words: *qan'ǰa-, qan'ǰan-* 'how to do, how to act, what to do', *čoon-* 'what to do', *ïn'ǰa-, ïn'ǰan-* 'do that, act that way', *mïn'ǰan-* 'usually do that way';

5) the adverbial deictic words: *qajda* 'where', *qajï~qae*, *qajnaarï* 'where to', *čüde~ǰüde~čüdä~ǰüdä* 'where', *čügä* 'where to', indicating the factual time – *qa'hyan~qa'šyan~qa'šan* 'when'; indicating the manner – *qan'ǰa, qan'ǰap* 'how, whence', *ïn'ǰa, ïn'ǰap, ïndïŋ* 'like this, this way'.

At the same time, mainly the subjective deictic words that can have declension and take personal possessive markers; the verbal deictic words are inflected in person and mood in the same way as a regular verb, which they replace.

Extracted From:
Редкие Люди-
Моя Планета

In the Soyot are distinguished cardinal, ordinal, distributive, collective, fractional, and indefinite numerals.

In the Soyot the adverbs can be non-derivative, primary and derivative. In the Soyot language can be observed the preservation of the ancient affixes of some adverbial cases. Later they became adverbs in some of the Turkic languages, such as the ancient Turkic directive case, as in the Soyot - *ɣaarï/-gäärì, -qaarï/-käärì*, the ancient Turkic instrumental case is in the Soyot *-ïn/-in,* the Old Uighur ablative case is in the Soyot *-tïn/-tìn*. Adverbs are divided into adverbs of place, time, manner, extent and degree.

The verb in the Soyot has different forms of aspect and voice, participles and converbs, as well as mood and tense forms, which are expressed by special markers. All the verbs are divided into two types – personal and impersonal, in other words, finite and non-finite. The personal forms are associated with the mood, and impersonal forms – with the participles and converbs underlying some forms of the aspect and the indicative mood.

The participles are expressed by the means of the past tense affixes *-ɣan/-gän, -qan/-kän* and their negative counterparts *-baan/-bään, -vaan/-vään, -paan/-pään, -maan/-mään*. The present and future tense positive affixes are *-ar/-är, -ïr/-i(ì)r* and negatives *-bas/-bäs, -vas/-väs, -pas/-päs, -mass/-mäs*.

The converbs are:

a) the modal converb with the affix *-ï/-i(ì), -a/-ä, -j*; and b) the imperfective converb with *-p, -ïp/-i(ì),*. The negative converb is formed with *-bijn, -vijn, -pijn, -mijn*, the past converb with the affix *-ɣaš/-gäš, -qaš/-käš* and its negative counterpart with the affix *-baaš/-bääš, -vaaš/-vääš, -paaš/-pääš, -maaš/-määš*. The terminative converb is expressed with *-ɣïša/-gišä, -qïša/-kišä*, and the associative converb with the affix *-bïšaan/-bišään, -vïšaan/-višään, -pïšaan/-pišään, -mïšaan /-mišään*.

The aspect and aktionsart forms express the character of a particular action/state and have the following markers:

1) *-(ï)vït-/-(i)vìt-* in terms of the past and future tenses denotes the perfective aspect;

2) the analytical form of aktionsart consists of full verb ending in converbial affix *-p* and auxiliary verb *qaɣ-* or *qaavït-* with lexical meaning ‘throw, cast’ indicates the completion of the action/state in terms of the past and future tenses;

3) the analytical form *-a(ï) byer-* in terms of the past and future tenses denotes the intense start of an action, the completion of its initial phase;

4) the analytical form consists of full verb ending in converbial affix *-p* and one of the functional verbs of existence in the present tense – *turï, čï'ïïrï, čoorï, olïrï~oorï* denotes the incompleteness of the action/state in terms of the present tense. The analytical form expresses the progressiveness of the action/state and at the same time, it denotes its incompleteness.

The voice in the Soyot is represented by the primary or active voice, reflexive voice. The subject is also the object of its action, and it is formed mainly from transitive verbs with affixes *-n, -ïn/-i(ì)n, -tïn/-tìn, -dïn/-dìn, -ttïn/-ttìn.* The passive voice is formed by the affix *-l, -ïl/-i(ì)l*. The sociative reciprocal voice is expressed with the affix *-š, -ïš/-i(ì)š.* The causative (as an option, the term necessitative is applicable) affixes are *-t, -tïr/-tìr, -dïr/-dìr, -ïr/-i(ì)r, -ïs/-i(ì)s, -ɣïs/-gìs, -qïs/-kìs, -qïr/-kìr*. The choice of an affix depends mainly on the final sound of the verbal stem.

The category of person in the Soyot is presented by personal predicative particles, which completely repeat personal pronouns. They are used in conjugation in combination with a nominal part of the predicate.

Personal predicative particles		
Singular		Plural
1st p.	*myen*	*bis*
2nd p.	*syen*	*sìlär*
3rd p.	—	*-lar/-lär*

© Baykal ATB

In the Soyot are seven moods: imperative, optative, dubitative, indicative, conditional, concessive and subjunctive, in other words, three modal, one temporal and three adverbial moods.

The group of the modal moods is presented by the imperative, optative and dubitative moods expressing the speaker's attitude.

The imperative mood is connected with the subjective motivation to the action: the positive aspect is represented by three forms of personal endings in singular and plural, in the negative aspect – by the affix *-ba/-bä* (with variants).

The optative mood is conveyed by several forms: positive affix *-γaj, -gäj, -qaj, -käj* and negative *-baaj/-bääj, -vaaj/-vääj, -paaj/-pääj, -maaj/-määj*. Besides, the willingness or unwillingness that someone commits or does not commit the action is conveyed by the form *-sa la/-sä lä, -basa la/-bäsä lä* (with variants).

The form of the past definitive tense -dï /-dì, -tï /-tì with relevant personal endings, conveys the dubitative mood.

The temporal mood expresses different types of relationships between the action time and the time of utterance when the action is mentioned. In the Soyot are distinguished the following temporary forms: the present simple tense is formed by a combination of full verb ending in converbial affix *-ï/-i(ì), -a/-ä, -j* and the uninflected predicative copula *durï*, for negation negative converbial affix *-bijn* (with variants) is used with the same predicative copula *durï*. Sometimes this form is called the unseen present (non-evidential) tense. The present specific tense is formed analytically based on full verb ending in converbial affix *-p* with one of the auxiliary verbs *tur-* 'to stand', *olïr-* 'to sit', *čorï-* 'to go', *čï'ït-* 'to lie', which got in this use a synthetic form of the present specific tense with the marker *-ï*. The negation is formed by the means of the negative converb *-bijn* (with variants), which is combined with one of the mentioned auxiliary verbs. Two motion verbs *bar-* 'go away' and *kyel-* 'come' of the present specific tense, are formed by means of converb in *-ï/-ì* and auxiliary verb *čï'tïrï*. They are not expressed with the converb in *-p*.

The present continuous tense is formed based on the imperfect converb in *-bïšaan* (with variants) and one of the auxiliary verbs in the present tense, mostly *turï*. For personal conjugation, the personal predicative particles are used. The past definitive tense or evident tense is formed by the affix *-dï/-dì, -tï/-tì*, followed by the personal possessive endings. For the negation negative it is used the verbal affix *-ba/-bä* (with variants). It is inserted between the verbal stem and the tense affix *-dï/-dì-*. The past perfect (or resultative) tense is formed based on the past participle ending in the positive affix *-γan/-gän* (with variants) and the negative affix *-baan/-bään* (with variants), followed by personal predicative particles. In some cases it is used this form with the personal possessive markers. This stands for the intensification of the resultativeness. The past tense in positive *-čïq/-čik, -ǰïq/-ǰik* and negative *-baǰïq/-bäǰik* (with variants) is used mainly in narration. It is used in dialogue, when it is necessary to emphasize tenacity and effectiveness of the performed action, which is known to the speaker. The future specific tense is formed based on the present-future converb positive affix *-ar/-är, -ïr/-ir* and negative *-bas/-bäs* (with variants), and the use of the personal predicative particles. This affix forms the present simple tense. The suppositional future tense is formed based on the optative positive affix *-γaj/-gäj, -qaj/-käj,* and the negative *-baaj/-bääj* (with variants) with the use of the personal predicative particles.

Three forms represent the adverbial moods. The conditional mood is formed with the help of the positive affix *-sa/-sä* and negative *-basa/-bäsä* (with variants) adding personal possessive markers in

© egov-buryatia.ru

the present and future tense. The concessive mood is formed with the same forms as the conditional mood, but in combination with the concessive particle *ta*. The subjunctive mood in the Soyot is formed in two ways. First, by combining the present-future participle in positive *-ar/-är, -ïr/-'ir* and negative *-bas/-bäs* (with variants) with the predicative verbal copula *iik*, and secondly, by a combination of the same participial forms with the predicative copula *ergän (< *er- + -gen)*, which yields a form *-ar ergän, -bas ergän*.

The postpositions have purely auxiliary functions, adding the meaning to spatial cases. Depending on their origin, the postpositions can be attached either directly to the stem, or require its inflection in any case.

The conjunctions in the Soyot language are not as numerous as in the other Turkic languages. We have been able to record some of them. The most common conjunctions are: *azï* 'or'; *aan* 'therefore'; *harïn* 'but, however'; *bìr-emäs* 'if'; *dääš* 'for, in order to'; *emeende~ol emeende* 'otherwise'; *erip* 'although, despite', and some forms of verbs *ïn'ǰa-, ïn'ǰan-* 'do this way', *ïn'ǰal-* 'to be done this way", *ïn'ǰalsa* 'in this case, if so then', *ïn'ǰalsa ta* 'although in the case, however, but, still', *ïn'ǰansa* 'then, if so then', *ïn'ǰaŋγaš* 'then, later, after a while'.

The predicative particles *turï, durï, iik, ergän~ergyen* and others are used in formation of simple and complex predicates, as described above.

The modal particles in Soyot are: *ba/bye* interrogative particle of a general question, *baan* expresses surprise and doubt 'really?', *qïnya* with the diminutive meaning, *ta* concessive-intensive particle 'even though, and even'; *taŋ* expresses negative intensive 'no, I do not know'; *čoŋ* expresses intensification of request 'okay? all right?'; *šeeŋ* expresses, first, confirmation of statement *ïndïγ šeeŋ!* 'It is so! Exactly so!', second, has a shade of doubt with surprise and is equivalent to 'really?'; *emiš* expresses uncertainty in the assumption 'perhaps, maybe'; *emäs* expresses postpositional negation of the statement. There are several emotional modal particles that intensify meaning - *la/lä, ijne, ijyen, aan, ïjnaan, ijnaan, laan, lään, lajnaan, läjnaan.*

The class of affective words according to its content is a group of interjections. They are deprived of the nominative function, so they do not have any derivational and inflectional forms, which are inherent to the notional words. In essence, they are just a kind of subjective speech signs to express emotions and willingness. In speech, the interjections do not perform any syntactic function and do not become parts of the sentences. The interjections themselves can form a completely independent sentence or become essential elements of some sentences. According to their meaning, all the interjections are divided into two groups: emotional and volitive.

The class of the onomatopoeic words in the Soyot is a special class of illustrative words conveying auditory, visual, and other kinds of images with linguistic meanings. Examples of these words include onomatopoetic words as *baq-baq* conveying frog croaking, *qaarï -qaarï* imitating crow cawing, *qoeq-qoeq* - imitation of duck quacking, *maj* - imitation of sheep bleating, *taarr-taarr, taart-taart* – imitation of sleeping man snoring, *tu'q-ta'q* – imitation of the sound of shots, *šart, šartï* - imitation of grasshopper chirping, etc. The verbs from these and other similar words are formed by their combination with the words *de-* 'to say' or *γajïn-*, for example: *qaarï γajïn-* 'to croak', *maj γajïn* - 'to bleat', *šartï γajïn* - 'to chirp (of many grasshoppers)', *šart de-* 'to chirp', *ǰïŋγïrt de-* 'to tinkle (once)', etc. The figurative verbs such as *arbaj-* 'to be splayed, to be shaggy, hairy', *kiläj-* 'to be smooth and slippery (as ice)', *qïlaj-* 'to shine, sparkle', etc. can be added to the same group. There are adjectives formed of these verbs, which have the marker of an affix *-γar/-gär,* e.g. *arbaγar* 'splayed, shaggy, hairy', *kilägär* 'smooth and slippery (as ice)', *qïlaγar* 'shiny, sparkling', etc.

Soyot, Ulugh Dagh Festival © okagazeta.ru

The Soyot syntactic structure has preserved the ancient Turkic type, which has almost no conjunctions, and there are used subordinate clauses participles and converbs.

e. Lexicology

Extracted From: Редкие Люди-Моя Планет

The vocabulary is based on the common Turkic languages. There is registered a significant number of archaic word forms, deriving from the ancient Uighur language. The Soyot is well developed and it reflects the type of their traditional economic activity – reindeer breeding and hunting, everyday life and culture. According to the Soyot history, their language clearly distinguishes three layers of the Mongolic lexical elements: first, borrowings from the Middle Mongol, secondly, the Mongolic vocabulary, typical for the modern Mongolian language and its Darkhat dialect, thirdly, the words borrowed from the Buryat language and characterized by the Buryat features are distinguished to the modern Mongolian. Thus, the borrowings from the Mongolic languages have several phonetic peculiarities, typical for the Soyot, which appeared under its influence. First, a special type of vowel harmony should be mentioned. Among hundreds of the Mongolic loans in the Soyot dozens of them have no characteristic features that allow them to be attributed to a particular Mongolic language. They cannot be specifically described, except the fact that they are of Mongolian origin. The most noticeable indication of the medieval character of the Mongolic loans is the presence of the shibilant affricates *č* and *ǰ*, presented in the modern Mongolian language as sibilant affricates *c* and *dz*, and as fricative *s* and *z* in the Buryat. The shibilant nature of these affricates was recorded in the written Mongolian, which shall be used as a sample.

In general, the words borrowed from the Modern Mongolian are recognized easily by their characteristic features, among them the presence of *s* instead of the Buryat *h*, *ö* instead of the Buryat *ü*, *dz* instead of the Buryat *z* and the Middle Mongol *ǰ*. The Mongolian origin is indicated by other features, such as the reduction of final syllables, Mongolian words and their absence in the Buryat.

Large groups of Mongolic loan words are lexical borrowings from the Buryat language, or rather of its Oka dialect. The native speakers of the Oka Buryat joined the Soyots group after they moved there from the Darkhat region, Mongolia, about 400–450 years ago. The Oka Buryat dialect along with the Tunka and Zakamna dialects is similar to the Alar Buryat dialect and forms with them one group – the so-called Khongodor idiom. This idiom, which forms a separate dialect, called transitional and it has features both of western and eastern Buryat dialects.

The study of the Mongolian borrowings, which entered into the Soyot shows their heterogeneous nature, determined by the fact that it is one of the few Turkic languages influenced by the Mongolic linguistic due to the various circumstances, and it has not been released from its influence yet.

f. An Original Sample Text in Soyot Language and its Translation

Qar blä hodan (bïraat ülyegär)
The Snow and the Hare (Buryad fairy tale)

V.I. Rassadin. *Âzyk sojotov Burâtii*. Èlista: Izd-vo Kalm.un-ta, 2012, pp. 36-37

1	Šaanda šaɣ šaanda, ülyegär šaɣda, qar blä hodan eǰigip uzïn qï'š qa'taan e'rttìrìp turɣannar.	Once upon a time, at the time of fairy tales, the Snow had been friends with the Hare and while away the long winter together.
2	Ïn'ǰap turarda, biryerdä qar hodanɣa ïn'ǰa soodavïiqan:	Once the Snow said:
3	— Eǰim, tïŋna, miiŋ ba'him aarïj byergän, — dep.	- Oh, my friend, I have a headache.
4	Ïn'ǰaarda hodan: — Syen erij byergän syen, hyeptìɣ.	- You probably begin to melt, - said the Hare,
5	Bo tuš qudu ba'hiŋ aarïj byergän šeeŋ! — dääš, saɣïǰï čobaj byergän.	- That's why you have a headache!
6	Ïn'ǰaan soŋ hodan töjäk qïrïŋa olïrɣaš:	Having said this, he became very sad, and sat down on a stump and said:
7	— Höörhij, baraqsan qar eǰǰim!	- Poor, poor my friend, the Snow!
8	Siiŋ qïrïŋda čügìrìp izäp čoraan myen.	I ran over you.
9	Böri, dìlgi, aŋšï kišiden siiŋ i'štiŋde ča'štïnïp čï'tqan myen.	Within you I was hiding from a wolf, a fox and a hunter.
10	Amdï syen ǰoqqa qan'ǰaar myen?	What now shall I do without you?
11	Qusqïn, hügì, tušqan e'tsään aŋ myenì tu'tïqsaj durï, — dep soodavïtqan.	Raven, owl, every animal that wants to eat me, will grab me.
12	— Tajɣa eesìngìdì barïp siiŋ tu'hajïŋda söɣläär hyeräk, siigä bolïššïn dääš, — dep ujuda byergäš, saɣïšqa tü'škän.	I need to go to the Lord of the taiga and tell him about you so that he helps you.
13	Ïn'ǰap turɣaš, hodan tajɣa šïrɣajɣïdï maŋdap čorïj byergän.	Deciding so the Hare jumped to the side of the taiga covert.
14	Kyelgäš, ïɣlap kìrye byergän, tajɣa eesìn qïɣïrïp kìrye byergän.	He came to the center of taiga covert and began to cry, he called the Lord of the taiga.
15	Kün ol tušta byedìkte čorï, dïqqa i'sidìp turï.	Sun at the time was high, strongly warmed.
16	Qar erip ojlar bolï byergäš, daɣlarnï ba'tïrï a'hïp čorï.	The Snow melted and turned into streams flowing down the hill.
17	Hodan dam ujïdïp, dam dïqqa ïɣlaj byergän.	The Hare became sadder, cried louder.
18	Tajɣa eesì hodannïŋ ïɣlaanïn, tìläänìn tïŋnap alɣaš, ïn'ǰa soodavïttï:	The Lord of the taiga, seeing that the Hare was crying and heard his prayer, said:
19	— Syen čünì tìläp turï syen, hodanïm?	-What are you asking for, my Hare?
20	Myen ta qarnï qa'lhalap šïdavas myen.	Even I can not protect the Snow.
21	Časqï kün blä myen ta hirääǰip šïdavas myen.	Even I can not argue with the spring sunshine.
22	Delyehyejdä ïndïɣ jos bar.	In the world there is such the law.
23	Sooq qï'š e'rtkän soŋ ǰïlïɣ ǰas bolï bäär.	After the cold winter, there comes a warm spring.
24	Ïn'ǰaarda qar erääš, ǰoq bolï bäär, bìr qada ba'sa nyanar dääš.	Then the Snow melts and disappears, and once returns again.
25	Saɣïšqa tü'špä!	Do not worry!
26	Nyaa qï'š bolï bäärdä, qar eǰiŋ qa'ttaj kyelìr.	When will the new winter come, your friend, the Snow, come again.
27	Am myen siigä bol'ǰïr myen.	And now I'll help you.
28	Amɣï qï'šqï aq donïŋnï bora čü'sìnnìɣ qïlïr myen.	Your current winter white coat I'll make gray.
29	Qar ǰoq šaɣda syen quryaɣ bür, sìgän ištìndä, haaq qa'tïnda niiŋyeškä ča'štïnïp šïdaar syen.	When there is no snow, you can easily hide in the dry leaves and grass, between bushes.
30	Ïn'ǰaarda qïm ta, hodan, syenì körbäs, tï'ppas, — dep.	Then no one could see or find you.
31	Monï tïŋnap alɣaš, hodan tïštanïvïttï. Qar eǰinìŋ nyanarïn manap kìrye byergän.	Hearing this, the Hare settled down and waited for the return of his friend, the Snow.
32	Ol šaɣdan alï amdïɣa ǰye'tirì hodan qï'hin aq donnïɣ, ǰajïn bora donnïɣ bolïp čorï, — dep qïryan kišilär ïn'ǰa ülyegärläp čï'ta durïlar.	From that time until now the Hare walks in a white coat at winter and in a gray coat at summer. That's the fairy tale told by old people.

Sources

Baskakov, N. A. (1969). *Vvdenie v izuchenie tyurlskikh yazykov.* Moskva.
Dugarov, B. S. O(1983). proiskhozhdenii okinskikh buryat. *Etnicheskiye i istoriko-kul'turnyye svyazi mongol'skikh narodov.* Ulan-Ude, 1983
Zhukovskaya N. L., Oreshkina M. V., Rassadin V. I. (2002). Soyotskiy yazyk. *Yazyki narodov Rossii. Krasnaya kniga. Entsiklopedicheskiy spravochnik.* Moskva, pp. 164-170.
Pavlinskaya, L. R. (2002) Kochevniki golubykh gor. *Sud'ba traditsionnoy kul'tury narodov Vostochnykh Sayan v kontekste vzaimodeystviya s sovremennost'yu.* SPb.
Petri, B. E. (1927). Etnograficheskiye issledovaniya sredi malykh narodov v Vostochnykh Sayanakh. Irkuts.
Rassadin V. I. O (2002). Soyotakh i ikh yazyke. Mir Tsentral'noy Azii: *Yazyki. Fol'klor. Literatura: Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii.* T. IV. CH. 1. — Ulan-Ude: BNTS SO RAN — S. 100—105
Rassadin, Valentin Ivanovich (2003). Ob okinskikh soyotakh i ikh yazyke. *Materialy konferentsii, posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya prof. V .I. Tsintsius.* SPb., pp. 173-181.
Rassadin, Valentin Ivanovich (2012). *Yazyk soyotov Buryatii.* Izdatel'stvo Kalmytskogo universiteta, 154 s.
Sanzheyev G. D., Darkhaty (1930). *Etnograficheskiy otchot o poyezdke v Mongoliyu v 1927* g. L.

Internet sources

http://selorodnoe.ru/village/index/?a=448
http://fadn.gov.ru/atlas-narodov-rossii/soyoty
http://selorodnoe.ru/pictures05.2014/2015.08.18_06-48-14200.jpghttp://www.edu.severodvinsk.ru/after_school/nit/2012/polyanin/soyots.html
Images added by the editor

SUNGUR TÜRKLERİ VE TÜRKÇESİ

Abdulkadir Atıcı

Sungur kenti
© yolpress.ir

Giriş

Sungur Türkleri ve Sungur Türkçesi hakkındaki bilgilere geçmeden önce İran'ın Türkler için son derece önemli bir geçmişe sahip olduğunun altını çizmek gerekir. Uzun süre Türklere ev sahipliği yapmış olan İran, bu anlamda zengin bir malzemeye sahiptir. Üstü silinen, altı kazınan hemen her şeyde; dilden tarihe, edebiyattan sanata kadar Türklerin izleri görülmektedir. Oğuz grubu Türk lehçelerinin bir bütün olarak ele alınabilmesi için de İran sahası dikkatlice incelenmelidir. Oğuz grubuna ait dil özelliklerinin tam olarak tasnif edilebilmesi için İran'daki Türk diyalektlerinin tespit edilmesi son derece önemli bir konudur. Bu sebeple, günümüze kadar yapılan çalışmalara rağmen, halen yapılacak çok işin olduğu bilinmelidir.

İran'ın Türklük çerçevesinde önemli olduğu genel olarak kabul görse de bölgede ne kadar Türk'ün yaşadığı konusu tartışmalı bir konudur. Bu konuda çeşitli araştırmacılar tarafından farklı rakamlar zikredilmiştir.[1] İran'da etnik temelli sayıma ait resmî veriler olmadığı için bu sorunun cevabı tartışmalı olmaya devam edecektir.

1970 yılı İran nüfus istatistikleri ve 1998 yılı Birleşmiş Milletler raporu doğrultusunda çeşitli hesaplamalara gidilmiştir. Buna göre 1970 yılı İran nüfusu 25 milyon olarak gösterilirken bu sayının 12 milyonunu İran Türkleri, 8-9 milyonunu ise Farslar oluşturmaktadır. Bu rakamlar günümüze uyarlandığında Türk nüfusu 35 milyon civarı olmaktadır (Atsız 1997: 55; Kafkasyalı 2010: 99). 1998 Birleşmiş Milletler raporunun ana dillere göre tasnifinde ise Türk nüfusu 29 milyon civarındadır (Heyet 2005: 130).

2011 yılı için CIA ve MAI'ya ait istatistiksel veriler de mevcuttur. CIA 2011 verilerinde İran'ın toplam nüfusu 80,840,173 olarak görülmektedir. Etnik gruplara göre yapılan tasniflemede ülkenin nüfusa oranla %16'sı Azeri, %2'si ise Türkmen ve diğer Türk grupları olarak gösterilmiştir. Buna göre etnik temelli olarak verilen bilgilerde Azerilerin nüfusu yaklaşık 13 milyon, Türkmen ve diğer grupların nüfusu ise 1,5 milyonun biraz üzerindedir (CIA-İran 2015). MAI'nın 2011 yılı verilerinde ise toplam nüfus 75,149,669'dur (MAİ-İran 2011). CIA ile İran İstatistik Kurumu arasındaki yaklaşık 5 milyonluk bir fark bulunmaktadır. Bu fark tabi ki kabul edilebilir bir sapmanın üzerindedir. CIA, 2011 yılı verilerinde hem etnik grupları sıralayıp hem de bunların genel nüfusa oranlarını verirken 2015 yılı verilerinde bazı değişikliklere gitmiştir. 2011 yılı verilerinde İran'ın nüfusu 80,840,173 olarak gösterilirken, 2015 yılı verilerinde bu sayı 81,824,270'e ulaşmıştır (CIA-İran 2015). Bu sayısal değişim normaldir, çünkü iki veri arasında 4 yıl gibi bir süre vardır. CIA'nın verilerindeki bir diğer değişiklik ise etnik grupların genel nüfus içindeki oranının belirtilmemiş olmasıdır. 2011 yılı verilerinde bu oran gösterilirken, 2015 yılı verilerinde sadece Fars, Azeri, Kürt, Lor, Beluç, Arap, Türkmen ve diğer Türk

1 İran'da yaşayan toplam Türk nüfusu ile ilgili farklı rakamlar zikredilmektedir. Bu rakamlar en az 20 milyon en fazla ise 35 milyon olarak görülmektedir. Rafael Blaga: 20 milyon (1997: 276), Mehmet Saray: 25 milyon (1999: 19), Ali Rıza Sarrafi: 25 milyon (1999: 60-71), Kadir Güldiken: 33 milyon (1998: 47-48), Mahmut Ali Çehregani: 34 milyon (2002: 73) rakamlarını yazılarında zikretmişlerdir.

Sungur şehri
pire mahallesi
© Abdulkadir Atıcı

boyları şeklinde sıralanmıştır. Daha önceki yıllarda CAI'nın verileri tarafımızca arşivlendiği için böyle bir karşılaştırma imkânı bulmaktayız. Aksi takdirde CIA'nın günümüz bilgileriyle böyle bir oranlama yapma imkânı bulunmamaktadır (CIA-İran 2015).

Görüldüğü üzere İran'daki Türk nüfusu ile ilgili 15 ile 35 milyon arasında çeşitli rakamlar zikredilmektedir. Bu sayıların hangisinin gerçeği yansıttı cevabı zor bir soru olacaktır. Fakat her durumda ciddi bir Türk nüfusunun hemen yanı başımızda yaşadığı gerçeğini kabul etmemiz pek de zor olmayacaktır.

Gerek tarihsel gerekse de günümüz açısından önemini vurguladığımız İran ile ilgili Türkoloji çalışmaları ise yakın bir geçmişte başlamıştır. Doerfer'in 1970'li yıllarda başlattığı İran Türkoloji çalışmaları yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından halen devam etmektedir.[2] Bu araştırmacılardan özellikle yerli olanlarına İran Türkoloji çalışmalarına öncü oldukları ve bize yol gösterdikleri için şükran borçluyuz. Değerli hocalarımızdan ve aynı zamanda Doerfer'in öğrencisi de olmuş olan Sultan Tulu, Horasan Türkçesi başta olmak üzere birçok konuda araştırma yapmış ve çalışmalarıyla bize öncülük etmiştir (1989; 1992; 2002; 2005a; 2005b; 2005c; 2008; 2012; 2012a; 2013; 2013a; 2014). Türk-İran dil ilişkileri çerçevesinde dilbilimsel araştırmalar yapan Süer Eker de İran Türkoloji çalışmalarında önemli bir yere sahip olan araştırmacılardandır. (2005; 2008; 2008a; 2009; 2009a; 2009b; 2010; 2013; 2013a). Bilgehan Atsız Gökdağ (2003; 2006; 2007; 2008; 2009; 2010; 2010a; 2011; 2012; 2012a; 2012b; 2012c) ve kendisinin doktora öğrencisi olan Talip Doğan (2008; 2010a; 2010b; 2011a; 2011b; 2012a; 2012b; 2012c; 2012d; 2013; 2013a) da İran Türkoloji çalışmalarının Türkiye ayağının önemli araştırmacılarındandır.

İran'ın gerek günümüzde sahip olduğu Türk nüfusu gerekse de tarihsel süreç içerisinde biriktirdiği Türk mirası açısından son derece önemlidir.

1. Sungur etnonimi

Sungur Türkleri İran'ın Kirmanşah eyaletine bağlı küçük bir şehir olan Sungur şehrinde yaşamaktadırlar. Kirmanşah'ın yaklaşık 70 km kuzeydoğusunda bulunan ve bölgenin de adı durumunda olan Zagros dağlarının hemen eteklerinde yer almaktadır. Kirmanşah'ın doğudaki son şehri olan Sungur geçildiğinde Hemedan'a bağlı ilk şehir olan Esedabad'a ulaşılmaktadır.

Sungur kelimesi 'doğana benzeyen, yırtıcı, avcı kuş' (Türkçe Sözlük 1998: 2042) anlamına gelmektedir. Kelime, Dîvânu Lugâti't-Türk'te *soŋĝkur* olarak geçmekte ve *sonkur kuşu, yırtıcı kuşlardan biri* (Atalay 2006: 530) olarak açıklanmaktadır. Kutadgu Bilig'te ise kelime, *suŋķur* şeklinde geçmekte ve 'sungur kuşu' (Arat 1979: 409) olarak anlamlandırılmaktadır. *Sungur* Yeni Tarama Sözlüğü'nde farklı fonetik sürümleriyle yer almaktadır. *sunġur, sunġar, ṣunķur, sunķur* şekilleriyle gösterilen kelime 'akdoğan' anlamındadır (Dilçin 1983: 194). Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inde de kelime iki yerde karşımıza *suŋķur* şekliyle ve yine 'yırtıcı kuş'[3] anlamında çıkmaktadır (Hacıeminoğlu 2000: 233).

2 İran'daki Türkoloji çalışmaları ile ilgili genel olarak bkz. Ahur 2001; Albayrak 2013; Atıcı 2013: 2013a: 2013b: 2013c: 2015; Atsız 1997; Bala 1977a: 1977b; Blaga 1997; Bosnalı 2007: 2009: 2010: 2012; Bozkurt 1975; Bulut 2002: 2005; Bicbabaei 2012: 2012a; Cevanşir 2001; Ceylan 2010; Çelik 1997; Deveci 2009; Doerfer 1969: 1977: 1978: 1982: 1987: 1988: 1992: 1997: 1999; Dolatkhan 2010; Ebadi 2011; Erenoğlu 2011; Fazsy 1977; Fekrazad 1993; Gece 1985; Doerfer-Hesch 1989: 1993: 1998; Ghasemzade 2014; Gökdağ-Doğan 2016; Gücüyeter 2009; Gülcan 2008; Gün 2016; Heyet 2002: 2005; Kafkasyalı 2002: 2009: 2010: 2011; Karini 2008: 2009: 2014; Karini 2012; Kıral 2000a: 2000b; Kiyani 2005; Kobotarian 2013; Minorsky 1970; Oberling 1995; Özdamar 2015; Özönder 2002; Pehlivan 2011: 2011b; Resulzade 1993; Rezaei 2015; Saray 1997; Sarıkaya 1998; Sarrafi 1999: 2005; Shaffer 2002; Shamsizadehmaleki 2014; Sohrabiabad 2012; Sümer 1957: 1973: 2001; Yıldırım 2008; Yıldırım 2015; Zehtabi 2010; Ziyayeva 2006.

3 Necmettin Hacıeminoğlu'nun Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri adlı çalışmasında 908 ve 2979. satırlarda *suŋķur* şeklinde geçmektedir.

Bölgede yapılan alan araştırmalarında da *sungur*'un anlamının tarihî kaynaktakilerle aynı olduğu tespit edilmiştir. Bölge halkı *sungur* kelimesini 'yırtıcı kuş, şahin' olarak anlamlandırmaktadır.

Kelimenin anlamı konusunda bir sorun bulunmamasına karşılık Latin alfabesi ile yazılması hususunda farklı yazılışlarla karşılaşılmaktadır.

Sungur şairi Eli Muhemmed Umrani © Abdulkadir Atıcı

Sungur Türkleri ve Sungur Türkçesiyle ilgili ilk bilimsel çalışma Doerfer tarafından yapılmıştır. Halaçlar ve Halaç Türkçesi üzerine araştırmalar yapmak üzere sahaya giden Doerfer, Sungur'a da uğrayarak bölgeden bilgiler toplamıştır. Doerfer, toplamış olduğu bu bilgileri yazıya geçirerek bu konuyla ilgili ilk bilimsel makaleyi yayımlamıştır. Makalesinde bu etnik ve topografik ad *sonqor* olarak yazıya geçirilmiştir (1977: 43-56).

Doerfer'in ardından konuyla ilgilenen ve bölgeye konuyla ilgili araştırma yapmaya giden ikinci araştırmacı Cevat Heyet'tir. Cevat Heyet araştırmalarının ardından konuyla ilgili kaleme aldığı yazısında Doerfer'den farklı olarak bu adı *sungur* biçiminde yazıya geçirmiştir (2002: 675-678).

Sungur Türkleri ve Türkçesiyle ilgili en son yapılmış derli toplu çalışma Christiane Bulut'a aittir. Bulut'un bölgede yaptığı incelemeler sonucunda kaleme aldığı yazısında yine adı geçen kelime *sonqor* olarak yazıya geçirilmiştir (2005: 241-269).

İnternet üzerinde tarama yapıldığında ise yazıya geçirilişteki farklılıklar daha da artmaktadır.[4]

Bütün bu yazıya geçiriliş şekillerinin ardından bölgede yaptığımız çalışmalarda Sungur şehrinde yaşayan Sungur Türklerinin kelimeyi *suŋur* ya da *suŋğur* şeklinde telaffuz ettikleri tespit edilmiştir. Ölçünlü Türkçede yazıda arka damak, burun akıcısı /ŋ/ ve tonlu, sızıcı, gırtlak ünsüzü /ğ/ bulunmadığı için bu yazıda *sungur* yazılışı kullanılacaktır. Bu yazılışın araştırmacılar tarafından ölçünlü hâle getirilmesi konu ile ilgili araştırma yapanların bilgilere daha rahat ulaşması bakımından önem arz etmektedir.

2. Din ve kültür

Sungur Türklerinin tamamı Şii'dir. İran'ın büyük bir kısmında olduğu gibi Sungur Türkleri için de Şii inancı son derece önemlidir. Sungur şehrinde yaşayan diğer etnik gruplar için de bu hassasiyet geçerlidir. Şiilik bu anlamda farklı etnik grupla rı aynı şemsiye altında toplayan birleştirici bir unsur olarak göze çarpmaktadır. İran'ın resmî dili Farsça ve devlet desteğindeki Şiilik ana dili Farsçadan başka veya Şii olmayan etnik ve dinî gruplar üzerinde bir baskı unsuru oluşturmakta ve bu güçlü baskı Türklerin ve diğer etnik grupların Farslaşma süreçlerini hızlandırmaktadır.

3. Coğrafya ve nüfus

Zagros dağlarının hemen dibinde kurulmuş küçük bir şehir olan Sungur, Kirmanşah'ın yaklaşık 70 km kuzeydoğusunda bulunan ve bölgeye adını veren Zagros dağlarının hemen eteklerinde yer almaktadır. Kirmanşah'ın doğudaki son şehri Sungur geçildiğinde Hemedan'a bağlı ilk şehir olan Esedabad'a ulaşılmaktadır.

Sungur şehrinin nüfusu konusunda resmî net rakam bulunmamaktadır. Daha önce sahaya giden ve konu ile ilgili yazılar yayımlayan araştırmacıların verdikleri rakamlar şöyledir. Doerfer (1977: 43) bu şehirde yaşayan Türklerin sayısını 35.000 olarak göstermiştir. Daha sonra bölge ile ilgili yazı kaleme alan Cevat Heyet (2002: 675) şehrin toplam nüfusunu 100.000 olarak belirtmiş ve bunların yaklaşık yarısının Sungur Türklerinden oluştuğunu kaydetmiştir. Son olarak da Christian Bulut (2005: 241)

4 İnternet taramalarında Arap harfli metinler bir kenara bırakılır ve sadece Latin harfli yazılışlar dikkate alınırsa çok çeşitli yazıya geçiriliş şekilleriyle karşılaşılmaktadır. Örneğin: *sungur, songur, songor, sonkur, sunkur, sonqor, sonqur* gibi.

Kirmanşah-Sungur
© Süer Eker

şehrin Türk nüfusunun 40.000 civarında olduğu bilgisini vermiştir. Bölgede araştırmalar yaptığımız 2010 yılında, bu konuya özel bir ilgi göstermiş olmamıza rağmen, Sungur şehrinde yaşayan toplam Türk nüfusuna ait herhangi bir resmî belgeye ulaşamadık. İran'ın bu anlamda nüfus bilgilerinin yetersiz olması özellikle etnik grupların nüfus sayımının yapılmaması ihtiyaç duyulan net bilgilerin elde edilmesine imkân vermemektedir. 2010 yılı itibarıyla elimizde bulunan tek bilgi yerel kaynakların tarafımıza sözlü olarak sunduğu bilgilerdir. Sungur Şehir Meclisi üyelerinden edinilen sözlü bilgilere göre Sungur şehrinde yaşayan toplam nüfus 42.000 civarındadır ve bu nüfusun yaklaşık 32.000'ini Türk nüfusu oluşturmaktadır.

Doerfer'den bu yana kaleme alınmış yazılarda Sungur şehrinde yaşayan Türk nüfusunun sürekli azaldığı görülmektedir. Nüfusun azalmasında çeşitli sebeplerden ikisi öne çıkmaktadır. Bunlardan biri Sungur şehrinin tarım ve kısmen hayvancılıktan başka geçim kaynağının bulunmaması sebebiyle verdiği yoğun göçtür. Şehirde yaşayan Türk nüfusu sürekli dışarıya göç vermekte ve boşalan Türk nüfusunun yerini başka etnik gruplar almaktadır. Türk nüfusunun azalmasındaki diğer önemli sebep ise asimilasyondur. Türkçenin resmî dil olmaması, yeni nesillerin eğitim hayatları boyunca Farsça eğitim almaları ve farklı etnik gruplarla yapılan evlilikler Türklük bilincinin ve Sungur Türkçesi konuşurlarının giderek azalmasında önemli rol oynamaktadır.

Ayrıca Türk nüfusunun azalması konusunda belirtmekte yarar gördüğümüz bir başka konu da hem bilgilerin güncellenmesi hem de göçün ne kadar hızlı bir biçimde gerçekleştiğinin anlaşılması bakımından önemli olan Sungur şehrine bağlı Türk köylerinin durumudur. Tam bir sayı verememekle birlikte 200'ün üzerinde köyün kendisine bağlı olduğu Sungur şehrinin sadece iki köyünde Türklerin yaşadığı ve bu köylerin Türk köyleri olduğu bilgisi daha önce bu bölgede araştırma yapmış bilim adamları tarafından dile getirilmiştir. Örneğin Doerfer (1977: 44) yazısında Sungur'a bağlı olan iki köyden Ferhad-Han'da 200, Gurve'de ise 400 Türk'ün yaşadığını belirtmiştir. Yine Cevat Heyet (2002: 675) Sungur'da ve bazı köylerde Türkler yaşamaktadır derken parantez içinde Ferhad-Han ve Gurve köylerinden bahsederek buralarda Türklerin var olduğunu ve yaşadığını belirtmiştir. Son olarak da aynı bilgiyi Christiane Bulut (2005: 241) yineleyerek adı geçen iki köyde Türklerin yaşadığı bilgisini vermiştir. 2010 yılında bölgede araştırma yaptığımız sırada bu iki köye gidilmiş ve Türk nüfusunun ne durumda olduğu araştırılmıştır. Her iki köyde de 2010 yılı itibariyle artık Türk nüfusunun kalmadığı tespit edilmiştir. Köylerde Türkçe bilen kişilerin var olmasına rağmen, bu kişilerle bizzat yapılan görüşmelerde Türkçeyi şehre gidiş gelişleri sırasında öğrendikleri tespit edilmiştir. Türk olan, kendisinin Türk olduğunu söyleyen kişilere rastlanmamıştır.

4. Tarihî arka plan

Sungur Türklerinin tarihi konusunda elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır. Sungur Türklerinin bölgeye nereden ve nasıl geldiği konusunda ilk bilgi veren kişi Vladimir Minorsky'dir (1970: 41). Minorsky'e göre Sungur Türkleri bu coğrafyaya Moğol istilası döneminde gelmiş ve yerleşmişlerdir. Bu Türk topluluğunun reisi olan *Sungur* da Şiraz Moğollarının hizmetinde bulunmuş bir kişidir. Minorsky'nin verdiği bu kısa bilgiden başka yazısında başka herhangi bir kaynak veya ipucu bulunmamaktadır. Cevat Heyet de Sungur Türklerinin bu coğrafyaya Moğollar zamanında geldiğini Minorsky'nin yazısına atıfta bulunarak belirtmiştir (2002: 675). Christian Bulut ise Türklerin buraya Moğollar zamanında geldiği bilgisinin genel kanı olduğunu belirtmiştir (2005: 241-242). Selçuklu zamanının meşhur beyi Sungur Bey'e ait olduğu düşünülen bir gümbetin burada var olmasının da bu bilgiyi güçlendirdiği bilgisini de yine bu yazısında dile getirmiştir. Fakat Sungur adlandırmasının Türk hanedanlarında yaygın olması sebebiyle bu şehrin kurucusunun tespit edilmesinin güç bir mesele olduğunu ayrıca belirtmiştir.

Sungur şehri ile ilgili bir başka bilgi de bu coğrafyanın eskiden işlek ve uğrak bir yer olmasıdır. Özellikle Tebriz'den Hacca gitmek isteyen Müslümanların güzergâhı üzerinde olan Sungur şehri, daha sonra güzergâhların değişmesi sebebiyle bu özelliğini yitirmiş ve bir kenar şehri durumuna gelmiştir.

5. Ortografi / eğitim

İran'ın tamamında olduğu gibi Sungur'da da eğitim dili Farsçadır. Eğitimin her kademesi Farsçadır. Dolayısıyla bölgede yaşayan Sungur Türkleri eğitimlerini Farsça yapmaktadırlar. Sungur Türkçesi yalnızca konuşma dilidir, yazılı ölçünleri yoktur.

6. Sungur Türkçesinin Türk Dili içindeki yeri

Sungur şehrinde yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunun üç dil bildiğini belirtmek gerekir. Bölgede *çok dillilik'in* (İng. *multilingualism*) hâkim olduğu ve bireyler arasında yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Şehirde yaşayan halkın büyük çoğunluğu Türkçe, Farsça ve Kürtçeyi konuşabilmektedir. Bu çok dilli ortamda Türkçenin yaşam alanı sadece bireyler arasında ya da aile içindedir. Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmemiş olması, herhangi bir şekilde Türkçe eğitimin verilmiyor olması, her yeni kuşakta Türkçe konuşurların sayısında azalmaya sebep olmaktadır.

Sungur Türkçesinin civar bölgelerde konuşulan Türkçeden farklı dilbilimsel özelliklere sahip olması, çevredeki Türkçe değişkelerden kısmen izole bir coğrafyada yer alması, civar bölgelerde yaşayan diğer Türkçe konuşurları tarafından da bu farklılığın kabul ediliyor olması Sungur Türkçesinin yok olmadan önce tespit edilip kayıt altına alınmasını daha da önemli ve öncelikli bir hâle getirmektedir. Bu bağlamda 2010 yılında bölgeye gidilerek sahadan gerekli belge ve bilgiler toplanmıştır. Toplanan belge ve bilgiler tarafımızca doktora çalışması olarak sonuca ulaştırılmıştır (Atıcı 2015).

Türk lehçelerinin tasnifinde Sungur Türkçesi çeşitli araştırmacılar tarafından Oğuz grubu içinde ele alınmıştır. Tasnif çalışmalarında Sungur adının geçtiği çalışmalardan biri Doerfer'e (1987: 250) aittir. Doerfer'in zamir kökenli şahıs eklerini dikkate alarak yaptığı tasnifte Sungur Türkçesi de yer almaktadır.

	Teklik		**Çokluk**	
	1. şahıs	**2. şahıs**	**1. şahıs**	**2. şahıs**
1. Türkiye Türkçesi	*-Im (Batı Anadolu-In)*	*-sIn (-sIŋ, Iŋ)*	*-Iz (-sIK, Orta Anadolu-IK)*	*-sInIz (-sIŋIz, -IŋIz, -sIz)*
2a. Azerbaycan Türkçesi	*-Am*	*-sAn (-sAŋ)*	*-IK (-UK)*	*-sInIz (-sIŋIz, -sIz, -sUz, Galūgāh-sUyz)*
2b. Zencan	*-Am*	*-sAn ~ -An*	*-IK*	*-sIz ~ -Iz*
3a. Sonkor	*-Am*	*-sA*	*-AK*	*-sIz*
3b. Kuzey Halacistan, Kâbil	*-Am*	*-An (-Ay)*	*-IK (-UK)*	*-Iz*
4a. Kazvin-Hamedan	*-Am*	*-An (-Ay)*	*-AK*	*-Iz*
4b. Kaşkay vb.	*-Am*	*-AŋIz (-AnIz, -AyŋIz, -Ayz)*	*-AK*	*-AŋIz (-AnIz, -AyŋIz, -Ayz)*
5a. Batı ve Güney Horasan Türkçesi	*-Am*	*-Ay (-Aŋ, -An)*	*-AK (-Ay)*	*-Ays (-AŋIs)*
5b. Güneydoğu Horasan Türkçesi	*-Am*	*-Ay (-An)*	*-IK*	*-Is (-IyIs)*
5c. Kuzey Horasan Türkçesi= Özbekçe	*-mAn*	*-sAn*	*-mIs (-mIz)*	*-sIs (-sIz)*
5d. Doğu Horasan Türkçesi=Karşî Özbekçesi	*-mAn*	*-sAn*	*-bIs*	*-sIs*
6. Türkmence	*-In*	*-sIŋ (-Iŋ)*	*-Is (-IK,-sIK)*	*-sIŋIz (-IŋIz)*

Yine Doerfer'in 1993 yılında Hesche ile birlikte yaptığı tasnifte Sungur Türkçesi yer almakta ve yine Oğuz grubu içinde ele alınmaktadır (1993: 20).

1. Batı Rumeli Türkçesi,
2. Doğu Rumeli Türkçesi,
3. Batı Anadolu Türkçesi,
4. Orta Anadolu Türkçesi,
5. Doğu Anadolu Türkçesi,
6. Azerbaycan Türkçesi (ünlüden sonra belirtme eki -yI),
7. Azerbaycan Türkçesi (ünlüden sonra belirtme eki -nI),
8. Sonkorî,
9. Güney Oğuzca,
10. Güney Horasan Türkçesi,
11. Kuzeybatı Horasan Türkçesi,
12. Kuzeydoğu Horasan Türkçesi,
13. Özbek Oğuzcası,
14. Türkmence=Doğu ve Kuzey,
15. Türkmence=Diğer Ağızlar.

Sungur adının geçtiği bir diğer tasnif çalışması da Alışık'a aittir (2002: 227-243). Alışık Azerbaycan Türkçesini iki büyük ağız grubu olarak değerlendirmiştir. Bu iki büyük ağız grubunu da Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkçesi olarak adlandırmıştır. Kuzey Azerbaycan Türk ağzı günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti'ni temsil ederken, Güney Azerbaycan Türk Ağzı ise İran'da Türk ağızlarını temsil etmektedir. Alışık, İran'daki Türk ağızlarını Azerbaycan Türkçesinin güney kolu olarak tasnif etmiş ve Sungur Türkçesini bu grup içinde ele almıştır.

1. Kuzeybatı ağızları: Tebriz, Urmiye,
2. Kaşkay,
3. Aynallu,
4. Sungur,
5. Kum,
6. Kâbil Afşar ağzı,
7. Kuzey Irak ağzı.

Sungur adının geçtiği bir diğer tasnif ise Lars Johanson'a (1998: 82-83) aittir. Johanson Türk lehçelerini tasnif ederken altı ana grup belirlemiştir.

1. Güney-batı kolu: Oğuz Türkçesi
2. Kuzey-batı kolu: Kıpçak Türkçesi
3. Güney-doğu kolu: Uygur Türkçesi
4. Kuzey-doğu kolu: Sibirya Türkçesi
5. Ogur-Bulgar Türkçesinin temsilcisi: Çuvaşça
6. Argu Türkçesinin temsilcisi: Halaççadır.

Sungur Türkçesi bu altı gruptan *Güney-batı kolu* (Oğuz Türkçesi) içinde değerlendirilmiştir. *Güney-batı kolu*'nu da kendi içinde gruplara ayıran Johanson, Sungur Türkçesini *güney-batı kolunun güney oğuz grubu* içinde göstermiştir.

Güney-batı grubu:

GB^{B}: Batı Oğuz Grubu: Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi.

GB^{D}: Doğu Oğuz Grubu: Türkmen Türkçesi ve Horasan Türkçesi.

GB^{G}: Güney Oğuz Grubu: İran (Kaşgay, Sonkori, Aynullu) ve Afganistan (Afşar)'daki Oğuz grupları (1998: 82-83).

7. Sungur Türkçesi

Diğer dillerde olduğu gibi Türk lehçelerinin İran'daki resmî dil Farsça ile teması son derece yoğundur. Sungur Türkçesinin bölgede resmî olarak yazılıp konuşulamıyor olması, resmî bir dilin koruması altında bulunmayışı doğal olarak süreç içerisinde Farsçadan önemli ölçüde etkilenmesine sebep olmuştur. Söz varlığının zayıflaması, birçok durumda Türkçe kelime yerine Farsça kelimeye başvurulması, halkın kelime hafızasının günden güne zayıflaması bu temasın ve yoğun etkinin sonucudur.

Solda Keyumers Muayyedi, sağda Emir Erselan Hedidi
© Abdulkadir Atıcı

7.1. Ses bilgisine ait başlıca özellikler

7.1.1. Sungur Türkçesinde kapalı /e/ ([é]) ünlüsünün kullanımı oldukça sınırlıdır. Sınırlı sayıda kaynak kişide ve sınırlı sayıda kelimede tespit edilen kapalı /e/ ([é]) ünlüsünün kullanımında da herhangi bir düzen bulunmamaktadır. Aynı kaynak kişilerin aynı kelimeyi hem kapalı /e/ ([é]) ünlüsüyle hem de normal /e/ ünlüsüyle telaffuz ettikleri tespit edilmiştir.

vérmeri 'vermedi', *sé* 'sen', *baĺa éyler* 'çocuk yapar', *béĺĺír* 'bıldır, geçen yıl', *yéyenne* 'yiyenden', *géddi* 'gitti', *géşti* 'geçti', *tapérdi* 'bulurdu', *tutérdi* 'tutardı', *ƙalméri* 'kalmadı', *iş işde géçmi* 'iş işten geçmiş'.

7.1.2. Sungur Türkçesinde bünyesinde birincil uzun ünlüler bulunduran kelimeler tespit edilmiştir. Gerek Eski Türkçe gerekse de bazı Türk lehçelerinde var olan birincil uzun ünlüler Sungur Türkçesinde de varlığını devam ettirmektedir. Birincil uzun ünlülerin yanında çeşitli ses olayları sebebiyle ortaya çıkmış ünlü uzamaları da mevcuttur. Ses olayları sebebiyle ortaya çıkan ünlü uzamaları genellikle *ünsüz düşmesi, ünlü düşmesi, hece kaynaşması* gibi çeşitli ses olayları sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Ayrıca soru edatının bulunmaması, vurgu vb. sebeple ortaya çıkmış ünlü uzamaları da bulunmaktadır.

āĺ (< āl) 'al, kırmızı', *ār* (< ād) 'ad, isim', *āğ̌* (< āķ) 'ak, beyaz', *āz* (< āz) 'az', *bār* (< bār) 'var', *yāş* (< yāş) 'yaş, yıl', *yū̄-* (< yū-) 'yıkamak', *ƙāri* (< ķāri) 'yaşlı', *ƙālli* (< ķal-) 'kaldı'.

gödıle 'koydular', *ƙömåv̆* 'koyma', *yū̄e̲rdile* 'yıkardılar'.

çekerdılē 'çekerdiler', *aparirdılē* 'götürürdüler', *suŋurluydılē* 'Sungurluydular', *giyollā* 'gidiyorlar', *koy̲ardılā* 'koyardılar'.

sıfrenū (Ar. سفره *)* 'sofranın', *senū* 'senin', *imamzārenū* 'İmamzade'nin', *başlarınū* 'başlarının', *uğlanū* 'oğlanın, çocuğun'.

7.1.3. Türk Dilinin sağlam bir şekilde işlettiği ünlüler arasındaki kalınlık-incelik uyumu ST'de bulunmamaktadır. ST'nin kalınlık-incelik uyumunun dışında kalmasına etki eden en önemli unsur özellikle eklerin çoğunun tek şekilli olmasıdır. Bilindiği üzere Türk Dili eklemeli bir dil olarak kök+ek sistemiyle çalışmaktadır. Bu sistem işlerken de kök herhangi bir değişime uğramamaktadır (Bünyesinde uzun ünlü barındıran bazı tek heceli kelimeler hariç: çok > çoğu vb.). Her zaman aynı şekliyle eklerle işbirliği yapan kökler, kendisinden sonra gelecek eklerin de nasıl olacağına karar vermektedir. Kökün bünyesindeki ünlüler ve ünsüzler çok şekilli olan eklerinin hangisinin kullanılacağını doğrudan etkilemektedir. Bu durum da asıl unsur olan kökün ona yardım etmekle görevli eklerin çok şekilli olmasına sebep olmaktadır. İşte bu sebeple Türk Dilinde eklerin bazıları sekiz şekilli, bazıları dört şekilli, bazıları iki şekilli ve bazıları da tek şekillidir. Şüphesiz köke en uygun olan ve uyum sağlamada başarılı olan sekiz şekilli olanlarıdır. ST'ye bu açıdan bakıldığında eklerin büyük bir çoğunluğu çok şekilli değil, aksine tek şekillidir. Bu sebeple de ünlüler arasında kalınlık-incelik uyumu bulunmamaktadır.

açmağden 'açmaktan', *seyd̲iylemağden* 'yürümekten', *bılağden* 'dereden, ırmaktan; çeşmeden', *yığlemağ* 'ağlamak', *bağlemağe* 'bağlamaya', *bilmağleri* 'bilmeleri', *ülmagī* 'ölmeyi', *danışırdile*

Kerem Rıza Gıyasi
© Abdulkadir Atıcı

‘konuşurdular’, *yazılle* ‘yazarlar’, *verâvdıle* ‘verirler’, *suŋğure* ‘Sungur’a’, *tanir* ‘tanır’, *başini* ‘başını’, *bunuçi* ‘bunun için’, *uğlire* ‘oğlu da’.

7.1.4. ST’de kalınlık-incelik uyumunun bulunmaması gibi düzlük-yuvarlaklık uyumu da bulunmamaktadır. Bu uyumun da bulunmamasındaki en önemli sebep yine kök üzerine gelen eklerin tek şekilli oluşlarıdır.

buni ‘bunu’, *minenunni* ‘binenindir’, *aremu* ‘adamın’, *oturirdi* ‘otururdu’, *oḫi* ‘oku’, *danişırduz* ‘konuşurdunuz’, *yoḫımız_imi* ‘yokmuşuz’, *Türḱaḫ* ‘Türk’üz’.

7.1.5. ST’de bazı ünsüzler kendisinden önceki ya da sonraki ünsüzleri kendisine benzetmektedir. İleri ve gerileyici ünsüz benzeşmelerinin en fazla rastlandığı ünsüzler /l/, /m/, /n/, /s/ ünsüzleridir.

ülli ‘öldü’, *gelli* ‘geldi’, *gellım* ‘geldim’, *billaḫ* ‘biliriz’, *başımne* ‘başımda’, *bunne* ‘bundan’, *uğlanni* ‘oğlandır’, *unneri* ‘onları’, *üssüne* ‘üstüne’, *issiyovdi* ‘istiyordu’, *usse* ‘olsa’, *gessi* ‘gelsin’, *diyelle* ‘derler’, *ille* ‘öyle’, *pennür* ‘peynir’.

7.1.6. ST’de çeşitli fonetik hadiseler sonucu ortaya çıkmış ünlüler bulunmaktadır. [å] ünlüsü bu anlamda ST’de sıklıkla karşımıza çıkan bir ünlüdür. Bu ünlünün ortaya çıkmasında /v/ dudak ünsüzü etkili olmuştur. Dudak bölgesinde boğumlanan /v/ ünsüzü yanındaki /a/ ünlülerini yuvarlaklaştırıcı etkisi sebebiyle [å] ünlüsüne dönüştürmüştür. Bu yuvarlaklaşma sonucunda /v/ dudak ünsüzü de çift dudak [v̇]sine dönüşmüştür.

gelåv̇ ‘geliyor’, *biçåv̇* ‘biçiyor’, *bağliyåv̇* ‘bağlıyor’, *yazmiyåv̇se* ‘yazmıyorsun’, *bilmiyåv̇duḫ* ‘bilmiyorduk’, *batåv̇ri* ‘batıyor’, *yatåv̇ri* ‘yatıyor’.

7.1.7. ST’de özellikle ilk hecedeki geniş yuvarlak ünlülerin dar yuvarlak ünlülere dönüşmesi ses hadisesi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. ST mümkün oldukça ilk hecedeki /o/, /ö/ ünlülerini /u/, /ü/ ünlülerine dönüştürmektedir. Dolayısıyla ST’de [ú] ünlülerine dönüşmüş /u/ ya da /ü/ ünlüleri aslında geniş yuvarlak ünlülerin dar yuvarlak ünlü olmuş şekilleridir.

ḵólge ‘gölge’, *ġósküm* ‘göğsüm’, *ġórüm* ‘göreyim’, *ġónneri* ‘gönderdi’, *ġúnnuz* ‘gündüz’, *yún* ‘yün’, *ġúĺ* (Far. گل) ‘gül, çiçek’, *yúĺĺaş* (< yuldaş) ‘yoldaş’, *úĺĺım* (< ullım) ‘oldum’, *úzım* (< üzüm) ‘özüm, kendim’, *ġúraḫ* (< güraḫ) ‘görelim’.

7.1.8. ST’deki önemli ses olaylarından birisi de /v/ ünsüzünde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle geniş zaman eki {-er} ve çokluk üçüncü şahıs eki {-lAr} sonunda bulunan /r/ ağız akıcısı sızıcılaşarak önce diş dudak /v/sine ardından da çift dudak [v̇]sine dönüşmüştür. Bu ses değişimine ünsüzden önce yer alan yarı yuvarlak [å] ünlüsü sebep olmuştur.

biçåv̇ ‘biçiyor’, *bağliyåv̇* ‘bağlıyor’, *yazmiyåv̇se* ‘yazmıyorsun’, *bilmiyåv̇duḫ* ‘bilmiyorduk’, *batåv̇ri* ‘batıyor’, *yatåv̇ri* ‘yatıyor’, *alirdılåv̇* ‘alırdılar’, *giyåv̇låv̇* ‘giderler’, *ḵonaḡlerdıĺåv̇* ‘konaklardılar’, *yiyerdıĺåv̇* ‘yerdiler’, *oḫirdılåv̇* ‘okurdular’.

7.1.9. ST’nin en karakteristik özelliklerinden biri /d/ > /r/ ses değişimidir. İncelenen metinlerde kelime başı hariç, kelime ortası ve sonunda bu ses değişimi tespit edilmiştir. Kök durumundaki kelimelerden eklere kadar hemen her durumda karşımıza çıkan bir ses olayıdır. ST’ye ait derlemeler yapılırken kaynak kişilerin tamamı bu ses olayına ait örnekler bize sunmuşlardır. [adam (Ar. مدا), dede, ad, avrad (Ar. عورت), işit-, dudak, yad (Far. دای)] gibi kelimelerdeki /d/ sesleri düzenli bir biçimde /r/ sesine dönüşmüştür. Eklerde de bu ses değişimine ait örnekler tespit edilmiştir. Görülen geçmiş zaman eki {-di} düzenli biçimle /r/ sesi ile karşılanmıştır. Fakat /r/ sesinin kullanıldığı tüm kelimelerde kök durumdaki kelime ünlü ile bitmektedir. Yine bildirme eki olan {+dir} düzenli olarak /r/ sesiyle karşılanmıştır. İlk ses durumundaki /d/ sesi /r/ sesine dönüşürken son ses durumundaki /r/ sesi ise düşürülmüştür {+ri}.

Sungur
© Turks of Iran

diri ‘dedi’, *aremi* ‘adamı’, *dere* ‘dede’, *deri* ‘dedi’, *yeru* ‘yedin’, *buri* ‘budur’, *biceri* ‘birdir, aynıdır’, *nemeri* ‘nedir’, *yarımneri* ‘yadımdadır, aklımdadır’, *yarıma* ‘yadıma, aklıma’, *ar* ‘ad’, *ervar* ‘avrad’, *işir-* ‘işit-’, *durağ* ‘dudak’.

7.1.10. ST’de özellikle yönelme hâli ekinden sonra türeyen bir [v̇] ünsüzü tespit edilmiştir. Eğer bir isim yönelme hâli eki ile çekime girdiğinde yönelme hâli eki ince sıradan kullanılıyorsa bu türeme meydana gelmemektedir (mene, ive, civıne). Fakat çekim sırasında yönelme hâli ekinin kalın sıradaki ünlüsü kullanılırsa bu ünlü ST’de büyük oranda diftonglaşır ve [å] ünlüsüne dönüşür. Bu durumda [å] ünlüsü kendisinden sonra bir [v̇] sesinin türemesine sebep olur. /a/ ünlüsünün ST’de sıklıkla diftonglaştığı ve bu diftonglaşma sonrasında [v̇] ünsüzünün türediği görülmektedir.

üvunåv̇ (< üv+u+n+åv̇) ‘önüne’, *menåv̇* (< men+åv̇) ‘bana’, *üssinåv̇* (< üss+i+n+åv̇) ‘üstüne’, *içınåv̇* (< iç+ı+n+åv̇) ‘içine’, *civınåv̇* (< civ+ı+n+åv̇) ‘cebine’, *yoĺåv̇* (< yoĺ+åv̇) ‘yola’, *ƙurtåv̇* (< ƙurt+åv̇) ‘kurda’.

7.1.11. ST, kelime başı nadiren ama kelime ortası ve kelime sonu /ķ/ ünsüzünü büyük oranda tonlu küçük dil ünsüzüne /ğ/ dönüştürmüştür. Kelime başında birkaç örnekte bu değişim tespit edilmiş olmasına rağmen kelimeye ait diğer kısımlarda sistemli olarak bu ses değişimi karşımıza çıkmıştır.

ağ ‘ak’, *ğeranluğdi* ‘karanlıktı’, *taḫmağ* ‘takmak’, *ƙonağlerıne* ‘konuklarına’, *ayrınluğ* ‘aydınlık’, *durāğ* ‘dudak’, *illığ* ‘ılık’, *turpağde* ‘toprakta’, *danışmağe* ‘konuşmaya’.

7.1.12. ST’de süreksiz arka damak ünsüzü /ķ/ düzenli olarak sızıcı /ḫ/ ünsüzüne dönüşmüştür.

çıḫarırdi ‘çıkarırdı’, *yoḫ* ‘yok’, *açarduḫ* ‘açardık’, *çoḫ* ‘çok’, *oḫer* ‘okuyor’, *yuḫusına* ‘uykusuna’, *danışirduḫ* ‘konuşurduk’.

7.1.13. ST’de düşme eğilimi en fazla olan ünsüz /n/ ünsüzüdür. Özellikle son ses durumunda kalan /n/ ünsüzü ST’de sıklıkla düşürülmektedir. /n/ ünsüzünün düşüşü ister kök ister gövde durumundaki kelimeler isterse de eklerde olsun sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu düşüş genelde son ses durumunda /n/ ünsüzünde karşımıza çıkmaktadır. Son ses durumundaki /n/ ünsüzü *ilgi ekinde, çıkma hâli ekinde, teklik 2. şahıs iyelik ekinde, iyelik kaynaklı teklik 2. şahıs ekinde, zamir kaynaklı teklik 2. şahıs ekinde, teklik 3. şahıs emir ekinde, teklik 1. ve 2. şahıs zamirlerinde, için edatında* düzenli olarak düşmektedir.

yaru̯e ‘yadına, aklına’, *uğlanu* ‘oğlanın’, *bunu* ‘bunun’, *senu* ‘senin’, *gıçınne* ‘kıçından’, *aru* ‘adın’, *üzu* ‘özün, kendin’, *gişmişdu* ‘gitmiştin’, *yanerdu* ‘yanardın’, *diyerdu* ‘derdin’, *diyese* ‘diyorsun’, *bilovse* ‘biliyorsun’, *bilsi* ‘bilsin’, *gelmesi* ‘gelmesin’, *me* ‘ben’, *se* ‘sen’, *içi* ‘için’.

Sungur merkezde bir kahvehane. Solda Reza Kasımi, ortada Zereli Kerimi, sağda Veli Esedi © Abdulkadir Atıcı

7.1.14. ST'nin önemli ses özelliklerinden biri de son ses durumundaki /r/ ünsüzlerini düşürmesidir. /r/ ünsüzüyle biten bütün ekler, çekime girdikleri kelimenin son hecesi durumundaysalar sıklıkla düşme eğilimi göstermektedirler.

nemeri (< nemedir) 'nedir', *bacisiri* 'bacısıdır', *sunğurluri* 'Sungurludur', *şieri* 'Şii'dir', *biceri* 'birdir, aynıdır', *yazmişle* 'yazmışlar', *danışırdile* 'konuşurdular', *bibiri* 'birbiri', *ege* (Far. اگر) 'eğer'.

7.1.15. ST'de öğrenilen geçmiş zaman ekinin 3. teklik şahıs çekiminde son ses durumundaki /ş/ ünsüzü sıklıkla düşürülmektedir. Eke ait /ş/ sesinin düşürülmediği nadir örnekler bulunsa da /ş/ düşmesine ait örneklerin sayısı oldukça fazladır.

almimi 'almamış', *yemi* 'yemiş', *ƙalmi* 'kalmış', *törk‿imi* 'Türk imiş', *tapılmi* 'bulunmuş', *var‿imi* 'var imiş', *ulmi* 'olmuş', *yaratmi* 'yaratmış', *diyer‿imi* 'der imiş', *dimi* 'demiş'.

7.1.16. ST'de tespit edilen önemli özelliklerden biri de şimdiki zaman çekiminde görülmektedir. ST'de şimdiki zaman çekiminin 3. teklik şahsında ünlü türemesi meydana gelmektedir. Normal şartlarda Türkçede 3. şahıs çekimleri eksiz yapılmaktadır. Başka bir deyişle fiil çekiminin fiil+zaman ekinden sonra ekin getirilmemesi onun şahsının 3. şahıs olduğunu bize göstermektedir (gel-i-yor-ø). ST'de ise şimdiki zaman çekiminde şahsın 3. şahıs olduğunu belirtmek için de ek getirilmektedir. Bu anlamda zaman ekinden sonra /i/ ünlüsü, şahsın 3. şahıs olduğunu göstermektedir.

herke bilåvri 'Herkes biliyor', *aḫşemni gün batåvri* 'Akşam gün batıyor', *dağ ardınne yatåvri* 'Dağın ardında yatıyor', *da hiçkes araşmiyovri ehvålimi* 'Artık kimse halimi sormuyor'.

7.2. Biçim bilgisine ait başlıca özellikler

7.2.1. ST'de kullanılan ilgi ekleri [+u]; [+nu] (+un; +nun) ekleridir. Bu ilgi ekleri arasında kullanım sıklığı en fazla olan ek [+u] ilgi ekidir. [+un] ilgi ekinin sonundaki /n/ ünsüzünün düşmesi sebebiyle oluşmuş olan [+u] ilgi eki Sungur Türkçesinin genel ilgi eki görünümündedir. Ekin tek şekli olması sebebiyle de ünlü uyumunun dışındadır.

7.2.1.1. İlgi ekinin [+*un*] şekli hem aynı kaynak kişide hem de toplam üç örnekte tespit edilmiştir. Dolayısıyla ST'de ilgi ekinin bu şeklinin var olmasıyla birlikte kullanımının oldukça az olduğu söylenebilir.

minenunni 'binenindir', *gidirenunni* 'giydirenindir', *giyenunni* 'gidenindir'.

7.2.1.2. ST'de ilgi ekinin [+nun] şekli sadece *bu* işaret zamirinde tespit edilmiştir. *bu* işaret zamirinden sonra [+nun] ilgi eki tespit edilmiş olsa da örnekleri sınırlı sayıdadır. Sınırlı sayıda örneklerin dışında *bu* işaret zamirine [+nu] ilgi eki getirilmiştir.

bunun ervari 'bunun karısı', *munun namzedıni* 'bunun nişanlısını', *bunun yeke uğli* 'bunun büyük oğlu', *bunun nenesi* 'bunun nenesi; annesi'.

7.2.1.3. ST'de *bu* ve *u* işaret zamirlerinde sıklıkla ilgi eki karşımıza [+nu] şeklinde çıkmaktadır. Ayrıca ünlü ile biten kelimelere de yine [+nu] ilgi eki getirilmektedir.

onu süzi 'onun sözü', *unu suyi* 'onun suyu', *bunu başıne* 'bunun başına', *unu ipi* 'onun ipi', *Ƙurvenu mulki* 'Gurve'nin mülkü, ürünü'.

7.2.1.4. ST'de ünsüz ile biten kelimelere getirilen ilgi eki ise [+u]dur. Kullanım sıklığı oldukça fazladır ve ST'nin genel ilgi eki gibi durmaktadır.

gelinu ƙıç mincuği ‘gelinin ayak boncuğu’, *senu derdu* ‘senin derdin’, *uğlanu uşağleri* ‘oğlanın çocukları’, *dunyanu şirinluği* ‘dünyanın tadı’, *İranu uşāğï* ‘İran’ın çocuğu’, *menu kimi* ‘benim gibi’, *senu işu* ‘senin için’, *sızu içi* ‘sizin için’.

7.2.2. ST’nin belirtme ekleri [+i]; [+ni] (+nı) ekleridir. Eklerin tamamı tek şekillidir ve ünlü uyumunun dışındadır.

eybi ‘ayıbı’, *eli* ‘eli’, *minenini* ‘binenini’, *ömrüni* ‘ömrünü’, *nenesını* ‘nenesini; annesini’, *Azerbaycani* ‘Azerbaycan’ı’, *meni* ‘beni’, *suāli* (Ar. سوال) ‘soruyu’, *güzi* ‘gözü’, *bunı* ‘bunu’, *buni* ‘bunu’, *uni* ‘onu’.

7.2.3. Yönelme ekleri [+e]; [+åv̇] ekleridir. ST’de genel yönelme hâli eki [+e]dir. Bu ek eklendiği kelimelerde ünlü uyumunun dışında kalarak sadece ince ünlülü şekliyle kullanılmaktadır. ST’de tespit edilen bir diğer yönelme eki ise [+åv̇]dır. Bu ek de öncelikle /a/ > [+å] değişimine uğramış, ardından yarı yuvarlaklaşan ünlü kendisinden sonra /v/ türemesine sebep olmuştur.

gelene ‘gelene’, *neneye* ‘nineye; anneye’, *pįresevene* ‘Pireseven’e’, irane ‘İran’a’, *yanıne* ‘yanına’, *une* ‘ona’, *üvunåv̇* (< üv+u+n+åv̇) ‘önüne’, *menåv̇* (< men+åv̇) ‘bana’, *üssinåv̇* (< üss+i+n+åv̇) ‘üstüne’, *içınåv̇* (< iç+ı+n+åv̇) ‘içine’, *civınåv̇* (< civ+ı+n+åv̇) ‘cebine’, *yoĺåv̇* (< yoĺ+åv̇) ‘yola’, *ƙurtåv̇* (< ƙurt+åv̇) ‘kurda’.

7.2.4. ST’nin bulunma hâli ekleri [+de] (+ne) ekleridir. Bu eklerden [+ne] bulunma hâli ekinin kullanımı sınırlıdır ve ünsüz benzeşmesi sonucu ortaya çıkmış şekillerdir. ST’nin genel bulunma hâli eki ünlü uyumunun dışında kalan ve tek şekilli olan [+de] ekidir.

ügde ‘önde’, *ardde* ‘arkada’, *suŋurde* ‘Sungur’da’, *burde* ‘burada’, *örtemizde* ‘ortamızda’, *ivde* ‘evde’, *işşığde* ‘ışıkta’, *deyirmānne* ‘değirmende’, *yarunne* (Far.یاد) ‘yadında, aklında, hatırında’, *yarımne* (Far. یاد) ‘yadımda, aklımda, hatırımda’, *ivınne* ‘evinde’, *altınne* ‘altında’.

7.2.5. ST’nin çıkma hâli ekleri [+den] (+nen; +de) ekleridir. Ekin [+nen] ve [+de] şekillerine ait örnekler sınırlı sayıdadır. ST’nin genel çıkma hâli eki ünlü uyumunun dışında olan ve tek şekle sahip olan [+den] ekidir.

açmağden ‘açmaktan’, *iylemağden* ‘eylemekten’, *bılağden* ‘pınardan, kaynaktan, dereden’, *ķıtābden* ‘kitaptan’, *ƙuzeyden* ‘kuzeyden’, *ƙevaḫānelerden* ‘kavaklıklardan’, *dirnağde* ‘tırnaktan’, *süzlerde* ‘sözlerden’, *ƙardaşlerde* ‘kardeşlerden’, *benne* ‘benden’, *ennikinne* ‘şimdikinden’, *menne* ‘benden’, *senne* ‘senden’, *unne* ‘ondan’, *gıçınne* ‘kıçından’.

7.2.6. ST’nin şahıs ekleri *iyelik ekleri, şahıs zamirleri* ve *emir ekleri* kaynaklıdır. ST’de iyelik kaynaklı şahıs ekleri sadece görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zaman ve emir çekiminin dışındaki tüm çekimlerde ise şahıs zamiri kaynaklı şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Zamir Kaynaklı Şahıs Ekleri

	Teklik	**Çokluk**
1. şahıs	[-em] (-am)[5]	[-aḫ]
2. şahıs	[-se]; [-ov][6]	[-sız]; [-åz][7]
3. şahıs	-Ø; [-i][8]	[-le]

5 Parantez içinde gösterilen ekin kullanımı sınırlı sayıdadır.
6 Sadece öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanılan teklik 2. şahıs ekidir.
7 Sadece öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanılan çokluk 2. şahıs ekidir.
8 Sadece şimdiki zaman çekiminde kullanılan teklik 3. şahıs ekidir.

İyelik Kaynaklı Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	[-m]	[-ḫ]
2. şahıs	-Ø[9]	[-z]
3. şahıs	-Ø[10]	[-le]

Emir Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	[-ım], [-im]	[-a-ḫ][11]
2. şahıs	-Ø	[-un], [-uz], [-u]
3. şahıs	[-si]	[-sıle]

7.2.7. ST'de görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik kaynaklı şahıs ekleri kullanılmakla birlikte teklik 2. şahıs çekimi de teklik 3. şahıs çekimi gibi eksiz yapılmaktadır. Çekimin hangi şahsa ait olduğunun anlaşılması için görülen geçmiş zamanın ünlüsüne bakılması gerekmektedir. Eğer görülen geçmiş zaman eki dar-yuvarlak ünlüyse 2. şahıs (*giddu* 'gittin'), düz-dar ünlüyse 3. şahıs (*giddi* 'gitti') olduğu anlaşılmaktadır.

meni yannırdu 'Beni yaktın', *düzlerde gişdu* 'Düzlüklerden geçtin', *Ferhādleri çekdu dağe ey felek* 'Ey felek, Ferhatları dağa çektin', *duvāre ḳeytdu suŋure* 'Tekrar Sungur'a döndün', *burde giddu medreseye?* 'Medreseye burada mı gittin?'.

7.2.8. ST'de kullanılan şahıs zamiri kaynaklı teklik 2. şahıs eki [-se]dir. Ekin sonundaki /n/ ünsüzün düzenli olarak düştüğü tespit edilmiştir. Zaten Sungur Türkçesinin teklik 1. ve 2. şahıs zamirleri de benzer durum sergilemektedir. Sungur Türkçesinin teklik 1. ve 2. şahıs zamirleri ek almadıkları durumlarda *me* ve *se* biçiminde kullanılmaktadır.

se mene diyovse ḳera olmişov 'Sen bana kara olmuşsun, diyorsun', *her ġún yiyese* 'hergün yersin', *yazıse* 'yazacaksın', *ege yiyese* 'Yesen', *dirim niye yığliyovse* 'Niye ağlıyorsun, dedim', *issiyåvrem yiyese* 'yiyesin'.

7.2.9. ST'de öğrenilen geçmiş zaman çekiminin teklik ve çokluk 2. şahıs çekimlerinde ise [-ov] ve [-åz] şahıs ekleri tespit edilmiştir.

gelmişåv bura ḫale baḫåvse 'Gelmişsin buraya ne bakıyorsun', *Türkį ġomemişåv?* 'Türkçe (ad) koymamış mısın?', *se menım balåv yemişåv* 'Sen benim yavrumu yemişsin', *yemişåz* 'Yemişsiniz', *yazmişåz* 'Yazmışsınız', *diri necür gelmişåz* 'Nasıl gelmişsiniz, dedi'.

7.2.10. ST'de teklik 3. şahıs çekimlerinde şahsı bildiren herhangi bir ek bulunmamaktadır. Yani teklik 3. şahıslarda şahsı bildiren herhangi bir ek yoktur. Fakat sadece şimdiki zaman çekiminde teklik 3. şahsı bildirmek için de ek kullanılmaktadır. Çekim sırasında *u* kişi zamiri fiil çekiminin sonuna getirilmekte ve bu şahıs, fiil çekimindeki kişinin üçüncü şahıs olduğunu belirtmektedir. Bu kullanım ST'nin şimdiki zaman teklik 3. şahsında düzenli olarak tespit edilmiştir. Zaman ekinden sonra şahsı bildiren ek {-i}dir. Tek şekilli olan bu ekin diğer düz şekilleri ya da yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmamaktadır (*yaz-åvr-i* 'yazıyor').

herke bilåvri 'Herkes biliyor', *aḫşemni gün batåvri* 'Akşam gün batıyor', *dağ ardınne yatåvri* 'Dağın ardında yatıyor', *da hiçkes araşmiyovri ehvålimi* 'Artık kimse halimi sormuyor'.

9 Görülen geçmiş zaman ekinin her zaman yuvarlak ünlülü şekli kullanılmaktadır.
10 Görülen geçmiş zaman ekinin her zaman dar ünlülü şekli kullanılmaktadır.
11 Emir çokluk 1. şahıs çekiminde bu fonksiyonu düzenli olarak istek eki üstlenmiştir.

7.2.11. ST'de istek ve şart kategorileri birbirinden ayrılmamıştır. Her ikisi de [-e] ekiyle kullanılmaktadır. ST'de şart çekiminde ayrıca cümle içinde fiilin şarta bağlanması için Farsça *ege/eger* (< اگر 'eger') edatı kullanılmaktadır (*ege yiyem* 'yesem').

Sungur merkez
En solda Huseyn Ceferi, sağında Keyumers Muayyedi, sağında Mehdi Sebziban, en sağda Hadi Vaizi.
© Abdulkadir Atıcı

7.2.12. ST'de gereklilik kategorisi için iki farklı kullanım mevcuttur. Kullanımlardan ilki {-melu} gereklilik ekiyle yapılmaktadır. Ek tek şekillidir ve ünlü uyumunun dışındadır (*yazmeluse* 'yazmalısın'). Gereklilik kategorisindeki diğer kullanımda ise fiil istek ekiyle çekimlenmekte ve fiilin önüne *gerey/geley* 'gerek' ismi getirilmektedir (*gerey yiye* 'yemeli'; *geley yazem* 'yazmalıyım').

7.2.13. ST'de isim bildirmesi ve birleşik çekim kategorilerinde i- ek fiili kullanılmaktadır. Ek fiil, kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalarak her zaman i- şeklinde kullanılmaktadır. Ek fiilin sıklıkla kendisini çekim sırasında korumasına rağmen bazen düştüğü ya da yerini /y/ ünsüzüne bıraktığı da tespit edilmiştir.

baci idile 'Kız kardeştiler', *dibdeydi* 'Dip dibeydi', *ƙurvereydi* 'Gurve'deydi', *suŋurde‿imişem* 'Sungur'daymışım', *hem küçeymişaɧ* 'Komşuymuşuz', *urdeymişle* 'Oradaymışlar'.

7.2.14. ST'de mastar eki olarak {-mağ} eki kullanılmaktadır. ST'de mastar eki, ünlü uyumunun dışındadır ve düzenli olarak kalın ünlülü şekliyle kullanılmaktadır.

gitmağ (< git-mağ) 'gitmek', *ülmağı* (< ül-mağ+i) 'ölmeyi', *ġurmağ* (< ġur-mağ) 'görmek', *yığlemağı* (< yığle-mağ+i) 'ağlamayı', *bağlemağe* (< bağ+le-mağ+e) 'bağlamaya', *dimağa* (< di-mağ+a) 'demeye'.

7.2.15. ST'de sıfat-fiil ve zarf-fiil kullanımları oldukça azdır. Toplam dört adet sıfat-fiil ve iki adet zarf-fiil eki tespit edilmiştir. Özellikle zarf-fiil kullanımında [-ıp] ve [-ıb] şekillerine ait birer, [-ub] şekline ait ise iki örnek bulunabilmiştir. ST'de kullanım sıklığı en fazla olan zarf-fiil eki {-enne}ekidir. [-en] sıfat-fiil eki + [+de] bulunma ekinin birleşmesi sonucu oluşmuş olan bu zarf-fiil eki {-IncA}, {-dIğIndA} fonksiyonunda kullanılmaktadır. Bir örnek hariç ekte düzenli olarak /d/ ünsüzünün benzeşme yoluyla /n/ ünsüzüne dönüştüğü tespit edilmiştir.

atílen düşer 'atılan düşer', *açılen sıfre* 'açılan sofra', *giyer gelov* 'gelir-gider', *işirmelu süzler* 'duyulması gereken sözler', *yıɧılmiş ürey* 'yıkılmış yürek'.

açenne 'açınca', *ülenne* 'öldüğünde', *getırıp* 'getirip', *verub* 'verip', *aparub* 'götürüp', *ƙalıb* 'kalıp'.

7.2.16. ST'de kullanılan *ki* edatı tek şekillidir. Bu edatın kullanımı oldukça fazladır. Ünlü uyumunun dışında kalarak sadece *ki* şekliyle kullanılmaktadır. ST'de *ki* edatının sıklıkla kullanılıyor olması zarf-fiil eklerinin sayılarının azalmasına ve birçoğunun kullanımdan kalkmasına sebep olmuştur.

kime, kime verdi ki? 'Kime, kime verdi ki?', *işirdim ki burde zār geli* 'Duydum ki buraya şey geliyormuş', *derem te'rif‿iyleri bılemız‿içi ki* 'Dedem bizim için tarif ederdi ki', *bice işi getirin başıne ki debbāğ diri başıne getimemi* 'Başına öyle bir iş getirin ki derinin başına bile gelmemiş olsun', *dirim ki neçe yaşun var* 'Dedim ki kaç yaşındasın'.

7.2.17. Sebep veya amaç ilgisi kuran *için* son çekim edatı ST'de düzenli bir şekilde *içi* şeklinde kullanılmaktadır. Son çekim edatı sonundaki /n/ ünsüzünü düzenli olarak düşürmektedir.

ƙere ġun içiri 'kötü gün içindir', *bılemız içi* 'bizim için', *ġurmağ içi* 'görmek için', *nağmerd içi* 'namert için', *sızu içi* 'sizin için', *üzimız içi* 'kendimiz için', *menım içi* 'benim için', *buĺaru içi* 'bunlar için'.

8. Söz varlığı

8.1. Akraba adları

dere ‘dede’, *baba* ‘baba’, *anne* ‘anne’, *uğil* ‘oğul, erkek evlat’, *uğlan* ‘oğlan, erkek evlat’, *uşağ* ‘evlat, çocuk’, *ḳız* ‘kız çocuk’, *nêve* (Peh. Far. نوا < nevā) ‘torun’, *ḳardaş* ‘kardeş’, *emu* (Ar. عم 'amm') 'babanın büyük kardeşleri, amca' *dayi* ‘annenin erkek kardeşi, dayı’, *ẖāle* (Ar. خاله) 'babanın kız kardeşi, hala'.

8.2. Organ, vücut, uzuv adları

Üz ‘yüz, çehre’, *álın* ‘alın’, *baş* ‘baş’, *buyın* ‘boyun’, *güz* ‘göz’, *ḳeş* ‘kaş’, *dil* ‘dil’, *durağ* ‘dudak’, *ḳulağ* ‘kulak’, *eyağ* ‘ayak’, *sekel* ‘sakal’, *ürek/ürey* ‘yürek’.

9. Toplumdilbilimsel görünüm

Sungur şehri coğrafî olarak kilit bir bölgede bulunmaktadır. Birçok etnik grubun bir arada bulunduğu bir bölge olarak da değerlendirebileceğimiz bu şehir, farklı dillerin de kesişme noktası durumundadır. Sungur şehrinin batı bölgesinde Kürt nüfusunun, kuzey ve doğuda Türk nüfusunun, güney kısmında ise (Kaşgay Türkleri hariç) Fars nüfusunun yoğunlaştığı görülmektedir. Dolayısıyla Sungur şehri bu özelliğiyle her üç etnik grubun ve dillerinin kesiştiği bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Sungur şehrinde hemen herkesin üç dil bildiği, çok dilli bir ortamı da beraberinde getirmektedir. Bu çok dilli ortamda (Türkçe, Farsça, Kürtçe) en avantajlı durumda olan dil Farsçadır. Resmî devlet dili olma özelliğini ve gücünü kullanan Farsça her geçen gün Türkçe dâhil olmak üzere tüm diller üzerinde baskı kurmaktadır. Ayrıca eğitim dilinin de Farsça olması, Türkçe eğitim yapılmasına izin verilmemesi de Türkçenin söz varlığının her geçen gün zayıflamasına sebep olmaktadır. Sungur şehrinde yaşayan Türklerin konuştuğu Sungur Türkçesinde ses ve şekil sisteminde de bu baskı fazlasıyla hissedilmektedir.

İran’ın tamamında yaşayan Türkler için geçerli olan ve Sungur Türkçesini de aynı şekilde etkileyen sorunların başında yazı dili geleneğinin bulunmaması vardır. Türkçe eğitim yapılamaması, bu dilde yazılı faaliyetlere izin verilmemesi Türkçenin İran coğrafyasında bölgeden bölgeye, şehirden şehre, mahalleden mahalleye hatta kişiden kişiye farklılık göstermesine sebep olmaktadır. İran’daki tüm Türk diyalektleri için geçerli olan bu sorun Sungur Türkçesini de fazlasıyla etkilemektedir. Sungur Türkçesinin bir diğer sorunu da civar Türk diyalektlerinden uzak olmasıdır. Coğrafî olarak diğer diyalektlerden uzak kalmış olması, Sungur Türkçesinde olumlu ve olumsuz etkilere sebep olmuştur. Olumsuz etkilerin başında baskın dil olan Farsçadan ses ve şekil yönünden daha fazla etkilenme yer almaktadır. Söz varlığının zayıflaması, diğer Türk diyalektlerinde karşılaşılan Türkçe kelimelerin Sungur Türkçesinde tamamen Farsça karşılıklarıyla kullanılıyor olması, dilin diğer bölgelere göre daha hızlı asimile olduğunu göstermektedir. Sungur Türkçesinin etrafındaki Türk diyalektlerin izole bir biçimde yaşamasının sonucunda bazı eskicil yapıların korunması gibi olumlu yönde etkiler de görülmektedir. Sonuç olarak Sungur Türkçesi her iki özelliğiyle de bölgedeki diğer Türk diyalektlerinden farklı ve özel bir durum sergilemektedir.

10. Sonuç

İran’ın uzun süre Türk hâkimiyetinde olan bir coğrafya olması onu Türkoloji çalışmaları açısından ayrı ve önemli bir yere koymamızı gerektirmektedir. Türklerin bu coğrafyayla olan bağı tarihsel açıdan ve farklı disiplinler eşliğinde titiz bir şekilde çalışılmaya devam etmelidir. Tarihsel çalışmaların yanı sıra günümüzde İran’da yaşayan Türk toplulukları üzerine yapılan çalışmaların sayısı artmalıdır. Gerek sosyal gerek kültürel gerek dilbilimsel çalışmalarla bu coğrafyada yaşayan Türkler hakkında daha fazla bilgi bilim havuzunda toplanmalı ve bilim âlemiyle paylaşılmalıdır. Türkler, İran’ın daha çok kuzeybatısında yoğunlaşmaktadırlar. Fakat İran’ın tamamına yayılmış küçük Türk gruplarının da var olduğu unutulmamalıdır. Türk nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde ana dilin yaşam alanı daha genişken, dağınık ve küçük gruplar halinde yaşayan Türklerin ana dillerini yaşatma olasılıkları daha düşüktür. Bu sebeple bu Türk grupları bir an önce tespit edilmelidir. İran’ın resmî dilinin Farsça olması ve Farsçanın her alanda baskın dil olarak yaşaması Türk gruplarının ana dillerini kullanmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle ve sonuç olarak, durumun tespiti ve dil etkileşim boyutlarının analizi için gerekli bilgilerin sahadan bir an önce toplanması hem acil hem de hayatidir.

Özgün örnek metinler ve Türkiye Türkçesine aktarımları

1. Metin (Röportaj)
RÖPORTAJI YAPAN: Keyumers MUAYYEDİ / 55
YANITLAYAN: İntec ABA / 80
DERLEME YERİ: Sungur Merkez
DERLENEN: Röportaj
DERLEME TARİHİ: 09.07.2010

— *Neçe yaşu var?*
(Kaç yaşındasın?)
— *Me aḫıllem elliyu otuz.*
(Ben, tahminim, seksen.)
— *Yáni heşdātsın?*
(Yani seksensin?)
— *Bēli.*
(Evet.)
— *Ḫob, bız diyeraḫ. hefdāt dimez heşdāt dimez. diye elliyu otuz, elliyu yírmi, elliyu un.*
(Tamam, biz deriz, yetmiş demeyiz, seksen demeyiz, biz, elli otuz, elli yirmi, elli on deriz.)
— *Ellu yírmi a‿ocur var, bēli.*
(Yetmiş, evet, o kadar var.)
— *Elliyu otuz?*
(Seksen?)
— *Ēlbette, bēli.*
(Elbette, evet.)
— *Ḫob, dirim ki neçe yaşun var. Bu diri elliyu otuz.*
(Tamam, dedim ki kaç yaşındasın, dedi ki seksen.)
— *Ēlbette.*
(Evet.)
— *Bēd, neçe uşağu var?*
(Peki, kaç çocuğun var?)
— *Neçe uşağım, elan zar var, dörd dane. Üç oğlan‿idiyu üç kız. Oğlanler ikisi ömrüni verdi. Bicesi şehit ulli şeremçare…*
(Kaç çocuğum, şu an şey var, dört tane, üç oğlandı, üç kız, oğlanların ikisi vefat etti, biri şehit oldu.)
— *Dördi ğalmi?*
(Dördü mü kaldı?)
— *Bēli, alti uşağım var‿idi.*
(Evet, altı çocuğum vardı.)
— *Bēd, dördi ğalmi?*
(Anladım, dördü kalmış?)
— *Bēli, dördi kalmi.*
(Evet, dördü kaldı.)
— *Bēd, nĕve neme var?*
(Peki, torunların var mı?)
— *Nĕvem, ēlbette nĕvelerim. Üç ḫaci kemberinu üç uşağı var. Ağağbaĺu üç oğli var. ḫaci ruşenunne iki var, bēli.*
(Torunum, elbette, torunlarım, Hacı Gemberi'nin üç çocuğu var, Akakbal'ın üç oğlu var, Hacı Ruşen'in de iki tane var, evet.)
— *Bēd, nĕvelerunne se üzuā?*
(Peki, torunlarınla sen kendin ama ha?)
— *Bēli.*
(Evet.)
— *Törkīdanişisız ya farsī?*
(Türkçe mi konuşuyorsunuz, Farsça mı?)
— *Me vaĺĺa törkī danişdem.*
(Ben, valla, Türkçe konuşurum.)
— *Ḫāmine törkī?*
(Hepsiyle Türkçe mi?)
— *He, başarmerem farsī.*
(Evet, Farsça konuşamıyorum.)
— *Üz uşağlarunne neme?*
(Kendi çocuklarınla nasıl?)
— *Üz uşağlerımıne ille törkī danışmişem.*
(Kendi çocuklarımla öyle, Türkçe konuşuyorum.)
— *Törkī danışisen?*
(Türkçe mi konuşuyorsun?)
— *Bēli.*
(Evet.)
— *Bēd, neçe dil bilise sen ķullen?*
(Peki, toplam kaç dil biliyorsun?)
— *Me essen feğet ķurdīu farsī̆ni billem.*
(Ben aslında sadece Kürtçe ve Farsça biliyorum.)
— *Ķurdīu, farsīu, türkī?*
(Kürtçe, Farsça ve Türkçe mi?)

— *Bēli, a‿ulʹari billem.*
(Evet, onları biliyorum.)
— *Bēd, ille rîşeten billi üz famillimişâv,törksız da?*
(Peki, köken olarak, ailen, Türk'sünüz değil mi?)
— *Törķaḫ.*
(Türk'üz.)
— *Dedâv, nenâv türk‿idiler da?*
(Annen, baban Türk'tüler değil mi?)
— *Bēli, dede, nenem törk‿imi, bēli.*
(Evet, annem, babam Türk'müşler, evet.)
— *Törk‿imi?*
(Türk müymüşler?)
— *Bēli, törk‿imi.*
(Evet, Türk'müş.)
— *Bed, üzuz neçe kardaş-baci‿imişâz?*
(Peki, siz kaç kardeşmişsiniz?)
— *Bız üzimız bice baci u bice kardaş. Eskeru me.*
(Biz, bir kız bir erkek, ben en küçüğüyüm.)
— *Eskeru sen?*
(Sen en küçüğü müsün?)
— *Bēli.*
(Evet.)
— *Bēd, çoḫ yahçi. Di gene herneme s‿uali sız diyesız. Unnen araşem?*
(Peki, çok güzel, herhangi bir sorunuz varsa söyleyin, ben onunla konuşayım?)
— *Bēli, güzlerımız.*
(Evet, bekleriz.)
— *Suɲurde bucur…*
(Sungur'da bu şekilde…)

2. Metin (Atasözleri)

RÖPORTAJI YAPAN: Behruz BEYBABAİ / 37
YANITLAYAN: Emir Erselan HEDİDİ / 47
DERLEME YERİ: Sungur Merkez
DERLENEN: Röportaj
DERLEME TARİHİ : 19.07.2010

Abru bahār gügéti deülli ki duvare gügere. (Haysiyet, şeref ilkbahar çiçeği değil ki tekrar yeşersin.)
Abruni yemi heyāni s‿içmi. (Şerefini yemiş, haysiyetini sıçmış.)
Āc arem dāş de yeyer. (Aç adam taş da yer.)
Ācínne it qırlâvri. (Acından it kırpıyor.)
Açílmemiş sıfre bir eybi var, açılen sıfrenū min‿u bir eybi var. (Açılmamış sofranın bir ayıbı var, açılmış sofranın ise bin bir ayıbı var.)
Āg‿itu kere ġuni. (Ak it, kara gün için.)
Aǧ töf ġurenne une ḫıyaʹ iki ǧeranluǧdi. (Beyaz tükürüğü yerde gördüğünde onu iki kuruş zanneder.)
Āg‿yarme kere ġun içiri. (Dövülmüş yarma kara gün içindir.)
Aǧac ġurenne hiz it kaçer. (Kötü köpek (birinin elinde) ağaç gördüğünde kaçar.)
Aǧrimiyen başi desmāʹ bağlemezle. (Ağrımayan başa mendil bağlamazlar.)
Āʹ aparmiş. (Al götürmüş.[12])
Âle kerke baʹa çıḫarmez. (Ala karga çocuk doğurmaz.)
Álinu duzi yuḫ. (Elinin (tadı) tuzu yok.)
Aʹʹla açen çiraǧi benne giçirebilmez. (Allah'ın yaktığı ışığı kul söndüremez.)
Aʹʹlaḫ birıne virenne nenesınnı araşmez. (Allah birine vereceği zaman soyuna sopuna bakmaz.)
Aremu alínne her neme yazmişle ile uri. (Adamın alnına ne yazılmışsa o olur.)
Arpe eken buǧde dermez. (Arpa eken buğday dermez.)
At almimi, aḫur bağliyâv. (At almamış, ahır bağlıyor.)
At minenini tanir. (At binenini tanır.)
At minenunni, ȧúń gidirenunni, yúʹ giyenunni. (At binenindir, elbise giydirenindir, yol gidenindir.)
Áti dirnaǧde ayirmezle. (Eti, tırnaktan ayırmazlar.)
Atílen düşer. (Atılan düşer.)
Ázançi ulmiyenne ḫurūz uli belg̃āsım. (Ezan okuyan olmadığı zaman horoz Ebul Kasım olur.)
Bağde ekme aʹlu, ķurde dime ḫaʹlu. (Bağa erik ekme, Kürt'e dayı deme.)
Baʹa nenere yekeraǧ. (Çocuk annesini geçti.)
Baler üzıne, diyer, bu menem inanmerem. (Aynada kendi yüzüne bakar, bu ben miyim, inanmıyorum, der.)
Baluǧ bilmesi, ḫaluǧ ki bili. (Balık bilmese halik bilir.)
Baluǧ tuten ġutini bağler s‿ouḫ s‿ue. (Balık tutan kıçını soğuk suya sokar.)

12 Al; *albastı, alkarısı, albıs, almış, alarvadı, alanası, alkızı, alacama* gibi isimlerle anılan ve hemen hemen bütün Türk dünyasında görülen olağanüstü bir varlıktır. Bu olağanüstü varlık sıklıkla lohusalara ve bebeklere musallat olmaktadır. Bu varlık genellikle, lohusanın ciğerini suya atan ya da yiyen uzun boylu, dağınık saçlı, şişman, dişlek, bir dudağı yerde, bir dudağı gökte, çıplak, göğüslerinden birini geriye atmış, çirkin, tepesinde gözü olan, al gömlek giyen bir yaratık olarak tasvir edilmektedir.

Başım sinér, nérḫım sinérme. (Başımı kır ama kıymetimi düşürme.)
Başi deymi elhed daşına. (Başı değmiş mezar taşına.)
Başi numurtere çıḫmirmi. (Daha başı yumurtadan çıkmamış.)
Başi saruluğ̆i çekilmemi. (Daha başının sarılığı çekilmemiş.)
Béĺĺírkiḫermāni bu yil sâv̇râv̇. (Geçen yılki harmanı bu yıl savurur.)
Bereḳu oliyâv̇. (Boş konuşuyor.)
Bekkal dāşde oğiller, siçanni kişmişde. (Bakkal hafif tartar, fare de kuru üzümden çalar.)
Bi yerde yatmez suĺgisi altine. (Suyun altında kalacağı hiçbir yerde yatmaz.)
Bice di, bice işir. (Bir de, bir dinle.)
Bice işi getirın başına bilsi bice betmān unne neçe fetire çıḫer. (Bir iş getirin ki başına, bir betman[13] undan kaç fetire[14] çıkar bilsin.)
Bice işi getirin başına ki debbāğ̆ diri başına getimemi. (Ona öyle bir şey yapın ki derinin başına gelmemiş olsun.)
Bice nādan daş ati çāhe kırḫ ağıl çıḫarebilmezi. (Bir deli bir taş atar kuyuya, kırk akıllı çıkaramaz.)
Bice üĺmesi ubirisi dirilmez. (Birisi ölmezse başka birisi dirilmez.)
Bice yalançi bice temevḳār. (Hem yalancı hem açgözlü.)
Bice yéyenne korḫ, bice yemiyenne. (Bir yiyenden kork, bir de yemeyenden.)
Bicesi diri dadâô acınne ülli, diri varidiyu ‘yemeri. (Birisi dedi baban acından öldü, diğeri dedi ki vardı, yemedi.)
Bile dustluğ̆ ‿iyle duşmençiluğ̆ ‿içi yel ḳalsi. (Öyle bir dost ol ki düşmanlık için yel kalsın.)
Bit düşmi ḳur ĕlıne. (Bit düşmüş kör eline.)
Bit düşmi tumanıne. (Bit düşmüş elbisesine.)
Bize gelen bize ulşer deşşāğ̆leri kuza ulşer. (Bize gelen bize benzer, hayaları cevize benzer.)
Biheyeye selām verub red ‿ul. (Hayasıza selam ver, selamın alınmasın.)
Bu yaḫun yúĺúçi ya ḫoş dilu ‿içi ya çoḫ pülu ‿içi. (Bu yakınlık ya hoş dili için ya da çok parası için.)
Bu yilki kuşu béllírki ğuş. (Bu yılki kuşu geçen yılki kuş.[15])
Buğ̆̆az yiddi buğ̆ani var. (Boğazın yedi boğumu var.)
Buğunki kuşu dunavki quş. (Bugünkü kuşu dünkü kuş.)
Busan eyesi gelmi. (Bostan sahibi gelmiş.)
Busani ğúĺ çıḫarmi. (Bostanında gül bitmiş.)
Buynini tever kesmez. (Boynunu balta kesmez.)
Eger abu dilire varu ulmiyeydi, kerke güzu çıḫarırdi. (Eğer şu dili de olmasaydı, karga gözünü çıkarırdı.)
El eli tanir. (El, eli tanır.)
El eli yüver, elle düner el ‿üzi üver. (El eli yıkar, el de döner eli yüzü yıkar.)
El işler, güz korler. (El çalışır, göz korkar.)
Émamzāre şem getirenu, şem uğ̆lliyeni tanir. (Türbe sahibi mum getirenle mum götüreni (çalanı) tanır.)
Emir divan ferrāşi, ile üzve yaraşi. (Emin divanının kölesi, kölelik sana yakışıyor.)
Eynı ardi saru çurey ne ardi var ne üzi. (Arkası önü belli olmayan ekmek gibi ikiyüzlüdür.)
İki ğ̆eranluğ̆ işeyde bir ğ̆eranyarenluğ̆ ḳorig düşer. (İki kuruşluk eşek bir buçuk kuruşluk semer alır.)
İki kıçi var ‿idi ikire aĺĺi. (İki ayağı vardı (kaçmak için) iki tane daha aldı.)
İĺan her nağ̆ere kejdi delüge giyenne raş ‿uli. (Yılan ne kadar eğri olursa olsun deliğe girdiğinde düz olur.)
İĺan şirin dilınne çıḫer yaziye. (Yılan tatlı dil ile dışarıya çıkar.)
İşey hārde düşey hārde. (Eşek nerede, döşek nerede.)
İşey işde kalenne bern u kulağ̆ uli. (İş görmeyen eşeği, sahibi keser.)
İşey ne bili yurğ̆an düşey nemeri. (Eşek ne bilir yorgan döşek nedir.)
İşey ülmağ̆i it béyram éyḫi. (Eşek öldüğünde it bayram eder.)
İşeyi paĺanınne yeyer. (Eşeği semeriyle yer.)
İşeyu gücıne gelmeyâv̇, girişmi palanıne. (Eşeğe gücü yetmiyor, palanına girişmiş.)
İşirmelu süzleri işirduḫ. (Duyulması gereken sözleri duyduk.)
İşşeye minmağ̆ bice eybdi, ánmağ̆ iki. (Eşeğe binmek bir ayıptı, inmek iki.)
İşşeyi ḳúĺpire géşdi. (Eşeği köprüde geçti.)
İşşeyni ğurese hārde kurt yemi. (Eşeğin kurt yediği nerde görülmüş.)
İt ğıçınne tiḳan çıḫarmağ̆. (İt ayağından diken çıkarmak.)
İt giddi meçhire. (İt girdi mescide.)
İt hizluğ̆enneri kurt gelikene. (İt vefasız olursa kurt gelir.)
İt hizluğ̆unneri kurt samanluğ̆de baĺa éyler. (İt cilve yaparsa, kurt samanlıkta çocuk yapar.)
İt sıfet deüĺli pişi ‿sıfeddi. (İt suratlı değil, kedi suratlıydı.)
İtuğ̆li pişi ‿sıfet. (Köpek oğlu ama yüzü kediye benzer.)
Örçmemi biçâv̇. (Ölçmemiş, biçiyor.)
Peşá ağ̆zınne üĺâv̇. (Sineğin ağzında ölür.)
Pıfine pilâv keyrilmez dügi iseru saru yağ̆. (Üfleyerek pilav kavrulmaz, pirinç, yağ ister.)
Piçağ̆ üz desisini kesmez. (Bıçak kendi kılıfını kesmez.)
Pişi bezedirmağ̆, pişi pişi iylemağ̆. (Kediyi süslemek, pisipisi yapmak.[16])
Poḫyeyen kaşuğ̆i bilinneri. (Bok yiyenin kaşığı bilinir.)
Pún giyese diyelle bijdi, yavaş giyese diyelle gijdi. (Hızlı gitse piç derler, yavaş gitse aptal derler.)
Pülém civımne eğlim başımne. (Param cebimde, aklım başımda.)
Püneçi eyağ̆yalen ulli. (Ayakkabıcı yalınayak olur.)
Tānciye diyer tut, dêvşane diyer kaç. (Tazıya der, tut; tavşana der, kaç.)
Tay düşse zeyn ‿illemesi. (Tay düşsün, yaşamasın.)

13 Bir ağırlık birimi, yaklaşık 5,5 kilo.
14 Bir tür ekmek, Türkiye’deki pidelere benzer.
15 Küçümseme anlamında kullanılan bir söz, bir topluluk içinde henüz olgunlaşmadığı düşünülen bir kimsenin söylediği sözü küçümsemek, hafife almak için ‘dünkü çocuk’ anlamında kullanılan bir söz.
16 Kedi süslemek sözü bölgede aldatmak anlamında kullanılıyor.

U atĺu biz de piyāde. (O atlı biz de yaya.)
Udde kül düşer küllere ut. (Ateşe kül düşer, küle de ateş.)
Uğirire kalen çıḫir remmāle. (Hırsızdan kalan falcıya gider.)
Uğirisi güc ulenne, iv eyesini tuter. (Hırsız güçlü olduğunda ev sahibini yakalarlar.)
Ulmi iĺan mincuği. (Olmuş yılan boncuğu.[17])
Ulmiş aynúv gün. Ay gün bibini gurmezdi. Yáni ay gece çıḫer gün gunnuz. Buĺar bibini hiç ferḫ vurmezle.Yáni veldi bice nefer kem peydåvsiesen ġúĺmiyesi diyelle ulmiş ay u gün. (Ay ile gün gibi olmuş. Ay ile gün birbirini görmezdi. Yani ay gece çıkar, gün ise gündüz. Bunlar birbirini hiç görmezler. İşte eğer bir kişi hiç gülmezse ona aynı ay ile gün olmuş derler.)
Un deyirmänne bice betmān uni yuḫ. (On tane değirmende üç kilo unu yok.)
Uni alinmi ḳelvilire asílmi dāre. (Unu elenmiş, eleği de asılmış.)
Unne korḫ ki ḫudāre korḫmez. (Allah'tan korkmayandan kork.)
Unu ipine çepe gitmağ uĺmez. (Onun ipiyle ağaç toplamaya gitmek olmaz.)
Uşşağ ezizdi terbiyeti ezizrağ. (Çocuk azizdir, terbiyesi ise daha aziz.)
Üce ate minen tiz düşer. (Yüksek ata binen çabuk düşer.)
Ügde baci ardde ḳeyçi. (Önde arkadaş, arkada düşman.)
Ülmag̈ bi ġun, şiven bi ġun. (Ölmek bir gün, ağlamak bir gün.)
Üluve üz verese, siçer ḳefene. (Ölüye yüz verirsen kefene sıçar.)
Üz başini bag̈lebilmiyåv̇ gitmi gelin başini bag̈liyåv̇. (Kendi başını bağlayamıyor, gitmiş gelinin başını bağlıyor.)
Üz daşiyu üz başi. (Kendi taşı, kendi başı.)
Üz u düz. (Tam yüz.)
Üzi diyese deyirmān daşiri. (Yüzü değirmen taşı gibi.)

ÜNLÜLER

ÇALIŞMADA KULLANILAN İŞARETLER		IPA KARŞILIKLARI	
a	/a/ ünlüsü	ɑ	Açık, arka, düz (postdorsal)
ā	Uzun /a/	ɑː	Uzun /a/
á	/a/-/e/ arası ünlü	a	Açık, ön, düz (predorsal)
å	/a/-/o/ arası ünlü	ɑ̟	Açık, arka, daha yuvarlak
e	/e/ ünlüsü	ɛ	Yarı açık, ön, düz
ē	Uzun /e/	ɛː	Uzun /e/
é	Kapalı /e/	e	Yarı kapalı, ön, düz
ḛ	/e/-/ö/ arası ünlü	ɛ̟	Yarı açık, ön, daha yuvarlak
ı	/ɪ/ ünlüsü	ɯ	Kapalı, arka, düz
ī	Uzun /ɪ/	ɯː	Uzun /ɪ/
í	/ɪ/-/i/ ünlüsü	ɨ	Kapalı, orta, düz
i	/i/ ünlüsü	i	Kapalı, ön, düz
Ĭ	Uzun /i/	iː	Uzun /i/
o	/o/ ünlüsü	ɔ	Yarı açık, arka, yuvarlak
ō	Uzun /o/	ɔː	Uzun /o/
ó	/o/-/ö/ arası ünlü	ɵ	Yarı açık, orta, yuvarlak
ö	/ö/ ünlüsü	œ	Yarı açık, ön, yuvarlak
ȫ	Uzun /ö/	œː	Uzun /ö/
u	/u/ ünlüsü	u	Kapalı, arka, yuvarlak
ū	Uzun /u/	u	Uzun /u/
ú	/u/-/ü/ arası ünlü	ʉ	Kapalı, orta, yuvarlak
ü	/ü/ ünlüsü	y	Kapalı, ön, yuvarlak
ű	Uzun /ü/	yː	Uzun /ü/

17 Bazı yılanların ağzında çok değerli incilerin bulunduğuna inanılması sebebiyle bölgede kullanılan bir söz, çok değerli anlamında kullanılıyor.

ÜNSÜZLER

ÇALIŞMADA KULLANILAN İŞARETLER		IPA KARŞILIKLARI	
b	Tonlu, çift dudak, patlamalı	b	Tonlu, çift dudak, patlamalı
c	Tonlu, ön damak-diş eti, yarı kapantılı	d͡ʒ	Tonlu, ön damak-diş eti, yarı kapantılı
Ç	/ç/ ile /c/ arası ünsüz (yarı tonlu /ç/ ünsüzü)	t͡ʃ	Tonlulaşmış, ön damak, diş-diş eti, yarı kapantılı
ç	Tonsuz, ön damak-diş eti, yarı kapantılı	t͡ʃ	Tonsuz, ön damak-diş eti, yarı kapantılı
d	Tonlu, diş eti, patlamalı	d	Tonlu, diş eti, patlamalı
d́	(Kalın ünlülerle hece kuran) ön boğumlanmalı /d/ ünsüzü	dʲ	Tonlu, diş eti, patlamalı
f	Tonsuz, diş-dudak, sızıcı	f	Tonsuz, diş-dudak, sızıcı
g	Tonlu, ön damak, patlamalı	ɟ	Tonlu, ön damak, patlamalı
ġ	Arka damak /g/si	g	Tonlu, arka damak, patlamalı
ǵ	(Kalın ünlülerle hece kuran) ön boğumlanmalı /g/ ünsüzü	ɟ	Tonlu, ön damak, patlamalı
ğ	Tonlu, arka damak, sızıcı	ɣ	Tonlu, arka damak, sızıcı
g̃	Tonlu, arka damak, sızıcı	ʁ	Tonlu, arka damak, sızıcı
h	Tonsuz, gırtlak, sızıcı	h	Tonsuz, gırtlak, sızıcı
ĥ	Nefesli /h/ ünsüzü	ħ	Tonsuz, yutak, sızıcı
ḫ	Hırıltılı ve tonsuz arka damak /h/ ünsüzü	χ	Tonsuz, küçük dil, sızıcı
ḫ̬	Düşmek üzere olan /h/ ünsüzü	h͡	İşitimsiz (Diakritik)
j	Tonlu, diş eti, ön damak, sızıcı	ʒ	Tonlu, diş eti, ön damak, sızıcı
k	Tonsuz, ön damak, patlamalı	c	Tonsuz, ön damak, patlamalı
ķ	Arka damak /k/ ünsüzü	k	Tonsuz, arka damak, patlamalı
ḱ	(Kalın ünlülerle hece kuran) ön boğumlanmalı /k/ ünsüzü	cʲ	Tonsuz, ön damak, patlamalı
k̲	Orta damak /k/ ünsüzü	cˠ	Tonsuz, arka damaksılaşmış, ön damak, patlamalı
k	Dip damak /k/ ünsüzü	q	Tonsuz, küçük dil, patlamalı
l	Tonlu, diş eti, yanal akıcı	l	Tonlu, diş eti, yanal akıcı
Í	(Kalın ünlülerle hece kuran) ön boğumlanmalı /l/ ünsüzü	l	Tonlu, diş eti, yanal akıcı
m	Tonlu, çift dudak, genizsi	m	Tonlu, çift dudak, genizsi
n	Tonlu, diş eti, genizsi	n	Tonlu, diş eti, genizsi
ń	(Kalın ünlülerle hece kuran) ön boğumlanmalı /n/ ünsüzü	nʲ	Tonlu, diş eti, genizsi
ŋ	Damak /n/si	ŋ	Tonlu, arka damak, genizsi
p	Tonsuz, çift dudak, patlamalı	p	Tonsuz, çift dudak, patlamalı
r	Tonlu, diş eti, titrek	ɾ	Tonlu, diş eti, titrek
ṛ	Düşmek üzere olan /r/ ünsüzü	ɾ͡	İşitimsiz (Diakritik)
s	Tonsuz, diş eti, sızıcı	s	Tonsuz, diş eti, sızıcı
ş	Tonsuz, diş eti, ön damak, sızıcı	ʃ	Tonsuz, diş eti, ön damak, sızıcı
t	Tonsuz, diş eti, patlamalı	t	Tonsuz, diş eti, patlamalı
v	Tonlu, diş dudak, sızıcı	v	Tonlu, diş dudak, sızıcı
v̇	Çift dudak /v/ ünsüzü	β	Tonlu, çift dudak, sızıcı
y	Tonlu, ön damak, akıcı, yarı ünlü	j	Tonlu, ön damak, akıcı, yarı ünlü
y̬	Düşmek üzere olan /y/ ünsüzü	j͡	İşitimsiz (Diakritik)
z	Tonlu, diş eti, sızıcı	z	Tonlu, diş eti, sızıcı

ÜNLÜLERDE KULLANILAN DİAKRİTİKLER

ÇALIŞMADA KULLANILAN İŞARETLER		IPA KARŞILIKLARI	
˗	Ünlüler üzerinde uzunluk işareti	ː	Uzun (Diakritik)
˘	Ünlüler üzerinde kısalık işareti	˘	Kısa (Diakritik)
ˊ	Kalın ünlüler üzerinde yarı incelme işareti	˖	Dil ağzın önünde (Diakritik)
◦	Düz ünlüler üzerinde yarı yuvarlaklaşma işareti	˒	Yarı yuvarlak, yuvarlağa yakın (Diakritik)
‿	Diftong	‿	Diftong (durak yok)

ÜNSÜZLERDE KULLANILAN DİAKRİTİKLER

ÇALIŞMADA KULLANILAN İŞARETLER		IPA KARŞILIKLARI	
ˑ	/k/nin altında, /g/nin üstünde arka damak işareti	ˠ	Arka damaksılaşmış (Diakritik)
ˊ	Ünsüzler üzerinde telaffuz noktasının daha öne kaydığını gösteren işaret	ʲ	Ön damaksılaşmış (Diakritik)
◦	Ünlüler altında belirsizlik (düşmek üzere oluş) işareti	˭	İşitimsiz (Diakritik)
<	Vurgu işareti (Standart Türkiye Türkçesinden farklı ya da daha şiddetli vurgulanan hecelerden önce konur)	ˈ	Birincil vurgu
˘	Ulama işareti	˘	Ulama (durak yok)

Kaynaklar

Ahur, Ş., (2001). *İran'da Yaşayan Kaşkay Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı,* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Albayrak, R., (2013). *Türklerin İranı -Yakın Gelecek-,* Ankara: Berikan Yayınevi.

Alışık, G., S., (2002). 'Azerbaycan Türkçesi', *Türkler*, C. 19, Ankara, s. 227-243.

Arat, R., R., (1979). *Kutadgu Bilig İndeks*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Atalay, B., (2006). *Divanü Lugati't-Türk*, 3. Cilt, Ankara: TDK Yayınları.

Atıcı, A., (2013a). 'İran'da Yaşayan Bir Türk Topluluğu: Sungurlar', *Yeni Türkiye Yayınları, Türk Dünyası Özel Sayısı II*(54), s. 2228-2235.

Atıcı, A., (2013b). 'Sungur Türkleri ve Dilleri', *Tehlikedeki Diller Dergisi/Journal of Endangered Languages TDD/JofEL*, s. 214-233.

Atıcı, A., (2013c). 'Sungur Türkçesinin Sayı Sistemi Üzerine', *Türkbilig*, s. 39-54.

Atıcı, A., (2013d). 'Sungur Türkçesi Atasözü Örnekleri', *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XIII*(2), s. 143-166.

Atıcı, A., (2015). *Sungur Türkçesi,* Konya: Eğitim Yayınevi.

Atsız, H. N., (1997). İran Türkleri II.

Bala, M., (1950). 'Hemedan', Cilt 5, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Bala, M., (1977a). 'Kaçar', *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: MEB Yayınları.

Bala, M., (1977b). 'Hamse', *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: MEB Yayınları.

Başgöz, İ., (1952). 'Turkish Folk Stories About The Lives of Minstrels', *Journal of American Folklore,* C. 258, s. 331-332.

Bicbabaei, B., (2012a). 'İran Türkolojisi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi: Tezler', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 9*(2), s. 119-143.

Bicbabaei, B., (2012b). *Melekan (Melek Kendi) İli Ağzı,* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Blaga, R., (1997). *İran Halkları El Kitabı,* Yeni Zamanlar Dağıtım.

Boratav, P., N., (1988). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı,* İstanbul: Gerçek Yay.

Bosnalı, S., (2007). *İran Azerbaycan Türkçesi (Toplumdilbilimsel Bir İnceleme),* İstanbul: Kebikeç.

Bosnalı, S., (2009). 'İran Halacistan Bölgesinin Etnik-dilsel Yapısı ve Halaç Türkçesi', *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, Bildiriler I.* Erzurum.

Bosnalı, S., (2010). 'Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış', *Bilig* (53 Bahar).

Bosnalı, S., (2012). 'Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu', *Karadeniz Araştırmaları*.

Bozkurt, F., (2002). *Türklerin Dili,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bulut, C., (2002). 'Bayadistan (İran)'daki Türk Kavimleri, *Türkler,* Cilt 20, Ankara: s. 679-692.

Bulut, C., (2005). 'Iranian Influences in Sonqor Turkic', *Linguistic Convergence and Areal Diffusion*, London and New York: Routledge Curzon, s. 241-269.

Cevanşir, B., (2001). *Kaşkay Tarihi.* İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmaış Yüksek Lisans Tezi.

Ceylan, M., (2010). *İran Türkmencesinde Yapım Ekleri: Gazi Sözlüğü Üzerinden Bir İnceleme.* Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Çehregani, M., A., (2002). 'Hedefimiz Milli Kültürümüze Sahip Çıkmak', *2023*(14).
Çelï, M., (1997). *Kaşgay Türkçesi (Giriş, İnceleme, Metinler, Sözlük),* Malatya: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Çobanoğlu, Ö., (2003). *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
Deveci, A., (2009). 'İran Türkmenleri: Türkmemsahra', *Ortadoğu Analiz, 1*(10).
Dilçin, C., (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
Doerfer, G., (1969). 'İran'daki Türk Dilleri', *TDAY-Belleten*, s. 1-11.
Doerfer, G., (1977). 'Das Sonqor-Türkische (Ein Vorlaufiger Bericht)', *Studia Orientalia*(47).
Doerfer, G., (1978). 'Das Chorasantürkische', *TDAY-Belleten*, s. 127-204.
Doerfer, G., (1982). 'Ein Türkische Dialekt Aus Der Gegend von Hamadān', *Acta Orientalie*, s. 99-124.
Doerfer, G., (1987). 'İran'da Türkler', S. 431, *Türk Dili*.
Doerfer, G., (1988). *Grammatik des Chaladsch,* Wiesbaden: German Edition.
Doerfer, G., (1990). 'Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine', *Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft*, s. 13-34.
Doerfer, G., (1992). 'İran'daki Türk Dilleri Üzerine Göttingen'de Yapılan Araştırmalar Üzerine', *Türk Dili*(489), s. 264-267.
Doerfer, G., (1997). *Khalaj Materials,* Bloomıngton: Indiana University.
Doerfer, G., (1999). 'İran'daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı', *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: s. 303-310.
Doğan, T., (2008). 'Salmas Ağzında Hal Ekleri', *Turkish Studies*, s. 319-344.
Doğan, T., (2010a). *Urmiye Ağızları,* Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Doğan, T., (2010b). 'İran Türk Ağızlarında Eski Oğuz Türkçesinin (Eski Türkiye Türkçesi) Kalıntılarına Dair Notlar', *Turkish Studies*(5/3).
Doğan, T., (2011a). 'İran Azerbaycanı'nda (Urmiye'de) 'Sayalar' ve 'Sayaçılar'', *Turkish Studies*(6/4).
Doğan, T., (2011b). 'Urmiye Ağızları ile Doğu Grubu Ağızlarında Ortak Fonetik ve Morfolojik Özellikler Üzerine', *Karadeniz Araştırmaları*(30), s. 107-122.
Doğan, T., (2012a). 'İran (Azerbaycan) Türk Ağızlarında Yükleme Hâli', *Turkish Studies*(7/1), s. 915-933.
Doğan, T., (2012b). 'İran (Azerbaycan) Türk Ağızlarında -(y)An Eki', *Turkish Studies*(7/2), s. 353-370.
Doğan, T., (2012c). 'Tikantepe Ağzı Üzerine', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, s. 15-44.
Doğan, T., (2012d). 'Urmiye Ağızlarında Kullanılan Şahıs Ekleri Hakkında', *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,* Ankara.
Doğan, T., (2013). 'Tikantepe Ağzının Söz Varlığından Derlemeler', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, s. 105-132.
Doğan, T., (2013a). 'Güney Azerbaycan Atasözlerinde Su Üzerine', *Karadeniz Araştırmaları*, s. 205-225.
Dolatkhan, S., (2010). 'The Kashkay People, Past and Present', *Bilig*(53), s. 103-114.
Duvarcı, A., (2005). 'Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar', *Bilig*, S. 32, s. 125-144.
Ebadi, G., (2011). *İran/Batı Azerbaycan, Karakoyunlu Bölgesi, Karazemin Köyü Monografisi.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Eker, S., (2005). 'Tebriz Ağzı', *Türk Dili Elkitabı,* Ankara: Grafiker Yayınları. s. 119-121.
Eker, S., (2008-2009). 'Türk-İran Dil İlişkilerinde Divanü Lügati't-Türk'ün Tanıklığı', *Akademik Araştırmalar Dergisi*, s. 70-85.
Eker, S., (2008a). 'Farsçanın Kıskacında Güney Azerbaycan Türkçesi', *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, s. 183-198.
Eker, S., (2009). 'İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I', *International Journal of Central Asian Studies*, s. 233-283.
Eker, S., (2009). 'Türkmencenin Gümbet Ağzı'ndan Bir Metin ve Örnekli Sözlük', *Turkish Studies*, s. 945-967.
Eker, S., (2009a). 'Türkçe-Farsça İlişkilerine Ses, Biçim ve Tümcebilgisi Düzeylerinde Eş Zamanlı Genel Bir Bakış', *Essays on Turkish Linguistics*, Wiesbaden: Harrassowits, s. 373-383.
Eker, S., (2009b). 'Divanü Lügati't-Türk'te 'İranlı' Kavramı', *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara: TDK Yayınları, s. 153-169.
Eker, S., (2010). 'Türkçe-Farsça İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine', *Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına Sosyoloji Yazıları*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 197-211.
Eker, S., (2013). 'İrani Diller Ailesine Genel Bir Bakış', *Leyla Karahan Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 445-473.
Eker, S., (2013a). 'Türk-İran Dil Temasları-I: Türk-İran Dilbilimsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış', *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 491-500.
Erenoğlu, D., (2011). 'Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma', *Turkish Studies*(6/4).
Fazsy, S., (1977). *Das Bodschnurdi ein türkischer Dialekt in Chorasan Ostpersien,* Zürich.
Fekrazad, H., (1993). *İran Urumiye Şehri-Gölmanhane Köyünün Kültürel ve Sosyal Yapısı ve Gelenekleri.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Ferhengi Coğrafyayi-i Abadihay-i Kişver-i Cumhur-i İslami-i, (1373), Tahran
Gece, M., (1985). *Serap Ağzı,* Ankara: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Genç, R., (1999). *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 18.
Doerfer, Gerhard, W. H., (1993). *Chorasantürkisch: Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices.* Wiesbaden: Harrassowitz.
Doerfer, Gerhard, W. H., (1998). *Türkische Folklore Texte aus Chorasan.* Wiesbaden.
Ghasemzadeh, A., (2014). *İran Türk Edebiyatı Antolojisi.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Gökdağ, B., A., (2003). 'İran Türklerinde Ana Dili Problemi', *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği*.
Gökdağ, B., A., - HEYET, M., R., (2004). 'İran Türklerinde Kimlik Meselesi', *Bilig*(30), s. 51-84.
Gökdağ, B., A., (2006). *Salmas Ağzı (Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme),* Çorum: Karam Yayınları.
Gökdağ, B., A., (2007). 'İran'daki Türk Ağızlarının Sınıflandırılması', *Türk Yurdu*.
Gökdağ, B., A., (2008). 'Salmas Ağzında Bir Yeterlilik Fiili Çekimi', *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu,* Ankara.
Gökdağ, B., A., (2009). 'Azerbaycan ve İran Türk Ağızlarında Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Formasının Değişik Bir Şekli', *Turkish Studies*, s. 210-215.
Gökdağ, B., A., (2010). 'Halaççada 3. Teklik Şahıs İyelik Ekinden Sonra Kullanılan Yönelme Hali Ekinin Görünümü', *İran'da Türkçe,* İstanbul: Orient Institut.
Gökdağ, B., A., (2010a). 'Halaç Türkçesiyle Yazılan İlk Eser', *II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi,* İzmir.
Gökdağ, B., A., (2011). 'Hamse Türkleri ve Ağzı', *Diyalegtolog*(3), s. 1-9.
Gökdağ, B., A., (2012). 'Irak Türkmen Türkçesi Şekil Bilgisine Dair Notlar', *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*(1/1), s. 113-123.
Gökdağ, B., A., (2012a). 'Halaç Türkleri', *Çalı*.
Gökdağ, B., A., (2012b). *Halaç Türkçesi Metinleri-Qarşu Baluqqa Selam,* Ankara: Vizyon Yayınevi.

Gökdağ, B., A., (2012c). 'Urmiye Ağzında Bile Zamirinin Kullanımı', *Türk-Moğol Araştırmaları*.
Gökdağ, B., A. DOĞAN, T., (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe, Ankara: Akçağ Yayınları.*
Gücüyeter, B., (2009). *İran Türklerinde Çağdaş Hikâye ve Roman.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Gülcan, G., (2008). *Güney Azerbaycan Erdebil Bölgesindeki Türk Halk Masalları (Metin-İnceleme).* İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Güldiken, K., (1998). 'İran'da Yaşayan 33 Milyon Türkü Düşününüz', *Azerbaycan* (322).
Gün, F., (2016). *Hemedanlı Aşık Heyder ve Hikaye Repertuarı Üzerine Bir İnceleme.* Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Günay, U., (1999). *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi,* Ankara: Akçağ Yay.
Hacıeminoğlu, Necmettin (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: TDK Yayınları.
Heyet, C., (2002). 'Sungur Türkleri', *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 675-678.
Heyet, C., (2005). 'İran'da Türk Kültürünün Durumu', *Varlık* (133-2).
İnan, A., (1987). 'Al Ruhu Hakkında', *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 259-267
İnayet, A., (2007). *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz / Celmoğuz*, İzmir: Külcüoğlu Kültür Merkezi Yayınları, s. 41-48.
Johanson, Lars (1998). 'History of Turkic', *The Turkic Languages,* (Ed. Lars Johanson and Eva Agnes Csato), New York: Routledge, 82-83.
Kafkasyalı, A., (2002). *İran Türk Edebiyatı Antolojisi,* Cilt I-VI, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
Kafkasyalı, A., (2009). *İran Türkleri Aşık Muhitleri,* Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
Kafkasyalı, A., (2010). *İran Türkleri,* İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
Kafkasyalı, A., (2011). *İran Coğrafyasında Türkler,* İstanbul: Bilgeoğuz.
Karini, G., (2012). *İran-Halhal Yöresi Türklerinin Efsaneleri Üzerine Bir İnceleme.* İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Karini, J., (2008). 'Halhal Ağızlarındaki İktidari Fiilin Olumsuzunda Kullanılan -AMMA Eki', *Turkish Studies*, s. 437-441.
Karini, J., (2009). *Erdebil İli ve Ağızları,* Ankara: Gazi Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Karini, J., (2014). 'Türk-Fars Dil İlişkileri: Farsçanın İyelik Eklerinin Kullanımı', *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*(9/3), s. 833-843.
Kıral, F., (2000a). 'Reflections on miş in Khalaj', *Evidentials, Turkic, Iranian and neighbouring languages*, s. 89-101.
Kıral, F., (2000b). 'Copied Relative Construction in Khalaj', *Studies on Turkish and Turkic Languages,* Wiesbaden: Harrassowitz.
Kiyani, M., (2005). *Qaşqaylar (Tarixi-etnoqrafik tedqiqat),* Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Kobotarian, N., (2013). *Tebriz Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı,* Ankara: Karahan Kitabevi.
Mélikoff, I., (2006). *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, İstanbul: Demos Yay.
Minorsky, V., (1970). 'Sungur', *İslam Ansiklopedisi,* Cilt 11, İstanbul: MEB Yayınları.
Noyan, B., (1985). *Bektaşilik Alevilik Nedir?,* Ankara: Ant Yayınları.
Nuri, C., Hünerment. S., C., (2006). *Divan-ı Eş'ar-ı Rıza Bahari,* Hemedan: İntişarat-ı Meknun.
Oberling, P., (1995). 'İran'ın Türk Halkları', *Dünya'da Türkler,* İstanbul: Say Yayınları, s. 147-157.
Özdamar, F., (2015). *Tebriz'de Aşıklık Geleneği ve Tebrizli Aşık Ali,* Ankara: Berikan Yayınevi.
Özönder, F., S., (2002). 'İran ve Türkler', *Kök Araştılarmaları, IV*(I), s. 101-122.
Pehlivan, G., (2011). *Hamedan Bölgesi Bahar Ağzı,* İzmir: Ege Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Pehlivan, G., (2011a). 'Hemedan Bölgesi (İran) Bahar Ağzı Üzerine', *Diyalektolog* (3), s. 33-51.
Resulzade, M., E., (1993). *İran Türkleri,* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları.
Rezaeı, M., (2015). *İran-Zencan Bölgesi, Kaydar ve Yöresi Ağızları.* Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Saray, M., (1997). 'İran Türkleri', (16).
Sarıkaya, M., (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri.* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Sarrafi, A., R., (1999). 'İran Türklerinin Dili ve Fokloru', *Varlık* (114-3).
Sarrafi, A., R., (2005). 'İran'da Türklerin Coğrafya ve Ahali Sayısı', *Dilmaç* (2).
Shaffer, B., (2002). 'İran'da Azeri Türkleri', *Türkler,* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
Shamsizadehmaleki, M., (2014). *Urmiye Aşıklık Geleneği ve Aşık Garip Hikayesi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Sohrabiabad, H., (2016). *Hemedan (İran) Türk Dönemi Yapılarındaki İnşa, Usta ve Onarım Kitabeleri.* Ankara: Gece Kitaplığı.
Sümer, F., (1957), 'Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış', *TDAY-Belleten-, XXI.*
Sümer, F., (1972-1973). 'İran'da Yaşayan Türk Oymakları: II Kara Gözlüler', *Türk Kültürü* (122).
Sümer, F., (2001). 'Kaçarlar', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul.
Tezcan, S., (1999). 'Halaççanın Önemi ve Halaçça Araştırmalarının Sürdürülmesi Gerekliliği', *Issues in Turkic Languages description and language Contact*, s. 203-212.
Tulu, S., (1989). *Chorasantürkische Materialien aus Kalat bei Esfarayen,* Berlin.
Tulu, S., (1992). 'Horasan Türkçesinde İki Hikaye', *TDAY-Belleten*.
Tulu, S., (2005a). *Aslı-Kerem Hikayesinin Türkmence Varyantı,* Ankara: Ürün Yayınları.
Tulu, S., (2005b). *Horasandan Masallar ve Halk Hikâyeleri,* Ankara: Ürün Yayınları.
Tulu, S., (2009a). *Horasan Türklerinden Folklor Derlemeleri (Bocnurd Ağzı),* Konya: Kömen Yayınları.
Tulu, S., (2009b). *Horasan Türklerinden Masallar ve Halk Hikayeleri,* Konya: Kömen Yayınları.
Tulu, S., (2009c). *Şehzade Kerem ile Aslı Han (Horasan Türkçesi Varyantı),* Konya: Kömen.
Tuna, O., N., (1987). 'Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Diyalekti', *TDAY-Belleten*, s. 215-245.
Uygur, E., (2004). 'Azerbaycan Aşık Edebiyatında Bir Şiir Türüne Adını Veren 'Geraylı/Keraylı' Kelimesinin Kökeni Üzerine Bir Araştırma', *Kastamonu Eğitim Dergisi*.
Windfuhr, Gernot, (1977). 'Sonqori-Türkisch, Mini-Grammar [Morphology],' *Studia Orientalia,* 47: Helsinki, 56.
Yıldırım, Z., (2008). *Gümbed Ağzından Derlemeler (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük).* Muğla: Muğla Üniversitesi Yayımlanmamaış Yüksek Lisans Tezi.
Yıldırım, Z., (2015). *İran Sahası Göklen ve Nohur Türkmen Ağızları.* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Zehtabi, M., T., (2010). *İran Türklerinin Eski Tarihi,* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
Ziyayeva, Z., (2006). 'Horasan Ağızları', *Journal of Qafqaz Üniversity* (1).
(MAİ-İran 2011) http://www.amar.org.ir/.
(CIA-İran 2015) https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html.

SHOR

Irina Nevskaya

Shoria's landscape
© shoriya.ngpi.rdtc.ru

1. The Shor ethnonyms

The Shors are an indigenous Turkic people of South Siberia. The ethnonym "Shor" was originally the name of one of the Turkic family clans or tribes (*söök*s) who spoke rather similar Turkic dialects. The Turks of Altay also used the term 'Shor' for the Turkic-speaking population of the Kondoma (Shor *Qondum*), Mrassu (Shor *Pras*) and Tom (Shor *Tom*) river basins. The clan of the Shors in the Kondoma River basin was most familiar to the Russians as a result of a missionary station located there.

Away from their natural habitats, these people called themselves *čïš kiži* 'people of the taiga', or *tadar* 'the Tatar', and their language *tadar tili* 'the Tatar language', as the Khakass, the northern Altaics, the Teleuts and all the Siberian Tatars. This name evidently came into use by Russian officials in the 17th century and, as a political term, all the Turkic peoples obliged to pay tribute to Russia embraced it. At that time, the native people of the Mountainous Shoriya did not get a general native name. In the official documents, they were referred to as 'the Smith Tatars' (Russian *kuzneckie inorodcy*, *kuzneckie tatary*), since they were considered to be skillful smiths. In addition, they wear the names of the place where they lived in ('taiga, Mras, Kondoma, Tom, Tatars': Russian *černevye tatary*, *mrasscy*, *kondomcy*, *verxotomcy*), or they were named according to their *söök* ('the Abas, Shors, Kalars, Kargas', etc.: Russian *abincy, šorcy, kalarcy*, *kargincy)*.

The official and native name of this ethnic community, the ethnonym *Shor* spread out in the mid-1930's, at the beginning of the national consolidation of the Turkic Sayan-Altay ethnic groups. In 1925, the Shors obtained the status of a separate national group and the name of the family clan *Shor* was extended to the whole nation.

2. Religion and culture

The traditional beliefs of the Shors are animism and shamanism. According to their animalistic views, spirits inhabits the environment. The spirits of the mountains (*tay ääzi* 'master of the taiga') and rivers (*suy ääzi*) are the most important ones. Each tribe has a mountain (*taiga*) which they worship.

The shamans used to be their spiritual leaders. Formally, the Shors belong to the Russian Orthodox Church. Christianity spread out after the establishment of a missionary station in Kuzdeevka in 1858. However, the pagan views are preserved until today.

The Shors have rich folklore traditions (epics, fairy tales, songs, proverbs, etc.). Shor epic storytellers (Shor *qayči*) perform epic stories by throat singing (Shor *qay*). However, this tradition is strongly

© google.com/maps

endangered. At present, there are practically no storytellers who can perform epic legends by throat singing.

Between the end of the 18th century and the beginning of the 20th century, two different ethnic groups of the Shors were formed: the Northern *aba* group and the Southern *šor* group. These groups differed by the levels of their economic and socio-economic development. The traditional occupations of Southern Shors were hunting, agriculture, gathering and fishing, whereas stock farming and agriculture were mostly done by the Northern group. Other important domains of the Northern Shors used to be trade and transport as well as production and selling of pottery and wickerwork. Agriculture and fish farming were very rudimentary. The traditional harvest of cedar nuts constitutes a bigger part of their economy until nowadays.

The Kuzneck area is especially rich in iron ore and coal, being very close to the earth surface. It is attested that the Shors had produced iron in small blast furnaces for the needs of the Altay-Sayan population for many centuries. This skill got gradually lost.

Today, the marjority of the Shors adopted the Russian way of living; they live in big towns and work in factories and plants of this industrially well developed area. Traditionally, the Shors lived in yurts provided with a timber frame. In summer, they moved to summer huts, so-called *odaγ'*s, shaped as frustum-like pyramids. The Northern Shors adopted a Russian-type hut called *izba*. In summer, goods used to be carried out by means of a boat named *kebe* or a raft named *sal*. In winter, goods were transported by the means of a certain kind of skis called *šana*. The Shors also used sleighs named *šanaγ* or draggings *sürtke*, made of horse leather to transport their goods.

From the end of the 19th until the beginning of the 20th century, Shors clothes were considerably influenced by the Russian culture. In the beginning of the 20th century, the traditional Shor clothing was worn only in remote areas in the upper reaches of the rivers Mras and Qondum. The inhabitants of these villages sewed their clothes either from a kind of smooth black satin which they had to buy from outside, or used their home-made cloth called *kendirä*. Nowadays, national clothes are worn during various traditional activities.

3. Geography and population

The Shors inhabit the Mountain Shoriya situated in the south of the Western Siberia, on the spurs of the Abakan Range, the Salair Ridge and the Kuznetsk Alatau Range, in the North of the Sayan-Altay Mountains. The Mountain Shoriya lies in the southern part of the Kemerovo Region (Kuzbass).

In the former USSR, there were slightly over 16.000 Shors. 12.585 out of them, according to the census of 1989, lived in the Kemerovo Region (Itogi perepisi 1990: 42). Nowadays, there are 13.108 Shor inhabitants in the Kemerovo region; which means 0,4 % of the entire population of this region. Approximately half of the Shors live compactly in several villages in the Tashtagol Area (5.752 persons in 1988). Scatted groups of the Shor population live in the Novokuzneck, Osinniki, Myski and Meždurečensk districts of the Kemerovo Region. In the middle of the 19th century, a part of the Shors settled in Khakassia. As a consequence to this, their language has changed under the Khakas influence and therefore it is considered to be a dialect of the Khakas language.

Number of the Shors according to the census data: 1897: 11.674 people, 1926: 12.600 people, 1959: 14.900 people, 1970: 16.500 people, 1979: 16.033 people.

4. Historical background

The Shor ethnic group were formed from various Turkic and non-Turkic sources. The ethnonym ‘aba’, the name of one of *Töläs söök*s, is encounted in the Chinese sources dating since 603. The Shors are considered to be turkicized Ob-Ugrians: linguistic, ethnographic and anthropological research shows the presence of an Ob-Ugric substratum in this ethnic group. In the toponymy of Shoriya there are a lot of Ket names (the river names ending in *+zas/+sas*), standing for the fact that the region was earlier inhabited by the Kets.

As a separate nation, with a self-identity and national sentiment, the Shor nation formed within the Turkic-speaking population of this region during the last three centuries. The Shor ethnologist Valerij Kimeev delineates 3 periods of the ethnos history.

1. Since the beginning of the seventeenth until the beginning of the twentieth century, the formation of territorial ethnic groups of the Shors within the administrative ethnic territory (Russian *Kuzneckij uezd*).

2. In the 1926–1939’s, national and cultural consolidation in the framework of the autonomous national district (*Gorno-šorskij nacional’nyj rajon*). At that time, the processes of national development were very intensive. The most important factors that contributed to the consolidation of the Shor nation were the development of the literary language, school instruction in Shor and the spreading of literacy among the Shor population.

3. From the early 1940’s until very recently the Shor nation in the conditions of active spreading of the dominant Russian culture. Within these years, the Shors lost their literary language and they were at the brink of full assimilation.

At present, we witness an active growth of national sentiment and political activity of the Shors, their interest to the national culture and language, national and language revival (Nevskaya 1998).

5. Orthography

The first Shor alphabet had been worked out by the Altay missionaries in the middle of the nineteenth century. It was based on the Cyrillic alphabet (plus ӧ, ӱ, ң and і) and was very economic (only 26 characters) and scientifically well-grounded. The Mission published the first Shor ABC *Šorskij bukvar’ dlja inorodcev vostočnoj poloviny Kuzneckogo okruga (Šor kižileri balalarïn mičikke ürgetče)* in 1885, and two books of religious content: *Svjaščennaja istorija na šorskom narečii dlja inorodcev vostočnoj poloviny Kuzneckogo okruga* (Kazan 1883), and *Ukazanie puti v carstvie nebesnoe na šorskom narečii. Tegridiң čarïgïnga kirčeң čoldï ködüšče* (Kazan 1884).

At the time of the Soviet cultural revolution of 1927, the Shor alphabet was created anew on the base of the Cyrillic alphabet. Within 1929–1939, the inter-Turkic alphabet *janalif* based on Latin was used. From 1939, the Cyrillic script spread again. It had notorious characters rendering combinations of the consonant [y] and a vowel. They were used not only in Russian borrowings, but in native Shor words as well, which made morphemes’ identification more difficult and led to breaking one-to-one phoneme-grapheme correlations. The alphabet did not have characters for many specific Shor sounds.

The tragic events of 1937-45 have had a devastating effect on the national culture of the Shors. Beginning with 1942, when the last issue of the newspaper *Qyzyl Šor* (‘Red Shoriya’) in the Shor language was published and all the Shor schools closed, the language was no longer written and not taught at schools for almost half a century.

The revival of the Shor written language was based on the orthography developed by Dr. Čispijakov. It has got rid of the y-characters in native words and early Russian borrowings, fully assimilated in the language, several new characters were added. In 1990, the modern *Shor ABC* by Nadežda Kurpeshko was published. At present, Shor is taught at a number of schools in Mountainous Shoria, Shor language teachers are trained at the Kuzbass State Pedagogical Academy in Novokuzneck.

The modern Shor alphabet consists of the following characters: А а, Ӓ ӓ, Б б, В в, Г г, Ғ ғ, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, Й й, К к, Қ қ, Л л, М м, Н н, Ң ң, О о, Ӧ ӧ, П п, Р р, С с, Т т, У у, Ӱ ӱ, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ъ ъ, Ы ы, Ь ь, Э э, Ю ю, Я я

The characters Ё ё, Ф ф, Х х, Ц ц, Щ щ, Ъ ъ, Ь ь, Э э, Ю ю, Я я are used only in Russian borrowings into Shor.

6. Language

According to the Ethnologue website, the identifier of the Shor language in ISO 639-3 is cjs.

a. The Shor language and its place in the Turkic Languages

According to the classification of N.A. Baskakov, the Shor language belongs to the Khakas subgroup of the Uigur-Oghuz group of the East-Hunnic branch of the Turkic languages. According to the classification of Johannes Benzing, Shor belongs to the Aral-Sayan group of North Turkic alongside Khakas, Altay, Tuva. K. H. Menges distinguishes the Central-South-Siberian group (also called Abakan or Khakas), comprising Shor and Khakas with their dialects. In the classification of Claus Schönig, Siberian Turkic languages belong to the Border Turkic group forming an areal Northeast Turkic sub-group. Shor is further classified as an Altay-Sayan language alongside Altay varieties, Khakas, Tuvan and Yellow Uygur. All the classifications agree that Shor is close to Khakas, Altay and, to a lesser degree, to Tuvan.

b. Dialectology

Linguists distinguish two Shor dialects: the Mras dialect and the Kondum dialect, both of which have several territorial varieties. The main subdialects of the Kondum dialect are Lower Mras, Mundybaš (Kalar), Antropovo, Upper Kondum, Pyzas; the main subdialects of the Mras dialect are Lower Mras, Tom, Middle Mras, Kobyrza, Upper Mras, including Orton; at present, due to the mobility of the Shor population, blending of subdialects and leveling of dialectal distinctions are in progress.

In the thirties of the twentieth century, the Mras dialect was chosen as basic for establishing literary norms of Literary Shor. It was spoken by a numerous part of the population in the north of Shoriya, more economically and culturally developed, and by the major part of Shor intelligentsia. In late eighties, the situation was different: the north of Shoriya, the lower reaches of its major rivers - the Kondum and the Mras rivers, turned out to be a conglomeration of industrial centres - a large industrial megapolis, in which the Shors were a minority. Compact Shor population, which had preserved the language and the national culture, lived in the south, in the upper reaches of these rivers and spoke the Kondom dialect and the upper-Mras subdialects of the language. Nevertheless, the lower-Mras variety of the language was chosen again as the basic one; the reasons being, first, continuity of the literary tradition, second, that it preserved original, non-contracted, affix formatives of grammatical categories to a greater extent. However, some Kondum dialect forms were included alongside with Mras ones.

c. Phonology

Vocalism: The language has 8 short and 8 long vowel phonemes (a, o, ï, u, e, ö, i, ü). Long vowels are secondary ones; they are results of contractions in the course of consonant omittion in intervocalic positions. Positional lengthening of wide vowels in open non-final syllables before narrow vowels is observed: *qas* ‘goose’ – *qaazïm* ‘my goose’ – *qastaarïm* ‘my geese’. The positional vowel lengthening is not denoted in the Shor orthography. Shor has a palatal and labial vowel harmony. The palatal vowel harmony is not always observed in some subdialects of the Kondum dialect; the labial harmony is more characteristic of the Mras dialect. The vowel harmony is often not observed in recent borrowings, newly synthesized afiixes going back to separate words (e.g. the affix of the present tense *–(p)ča* is not harmonical, it goes back to the auxiliary verb *čat-* ‘lie, live’), in compound words, e.g. *akel-* ‘bring’ synthesized from *alïp kel-*. Shor has a combination of an aspiratory and tonal accent, the latter falls mostly on the last syllable.

Consonantism is characterized by full or partial progressive assimilation of suffix-initial consonants and by palatalization of the consonants *l*, *s*, *γ* and *k* in words with front vowels. These palatalized

Art exhibition of the Shor artist Ljubov' Arbachakova (second from the left), Shor women in national clothes. © shoriya.ngpi.rdtc.ru

variants are not denoted in the orthography. The voiced allophones [b, d, g/ġ, z, ž, ǰ] of the phonemes /p/, /t/, /k/, /s/, /š/, /č/ appear only intervocallically, and after sonorous consonants. The voiced allophone [ǰ] of the phoneme /č/ is denoted by the same character *Ч ч* as the voiceless allophone. In the other positions, voiceless allophones are used [p, t, k/q, s, š, č]. Thus, final voiceless consonants consequently get voiced in the intervocalic position: *paš* 'head' – *paažïm* 'my head'. Fortis consonants met after sonorous consonants are considered to be representatives of separate long consonantal phonemes (due to their length): /p:/, /t:/, /k:/, /s:/, /š:/, /č:/. The phoneme /k/ has four allophones: *k* and *g* are used in words with front vowels, *q* and *ġ* are used in combination with back vowels; all the four allophones are denoted by separate graphemes in the modern Shor orthography: *к*, *г*, *қ*, *ғ*. The language has 3 stops: /p/, /t/, /k/, two sibilants: /s/, /š/, and one affricate /č/. There are three nasal sonants *m*, *n*, *ŋ*; further sonorous consonants are *r*, *l*, *y*, *γ*. Lenision of intervocalic consonants is observed: *maġa – maγa* 'I:dat', *abam – aβam* 'my father'.

d. Morphology

Nominals are characterized by morphological categories of number, case, possessiveness, predication; verbs – by categories of mood, tense, person/number, modality, aspect, actionality, voice, negation. There is a well-developed system of infinite verbal forms: participles as polyfunctional forms combining the finite function with various infinite ones, converbs, and the infinitive *–(A)rGA*.

The structure of nominal and verbal wordforms can be described in terms of the grammar of order. The maximal nominal wordform consists of a lexical morpheme (left), an affix of plurality, a possessive affix, a case suffix (right):

$N_1 – pl_2 – poss_3 – case_4$

The marker of plurality is *–LAr*: *kebe-ler* 'boats', *qas-tar* 'geese', *qam-nar* 'shamans', *asqïr-lar* 'stallions'. The possessive affixes are: *-(I)m* (poss1sg), *-(I)ŋ* (poss2sg), *-(z)I(n)* (poss3sg), *-(X)BIs* (poss1pl), *-LArIŋ* (poss 2pl), *-LArI* (poss3pl).

The nominative case is unmarked; it is equal to the nominal stem. The genitive case marker is *–NIŋ*, e.g. *kebe-niŋ* 'boat's', *qas-tïŋ* 'goose's', *qam-nïŋ* 'shaman's', *asqïr-dïŋ* 'stallion's'. The date marker is *–GA*, the intervocalic *G* gets contracted: *kebe-ge* > *kebee* 'to the boat', *qas-qa* 'to the goose', *qam-ġa* 'to the shaman'. The accusative affix is *–NI*: *kebe-ni*, *qas-tï*, *qam-nï*, *asqïr-dï*. The locative case marker is *–DA*: *kebe-de*, *qas-ta*, *qam-da*, *asqïr-da*. The ablative case: *–DAŋ*: *kebe-deŋ*, *qas-taŋ*, *qam-naŋ*, *asqïr-*

Spring in Shoria
© shoriya.ngpi.rdtc.ru

daŋ. The instrumental / comitative / prolative case is *–BA*, it goes back to the postposition *BIlA* which is also still used: *kebe-be*, *qas-pa*, *qam-ma*, *asqïr-ba.* The lative suffix *–ča* is also in use: *sugča* 'along the river'. A new directive suffix is being formed in some subdialects from the postposition *saara* 'to, towards': *menzaa* 'to me'.

The most active adjective forming affix is *–LIG* meaning that the motivating stem is the possessed object: *pala-lïγ* 'with a child, having a child'. The antonymous semantics is expressed by a *compositum* with the nominal negation particle *čoq* going back to the existentional predicate 'there is no': *pala čoq* 'without a child'. Further adjective forming affixes are *–GI* (*qïš-qï* 'winterly') and *–DAGI* (*čer-deki* 'being on earth').

The cardinal numerals are: *pir*, *iygi*, *üš*, *tört*, *peš*, *altï*, *četti*, *segis*, *toġus*, *on* '1-10', *čegirbe*, *odus*, *qïrïq*, *eliγ*, *alton*, *četton*, *segizon*, *toġuson*, *čüs* '20-100'. The ordinal numerals are formed with *–InčI* (*pir-inči* 'first', *üž-ünči* 'third'), the distributive ones with *–DAŋ* (*peš-teŋ*), the collective ones with *–AlA* (*pež-ele*).

The personal pronouns are *men*, *sen*, *ol*, *pis*, *siler*, *ïlar*/*lar*. The demonstrative pronouns are *ol* 'that, a distant one', *tigi* 'that, a closer one', *po* 'this'. The oblique cases of the demonstrative pronouns *ol* and *po* are formed from the oblique stems *a* and *mï* (the latter in the Locative and Ablative cases).

The maximal finite verbal wordform consists of a lexical morpheme (representing an underived or a derived stem including analytical ones) (left), the affix of negation, a TAM (tense/aspect/mood) affix, person/number marker (right):

V_1- neg_2 - tam_3 - $person_4$

The affix of verbal negation is *–BA*: *par-ba* 'do not go', *ište-be* 'do not work', *qon-ma* 'do not stay for the night', *sat-pa* 'do not sell'.

The finite forms belong to the following moods: the Imperative, the Indicative, the Subjunctive, the Optative/Permissive, the Probabilative, and the Necessiative moods.

The imperative of the 2 person SG and PL is the stem of the verb: Par! 'Go!' The polite forms are *Parzaŋ*! 'Would you (2SG) go, please!' and *Parzaar*! 'Would you (2PL) go, please!'. In the upper-Mras and Upper-Komdum varieties, the 2 person PL is formed with the affix *–GIlA* omonymous with the deverbal affix forming distributive verbs: *Kes-kele!* 'Cut (you:PL)!' and *kes-kele* 'cut in many pieces'. The first person singular is *-AyIn* or *-Ay*: *Par-ayïn!* or *Par-ay!* 'Let me go!'. The 1 person PL distinguishes minimal inclusive (*-AAŋ* or, in dialects, *-AAK*) and augmented inclusive forms (*-AAŋnAr* or, in dialects, *-AAKtAr* respectively): *Par-aaŋ!* 'Let us go (you and me)!' and *Par-aaŋnar!* 'Let us go (you and me and the others)!'. The Imperative of the 3 person SG and PL are marked by *–SIn* and *–SInnAr* respectively: *Par-zïn!* 'Let him go!' and *Par-zïnnar!* 'Let them go!'.

The Indicative finite verb system includes numerous aspect-tense forms. We distinguish 1) finite verb forms proper; 2) participles used also as finite predicates.The former include the following forms: the Preterite marker *–D*: *par-d-ï* 'he has gone'; the Presence marker *-(p)ča* going back to the auxiliary verb construction *-(X)p+čad-ïr*: *par-ča* 'he goes/ he is going'; in dialects we also encounter *par-čïr* 'he goes' and *par-čad-ïm* 'I go'; the Indirective form expressing a cluster of evidential, admirative and meditative meanings *-(p)DIr*: *par-dïr* 'he is gone, obviously, as far as I can judge, according to someone's words, etc.', the indirective imperfect (intraterminal) form is *-(p)čattïr*: *par-čattïr* 'he is/was going, apparently'. Numerous prospective forms consisting of an auxiliary (existential or positional) verb and the infinitive *-(A)rGA* are still being formed; some of them get synthesized: *par-arġača-m* 'I am going to go'.

The latter consist of the following forms: the Future Tense marker *–(A)r*: *par-ar* ‘he will go’ that has developed on the basis of the all-Turkic aorist form expressing inraterminality with low focality; the remote past tense form *–GAn* that has developed from the perfect marker: *par-ġan* ‘he went’; the imperfective past tense *-(p)čatqan/-(p)čïtqan/-(p)čïġan/-cïn*: *kel-čatqan* ‘he was going (then)’; the prospective form denoting an action which is expected, but has not yet occurred (cunctative) *–GAlAK*: *par-ġalaq* ‘he is going to come, but has not come yet’; the habitual form expressing an action not localized on the time axis *–CAŋ* which is an intraterminal form of low focality tending to develop prospective functions: *par-čaŋ* ‘he used to go, he usually went, he goes’, he will go’.

In addition, the Shor verb has numerous analytical tense-aspect forms consisting of a participle of the lexical verb and various forms of the existential verb *pol-* ‘be’ allowing expressing different taxis meanings: *par-čaŋ pol-ġan* ‘he used to go (in the period of time preceeding the time of another action)’.

The Subjunctive Mood is expressed by the participle *–(A)r* of the lexical verb and the preterite of the existential verb *e-* ‘be’: *par-ar e-d-i* ‘he would have gone’.

The marker of the so-called Optative Mood is *–GAy*. It is an all-Turkic form which, in fact, does not express the optative semantics in Shor. It has rather a permissive semantics: *par-ġay* ‘OK, he may go’. The optative semantics is expressed by the so-called conditional form *–SA* used in the finite function: *par-za!* ‘Oh, if he would go! Let him go!’ Among further modal forms we should mention the Probabilitive Mood *–GAdIG* (also used as a participle): *par-ġadïġ* ‘perhaps, he will go’. Necessity and obligation are expressed by the predicate *kerek* ‘it is necessary’ in combination with the infinitive *-(A) rGA*, or, rarely, the participle *–(A)r*: *par-arġa/par-ar kerek* ‘it is necessary to go’.

The position of the TAM marker can be occupied by an infinite form marker: a converb, a participle or the infinitive; converbs and infinitives do not normally get person markers, except for the so-called conditional form; participles can get further morphology depending on their function:

1) V_1- (neg) – cv_2
2) V_1- neg_2 - $cond_3$ - $person_4$
3) V_1- neg_2 - inf_3
4) V_1- neg_2 - $prt_{3\ \text{(as a single attribute)}}$
5) V_1- neg_2 – prt_3-$(person)_{4\ \text{(as the head of a relative clause)}}$
6) V_1- neg_2 - prt_3 – $person_4$-$case_{5\ \text{(as the head of an actant clause)}}$
7) V_1- neg_2 - prt_3 – (person)-$case_4$ (pstp) $_{\text{(as the head of a adverbial clause)}}$

The converb forms are the followings:

-(X)p (with an extremely general semantics of a relation to the main verb);

-A (an intraterminal form);

-BAAn (the negative counterpart of the former ones);

-(X)p-(X)p (expressing a durative or iterative accompanying action);

-A-A (expressing the manner in which the main action is performed);

-AlA (expressing an action which happens immediately before the main one);

-(X)p-čadïp (expressing a focal intraterminality, the progressive action is simultaneous with the main one);

-GAnče (with a cluster of very different functions: the temporal, quantitative, or qualitative limit, manner and preference of its action to the main one);

-BAAnče (expresses only the temporal limit for the main action), etc.

Quite a number of participles in adverbial clauses also tend to develop into secondary converbs getting a case marker and/or a postposition, e.g.: *-GAnDA*, *GAnnAŋ ala*, *GAnnAŋ aara*, etc.

The conditional form *–SA* is mostly used as the predicate in conditional clauses; in combination with the particle *DA* it is the main way to express concessive semantics. It gets personal marking of the “finite type” with a null marking in the third person SG.

The form *–ArGA* functions as the infinite in the Shor language; it has practically all the functions of a typical infinitive, similarly to those of the Russian infinitive.

The Shor participles are: the perfect participle *–GAn*, the imperfective *–(p)čatqan*, the Future form *–Ar*, the habitual *-CAŋ*, the cunctative *–GAlAK*, the probability form *–GAdIG*. Used in actant and adverb clauses, the participles get possessive markers referring to their agents; in adverb clauses these markers are often omitted.

Semantic and grammar data

The Noun: a well-developed network of spatial cases, which is presently enriched in the result of the synthesis of postpositions, the presence of prolative and directive cases in addition to common Turkic locative, ablative and dative ones.

The Verb: the expression of actionality, modal and aspect/tense meanings primarily by analytical verbal constructions with postverbs, the presence of categorical markers of indirectivity.

Syntactic data

The language belongs to the nominative type, the unmarked word order in the sentence is SOV: "subject-object-predicate", with subordinate syntactic members (predicative and non-predicative) preceding their "hosts". Syntactic relations between situations are mostly expressed by "synthetic" complex sentences with the finite verbs in the main clause and infinite forms of the verb in subordinate clauses.

e. Lexicology and Sociolinguistic Aspect

The Shor language has a rich native vocabulary denoting various nature phenomena: weather, flora, fauna and, especially, hunting. There are numerous borrowed words from Mongolian and more recently from Russian. Speakers of the Mras dialect have had frequent contacts with the Khakass, Kondum speakers with the Altais. In prehistoric periods, the Shor language had contacts with Ket and Ob-Ugric languages; in the early ancient Turkic period with Iranian languages.

F. An original sample text in the Shor language and its translation to English

An extract from the epos "Qazyr Too"

Amdïγï töldüŋ alïnda polča, Purunγu töldüŋ soonda polča. Čer püderde, Čer-suγ qabïžarda polčattïr.	This happened before the present generation, This happened after the earlier generations. It was the time when the earth was created, And the earth and the water struggled against each other.
Qalaqpa čer pölüžüp, Qamïšpa suγ pölüščiγan temner polča. Kögeriškelip kök öleŋ ösken tem poltur.	It was the time when the earth was divided by solid soil, and the water was divided by reeds. It was the time when green grass grew and (the earth) got greener and greener
Altïn pürlüg aq qazïŋ paštarïnda,	It was the time when on the top of a white birch with golden leaves,
Qïrïq qušqa qaγïšqan tem poltur. Kök öleŋ paštarïnda kök torčuqtar	Forty birds were singing. It was the time when on the tops of the green grass
Kögleščitkan tem poltur. Alton ašqïmnïγ Qazïr tayγa turča.	blue nachtigals were singing. There was Qazyr-taiga with sixty mountain passes.
Qazïr tayγanï töstepkel, Qara talay aq tüšken poltur. Arγa-ulus orta tušta čat tüšpartïr. Qara talaydïŋ qažï čerde Ayγa-künge sustaγanče, altïn örge turča.	Along the footstep of the Qazyr-taiga there was a black sea. All the people were living in the middle. On the shore of the black sea, shining in the (light of) the Moon and the Sun, there was a golden palace.

Altïn örgeniŋ alïnda At qodurbas altïn šarčïn tözünde	In front of the golden palace, at the binding post for horses that no horse could pull out (of the earth),
Adazï-pariy üš qulaqtïγ Qazïr por at paγlal partïr. Üš qulaqtïγ qazïr por at po qara čerdi Üš tam čer altïnγa padïra paskel, Qara palčaqtï šïγara paskel, tursalγan poltur.	there was a beautiful grey Qazyr horse having three ears. The beautiful grey Qazyr horse having three ears was tramping the earth and spreading (it) around, (so that) it sank into (the Earth) till the third layer.
İygi qaraγïnnïŋ odïnγa Kök öleŋ tazïla tooza, Qara köyüšbodurča. İygi tanazïnnaŋ ïš pïžïlaškel, Eede turubodurγan poltur.	The fire of its eyes was burning the green grass till its roots. Steam was streaming out of its (horse's) nostrils – so was it standing (there).

Sources

Babuškin, G. F. & Donidze, G. I. (1966). Šorskij jazyk. In: *Jazyki narodov SSSR*. *Tjurkskie jazyki*. Volume II. Moskva.

Borodkina I. P. (1977). Sostav glasnyx fonem v mrasskom dialekte šorskogo jazyka. In: *Jazyki narodov Sibiri*. Kemerovo,. - s. 11 - 34.

Čispijakov, E. F. (1992). *Grafika i orfografija šorskogo jazyka: učebnoe posobie dlja studentov i prepodavatelej*. Kemerovo: Kemerovskoe knižnoe izdatel'stvo.

Čispijakov, E. F. (1992). *Učebnik šorskogo jazyka: posobie dlja prepodavatelej i studentov*. Kemerovo: Kemerovskoe knižnoe izdatel'stvo.

Čispijakova, F. G. & Šavlova, N. V. (1992). *Učebnoe posobie po fonetike šorskogo jazyka*. Novokuzneck,.

Čispijakova, F. G. (1991). *Učebnoe posobie po dialectologii šorskogo jazyka.* Novokuzneck.

Dyrenkova, N. P. (1941). *Grammatika šorskogo jazyka*. Moskva-Leningrad.

Esipova, A. V. (1993). *Opredelitel'naja funkcija pričastij v šorskom jazyke*. Novosibirsk: Izdatel'stvo NGU,.

Kurpeško, N. N. & Širobokova, N. N. (1991). *Biverbal'nye konstrukcii s glagolami bytija -p čat, -p odur, -p čör v šorskom jazyke*. Kemerovo.

Kurpeško-Tannagaševa, N. N. & Apon'kin, F. Y. (1993). *Šor - qazaq pasoq qazaq - šor ürgedig söstük*. Kemerovo: Kemerovskoe knižnoe izdatel'stvo.

Nevskaya, I. A. (1993). *Formy deepričastnogo tipa v šorskom jazyke*. Novosibirsk: Izdatel'stvo NGU.

Nevskaya, I. A. (1998). The revival of literary Shor. In: *Turkic Languages*. Volume 2. N. 2. Wiesbaden:Harrassowitz. 253-270.

Pospelova, N. B. (1977). Sostav soglasnyx fonem v šorskom jazyke. In: *Jazyki narodov Sibiri*. Kemerovo. s. 11 - 34.

Pritsak, O. (1959). Das Schorische. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. T.1. Wiesbaden. 630.

Radloff, W. (1866). *Die Sprachen der turkischen Stämme.* Theil 1: Die Dialekte des eigentlichen Altaj: der Altajer u. Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen. St.-Pbg. 334-423.

Radloff, W. (1866). *Obrazcy narodnoj literatury tjurkskix plemen.*

Radloff, W. (1888-1911). *Opyt slovarja tjurkskix narečij.*

Šencova, I. V. (1988). *Vyraženie vidovyx značenij glagola v šorskom jazyke*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskix nauk. Alma-Ata.

Sudačakov, M. L., Čul'žanov, G. D. & Kostočakov, G. V. (1992). *Šorsko-russkij slovar'.* Novokuzneck.

Verbickij, V. (1887). *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*. Kazan.

Internet resources

http://shoriya.ngpi.rdtc.ru/

http://www.eki.ee/books/redbook/shors.shtml/

http://lingsib.iea.ras.ru/en/

http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=cjs

http://www.severcom.ru/nations/item41.html

BARABIAN TATARS AND THEIR LANGUAGE

Tatiana Ryzhikova

Barabian women in traditional clothes
© Hisamov Oleg

1. Baraba Tatars ethnonyms

The Baraba Tatars (Barabas, Barabians) are an indigenous Turkic people living in the Novosibirsk region.

The main place, where the Barabians are living in is the Baraba steppe (or the Barabinsk steppe), situated in the western part of the Novosibirsk region. Before Revolution of 1917, the Barabian Turks were considered an independent ethnos and they did not join other groups of the Siberian Tatars (Seleznyev 1991: 1). Nowadays the Barabas are a part of a large Siberian-Tatar ethnos. For a long time the Siberian Tatars were believed to be an integrated part of a united Tatar nation. Recently self-identification and self-consciousness of the Siberian Tatars have grown and at the beginning of the 1990's they were pronounced as being an independent ethnos and they were registered in the Register of Peoples of the Russian Federation (Problemy lingvoistorii. . . 1995: 4; Leonova 2000: 16).

The origin of the ethnic name 'baraba' is still highly argued. In 1890, E. S. Filimonov wrote down a legend in the Baraba steppe according to which in a 'midday land' there lived an old man called Baram. Once he dreamt one of their Gods who told him to go to a 'midnight land'. They collected all their belongings, and together with their relatives and workers, they headed to the 'midnight land'. They settled down between the Irtysh and the Ob rivers, between the Vasyugan swamp and the Abyshkan Lake. Before his death, Baram divided his land into 11 parts and gave them to his sons. In the memory of their father, the sons named that land Barama or Baraba (Filimonov 1890: 42).

Another local legend belongs to the later period and tells that once upon a time, there was an independent Barabian land but then the Siberian tsar conquered its western part, and the Kalmyk taishi (leader) took the eastern part. In both empires, the Baraba was the most distant and far-away ulus (settlement) that is why the Isker (Siberian) Tatars and Kalmyks named it Baraba, meaning 'Stop, do not go there!' (the legend was recorded by the regional ethnographers from the Chany High school and published by P. M. Ponomarenko in the newspaper 'Leninets', 21 August, 1966).

One more legend written down by the Chany regional ethnographers says that when Kuchum-Khan escaped from Yermak, Bulyan-bey gave him a shelter. Kuchum gathered all his subjects and asked them for help, as he was in war against the Russian tsar, or he had to move away from here and to become dependent on Bukhara. However, the local Tatars did not want to follow him and answered 'Baratar, baraman!' ('Go, we will come!'). Being afraid of his subjects' betrayal, Kuchum tried to persuade them to join him, but they shouted louder 'Barama(n), barama(n)!' ('We will come, we will come!'). Since

Old Barabian women
© Hisamov Oleg

that time, the local Tatars are named Barama or Baraba, consequently the whole land was referred to as Baraba.

K. A. Nechayev gives a more scientific explanation of the ethnonim Baraba: 'Baraba – the word *bar* in the Tatar, Bashkir, Tadjik languages means 'be, exist, and have' and *ab* in the Persian means 'water'. Some scientists investigating the Baraba steppe and its inhabitants agree with it. When we translate the word Baraba it means water – high-water' (Nechayev 1964: 65).

The latter hypothesis correlates to M. Fasmer's dictionary entry, according to which *bara* in different languages means 'swamp', 'pool', and other different notions connected with water (Fasmer 1964: 122). There are historical evidences that in old times the Barabians used to settle separately along the riverbanks and near the lakes. Generally, on the Baraba steppe territory there are several thousands of water basins. Thus, the 'aqueous' component of the ethnonim seems to be the most probable.

2. Religion and culture

As opposed to the majority of the Turkic peoples of the West Siberian Plain, the Baraba Tatars were shamanists until the beginning of the 18th century and only in the first half of the 18th century, the Sunni Islam began spreading among them. The result was a deep syncretism of the Barabians' religious beliefs, where the Islamic and non-Islamic elements combine in their ideology (Seleznyev 1994).

For quite a long time the Baraba Tatars preserved their pagan beliefs, they worshipped trees – birch, pine. Beside paganism, beliefs and legends about 'dolls' were widely spread among the Barabians in the pre-Islamic period. L. V. Dmitriyeva writes that the dolls were deities worshipped and given sacrifices to (usually animals). The dolls were dressed into bright rags and put into the corner. If cattle or poultry were killed, the dolls were sprinkled with blood; otherwise, they could come at night and strangle their owners. Sometimes special boxes were made where the dolls were put and taken away into a street or a field and placed into a specially dug whole (Dmitriyeva 1981: 15).

During the massive migration of the Volga Tatars (from the 17th – to the end of the 19th, and in the middle of the 20th centuries) the Islam started penetrating into the Baraba steppe. Religion elevated the Baraba Tatars' social status and in time, all of them became Muslims. Every village has its own Mullah. Rites are performed in the Muslim traditions.

Recent investigations done by the Omsk historians and ethnographers prove that in spite of the Barabians' Islamic belief they still preserve their pagan beliefs. These beliefs are realized in a developed cult of master-spirits (iyase, chalu, eteney), peculiar last office and celebrity rituals, in graves. There are numerous stories of spirits – masters of house, of yard-buildings, of roads, of water basins, of forests, of fields such as *Uy iyase* (housemaster), *Mal iyase*, *Yurt iyase*, *Kura iyase* (yard/cattlemaster), *Sange babaj* (enclosure, cows master (old man)), *Otnyniyase* /*Pilal babaj* (horses master, old man), *Chaban kucha*, *Chaban babaj* (sheep master (old man)), *Munchaiyase* (bath house master), *Su iyase*, *Su Anasy* (water master, water mistress, mother), *Urmaniyase*, *Pilyak iyase* (forest master), *Yalaniyase* (field master), *Khazyr-Ilyas* (master/masters of way). Together with the master-spirits, there exist evil spirits, *shaitan* – Satan, Devil in particular (Korusenko, Diyanova 2011: 187). To protect oneself from their bad influence it is necessary to read prayers.

The Barabian folk art is a mixed patchwork because it is enriched with the borrowings from other ethnic folklores especially from the Volga-Ural Tatars and the Russians. The Kazan Tatars played the most prominent role in this process.

The heroic epos is highly popular in the Baraba-Tatars' folklore: the heroic theme actively functions in myths, legends, historical novels, songs, and athletic fairy-tales. There is an abundance of fairy-tale

subjects: enchanting and magic fairy-tales prevail. The canvas is limited by marriage, good and evil fighting, travelling, etc. There are tales about animals with common animalistic and totemic traits. As for domestic fairy-tales, they are scarcer. The local peculiarities of the folk heritage are in the names of heroes, regional place names, and local events. The specific feature of the Baraba folklore is also a great amount of historical, ethno genetic tales and legends. The topics include legends and tales about folk heroes, legends about foundation of the Barabian settlements, legends about the migration processes. There is a huge layer of legends about pre-Islamic beliefs of the Baraba Tatars. Hunting stories, ballades, fables shedding light on some traditions and rituals of the past are joined together. Historical songs are interesting by their content and composition. In the Baraba-Tatars folklore there exists a classical sample of baits (folk songs): Sak and Sok birds bait, as well as bait describing the past events, e. g. the Russian-Japanese War, the World War I and so on (Lukmanova 2009: 10).

Old Barabian men
© Hisamov Oleg

In the Baraba folklore there function small genres such as proverbs, sayings, riddles. In childlore (folklore of children) there are distinguished such genres as riddles, rhymes, counting-out. The lyrics are also observed here. The most popular are the love songs, short songs (*kyska erlar*) and chastushkas (*takmaklar*). They differ in their content and information. There are also typical samples of weeping or wailing (*sygyt*) genre: belonging to these are wedding, funeral and recruiting wailings (Lukmanova 2009: 11).

The preservation of the Baraba Tatars' cultural heritage is greatly promoted by the Cultural Public Tatar Centers as well as by local (village) folk collectives and groups (see, e.g., social group 'Paraba Tatarlary' http://vk. com/club32266496).

3. Geography and population

There are no accurate data concerning the Baraba Tatars' genesis. The archeological investigations proved that life had existed on the Barabians' territory since the Upper Paleolithic until now. Starting from the Bronze Age the region's culture has been related with the Samoyedic and Ugrian ethnic components. However, the Turkic peoples' moving up to the North during the formation of the first states had resulted in either a partial change of the Ugrian and Samoyedic ethnos into the Turkic, or their crossbreeding followed by their change into the Turkic ethnos (Valeyev, Tomilov 1996: 20).

Since the 7th century, the first Turks penetrated the Baraba steppe from the North Altai (Molodin, Sobolev, Solovyev 1990). Later the Kimaks (Kimeks) – bearers of the Srostki culture – played an important role in their change into the Baraba steppe population. All those facts led to the foundation of the Baraba Tatars during the 16th century. There are several Barabian archeological monuments dated back to the 14th century, and to the beginning of the 17th century (Valeyev, Tomilov 1996: 21).

Prevailing among the Barabians is a heterogeneous Ural (of the 2nd order) race or, according to another classification, an Ob-Irtysh type of the Western-Siberian race. Paleo-anthropological materials as well as conservative dermatoglyphical and dental features allow scientists to underline the Caucasoid race tendency among the Baraba Tatars (Seleznyev1994).

The Barabians are mainly formed by two components: the first is the West-Siberian substrate population belonging to the Ural ethnic-linguistic unity, the second formed around the 8th century A. D., when the mass migrations began from the South (from the Sayan-Altai territory). Those groups of migrants were generally Turkic peoples, but also they seemed to include Southern-Samoyedic, Yenisseyan and Mongol elements (Seleznyev 1994). Thus, from the ancient aboriginal population of the West-Siberia (genetically related with modern Ugrian peoples) influenced by the Central-Asian groups,

Barabian girls in national dress
© Администрация Барабинского района

a new anthropological ethnic entity of indigenous West-Siberian steppe population – the Turkic Siberian Tatars – were gradually formed (Naumova 2008; Pilipenko 2010).

In the 14th-16th centuries the main groups of the Siberian Tatars were formed. When in the neighborhood – from Tyva up to Tyumen – there were not only civilized centers, but the earliest states (Zunghar, Ishim, Tyumen, later Siberian Khanate), the buffer zone of the contemporary Novosibirsk region was of no use to anybody. For many centuries, the Barabians were the only ones who lived in the area. Only in 1563, when Bukhara Khan Kuchum came to power, the Baraba steppe was conquered by the Siberian Khanate and the locals had to pay yasak (taxes) (Istoriya Sibiri 1968).

Thus, the indigenous people whose descendants still have been living on this territory are considered to be the Barabian Tatars – one of the three groups of the Siberian Tatars. Their ancestors had come here before our era during the Bronze Age (though undergone long period of mixing under influence of diverse cultural, ethnic, anthropological and other components).

In the 14th century, the territory of the Baraba Tatars spread from southern borders of Vasyugan lowlands in the north, where their neighbors were the Selkups and the Khantys, up to the Kulunda steppe in the south. In the west, the Barabian lands bordered the Tara Tatars' lands and in the east they occupied the region near the Ubinskoye lake where in the upper flow of the Om river they seemed to contact the Chats. In the 14th century, the Baraba Tatars lived in small faraway settlements, even though they had some fortresses, e. g. near the lakes Chany and Yarkul, along the Om River. Several names of such fortresses have preserved until today: Ton-Tura, Tunus, etc. (Valeyev, Tomilov 1996: 13).

Of special interest are ethnographic records of Daniel Gottlieb Messerschmidt who travelled in the area during 1721: 'Yurts or villages of the Baraba Tatars do not have permanent names, but rather are named after the eldest, the richest and the most eminent man. When he dies and does not have any male heir, the village or yurt gets a new name' (Messerschmidt 2003).

Nowadays, main settlements of the Baraba Tatars are located in the Barabinsk, Vengerovo, Ust-Tara, Chany, Kuybyshev, Kargat, Ubinskoye, Kyshtovka, Severny districts of the Novosibirsk region.

As regarding the Barabians' number, it is unknown. In the Russian Census of 1897 and the Soviet Union Census of 1926 the Baraba Tatars were registered as a separate ethnic group. Their number was 4433 people in 1897 and 7528 inhabitants in 1926. In all the following censuses the Barabians were included into other groups of the Tatar communities, thus, their number can be estimated only

A Baraba Tatar boy
© Extracted from (Interv'yu zhitelya sela Baraba, Sergeya Mayasina)

approximately. In the beginning of the 1970's, there lived about 8,4 thousands Tatars in the Barabian settlements, but this number included the descendants of the Volga-Ural Tatars who might be up to 20% of the whole population (Seleznyev 1994).

According to the Russian Census of 2002, the amount of the Tatars (all ethnic groups – Siberian, Kazan, etc.) in the Novosibirsk region was of 27,874 people. To estimate the number of the Barabian Tatars seems to be quite difficult because they are not registered as a separate ethnic group. The researchers agree that their number may be approximately of 7–8 thousand people (Abakirov 2012).

Among the Baraba Tatars there is in use a specific ethno-social institution known as 'tugum', which represents a union of several relative families (Kuleshova1996).

4. Historical background

The ethnic history of the Siberian Tatars is divided into two periods: pre-national (the 15th-17th centuries) and national (the 18th-20th centuries). The formation of the Siberian-Tatar union (the 15th-16th centuries) was within the Tyumen Khanate (the 15th century), then in the Tatar (Taibugid) princedom (the end of the 16th century – 1563), later during the Siberian Khanate (1563-1598).

After the 18th century, the Turks and Mongols used to migrate to the Baraba region from the eastern part of the Golden Horde, which is referred to in the Russian chronicles as the Blue Horde. Alexander Adamov claims that when the Golden Horde was established, the cultural change did not occur in the Novosibirsk Ob-river region. To put it another way, there were no foreigners; the local leaders hold the power. 'Those events seem to have been the latest stage of the ethno genesis, which ended with the formation of the Sibir Khanate. Thus, in the forest-steppe region appeared a new ethnic group – the Baraba Tatars, which was the result of the cultural and ethnic convergence of the Turkic and Ugrian peoples with the southern component prevailing' (Molodin 2011: 213).

In the end of the 16th – beginning of the 17th centuries the Siberian Tatars were divided into two groups – 'serving' and 'paying yasak'. According to Iskhakov's data, the serving Tatars were about 20% of the population, and the rest paid yasak (tribute). The serving Tatars lived in uluses whereas those paying yasak lived in volosts; their life style also differed: nomadic and settled groups. The ethnic outlook was different as well. The Tatars paying yasak were of earlier Turkic population and the Turkizied Ugrian component, who in the medieval time might have been called 'Yshtyak' or 'Sypyr' (derived from 'Savir').

The serving Siberian Tatars had clannish division. Of special interest is a legend written by Katanov, which tell us about the Khan Kuchum's army, which was made up of four detachments: 'Kordak', 'Turaly', 'Ayaly' and 'Baraba'. There was the fifth group, the 'Sarty' group who came with the Khan Kuchum, and they settled in the capital district, in the town Isker. Thus, we are speaking about four-part division having the fifth group in the center; it resembles the system of 'yurts' (princedoms). As a hypothesis, it is possible to assume, that in the Sibir Khanate the serving Tatars were of the Golden Horde-Tatar origin (more precisely – of the Sheibanid-Tatar).

In spite of different ethnic origin of feudal and yasak paying Siberian Tatars, the ethnic-political union formed within the Tyumen and Sibir Khanates was rather consolidated. The Russian sources of the 16th century persistently called it 'the Siberian land', 'the Siberian country', 'the Siberian tsardom', etc. It is interesting that the whole name has its origin in the capital city 'Sibir' (in Tatar – Isker) situated on the Irtysh River (Sibirskiye tatary 2002:8–11).

Though paying yasak to the Siberian Khanate in the second half of the 16th century the Baraba Tatars were relatively autonomous and had some sort of partnership with other Tatars. Kuchum's deputy in the Baraba steppe was Buyan-biy whose residence was in Ton-Tura (Kul'turnoye nasledstvo NSO).

After voivode Voyeykov's campaign, the Barabian and Chat Tatars officially became Russian citizens, and their position became worse. From 1595 until 1624, the Tatars of all Barabian districts had to pay yasak. But at that time the population of the Barabian steppe had already paid yasak to the White Kalmyks (who can also be considered the indigenous inhabitants of the area) – to the Teleut Khanate whose borders stretched along the southern side of the Chany lake, along riverbanks of Karasuk and Chulym.

Such dual citizenship along with the military raids into the Baraba steppe up to Tara, Tobol and Tyumen lasted until the end of the 17th century and even later. Travelling here in 1721 Daniel Messerschmidt wrote that 'yasak, which the Barabians had to pay to the Russian tsar and to Kalmyk Khan-Taishi included 3 red foxes to the tsar from every person and 2 foxes for Khan-Taishi' (Messerschmidt2003). Moskoviya colonized Tomsk, Yenisseyan and Kuznetsk lands and moved to Zabaikalye. Colonization seized Taiga, forest-Tundra, Tundra without the steppe, and agricultural soils of the contemporary Novosibirsk region and other Southern regions remained free from Russian occupation because of permanent military threat.

For a long time the Kazaks, Strelets and sparse Russian administration were the only Russian inhabitants of Siberia. According to the Embassy records, in Priobye at the end of the 17th century there were 94 'fortresses' (called small towns), and their population had to pay fur yasak. In the 16th and the 17th centuries, the indigenous Baraba people was prevailing over the Russians. The complex colonization of the southeastern part of the Baraba steppe and the northern part of the Kulunda steppe started only in the beginning of the 18th century, after the Teleuts' withdrawal. The locals quickly borrowed the elements of the Russian agricultural tradition, cattle breeding was developing, property inequality was increasing, and assimilation process was going on. Dissidents (Raskolniks) had to hide and the penalized peasants were sent here. The Baraba plain colonization was promoted by building the Moscow-Irkutsk road (Golodyayev 2012).

Until the end of the 20th century, the Siberian Tatars were prevailing in the Baraba settlements. The massive flow of the Volga-Ural Tatars into the Baraba steppe started in the first quarter of the 20th century. The main reasons of their flow were of social-economic character: famine in Povolzhye in 1920s, Stolypin's agricultural reform, lack of land in Povolzhye. In addition, they were sent here as convicts. All these factors resulted in radical changes in ratio of the indigenous Baraba Tatars and Volga-Ural Tatars (Abakirov 2012; Valeyev 1993: 37, 39).

The traditional agriculture of the Baraba Tatars represented a complex synthesis of hunting-gathering activities and fishing, cattle breeding and farming.

In the second part of the 19th and in the first half of the 20th centuries the gathering activities continued to play an important role in the Baraba-Tatar economy. For fishing, they used traditional tools, and they killed wild animals and birds both actively and passively. Cattle breeding had a complicated structure including three main directions: horse breeding, cattle breeding and poultry raising. By the end

Barabian girls
© Ramiya Galeyeva

Barabian dancing queen
© Администрация Барабинского района

of the 19th century, the major part of horses and cattle was concentrated within a few farms, proving an economic inequality of the Barabians (Myagkov 2009).

During the second part of the 19th – the beginning of the 20th centuries, crop farming started playing an important role in the Barabian economy. The Barabians mainly grew rye, wheat, and oats. Gardening was at rather low level.

One of the main characteristics of the Baraba agricultural complex was its flexibility and dynamics. The correlation of different agricultural trends varied from one group of the Baraba Tatars to another and depended on particular environmental conditions. Fishery was very important for people due to the abundance of lakes and streams on the Baraba steppe territory. As there were many forests in the north of the region, hunting and gathering played a crucial role among the northern Barabians, while the occupation decreased in the south of the region. The dynamics of the Barabian economy also realized in the 'summer' and 'winter' activities (during 'summer' period fishing was the main occupation, while in 'winter' time hunting increased) (Myagkov 2009).

During the second half of the 19th – the first half of the 20th centuries the changes were going on within the traditional agricultural complex of the Baraba Tatars. Generally, decreased hunting-gathering activities and developed industrial branches of the economy characterize it. The reasons were both of natural and social character. Decreased hunting-gathering activities resulted from depletion of the Baraba steppe natural resources caused by dried water reservoirs and deforestation due to grass burning and forest cutting. One more factor of the Baraba steppe' faun decrease was the massive people migration from the European part of Russia into the Baraba plain, and the result was a growth of people occupied in hunting and fishing. Deforestation and lakes, swamps and streams disappearance called forth increase of lands suitable for haymaking and crops growing (Myagkov2009).

The Baraba-Tatars' ethno-cultural contacts with the Russians and the Volga-Ural Tatars also determined the dynamic development of the Barabian economic complex. Commodity-money relations stimulated those industrial branches that were economically profitable. Structural changes were also caused by the market re-orientation, increasing cattle breeding and wheat production.

In the 1930's, the traditional economy of the Baraba Tatars was substituted by a new 'national' economy, which main principles were based on political administration not on logical development of the Barabian economy. Thus, the economic structure changed: the main branches became cattle breeding and crops growing while hunting-gathering activities drastically decreased. Some Barabians became collective farmers, others – professional hunters and anglers.

To sum up, the traditional agricultural complex of the Baraba Tatars agreed with the environmental conditions of the Baraba steppe and it was an effective tool for the aboriginal people to adapt to. The changes in the Barabian economic activities followed the environmental changes. The effectiveness of such activities allows us to use their experience in traditional nature management for ecological development of forest-steppe area of West Siberia (Myagkov 2009).

Barabian girls on a fest
© Ramiya Galeyeva

5. Orthography

The Baraba Tatars do not have their own alphabet, as they do not have tradition in writing. To write down the oral speech, they use the alphabet of the Literary Tatar language.

6. Language

a. Baraba-Tatars and the Turkic languages

The language of the Baraba-Tatars belongs to the group of the Southern-Siberian Turkic languages. The study of the Siberia Turkic peoples' languages attract more and more researchers' attention every year, because many languages and dialects are under the threat of extinction. Contemporary methods of research and modern equipment make the work of linguists easier. There are still many languages' aspects left without being investigated and described. I. Strahlenberg, G. F. Miller, I. G. Georgi and P. S. Pallas issued the first records about the 'alien races' living in Siberia, and their works had a descriptive character. In the manuscripts, the authors paid more attention to the aboriginal way of life, rather than to the linguistic aspects.

V. V. Radloff laid the foundations of the scientific study of the Turkic languages, including the Siberian Tatars' dialects. He published several monographs on grammar, vocabulary and phonetics of the Turkic languages of the Siberian region (Radloff 1882; Radloff 1866). In his works, V. V. Radloff tried to classify the languages and he made a great contribution to their typological study.

After V. V. Radloff, the researches about the Siberian Tatars dialects stopped for a long time. The next period of an intense study of the Siberian Turkic languages started during the Soviet time with Kazan and Siberian researchers, V. A. Bogoroditskiy, L. Z. Zalyay, S. M. Iskhakova, A. P. Dulzon, M. A. Abdrakhmanov, G. H. Akhatov. In the 1950's, L. G. Tumasheva continued the studies and she made a significant contribution to preserving the Siberian-Tatars languages (Tumasheva 1968; 1969; 1977; 1989).

L. V. Dmitrieva also contributed to the study of the Baraba-Tatars language. Of special value are her folkloric texts, which were collected during numerous expeditions to the Barabians settlements her phonetic, lexical and grammatical references are very important as well (Dmitrieva 1966; 1981; 1997).

H. H. Salimov (1984: 11-16) did research on the vocal system of Baraba-Tatar by experimental-phonetic methods, but unfortunately, his work was not completed.

T. R. Ryzhikova (2005) studied the Barabian consonant system by the means of experimental phonetics, and she distinguished main constitutive-differential features structuring the system.

As regarding the place occupied by the Baraba-Tatars language in the typological classifications of the Turkic languages, it is still not quite clear and there is no single opinion among the linguists about it.

V. V. Radloff was the first who started the study of classification of the Siberian languages. He based his classification mainly on the *territorial* characteristics. Baraba-Tatar along with the languages of the Altai, Ob, Yenisei Turks and the Chulym Tatars, as well as the Shors, Khakas, Tuvans, Karagass, was included into the eastern group; dialects of the Western Siberian Tatars, the Tatar language and some others were referred to the western group (Radloff 1882: 280-281). In his IV volume of 'Proben der Volkslitteratur der Turkischen Stamme Südsibirien', V. V. Radloff divided all the materials on the Siberian Tatars language into four groups: 'Baraba' and 'Tarlyk, Tobollyk, Tyumennlyk', pointing to a specified position of the first group. It was the pioneer classification of the Siberian Tatars into Baraba, Tara, Tobol and Tyumen, and it occupied the leading position in the scientific literature (Tumasheva 1968).

V. A. Bogoroditskiy following V. V. Radloff worked out his classification based on the *geographical* feature, i. e. based on Turkic peoples' settlements, and he joined all the Siberian Tatars' dialects into a separate Western-Siberian group (Bogoroditskiy 1953: 9-16).

Baraba Tatar village © Extracted from (Interv'yu zhitelya sela Baraba, Sergeya Mayasina)

The classification of the Turkic languages proposed by F. E. Korsch was based on establishing *specific phonetic and morphological* characteristics and only then taking into consideration the territorial characteristics of the languages granted that their features complex was within their particular geographic area. His successors – A. N. Samoylovich and I. A. Batmanov – made his classification more complicated and introduced a number of additional phonetic traits. According to such trait (interchanging *ch ~sh, ch ~ts*), the languages of Tobol and Baraba Tatars were referred to the group of 'ts-languages' together with the Proto-Bashkir language (in modern Bashkir there is used -s instead of -ts) (Zhirmunskiy 1976: 612).

M. Ryasyanen and G. Ramsted divided the Turkic languages into six main groups based on a *specific phonetic* or *morphological* feature. The so-called j-languages: the language of the Baraba steppe, the Northern Altai languages (Qumandy, Lebed, Tuba), and the Altai languages ('Altai Kalmyks', their modern names are the Altai people, the Teleuts, the Telyes) were included into the B group – Northeastern (Northern by Rumsted) (Ryasenen 1955: 28).

N. A. Baskakov applied the *comparative-historical* classification principle according to which the Barabian language belongs to the Kipchak-Bulgar sub-group of the Kipchak group of the West-Khunnu (Xiongnu) branch of the Turkic languages together with other Siberian-Tatar languages and the Volga Tatars languages (Baskakov 1960: 159).

Z. Ya. Boyarshinova believes that the Tobol and Baraba Tatars, judging by their language, belong to the Kipchak group of the Turkic languages (Boyarshinova 1960: 75). A. M. Scherbak in his 'Introduction to the Comparative Study of the Turkic Languages' (1994) expresses the same opinion and refers the language of the Baraba Tatars – together with Bashkir, Kazakh, Karaim, Karay-Balkar, Kyrgyz, Kumyk, Nogay, Tatar and the Southern dialects of Altai –to the Kipchak group of the Turkic languages.

For a long time the Baraba-Tatars' language, along with other Siberian-Tatar languages, was considered to be the Eastern dialect of Volga-Tatar (Gosudarstvennye i titulnye yazyki… 2002: 360). This Eastern dialect consisted of the following territorial linguistic units, sometimes referred to as dialects: Tobol-Irtysh, Baraba, Tom. The sub-dialects – Tyumen, Tobol, Zabolotny, Tevriz, Tara – make up Tobol-Irtysh dialect group. The Baraba group is integral and normally it is undivided into sub-dialects. The Tom group consists of the Kalmak and Eushta-Chat sub-dialects (Tatarskaya Grammatika 1993: 30).

M. M. Nigmatullov, when studying the origin of the Oguz elements in the Tatar language, concluded that the Siberian-Tatar dialects, the Barabian included, are characterized by some elements and thus could be related to the middle dialect of the Literary Tatar (Nigmatullov 1982: 59; 1986). On the other hand, H. Ch. Alishina pays more attention to the Kipchak traits and writes that the language of the Siberian Tatars is from the Medieval Kipchak language, whose main characteristics had formed in the Pre-Mongolic era (Alishina 1994: 6).

Baraba Tatar village
© Extracted from (Interv'yu zhitelya sela Baraba, Sergeya Mayasina)

The recent data on the language, way of life, history of the Baraba Tatars prove their language to have complex double origin: the later Turkic elements were imposed on the Ob-Ugrian substrate base, as a result a unique linguistic unity was formed – the language of the Baraba Tatars.

b. Dialectology

Generally, it is accepted by the scientists that the Baraba Tatars' language comprises the integral linguistic unity and is not divided into dialects. However, some researchers suggest that the Baraba-Turazh, Lyubej-Tunus, Terenino-Choya sub-dialects should be distinguished.

c. Phonology

The results of an experimental-phonetic research, carried out by T. R. Ryzhikova, allowed distinguishing 19 consonantal phonemes in Baraba-Tatar: noise consonants – [p], [ʼp], [t], [ʼt], [s], [ʼs], [ʃ], [ʼʃ], [ʼt͡ʃ], [q], [ʼq], [x̆], and less-noise consonants [m], [w], [l], [r], [n], [j], [ⁿ]. The noise units are divided into *pharyngealized tense* – [ʼp], [ʼt], [ʼs], [ʼʃ], [ʼt͡ʃ], [ʼq], *non-pharyngealized non-tense* – [p], [t], [s], [ʃ], [q], [x̆], all less-noise phonemes are *non-pharyngealized weakly tense* [m], [w], [l], [r], [n], [j], [ⁿ].

Pharyngealization of vocal and consonantal tunings is a characteristic trait of the Turkic languages of Siberia: in some of them, it functions on a phonetic level, in others – on a phonic one. Pharyngealized consonants have a number of articulatory peculiarities that distinguish them from non-pharyngealized ones: considerable tenseness of an articulatory apparatus, more backward and elevated position of a backlingual-upper-rootlingual part of a tongue, contraction of a pharyngeal resonant cavity due to the position of a tongue retracted toward the back wall of a pharynx, which, in its turn, moves forward to the root; uvularization – additional work of uvula whose tip is out of the nasopharynx wall and is actively directed toward a tongue; laryngealization – larynx work when producing pharyngealized sounds expressed in an elevated position of larynx. Additional active work of pharynx, larynx and uvula tip when producing the Barabian consonants witnesses the high degree of tenseness of an articulatory apparatus. Pointed above peculiarities of articulation result in contraction of lower part of an oral-pharyngeal cavity and change of tense resonant tube parts correlation accompanied by an acoustic effect of a low, 'harsh' voice (Ryzhikova 2005). Presented in Table 1 are the realizations of the Baraba-Tatar consonantal phonemes (Selyutina et al. 2013).

Table1

phoneme q (change s into g)
hissing
occlusive
phoneme kh (change l)

The classification of the Baraba-Tatars' consonantal phonemes in main positional-combinatory realizations

By main CDFs: degree of noise, presence/absence of pharyngealization (with corrections by place of articulation)				By main active organ of speech (with corrections by passive organ of speech and additional work of vocal cords)																	
				labial		forelingual						medio-lingual		inter-back-lingual		velar-uvular		pharyngeal upper | lower		
				labial		dental-alveolar		dental-front-hard-palatal		alveolar-front-hard-palatal		middle-hard-palatal		back-hard-palatal		back lingual-root-lingual		rootlingual			
				v-ed	v-l	v-ed	v-l	v-ed	v-l	v-ed	v-l	v-ed	v-l	v-ed	v-l	v-ed	v-l	v-ed	v-l	v-ed	v-l
NOISE	pharyngealized	occlusive			ˀp				ˀt						ˀʁˀk		ˀq		ʠ		
		fricative	hissing				ˀs														
			hushing								ˀʃ										
		occl-fricat									ˀt͡ʃ										
	non-pharyngealized	occlusive		b	p	d	t								ɣ	kk	ɑ̧	q χ	ɐ̧	ʠ	
		fricative	hissing							ʒ̇	ʃ̇				ɣ		ɑ̧		ʠ	x	h
			hushing			z	s														
LESS-NOISE	non-pharyngealized	fricative	oral			l															
			nasal	m		n									ɲŋ		n̡				
		fricative		w β								j									
		trills					rќ														

Until now there has not been any complex experimental-phonetic research of the vocal system of the Baraba-Tatars' language (except work made by H. H. Salimov) that is why all conclusions are based on the audiovisual observations. D. G. Tumasheva fixes 12 vowel sounds in Baraba-Tatar, 8 of them are vowels of general Turkic distribution a, *e (ə)*, *o*, ɵ, ъ, *i*; 3 vowels are of Volga-Tatar type – short reduced ŏ, ĕ characteristic of Tatar, Bashkir, Kazakh, Nogay and vowel *ı* which functions both in the above mentioned languages and in Khakas and Chuvash. Vowel ə is preserved in the first syllable instead of Proto-Turkic ä (Tumasheva 1968: 22).

D. G. Tumasheva also points out that in the Barabian language there function diphthongs with non-syllable-forming half-vowels *j, u*, ʏ, (*w*): *au*, əʏ, ъʏ, *i*ʏ, ə*j*, ə*j*,ъ*j*, *ij*, o*j*, ɵ*j*, *uj*. The displacement process of the old-Turkic vowels and using both 'old' and 'new' vowels affect the diphthongs, as a result some words have different pronunciation.

Beside the above mentioned diphthongs which appeared in the ethimological combination of a vowel with a consonant and then became long vowels, there is a tendency in Baraba-Tatar to lengthen some vowels in the first syllable and to pronounce them with descending-diphthongoidal tone (Tumasheva 1968: 31). There is no phonetic length in Barabian, however, there occurs a combinatory lengthening of vowels in some cases. Sometimes broad vowels tend to become narrower and to be contracted.

The system of original vocalism close to the old-Turkic one was ruined because of Kipchak languages, (Tumasheva 1969: 28). The word pronunciation is unregulated by any pronunciation norms, which results in numerous variants.

When L. V. Dmitrieva recorded the Barabian texts, she used the following letters to render the vocal phonemes: a, ä, o, ö, ŏ, ŏ, э, и, ы, ĕ, у, ӳ.

She divided all the vowels into three groups:

1) by tongue position into front ä, ö, ŏ, э, и, ĕ, ӳ and back a, ы, о, ŏ, у;

2) by mouth openness into open a, ä, о, ö, mid-open ŏ, ŏ, э, close и, ы, у, ӳ, mid-close ĕ;

3) by lip activity into labialized (rounded) о, ö, ŏ, ŏ, у, ӳ and non-labialized (unrounded) a, ä, э, и, ы, ĕ (Dmitrieva 1981: 200).

H. H. Salimov did research on the Barabian vocalism by experimental-phonetic methods, but unfortunately, he did not finish his work. Nevertheless, his results prove that one of the vocal peculiarities of the Baraba-Tatars' vocalism is vowel shift with preservation of primary open vowels. Thus, the author distinguished 11 vocal phonemes: [а], [ə (e)], [о], [е], [ŏ], [ĕ], [і], [ы], [и], [у], [ʏ] (Salimov 1984: 17). He also underlined that vowels produced from general Turkic sounds [о] and [u] became close by degree of rise, i. e. their formant frequencies turned out to be at one level at about 500 Hz. To differentiate such sounds it was necessary to differentiate their rows, i. e. some vowels have the same first formant but differ by the second one. However, in some words the primary [о] and [u] are preserved. H. H. Salimov emphasizes that the characteristic feature of the Baraba-Tatars' vocalism is that it does not have the single pronunciation standard, which results in phonetic variations of one sound-type (Salimov 1984: 19). The Barabian vocalism occupies the middle position in the process of the Tatar-Bashkir vowel shift, i. e. in some cases this shift is over, in some – it is in the progress, happening right now. Generally, the farther the vowel is from the original prototype, the more pronunciation variants it may have and more disperse it becomes. Such dispersion is typically in the row positions (Salimov 1984: 22).

In 2003 the researchers of the Institute of Philology (Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences) published their researches on the Baraba-Tatar language. They distinguished *39 vowel* sounds by audiovisual methods and designated them as follows: а, я, а:, я:, аъ:, яъ, ау, а:у, яу, а'а, а:'а; э, е, э:, е:, эъ, еъ; ы, ы'ыу; *і*; и, и:, иъ, и'ы, и'и, иу; о, ё, о:, ои, о'ы; ӧ; у, ю, у, уъ, у'а; ӳ, ӳу. All of the sounds can be divided into *monophthongs* а, я, а:, я:, аъ:, яъ, э, е, э, е, эъ, еъ, ы; и, и, иъ, о, ё, о, ӧ, у, ю, у, уъ, ӳ; *and diphthongs* – ау, а:у, яу, ы'ыу, и'ы, иу, ои, о'ы, у'а, ӳу.

The results of a preliminary analysis of the auditive material allow distinguishing 8 Barabian vocal mono-phonemes: а [ʌ], /е [ɘ], о [ɔ], [ø], у [ʊ], [ʏ], и [ɪ], ы [ъ] (diphthongs and dipgthongoids status leaves to be defined and verified) (Urtegeshev et al. 2003: 85].

The authors of the article consider the contemporary transitive condition of the Barabian phonic-phonological system to be the results of a number of laws both of immanent character and of temporal and diversified linguistic interactions. The sound system of Baraba-Tatar as a whole and vocal sub-system in particular is undergoing the transformation of the Old Turkic system imposed on the language of the Pre-Turkic peoples and later it had numerous contacts with both Southern-Siberian Turkic languages and with the literary Tatar and the Arabian languages, with a considerable influence of the Russian language.

d. Morphology

Noun

Category of number. It is expressed by the affixes -лар//-лӓр, -нар//-нӓр: йемишлӓр '(different) fruits', палалар ~балалар 'children', мыңнар 'thousands'. In V. V. Radloff's materials and in L. V. Dmitrieva's sporadic records there is one more variant of a number affix: -тар//-тӓр (қарттар 'old people').

Category of possession. The following affixes are used: single–1st person-*(ы)*м//-*(и)*м, 2nd person -*(ы)*ң//-*(и)*ң, 3d person – -ы//-и (seldom: у//ӳ); plural–1st person-*(ы)*быс//-*(и)*бис, -*(ы)*мыс//-*(и)*мис, 2nd person -*(ы)*ңыс//-*(и)*ңис, -*(ы)*ҕыс//-*(и)*гис, -*(ы)*ңнар//-*(и)*ңнәр, 3d person -лары//-ләри.

The category of possession can also be expressed by the possessive pronouns before the word, which is possessed (with the affix of possession, seldom without it): мениңатым, мениңат ‘my horse’.

Category of declension. There are six cases in the Barabian, their affixes are: genitive -ның//-ниң; dative -ҕа//-гә, -қа//-кә; accusative -ны//-ни; locative -да//-дә, -та//-тә (seldom: -на//-нә); ablative-тан//-тән, -нан//-нән (seldom: -дан//-дән).

The declension of names with the possession affixes is similar to other Turkic languages. It should only be noted, that the accusative of a noun with possessive affix of the 3d person singular and plural is generally used in its short variant: -ын // -ин, -сын//-син, -ларын//-ләрин. Its full form (-ыны//-ини, etc.) occurs rather seldom (more frequently in the Barabinsk district, 1950). In V. V. Radloff’s materials we can see it oftener.

Category of predicativeness. It is expressed by the following predicative affixes: singular 1st person –-мын//-мен, 2nd person –-сын//-сен, 3d person seldom: -тыр//-тир, -ты//-ти; plural 1st person – -быс//-бис, -пыс//-пис, 2nd person – -сыңыс//-сиңис (seldom: -сыс//-сис, -сыслар//-сисләр*)*, 3d person seldom: -лар//-ләр. In D. G. Tumasheva’s materials there sometimes occurs affix -ман, -ым for the 1st person singular and affix -торсуң for the 2nd person singular (Tumasheva 1968:93).

Noun formation is from names or verbs by the following affixes: -лық//-лик,-цы//-ци, -чы//-чи, -(ы)к//-(и)к,-(а)к//-(ә)к,-ма//-мә,-(ы)м//-(и)м,-қы//-ки, -ҕы//-ги; -қыц//-киц, -қыч//-кич,-ҕыч//-гич,-цык//-цик (-цәк), -чык//-чик(-чәк),-(ы)ӳ//-(и)ӳ, -(а)ӳ//-(а)ӳ,-мыш//-миш,-мақ//-мәк,-ҕарақ//-гәрәк,-қарақ//-кәрәк, etc. Their meaning coincides with other Turkic languages: пайлық ~байлық ‘wealth’, йалчы ‘servant, farm labourer’, өйлим ‘death’, өйсәк ‘belly’, etc.

Adjectives are formed from nouns by the affixes -лу//-лӳ (seldom: -лы//-ли);-*(ы)*к//-и*(к)*, -*(а)*к//-(ә)к; -қы//-ки, -ҕы//-ги, etc. The meaning of these affixes is the same as in other Turkic languages: қалықлу ‘populated’, артқы ‘back’, ачық ‘open’, etc.

The degrees of comparison of the adjectives are the following: пәк ~бек//әң ~ең: йақшы ‘the best’; intensive: ап - ақ ~аппақ ‘the whitest’,тап - тапқыр ‘the smoothest’ (Dmitrieva 1981: 210-212).

Verb

Verb formation is from nouns by the affixes -ла//-лә; -ай//-әй; -а//-ә; -*(а)*р//-*(ә)*р; -*(ы)*к//-*(и)*к, etc.: пашла- ~башла- ‘to begin’, асай- ~азай- ‘to decrease, to become scarce’, аша- ‘to eat’, аҕар- ‘to whiten’, etc. Seldom there occur affixes -қар//-кәр,- ҕар//-гәр: суҕар- ‘to give to drink’.

Indicative mood

I. Simple tenses.

1) Present I denotes the action happening simultaneously with the moment of speech or usually, naturally. Affixes:-а//-ә, -й: алам (seldom: аламын) ‘I take’, аласың (аласын), ала, алабыс (алабыслар), аласыс (аласыңыс, very seldom: аласыңнар), алалар.

2) Present II means the same as Present I, but is rarely used for expressing the future action. Affixes: -а//-ә, -й: ˙алатым ‘I take’, алатың, алаты (алат), алатық, алатыңыс (алатыҕыс), алаты(лар). The form алат is often found in V. V. Radloff’s texts.

Present II is widely used in the Baraba-Tatars’ language, whilst Present I occurs rather seldom (D. G. Tumasheva believes it to be originally Barabian, while Present I seems to be a borrowing from the Tatar literary language (Tumasheva 1968: 52)).

3) Present of a given moment denotes an action happening at the moment of speech or action which began in the past and is still going on. It is formed by a combination of an adverbial participle on -п with the auxiliary verbs тор-, rarer – отыр- ~утыр - in its so-called ‘self-made form of proper Present’. This tense is used extremely rarely and is only found in folklore, in V. V. Radloff’s records it is fixed oftener.

The ‘proper Present’ of the auxiliary verbs can be reconstructed only from the Altai language paradigms, because, judging by L. V. Dmitrieva’s records, in Baraba-Tatar the Present of a given moment functions only in a form of 3d person singular (қаталыпторы ‘stuck into’). Paradigms of тор-: торым, торың, торы, торыбыс, торысыс, торылар; отыр- ~утыр-: отырым ~утырым, отырсын ~утырсын, etc.

4) Present progressive denotes regular action or usual action. Affixes: -атызан//-ätигän: алатыҕам (алатыҕым, алатыҕаным) ‘I take//took usually’, алатыҕаң (алатыҕың), алатыҕан (алатыҕын), алатыҕапыс (алатыҕынпыс), алатыҕаңыс (алатыҕынсыс), алатыҕан(нар).

5) Future I (present-future) Affixes: *-(ы)р//-(и)*р: алырым ~алырмын ‘I will take’, алырсың, алыр, алырбыс(лар), sometimes there occur forms: алырсын, алырсыс. Negative form: алмастым ~алман ~ алмам ‘I will not take’, алмастың, алмасты, алмастық (алмаспыс ~алмасбыс; very seldom 2nd person singular: алмастыңыс), алмастыр ~алмас. In L. V. Dmitrieva’s record there sometimes occur forms: алмасмын, алмассын, алмас, алмаспыс, алмассыс, алмаслар (Dmitrieva 1981: 218).

6) Past categorical denotes finished momentary action. Affixes:-ты//-ти: алтым ‘I took’, алтың, алты, алтық(лар), алтыҕыс ~алтыңнар (seldom: алтыңнар), алты(лар).

7) Past subjective denotes a completed action in the past, which was unexpected for a speaker. It is formed from adverbial participle on -п: алыпмын ‘I turn out to have taken’, алыптың, алыпты ~алып, алыппыс, алыптыңыс, алыпты(лар) ~алып(лар).

8) Past perfective denotes a past resultant action. Affixes: -ҕан//-гän, -қан//-кän: алҕаным ~алҕам ‘I had taken’, алҕан (seldom: алҕанын), алҕан, алҕабыс (seldom: алҕаныбыс), алҕаныыс ~алҕаныс, алҕан(лар). The negation is formed by a word *jok* ‘no, not’: алҕаным йоқ ‘I have not taken’. Sometimes the following forms are used: for positive form алҕанмын ~алҕаным, алҕансын, алҕан, алҕанбыс, алҕансыс, алҕанлар, for negative form алмаҕанмын ~алмаҕаным, etc. ; with emphasized negation: алҕаным йоқ and so on.

II. Complex tenses.

1) Past unfinished denotes unfinished action in the past, generally usual, natural, regular. It is formed from a Present I or II stem and an auxiliary verb ети: алаетим//алайтым ‘I usually took’, алаетиң// алайтың, алаеди//алайты, алаедик//алайтық and so on.

2) Past simple (regular) denotes usual, regularly repeated action in the past. It is formed from an adverbial participle on -атыҕан//-ätигän (seldom: -адыҕан//-ädигän) and verb ети (seldom: еди): алатыҕанетим‘I usually took’, чыҕадыҕанеди ‘He usually jumped out’ and so on.

3) Past perfective denotes an action in the past that preceded another action in the past. It functions in two forms: a) participle on -ҕан//-гän, -қан//-кän and verb ети: алҕанымети ‘I had taken it long ago’ and so on; b) a stem of the past categorical and verb ети: алтымети‘I had taken it long ago’ and so on (Dmitrieva 1981: 216–219).

Non-finite forms of the verb

Participle: 1) the past form on -ҕан//-гän, -қан//-кän is characterized by verbal and nominal features, i. e. takes affixes of possession and can be declined; in locative and ablative cases this form renders the meaning of ‘when’, ‘while’, ‘on, in’, ‘after’ (usually with suffix соң ~су): кёлгäнтä ‘when came’, келгäннäн ~келгäнäнсоң ~су ‘after he had come’;

2) form on -атыҕан//-ätигän – denotes regular, permanent verbal feature of a subject: йöрätигän ‘usually going’;

3) form on *-(ы)*р//*-(и)*р (negative form: -мас//-мäс, present-future tense): алыр ‘taking, the one who will take’;

4) form on -мақ//-мäк (future tense) – denotes intention, necessity, obligation as well as the derivative form on -мақцы//-мäкци, -мақчы//-мäкчи: келмäк ‘being obliged to come’, келмäкчи ‘going to come’,

the latter form is often used with the auxiliary verb пол- ~бол- ~бул- ‘to be, to become’ – to convey intention: енмäкчипол- ‘to be going to enter’, қайтмақцыпол- ‘to intend to return’.

Adverbial participle: 1) form on *-(ы)п//-(и)п,* -п – denotes an action before or simultaneous with the main action: атыпкёткäн ‘having thrown he left’; a repeated usage of a verb in this form denotes multiplicity, duration of an action: парып-парып ‘walking for a long time’;

2) form on -а//-ä, -й (negative form: -мый//-мий, -ми) denotes an action accompanying the main action or, oftener, in combination with auxiliary verbs renders different meanings: ӱтирмиқалдыр- ‘do not destroy’, кетмитор- ‘to stay’; sometimes combination of an adverbial participle on -мыца//-мицä (negative form of an adverbial participle on -а//-ä, -й) with verb ал- ‘to take’ conveys the impossibility of an action: öйтирилмицä ‘not having a possibility to ruin’;

3) form on -ҕынчы//-гинчи, -қынчы//-кинчи – denotes an action limited by time and additional to the main action or prior to it (‘until’, ‘before’): алҕынцы ‘before he had taken’; negative form: -майынчы//-мäйинчи (usually with an auxiliary verb пол- ~бол- ~бул- ‘to be, to become’): қайтмайынчыбул- ‘before he would not come back’;

4) form on -ҕач//-гäч, -қач//-кäч – denotes a just finished action (‘once’, ‘as soon as’, ‘hardly’): кеткäч ‘as soon as he left’; seldom this adverbial participle is used in a form -ҕацтан//-гäцтäн, -қатан//-кäтäн (in the same meaning): кälгäцтан ‘has just come’;

5) form on -ҕалы//-гäли, -қалы//-кäли – denotes the purpose of the main action; in combination with auxiliary verbs ет- ‘to do’, пол- ~бол- ~бул- ‘to be, to become’, йöр-‘to walk’ denotes intention, desire to do an action: öйтиргäлиет- ~пол- ~йöр- ‘to be going to kill’;

6) form on *-(ы)*рҕа*//-(и)*рга resembles form on -ҕалы//-гäли by its functions: алырҕа ‘in order to take’. This form occurs only rarely.

Adverb: It is formed by affixes: -ча//-чä (seldom: -ца//-цä, comparison, similarity, limit in time and space), -лай//-лäй (way of acting), -лайын//-лäйин (comparison, similarity), -лап//-лäп (way of acting), -таў//-täў, -тай//-täй (comparison, similarity): төрлӱчä ‘diffirently’, йақшылап ‘pretty well’, сентäў ‘like you’, башлықлайын ‘like an old woman’; affix *-ын//-ин* is widely used to make adverbs from different stems: қойашлайын ‘like sun’, йäшäрин ‘secretely’, қайратайын ‘backward’, таҕыннайын ‘as well as’, толайынан ‘usually’. From pronouns the adverbs are formed by affixes: алай ~алый ‘so’, антаў ~ антай ~ антый ‘so’; forms of locative and ablative cases of pronouns ол ~ул, по ~бо ~бу also make adverbs: анта ‘there’, мынта ~монта ‘here’, аннан ~анан ‘then’ and so on.

Modal forms: These forms denote subjective estimation of an action: а) екäн (interrogative form: мекäн ~миекäн) ‘appears, turns out’ (полҕанекäн ‘turns out to have been’); б) тор (only with the 3d person of a verb) ‘appears, turns out’ (ойлатытор ‘turns out to decide’); в) кäрäк ~кэрäк ‘necessary’ (öйтирмäгäли кäрäк ‘it is necessary not to kill’); г) тэвäш ~täңиш ~тейäш (only with adverbial participle on -ҕалы) ‘must, need’ (полҕалытэвäш ’must be’) (Dmitrieva 1981: 219–221).

e. Lexicology and sociolinguistical aspect

The researches done in 2002 in the village Novokurupkayevka (Barabinsk district) and Aul Tarmakul (Chany district) on social-linguistic inquiry underlined the following:

1) the Barabians consider the Baraba-Tatar language to be their native language;

2) the dwellers of the above mentioned villages use Barabian in their every-day life;

3) the older generation speakers know the language better than the younger ones;

4) the bearers of Baraba-Tatar strictly differentiate indigenous Barabian word-forms from the borrowings from other languages including the literary Tatar and Kazakh;

5) the respondents agree with the necessity of teaching the literary Tatar in schools;

6) the Barabian linguistic situation is extremely unfavorable to preserve and to develop the mother tongue.

The pupils of the primary and secondary school (aged from 6 up to 13 years old) were interviewed in order to establish their native language proficiency. The respondents turned out to know and speak their native language poorly: frequently used words and expressions caused no difficulty, while rarely used units were simply unknown to the children.

Also, during interviews the test subjects came across the problem that the Russian language lacks letters for rendering specific Tatar sounds. Thus, the notation had an approximate character and did not fully coincide with the pronunciation and muscle impressions of the respondents. Nevertheless, even in the absence of the Baraba-Tatar official written language the obtained data were rather informative. Firstly, there is observed a consistent vowel shift: қулақ ~қолақ ‘an ear’, мурун ~морон ‘a nose’. Secondly, there is a reduction of close and half-open vowels tending to become close ones in the position between less-noise consonants: мурун ~мрун ~мурн ‘a nose’, моен ~мойн ‘a neck’. Finally, there is an interchange of voiced and voiceless consonants in the initial position and in the position after sonorant: паш ~баш ‘a head’, пармақ ~бармақ ‘a finger’, манкай ~мангай ‘a forehead’.

The obtained data proved the vivid tendency of Baraba-Tatar to become poorer because of the extinction of rarely used words. The measures are to be taken to preserve the language otherwise the complete extinction of the Baraba-Tatar language is possible in the nearest perspective (Ryzhikova 2005: 17-21; Urtegeshev et al. 2003: 81-82).

F. An Original sample text in the Barabian language and its translation

Он алты йӱслардä полырҕа täңиш Сибир татарларыныңқаны Кӱцим полҕан. Ол ӱси кӱцли, ақыллы, култыр киши полҕан. Пу ӱақытларда парабаларҕа Казақыстан талаларынан қазақлар һöцим йасап турҕаннар, ä кӱн патыштан Орус йуртының, патышасы Иван Ҕрозный Йармақны Сибир йаӱлап алырҕа ийäбärгän. Кӱцим-қан пиринци мärтäбä йиңилгän, äкинцисин таҕы йиңилгän, Йармақ истä йаңа кӱц алҕан һäм соңҕарақ Кӱцимни йиңгän. Шуннан соң орустар Сибир татарлары йärläринä ақрыннап кирä парганнар.

About Barabian People
It must have happened in the 17th century when Khan of Siberia was Kuchum-Khan. He was a strong, clever and cunning man. At that time, the Kazakh people from Kazakhstan steppes were constantly making raids to the Barabians, and from the West the Tsar of the Russian land Ivan the Terrible sent Yermak to conquer Siberia. Kuchum-Khan was defeated for the first time, for the second time he was also defeated while Yermak collected new forces and finally beat Kuchum later. Since that time the Russians started coming on the lands of Siberian tatars.

Ақлар öткän мыңтоҕыс йӱс он тоҕыс-йигирмä йылларда. Қалық ақларның нэцäк ätип қалықны талаҕаннықларын, кицкäнäгäнä қаршылық көрсäткäннärин атып ötирип салыларын сöйläйläр. Қызыллар öткäц иркän пола пашлап Совätläр властында иркän сулап йашы пошаҕаннар. Патыша ӱақытында Сибир татарларынан салдат алмай турҕан полса Октийабр рäвälӱцийäсинän соң алына пашлаҕаннар һäм парлыққалықлар пилän аралашып тэгäс қоқықлы полып йашайлар.

The White army came through Siberia in 1919-1920. People tell how the Whites robbed the people, put to death those who showed even smallest resistance. When the Reds came it became freer and Siberian tartars started living freer under the Soviet reign. If in the tsar’s time the soldiers from the Siebrian tartars were not recruited, than after the October revolution they started taking into army, and they live having equal rights together with all the peoples of our country (Dmitrieva 1981: 57–58).

Baraba Tatars language

1) My family is not big, there are only four people in it.[1]
i. Минэң семьям улу: тугуль, всего торьт кыжы.
ii. Минэң семьям кычу:, торьт кыжы гына.
iii. Минэң семьям кэчиwачь, анда толька торьт кіжі.
iv. Миннэң семьям кічя, анда торьт кежэ.

2) My family is very big, there are ten people in it.
v. Минэң семьям улу: о:н кыжы.
vi. Минэң семьям яwуан, он кыжы.
vii. Минэң семьям ауҕан, анда он кіжі.
viii. Миннэң семьям пик зур, он кіжэ.

3) Mother works as a milkmaid.
i. Инэм шьледэ даярка по:лып.
ii. Инэм эшли даяркай.
iii. Инэм шэдэ даярка полып.
iv. Энием шли ферматада даярка болуп.

1 Different variants of the same sentence.

4) Every morning she milks cows.

i. Ол куньдо эртэн сыир сawады.
ii. Ол куньда арьтян сawa сыир.
iii. Ол эрьтэн сawада сыйирларны.
iv. Ол каждый кунь эрьтэн сыир сawa.

5) We have a big light wooden (stone) house.

i. Письнэң улу: яқшы аҕач у:.
ii. Бисьнэккэ яwуан таш ӱ:й.
iii. Бисьнэккэ йяwэн аҕач у:.
iv. Письнэккэ зуур аҕачь ӱй (кярьмячь ӱй).

6) In spring, our household enlarged.

i. Бисьнэң мал йясқыда кобейдэ.
ii. Бисьнэң ужалық язың кубайдэ.
iii. Ясқыда бисьнэккэ хазяйства кобайды.
iv. Письнэккэ хазяйства ясҳыда зурайда.

7) Every day early in the morning farther tackles up the horse and rides into the forest to gather mushrooms.

i. Куньда эртэн атам егады йелҕыны и китаты йяланҕа отуҥа көрёстаҕа.
ii. Кунь зайин эрьтэн эрьтэноқ атам егэты атың и китаты ялаҥҕа отыҥҕа.
iii. Куньта таратҳанда атам йегэ:тты йялэҥнэ и китэт йялаҥҕа отуҥна.
iv. Каждый кюньдо атам ат егеп кийда отыҥнарҕа йялаҥҕа.

8) In front of the house grandmother plants beautiful flowers.

i. У: а:лында қартнэм ӱсьтӱра:ды сулу чичек.
ii. Уйалында қартнэ:біс ӱзьдря салу: ча:чяклер.
iii. У: алында қартнэм ӱсьқа:рды сылуа чичеклер.
iv. У: алында қартнэм чичеклерь ӱ:ськара.

9) I like my life.

i. Минь йяра’аттым ӱзюмның торожумны.
ii. Миңа о:шый миньнэкке тормошом.
iii. Минь йяраттым зюмнуку турмужумну.
iv. Минныа бик ошой миннӧккӧ торбужом (Urtegeshev et al 2003).

Sources

Abakirov, M. Sh. (2012) *Etnodemographicheskaya situatsiya u barabinskikh tatar Novosibirskoy oblasti*. http://sibtat.ru/history/ehtnodemograficheskaya-situaciya-u-barabinskikh-tatar-novosibirskojj-oblasti/ consulted 10. 03. 2014.

Alishina, H. Ch. (1994). *Tobolo-irtyshskiy dialekt yazyka sibirskikh tatar.* Kazan. p. 199.

Baskakov, N. A. (1960). *Turkskiye yazyki.* Moskva. p. 248.

Bogoroditskiy, V. A. (1953). Vvedeniye v tatarskoye yazykoznaniye v svyazi s drugimi turkskimi yazykami. Kazan. p. 220.

Boyarshinova, Z. Ya. (1960). *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do nachala kolonizatsii* (Vidy khozyaistvennoi deyatel’nosti i obschestvennyi story mestnogo naseleniya mestnogona seleniya). Tomsk. p. 152.

Dmitrieva, L. V. (1966). Yazyk barabinskikh tatar. *Yazyki narodov SSSR. T. II. Tyurkskie yazyki*. Moskva. p. 155-172.

Dmitrieva, L. V. (1981). *Yazyk barabinskikh tatar (Materialy i issledovaniya*). Leningrad. p. 225.

Dmitrieva, L. V. (1997). Barabinskikh tatar yazyk. *Yazyki mira. Tyurkskie yazyki*. Moskva. p. 199-205.

Fasmer, M. (1964). *Etimologicheskiy slovar’ russkogo yazyka*. Moskva.

Filimonov, E. S. (1890). Ekonomicheskiy byt gosudarstvennykh krestyan i inorodtsev Severo-Zapadnoi Baraby, ili Spasskogo uchastka, Kainskogo okruga Tomskoi gubernii. *Materialy dlya izucheniya ekonomicheskogo byta krestyan i inorodtsev Zapadnoi Sibiri*. Vyp. XVII.

Golodyayev, K. (2012). *Dorusskaya istoriya: Baraba*. http://wiki.darlingcity. ru 10. 03. 2014.

Istoriya Sibiri. (1968). Vol. 5. Leningrad: Nauka.

Korusenko, M. A., Diyanova, A. M. (2011). Traditsionnoye mirovozzreniye barabinskikh tatar vo vtoroy treti XX - nachale XXI v. : predstavleniya o dukhakh-khozyaevakh prostranstv. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnographii.* № 2 (15). p. 186-195.

Molodin, V. I., Sobolev, V. I., Solovyev, A. I. (1990). Baraba v epokhu pozdnego srednevekovia. Novosibirsk: Nauka. p. 262.

Kul’turnoye nasledstvo NSO http://www. nasledie-nso. ru/node/290

Kuleshova, N. S. (1996). Tugumnye obrazovaniya barabinskikh tatar XIX - pervoi treti XX vv. *Istoricheskiy ezhegodnik*. Omsk: OmGU. p. 134-143. http://www. omsu. omskreg. ru/histbook/articles/y1996/a134/article. shtml consulted 10. 03. 2014.

Leonova, A. V. (2000). *Osobennosti razvitiya natsionalnoy kultury u sibirskikh tatar v 1970-1990e gody*. Avtoref. dissert. na soiskaniye uchenoy stepeni kand. istorich. nauk. Omsk. p. 22.

Lukmanova, D. M. (2009). *Etnosotsial’naya istoriya i kul’tura barabinskih tatar vtoroy poloviny xix - nachala xxi v. (po materialam fol’klora*). Avtoref. dis. na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskih nauk. Tomsk. p. 19.

Messerschmitt, D. G. (2003). Dnevnik puteshestviya iz Tobolska cherez Taru, Tomsk i dalshe v Sibirskom gosudarstve. 1721-1725. *Istoricheskiy arkhiv*. №2: 25-40.

Molodin, V. I., Solov’ev, A. I., Chemyakina, M. A., Sumin, V. A., Anufriev, D. E., Evteeva, E. M., Knyazev, A. O., Kravchenko, E. V. (2011). *Arkheologicheskie pamyatniki Chanovskogo raiona Novosibirskoi oblasti. Materialy «Svoda pamyatnikov istorii i kul’tury narodov Rossii».* Vypusk 8. Novosibirsk. p. 213

Myagkov, D. A. (2009). *Traditsionnoye khozyaistvo barabinskikh tatar vo vtoroi polovine XIX - pervoi polovine XX veka.* Avtoref. dissert. na soiskaniye uchenoy stepeni kand. istorich. nauk. Omsk. p. 22. http://www. dissercat. com/content/traditsionnoe-khozyaistvo-barabinskikh-tatar-vo-vtoroi-polo vine-xix-pervoi-polovine-xx-veka

Naumova, O. Yu. (2008). *Etnicheskaya genetika tobolo-irtyshskikh tatar po dannym o raznoobrazii mitokhondrialnoy DNK*. Dissert. na soiskaniye uchenoy stepeni kand. biol. nauk. Moskva.

Nechayev, K. A. (1964). *Materialy iz istorii naselennykh punktov Novosibirskoy oblasti*. Novosibirsk.

Nigmatullov, M. M. (1982). O nekotorykh oguzskikh chertakh v phonetike i grammatike tatarskikh dialektov. *Struktura i istoriya tatarskogo yazyka*. Kazan. p. 73-79.

Nigmatullov, M. M. (1986). K voprosu ob oguzskikh elementakh v tatarskom obschenarodnom yazyke. *Formirovaniye i funktsionirovaniye tatarskogo yazyka*. Kazan. p. 52-61.
Pilipenko, A. S. (2010). *Rekonstruktsiya protsessov formirovaniya Baraby epokhi bronzy metodami analiza variabelnosti mtDNK*. Avtoref. dissert. na soiskaniye uchenoy stepeni kand. biol. nauk. Novosibirsk. p. 16.
Problemy lingvoistorii tatarskogo naroda (1995). Kazan. p. 196.
Radloff, V. V. (1866). Obraztsy narodnoi literatury tyurkskikh plemen, zhivushikh v Yuzhnoi Sibiri i Dzhungarskoi stepi. Vol. I. Saint-Petersburg.
Radloff, W. (1882). *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*. Leipzig. S. 319.
Ryasenen, M. (1955). *Materialy po istoricheskoy phonetike tyurkskikh yazykov*. Moskva. p. 222.
Ryzhikova, T. R. (2005). *Konsonantizm yazyka barabinskikh tatar: sopostavitel'no-tipologicheskiy aspekt*. Novosibirsk. p. 270.
Salimov, H. H. (1984). Vokalizm barabinskogo dialekta tatarskogo yazyka (eksperimental'no-foneticheskoe nablyudenie). *Issledovaniya zvukovykh sistem yazykov Sibiri.* Novosibirsk. p. 11-16.
Scherbak, A. M. (1994). Vvedeniye v sravnitelnoye izucheniye tyurkskikh yazykov. Saint-Peterburg.
Seleznyev A. G. (1991). K probleme tuguma sibirskikh tatar (na materiale barabintsev). *Problemy antropologii i istoricheskoi etnographii Zapadnoi Sibiri*. Omsk. p. 133-145.
Seleznyev A. G. (1994). *Barabinskiye tatary: istoki etnosa i kultury*. Novosibirsk: Nauka. p. 176.
Selyutina, I. Ya., Urtegeshev, N. S., Esenbayeva, G. A., Ryzhikova, T. R. (2013). *Atlas konsonantnykh artikulyatsiy v turkskikh yazykakh narodov Sibiri*. Novosibirsk. p. 352.
Sibirskiye tatary. (2002). Monographiya. Kazan. p. 240.
Tatarskaya Grammatika (1993). V 3-kh tomakh. Vol. 1. Kazan. p. 584.
Tumasheva, D. G. (1968). *Yazyk sibirskikh tatar (chast' vtoraya)*. Kazan. p. 183.
Tumasheva, D. G. (1969). *Dialekty sibirskikh tatar v otnoshenii k tatarskomu i drugim tyurkskim yazykam:* Avtoref. dis. . . . d-ra filol. nauk. Moskva. p. 50.
Tumasheva, D. G. (1977). *Dialekty sibirskikh tatar. Opyt sravnitel'nogo issledovaniya*. Kazan.
Tumasheva, D. G. (1989). Pereboi glasnykh i formirovanie vokalizma kypchakskikh yazykov. *Sravnitel'no-istoricheskoe izuchenie yazykov raznykh semei: rekonstruktsiya na otdel'nykh urovnyakh yazykovoi struktury*. Moskva: Nauka. p. 5-18.
Urtegeshev, N. S. Selyutina, I. Ya., Ryzhikova, T. R., Vildanov, A. Z. ,(2003). Yazyk barabinskikh tatar. *Yazyki korennykh narodov Sibiri. Vol. 10. Ekspedotsionnye materialy*. Novosibirsk. p. 78-106.
Valeyev, F. T. (1993). *Sibirskiye tatary: kultura i byt.* Kazan. p. 208.
Valeyev, F. T., Tomilov, N. A., (1996). *Tatary Zapadnoy Sibiri: istoriya i kultura.* Novosibirsk: Nauka. p. 224. (Kultura narodov Rossii. Vol. 2).
Zhirmunskiy, V. M. (1976). O dialektologicheskom atlase turkskikh yazykov Sovetskogo Soyuza . *Obschee i germanskoye yazykoznaniye.* Leningrad. p. 605-624.

BELARUSIAN TATARS: RELIGIOUS, LINGUISTIC AND CULTURAL PECULIARITIES OF THE COMMUNITY

Yury Katliarou

Tatars of Belarus and Latvia
© Tatar-congress.org

Introduction

Tatars, who came to the territory of Belarus more than 600 years ago, represent a unique community with a distinct cultural and religious identity, which has been preserved for a long period in a completely alien religious and cultural environment. It was not damaged by the fact that local Tatars lost their native language quickly after having moved to the region, because religion replaced linguistic distinctiveness as the core of the minority's self-identification.

The most prominent monument of Tatar cultural heritage in Belarus is a collection of religious and cultural handwritten texts, or *kitabs,* which had been created between the 16th and 19th centuries. *Kitabs*, written in Belarusian and Polish, but with the use of the Arabic script, are an outstanding example of the blending of cultures of the hosting society and minority. They not only provide valuable data on the linguistic, religious and cultural peculiarities of the Belarusian Tatars but are also of significant importance for the scholars of the history of the Belarusian language.

1. Internal and external naming

since the formation of the Tatar community of the region, *Muslims* has remained the most commonly used endonym, especially among the representatives of the older generation. Nowadays some local Tatars, usually the representatives of the younger generation, might prefer using the corresponding ethnic term, while talking to outsiders, with or without the adjective "Belarusian" before it.

There is a number of exonyms which has been historically used to name the community. These are *Tatars, Lithuanian Tatars, Polish Tatars, Lithuanian-Polish Tatars, Belarusian Tatars, Polish Muslims, Lithuanian Muslims, Belarusian Muslims, Szlachta-Mahometans* (*szlachta* is the name of local nobility in the Common Polish-Lithuanian State) and *Lipka Tatars* (probably originating from the word *Litva* which is the Slavic form for the word *Lithuania*).

Such a variety of the community's names can be probably explained by the following reason. Despite the fact that the Tatar community of the region is now divided among three republics – Belarus, Lithuania and Poland, historically they represent a single cultural and religious group with the common origin, shared culture, religion, multiple cross-border family ties. Needless to say, the region where they have lived was for a long period part of a single state – first the Grand Duchy of Lithuania and later the Common Polish-Lithuanian State.

Moreover, the Tatars of the region usually identify themselves as a single community – a single people, linked by family ties and dispersed around three republics. According to the words of the spiritual leader of the Belarusian Muslims Ali Voronovich "it's a single people. Polish, Belarusian and Lithuanian Tatars, as a rule, all have family ties."[1] Thus, the variety of names for the community

1 *Muftiy Belarusi: So stroitelstvom mechetey problem net.* Islam.by.

'Iuye' like little Istanbul © venividi.ru

represents political transformations in the region and strong links between religious and ethnic identification, while indicating the same ethno-cultural community.

Another name for this group of Tatars - *Western Tatars*, has been recently used by the broader Tatar community in order to distinguish them from the Turkic-speaking Tatars of the Russian Federation and the Crimea. Apparently, the local Tatar community lacks the feeling of connectedness with Eastern Tatars, who also live on the territory of Belarus, for such an important factor as linguistic commonality is absent in this case.

2. Religion and culture

As it was mentioned before, the Belarusian Tatars lost their own vernacular and now share the same language with the local Slavic population. In this case religion, traditions, rites and cultural peculiarities remain the most important features, which distinguish them as separate ethno-cultural community of the republic. In essence, Belarusian Tatars represent a religious and cultural rather than ethnic group in the strictest definition of this term. The central place of religion in the process of identity formation is also highlighted by the spiritual leader of the Belarusian Tatar community: "The Belarusian Tatars have only one important shared thing– their religion."[2]

Local Tatars have followed the Sunni version of Islam, strongly influenced by the Crimean and Ottoman traditions as they historically didn't have their own religious self-governance. Currently there are 6 mosques, including the one which has been recently built in the town of Smilavichy - a town with one of the strongest country's Tatar communities, and three praying houses open in the republic. All the mosques are located in towns and cities with historically rooted Tatar communities. A mosque in the country's capital - the city of Minsk, is still being constructed. There is no direct financial support from the Belarusian government in the process of mosque construction, but at the same time there are no restrictions in private funding, including foreign financial support.

In general the Belarusian Tatars are a secular community. The level of religiousness is relatively low, but Islam still plays the role of an important cultural marker. The mosque in the town of Iuye in Western Belarus, which has been the only open mosque on the territory of the republic in the Soviet Period, hosts approximately 50-60 people every Friday and much more during major religious holidays. According to

2 *Muftiy Belarusi: So stroitelstvom mechetey problem net.* Islam.by.

the words of the local imam[3] some people also fast during Ramadan; in a couple of Tatar families in the town women wear long dresses and headscarves, but it is a rare tradition and generally Tatars are not conservative. Religion still accounts for the negative perception of the consumption of alcohol and pork among community members. Due to the lack of religious education usually only the imam can read and understand the Arabic script whereas the common people pray in Belarusian or Russian instead.

An older Belarusian Tatar couple
© kp.by,liblh.by

Another important feature of the Tatar community in Belarus is that its representatives guide the religious matters of the Muslims of the republic. Owing to the fact that only Belarusian citizens can take positions in religious institutions, 95% of the local Islamic clergy are Tatars.[4]

The most important religious cultural holidays and events for local Tatars are *Kurban-Bayram*, *Uraza-Bayram*, *Sabantuy*, *nikah* (religious marriage), *azanivaniye* of newborn babies (saying prayers and naming the baby) and funeral ceremonies. *Mizar ziyareti,* or visits to the Tatar cemeteries, are another widespread tradition among the Belarusian Tatars. During such visits a family pays respect to the memory of their dead relatives, cleans their graves and alike. Such visits are especially common during Ramazan-Bayram. This tradition has certain parallels with the local Christian traditions of visiting cemeteries during religious holidays. In general, the rites and ceremonies of local Tatars represent the fusion of Islamic tradition, influenced by Turkic shamanism, and local Slavic traditions, both of pagan and Christian origins.

Whereas housing and dressing usually do not differ much from the ones of the local Slavic population, cuisine represents another peculiar part of local Tatar culture. Such meals as traditional Tatar open pies, soups, dumplings and desserts are still cooked in many houses in Belarusian towns and villages with sizable Tatar communities.

3. Geography and population

The Belarusian Tatars are the most numerous Tatar community of the three republics. Historically Tatars have settled in villages and towns or separate neighborhoods in bigger cities. 26 Tatar cultural unions, which were established after the collapse of the Soviet Union, reflect an approximate geography of the community's presence in the republics - mainly in the cities, towns and villages of Western and North Western Belarus. Two strongest and biggest Tatar communities exist in the towns of Iuye in the Hrodna Region and Smilavichy in the Minsk region.

According to the latest census[5] 7316 Tatars lived on the territory of Belarus in 2009. Out of them 1060 named the Tatar language their mother tongue, 4669 named Russian and 1411 named Belarusian. 1710 people lived in the Hrodna Region, 1547 - in the capital city of Minsk, and 1239 - in the Minsk region.

However, the census does not reflect the distinction between Belarusian autochthonous Tatars and Turkic-speaking Tatars who came to Belarus in the 20th century; hence the exact number of the Belarusian Tatars is not known, but probably those Tatars who mentioned Tatar as their mother tongue are relative late-comers while the majority of those Tatars who indicated the Belarusian language as their mother tongue are the representatives of 'Western' Tatars.

3 *Belorusskiye tatary: Ivye kak malen'kiy Stambul.* Komsomolskaya Pravda v Belorussii.

4 *Muftiy Belarusi: So stroitelstvom mechetey problem net.* Islam.by.

5 Results of all-republican census 2009

Muslim women. Minsk. 1918 © abu.by

4. Historical background

According to historical accounts the first Tatar families came from the Crimea and the Black Sea Region and settled on the territory of modern Belarus and Lithuania in 1337, during the period of wars between the Great Duchy of Lithuania and the Crimean Khanate. In the following years more Tatar settlers came to the region. Despite certain evidence that at least part of Tatars might have come to the region as war captives, none of the contemporary chronicles mentions the involuntary character of the settlement. Tatars were granted lands, freedom of faith and as a rule served for the Duke's military. Tatar soldiers also took part in the prominent battle of Grunwald in 1410 against the Teutonic Order.

After the October revolution and the following Soviet-Polish war the majority of local Tatars, which were residing mostly in Western Belarus, came under the Polish jurisdiction. The inter-war period in Poland was marked by the state-supported flourishing of the Tatar culture, opening of religious schools and courses, opportunities for studying the Arabic language, developing cultural life and establishing cultural organizations.

However, since 1939, when the Soviet Union annexed Western Belarus, the local Tatar community became the object of the Soviet anti-religious policies. Soviet policies were especially damaging in the Tatar case, for in the absence of the common language religion served as the fundament for the community's self-identification. Out of 19 mosques which were functioning before World War II only one mosque left in the town of Iuye. Others were shut down and sometimes demolished. The only stone mosque of Belarus, located in the capital city of Minsk, was demolished in the 1960s. *Mizars* - Tatar cemeteries, also became the target of state anti-religious policies. Many of them were closed. Gravestones were used for construction purposes and cemetery fields - for cattle grazing. Besides, some streets and districts previously named after local Tatars were renamed.

The period of perestroika gave an impetus for cultural and religious awakening all around the USSR, including the Belarusian Tatar community. In 1989 first two Tatar cultural unions were established in the cities of Minsk and Hrodna. In 1991 they were united in a single republican organization *Al-Kitab*.

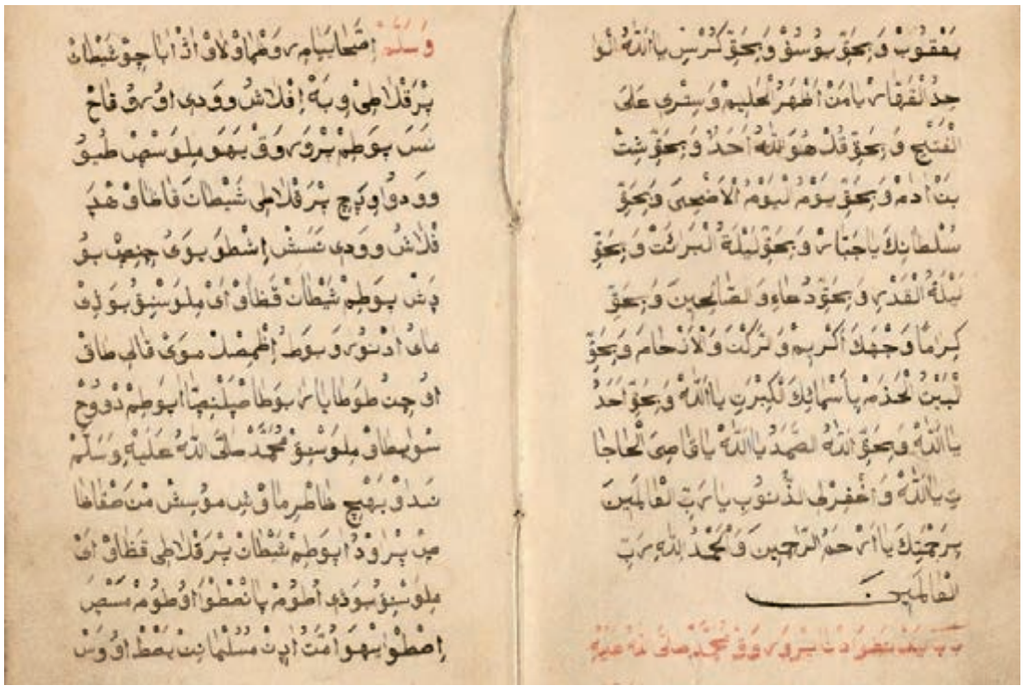
After the collapse of the Soviet Union the process of cultural and religious revival of the community has been continuing with the reopening of previously closed and construction of new mosques, organization of cultural events, celebration of religious holidays and alike. Between 1991 and 2002 cultural and religious Tatar magazine *Bayram* had been published in the Belarusian language. The local Tatar community has also engaged in multifaceted cooperation with Tatar communities in other countries and with the Islamic world in general in such areas as cultural exchange, religious education, financial support for the community's activities, construction of new mosques, etc.

5. Language

Apparently, local Tatars lost the language of their own quickly after the arrival at the territory of Belarus. According to the notes by an unknown author, called "The Story of the Polish Tatars", which are dated between 1557 and 1558, by that time the majority of local Tatars already didn't know the Tatar language and used various Slavic dialects instead.[6]

There are multiple reasons which can account for such a quick abandoning of the language. First, the language of the settlers was neither unified nor standardized as they were coming from different regions and probably spoke close but distinct Turkic dialects. Moreover, it was not considered sacred or important for religious purposes. Frequent mixed marriage and military service also contributed to this process.

6 Белорусский этнограф Павел Шпилевский в середине XIX века писал: «Говоря про Татарский конец, нельзя не напомнить об одной его особенности, которая … http://abu.by/ru/news/2243.html (Editor's Note)

A manuscript fragment from mid 19th
© kp.by

Despite the fact that Tatars lost their language and became Slavic-speaking they nevertheless preserved their cultural and religious distinctiveness. One of the most important monuments of Tatar cultural heritage is the corpus of religious and cultural texts, which had been written between the 16th and the 19th centuries and are commonly referred as *kitabs*.

Kitabs were written in the local dialects of the old Belarusian/Polish languages, but with the use of the Arabic script. The contents of these texts include the description of Islamic religious rites and ceremonies, life story of the Prophet, moral and ethical preachings, techniques of fortune-telling (*fal*), interpretation of dreams, legends, fairy-tales and stories, horoscope, etc. Besides kitaps, there also *tefsirs* – Qur'an with Polish or Belarusian comments; *tejvids* – rules of reading of Qu'ran and *hamails* – collections of prayers.

Kitabs were handwritten in the style *naskh,* from right to left, with no spaces between words, no capital letters and no Western-type punctuation marks.

The language of kitabs is peculiar in two following aspects. First, it indicates the fact that local Tatars were indeed for a long time a Slavic-speaking community as, according to Akiner, the language of kitabs "is used with the facility and assurance of native speakers".[7] There is a number of religious terms originating from the Arabic or Turkish languages, but they are adopted and changed according to the Slavic grammar and phonetics. Moreover, in later texts the original Arabic words are often replaced with the corresponding terms from the Slavic Christian terminology. For instance – *Bog* (Allah, God), *prarok* (prophet), *engel* (angel), *ray* (paradise), *pekla* (hell), *greh* (sin), *dusha* (soul) and others.

On the other hand, the language of kitaps represents an outstanding source for the study of the old Belarusian language because it is closer to that-time spoken language than contemporary Slavic texts. The language of kitabs reflects dialectical features and various ongoing phonetic transformations such as the palatalization of *d* and *t*.

Personal names and surnames, used among the local Tatars, reflect the mixture of Turkic and Slavic influences. Traditional first names such as *Ali, Mustafa, Yakub, Aminia, Aysha, Aliya,* still can be found among the representatives of the community, but the majority of local Tatars uses the local names of Slavic/Christian origin.

7 Akiner, Shirin *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab: A Cultural Monument of Islam in Europe.* P. 360.

Tatar cavalry soldier
© abu.by

Surnames, some of which reflect the noble origin of the owner, often contain a Turkic or Arabic/Islamic root and Slavic suffixes and endings: ***Abram****ovich,* ***Adam****ovich,* ***Yasin****ski,* ***Kazak****evich,* ***Shaban****ovich,* ***Ilyas****evich*, etc. It is also worth mentioning that unlike in many Turkic-speaking countries, where surnames were introduced quite recently, the surnames of local Tatars appeared together with the introduction of surnames to the region in general and are at least a couple of centuries old.

Conclusion

Belarusian Tatars, together with the neighboring Tatars of Lithuania and Poland, represent an outstanding case of a numerically small religious and cultural community which, despite the abandoning of the language and linguistic assimilation, has maintained its distinct identity for more than 600 years. In fact, local Tatars are probably the oldest Muslim minority which has existed in the Christian environment in a European country.

Belarusian Tatars made a remarkable contribution to the cultural heritage of the republic. Religious and cultural texts written by Tatars in the old Belarusian/Polish languages in the Arabic script illustrate the linguistic shift which occurred within the community, the peculiarities and the hybrid character of its traditional culture as well as shed light on the history of the Belarusian language itself.

In spite of the loss of the language, decrease of the role of religion in the life of the community and the ongoing process of assimilation, the Belarusian Tatars still remain an important and visible part of the country's ethnic, religious and cultural profile.

Sources

Akiner, Shirin (2009). *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab: A Cultural Monument of Islam in Europe.* Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 457 pages.

Belorusskiye tatary: Ivye kak malen'kiy Stambul. Komsomolskaya Pravda v Belorussii. 19.07.2013. Online access at: http://www.kp.by/daily/26108/3003954/

Dziekan, Marek M. (2011). "History and culture of Polish Tatars" in *Muslims in Poland and Eastern Europe. Widening the European Discourse on Islam*, K. Górak-Sosnowska (ed.), University of Warsaw, Warsaw, 343 pages.

Kanapatskaya, Z. *Prazdnichno-obryadovaya kul'tura belorusskikh tatar.* Online access at: http://lib.convdocs.org/docs/index-196024.html

Kanapatski, I. "Tatary u Belarusi. Ikh relihiya." *Belaruski Histarychny Chasopis.* No.2, 1996. Online access at: http://knihi.com/Ibrahim_Kanapacki/Tatary_u_Bielarusi_Ich_relihija.html

Konopatskiy, I. *Belorusskiye tatary: istoricheskaya sudba naroda i kul'tury.* Kumykskiy Mir. Online access at: http://kumukia.ru/article-9186.html

Muftiy Belarusi: So stroitelstvom mechetey problem net. Islam.by. 17.10.2011. Online access at: http://www.islam.by/at/?id=188

Results of all-republican census 2009. Online access at: http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/main0.php

Titovets E. (2007). *Na styke dvukh kul'tur: rukopisnyye knigi belorusskikh tatar.* 2007. Online access at: http://knizhkult.narod.ru/Titivetc.htm

Zhurnal Bayram. Tatary na ziamli Belarusi. Online access at: http://bayram-journal.ru

Zvanyye gosti. Tatary v Belarusi davno ne vosprinimayutsya kak chuzhezemtsy. Nasha Gazeta. 03.11.2010. Online access at: http://www.ng.by/ru/issues?art_id=51203

Photos

http://tatar-congress.org/ru/blog/v-rige-vstretilis-tatary-belarusi-i-latvii
http://www.kp.by/daily/26108/3003954
http://abu.by/ru/news/2243.html
http://ay.by/lot/redkost-belorusskie-tatary-fragmenty-rukapisnyh-knig-vtor-poloviny-xix-veka-5014897654.html
http://liblh.by/belarus-i-belarusy/belorusskie-tatary-ive-kak-malenkij-stambul.html

ÇİN TATARLARI VE ÇİN TATARCASI

Ailiaikeban Aierken

Çin etnik Tatar ailesi
© chinatoday.com

1. İç ve dış adlandırma

Tatar adı ilk olarak Köl Tegin Yazıtı I.D.4. satırında *Otuz Tatar* biçiminde geçmektedir. Ayrıca, Bilge Kağan Yazıtı II. D.34. satırında *Toğuz Tatar*; Moyun Çor Yazıtı D.1. ve D.3. satırlarında *Tokuz Tatar,* D.6. ve D.8. satırlarında ise *Tatar* biçimindedir (Orhun 2011: 31, 64, 168, 171). Çin kaynaklarında ilk olarak Tang hanedanı [Li Shi Min MS 599-649 tarafından kurulmuştur (618-907)] döneminde *Da-Da* biçiminde görülmektedir (Liu 1975: 707).

Çin Tatarları, Kazan Tatarlarının Çin'in Uygur Özerk Bölgesi ve Kuzeydoğu bölgelerinde yaşayan bir diasporasıdır. Çin resmi kayıtlarında *Ta-Ta-Er* ve *Da-Da* şeklinde iki ayrı etnik adlandırma bulunmaktadır. Buna göre, Çin'de yaşayan Tatarlar için *Ta-Ta-Er*, Rusya'da yaşayan Tatarlar için ise *Da-Da* adlandırması tercih edilmektedir. Çin Tatarları kendilerini Tatar olarak tanımlamakta; Uygur ve Kazak gibi beraber yaşadıkları akraba topluluklar tarafından ise *Tatar, Nogay, Mozay, Kökköz* vb. şeklinde adlandırılmaktadırlar.

2. Din ve kültür

Çin Tatarları Sünni Müslüman bir topluluktur. Sosyal yaşamda dini kurallara diğer toplumlara nazaran biraz daha bağlıdırlar. Tatarlar Uygur bölgesine geldikleri ilk dönemlerden itibaren cami yapımına başlamışlardır. Urumçi, İli, Çöçek gibi il ve şehirlerdeki tanınmış Tatar camileri, günümüzde eski ihtişamını koruyamamıştır. İli'deki Tatar Camisi yıkıma uğramış, Urumçi'de 1874 yılında inşa edilen tarihi Tatar Camisi yıkılmış, yerine başka bir cami inşa edilmiştir. Günümüzde sadece Çöçek'teki Tatar Camisi ayaktadır.

Aydın bir halk olan Tatarlar Uygur bölgesinin kültür ve eğitim alanlarında etkili olmuşlardır. 1820 yılında bölgeye göç eden Tatarlar Gulca, Çöçek, Ürumci vd şehirlerde modern eğitim sistemine sahip medreseler kurmuşlardır. Bu medreselerde dini bilimlerin yanı sıra beşeri ve pozitif bilimler de öğretilmiştir. Ders programlarında dil, edebiyat, matematik, coğrafya, doğa bilgisi, din- ahlâk ve müzik dersleri de yer almıştır (Çanşif 2009: 100).

Çin Tatarları, 1930'lu yıllarda 'Tatar Tiyatrosu' adında bir tiyatro kurmuşlardır.[1] Çin Tatarları, diğer akraba Türk toplulukları gibi müzik ve dans sanatlarıyla da yakından ilgilidir. *Kuray, Kubız*, *Sornay*, *Mandalin*, *Kul Garmun*, *Avız Garmun*, *Cetiken* geleneksel Tatar sazlarıdır. Çin Tatarları bu sazlar eşliğinde *cır* söyler, *Atnuşka* dansı yaparlar.

1 'Yıldız', 'Yevmiyeci Ahmet', 'Sönmüş Yıldızlar', 'Aliye Banu', 'Baymak', 'Kaz Kanadı', 'Ğerip Senem', 'Tahir Zühre', 'Ferhat Şirin', 'Anargül', 'Rabie Seydin', 'Çinmoden', 'Leyli Mecnun', 'Arzugül', 'Cıbık Kız' Uygur bölgesinde sahneye konulan önemli tiyatro eserleridir, bk. Çin Devlet Kültürel Bilgi Kaynağı Paylaşım Projesi, 15 Kasım 2013 tarihinde www.ndcnc.gov.cn adresinden erişildi.

Kul Garmun
© Ailiaikeban Aierken

Kurban bayramı ve *ramazan bayramı* gibi dini bayramlardan başka geleneksel *nevruz* ve *saban tuy* bayramları da kutlanmaktadır. Özellikle *saban tuy*, bölgede yalnız Çin Tatarları tarafından kutlanan özel bir bayramdır. Genelde yaz başı ya da güz başında saban şenliği olarak kutlanır ve bu bayramda çeşitli eğlence ve spor faaliyetleri gerçekleştirilir.

Günümüzde Çin Tatarlarında geniş aile yapısı yerini çekirdek aileye bırakmıştır. Tatar aileler genellikle bir veya iki çocuk sahibidir, Çin nüfus politikası nedeni ile 2'den fazla çocuk sahibi olmak da yasaktır. Evlilikler İslâmi kurallara uygun gerçekleşmekte, dini nikâh mutlaka yapılmaktadır.

Günümüzde eskisi kadar sıkı olmasa da geleneksel evlilik biçimi korunmaktadır. Yani imam nikâhı ve belediye nikâhı kıyıldıktan sonra damat gelin evinde en az üç ay, bazen altı ay ya da bir sene, hatta ilk çocuk oluncaya kadar kalmak zorundadır. Ancak süre dolduktan sonra damat gelini kendi evine götürebilmektedir.

Çin Tatarlarının milli giysilerinde çok renklilik hakimdir. Genelde erkekler işlenmiş beyaz gömlek üzerine k*amzul* adını verdikleri siyah yelek giyer. Başlarında da *takıya* adı verilen siyah renkli, işlemeli, fes benzeri başlık vardır. Kadınlar ise çiçek desenli elbise giyerler, önlerine önlük, başlarına da *takıya* takar.

Çin Tatarları genelde avlusu bulunan bahçeli müstakil evleri tercih eder, evin duvarları turkuaz renkte boyanır, bahçe çiçeklerle süslenir. Çin Tatarları mutfağında diğer Türk toplulukları gibi et ağırlıklı yemekler bulunmaktadır. *Ketlit*, *itbeliş*, *kuldama*, *peremeç* gibi yemekler en sevilen etli, kıymalı yemeklerdir. *kısel*, *kampurt*, *boz*, *şirbet* Tatar mutfağının başlıca içecekleridir.

3. Coğrafya ve nüfus

Çin Tatarları çoğunlukla Çin Halk Cumhuriyeti Uygur Özerk Bölgesi'nin Urumçi, İli, Çöçek, Sanci, Altay illerinde yaşamaktadırlar. Pekin, Şangay, Tiençin, Harbin vb. Çin şehirlerinde yaşayan Tatarlar da vardır. Çin Tatarlarının büyük bir kısmı Uygur Özerk Bölgesi'nin kuzey bölgesine yerleşmiştir. Nüfus ağırlıklı olarak *Urumçi, Gulca, Çöçek* ve *Altay* şehirlerinde, kalanlar ise *Çitay, Cimsar, Cililyüzi, Tokkuztara, Mongğulküre, Dörbilcin, Toli, Burçin, Kaba, Çingil* vd. kasaba ve köylerde yaşamaktadır. Nüfusun % 95'i Kuzey Uygur Özerk Bölgesi'nde, % 4'ü Güney Uygur Özerk Bölgesi'nde, %1'i de Çin'in kuzey doğusundadır.

Çin Tatarlarının nüfusu, 2010 yılında yapılan 6. Çin nüfus sayımına göre 1,899 erkek, 1,657 kadın olmak üzere toplam 3,556'dır.[2] Çin Tatarlarının nüfusu hakkındaki resmi bilgiler ilk olarak 1921 yılındaki Xinjiang İl Emniyet Genel Müdürlüğü'nün kayıtlarında şu şekilde geçmektedir: '1921 yılında Urumçi'de ticaret sektöründe çalışan kayıtlı Rusya vatandaşları bulunmaktadır. Bunların resmi nüfus cüzdanına sahip olanları 101 aile ve ek nüfus cüzdanına sahip olanları ise 500 küsur ailedir. Resmi nüfus cüzdanı Rusları, ek nüfus cüzdanı ise Tatarları ve Özbekleri ifade eder' (Zhou 2003: 71). Bu kayıtlarda söz edilen ek nüfus cüzdanlı 500 ailenin yarısının Tatar olduğu varsayılırsa, bu 250 Tatar ailesi anlamındadır ve her aile 4 veya 5 kişi olarak hesaplanırsa toplam 1,000-1,250 kişilik bir nüfus söz konusudur. 1944 ve 1947 yıllarındaki yerel nüfus sayımlarında Tatar nüfusu 5,610 ve 5,519 olarak gösterilmektedir (*Xinjiang Milliyetler Sözlüğü*, 1983). Çin Tatarlarının çalışma alanları büyük ölçüde tarım, hayvancılık ve ormancılığa dayalıdır.[3]

Çin etnik gruplar

Yeni evli genç çift
© Ailiaikeban Aierken

Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonraki nüfus bilgilerine dört aşamalı olarak bakabiliriz:

İlk aşama olan 1949-1953 yılları arası Çin Tatarlarının nüfusunda artış gözlemlenmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilk kurulduğu yıllarda Tatar nüfusu 5,900 iken 1953'e gelindiğinde bu sayı 6,900'a ulaşmıştır; buna göre nüfusta % 17'lik bir artış gözlenmektedir (Xinjiang'ın Saltanatlı 50 Yılı, 1999).

İkinci aşama ise 1954-1977 yılları arasıdır ve bu yıllarda keskin bir nüfus azalması yaşanmıştır. Çin Tatarları 1954 yılında 6,400 kişi iken 1977 yılında 2,900 kişiye düşmüş, yani % 53,97'lik azalma göstermiştir (Xinjiang'ın Saltanatlı 50 Yılı, 1999).

Bu dönemdeki nüfus azalmasının nedenleri olarak şu hususlar sıralanabilir: (1) Nüfusun bir kısmı Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a göç etmiştir. (2) 1960'lardan sonra yurt dışıyla bağlantısı olanlar aşırı solcular tarafından dışlanmışlardır. Bunun sonucu olarak işten çıkarılma, haklarından mahrum edilme, düşmanca muameleye maruz kalma vb. baskılarla birçok Çin Tatarı yurt dışına göç etmiş ve 1963'lerde nüfus 2,000'in altına inmiştir. (3) Bu dışlayıcı siyasetten korunmak üzere bazı Tatarlar da kimliklerini Uygur ve Kazak gibi akraba topluluklar olarak göstermişlerdir.

Üçüncü aşama olarak 1978-1998 yıllarını sayabiliriz. Bu yıllarda nüfusta artış görülmektedir. 1978'de 3,100 olan nüfus 1998'de 4,700 olmuş, yani % 51,61 artmıştır (Xinjiang'ın Saltanatlı 50 Yılı, 1999).

2 (2010). Çin Halk Cumhuriyeti 6. Nüfus Sayımı Verileri, 16 Kasım 2013 tarihinde http://www.stats.gov.cn/tjsj/pcsj/rkpc/6rp/indexch.htm adresinden erişildi.

3 Sektör ve meslek bazında ayrıntılı bilgi için bk. Sektör ve Mesleğe Göre Personel Dağılımı (2010, Çin Halk Cumhuriyeti 6. Nüfus Sayımı Verileri, 16 Kasım 2013 tarihinde http://www.stats.gov.cn/tjsj/pcsj/ rkpc/6rp/indexch.htm adresinden erişildi)

Geleneksel Çin Tatar evi © Ailiaikeban Aierken

1998 yılından günümüze kadar uzanan dördüncü aşamada nüfusta yeniden azalma olmuş, 1998 yılında 4,700 olan nüfus 2010'larda 3,500'lere kadar inmiştir. Bu dönemki nüfus azalmasının nedenleri de şu şekilde sıralanabilir (Xinjiang'ın Saltanatlı 50 Yılı, 1999): (1) Nüfusun yeterli olmamasından dolayı dış evliliklere yönelme ve diğer milliyetlerle evlenerek asimile olma. (2) Demografik, sosyal, siyasal vb. bakımdan baskın olan asıl tabakanın kültürel baskısı ile Çin Tatarlarının kendi kültürlerini yeterince geliştirememeleri sonucu ikinci kuşağın tercihini asıl tabakadan yana kullanması (3) Tataristan ile yani ana toplumla olan irtibatın tekrar kurulması ve ana topluma geri dönülmesi. (4) Eğitim, ticaret gibi nedenlerle yurt dışına çıkılması ve daha sağlam bir gelecek düşüncesiyle gurbetçiliğin seçilmesi. Nüfus sayımına göre nüfus dağılımı ile ilgili veriler şu şekildedir:

İl Düzeyinde Tatar Nüfus Dağılımı:[4] Altay 1,339; Urumçi 848, Sanci 977, İli 819, Çöçek 506; *İlçe Düzeyinde Tatar Nüfus Dağılımı:* [5] Urumçi Tanrıdağ 473, Urumçi Saybağ 135, Urumçi Yenişehir 115, Urumçi 125, Çitay 523, Cimsar 209, Gulca 272, Tokuztara 104, Monğulküre 233, Çöçek 243, Altay 449, Burçin 430, Çingil 231.

4. Tarihi arka plan

Tatarların Çin'e göçü üç aşamalı şekilde gerçekleşmiştir. İlk göç 19. yüzyılın başlarından itibaren ticarî ve siyasî nedenlerle Kazan, Zaysan, Sibirya ve Orta Asya'dan Çin'in kuzeybatı ve kuzeydoğu bölgelerine yapılmıştır. İkinci göç 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Üçüncü göç ise Birinci Dünya Savaşı'ndan başlayarak 1930'lu yıllara değin devam etmiştir. Göçler ağırlıklı olarak üçüncü aşamada gerçekleşmiştir (Aierken 2013).

1830-1890 yılları arasında eski Çarlık Rusya'daki bazı Tatarlar, uğradıkları eziyet ve haksızlıklara dayanamayarak Altay dağlarının Kuzey eteklerine doğru kaçtılar ve 1830'larda Uygur bölgesindeki Altay iline yerleşmeye başladılar. Bunlar genel olarak din adamları, aydınlar, zanaatkârlar ve kısmen çobanlardan oluşmaktaydı. Bunlar günümüzde Uygur Özerk Bölgesi'nde yer alan Sanci İli Çitay İlçesi Çeşme Tatar Avılı'nda yaşamakta olan Tatarlardır.

1905-1914 yılları arasında gerçekleşen göçler, Rusya'da başlayan Burjuva Devrimi sonucu gerçekleşmiştir. Devrimci ve aydın kesimden oluşan bir kitle Uygur bölgesine göç etmiştir.

1914-1930'lu yıllarda ise Birinci Dünya Savaşı'ndan kaçan gençler Uygur bölgesine göç etmişlerdir. Rusya Ekim Devrimi'nden sonra özellikle 30'lu yıllarda zorla kolektifleştirme hareketinden kaçan esnaf, zanaatkâr ve tüccarlardan oluşan bir grup son aşama göçü gerçekleştirmiş ve Uygur bölgesinin çeşitli kentlerine yerleşmiştir (Çin'deki Azınlıklar, 1984).

4 (2000). Çin Halk Cumhuriyeti 5. Nüfus Sayımı Verileri, 16 Kasım 2013 tarihinde http://www.xjtj.gov.cn adresinden erişildi.
5 (2000). Çin Halk Cumhuriyeti 5. Nüfus Sayımı Verileri, 16 Kasım 2013 tarihinde http://www.xjtj.gov.cn adresinden erişildi.

5. Yazım

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Tatarların resmi bir alfabesi bulunmamakla beraber, kendi aralarındaki yazışmalar için Uygur ve Kazak alfabeleri temelinde uyarladıkları resmi olmayan bir alfabe sistemi mevcuttur. Aşağıdaki tabloda Çin Tatarları'nın yaygın olarak kullandıkları bu alfabe gösterilmektedir (Aierken 2013: 42):

	Çin Tatar Alfabesi	Çağdaş Latin Tatar Alfabesi	Çağdaş Kiril Tatar Alfabesi	Makalede Kullanılan Transkripsiyon Sistemi		Çin Tatar Alfabesi	Çağdaş Latin Tatar Alfabesi	Çağdaş Kiril Tatar Alfabesi	Makalede Kullanılan Transkripsiyon Sistemi
1	ئا	A a	А а	A a	18	ڭ	Ñ ñ	Ң ң	Ñ ñ
2	ب	B b	Б б	B b	19	ئو	O o	О о	O o
3	ج	C c	Ж ж	C c	20	ئۆ	Ö ö	Ө ө	Ö ö
4	چ	Ç ç	Ч ч	Ç ç	21	پ	P p	П п	P p
5	د	D d	Д д	D d	22	ق	Q q	К к	Ķ k
6	ى	E e	E e (э)	İ i	23	ر	R r	Р р	R r
7	ئە	Ä ä	Ә ә	E e	24	س	S s	С с	S s
8	ف	F f	Ф ф	F f	25	ش	Ş ş	Ш ш	Ş ş
9	گ	G g	Г г	G g	26	ت	T t	Т т	T t
10	ع،غ	Ğ ğ	Г г	Ğ ğ	27	ئۇ	U u	У у	U u
11	ھ	H h	Һ һ	H h	28	و،ۋ	W w	В в	W w
12	ى	İ i	И и	İ i	29	ح،خ	X x	Х х	Ḫ ḫ
13	ي	Y y	Й й	Y y	30	ئۈ	Ü ü	Ү ү	Ü ü
14	ك	K k	К к	K k	31	ز	Z z	З з	Z z
15	ل	L l	Л л	L l	32	ژ	J j	Ж ж	J j
16	م	M m	М м	M m	33	ىٔ	I ı	Ы ы	I ı
17	ن	N n	Н н	N n	34	ې	--	--	É é

Çin Tatarlarının Kullandıkları Alfabeler

6. Dil

Çin Tatarcasının Türk dilleri içindeki yeri

Çin Tatarcası da Kazan Tatarcası gibi Türk Dillerinin Kıpçak grubunda yer alır. Kendi içinde ağızlara ayrılmamaktadır. Birlikte yaşadıkları Uygur, Kazak gibi akraba toplulukların dilleri ile devlet dili olan Çinceden etkilenmiştir.

Çin Tatarcasının diyalektolojisi

Konuşurları nüfusça küçük bir topluluk olduğundan ayrı bir ağız olarak değerlendirilebilecek nitelikte önemli bir varyantlaşma yoktur.

Ses Bilgisi

Kapalı e, /é/ ünlüsünün varlığı Uygur Türkçesi ve Kazak Türkçesi'nin etkisiyle açıklanabilir: *éndí* 'şimdi', *ét* 'et', *érín* 'dudak' vb.

Kazan Tatarcasındaki söz başı /i/ler Çin Tatarcasında /é/ye değişmektedir: *it* > *ét* 'et', *ikew* > *ékew* 'ikisi beraber', *iñ* > *éñ* 'en' vb.

Çin Tatarları
© m.554321.com

Kazan Tatarcasında birinci ve ikinci hecelerde art-damak, dudak ve yumuşak ünsüzlerin yanında /a/ ünlüsü yuvarlak telâffuz edilmektedir. Bu durum Çin Tatarcasında sadece yaşlıların telâffuzunda kalmıştır: *åpa* > *apa* 'abla', *åwıl* > *awıl* 'semt', *båla* > *bala* 'çocuk' vb.

Çin Tatarcasında /é/, /i/ ve /í/ ünlülerinde karışıklık söz konusudur. Aynı kullanıcı kimi sözcükleri her üç ünlü ile de telaffuz edebilmektedir: *kil-* > *kél-* ~ *kil-* 'gelmek', *ikew* > *ékew* ~ *ikew* ~ *íkew* 'ikisi beraber', *iñ* > *éñ* ~ *iñ* ~ *íñ* 'en' vb.

Kazan Tatarcasındaki kısa, yuvarlak ve geniş ön-damak ünlüsü /ö/ Çin Tatarcasında çoğu zaman kısa, yuvarlak ve dar ön-damak ünlüsü /ü/ye değişmektedir: *ölíş* > *ülíş* 'pay', *ölfet* > *ülfet* 'ahbap', *ölgí* > *ülgí* 'numune', *ölgír-* > *ülgír-* 'yetiş-', *önde-* > *ünde-* 'seslenmek', *öy* > *üy* 'ev', *ötík* > *ütík* ~ *ötík* 'ütü', *öz-* > *üz-* 'kopar-', *öyren-* > *üyren-* 'öğren-', *öylen-* > *üylen-* 'evlenmek' vb.

Çin Tatarcasında 24 ünsüz bulunmaktadır. Ünsüzler şunlardır: /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /j/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /k/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /w/, /ẖ/, /y/, /z/.

İki ünlü ya da bir ünlü ve bir tonlu ünsüz arasında /b/ ünsüzü /w/ye dönüşmektedir: *çibi* > *çiwi* 'civciv', *nebre* > *newre* 'torun', *çibín* > *çíwín* 'sinek', *abzíy* > *awzíy* 'abi' vb.

/c/ ünsüzü söz sonlarında /j/ye gelişir: *tac* > *taj* 'taç', *muẖtac* > *muẖtaj* 'muhtaç', *mecbur* > *mejbur* 'mecbur', *wicdan* > *wijdan* 'vicdan' vb.

Kimi sözcüklerde iki ünlü arasındaki /c/ ünsüzü de /j/ye gelişebilmektedir: *ücüm* > *üjüm* 'üzüm', *mıcığlaw* > *mıjığlaw* 'mıncıklama' vb.

Söz ya da hece sonu /ç/ ünsüzü /ş/ye değişmektedir: *çeç* > *çeş* 'saç', *üç* > *üş* 'üç', *açuw* > *aşuw* 'açmak', *tıçkan* > *tışkan* 'fare', *puçmak* > *puşmak* 'köşe' vb.

/ğ/ ünsüzü akıcı, sedalı dil ortası orta damak ve geniz ünsüzü /ñ/den sonra gelince, sedasız, dil art damak ve ağız ünsüzü /k/ ünsüzüne gelişir: *doñğız* > *doñkız* 'domuz', *yañğır* > *yañkır* 'yağmur', *kuñğıraw* > *kuñkıraw* 'çan', *kıñğır* > *kıñkır* 'eğri', *moñğul* > *moñkul* 'Moğol', *yalañğaç* > *yalañkaç* 'çıplak' vb.

/í/, /é/, /ö/, /ü/ ünlülerinden sonra gelen /ẖ/nin telâffuzunda değişiklik olmakta ve /ş/ye ve bazen /ç/ye değişmektedir: *ẖímaye* > *şímaye* - *çímaye* 'himaye', *ẖésap* > *şésap* 'hesap', *ẖöküm* > *şöküm* 'hüküm', *ẖükmet* > *şükmet* 'hükümet' vb.

Çin Tatarcasında /k/ ünsüzü söz içi ve hece sonunda /ẖ/ya gelişir: *bokça* > *boẖça* 'çanta', *aksak* > *aẖsak* 'topal', *akça* > *aẖça* 'para' vb.

Çin Tatarcası uzun zamandır Rusçanın etkisi altında bulunmadığından /r/ ünsüzü Kazan Tatarcasına göre daha yumuşak ve daha az titreşimli telâffuz edilmektedir.

Özellikle Rusçadan alınan sözcüklerde /w/ ünsüzü diş dudak /v/sine değişmektedir: *wino* - *vino* 'şarap', *zawot* > *zavut* 'fabrika', *wagon* > *vagon* 'vagon' vb.

Bazı sözbaşı /y/ler, Çin Tatarcasında /c/leşme eğilimi göstermektedir: *yabın-* > *cabın-* 'örtün-', *yalanbaş* > *calañpaş* 'şapkasız', *yalpak* > *calpak* 'yassı', *yavım* > *cavın* 'yağış' vb.

İsim çekimi

Hal ekleri: Çin Tatarcasında temel olarak yedi hal eki bulunmaktadır.

Yalın hal eki: İsimlerin herhangi bir hal eki almamış halidir:

kol 'kol', *kílem* 'halı', *kül* 'kül', *kise* 'cep'

İlgi hali eki: Çin Tatarcasında ilgi hali eki {-nıñ} ve {-níñ}dir. Yanı art ünlülerden sonra {-nıñ}, ön ünlülerden sonra {-níñ} gelmektedir. İlgi hali ekinin yuvarlak biçimi görülmemektedir: *çılannıñ* 'hünnabın', *kiseníñ* 'cebin'.

Yönelme hali eki: Çin Tatarcasında yönelme hali eki {–GA} / {-A}dır. 3. şahıs iyelik eki ile hal eki arasına zamir n'si gelmektedir: *kolga* 'kola', *kitapka* 'kitaba', *kisege* 'cebe', *mektepke* 'okula', *arçama* 'çam ağacıma', *mektebíñe* 'okuluna', *mektebíne* 'okuluna', *arçasına* 'çam ağacına'.

Belirtme hali eki: Çin Tatarcasında yükleme hali eki {-nı} / {-ní} / {-n}'dir. {-nı} art ünlülerden sonra, {-ní} ön ünlülerden sonra, {-n} ise 3. şahıs iyelik ekinden sonra gelmektedir: *kolnı* 'kolu', *kisení* 'cebi', *arçasın* 'çam ağacını'.

Bulunma hali eki: Çin Tatarcasında {-DA}dır. Kök veya gövdeye ünlü ve ünsüz uyumuna göre eklenmektedir. 3. şahıs iyelik ekinden sonra önce bir zamir n'si bulunur: *kolda* 'kolda', *kitapta* 'kitapta', *kisede* 'cepte', *mektepte* 'okulda', *arçasında* 'çam ağacında', *mektebínde* 'okulunda'.

Çıkma hali eki: Çin Tatarcasında {-DAn}/ {-nAn}dır. Diğer hal eklerinde olduğu gibi 3. şahıs iyelik ekinden sonra zamir n'si gelmektedir: *koldan* 'koldan', *kitaptan* 'kitaptan', *çılannan* 'hünnaptan', *kiseden* 'cepten', *mektepten* 'okuldan', *kílemnen* 'halıdan', *arçasından* 'çam ağacından', *mektebínnen* 'okulundan'.

Eşitlik hali eki: Çin Tatarcasında eşitlik hali eki -{çA}dır. *mınça* 'bu kadar', *sinçe* 'sence'.

İyelik ekleri

Ünlü		Teklik		Çokluk	
		Ünsüz	Ünlü	Ünsüz	
I. Şahıs		-m	-ım/-ím	-mız/-míz/-bız/-bíz	-ımız/-ímíz/-ıbız/-íbíz
II. Şahıs	Normal	-ñ	-ıñ/-íñ	-ñlar/-ñler/-gız/-gíz	-ıñlar/-íñler/-ıgız/-ígíz
	Saygı	-gız/-gíz/-ñız/-ñíz	-ıgız/-ígíz/-ıñız/-íñíz	-ñızlar/-ñízler	-ıñızlar/-íñízler
III. Şahıs		-sı/-sí	-ı/-í	-sı/-sí	-ı/-í

Fiil çekimi

Şahıs ekleri

		Teklik	Çokluk
I. Şahıs		-mın/-mín/-m	-mız/-míz/-bız/-bíz
II. Şahıs	Normal	-ñ/-sıñ/-síñ	-ñlar/-ñler/-gız/-gíz/-sıñlar/-síñler
	Saygı	-gız/-gíz/-ñız/-ñíz/-sız/-síz	-ñızlar/-ñízler/-sızlar/-sízler
III. Şahıs		-	-lar/-ler

Zamanlar

Geçmiş zaman: Çin Tatarcasında görülen geçmiş zaman {-Dı} / {-Dí} +şahıs ekleri ile yapılmaktadır. Yuvarlak ünlülü biçimi bulunmamaktadır: *aşadım* 'yedim', *aşadık* 'yedik', *aşadıñ* 'yedin', *aşadıgız*

Çin Tatarlarının sofrası © Ailiaikeban Aierken

'yediniz', *aşadı* 'yedi', *aşadılar* 'yediler'; açtım 'açtım', *açtık* 'açtık', *açtıñ* 'açtın', *açtıgız* 'açtınız', *açtı* 'açtı', *açtılar* 'açtılar'.

Çin Tatarcasında öğrenilen geçmiş zaman {-GAn} +şahıs ekleri ile yapılmaktadır: *aşağanmın* 'yemişim', *aşağanbız* 'yemişiz', *aşağansıñ* 'yemişsin', *aşağansız* 'yemişsiniz', *aşağan* 'yemiş', *aşağannar* 'yemişler'; *açkanmın* 'açmışım', *açkanbız* 'açmışız', *açkansıñ* 'açmışsın', *açkansız* 'açmışsınız', *açkan* 'açmış', *açkannar* 'açmışlar'.

Şimdiki zaman: Çin Tatarcasında şimdiki zaman iki biçimde ifade edilmektedir.

1. Fiil kökü+{-A}/ {-y}+şahıs eki: *aşaymın ~ aşaym* 'yiyorum', *aşaybız* 'yiyoruz', *aşaysıñ* 'yiyorsun', *aşaysız* 'yiyorsunuz', *aşıy* 'yiyor', *aşıylar* 'yiyorlar'. 2. Fiil kökü+{-p}+-yat ~ -yatır-+şahıs eki: *aşap yatam* 'yiyorum', *aşap yatabız* 'yiyoruz', *aşap yatasıñ* 'yiyorsun', *aşap yatasız* 'yiyorsunuz', *aşap yata* 'yiyor', *aşap yatalar* 'yiyorlar'; *aşap yatırım* 'yiyorum', *aşap yatırbız* 'yiyoruz', *aşap yatırsıñ* 'yiyorsun', *aşap yatırsız* 'yiyorsunuz', *aşap yatır* 'yiyor', *aşap yatırlar* 'yiyorlar'.

Gelecek zaman

Çin Tatarcasında gelecek zaman iki değişik biçimde ifade edilmektedir. 1. Fiil kökü+{-açak}, {-eçek}+şahıs eki: *alaçakmın* 'alacağım', *alaçakbız* 'alacağız', *alaçaksıñ* 'alacaksın', *alaçaksız* 'alacaksınız', *alaçak* 'alacak', *alaçaklar* 'alacaklar'; 2. Fiil kökü+{-Xr} +şahıs eki: *şaltıratarmın* 'çaldıracağım', *şaltıratarbız* 'çaldıracağız', *şaltıratarsıñ* 'çaldıracaksın', *şaltıratarsız* 'çaldıracaksınız', *şaltıratar* 'çaldıracak', *şaltıratarlar* 'çaldıracaklar'.

Söz varlığı ve toplumdilbilimsel görünüm

Çin Tatarları ev içinde çoğunlukla Çin Tatarcası konuşmaktadırlar. Eğitim dili genelde Çince ve Uygurca olduğu için Çince ve Uygurcaya hâkimdirler. Ayrıca, beraber yaşadıkları Kazakların etkisiyle büyük bir kısmı iyi derecede Kazakça da bilmektedir. Konuştukları kişinin kimliğine ve konuya göre bu dillerden herhangi birine hızla geçebilirler. Ancak, genç kuşak için aynı durum söz konusu değildir. Çok dillilik 2000 sonrası doğan çocuklar için geçerli olmayıp, bu nesil için artık tek dillilik söz konusudur. Yani, bir kısmı sadece Çince bir kısmı ise sadece Uygurca bilmektedir. Yalnızca Çince bilenler sayıca çok daha fazladır.

Çin Tatarcası basın yayın dili olarak kullanılmamaktadır. Sahip oldukları tek sivil toplum örgütü, Çin Tatarları İlmi Cemiyeti adındaki dernek statüsünde bir kuruluştur. Çin Tatarları İlmi Cemiyeti her yıl

Saban Tuy şölenini düzenlemekte, Tataristan ile irtibatı canlı tutmaya çalışmakta, gençlerin Tataristan'da eğitim almalarını sağlama ve dönemsel bazı yayınlar yapma gibi görevleri üstlenmiş durumdadırlar.

Kopyalama örnekleri: Çin Tatarcasındaki bazı sözcükler Kazan Tatarcasına göre bazı ses değişimlerine uğramıştır: *abtıra-* > *aldıra-* 'acele et-', *açık-* > *aşık-* 'acıkmak', *açuwlan-*> *aşuwlan-* 'kızmak, öfkelenmek', *aheñ* > *aḫañ* 'ahenk', *akrın* > *ekrín* 'yavaş', *bağlanışlı* > *beylenişlí* 'ilgili', *beğır* > *bawur* 'ciğer', *belekey* > *balakay* 'küçücük, genç', *cínlí* > *cındı* 'deli' vb.

Çin Tatarcası söz varlığı Kazan Tatarcasından sadece ses değişimleri ile farklılaşmaz. Çevre dillerden çok sayıda sözcük Çin Tatarcasına girmiş, bunlardan bir kısmı aynen korunurken bir kısmı ses sistemine uygun hale gelmiştir: *beren*/ *kozı* 'kuzu', *berḫet*/ *çıbarkıt* 'kadife', *birne*/ *tuylík* 'çeyiz', *boldır*/ *bosağa* 'kapı eşiği', *cífít*/ *cüp* 'çift' vb.

Çin Tatarları
© lachinova.ru

Çin Tatarcasında siyasî terimler kaybolmuş ya da anlamları tam korunmamıştır: *díputat*/ *ḫelk wekilí* 'milletvekili', ítap *'jandarma* nezareti', fraksiya 'hizip' vb.

Çin Tatarcasında görev ve meslek isimlerinin de çoğu kaybolmuş ya da değişmiştir: ínírgítik/ 'enerji uzmanı', kervançı/ 'kervancı', kantslír/ reis 'başbakan' vb.

Çin Tatarcası daha çok Uygurca ve Kazakçaya benzeme eğilimi sergilemektedir: *yabalak*/ Kzk. ükí 'baykuş', *kükey*/ Uyg. *toḫım* ~ Kzk. *cumırtka* 'yumurta' vb.

Çin Tatarcasındaki sebze isimlerinin daha çok Çinceleri tercih edilmektedir. Örneğin: *baklajan* yerine *çézí* 'patlıcan', *borıç* yerine *lazí* 'biber', *şpinat* yerine *bosey* 'ıspanak' vb.

Çin Tatarcasındaki hayvancılık terimleri neredeyse tümüyle kaybolmuştur. Örneğin: *alaşa* yerine *kısırat* 'iğdiş aygır', *dönen* yerine *4 yeşlí ayğır* '4 yaşında aygır', *kunan* yerine *3 yeşlí ayğır* '3 yaşında

Çin Tatarları
© lachinova.ru

aygır', *sarık* yerine *kuy* 'koyun', *arık* yerine *kısır kuşkar* 'iğdiş koç', *beren* yerine *kozı* 'kuzu', *toktı* yerine *1 yeşlí koy* 'toklu', *tusiyır* yerine *tuwmas siyír* 'kısır inek', *tubiye* yerine *tuwmas biye* 'kısrak', *tukoy* yerine *tuwmas koy* 'kısır koyun', *kece betiyi* yerine *kece kozısı ~ uvlak* 'oğlak', *atan tüye* yerine *kısır tüye* 'iğdiş deve', *maçi yerine pisi ~ mışık* 'kedi', *tokıran* yerine *témırtumşık* 'ağaçkakan' vb.

Çin Tatarcası ile ilgili çalışmalar

Çin Tatarcası hakkındaki çalışmalar yok denecek kadar azdır. Mevcut çalışmalar şu şekilde gruplandırılabilir: Çinli bilim adamlarının çalışmaları: Chen Zong-zhen, *Ta-Ta-Er Yu Jian-Zhi*, 1986; Wei Cui-yi, *The Turkic-Speaking Minorities in China*, 1987; Cheng Shi-liang, *A Comparative Study of the Turkic Languages*, 1997; Zhou Jian-hua, *Ta-Ta-Er Yu Bian-Yi Xin-Jiang Tan-Xi*, 1997; Zhao Guang, *Tan-Mi Xin-Jiang Ta-Ta-Er Ren*, 2004. *Uygur bilim adamlarının çalışmaları:* Nesrullah Yolboldi, Muhebbet Kasim, Congguo'diki Türkî Tıllar, 1987; Aliekber Erkin, Ses ve Söz Bakımından Kazan Tatarcası ile Çin Tatarcası Arasındaki Farklılıklar, 2013. *Yabancı bilim adamlarının çalışmaları***:** Ersin Teres, Çin Tatarcası Grameri, 2011; Alfiya Yusupova, Çin Halk Cumhuriyetinde Tatar Dili, 2013.

7. Özgün örnek metin ve Türkiye Türkçesine çevirisi

Çin Tatarcası Transkripsiyonu	**Türkiye Türkçesi**
saban tuy beyremíne merẖemet	Saban Toy şenliğine buyurun
ẖurmetlí kerdeşíbíz	Saygı değer arkadaşlar
sízní ġailegíz bílen 7-aynıñ 5-küní şémbe küní uzdıralaçak tatarlarnıñ saban tuy beyremíne teklif itebíz	Sizi, ailenizle beraber 7. ayın 5. günü Cumartesi gerçekleştirilecek olan Tatarların Saban Toy şenliğine davet ederiz.
İhtírām bílen tatar yeşlerí	Saygılar ile Tatar gençleri
dikket kılarġa tiyişlí íşler	Dikkat edilmesi gereken hususlar
ornı iskí ẖaywanat bakçasında	Yer eski hayvanat bahçesinde
7-yul aftowuzına oturuf ẖaywanat bakçasında çüşesíz	7. hat otobüsüne binerek hayvanat bahçesi (durağında) iniz.
saban tuy zapiskasın tafşırıb alġaçda atrafġızdaġı ẖebersíz kalġan tatar kerdeşlerden bolsa ẖeber íytíwígízní ütínebíz	Saban Toy davetiyesini teslim aldığınızda çevrenizde habersiz kalan Tatar arkadaşlardan varsa haberdar etmenizi dileriz.
beyrem bögín	**Bayram Bugün**
yar başınnan tıñladím mín bír sunıñ dulkınnarın	Yar başından dinledim ben suyun dalga sesini
söyleşeler özara beyrem bögín beyrem bögín	Kendi aralarında konuşuyorlar: 'bayram bugün, bayram bugün'.
tıñladím ekríngíne iskende beyrem kün célín,	Dinledim, yavaşça estiğinde bayram günü rüzgârını,
ansıda söyli taġın beyrem bögín beyrem bögín	O da diyormuş, meğerse: 'bayram bugün bayram bugün'.

Kaynaklar

Aierken, A. A. (2013). Ses ve Söz Bakımından Kazan Tatarcası ile Çin Tatarcası Arasındaki Farklılıklar. *4.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 41-72.

Çanşif, M. (2009). *Çin Tatarları Eğitim Tarihi*. Ürümçi: Xinjiang Halk Yayınevi.

Devlet Milli İşler Komitesi Milli Meseleler 5 Ciltlik Kitabını Düzenleme Alt Komitesi. (1984). *Çin'deki Azınlıklar*. Pekin: Halk Yayınevi.

Jianhua, Zhou (2003). Günümüz Çin Tatarlarının Nüfusundaki Değişim ve Dağılımı. *Liaoning Üniversitesi Dergisi*. Shenyang.

Orhun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK.

(1995). *Xinjiang Milliyetler Sözlüğü*. Ürümçi: Xinjiang Halk Yayınevi.

(1999). *Xinjiang'ın Saltanatlı 50 Yılı*. Ürümçi: Xinjiang Halk Yayınevi.

Xu, Liu. (1975). *Eski Tang Tarihi. Cilt 19. B. Vakayinameler. 19. B*. Pekin: Zhong Hua Yayınevi.

İnternet kaynakları

Çin Devlet Kültürel Bilgi Kaynağı Paylaşım Projesi, 15 Kasım 2013 tarihinde www.ndcnc.gov.cn adresinden erişildi.

(2000). Çin Halk Cumhuriyeti 5. Nüfus Sayımı Verileri, 16 Kasım 2013 tarihinde http://www.xjtj.gov.cn adresinden erişildi.

(2010). Çin Halk Cumhuriyeti 6. Nüfus Sayımı Verileri, 16 Kasım 2013 tarihinde http://www.stats.gov.cn/tjsj/pcsj/rkpc/6rp/indexch.htm adresinden erişildi.

ESTONIA TATARS AND THEIR LANGUAGE

Atilla Jorma

Tatars in Estonia
© mtdata.ru

1. Estonia Tatars and Tatar ethnonym

The name Tatar has been used after the 13th century for all Turks except Ottomans, especially by the Russians; however the word 'Tatar' has in the Russian language a pejorative, conqueror Mongol reference. Although starting from 14th century the rulers and subjects of the states like Golden Horde and Ilkhanians got a process of Turkification and Islamization where the Mongol Tatar elements completely melted, the name Tatar did remain. In 1926 first Soviet census was seen a total of 105 nationality characterized as Turkic and Muslim. Among them there were also Mishers with Bashkirs. When Bashkirs got their own autonomous region and were permitted to use an ethnic name, a region 'Misheristan' was abandoned and in the next census Misher was combined with the Kazan Tatars again. Kazan Tatars live in the area of ancient Volga Bulgaria, followed Kazan Khanate and today termed the Tatarstan. Misher Tatars are scattered to the west of old Bulgaria, in large Russian territory, and they are also migrated to countries under the sovereignty of the Russian and later Soviet empire such as Finland, Estonia, Azerbaijan, Uzbekistan, etc. Almost all Finnish Tatars have migrated from the Nizhny Novgorod region Sergach; in Estonia, according the sources Tatars in the municipality Maardu originate from the area Sergach, but in these sources there is no further information noted about others. Volga-Ural Muslim Turks are composed of old [Turkic] Bulgars, the Cuman-Kipchaks and a small amount of Mongolian elements. Until the 1920's, the Muslim Turks on the Volga riverfront were called Bulgars and the Christian or pagan Turks Chuvash's. Of these, the former were mostly urban citizens, the latter rural peasantry. The Chuvash language is a direct continuation of the Bulgar Turkic, which had been the language of the first Bulgar state formation in the 5th-7th centuries. The urban Bulgar Turkic language, however, had come closer to the general Turkish because of the Kipchak Turks from the steppe that had fled the Mongols.

After 1877-78 Ottoman-Russian War, when Russia was conquering the Balkan from the Turks, Russian Bulgars reminded that they are a Turkic people. Now they feared that the Balkan nationalism would seize the Bulgar history to its own use. If the Bulgars were banned from being Turkic, perhaps soon the Volga Bulgaria would be explained to be a Russian created state and its Bulgars an originally Slavic people. The Volga Bulgars are, however, talked about in Russia and even in the Soviet Union until the times of Stalin, when the name Bulgar was at Stalin's orders replaced with the name Tatar. At the same time as Volga Bulgaria turned into the autonomous Tatarstan soviet republic in 1920, the appellation Bulgar was banned at the order of Stalin. From then on, the word 'Tatar' had to be used. In Volga Bulgaria, since 1920 called Tatarstan, the Turkic language has been preserved until today, as

© tatar-congress.org

well as the Bulgar identity. When there were at the census of October 2002 a great number of citizens speaking a language related to Turkic, who wanted to define themselves 'Bulgars' instead of 'Tatars'. During Putin's period, in 2003, the 'Tatars' have made an official petition for restoring their honour and the name 'Bulgar'. As they have not get a positive response so far they are deprived of many other civil rights so as to use the Latin alphabet (Leitzinger 2006: 224-259).

2. Religion and culture

Volga Bulgar khan had accepted Islam at a very early age, at the beginning of the tenth century. Mongols have adopted Lamaizm in the East, Islam in the West. Kipchaks under their dominion were involved, too. During 20th century in Tsarist Russia religious affairs of Northern Turks were administered in Ufa by '*Müslümanların Merkez-i Diniye Nezareti' [the Ministry of the Muslims Religious Centre]*. After the October Revolution when many countries, including Estonia and Finland, separated from Russia, cultural exchanges were also withered away. In the state-level relationships between the two Ural-language countries, Finland and Estonia, which had gained independence from Swedish-German and Russian imperialist domination, had fruitful cooperation.

During the period of the Republic of Estonia (1918 – 1940) Tatar communities in Tallinn and Narva had larger number of membership. In Tallinn they represented so-called natives as well as new Tatars, whereas Narva Tatars were mainly refugees. Narva Tatars were the first to register their religious group (1928). Mutual interaction and social life were active, similarly communication with compatriots in Finland. Joint events were frequent. Sunday's school played a significant role. There the knowledge in the native language, geography, mathematics, literature (fiction), Tatar history, religion and national customs was acquired. Summer camps were conducted in Narva-Jõesuu, beside the local teachers; the teachers were also Tatars from Finland and Germany. Tatars from Narva registered their religious group on 18 May 1928. The congregation bought a building in Kirik Street in the centre of Narva. It was the centre of culture and religion for the congregation. In addition to Friday Prayers and religious holidays, the Sunday school and hobby groups (choir, theatre group) were active.

The years of Soviet occupation meant heavily repression for all non Russian people; main objective for the long term has been Russification of Estonia. On the second half of 1980s the prerequisites were formed for the registration of ethnic groups. It created conditions for the rebirth of stronger communities. In summer 1988 native Estonian Tatars re-established Tatar Culture Society (later renamed as Tatar Community in Estonia) under Timur Seifullen's leadership. Timur Seifullen was elected as a leader of Tatar Community at the general meeting. The objective of the society was to support actively the

© etnoweb.ee

restoration of the Republic of Estonia, unite here residing native compatriots, direct them to participate actively in the renewal processes occurring in the Estonian society. Tatar Culture Society participated actively in the Forum of Estonian Nations and acted also as a founder member of the Association of Estonian Nations.

In 1989 Islamic Congregation in Estonia was re-registered, at the general meeting Gaiar Zarip was elected as a leader. Membership of the Islamic Congregation in Estonia and Tatar Culture Society overlapped initially. In 1994 the Islamic Congregation was reorganised and its objective became to unite and organise the religious activities of all Muslims residing in Estonia. Azerbaijanis, Uzbeks, Kirghizes, Kazakhs and other people originated from the Islamic region are members of the Islamic Congregation.

After the restoration of the independence of the Republic of Estonia several Tatar societies have been registered in Estonia. In 1995 in Ida-Virumaa Tatar Culture Society and society Idel, Narva Tatar Culture Society were established; in 2001 Pärnu and Pärnu County Tatar Culture Society was established. As the societies were established in different regions, their activity became 'self-centred' to a large extent. Due to that a need for the central society emerged. In 2003 Tatar Culture Centre *Yoldõz* was registered, Timur Saripov was elected as president. The activity of the culture centre is directed to the public, it is open to everyone and at the same time it is closely connected with the Islamic Congregation in Estonia. The centre organises joint events in Tallinn, Maardu, Rakvere, Narva and Helsinki. Exhibitions, concerts, sports events, seminars introducing the history of community take place and religious holidays are arranged.

3. Geography and population

Speakers of Tatar are to be found in Tallinn, the capital, Maardu a municipality nearby, Russian border city Narva, Pärnu on west coast and additionally there are dispersed speakers all over Estonia. The number of speakers based on the data of the Census between 1881 and 2000, the number of the Tatars in Estonia has been the following: 1881 - 11; 1897 - 109; 1922 – no data, 1934 - 166; 1959 - 1,535; 1970 - 2,205; 1979 - 3,195; 1989 - 4,058 (native speakers 55,4%); 2000 - 2,582, of which Tatar is spoken by 1,229 (native speakers 47,6%).

4. Historical background

A westernmost region, where the Finno-Ugric population lives has been traditionally a conflict area of Sweden and Russia. This is at the same time the zone where these people formed independent political units.

The first evidence about Tatars originates from the 16th century when the participation of Tatars in the Russian troops in the Livonian War has been mentioned. During the war a large number of Tatars came over to the Swedish side. They were allocated lands in so-called coastal Swedish areas. Many of them laid foundation to new noble families, e. g. Baranoffs. A greater number of Tatars arrived in Estonia in the 18th century when Tatars were sent to the penal servitude due to the participation in rebellions or uprisings against Russians or czar power (e.g. in 1735, 1739 and 1774). Together with the establishment of the Russian navy conscripted naval soldiers of Tatar origin also arrived in Estonia. Therefore the port city Tallinn became one of the Tatar centres. Larger permanent colonies were formed as a result of activities of Tatar itinerant merchants. Based on the data of the Census 1897 there lived 109 Tatars in Estonia, at the same time on the basis of oral tradition the number of Tatars living in Tallinn in 1914 was approximately 2,000 (in the meaning of present unregistered population). Also place names in Tallinn e.g. Tatarskaja Sloboda or street names Suur-Tatari and Väike-Tatari refer to the larger population.

After the October Revolution, 1917-18, up to ten countries separated from Russia, between them also Finland and Estonia. When the Republic of Estonia was established in 1918 and in the course of the following War of Independence a large number of Tatars departed to Finland, Germany and historical homeland from Estonia. At the same time a large number of Tatar refugees arrived in Estonia from Russia who did not have citizenship (some of them acquired Nansen passport). Probably due to that the number of Tatars in Estonia is not shown in the Census 1922. During the period 1918 - 1940 of the Republic of Estonia Tatars were traditionally engaged in trade. Tatar communities in Narva and Tallinn had larger number of membership. Whereas in Narva Tatars were mainly refugees, then in Tallinn they represented so-called natives as well as new Tatars.

During the World War II the Tatar community suffered terribly. Due to the Winter War the communication with Finnish Tatars was broken. After the beginning of the Soviet occupation in 1940, all the societies were forbidden in Estonia. Due to the forced mobilization the Tatars ended up in the Soviet, as well as German Army. On war days many Tatars perished in the labour battalion as well as in fighting in different fronts. During the war a number of Tatar community members departed as war refugees to Finland, Sweden, Germany, Canada and Australia, as it was not possible to return to occupied Estonia for the German soldiers of Tatar origin. The congregation building was destroyed together with the town of Narva. Tatars in Narva, similarly to other natives, were forbidden to return to the town. During the evacuation they were dispersed all over Estonia. Nevertheless, they started to concentrate in Tallinn and its neighbourhood. However, Tatar community continued its activity after the war due to the immigration during the occupation the number of Tatars in Estonia started to increase. The majority of them were situated in Tallinn and Narva. The number of the deported from Sergach region arrived at construction work in Maardu. According to the post-war census the number of Tatars in Estonia was the following: In 1959 - 1,534; in 1970 - 2,204; in 1979 - 3,195; in 1989 - 4,058; in 1997 - 2,446; in 2000 - 2,582 (in 1990s the number of Tatars in Estonia fell dramatically, the reason for this was a process to obtain freedom in the historical homeland Tatarstan.[1] In order to support it many Tatars living in diaspora returned to homeland).

5. Problems with language standardisation and alphabet

Estonia Tatars, when assessing the current status of their mother tongue, clarify that the status of the Tatar language in Estonia is not legally regulated, for official use there is absence of possibilities, and also the media in their own language is absent. About the educational and learning opportunities nowadays is told that restored Sunday school activity is insufficient. The arrangement of educational conditions is on the one hand hindered by the lack of qualified teachers, at the same time the fact that during the Soviet era the writing systems were manipulated several times stunted the advancement of education.

The writing system of the Tatar language has been changed several times; initial runic script was replaced with Arabic alphabet already in ancient Bulgar period. During the Soviet era in the 1920s, the Arabic alphabet was first replaced with Latin alphabet and in 1930s switched to Cyrillic alphabet. To switch back to the Latin alphabet is for Tatars a process which hasn't completely been finalized. Today

1 2012 yılı: 2,051; 2013 yılı: 2,036; 2014 yılı: 2,024; 2015 yılı: 1,982 (www.stat.ee/34278/?highlight=tatar) (Editor note).

© tatarile.org

only in Romania, Finland and Estonia, outside Russia living Tatars can freely use the Latin alphabet. Tatars in Russia, just as they are nowadays not allowed to use the name Bulgar they are also not allowed use the Latin alphabet (Leitzinger 2006: 80, 236). Crimean Tatars were able to switch to the Latin alphabet in the time when Crimea was connected to Ukraine. After the annexation of Crimea to Russia, there increased also political pressure on them. Another important factor affecting the Tatar literary language in Romania, Finland and Estonia are the varying degrees how they are in contact with written and spoken Turkey Turkish.

Estonian Tatars are very right when saying they in the beginning used runic script and later switched to the Arabic script. It is even said that the Oghurs first assumed the Turkic runic script (Róna-Tas 1991: 57-58). The other constituent elements of Tatars, the Kipchak are thought to be involved in the Göktürk Empire combination. Although 'Kökturkish' may be said to be closer to the succeeding Oghuz Kipchak dialect as to dialect Uighurs, there is no continuity in the written language tradition. In contrast, concerning Uyghur, Harezm Turkic, Chagatai and finally Tatar written languages there is a clearly visible continuum. Estonian Tatars however like to remind that they are the heirs of both ancient Bulgarian civilization and the Kipchaks from steppes.

Contemporary with Köktürk inscriptions there remains few Bulgarian Danube runic scripts; although any Volga Bulgar runic document isn't available it is understood that Volga Bulgarian was spoken in the region until to 14th century. Mongols destroyed in 1236 the state of the Volga Bulgars. The next period is the period up to 1481 the Golden Horde State and its successors Tatar Khanates. Bulgarian language materials consist of about hundred inscriptions with Arabic letters on the tombstones in a very large area. All of them are dating from the Golden Horde dominated era, the oldest of dated 1281, the last one dated 1357. Also from these inscriptions it is clear that Volga Bulgarian is relative with Danube Bulgarian and like its successor today's Chuvash, an *r*- and *l*- language. Most of the Volga Bulgar inscriptions are written with different types of writing called the ''Bulgarian Kufi' according the Arabic orthography; short vowels are shown only with *hareke*; the long vowels are written with extension letters *elif*, *vav* and *ye* in the Arabic alphabet (Tekin 1995: 122, Tekin 1997: 81). As the Oghuz written language emerged under the domination era of Ilkhanians, there didn't evolved written language based on the dialect of the Kipchak, from which the majority of the people in Golden Horde constituted. Usually Harezm province of Golden Horde has been involved in the source region of the literary work. Harezm-Golden Horde era can be seen as a transition period for Turkish; Eastern Turkish literary language, or how called themselves, 'Turki' was just as in Turkestan the common written language of the Kipchak group until the beginning of the 19th century (Ercilasun 2006: 339-405).

So, during Golden Horde era it is difficult to show a continuum with ancient tradition of the Volga civilization. The process of language changing between the years 1250-1400 has not been investigated. Bulgar Turkic was written with the Arabic alphabet; in the same time works dedicated to khan in the palace were written by Harezm Turkic; for example, first aesthetic literary work known in the field of Golden Horde 'Khosrow and Shirin' written by Genceli Nizami, which was translated into Turkish by a poet named Kutb. Kutb presented his work, very important monument of language in many ways, to Tini Beg khan and his wife Melike hatun. Tini Beg khan got the Golden Horde throne in 1341 after death of his father Uzbek khan, the Golden Horde ruler who accepted Islam during his reign. From him onwards, the khans of the Golden Horde were all Muslim.

In the next centuries, including the Old Bulgarian regions, only Chagatai Turkic written with the Arabic alphabet was used. To monitor changes in the characteristics of the vowels in Volga Ural Turkic is thus inadequate due to poor visibility of alphabet. Until 19th century, the Tatar community used a classical Chagatai literary language, but because of language policies implemented in last period of Czarist Russia and after the proclamation of the Soviet Union, different spoken varieties are turned to independent literary languages. Yet, Tatars of Estonia and Finland have somewhat been able to take cover from the impact of this policy.

First Tatar alphabet books were printed at the end of the 18th century. 19th century religious dogmas still dominated in Volga Ural region and one of the purposes in the preparation of the alphabet booklets was that the mullahs had imposed to people consideration of learning the alphabet with Arabic graphemes being a religious must. For example, written in Turkic and printed year 1802 a booklet named the *İman šartları birlen* 'Together with the Faith Requirements' first two pages were information for Arabic graphemes' spelling patterns and the rest was religious texts and prayers. Tatar people learned to read and write until the first quarter of 1900 from this kind of book (User 2006: 318-335). On the other hand, the first learning of reading and writing in their native language in all environments has become an important Tatar tradition.

In the period between the two wars, years 1920-1940, Finland and Estonian Tatars have lived as fellow sufferers. Concerning the alphabets this period was critical in common. They didn't follow many developments in Russia in this era where Turks of Kazan were most opposing of Latin use for Soviet Turks, but there has been considerable debate among themselves on using the alphabet. In the thirties the Latin alphabet which was adopted in Turkey has been used. In Estonian Tatar Sunday's schools as well as in summer camps textbooks and books in their mother tongue were used, but detailed information is missing.

Tatars living outside Russia have experienced minor problems in passing to the Latin alphabet. In standard Turkish stemming from the Eastern Rumelian dialect there are no /ŋ/, nor ä:e oppositions, but two allophones of the vowel 'e', which are not indicated in writing. The letter <ä> exists in the German and Swedish orthography, where it does not designate a phonetic value. However the ä:e oppositions existing in the Finnish and Estonian languages is indicated with the letters <ä> and <e>. Just the same is true in Tatar. As Turkey was a kind of authority for Tatars in this period, they first hesitated using the letter <ä>. The vowel /ı/ is written with <õ> in Estonian orthography and Tatars use this in writing of proper names like: *Altõn* 'Altın', *Yoldõz* 'Yoldız'.

6. Estonia Tatars language among the Turkic languages and dialects

According the runic inscriptions is possibly to see that Turkish had on the 7th century two distinct linguistic forms, of which the so called Bulgar branch represents possibly the earlier writing tradition. Two separate writing traditions developed from these two dialects from the 5th century ('Bulgar' a 'r' and 'l' dialect contra Turkish or 'Turki' a 'z' and 'š' dialect). There is little written works from Bulgar branch, but much more written works in Old Turkic 7th century on up to the present day.

In histories of Turkish literary language, especially shorter presentations, it is often slightly in a simplified manner stated that Turkish had a common literary language from the end of the 7th century to the 13th century, until at the end of the 13th century the early literary language was joined by a new Turkish literary language that was closer to the modern language use. The two literary languages coexisted, until at the beginning of the 20th century in Russia and since 1922 in the Soviet Union, where most of the Turkish speaking peoples outside Turkey were now living, the older literary language was renounced.

Tatars in Estonia
© etnoweb.ee

After closer consideration we could better say that the new Turkish literary language introduced at the end of the 13th century was by no means a direct revision of the older literary language. Rather, it was a consequence of the new political situation. First to say, actually there occurred two kinds of literary tradition of Turkic until the thirteenth century. A common Turkic literary language has evolved from the 7th century onwards despite the existence of various different spoken Turkic languages. We can speak of a 'common Turkish literary language' between the 8th and 13th centuries;[2] this was the eastern Turkic continuum. With Western Turkish two separate, independent writing traditions is considered. When considering the entire Turkic world Western Turkish is named for the written form of Oghur Turkic, which last appearance after the Mongol invasion was in Golden Horde and another, also after the Mongol invasion in Ilkhanians sovereignty field Oghuz based new Turkish literary language, both are called the Western Turkish[3].

The distribution of Turkic-speaking peoples and as a corollary, Turkic languages and dialects, is an aftermath of continuous migration during centuries. Migration to Eastern Europe has passed as well on the northern as the southern coastal area of the Black Sea. The northern route has been followed the 5th century by Oghurs, Bulgars and continued by the Pechenegs, Oghuzes and Kipchaks, the southern route has later on brought mainly Oghuzes. The first state formations of Oghurs were in Eastern Europe. During the 400-600's, there had been Greater Bulgaria on the north side of the Black Sea. It collapsed as the Bulgars migrated at the pressure from Khazars to the Volga bend on the one hand and to the lower course of the Danube on the other. So there was a Bulgaria of the Danube and that of Volga in the 7th century. The awareness of a shared origin and of the other branch lasted for a very long time in the midst of Bulgars. Mongol invasion caused all state formations turn topsy-turvy. A parallel between the two Bulgarian formations can still be seen, a large number of Cuman people had taken refuge both those areas. In N. Baskakov's classification the Tatar is to be found in 'Western Hun' category, where are the Karluk, Oghuz, Bulgar and Kipchak groups. Contemporary Mishar Tatar has a proportion with three last mentioned. Bulgar group where are Bulgar, Khazar, Avar and Suvar as ancient languages, is the historical group of WOT; only living modern language is Chuvash language. In southwest and northwest migration areas there are the Oghuz-Bulgar and the Kipchak-Bulgar subgroups which -as can be understood by their names- have a Bulgar nucleus, one Danubian other Volga. The Kipchak-Bulgar subgroup includes 'Western Golden Horde' language and from contemporary languages the Tatar and Bashkir (Baskakov 2006: 117-159).

2 Belonging to the various Turkic groups living in distant places, such as Turkestan (both Western and Eastern parts), Idil-Ural (Volga-Ural), northern steppes of the Black Sea, and the Mamluk Egypt. This common Turkish literary tradition has had the following literary periods: Orkhon Turkish, Old Uyghur, Karakhanid, Kharazmian, Kipchak (of both Saray 'Idil-Ural' and the Mamluk Egypt) and Chagatai.

3 EOT: East Old Turkic and WOT: West Old Turkic.

© etnoweb.ee

Tatar does have three dialect groups, Mishar, Kazan and Siberian Tatar or west, central and eastern dialects. In terms of language history eastern or Siberian Tatar dialect group wouldn't be included in the Volga Tatars dialect (Berta 1989: 49). The differences from each other between Mishar and Kazan dialects is supposed occurring because Mishars are merely descendants of the northern migration route followers Pechenegs, Oghuzs and Cumans and the Bulgar elements were thus less remarkable than in central dialect Kazan Tatar (With reference to Radlof and Paasonen Leitzinger 2006: 60-63).

Almost all of the Tatars living in Finland today are Mishar Tatars. We can also estimate that the Estonian Tatars are mainly Mishars, but our sources are insufficient in this regard. According to A. Berta the first disintegration of Cuman Kipchak language has taken place in 14-15th century when three dialects went their separate ways and two of them were Mishar. Mishar dialects of Cna and particularly Sergač district, where Tatars of Finland are originally, are said to be both in terms of phonology and morphology most archaic and closest to the old Kipchak language. Other Mishar dialects are parted later and thus longer followed the general development of the Volga Turkic. Cna and Sergač dialects are separated from each other in 16-17th century (Berta 1989: 286, Leitzinger 2006: 63). Thus, the most archaic and most nearest dialect to old Kipchak within all Tatar dialects formatted after the 1917 Russian Revolution when the borders closed, an isolated language islet. In period between two wars the Tatars of Estonia and Finland had exchange of cultural activities only which each other.

7. Phonology

In Volga-Ural region Finno-Ugric and Turkic languages have been spoken close together for centuries, but the similarities or common features between these languages are not the result of language contacts but they are due to the fact of the structural similarities between these languages. The common *phonologic* features in *ayak/tavlï* Kipchak group, which Estonian Tatar is a member are EOT /d/ changing /y/, /aγ/ sound group changing diphthong /aw/ and in polysyllabic words failure of /g/ at the end: EOT *adak* > *ayak,* EOT *tod-* > *toy-,* EOT *taγ* > *tav,* EOT *taγlïγ* > *tavlï,* EOT *sarïg* > *sarï (*Baskakov 2006: 117-159, Tekin 1999: 98-130).

Estonian Tatar consonants are not very different from the consonants of Estonian or Turkey Turkish. In vocal arrangement whereas, Estonian nine short vocals /a, ä, ï, i, e, o, u, ö, ü/ are not different from the vocal arrangement of the Estonian Tatar; Estonian Tatar /o, ö, u, ü/ vocals are not short or narrow as in Kazan Tatar.

Kipchak-Bulgarian subgroups characteristic vocal changes /o, ö, u, ü, i, e/ > /u, ü, o, ö, e, i/ are respectively in Estonian Tatar as the main rule realized, though, in some cases unrealized, and in some cases freely variable.

The canonical examples of narrowing the large rounded vowels in the first syllables and expansion and weakening of a narrow rounded vocals in the first syllable: EOT *bol-* > *bul-* 'to be, to become', EOT *okï-* > *ukï-* 'to read', EOT *tok* > *tuk* 'full, satiated', EOT *böl-* > *bul-* 'to divide', EOT *köz* > *kuz* 'eye', EOT *söz* > *süz* 'word'; EOT *kuš* > *kŏš* 'bird', EOT *tur-* > *tŏr-* 'to stand', EOT *yut-* > *yŏt-* 'to swallow', EOT *kün* > *kön* 'sun; day', EOT *küz* > *köz* 'fall; autumn', EOT *yüz* > *yöz* 'face' etc. In addition, like *öč/üč, dört/dürt* are also seen.

Especially a feature common for all Mishar dialects is that in front of /r/ rounded vocals retain their old ways: EOT *böri* > *börĕ* Kazan *bürĕ* 'wolf'.

Open and closed /e/ vowels in the first syllable changing /i/ and long and short vowel /i/ weakening in all positions: EOT *ber-* > *bir-* 'to give', EOT *beš* > *biš* 'five', EOT *kel-* > *kil-* 'to come', EOT *semiz* > *simĕz* 'fat', EOT *keč* > *kič* 'late', EOT *ket-* > *kit-* 'to go', EOT *kerek* > *kirek* 'need' and so on.

Tatars in Estonia
© maardutatarlar.ucoz.com

Especially in front of the /r/ the realization of this change doesn't go through: *ber-*, *kir-* etc. EOT *bir* > *bĕr* 'one'; EOT *biz* > *bĕz* 'we', EOT *iš* > *ĕš* 'work', EOT *kiši* > *kĕšĕ* 'person', EOT *tïl* > *til* > *tĕl* 'tongue; language'etc.

/oγ, uγ, ov, uv/ sound groups changing /u/: EOT *boγ-* > *bu-*, EOT *soγïk* > *suïk*, EOT *tuγ-* > *tu-* 'to be born', EOT *kov-* > *ku-* 'to dismiss, to fire', EOT *suv* > *su* 'water', EOT *uv-* > *u-* 'to rub' etc.

The sound group /ïγ/ in first syllable changing /ïy/ or /ï/: EOT *sïγ-* > *sïy-* 'squeeze', EOT *sïγïr* > *sïyïr* 'cow', EOT *yïγ-* > *yïy-* ~ *ǰïy-* 'to collect, to stuck', EOT *yïγla-* > *yïla-* 'to cry' etc. /eg/ and /ig/ sound groups changing /iy/: EOT *beg* > *biy* 'beg', EOT *eg-* > *iy-* 'to bend, to flex', EOT *teg-* > *tiy-* 'to touch' etc.

In front of /ï/, /i/ or /e/, /ä/ and /a/ initial /y/ sound varying with /ǰ/ or /č/ alternations are in normal speech /y/, attentive pronouncing /ǰ/ or /č/: EOT *yāt* > *čit* ~ *yat* 'foreigner' , EOT *yer* > *yer* ~ *ǰir* 'ground'. EOT *yïr* > *yïr, ǰïr* 'song', EOT *yel* > *ǰil* 'yel', EOT *yiŋül, yiŋil* > *yiŋĕl*~ *ǰiŋĕl* 'heavy', EOT *yemišlig* > *yiměšlĕ* ~ *ǰiměšlĕ* and so on (Tekin 1999: 100-101, Berta 1989: 65-68, 70-72, 82-83 128-129).

In many words binary (front - back) formats are variable: *yaša-* ~ *yäšä-* 'to live'; *bayram* ~ *bäyräm* 'holiday, festival', *azay-* ~ *äzäy-* 'to decrease' *ozga* ~ *özgä* 'other; another'.

8. Sociolinguistical aspect

As the lack of sources doesn't give possibility for many general conclusions, there's need to point out some issues based on our own observations. Because of their origins Tatars of Finland and Estonia have certain proximity. Five centuries living without independence has given them a determination to preserve their mother tongue and transfer it to future generations; this is identification of their presence.

In this context it is possible to compare them with the Karaites. During the Soviet era large Russian population has been inhabited in the Baltic countries. It also established the Turkic groups which for various reasons, and not just Islam as mentioned above, it also incorporates a degree of language partnership. Gagauz and Azerbaijani Turks as an example are aware of this. Azerbaijanis Uzbeks, etc. communities in Estonia, could be compared with the Turkish communities in Western Europe. However, having lived under Soviet domination gives a particular culture partnership between peoples. After the Tatars, Azerbaijanis, who are already seen in large groups in Estonia, for example, can be assumed to be permanent in this community. Therefore, the language situation should be reviewed.

All kinds of cultural activities were banned during the Soviet occupation. During the new democracy though not yet reached the old level, they are well aware of the opportunities for societies provided by the European Union and the benefits brought by collaboration between associations. For example, ERVL, The Union of Regional and Minority Languages in Estonia, which provides here the source, uses for the Union an expression as 'our main objective is to preserve and promote regional and minority languages traditionally used in Estonia.' Tatar naturally belongs here, but not [yet] the other Turkic languages spoken in Estonia.

Text in Estonian Tatar with English translation

Three poems of contemporary Estonian Tatar poetess Favzia Hadiullina, year 2014.

iyul ayï, kïzu pĕčän östĕ	in July, mowing of hot hay
bolïn čäčäklärgä kümĕlgän	the meadow buried in flowers
kïyblalardan šäfäk kïzïllïγï	dawn glow in the Qibla
ǰiläk tälgäšĕnä ĕlĕngän	hunged in the bunch strawberries
ǰäygĕ ǰïlï yaŋγïr yavïp ütkäč	warm summer rain rains and passes
yašĕl xätfä kigän taularïm	wearing a green velvet my mountains
göllär taǰïndagï köměš čïklar	silver dew in roses crown
küzlärĕmnĕ ala yaularïn	summoned my eyes
öyänkĕlär üskän yĕr astïnda	under the willows growing ground
čĕltĕräp aga Düsĕm čišmäsĕ	rippled flowing Düsem fountain
tïlsïm iŋgän izgĕ tatlï sudan	enchanted holy sweet water
cannarïma šifa iŋsäčĕ.	hoping healing come
yurtlar bula törlĕ-törlĕ	houses would be all sorts
tübälär kükkä karïy.	rooftops looks at the sky
tik nigädĕr mĕnä bu yurt	yet the reason this house
kanunnarγa buysïnmïy...	do not listen to the law...
ä türĕnä uzam disän	if you say I go inside
ǰïnĕl tügĕl, duskaylar,	not easy, dear friends
ikĕ-öč adïm atlavač	two of the three steps jumping
nïk äyländĕ baškaylar.	hard turned poor heads
tugan yurtnïn matur täräzlärĕ	beautiful windows of the birth home
sĕz bit bügĕn yätim kaldïγïz.	you are orphaned today.
änkäyĕmnĕ saγïnïp yaran göllär	geraniums miss my mummy
kinä kĕnä niktĕr suldïγïz...	suddenly how you withered.
čĕltär täräzlärĕm yïlamaγïz	don't cry my lace windows
ätkäm sĕzgä matur ǰan örgän.	my father have breathed beautiful
γaziz tufragïma očïp kaytïp	to my sacred land fly back
göllärĕmä ǰïlï su sibäm.	I sprinkle warm water to my roses
yïlama sin γaziz tuγan yurtïm...	don't cry my sacred birth home...

Sources

Baskakov, N. A. (2006). *Türk Dillerinin Tarihi – Tipolojik Sesbilimi*. İstanbul.
Berta, A. (1989). *Lautgeschichte der Tatarischen Dialekte.* Szeged.
Ercilasun, A. B. (2006). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
ERVL: Eesti Regionaal- ja Vähemuskeelte Liit. *The Union of Regional and Minority Languages in Estonia.*
Leitzinger, A. (2006). *Suomen Tataarit.* Helsinki.
Róna-Tas, András. (1991). *An introduction to Turkology*. Szeged.
Tekin, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: TDAD.
Tekin, Talat (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: TDAD.
Tekin, Talat, M. Ölmez (1999). *Türk Dilleri – Giriş*. İstanbul: Simurg.
User, Hatice Şirin (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara.
http://www.etnoweb.ee (editor note)

TURKS OF FINLAND AND THEIR LANGUAGE

Evren Küçük
Atilla Jorma

1. Ethnonyms of Finland Tatars

Volga-Ural Muslim Turks are composed of old [Turkic] Bulgars, the Cuman-Kipchaks and a small amount of Mongolian elements. Volga Bulgarian khan accepted Islam in the beginning of X. century. Until the 1920's, the Muslim Turks on the Volga riverfront were called Bulgars and the Christian or pagan Turks Chuvash's. Of these, the former were mostly urban citizens, the latter rural peasantry. The Chuvash language is a direct continuation of the Bulgar Turkic, which had been the language of the first Bulgar state formation in the 5th-7th centuries. The Bulgar language, however, had come closer to the general Turkish because of the Kipchak Turks from the steppe that had fled the Mongols. After 1877-78 Ottoman-Russian War when Russia was conquering the Balkan from the Turks, Russian Bulgars reminded that they are a Turkic people. Now they feared that the Balkan nationalism would seize the Bulgar history to its own use. If the Bulgars were banned from being Turkic, perhaps soon the Volga Bulgaria would be explained to be a Russian created state and its Bulgars an originally Slavic people. In Volga Bulgaria, since 1920 called Tatarstan, the Turkic language has been preserved until today, as well as the Bulgar identity. The Volga Bulgars are, however, talked about in Russia and even in the Soviet Union until the times of Stalin, when the name Bulgar was at Stalin's orders replaced with the name Tatar. At the same time as Volga Bulgaria turned into the autonomous Tatarstan soviet republic in 1920, the appellation Bulgar was banned at the order of Stalin. From then on, the word 'Tatar' had to be used, which in the Russian language had a pejorative, conqueror Mongol reference. In Russian and Soviet school teaching there were mentions of the 'yoke of the Tatars', referring to the Mongol conquering. The Bulgar identity still was not forgotten. When there were at the census of October 2002 a great number of citizens speaking a language related to Turkic, who wanted to define themselves Bulgars instead of Tatars. In 2003, the 'Tatars' have made an official petition for restoring their honour and the name 'Bulgar'. As they have not get a positive response so far they are deprived of many other civil rights so as to use the Latin alphabet (Leitzinger 2006: 224-259).

Russians gave the name Tatar to the Mongol conquerors, but it was indeed a significant pejorative reference. As regarding the school education, during the Tsarist Russia and the Soviet Union, referring to the Mongol conquest they used the 'Tatar yoke' expression. In 1926, the first Soviet census showed a total of 105 Turkish and Muslim nationalities. Also, there were the Bashkirs and the Mishar Tatars among them. The Bashkirs got their own autonomous region and, although they were permitted to use their ethnic name, but the Mishar Tatars did not get an autonomous region or permit for use ethnic name and in the next census they were counted with the Kazan Tatars.

The Volga Ural Turks comprise of two major sub-groups the Kazan Tatars and the Mishar Tatars. The Kazan Tatars live in the area of the ancient Volga Bulgaria, later named Kazan Khanate and today Tatarstan. The Mishar Tatars were scattered in the large territory of Russia, and they migrated towards west of old Bulgaria, to places as Finland, Estonia, Azerbaijan, Uzbekistan and other neighbourhood surroundings. The Tatars of Finland haven't used the word Mishar as ethnic community's name, but only for signing their different dialect which separates them from the Kazan Tatars (Leitzinger 2006: 37-63). Although the etymology of the word *Bulgar* is determined[1], but although there were many speculative attempts for Mishar, they could not found a convincing etymology for this name. Today, though, the majority prefer the name Tatar, there also developed practical solutions to Tatar - Turk problem. In 1925, they founded an association named the Association of Finland Turks. After the eighties when the 'Tatarism' strengthened they did not change the traditional name, but they got benefits by abbreviating it. The F.T.B. abbreviation can be read as the Association of the Finland Tatars, and it describes the activities of the association and mentions only about Tatars.

2. Religion, culture and education

The existence of an Islamic community in Finland is known since 1830. At the time, Finland was within the boundaries of Tsarist Russia, but having an autonomy. Islamic Community was under the North governance of the Northern Turks religious affairs 'Ministry of the Religious Central of Muslims' in Ufa. They Mishars living in Finland, in order not to get lost in the Christian community benefiting

1 The word Bulgar is originally Turkish, and its primitive is the verb bulga- 'mix up, stir', added with an aorist suffix -r. With the suffix -r the word turns out to be a derivative of an active verb, so it means 'mixer' or 'rebel'. As such the word is rather typical for the contemporary appellation conventions.

Finnish Islamic Congregation
© Evren Küçük

from the rights of minorities in law of Finland set up an association in order to maintain their religion and beliefs. This association officially started activities in 1925 with the name Finland Mohammedan congregation (Binark 1977: 13; Kaya 1996: 113). Later, the name of the association was changed to the Finland Islam congregation. It offered courses in religious knowledge given to children and adults, taught the Quran, in addition made a decision to have printed needed basic religious and national publications.

After Finland's independence, we see the two associations are active, they are: in Helsinki Finland Islam Congregation (1925) and in Tampere Islamic Community association (1943). These associations continues to exist today.

For Tatars living in Finland, the most important aim of their associations is conserve their culture, language and religion. The Mishars in Finland, have from time to time been in demand chaplain and teacher from Turkey. For example, Ankara-Cebeci Secondary School Teacher of Religious Education Ravza Serdengeçti for two years was decided to be appointed by the Council of Ministers in the Islamic community of Finland. Ravza Serdengeçti's mission in August 1967 has been extended for another year. Similarly, various assignments continued later.

The Mishars living in Helsinki, preserve careful their national and religious identity. In this regard, they got also great contributions of famous people like Sadri Maksudi Arsal, Reşit Rahmeti Arat, Abdullah Battal Taymas and Musa Carullah Bigi (Kaya 1996: 113).

Not only from Turkey or Turkic countries but even from India scientists have been called to Finland. Upon the invitation of Musa Carullah, Habibur-Rahman Shakir (Habibur-Rahman Bolgari) originally Tatar from Kazan. come to Tampere from Mumbai and has started a monthly magazine named Islam Macalla publication in Finland in 1949. It has been published in Turkish also and in 1950 the magazine received the name of Islam and the Islamic courts Magazines were sent to Tokyo and Turkey in order to get regularly reading the Tatar Muslims in Turkey and Tokyo. For the Turks of Finland there is today also a challenge not to forget their culture, language and religion (Interview with Çaydam 2011).

Despite being less numbered in Finland the literary activities of Turks are very intense. Both the Arabic and Latin alphabet has been used in parallel since 1917. First directly with Latin alphabet used in Turkey and later Latin alphabet adapted to Tatar they have brought various publications. The most productive of them Hasan Hamidulla (1895-1988) who had hand printing machine has in 1925 began with periodicals with the magazine *Määrifat* and then between 1945 - 1977 published the journal *Şimal oçgunları.* Hasan Hamidulla's poems under the heading *İlham yimişleri* ' fruits of inspiration' poetry anthology for a total of twelve books published between the years 1945-1973. Sadri Hamid (1905-1987) has in years 1946, 1954, 1956 writed and published poetry books in 1956, between 1967-77 he issued 63 number a periodical publication named the *Ak yul*. These persons and others have published history books, chronicles, subtle are, pieces of old literature and so on works in different areas. For example, Hüseyin Sadık has in 1969 in Helsinki published poems of Abdulla Tukay (1886-1913) who is known as the national poet of Tatars. Some of the poems and plays written by Geüher Tuganay (1911-1998) were published in 1970.

Besides cultural, educational and press acts; religious education is considered important by Turks of Finland. Within this concept, one of the most important activities done on behalf of Islam is the translation of Holy Koran into Finnish. The translation of Holy Koran into Finnish was enabled by merchant Zinetulla Imadeddin Ahsen Bore. Ahsen Bore, made some of the works introducing Islam

Islamilainen hautausmaa - Helsinki
© Evren Küçük

translated into Finnish. Ahsen Bore made great efforts to introduce Islam culture among Finns (Kıdeyş 1949: 176; Togan 1969: 561-562). Before translating Holy Koran, Georg Pimenoff went to Berlin as Ahsen Bore wanted him to pay a visit. There Georg Pimenoff met some of the Islamic scholars; Scholar İdrisi, Zeki Velidi Togan, Polish Muslim Dr. Yakup Şinkeviç, Persion scholar Takizade, and Indian Ahmedi. Togan, had a talk with Pimenoff in the town of Tampere (Togan 1969: 589-592).

When the translation of Holy Koran was completed in 1942, a copy was sent to Finland President Risto Ryti and Mannerheim; General of the Army. Because of this translation, Mannerheim sent a letter to thank. The translation of Holy Koran influenced both Turkish and Finnish citizens. Because of this, Ahsen Bore received many thanking letters (Baibulat 2004:130-135; Bore 1947: 8-17; Vaasa 12.01.1942).

Z. İ. Ahsen Bore following Turkey closely, sent a letter of condolence due to the earthquake happened in Erzincan in 1939 and he stated that he would donate 5,000 Finnish Markka to the disaster victims via Finnish Red Cross Community. Furthermore, Ahsen Bore also helped Turkish Education Community.

One of the important works done on behalf of Islam in Finland is literary work of Musa Carullah Bigi (Bigiyef) named ‘Ozın Könnerde Ruza’ (Baibulat 2004: 94) (Ramadan during Longer Days). Apart from this, Bigi wrote out other pieces.

During Czarist period, Muslim civil servants and soldiers went everywhere in autonomous Finland. Upon the death of some of these Muslims, an Islamic graveyard was assigned in Helsinki in 1870. After Finland gained independence, the Muslims living in Helsinki and Tampere acted immediately and they wanted their graveyard to be recirculated during Russian governance. Finnish government accepted this request (Kaya 1996: 113). This graveyard is in the centre of Helsinki and it is very close to the building of Finland Islam Community (Suomen Islam Seurakunta).

During Second World War Turks of Finland joined Finnish army, too. During the war, totally 10 people became martyr. Besides women and men, children also participated in the war (Veteraaniteos 2006: 109). After the war, a monument was built for the memory of the martyr in the Islamic graveyard which is in the centre of Helsinki. Upon this monument, there is the star and the crescent and it has ‘Pro-Finland 1939-1944’ writing on it. There is also the star and the crescent on most of the gravestones of the graves in Islamic graveyard in Helsinki. On some of the upper parts of the gravestones there are marbles shaped like quilted turban. There are Christian and Jewish graveyards near the Islamic graveyard.

© Evren Küçük

In Helsinki Islamic graveyard, Osman Ali Soukkan's (who migrated from Turkey to Finland and also joined Finnish army during the Second World War) grave is also present. Moreover, Enver Samalettin's (who was the honorary consul of Turkish Republic) grave is also here.

On Finland's Martyrs' Day, Finland Islamic martyrdom is also visited and a wreath is left. Islamic graveyard which is in Helsinki belongs only to the members of Finland Islam Community. The people who are not a member of this community are not buried in this graveyard. If there is a special occasion, community's board of trustees meet and they decide what to do. Apart from Helsinki Islamic graveyard, there are also graveyards which belongs to Muslims in Tampere and in Turku (Åbo).

Turks of Finland have given great importance to education. Within this context, with Zuhur Tahir Bey, who had held the presidency of Suomen Islam Seurakunta (Finland Islam Community) for years and because of this he affected Turks in Finland deeply, 'Neighbourhood News (Mahalle Haberleri)' began broadcasting life in 1948. This broadcast is not only a brandnew start for Turks in Finland but also for other Turks in view of international relations. In Neighbourhood News (Mahalle Haberleri) Magazine information about executive board's services, computation works, formal reports, statesmen who visited national-religious life and community (Arat 1963: 21; Mahalle Haberleri 2009: 2-3). This magazine still continues its broadcasting life, and its all issues were donated to Finland National Archieves by the head of Suomen Islamilainen Seurakunta Okan Daher (Mahalle Haberleri 2004:1). This magazine doesn't have a proper broadcasting life and it is published periodically in accordance with the budget of the Community.

Turks of Finland also have given great importance to their children's education. Within this concept, they wanted to open Turkish Public School to raise their children with national values. Finland Government accepted the law of Turkish Public School Community dated 8th of November, 1930 (Taymas 1943: 4). However, this school could not be opened immediately. The most important reason of this is, the issue of whether to use Latin alphabet or Arabic alphabet while educating the children. Due to this; Z.I. Ahsen Bore wrote letters to the Finland Islam Commnity to take their support and he wanted them to be a member of Turkish Public School Community. Bore had great efforts in opening Turkish Public School. Bore wrote a letter to the Turkish Republic Board of Education as the head of Turkish Public School. In this letter, he stated that, the people like Finland's imam and Musa Carullah affected rich Turks in Finland and it was not permitted to open the school with the new alphabet. For this, he wanted a voluntary teacher to be sent from Ankara (Bore 2004: 33-34).

As a reply to this letter sent from Tampere on 3rd of May, upon the decision of Board of Ministers dated 23rd May 1933 and with the signature of President Ghazi Mustafa Kemal; it was brought in that

'sending a teacher to help Turks living abroad and contributing to the educational institutes there was a vital issue to be considered.'

Despite the efforts of Z.İ. Ahsen Bore, the school could be opened hardly in 1948. This school had the same rights as Finnish and Swedish schools and the ones who graduated from this school would continue their education in Finnish and Swedish schools. Initially in this school, medium of teaching was Tatar; later the medium of teaching was completely Turkish. Furthermore, religious education was provided by the community's imam.

The memorial to the Finland Tatar soldiers who fought during World War II for Finland
© Evren Küçük

In 1969, the scholars became polarized. Till that date, there was an ongoing debate about whether the medium of teaching is Tatar or Turkish (and with Arabic letters or not). Due to the debates, some of the families didn't let their children go to the school. So, because of the decrease in the number of the students attending to the school, the schools were closed in 1969. After the closure of the school, in different parts of the country the children's language, religious and national courses are taught during the summer schools (Villa Traskkulla) held every summer.

A. Battal Taymas, Zakir Kadri, Saniye İffet Ugan, Semiulla Sadri, Abdulber Muhammed, Halife Husnetdin, Ravza Serdengeçti, Feride Bicuri, Naile Binark and Hamide-Önder Çaydam have teached Kazan dialect and Turkey Turkish and given lessons in Turkic history and cultur to Finland Tatar children (Binark 1977: 13-15).

3. Geography and population

The population of Tatars living in Finland is about 1,000. An important part of them is a member of Suomen Islam Seurakunta. Compared to previous years, there were no significant changes in the population of Tatars living in Finland. Turks of Finland are seen to express themselves as Turks or Tatars but not separate from the Kazan Tatars. Ninety percent of the Finnish population lives in the southern region because the reasons arising from the climate. Tatars are also distributed to various parts of the country; a large part lives in capital Helsinki others in cities like Tampere, Järvenpää, Turku and Kotka.

4. Historical background

Finland was in 1809 transferred from the Swedish dominance to the Tsarist Russian dominance. Tatar soldiers were present in the Tsarist Russian troops in Finland. The information about the Tatars who served in the imperial military in Viapori [Suomenlinna] named fortress in 1836, 1850 and 1871, we learn from the notebook of their imam (Nadirov Ekim 2005: 22-23; Mahalle Haberleri 2007: 1-2). The origin of the Turk-Tatar community in Finland from the 1860s is based on the mobile vendors from Russia's Volga-Ural region. Most of them came from Nizhny Novgorod's small Mishar Tatar villages in the district of the province Sergaç (Baibulat 2004: 19; Küçük 2012: 116).

The Mishars had shrunk to a small landowner in acreage due to unprofitable terms of land ownership when dealing with agriculture. Besides the agriculture Mishars began in wintertime to make small trade, initially in their near areas.

Slowly these commercial trips along the railway were extended to Petersburg and through the Duchy of Finland, Terijoki and Viipuri (Daher, Conference: 2001). Finland, had created a favorable environment for Mishars, who knew how to take advantage of this suitable environment.

First migrants' trading success caused the villagers to migrate Finland which formed northwest of Russian Empire at that time (Tahir, İdil 1955b: 20). Initially, although Mishars came for commercial

Zinetullah-Safiye Ahsen Böre and the employees, circa 1920's. Source: Baibulat, 2004, p. 133

purposes, since the beginning of the 20th century they had started to settle permanently with their families and relatives. However, Mishar Tatars didn't broke up with Tatarstan completely.

After the First World War, in 1917 Finland seperated from Russia and gained sovereignty. In 1919 a new law was accepted and upon this Mishar Tatars were to be organized again and they seperated from 'Community of Religious Centre of Muslims' in Ufa (Binark 1977: 1-5).

The reason of separation of Turkish-Islamic Community in Finland from 'Community of Religious Centre of Muslims' in Ufa could be explained by constitution of the Soviet Union and difficulty of transportation in the border of Soviet Union and Finland. In 1925 Mishar Tatars were organized as Finland Islamic Community (Suomen Muhamettilainen Seurakunta) in Helsinki. At that time, lawyer, historian and politician Ord. Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal prepared this community's charter and Finland's Government officially recognized Finland Islamic Community with this charter (Ayda 1991: 115-119).

Turks of Finland started their second period of history from 1925. After Finland gained sovereignty, Mishar Tatars in Finland stopped migrating and the borderline was drawn and also relations were broken up between the region of Sergaç and Republic of Tataristan. During this period, Mishar Tatars in Finland gathered to constitute a religious and national community. Gomer Abdrahim, Gıymadetdin (İmad) Camaletdin, Nurmöhemmet Ali and Weli Ahmed Hâkim (1882-1970) made great contributions to this community (Küçük, 2012: 117; Nadirov Kasım 2005: 48; Baibulat 2004: 51-52).

Mishar Tatars in Finland raised money among themselves and they bought a flat on behalf of Islam Community in Helsinki. Most of this flat turned into a prayer room. Other rooms of the flat were presented to be used for the community's services. However, as this flat couldn't meet these needs a stone building was collapsed in 1941 and a wooden building was collapsed in 1948. In place of this, a five-storey building which is now used for the services of the community was built. While this building was being constituted, it was asked to help not only from the Muslims in Finland but also from the presidents of Islamic States and also credit was taken from the Finnish Banks (Hizaloğlu 1959: 26; Binark 1975: 2-3).

Turkish Republic didn't stay silent upon this help call, and a letter was written in 20th November, 1930 as a reply to letter of the head of the Finland Islam Community Zuhur Tahir Bey. It was stated in this letter that within the budget of 1960 5000 sterling was allocated. This news evoked happiness among Turks in Finland. The head of the Finland Islam Community Zuhur Tahir Bey wrote a thanking letter to President Adnan Menderes on 24th November, 1959.

5. Alphabet and ortography problems

5th century Turkish has been known two dialect ('Bulgar' a 'r' and 'l' dialect contra Turkish or 'Turkic' a 'z' and 'ş' dialect) (Tekin 1999: 14-16). Turkish inscriptions have been found in a wide ranging area from the Orkhon and Yenisei river valleys to the great lower plains of Hungary. Written language is based on alphabet. Besides the vocabulary of spoken language, for the formation and developing of written language political force is needed. 'Köktürk' runic script and written language supported to Göktürk dynasty. During the 5-6th there had been Greater Bulgaria on the north side of the Black Sea. It collapsed as the Bulgars migrated at the pressure from Khazars to the Volga bend on the one hand and to the lower course of the Danube on the other. So there was formatted a Bulgaria of the Danube and that of Volga. There remains few Danube Bulgar runic scripts; today any Volga Bulgar runic document isn't available.

In middle ages religious factors have usually predetermined alphabet choice. So Volga Bulgars, who accepted very early Islam early have used Arabic alphabet. Although there doesn't exist any written

document from the Bulgar khanate period, it is understood that Volga Bulgar was spoken on area until 14th century. Bulgar language materials consist of about hundred inscriptions with Arabic letters on the tombstones in a very large area. All of them are dating from the Golden Horde dominated era, the oldest of dated 1281, the last one dated 1357. Also from these inscriptions it is clear that Volga Bulgarian is relative with Danube Bulgarian and like its successor today's Chuvash, an r- and l- language. Most of the Volga Bulgar inscriptions are written with different types of writing called the ''Bulgarian Kufi' according the Arabic orthography; short vowels are shown only with *hareke*; the long vowels are written with extension letters elif, vav and ye in the Arabic alphabet (Tekin 1995: 122, Tekin 1997: 81).

Finland Tatar Actors after performing play 'Aliye Banu' Source: Baibulat, 2004, p. 183. 19.10.1946, Helsinki

First Tatar alphabet books appeared the end of the 18th century. 19th century one of the purposes in the preparation of the alphabet booklets was the people's consideration of learning the alphabet with Arabic graphemes being a religious must. For example, written in Volga Turkic and printed year 1802 a booklet named '*Together with the Faith Requirements*' first two pages were information for Arabic graphemes' spelling patterns and the rest was religious texts and prayers. Tatar people learned to read and write until the first quarter of 1900 from this kind of book (User 2006: 318-335). It appears that Tatars, the ones that settled down in Finland have also continued this tradition.

In the years 1917-18 as there was some ten country which won independence from Russia also the direct cultural exchanges with Russia has been cut. Towards the end of the 19th century, the Turks who got out of Russia, have not followed closely the arising cultural developments such as *cedidçilik.* Reformation efforts didn't actually take place simultaneous or under the same conditions between all Russian Turks in Turkic regions Crimea, Azerbaijan, Turkestan and it led to different positive and negative responses. In particular, the mullahs were opposed to these changes.

Reformation pioneer of the movement Crimean Gaspıralı Ismail Bey opened the first with modern methods training school 'new method' in 1884 in Bakhchisaray. *Children's teacher* named elementary reading book to teach reading to students as soon as possible, a method based on reading the Arabic letters phonetically was adapted to use.

Ismail Gaspıralı with his close friends Ahmet Mithat Efendi and Şemseddin Sami, this threesomes, Ahmet Midhat Effendi, Şemsettin Sami and İsmail Gaspıralı's linguistic program had a core of abandoning the Arabic-Persian lexis and attribute structures unfamiliar to the audience and bringing the non-literary (dialectal) lexis into the Turkish written standard language or 'Istanbul Turkish' by phonetic assimilation. They applied this program into practice in their own literary works. The newspaper Tercüman (1884-1918) published by Gaspıralı in Crimea was at times the most widely spread papers even in Istanbul.

The ideas of Gaspıralı found application field in Russian Azerbaycan. In Volga Ural most notable reformist pioneer was Kayyum Nasıri, the first introducer of Latin alphabet. He wrote geography, physics, arithmetic, ethnography, literature and grammar course books. He wrote these books in Tatar-Turkic language and he tried to replace Turkic (Chagatay) language used among Kazan Tatars with the language used among local people. So, he became the forerunner of Tatarist movement but he got reaction of 'Turkists' (User, 2006: 321-322, Nadir 1999: 161-185). After the revolution, in the conference of Tatar Bashkir journalists held in Kazan in 1920 the issue of transition to Latin alphabet was raised. Although Kazan representators showed the strongest opposition in Baku Turcology congress in 1926 against Latinizing Soviet Turkic writing, Tatars were made to involve in transition process of Latin alphabet. In 1927-1939 Tatar Latin alphabet were used (User 2006: 327-328). Very few people from Mishar villages went to get training in madrasah in Kazan; however great importance was given to the basic education of the children in villages. Turks who settled to Finland as a result of the domestic

migration in Russian Empire brought this tradition with them. As mentioned above, after 1918 these there and backs were prevented and cultural relations were broken up, too.

Tatars in Finland, which gained independence, have never had a problem in adapting the new order, but instead of language standard and alphabet selection has been a intractable problem for Tatars. Collection of Tatar vocabulary could not be achieved due to this instability, despite many attempts. Finland has been in the thirties and forties outside the Soviets a place where ideas of Gasprinskij were maintained and applied. Because of the necessity of Istanbul Turkish language was the common language of Turkic world, formal correspondences such as Finland-Turkish Public School were done in Istanbul Turkish. In 1931-1933, Istanbul Turkish language was used even in periodicals. Later, medium of teaching was completely Istanbul Turkish language in Finland-Turkish public schools. During this period, Latin alphabet used by Finland Tatars was also used (Leitzinger 2006: 233-236).

After the closure of Turkish school when changeover to Tatar began, the alphabet became a problem again. Course teachers used Tatar textbooks in Cyrillic, brought from USSR, and rewrote texts in Latin. In standard Turkish stemming from the Eastern Rumelian dialect there are no /ŋ/, nor ä:e oppositions, but two allophones of the vowel 'e', which are not indicated in writing. The letter <ä> exists in the German and Swedish orthography, where it does not designate a phonetic value. However the ä:e oppositions existing in the Finnish and Estonian languages is indicated with the letters <ä> and <e>. Just the same is true in Tatar. As Turkey was a kind of authority for Tatars in this period, they first hesitated using the letter <ä>.

6. Tatars of Finland among the Turkic languages

The geography of Turkic languages and dialects today is an aftermath of continuous migration during centuries. Migration to Eastern Europe has passed both on the northern and the southern coastal areas of the Black Sea. The northern route has been followed the 5th century by Oghurs, Bulgars and continued by the Pechenegs, Oghuzes and Kipchaks, the southern route has later on 13th century brought mainly Oghuzes.

N. Baskakov has made his classification of the Turkic languages with regard to these migrations. In N. Baskakov's classification the Tatar is to be found in 'Western Hun' category, where are the Bulgar, Oghuz, Kipchak and Karluk groups. Modern Mishar Tatar has connection both Oghuz and Kipchak groups (Baskakov, 2006: 117-159).

Kipchak group (northwest migration areas) belong Kipchak-Cuman, Kipchak-Bulgar and Kipchak-Nogay subgroups. Kipchak-Cuman subgroup includes from old languages Cuman- Kipchak, from modern languages Karaite, Kumyk, Karachay - Balkar and Crimean Tatar; and the Kipchak-Bulgar subgroup includes 'Western Golden Horde' language and from contemporary languages the Tatar and Bashkir.

According Talat Tekin's classification based on phonetic criteria, '*ayak, tawlı*' (Kipchak) group is divided into three subgroups (same as Baskakov's) using the keyword /koş-/: /koş-/ (no changes) Kipchak-Cuman: Kumyk, Karachay-Balkar, Crimean Tatar and Karaite; /kuş-/ Kipchak-Bulgar including Volga Tatar and Bashkir; here broad rounded vowels are narrowed in the first syllable (Tekin 1999, 98-130) and /kos-/ (Kipchak-Nogai, consonant change, ş > *s*) (Baskakov 2006: 117-159, Tekin 1999, 98-130)

7. Dialectology of Finland Tatars

Tatar does have three dialect groups, Mishar, Kazan and Siberian Tatar or in terms of geography western, central and eastern dialects. In terms of language history eastern or Siberian Tatar dialect group isn't included in the Volga Tatars dialect (Berta 1989: 49). Almost all of the Tatars living in Finland today are Mishar Tatars. The differences between Mishar and Kazan dialects has been trying expound as because Mishars are merely descendants of the northern migration route followers Pechenegs, Oghuzs and Cumans and the Bulgar elements were thus less remarkable than in central dialect of Kazan Tatar (Leitzinger 2006: 60-63).

Some neighbouring villages have relatively large differences between their dialects; this is because some villages are settled direct from the Kasımov Khanate, while others are settled from other regions.

According to A. Berta the first disintegration of Cuman- Kipchak language has taken place in 14-15th century when three dialects went their separate ways and two of them were Mishar. Mishar dialects of Cna and particularly Sergaç district, where Tatars of Finland are originally, are said to be both in terms of phonology and morphology most archaic and closest to the old Kipchak language. Other Mishar dialects are parted later and thus longer followed the general development of the Volga Turkic. Cna and Sergaç dialects are separated from each other in 16-17th century (Berta 1989: 286, Leitzinger 2006: 63).

Finland Mishar Tatar settlement of XIX. century Tsarist Russian empire in the form of inner migration has been along the railroad, all the villages they left 10-15 kilometers from the train station Sergaç. Thus, the most archaic and most nearest dialect to old Kipchak within all Tatar dialects formatted after the 1917 Russian Revolution when the borders closed, an isolated language islet from her base. Finland Tatars though they were freed from the influence of Russian and Soviet-era language planning application. However standard language, Istanbul Turkish Kazan Tatar difference between would be about the conflicts and instability in the literary language with spoken language is ambiguous enlarge. This makes it difficult to study the language.

Phonology and morphology

The Mishar dialect differs from Kazan Tatar with some characteristic phonetic features. The common phonologic features in *ayak/tavlı* Kipchak group, which Finland Tatar is a member are EOT /d/ changing /y/, /ağ/ sound group changing diphthong /aw/ and in polysyllabic words failure of /g/ at the end: EOT *adak* > *ayak,* EOT *tod-* > *toy-,* EOT *tağ* > *tav,* EOT *tağlığ* > *tavlı,* EOT *sarıg* > *sarı* (Baskakov 2006: 117-159, Tekin 1999: 98-130).

In Volga-Ural region Finno-Ugric and Turkic languages have been spoken close together for centuries, but the similarities or common features between these languages are not the result of language contacts but they are due to the fact of the structural similarities between these languages. In Finnish there is eight vowels.[2] The vowel system of Finnish and Estonian doesn't much differ from Finland Tatar vowel system. In Kazan Tatar vowel /a/ is pronounced rounded in first and second syllabs: *båla, ålgånda* etc. In Finland Tatar this doesn't happen.

Backness harmony has an exceptional case in Finnish language. Finnish language has three back vowels /a, o, u / and five front vowels /ä, ö, ü, i, e/, last of these vowels /i/ and /e/ are neutral in view of backness harmony. Especially, while pronouncing place names this feature of the vowels can be seen in Finland Tatar: *Soulida ber altı yide yıl turdılar* 'They lived in Seul 6-7 years'; *Amerikada, Amerikadan* 'in America, from America' besides this *Amerikka* 'to America', *Amerikta* and also *Ämeriktä* 'in America' sayings are possible. Flatness harmony is generally weak, and in spoken language different versions can be seen. For example the word *törle* '*türlü*' has these versions, too; *törlö, törlü, türlü.*

Finland Tatar consonants are not very different from the consonants of Finnish or Turkey Turkish and /ŋ/ consonant is preserved. This consonant also exists in Finnish language. Tatar /w/ sound turns into /v/ sound as in Finnish/Turkish. In standard spoken language /w/ sound is tried to be pronounced. Interchange is seen between /q/, /ġ/ and /x/ sounds: *yahşı ~ yakşı* and *bakça ~ bahçä*.

In Kipchak-Bulgarian or Kipchak languages, some of vowels changes are realized in Finland-Tatar language as /o, ö, u, ü, i, e/ > /u, ü, o, ö, e, i/; this is a main rule in this language. However, in some cases this situation is not realized; but in some cases interchange is seen. EOT *böri* > *böre* 'wolf', Kazan *büre*, *körsat-, ö:rän-, ö:rät-, kur-, kurul-*. In Finland-Tatar language /o, ö, u, ü/ vowels are pronounced the same way as in Turkish.

The canonical examples of narrowing the large rounded vowels in the first syllables and expansion and weakening of a narrow rounded vocals in the first syllable: EOT *bol-* 'olmak' > *bul-*, EOT okı- >

2 In Finnish /ı/ sound is missing; but in Estonian it exists. In vocal arrangement whereas, Estonian nine short vocals /a, ä, ı, i, e, o, u, ö, ü/ are not different from the vocal arrangement of the Tatar of Finland. /o, ö, u, ü/ vocals are not short or narrow as in Kazan Tatar.

ukı-, EOT *tok* > *tuk*, EOT *böl-* > *bul-,* EOT *köz* > *kuz*, EOT *söz* > *süz* etc.; EOT *kuş* > *koş,* EOT *tur-* > *tor-*, EOT *yut-* > *yet-*, EOT *kün* > *kön*, *EOT küz* > *köz*, EOT *yüz* > *yöz* etc. In addition, like *öç/üç, dört/dürt*, are also seen. Especially, a feature common for all Mishar dialects is that especially in front of /r/ rounded vocals retain their old ways: EOT *böri* > *böre* 'wolf' Kazan *büre*.

Open and closed /e/ vowels in the first syllable changing /i/ and long and short vowel /i/ weakening in all positions: EOT *ber-* > *bir-* 'vermek', EOT *beş* > *biş,* EOT *kel-* > *kil-* 'gelmek', EOT *semiz* > *simiz,* EOT *keç* > *kiç* 'geç', EOT *ket-* > *kit-* 'gitmek', EOT *kerek* > *kirek* 'gerek' and so on. Especially in front of the /r/ the realization of this change doesn't go through: *ber-, kir-* etc. EOT *bir* > *ber*, EOT biz > *bez*, EOT *iş* > *eş*, *EOT kişi* > *keşe*, EOT *tıl* > *til* > *tel* 'dil' etc. /oğ, uğ, ov, uv/ sound groups changing /u/: EOT boğ- > bu-, EOT *sogık* > *suık*, EOT *tuğ-* > *tu-* 'doğmak', EOT *kov-* > *ku-,* EOT *suv* > *su*, EOT *uv-* > *u-* 'ovmak' etc. The sound group /ığ/ in first syllable changing /ıy/ or /ı/: EOT *sığ-* > *sıy-,* EOT *sığır* > *sıyır* 'inek', EOT *yığ-* > *yıy- ~ cıy-,* EOT *yığla-* > *yıla-* 'ağlamak' etc. /eğ/ and /iğ/ sound groups changing /iy/: EOT *beg* > *biy*, EOT *eğ-* > *iy-,* EOT *teg-* > *tiy-* etc. In front of /ı/, /i/ or /e/, /ä/ and /a/ initial /y/ sound varying with /c/or /ç/ alternations are in normal speech /y/, attentive pronouncing /c/or /ç/: EOT *ya:d* > *çit ~ yat, EOT yer* > *yer ~ cir*, EOT *yır* > *yır cır* 'şarkı, türkü', EOT *yel* > *çil* 'yel', EOT *yiŋül, yiŋil* > *yiŋel~ ciŋel* 'hafif', EOT *yemişlig* > *yimişli ~ cimişli* etc. (Tekin 1999: 100-101, Berta 1989: 65-68, 70-72, 82-83, 128-129).

In many words binary formats (back and fore) interchange: *yaşa- ~ y*äşä- *; bayram ~ bäyräm, azay- ~* äzäy- *'azalmak,' ozga ~ özgä 'başka'. b* > *v* is seen like this: *var, var-* in some words beginning with *t* > *d* sounds, change is seen: *dimäk, dokuz (~ togız, tugız, tukız,), domız, dört, düş- (~ tüş-).* In the middle of the word the change is like this: *p* > *b yabık* 'zindan' < *yap-* 'kapamak' and *k* > *g baguçı, çagırım, şimaldagı* etc. In the beginning of the affixes, after palatal consonants just /ç/ sound exists: *akça, başkaca, buyınça, kıskanıça, normalça, üzibizçä* etc.

Helsinkaga kaldılar 'Helsinki'de kaldılar', ... *Orus yakka kaldı, bir ölöşü Maskäügä* '... Rusya'da kaldı, bir bölümü Moskova'da', *Leningratka da kalgan* 'Leningrad'da kalan', *Helsingaga tanışıp* 'Helsinki ile tanış olmak', *mini kartrak* 'yaşça benden büyük' etc. Case suffixes in these examples have different usage in Turkish. Some postpositions which are originally Russian such as 'no' at the beginning of the sentence are common as in Finno-Ugrian languages.

8. Lexicology and sociolinguistical aspect

Tatars of Finland have always been conscious and effective in protection and developing of their native language and delivering it to the next generation. The formal number of Finland Tatars hasn't been increasing due to removing people of mixed marriages from the membership of a religious community. Though this is lately changing. In families non-mixed marriages mother tongue continuation is one-hundred-per-cent, but this ratio is also quite high in mixed marriages. To draw solid conclusions from the data in the census is not possible. How they should call their language -Tatar or Turkish or Bulgar Turkic - is an endless problem. Correspondingly the standard of written language and alphabet selection has been a constant subject of contention. As their dialect was the most marginal dialect in the 'homeland of their dialects' and when all ties with this land were cut off after 1917 they turned towards Ataturk's Turkey that they saw as 'new homeland'; but when again in the post-Cold War period they turned eyes to the regions they left more than a century ago has created a dichotomy in their identity as well in their language. After the closure of Turkish school children are taught standard Kazan Tatar. In this way changing conditions colloquial language and a new standard remains very far from each other. Language acquisition environment also has lost its naturalness. For example, teachers are saying *äne ätelär* and *balalar bakçası*, parents took about *ata analar* and *lannar bahçäse* (*lan* < *oğlan* 'child'). In spoken language *kiliştir-, köstär- (körsät-* format finds too), *küçük, köy, okul, ol- (bul-* more common), words like *takım, toplantı, uyuşma* copied direct from Turkey Turkish and *ak börk* 'the white cap gived students passed the matriculation examination', *cimişli* 'yemişli' 'fruitful' in terms of efficient, *köç sorıy* 'asking power' Finnish translation phrases are included.

A wedding ceremony and Imam Habibur-Rahman Shakir, 1959 Source: Baibulat, p.223.

Sample Text in Turkic of Finland

1. text

Türklär berlege, Finlandiya Türklär berlege başladı şulay: anda ber niçä keşe, telärlär bezneñ milli kulturnı uyatırga. Şaytip bu mäsälä kinäyde, kinäyde, ahrısında ber toplantı eşlädek dä räsmi ber uyuşma yaptık. Ismin koydık Finlandiya Türkler Birligi. Hatırımda bulsa bu buldı beñ tugız yüz otuz berdä. Soñra iñ mühim närsä bezgä tabi balalarga telebezne öyrätü. Türlü kursalar tuttuk, türlü muallimlär kiterdek, fin okuluna kilep kiçen kursalarga vardılar. Yitäçäk kitaplarıbız yog ıdı, Rusyadan da kitärgäbez kilämädi, şunıñçın kitte şundıy oy ki asil telebez türük bulgan içün türük telen, Türkiyä türkçäsen okırga tutunsak. Zor tartışlar vä zor niçä yıylışlar, küp yıylışlar tuttuk toplanıp itep ahrında ber fıkırga kildek, fin türük okulun açırga. Vä soñra bu okul açıldı. Türkiyädän muallim kiterdek, ikençe muallim fin ede, bu mäktäp bik yahşı dört yıl balalarnı yahşı itterep okıtıp alınga kitte. /.../ Tagı da oyıbızda bar, inşalla kiläçäktä Türkiyädän ber muallim kiterep o tel däreslären mükämmäl itterep dävam itärgä niyätebez var. Ol ümittä yaşıybız.

English translation

Turkish union, Turks of Finland began when some people gathered with a wish to wake up our national culture. This action expanded and in the end as a result of a meeting we made an official agreement. We named it the Turkish Association of Finland. According my memory this was in 1931. The most important issues for us is to teach our children our language. We organized courses, have brought teachers. The children went to Finnish schools and in the evening to courses. We did not have enough books and we just could not bring them from Russia. That's why, because our language is Turkish, we decided that we have to study Turkish language, namely the Turkish of Turkey. After big debates, we decided at the end the idea of opening the Finnish Turkish School. At the end, this school was opened. We brought teachers from Turkey. The second teacher was Finn. This four-year primary school educated children very nicely. /.../ Nevertheless, in our thoughts there is an intention in the future again to bring a teacher from Turkey for continuing language courses excellent. In this hope we live.

2. text

Allah'a şükür üzebezdän kalgan bu tel eldä munda. Niçek telne öränäbez, anı ende kübese üdä analardan atalardan öränep koyabız. Ama tabi telebezdä üläp kaçan yaña süzlär tabılmıy, yaña süzlär äle andıy süzlär kaysı belmeybez ende alarnı fin telendänme alıp turabız, orus süzläre dä araga sıya. Äyttek ende sayfiyä ende Türkiyä türkçädän, ama kemlär bulsa, äytä şuluktan daça, kaysı ende orus süzütür. Ölöşlär ende fin süzdän ende küp kullana. Ama alay da tırışabız, lannarnı öyrätäbez, üdä süläşergä mümkin kadar küp. Annan ende lannar bahçäsenä koyawız. Anda öyränerlär bergä uyınlar, şı:rlar, yırlar. Annan ende mäktäp wakıtında kaçan okırga öyrängänlär. İnde din däreskä dä türk däreskä koyabız da ana tel däreskä. Annan ende här türlü bäyrämlär, çäy kiçälär, kurban bayramlar, omumän mundıy yıyluşular kaya telne üz tel, ana telne kullanıla.

English translation

Thanks God, this language is what there stays as our essence. Nowadays we learn our language mainly at home from our parents. Naturally, our language has no words for new concepts. Should we take new words from the Finnish language? Russian words come together in one hand. For example, 'sayfiye' is Turkey Turkish, while others say Russian 'daça'. Some use lot of Finnish words. Nevertheless, we try to teach and talk with the children as much as possible at home. We let children go to kindergarten. There they learn games, poems and songs. There they learn to read in school age. Now there is religious instruction also. Lessons on religion and Turkish lessons and mother tongue lessons we have put in. Holidays, tea at night, the festival of sacrifice; we use our own native language in such meetings.

Sources

1. Archives

A) Republic Archives of the Prime Ministry/Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 06170 Yenimahalle/ANKARA.
BCA, Fon Kodu: 030.18.01, Kutu No: 187, Dosya No: 45, Sıra No: 11.
BCA, Fon Kodu: 030.18.01, Kutu No: 210, Dosya No: 61, Sıra No: 1.
BCA, Fon: 030.18.01.02, Kutu No: 355, Dosya No: 146, Sıra No: 19.
BCA: Fon: 030.01, Kutu No: 124, Dosya No: 793, Sıra No: 4.
BCA, Fon: 030.10, Kutu No: 246, Dosya No: 665, Sıra No: 8.
BCA, Fon: 030.13.01, Kutu No: 36, Dosya No: 39, Sıra No: 16.
B) Red Crescent Archives
Kızılay Arşivi: Kutu:1415, Belge No: 6, Tarih: 04.01.1940.

2. Book and Articles

Alkaya, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
Arat, R. R. (1963). Finlandiya Türkleri. *Türk Kültürü Dergisi.* I (6). Ankara.
Ayda, A. (1991). *Sadri Maksudi Arsal.* Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.
Baibulat, M. (2004). *Tampereen Islamilainen Seurakunta: Juuret ja historia, Tampera İslam Mahallesi: Nigızı ve tarihi, The Tampera Islamic Congregation: The Toots and Historia*, Jyväskylä.
Baskakov, N. A. (2006). *Türk Dillerinin Tarihi – Tipolojik Sesbilimi.* İstanbul.
Berta, A. (1989). *Lautgeschichte der Tatarischen Dialekte*. Szeged.
Binark, N. (1975). Finlandiya'da Kurulmuş Olan Cemiyetler. *Kazan Dergisi.*Yıl: V, S. 15.
Binark, N. (1977). Finlandiya'da Yaşayan Kazan Türkleri. *Milli Kültür Dergisi*, Sayı; 7, Temmuz.
Bizniñ cırlar, C.1. (1980). Finlandiya Türkleri Birliği r.y. Helsinki.
Böre, S.A. (1947). *Zinetullah Imadetdin Böre, Son Hatıra 9 Cuma 1886-1945*. Tampere.
Daher, O. (2004). Yıllar Aşa. *Mahalle Haberleri.* Ekim.
Daher, O. (16.01.2001). Finlandiya'daki Tatar Türkleri, Cemaatimizin Türkiye ve Tataristan'la İlişkileri. *Başkent Üniversitesi. Konferans*.
Fin Türk Mektep Himaye cemiyetinin 1943 senesinin hisabidir (1944). Tampere.
Hızaloğlu, M.Z. (1959). Finlandiya'da Yaşayan Müslümanlar. *Türk Yurdu.* S. 276, Ağustos.
Jorma, A. (1996). Fin-Türk Dili Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları.* C. 6, Ankara.
Kaya, A. (1996). Ülkede İslamiyet. *İslam Ansiklopedisi.* C. 13.
Kıdeyş, M. (1949). Finlandiya'da İslamiyet. *Sebilürreşad.* 3 (61). Ekim.
Küçük, E. (2012). Finlandiya'da Türk Tatar Toplumu. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştır malar Dergisi.* S. 8, s. 114-140.
Leitzinger, Antero (2006). *Suomen tataarit: Vuosina 1868–1944 muodostuneen muslimiyhteisön*. Helsinki: East-West Books.
Mahalle Haberler (2007). Metrika Daftarlare Milli Archivta Saklanacak no: 11, Aralık.
Mahalle Haberleri (2009). Prezident Martti Ahtisaarini Kotlau, no:14, Eylül.
Nadirov, İ. (2005). Finlandiya Tatarları I (Akt: M. Yasin Kaya). *Türk Dünyası Kültür Dergisi.* S. 226, Ekim 2005.
Suomen Islam-Seurakunta (Yazar yok). (2006). *VETERAANITEOS.* Jyväskylä.
Suomen Islam-Seurakunta (2010). Finlandiya İslam Cemaati, *2010 Eş Rapori.* Helsinki.
Tahir, Zuhur (1955a). *Finlandiya Türkleri.* Helsinki.
Tahir, Zuhur (1955b). Finlandiya'daki İdil-Urallı Türkler. *İdil-Ural Kültür Mecmuası.* Yıl: 1, S. 1, Mayıs.
Taymas, A.B. (1943). *Finlandiya Cemaati İslamiyesin Kurmaya Muvaffak Olsakta Fin-Türk Mektebin Açmaya Neden Muvaffak Olmadık?*. Tampere: Hameen Kirjapaino.
Tekin, T. (1987) *Tuna Bulgarları ve Dilleri.* Ankara: TDK.
Tekin, T. (1988) *Volga Bulgar Kitabeleri.* Ankara: TDK.
Tekin, T. (1995). Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. *TDAD* 13. Ankara.
Tekin, T. (1997). Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı. *TDAD.* Ankara.
Tekin, T., M. Ölmez. (1999). *Türk Dilleri*. İstanbul: Simurg
Togan, Z.V. (1969). *Hatıralar,* İstanbul: Tan Matbaası
TRT (2007). Özütürk Belgeseli, Avrupa'da unutulan Türk kavimleri gün ışığına çıkıyor, Kumanlar, Karaylar, Tatarlar. Yapım-Yönetim: Neşe Sarısoy Karatay, İstanbul.
User, H. Ş. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri.* Ankara.

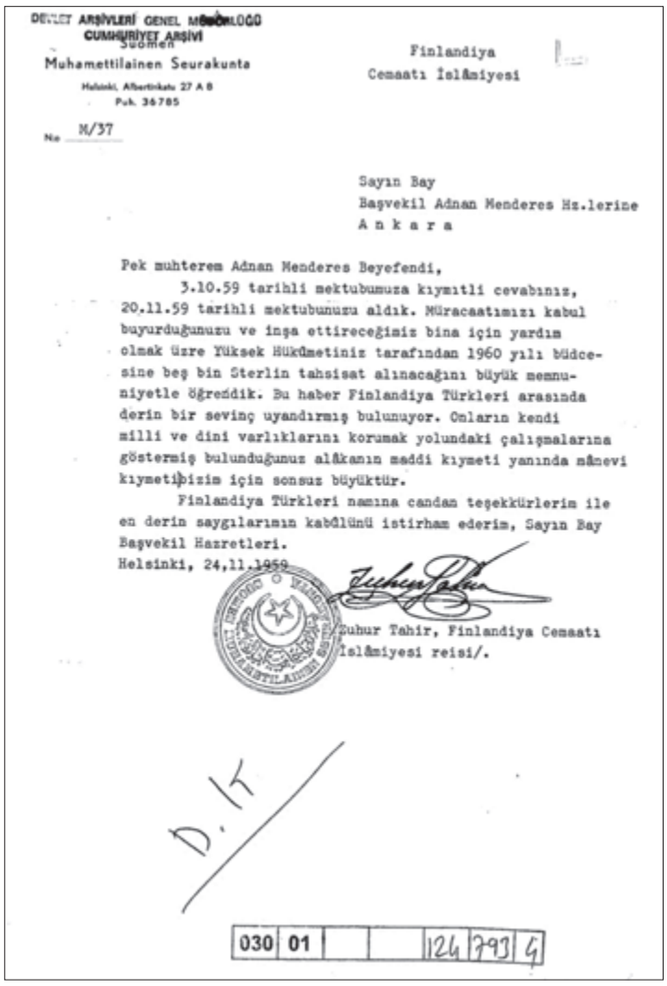
3. Interviews

Hamid Hairedin ile mülakat, Helsinki, 1994. [Mülakatı yapan: Atilla Jorma, Konu: Finlandiya Türkleri]
Hamide Çaydam ile mülakat, Helsinki, 31 Mart 2011. [Mülakatı yapan: Evren Küçük, Konu: Finlandiya Türkleri]
Okan Daher (Finlandiya İslam Cemaati Başkanı) ile yapılan mülakat, Helsinki, 30 Mart 2011. [Mülakatı yapan: Evren Küçük, Konu: Finlandiya Türkleri]
Rauf Ahsen Böre ile mülakat, Helsinki, 1994. [Mülakatı yapan: Atilla Jorma, Konu: Finlandiya Türkleri]
Rauf Ahsen Böre ile mülakat, Helsinki, 1994. [Mülakatı yapan: Atilla Jorma, Konu: Finlandiya Türkleri]
Saynur İmaditdin ile mülakat, Helsinki, 1994. [Mülakatı yapan: Atilla Jorma, Konu: Finlandiya Türkleri

Union of Finland Turks

Appendix

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
Suomen
Muhamettilainen Seurakunta
Helsinki, Albertinkatu 27 A 8
Puh. 36785

No M/37

Finlandiya
Cemaatı İslâmiyesi

Sayın Bay
Başvekil Adnan Menderes Hz.lerine
A n k a r a

Pek muhterem Adnan Menderes Beyefendi,

3.10.59 tarihli mektubumuza kıymıtli cevabınız, 20.11.59 tarihli mektubunuzu aldık. Müracaatımızı kabul buyurduğunuzu ve inşa ettireceğimiz bina için yardım olmak üzre Yüksek Hükûmetiniz tarafından 1960 yılı bütcesine beş bin Sterlin tahsisat alınacağını büyük memnuniyetle öğrendik. Bu haber Finlandiya Türkleri arasında derin bir sevinç uyandırmış bulunuyor. Onların kendi milli ve dini varlıklarını korumak yolundaki çalışmalarına göstermiş bulunduğunuz alâkanın maddi kıymeti yanında mânevi kıymetibizim için sonsuz büyüktür.

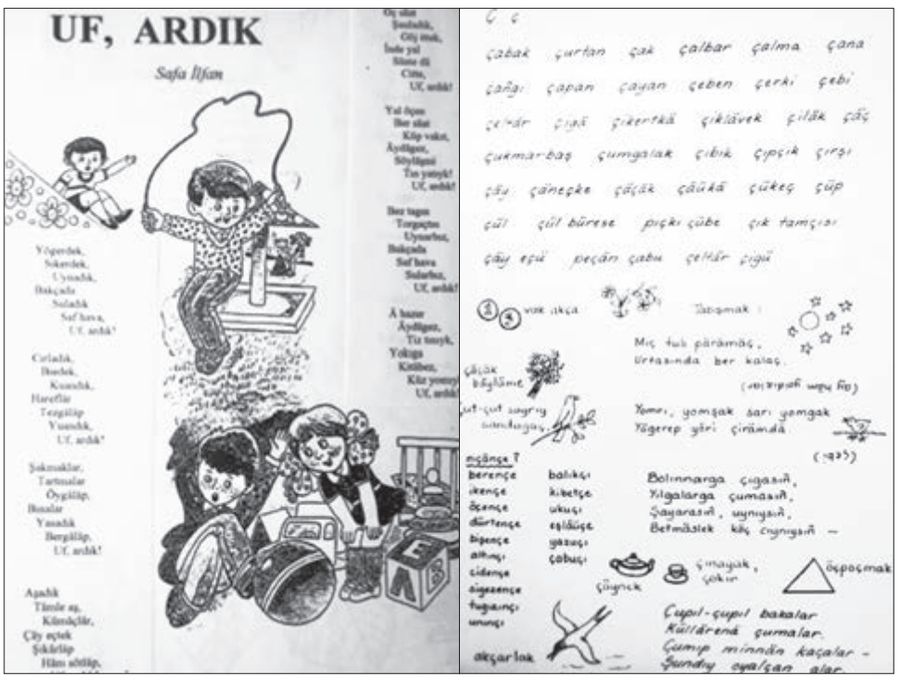
Finlandiya Türkleri namına candan teşekkürlerim ile en derin saygılarımızın kabûlünü istirham ederim, Sayın Bay Başvekil Hazretleri.

Helsinki, 24,11.1959

Zuhur Tahir, Finlandiya Cemaatı İslâmiyesi reisi/.

D. İ. T

030 01 124 793 4

Materials for the Finland Tatar Children

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ И КРЫМСКОТАТАРСКИЙ ЯЗЫК

Нарие Сейдаметова

Отправитель:
© Nariye
Seydametova

1. Этноним «крымские татары»

Крымские татары или крымцы – коренной народ Крыма, исторически сформировавшийся на Крымском полуострове. Говорят на крымскотатарском языке, который относится к тюркской группе алтайской семьи языков. Этноним «крымские татары» – самоназвание «къырымтатарлар» или «къырымлы» – применяется по отношению к этнически неоднородному населению Крыма. В формировании крымских татар сыграли свою роль тюркские и нетюркские племена и народы: киммерийцы, тавры, скифы, сарматы, аланы, готы, эллины, генуэзцы, черкесы, булгары, хазары, огузы, печенеги, половцы, кыпчаки, малоазийские турки и др (Бушаков, 1996; Возгрин, 1992; еметов, 1993).

В русских источниках XVI-XVII веков крымские татары носили названия крымцы, крымские татары, в XVII-XIX веках-татары, в XX веке-крымские татары. Название «крымские татары»-территориальное, связанное с Крымом-областью, где сложилась эта этническая общность.

Этноним «татары» исторически закрепился за тюркоязычным населением Урало-Поволжской историко-этнографической области, Крыма, Западной Сибири и за тюркским по происхождению, но потерявшим свой родной язык татарским населением Литвы. Историю этнонима «татары» можно проследить примерно с VIII века. Этноним впервые упоминается в рунической надписи на памятнике тюркютскому полководцу Кюль-Тегину (732 г.). Эта надпись упоминает племенные союзы «отуз-татар» и «токуз-татар». В 13 веке в составе монголов, создавших Золотую Орду, находились покоренные ими племена, в том числе тюркские, называвшиеся «татарами». В XIII – XIV вв. в результате сложных этнических процессов, происходивших в Золотой Орде, численно преобладавшие в этом государстве кыпчаки ассимилировали все остальные тюрко-монгольские племена, но усвоили этноним татары. Европейские народы, русские и некоторые крупные азиатские народы называли «татарами» население Золотой Орды. В ханствах, образовавшихся после распада Золотой Орды, татарами именовали себя знатные слои, военно-служилые группы и чиновничье сословие, состоявшие в основном из золотоордынских татар кыпчакско-ногайского происхождения. Именно они сыграли значительную роль в распространении этнонима татар. После падения ханств термин был перенесен и в среду простонародья. Этому способствовали и представления русских, именовавших всех жителей ханств «татарами».

Этноним «татары» был перенесён в золотоордынское время на формировавшийся крымскотатарский этнос-вначале на северных степных кочевников. Степные кыпчаки называли жителей горно-лесной части Крымского улуса татами. За пределами Крыма, в том числе в

Отправитель:
© Nariye
Seydametova

Москве, всё тюрко-мусульманское население Крыма получило наименование «крымцы». В начале XVI века после ухудшения отношений между Иваном III и крымским ханом Менгли-Гиреем в России стали называть крымцев крымскими татарами. Этноним «крымские татары» как самоназвание крымских татар появился лишь в XIX веке. Самоназвание части крымских татар (степных) «ногай» связано с наименованием «ногайцы».

2. Религия и культура

Подавляющее большинство крымских татар – мусульмане-сунниты, принадлежат к ханафитскому мазхабу. Предания крымских татар приписывают распространение Ислама в Крыму сподвижникам Пророка Мухаммада (с.а.в.) – Малику Аштеру и Гази Мансуру (VII в.). Исторически исламизация крымских татар происходила параллельно с формированием самого этноса и была очень длительной. Первым шагом на этом пути было начало распространения в регионе суфийских братств в XIII веке, а последним – массовое принятие ислама значительным количеством крымских христиан, желавших избежать выселения из Крыма в 1778 году. Основная же часть населения Крыма приняла ислам в эпоху Крымского ханства и предшествовавший ему золотоордынский период. Древнейшая датированная мечеть – 1262 г. – была построена в городе Солхате (Старый Крым). С XVI в. Крым стал одним из центров мусульманской цивилизации в Золотой Орде. Большую славу имело медресе Зынджырлы, основанное в предместьях Бахчисарая в 1500 г. Среди суфийских тарикатов, распространенных в Крыму, были мевлевия, хальветия (оба пришли из Турции; последний – из города Сивас), накшбандия, ясавия (первый традиционно главенствовал во всей Золотой Орде; последний пришел в XVII в.). В XVIII веке в Крыму, уже будучи под властью Российской империи, начинает доминировать Православная община. С середины 20-х годовXX века в Крыму начинает изыматься из библиотек исламская литература. После депортации крымских татар в 1944 г. на полуострове перестали действовать мечети и мусульманские общины. С возвращением их обратно в 80-х годах, начинается возрождение Ислама. Сейчас в Крыму насчитывается около трёхсот мусульманских общин, большая часть которых объединена в Духовное управление мусульман Крыма.

В результате преобладания на территории полуострова получившего имя «татары» половецко-язычного населения и исламской религии начались процессы ассимиляции и консолидации пёстрого этнического конгломерата в единую крымскую нацию. В течение нескольких столетий сложился современный национальный облик крымских татар и крымскотатарский язык на основе половецкого языка. По диалектным различиям языка, особенностям антропологического типа,

Отправитель:
© Nariye
Seydametova

материальной и духовной культуры крымских татар можно подразделить на три общепризнанных группы:

1. Крымские татары Южного берега Крыма <ялы бойлу>. Язык их относится к огузо-сельджуксой группе (Ялта, Судак, Балаклава). Антропологический тип европеоидный, отсутствие признаков монголоидности.
2. Крымскотатарское население между Первой и Второй грядами Крымских гор, средней полосы <орта ёлакъ> (Бахчисарай, Карасубазар), так называемые <таты>. Язык относится к кыпчакско-половецкой группе, сильно огузирован. В 1928 году этот язык был принят общекрымскотатарским (литературным). Антропологический тип-европеоидный, монголоидность отсутствует.
3. Степные крымские татары-<ногаи>. Язык близок кыпчакско-ногайским языкам кыпчакской группы. Признаки монголоидности 10% (по Н.В. Теребинской-Шенгер).

Занимались крымские татары животноводством, виноградарством, виноделием, садоводством, огородничеством, выращиванием бахчевых культур, шелководством, табаководством, морским промыслом, коневодством, разведением верблюдов.

Между различными группами крымских татар до настоящего времени существуют значительные бытовые, культурные, языковые и даже антропологические различия.

Занятия и промыслы крымских татар

как и прочего сельского населения Крыма, в зависимости от географических условий, значительно варьировались. В степной области основным занятием являлось хлебопашество. Сельское население предгорного района занималось, главным образом, садоводством и огородничеством. Главные посевы – пшеница, ячмень, кукуруза, арбузы и дыни. Значительную роль играло овцеводство, производство войлока, ковроткачество, вышивание, узорное ткачество, керамика, оружейное производство, токарное производство, сводящееся к изготовлению своеобразных колыбелей и восточных столиков курсю. Очень интересно древнее производство кованой медной посуды, играющей большую роль в быту крымских татар. Большое значение в хозяйственной жизни играла обработка шерсти и кож,. Ювелирным делом занимались, кроме крымскотатарский, караимы и цыгане. Изготавливались изящные филигранные пряжки для поясов, серьги и другие женские украшения. В мастерских Бахчисарая, Карасубазара, Кезлева, Судака, Алушты, Старого Крыма изготавливали изделия, удовлетворявшие спрос не только местного

девушка крымская татарка исполняет национальный танец Тым-тым, Отправитель © Nariye Seydametova

населения Крыма, но и экспортировались за его пределами. Высокий уровень народного искусства Крыма был хорошо известен. Секреты ткачества, вышивки, чеканки передавались здесь из поколения в поколение.

Внешне крымскотатарская культура более всего походила вначале на ближневосточную, отличаясь, впрочем, синкретичностью и содержательностью (Возгрин, 1992: 139). Позднесредневековая культура Крыма проникнута влиянием малоазиатской мусульманской культуры, несёт на себе отпечаток сельджукизма. Основной расцвет культуры и искусства крымских татар начинается со второй половины XV века, который не спадает на протяжении трех веков.

С 1944 года, после высылки крымскотатарского народа из Крыма, развитие орнаментального искусства приостановилось на несколько десятилетий. Из более 70-ти традиционных ремесел, сохранились вышивка, ткачество, ювелирное искусство. Сохранились они благодаря устойчивым традициям крымских татар, когда обязательными были определенное количество предметов для свадьбы, похоронных обрядов и др. Но стали замирать, исчезать один за другим резьба по камню и дереву, чеканка по металлу, затем вырождается керамика. И только с 90-х годов XX века, с началом возвращения крымскотатарского народа на свою Родину, стали возрождаться национальная культура и искусство, в частности, традиционное ткачество и национальная вышивка.

3. География и население

Автономная Республика Крым входит в состав Украины – независимого государства, образовавшегося после распада СССР в конце 1991 г. (с 1922 по 1991 – вторая по значимости союзная республика Советского Союза). Площадь Крыма – 27 тыс. кв. км, население в 1994 – 2,7 миллиона человек. Столица – Симферополь. Основа экономики – курортный туризм, сельское хозяйство. Крым состоит из трех культурно-климатических районов: Степной Крым, Горный Крым и Южный берег (фактически – юго-восточный) Крыма.

В конце XVIII века крымские татары составляли большинство населения Крыма – 350–400 тысяч человек, но в результате двух миграций в Турцию 1790-х (не менее 100 тысяч человек) и 1850–60-х гг. (до 150 тысяч) составили меньшинство. Следующие волны эмиграции крымских татар в Турцию пришлись на 1874–75 гг.; затем – на начало 1890-х (до 18 тысяч) и на 1902-1903 гг. Фактически к началу 20 в. большая часть крымских татар оказались за пределами своей исторической родины.

В 1921 г. в составе Советской России была образована Крымская АССР. Согласно переписи 1939 крымские татары насчитывали 218,8 тыс. чел., или 19,4% населения АССР. В 1944 все крымские татары были депортированы из Крыма в Среднюю Азию и Казахстан – 188,6, или 194,3, или 238,5 тыс. человек (по разным источникам). В Крым переселялись русские и украинцы из различных районов СССР, а все материальные и духовные следы тюрско-мусульманской цивилизации Крыма уничтожались. Из всех справочников и энциклопедий были изъяты все материалы о культуре мусульман Крыма.

Отправитель:
© Nariye
Seydametova

В 1954, согласно распоряжению Президиума Верховного Совета СССР, Крымская область была передана из состава РСФСР в Украинскую ССР. Крымская АССР в составе Украины была восстановлена после проведения референдума о ее статусе в 1991.

Если весной 1987 в Крыму было всего 17,4 тыс. крымских татар, а в июле 1991 – 135 тыс., то в июле 1993 их было уже 270 тыс. (по другим данным, только к 1996 численность татар доходит до 250 тысяч человек; расчеты специалистов говорят о числе 220 тысяч татар к началу 1997 г.). Согласно переписи 2001 г. численность крымских татар в Украине составляет 248,2 тыс. человек, из которых 243,4 тыс. живут в Крыму. 22,4 тыс. татар проживало в Румынии в 2002 г., 10 тыс. – в Узбекистане в 2000 г. (согласно же оценочной численности самих крымских татар, их диаспора в Узбекистане к началу 1999 г. должна была насчитывать 85-90 тыс. человек), 4,1 тыс. – в России (в основном в Краснодарском крае) в 2002 г. и 1,8 тыс. – в Болгарии в 2001 г. Количество проживающих в США не указано, хотя общеизвестно, что только в Нью-Йорке на 2010 год проживает более 15 тыс. крымских татар. По данным Меджлиса крымскотатарского народа, в Турции проживает сегодня около 5 миллионов «крымских турок» – потомков крымских татар, выселенных из Крыма в XVIII– XIX вв. (Р. Ланда оценивает численность «крымских турок» в 2 миллиона человек, Дамир Исхаков – в 1 млн.) Кроме того, историческими частями крымскотатарской нации являются буджакские, или добруджские татары, проживающие в Румынии (21 тыс., или 23–35 тыс. – Д. Исхаков), Болгарии (5 или 6 тыс.) и в Турции в районе Бурсы.

4. Исторические сведения

Крым как географическая, историческая, культурная и геополитическая целостность с древних времен играл заметую роль в развитии европейской цивилизации. Его экономический уклад, культура формировались под. влиянием разных племен и народов.

Крымские татары сформировались как народ в Крыму и являются потомками различных народов, населявших Крым с глубокой древности. Основные этнические группы, населявшие в разные времена Крым и принявшие участие в формировании крымскотатарского народа – это киммерийцы (XII-IX вв. до н.э. – VII в. до н.э.), тавры, скифы (VI – V вв. до н.э.), сарматы, аланы, булгары, эллины, готы (III – IV вв.), гунны (IV в.), хазары(VII – IX вв.), огузы, печенеги(IX – IXвв.), половцы (XI в.), генуэзцы, черкесы, турки-сельджуки. Важнейшая роль в формировании крымскотатарского этноса принадлежит западным кыпчакам, известным в русской историографии под именем половцев. Генетически крымские татары являются ныне

Отправитель:
© Nariye
Seydametova

автохтонными (самовозникшими в данном вмещающем ландшафте) потомками всех живших в Крыму этнических групп народов (Возгрин, 1992; Меметов, 1993).

Тюркоязычные племена (хазары, печенеги, кыпчаки) стали проникать в Крым в раннем средневековье (до этого на территории Крыма обитали в древности киммерийцы и скифы, затем возникли греческие колонии, позднее-римские, византийские и итальянские; кроме того, в Крыму жили славяне, готы, армяне и другие. В VI – V вв. до н.э., когда в степях хозяйствовали скифы, на побережье Крыма основали свои торговые колонии выходцы из Эллады: Пантикапей (Боспор), Керкинитида, Херсонес и др. В первой половине V в. до н.э. в районе Керченского полуострова было создано рабовладельческое государство, столицей которого был г. Пантикапей. В конце III в. до н. э. на реке Салгир (вблизи от нынешнего Симферополя) возник г. Неаполь Скифский, Неаполис, который стал столицей скифского царства. Скифская держава в конце III в. н. э. была уничтожена готами. Уже в IVв. под натиском гуннов готы вынуждены были оставить степную часть Крыма и уйти в горную часть, где они смешались с потомками тавров и скифов, а позже приняли участие в этногенезе крымскотатарского народа. По некоторым данным, в отдельных труднодоступных горных районах Крыма готы смогли сохранить свой язык вплоть до XVII в. Привлекал Крым и Римскую Империю. Начиная с I в. н.э. римляне основывали свои крепости вдоль побережья Черного моря и постепенно вытесняли греков.

В XIII веке после образования Золотой Орды северные районы Крыма заселили степные кочевники, относившиеся к разным тюркским этносам, но главным образом к кыпчакам. Крымские татары крымские сложились на основе этих степных племён, а также на основе тюркских племён южного побережья Крыма. Вероятно, происхождение южнобережных татар крымских связано со степными тюрками, проникшими на юг Крыма ещё до прихода кыпчаков. Тюркоязычное население Крыма в результате смешения этносов (особенно на юге) впитало в себя и другие этнические компоненты; среди татар крымских есть потомки готов, греков-византийцев, итальянцев-генуэзцев, турок-османов и др.

В золотоордынское время (первая половина XIII – первая половина XV в.) на полуострове сосуществовали три основные политические образования. Наиболее крупным из них был Крымский улус Золотой Орды, занимавший всю степную часть полуострова, предгорья и Юго-Запад Крыма. В степях и предгорьях основную массу населения составляли тюркские предки крымских татар – западные и восточные кыпчаки и другие тюркские племена, которые все называли себя «кыпчаками». Жителей же горно-лесной части улуса, принявших общее имя «готаланы» и ставших нетюркскими предками крымских татар, степняки улуса именовали «татами». За пределами полуострова и кыпчаки степной территории улуса, и «таты» его горно-лесной части называли себя одинаково – «къырымлы» («крымец).

Траурный митинг, посвященный памяти жертв депортации крымских татар 18 мая 1944 г. Отправитель © Nariye Seydametova

Другими государствами были княжество Феодоро с середины XV века (занимало большую территорию в Юго-Западном Крыму, его населяли потомки аланов, готов и тюркобулгар дохазарского и хазарского времени, византийцы) и Генуэзская колония (южное побережье, потомки аланов и готов, византийцы). Оба последних государства были тюркизированы и часть их населения стала мусульманами. После распада Золотой Орды на отдельные части Хаджи-Гирей основал Крымское ханство (1443), ставшее позже зависимым от Турции. Образование этого значительного (особенно с начала XVI до конца XVII веков) государства ускорило сложение крымскотатарского этноса, хотя в силу многоэтничности Крыма формирование различных групп крымских татар проходило по-разному-например, часть их образовалась за счёт тюркоязычных кочевых ногайцев, переселившихся в Крым из причерноморских степей.

В конце XVII века Крымское ханство воевало с Россией. В результате русско-турецких войн и Кючук-Кайнарджийского договора 1774 года Турция признала независимость ханства, а в 1783 году был присоединён к России, после чего началась крупная стихийная миграция крымских татар в Турцию. Миграции повторились в 1850-1890 годы, когда более 150 тысяч крымских татар переселились в Добруджу (территорию между Дунаем и Чёрным морем) и Турцию. Фактически к началу XX в. большая часть крымско-татарского этноса оказалась за пределами своей исторической родины, однако в 90-е годы XIX века татары крымские ещё составляли большинство населения Крыма.

К началу XX века произошли значительные демографические изменения: крымские татары практически полностью покинули центральные районы Крыма и проживали компактно лишь в его горной и южнобережной части.

В 1921 году была создана Крымская АССР в составе РСФСР. Государственными языками в ней были русский и крымскотатарский. Но вслед за коротким подъёмом национальной жизни после создания республики (открытие национальных школ, театра, выпуск газет) последовали сталинские репрессии 1937 года. Репрессирована была большая часть крымскотатарской интеллигенции.

С середины ноября 1941 по 12 мая 1944 года Крым был оккупирован немецкими войсками.

18 мая1944 года крымские татары под предлогом якобы имевшего место массового сотрудничества с немецкими оккупантами были депортированы в Среднюю Азию и Казахстан, где они содержались на дискриминационном режиме спецпоселения вплоть до 1956 г. Общая численность выселенных крымских татар – около 200 тыс. чел. В ходе депортации и за первые полтора года после нее погибло около 110 тыс. чел., т.е. почти половина всего крымскотатарского народа. В июне 1945 года Крымская АССР преобразована в Крымскую область в состав РСФСР, в 1954-м передана Украине. Крымские татары были лишены права возвратиться

Отправитель:
© Nariye
Seydametova

на родину. Принятый в 1967 г. Указ Президиума Верховного Совета СССР “О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму” предлагал считать их «укорененными» в местах нынешнего расселения, иначе говоря, в местах ссылки. До самого последнего времени (до 1987 г.) официально не признавалось само существование крымскотатарского народа – фактически отсутствовали национальная школа, пресса, культурные учреждения. Политика геноцида по отношению к крымскотатарскому народу впоследствии приняла форму этноцида, то есть подавления национальной культуры и самосознания народа без его прямого уничтожения. В 80-90-е годы XX века большая часть крымскотатарского народа вернулась в Крым.

5. Орфография

Крымскотатарский язык со времени своего формирования в качестве национального языка (начало XIII века) пользовался адаптированным арабским письмом, которое неадекватно отражало фонетический строй крымскотатарского языка, особенно в области гласных. В промежутке между 1884-1913 гг. Исмаил Гаспринский несколько упорядочил правописание тюркских слов арабскими буквами, но изменить традиционную орфографию заимствованных арабских слов посчитал невозможным, тогда как правописание и правильное чтение именно этих слов вызывали наибольшие затруднения в овладении грамотой.

В 1928году письменность крымскотатарского языка, как и всех тюркских языков СССР, была переведена на латинскую графику, что благотворно сказалось на процессе языкового строительства. С 1928 по 1939 крымскотатарский язык пользовался латинским алфавитом (так называемый «новый тюркский алфавит» (НТА), известный также как Яналиф). В двадцатых годах прошлого века в Советском Союзе и в Турции активизировалась проблема перехода тюркских языков на латинский алфавит. Состоявшийся в г. Баку Первый тюркологический съезд (1926 г.) принял резолюцию о переводе языков, пользовавшихся арабским алфавитом на латинскую графику. В Крымской АССР вопрос о переходе крымско-татарского языка на латинскую графику был поставлен на повестку дня I. Всекрымской научной конференции (10-13 сентября 1927 г.), а II. Всекрымская научная конференция по орфографии одобрила и приняла разработанный латинский алфавит.

В 1938 году все тюркские языки были переведены на русско-кириллический алфавит. Вариант крымскотатарского алфавита на основе кириллицы оказался одним из самых неудачных среди алфавитов этого рода, поскольку знаки кириллицы неадекватно передают особенности фонемного состава крымскотатарского языка.

Отправитель: © Nariye Seydametova

С 1990-х годов осуществляется постепенный переход на латинизированный алфавит. Международная конференция «Крымскотатарский язык: вопросы перехода на латинскую графику», созванная по инициативе Меджлиса крымско-татарского народа (17-21 июля 1992 г.), приняла резолюцию о повторном переходе на латинскую графику, в 1997 году новый крымскотатарский алфавит на основе латинской графики был утверждён постановлением Верховного Совета Автономной республики Крым. Этот алфавит отличен от использовавшегося в 1930-е годы. В настоящий момент используются как кириллический, так и латинский алфавиты.

Современный крымскотатарский алфавит, построенный на основе русской кириллицы, включает 33 русских буквы и 4 крымскотатарских буквосочетания*: Аа Бб Вв Гг Гъ гъ Дд Ее Ёё Жж Зз Ии Йй Кк Къ къ Лл Мм Нн нъ Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч Дж дж Шш Щщ Ъъ Ыы Ьь Ээ Юю Яя*. Буквосочетания гъ, къ, нъ, дж, как и буквы, по своему фонетическому значению считаются отдельными сложными знаками,и поэтому в алфавите каждое из них занимает свое отдельное место; обозначают звуки [ɣ] [q] [ŋ] [ʤ]. Для обозначения гласных переднего ряда [ɣ], [ø] нет специальных букв, эти гласные обозначаются буквами о, ё козь, чёль, и у, ю кучь, сют. Мягкий знак (ь) после букв т, н, р, з, с, ч указывает не на мягкость согласного, а на качество предшествующего гласного переднего ряда. Буква я обозначает звукосочетание [*ja]* в начале слова или в начале слога ярыкъ, якъа, дюнья, а также гласный [â] в заимствованных словах кяр, мекян и др. Разделительные Ъ (твердый знак) и Ь (мягкий знак) в кириллице не обозначают звуков, они выполняют разделительную функцию, употребляясь на стыке слогов: дюнья, эшья, хавъяр (Меметов,2006: 4-7).

Современный крымскотатарский алфавит на основе латиницы состоит из 31 буквы – 8 букв отображают гласные и 23 буквы – согласные звуки: *Aa Bb Cc Çç Dd Ee Ff Gg Ğğ Hh Iı İi Jj Kk Ll Mm Nn Ññ Oo Öö Pp Qq Rr Ss Şş Tt Uu Üü Vv Yy Zz*. Буква â используется для обозначения более переднего [а] в заимствованиях: *kâr, ilâc, inkâr, nikâh*. Для обозначения специфических согласных крымскотатарского языка [ɣ] [q] [ŋ] [ʤ] в крымскотатарской латинице используются буквы Ğğ Qq Ññ Cc, согласный *[j]* передается буквой *Yy*. Гласные переднего ряда обозначаются буквами *Ee İi Öö Üü*, гласные заднего рядя – буквами *Aa Iı Oo Uu*. Для сравнения приводим написания крымскотатарских слов кириллицей и латиницей: *окъув – oquv* «учеба, чтение», *огренмек – ögrenmek* «изучать», *дагъ – dağ* «гора, лес», *ер – yer* «земля, место», *ёргъан – yorğan* «одеяло», *дёрт – dört* «четыре», *журнал – jurnal* «журнал», *киши – kişi* «человек», *сийрек –siyrek* «редкий, редко», *курек – kürek* «лопата», *бакъмакъ – baqmaq* «смотреть», *манълай – mañlay* «лоб», *орта – orta* «средний, середина», *отьмек – ötmek* «хлеб», *урба – urba* «одежда», *утю – ütü* «утюг», *фындыкъ – fındıq* «лесной орех», *хабер – haber* «новость», чыракъ – *çıraq* «свеча», *илядж – ilâc*

© Mikail Cengiz

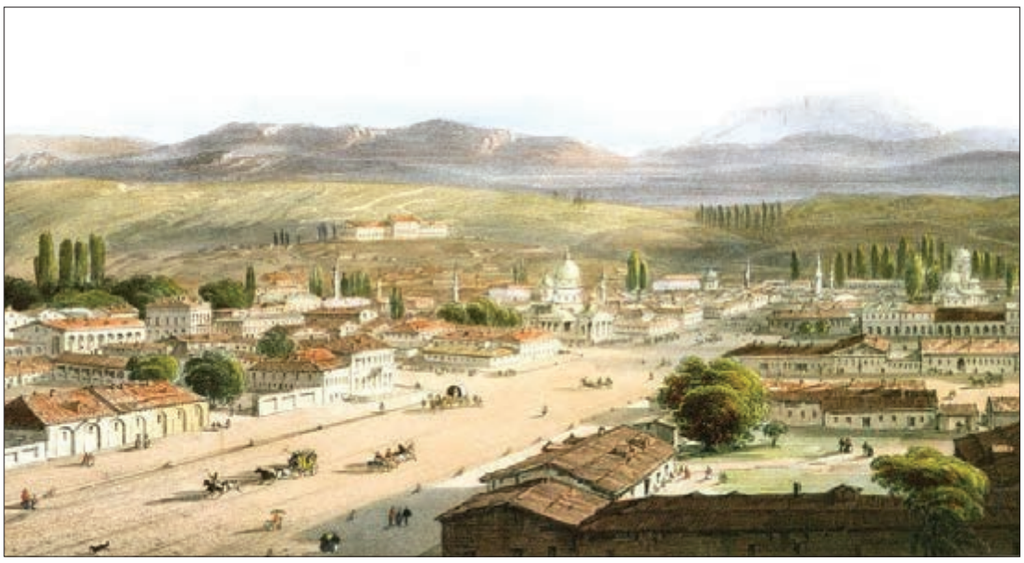
«лекарство», *шербет – şerbet* «шербет», *ышыкъ – ışıq* «свет», *эшитмек – eşitmek* «слышать», *юваш – yuvaş* «спокойный», *юрек – yürek* «сердце», *кулкю – külkü* «смех», *ягъмур – yağmur* «дождь», *тезья – tezya* «станок» (Emirova..., 2012).

В данной статье написание крымскотатарских слов приводится в латинице, при необходимости дается фонетическая транскрипцияна основе Международного фонетического алфавита (IPA). дарение указывается апострофом после ударного слога.

6. Место крымскотатарского языка среди других тюркских языков

Крымскотатарский язык – один из тюркских языков. Этим термином обозначается язык крымских татар – тюркского и отюркизованного населения Крыма. В настоящее время крымскотатарский язык распространен в Крыму, а также в Средней Азии (главным образом в Узбекистане), на юге России, в Болгарии, Румынии и Турции.

Согласно классификации Н.А. Басакова, крымскотатарский язык относят к кыпчакско-половецкой (кыпчакско-огузской) подгруппе кыпчакской группы западно-хуннской ветви тюркских языков, в которую также входят древний половецкий карачаево-балкарский, кумыкский и караимский языки (Баскаков, 1969: 281). К признакам, характеризующим всю кыпчакско-половецкую подгруппу, при общих особенностях для всех языков кыпчакской группы, относятся следующие признаки, главным образом фонетического характера: а) наличие шипящего [ʃ] (ş) вместо свистящего [*s*] (s) кыпчакско-ногайской подгруппы, например, *taş* вместо *tas* «камень», и аффриката [ʧ] (*ç*) вместо проточного [ʃ] (ş) той же подгруппы, например, *qaç-* вместо *qaş-* «убегать» (хотя для некоторых наречий и говоров половецкого, а также караимского языков характерны и кыпчакско-ногайские признаки, т. е. свистящий [*s*] (s) вместо [ʃ] (ş) и проточный [ʃ] (ş) вместо аффриката [ʧ] (*ç*); б) преимущественно [j] в начале слова вместо [ʤ]/ [ʒ] (c/j) в других подгруппах, например, *yol* вместо *col/джол* «дорога» и др. Помимо этого, для крымскотатарского языка характерно соответствие более древним сочетаниям гласного и согласного *ağ* > *aw, eg* > *iy,* ög > *üy,* например, в словах: *tağ* > *taw* «гора», *teg-* > *tiy-* «касаться», ögren- > üyren- «учиться» и в то же время сохранение данных сочетаний в огузированных говорах: *dağ, ağız* и пр., сохранение согласного *g* /ğ в составе аффикса *ğan /gen* в кыпчакизированных говорах и выпадение его в огузированных говорах *kelgen/gelen* «пришедший», *alğan/alan* «взявший» и пр.; преимущественное употребление глухих *t, k* в начале слова в кыпчакизированных говорах и звонких *d, g* в огузированных говорах: *tıñla / diñle, köz /göz, köl/göl, tiş/ diş* и пр.; преимущественное употребление *b* в начале слова: *b*iñ, boyun, boynuz, burun, для некоторых говоров степного диалекта характерно употребление начального *m*: *miñ, moyun, muyuz, mırın.* Кыпчакско-половецкие языки характеризуются также и некоторыми особенностями основного словарного фонда, например, параллельное употребление кыпчакских и огузских лексем: *el / qol, alın / mañlay, baqmaq / qaramaq*.

Старый Симферополь (Eski Aqmescid) © crimeanblog.blogspot.com

b. Диалекты крымскотатарского языка

Структура крымскотатарского языка неоднородна. В нём выделяется три диалекта: *южный, или южнобережный, средний,* и *северный, или степной*. Каждый диалект, в свою очередь, состоял из многочисленных говоров. Практически в каждом крымскотатарском селе, особенно на южном берегу и в горных районах, существовали свои собственные особенности произношения и построения предложений. Профессор Н.К. Дмитриев указывал на то, что «…в Крыму нет «чистых» диалектов, которые можно было бы подогнать полностью под какую-либо звуковую схему: так, на южном берегу, где в начале слов преобладает [j], встречаются такие формы, как *cıydım* [ʤïjdïm] «я собрал», а в районе Карасубазара отмечены формы типа *geldim* [gelʲdim] вместо предполагавшихся там *keldim* [kelʲdim]и.т.д.» (Дмитриев, 1936: 163). Схожую картину можно увидеть в записях В.В. Радлова (Радлов, 1896). В текстах, относящихся к южнобережному диалекту, встречается лексема *qol* «рука» вместо *el***,** вместо звука [ʧ] в некоторых позициях употреблялся звук [ʃ] (*iştiler* «выпили», *aştı* «открыл», *uştu* «полетел», *gitti* «ушел», *haştılar* «убежали»), вместо звука [q] употреблялся звук [ɣ] (*doğuz* «девять», çığardı «вынул», çığar «вынь»), иногда не происходило спирантизации [q]>[x] (*qız* «девочка», *qart* «старик»). Здесь же встречаются местоимения *sağa* «тебе» и *mağa* «мне» вместо *sana* и *mana*, наряду с лексемами *yağ* «масло» и *qoymaq* «класть» употреблялись лексемы *may* и *salmaq* в том же значении.

Некоторые фонетические, морфологические, синтаксические и лексические особенности южнобережного диалекта описаны в работе В.А. Богородицкого «О крымско-татарском наречии» (Богородицкий, 1903). Изучением диалектов крымскотатарского языка занимались такие ученые, как Б. Чобан-заде (Чобан-заде, 1927), А.Е. Крымский (Крымский, 1974), профессор Э.В. Севортян (Севортян, 1966), профессор А.М. Меметов (Меметов, 1988; 1993), С.Р. Изидинова (Изидинова, 1982) и др.

Южнобережный огузированный диалект (от Байдарских ворот и до села Ускют в районе Судака) формировался под значительным воздействием говоров турецкого языка, относящегося к сельджукско-огузской подгруппе вместе с сельджукским, староосманским, староазербайджанским, турецким, азербайджаским и урумским языками. В составе южнобережного диалекта обычно выделяют три говора: балаклавский, ялтинский, судакский. Лексика южнобережного диалекта изобилует грецизмами, в меньшей степени арабизмами и иранизмами, встречаются и итальянские слова. Южнобережный диалект весьма неоднороден, и язык выходцев практически из каждого села или группы расположенных рядом сёл имеет свои уникальные особенности, в особенности в области лексики. Так, например, говор уроженцев села Ускют насчитывает десятки слов, не встречающихся более ни в каких других крымских говорах и диалектах. Для южнобережного диалекта крымскотатарского языка характерен ряд особенностей: а) преимущественное употребление звонких взрывных [g], [d] в начале слова: *göz* «глаз», *gitmek* «уйти», *diş* «зуб», *düşmek* «падать»; б) соответствие [v~b] в начале слова: var

«есть, имеется», *vermek* «давать»; в) соответствие [b~m] в начале слова: binmek «взбираться», *ben* «я», *boyun* «шея»; г) преимущественное употребление [j] в начале слова: *yuvmaq* «мыть», *yürmek* «ходить», *yığmaq* «собирать», yımşaq «мягкий»; д) спирантизация [q]>[x]: *habah* «тыква», *hız* «девочка», *varmah* «пойти», *bahmah* «смотреть»; е) соответствие переднеязычного сонорного [n] заднеязычному сонорному [ŋ]: *sana~saña* «тебе», *ona~oña* «ему», *veriniz~beriñiz* «дайте», *babana~babaña* «отцу»; ж) употребление аффиксов винительного падежа *–ı/yı/-i/-yi/-u/-yu/-ü/-yü: yolu* «дорогу», *evi* «дом», *anayı* «мать», *hapuyu* «дверь»; з) употребление аффиксов родительного падежа *–ın/in/un/-ün: yolun* «дороги», *evin* «дома», *hapuyun* «двери»; и) употребление аффиксов направительного падежа *–a/-ya/-e/-ye: yola* «дороге», *eve* «дому», *anaya* «матери», *hapuya* «двери»; к) употребрение редуцированных аффиксов причастия *–an/-en: gelen* «пришедший. приходящий», *varmayan* «не ушедший, не идущий», *giren* «вошедший, входящий»; л) употребление аффикса настоящего времени *–ıy/-iy/-ıyır/-iyir/-yur/-yür: alıyır* «берет», *geliy* «идет», *yaşayır* «живет»; м) употребление формы причастия на *–mış:* görmüş «видевший», *gitmiş* «ушедший», *alışmış* «привыкший» и др. В южнобережном диалекте крымскотатарского языка сильно развита губная гармония гласных: *görüşürüh* «увидемся», *düştü* «упал», *onun* «его», *huruluş* «строительство», *yolcudurum* «я путник» и т.п.

Основой среднего диалекта явился половецкий язык, функционировавший в Крыму в XIV веке и отражённый в Codex Cumanicus (Баскаков, 1969: 281). При классификации средний диалект относится к кыпчакско-половецкой подгруппе западнокыпчакской группы западной ветви тюркских языков наряду с куманским, караимским, карачаево-балкарским, кумыкским. В составе среднего диалекта можно выделить два основных говора: 1) говор крымскотатарского населения между Первой и Второй грядами Крымских гор, или так называемых «татов», сильно огузирован и 2) говор крымских татар северного предгорья, нижнего течения рек Чёрной, Бельбека, Качи, Альмы и Булганака. Средний диалект крымскотатарского языка характеризуется признаками, свойственными кыпчакско-половецком языкам в целом.

Северный (степной) диалект относят к языкам кыпчакско-ногайской подгруппы вместе с казахским, каракалпакским, собственно ногайским, кыпчакскими диалектами узбекского языка; он в особенности близок ногайскому языку, функционирующему и поныне на Северном Кавказе. Степной диалект делится на два основных говора: евпаторийский (западный) и керченский (восточный). (Радлов, 1896: 14-15), отдельные исследователи выделяют также перекопско-джанкойский (северный) говор степного диалекта. Основные особенности степного диалекта крымскотатарского языка сводятся к следующим: а) преимущественное употребление глухих взрывных [k], [t] в начале слова: *köl* «озеро», *köñül* «душа», *temir* «железо», *tav* «гора»; б) соответствие [m]~[b] в начале слова: *moyun* «шея», *mırın* «нос», *miñ* «тысяча»; в) преимущественное употребление [ʤ] в начале слова: *cuvmaq* «мыть», *cürmek* «ходить», *col* «дорога», *cavun* «дождь»; г) переход [x]>[q]: *qamır* «тесто», *qıyar* «огурец», *qalq* «народ, люди»; д) переход [ʧ]>[ʃ:]: şçöl [ʃ:ølj] «степь», üşç [ɣʃ:] «три», *işçmek* «пить» [ĭʃ:mek], *qalaşç* [qalaʃ:] «калач»; е) отсутствие фонемы [f] и замена ее на [p]: *payda* «польза», *Pevzi* «Февзи (мужское имя)», *qaptan* «кафтан, платье»; ж) замена сочетаний гласного и согласного ağ > aw, *eg* > *iy,* ög > üy*:* например, в словах: *tağ* > *taw* «гора», *teg-* > *tiy-* «касаться», ögren- >üyren- «учиться», *ağız* >*awuz* «рот», *ağır* >awur «тяжелый, тяжело»; з) озвончение интервокальных [q], [k], [p] в глагольных основах: şçığarmaq «вынимать», *tabılmaq* «быть найденным»; е) аффикс сказуемости 1 лица ед. числа -man/-men: *alaman* «я беру», *cüremen* «я хожу»; ж) послелог совместности-орудийности -man/-men: *senmen* «с тобой», *pışçaqman* «ножом» и др. Степной диалект характеризуется сильной редукцией узких гласных [ĭ], [i], [u], [ɣ]. Губная гармония в степном диалекте проявляется очень слабо: *otırdı* «сел», *qurılış* «строительство», *suvsızlıq* «безводие» и т.п. Лексика степного диалекта отличается большим количеством кыпчакских лексем: *salmaq* «класть», *it* «собака», *köp* «много», *tolqun* «волна», *qaramaq* «смотреть» и др.

Три крымскотатарских диалекта сформировались в основном в период Средневековья на основе кыпчакских и огузских говоров тюркоязычного населения Крыма. В настоящее время наблюдается широкая интерференция территориальных диалектов вследствие внутренних миграций, а таже смешанного проживания носителей разных диалектов в местах ссылки. Во времена Крымского ханства литературным языком крымских татар была сначала унаследованная от Золотой Орды разновидность языка тюркй, а затем османский язык. Современная

Три поколения боли
© pravda.com.ua
(Анастасия Рингис)

история крымскотатарского языка началась в конце XIX века с деятельности выдающегося просветителя Исмаила Гаспринского. Он способствовал возрождению крымскотатарской культуры после векового периода упадка, последовавшего за вхождением Крыма в состав Российской империи. В 1928 году прошедшая в Крыму лингвистическая конференция приняла решение о создании нового литературного языка на основе среднего диалекта, так как именно этот диалект имеет больше всего носителей и является в равной степени понятным для носителей двух других. Именно этот, второй литературный язык, начало кодификации которого было положено в 1920-е годы, и используется в общих чертах и по сей день.

с. Фонология

В литературном крымскотатарском языке 8 гласных фонем: <a>, <e>, <ï>, <i>, <o>, <ø>, <u>, <ɣ>. По артикуляционным признакам они делятся на три группы.

По горизонтальному продвижению языка в полости рта: а) гласные заднего ряда – <a>, <ï>, <o>, < u>; б) гласные переднего ряда – <e>, <i>, <ø>, < ɣ>.

В зависимости от участия губ: а) негубные – <a>, <e>, <ï>, <i>; б) губные – <o>, <ø>, <u>, <ɣ>.

По степени подъема языка / по степени раствора рта: а) широкие гласные нижнего подъема – <a>, <o>, б) средне-широкие гласные среднего подъема <e>, <ø>; в) узкие – <ï>, <i>, <u>, <ɣ>.

Крымскотатарские гласные фонемы в любых положениях произносятся более или менее одинаково, за исключением фонем <u>, < ɣ>, <ï>, <i>, которые из-за своей краткости в некоторых позициях сильно редуцируются или даже совсем выпадают (Усеинов, 2011: 41-42; Меметов, 1993: 38).

Фонема <i> реализуется в двух основных фонетических вариантах: в начале слова встречается более передний [i]: *iş* [iʃ] «работа», *ine* [ine] «иголка», *ince* [ince] «желание», *miy* [mij] «мозг», *kiymek* [kijmek] «надевать». Более задний и краткий, редуцированный [ĭ] встречается в словах между двумя согласными: *til* [tĭlʲ] «язык», *biz* [bĭz] «мы», *siz* [sĭz] «вы», *demir* [demĭr] «железо», *kim* [kĭm] «кто», а также в ауслауте в конце открытого слога, например, *eki* [ekĭ] «два», *keldi* [kelʲdĭ] «он пришел», *birlik* [bĭrlĭk] «единство». *birinci* [bĭrĭndʑĭ] «первый», *içti* [iʧtĭ] «он выпил», *kördi* [kørdĭ] «он увидел».

Крымскотатарская фонема <ï> всегда краткая, иногда может редуцироваться до нуля звука после глубокозаднеязычного <q>: *qısqa* [qsqa] «короткий», *qırmızı* [qrmızı] «красный», *sır* [sr] «тайна, секрет», *bıraqsın* [braqsın] «пусть бросит», *Qırım* [qrım] «Крым», а также в ауслауте

в конце открытого слога: *bastı* [bastı] «наступил, надавил», *açtı* [açtı] «открыл». В говорах крымскотатарского языка наблюдается лабиализация в соседстве с лабиальными согласными: *yımırta – yumurta* «яйцо», *ağız – avuz* «рот», *agır – avur* «тяжелый, тяжело».

Гласный <u> в крымскотатарском литературном языке в начале слова устойчив и не редуцируется, по мере удаления от начала слова редуцируется и делабиализуется, ср. <u> в словах *un* [un] «мука», *буз* [buz] «лед» и во втором слоге слов *odun* [odın] «дрова», *qolum* [qolım] «моя рука». Это явление характерно для степного диалекта крымскотатарского языка, где редукции подвергаются и гласные первого слога: *burun* > [bırın] «нос», *qurşun* > [qırşın] «свинец».

Как отмечает ряд тюркологов, крымскотатарские фонемы < ɣ>, <ø> сильно депалатализованы в анлауте и первом слоге слова после начальных губных и заднеязычных смычных <b>, <*p*>, <*m*>, <k>, <g>, нерегулярно – после <ʤ>, графически в кириллическом алфавите передаются буквами о, у: *кульмек – külmek* «смеяться», *гурь – gür* «густой», *бутюн – bütün* «весь», *пускюль – püskül* «кисть», *удж – ис* «конец», *больмек – bölmek* «делить», *опьмек – öpmek* «целовать», *козь – köz* «глаз», *голь –göl* «озеро».

Фонема <ɣ> в современном крымскотатарском языке встречается, как правило, не далее второго слога в слове, например, *tüs* [tys] «цвет», *süt* [sɣt] «молоко», çürük [ʧʏrɣk] «гнилой». Иногда [ɣ] употребляется в третьем слоге в составе некоторых суффиксов, например, *körüşüv* [kørɣʃʏv] «встреча». Во втором слоге звук [ɣ] делабиализуется, например, *kümüş* «серебро» произносится [kʏmĭş]. Делабиализация [ɣ] во втором слоге регулярно проявляется в разговорной речи представителей северного (кыпчакизированного) диалекта крымскотатарского языка, например, *küçlü* «сильный» произносится [kʏʧlĭ], *köpür* [køpĭr] «мост», *türlü* [tĭrlĭ] «различный», *közüm* [køzĭm] «мой глаз».

Узкие гласные [ı], [i], [u], [ɣ] второго слога исконно тюркских двухсложных слов при присоединении аффиксов принадлежности, как правило, выпадают. Это выпадение отражается в орфографии: *ağız>ağzı* «рот – его рот», *alın>alnı* «лоб – его лоб», *bağır>bağrı* «грудь – его грудь», *beñiz>beñzi* «лик – его лик», *burun>burnu* «нос – его нос», *göñül>göñlü* «душа – его душа» и др.

Употребление фонемы <o> в крымскотатарском языке позиционно ограничено, как правило, первым слогом: *oba* [oba] «куча», *qoba* [qoba] «пещера», *soba* [soba] «печь», *boran* [boran] «буран». В заимствованных словах <o> может встречаться во втором и последующих слогах: *doktor* [doktor] «доктор, врач», takos [takos] «пресное тесто», *motor* [motor] «мотор», *kino* [kino] «кино», *talon* [talon] «талон» и др. В безударном положении крымскотатарское <o> сохраняет свое качество и не редуцируется, например, *oda* «комната» произносится [odá], *olmaq* произносится [olmáq] «быть» и т.д.

Гласный <ø> в крымскотатарском языке употребляется только в первом слоге *kömür* [kømʏr] «уголь», *gögercin* [gøgerʤĭn] «голубь», *körmek* [kørmek] «видеть», *dört* [dørt] «четыре», çöl [ʧølʲ] «степь», *söylemek* [søjlemek] «говорить», *töpe* [tøpe] «вершина». В безударном положении крымскотатарское <ø> не редуцируется.

Гласные <*o*> и <ø> в образовании аффиксальных морфем не участвуют.

Гласный <e> в крымскотатарском литературном языке в начале слова устойчив и не редуцируется: *el* [elʲ] «рука», *eñ* [eŋ] «самый», *eken* [eken] «оказывается», *yemek* [jemek] «еда», *yeşil* [jeʃĭlʲ] «зеленый». Однако в говорах крымскотатарского языка наблидается сужение <e> и переход его в <i>: *eşitmek* > *işitmek* «слышать», *ketmek – kitmek* «уходить», *bekley – bekliy* «ждет», *bilmey – bilmiy* «не знает».

Гласный <a> в крымскотатарском языке не редуцируется и не меняет своего качества. В разговорной речи в позиции рядом с <j> приобретает более переднюю артикуляцию и палатализируется: *qaynamaq* [qajnʲamaq] «кипеть», *aylanmaq* [ajlʲanmaq] «крутиться, поворачиваться», *baylar* [bajlʲar] «богачи» и т.п.

В крымскотатарском языке широкие гласные редко подвергаются элизии: *balalar* [ballar] «дети». Элизия гласных встречается также на стыке слов, широко распространена в разговорной

Отправитель: © Nariye Seydametova

речи. Примеры: *ne oldı* > [noldı] «что случилось?», *ne içün* > [niʧʏn] «почему?», *ne yapa* > [napa] «что он делает», *bunıñ ile* > [bunıŋle] «вместе с тем»; *alır edim* > [alırdım] «я взял бы», *kelir edi* > [kelirdĭ] «он пришел бы». Это явление редко отражается в орфографии. Выпадение узких гласных наблюдается и при образовании сложных слов, например, *qayın + ata* > *qaynata* «тесть», *qayın + ana* > *qaynana* «теща».

В литературном крымскотатарском языке 23 согласных фонемы: <b>, <dz>, <ʧ>, <d>, <f>, <g>, <ɣ>, <x>, <ʒ>, <k>, <q>, <l>, <m>, <n>, <ŋ>,<p>, <r>,<s>, <ʃ>, <t>, <v>, <j>,<z>. Фонемы <ts>, <ʃ:> встречаются лишь в заимствованных словах: *tsirk, tsement, plaşç*. По участию голоса и шума согласные делятся на две группы:

1) шумные: а) звонкие согласные – <b>, <dz>, <d>, <g>, <ɣ>, <ʒ>, <v>, <z>; б) глухие согласные – <ʧ>, <f>, <x>, <k>, <p>, <q>, <s>, <ʃ>, <t>; 2) сонорные согласные – <l>, <m>, <n>, <ŋ>, <r>, <j>.

Согласные образуют меж собой 8 пар, состоящих из звонкого и глухого звуков:

<b> -< p>, <ʤ>-<ʧ>, <d>-<t>, <g>-<k>, <ʒ >- <ʃ>, <ɣ>-<q>, <v>-<f>, <z>-<s>. С точки зрения правописания значимы только пары <b> -< p>, <d>-<t>, <g>-<k>, <ɣ>-<q>, т.к. они позиционно чередуются.

Звуки [v] /[w], [l]/[lʲ] считаясь вариантами, сочетаются с различными гласными: [v], [lʲ] сочетаются с гласными переднего ряда, а [w], [l] – с гласными заднего ряда, например: ve [ve] «и», *sevinç* [sevinʧ] «любовь», *evde* [evde] «в доме», *kelmek* [kelʲmek] «приходить», *sel* [selʲ] «сель» – *suvarmaq* [suwarmaq] «поливать», *oquv* [oquw] «учеба», *paçavra* [paʧawra] «тряпка», *tavşan* [tawʃan] «заяц», *qalır* [qalır] «останется», *sol* [sol] «левый», *balta* [balta] «топор» (Усеинов, 2011: 48). Однако в начале слова, а также в начале слога после согласного выступает только вариант [*v*]: *vaqıt* [vaqıt] «время», vızıltı [vızıltı] «жужжание», *kervan* [kervan] «караван», *yalvarmaq* [jalvarrmaq] «просить». Вариант [v] употребляется также между переднерядным и заднерядным гласными в заимствованных словах: *aves* [aves] «желание», *davet* [davet] «приглашение», *sevap* [sevap] «благое дело», *cevap* [cevap] «ответ», *divar* [divar] «стена». В некоторых словах вариант [lʲ] предшествует опередненному [’a]: *ilân* [ilʲan] «объявление», *ilâve* [ilʲave] «приложение», *selâm* [selʲam] «здравствуйте», *lâkin* [lʲ akin] «однако, но», *lâçare* [lʲ açare] «ничего не поделаешь», *elâk* [elʲak] «гибель».

Крымские Татары
© qirimcemiyeti.org

В литературной речи звуки [t], [d], [n] мягкими не бывают. Смягчаются они очень незначительно. Поэтому в сочетании с [e], [ø], [i] звуки [t], [d], [n] произносятся довольно твёрдо: *tek* [tek] «лишь, только», *tel* [telʲ] «проволока», *tiz* [tĭz] «колено», *tüz* [tyz] «ровный», *demir* [demĭr] «железо», *demek* [demek] «сказать; значит», *yerde* [jerde] «на земле», *kördi* [kørdĭ] «увидел», *kesti* [kestĭ] «порезал». В то же время в южнобережном диалекте крымскотатарского языка звуки [t], [d], [n] произносятся мягко: [tʲek], [tʲeľ],[tʲiz], [tʲüz] [dʲemir], [dʲemek], [jerdʲe], [berdʲi], [kestʲi] (Усеинов, 2011: 47; Гаркавец, 1998: 200).

В крымскотатарском литературном языке имеются позиционные чередования согласных q [q] //ğ [ɣ]*: ayaq* «нога» – ayğı «его нога», *qaşıq* «ложка» – *qaşığı* «его ложка», *oraq* «серп» – *orağı* «его серп»*;* k [k] //g [g]*: terek* «дерево» – *teregi* «его дерево», *yürek* «сердце» – *yüregi* «его сердце», *kürek* «лопата» – *küregi* «его лопата»*;* p [p] //b [b]: *çorap* «носок» *//çorabı* «его носок», *kitap* «книга»*// kitabı* «его книга», *cevap* «ответ»*// cevabı* «его ответ».

Звуки [k], [q] в конце слова при присоединении уменьшительно-ласкательного аффикса *-çik, -çıq* выпадают: *parmaq* «палец» – *parmaçıq* «пальчик», *yapraq* «лист» – *yapraçıq* «листик», *terek* «дерево» – *tereçik* «деревце», *alçaq* «низкий» – *alçaçıq* «низенький».

Звуки [g], [ɣ] в говорах крымскотатарского языка выпадают в интервокальной позиции *bağışlamağa* [baɣışlamaɣa] – [baɣışlama:] «дарить, прощать», *kelmege* [kelʲmege] – [kelʲme:] «приходить» (Изидинова, 1997: 301).

Если морфема заканчивается глухим согласным <ʧ>, <f>, <x>, <k>, <p>, <q>, <s>, <ʃ>, <t>, то следующая морфема начинается с глухого согласного <ʧ>, <t>, <q>,<k>: *aş-qa* «еде», *iş-ke* «работе», *aç-tı* «открыл», *oq-çu* «стрелец», *yük-çü* «грузчик». Если морфема заканчивается звонким согласным <b>, <dz>, <d>, <g>, <ɣ>, <ʒ>, <v>, <z>, <l>, <m>, <n>, <ŋ>, <r>, <j>, то следующая морфема начинается со звонкого согласного <dz>, <d>, <g>, <ɣ>: *dağ-ğa* «горе», *ev-de* «в доме», köz-ge «глазу», *av-cı* «охотник», *al-dı* «взял», *tañda* «на рассвете», *bar-ğan* «ходил». Закону ассимиляции согласных подчинены двух- и четырехвариантные аффиксы, имеющие пары со звонкими и глухими начальными согласными.

В говорах крымскотатарского языка наблюдается также ассимиляция согласного [l] в позиции рядом с согласным [n]: *barğanlar – barğannar* «они ходили», *eşitkenler – eşitkenner* «они слышали», *tañlar – tañnar* «рассветы», *qazanlar – qazannar* «кастрюли», *alsınlar – alsınnar* «пусть возьмут». Согласный [ŋ] переходит в согласный [ɣ], *а в ряде говоров происходит выкидка* [ɣ]*: saña – sağa –sa:* «тебе», *maña – mağa – ma:* «манъа», *oña – oğa* «ему», *añlamaq – ağnamaq* «понимать».

Согласный [*h*] употребляется исключительно в заимствованных словах из арабского и персидского языков. В связи с этим звук [h] в составе заимствованных слов, как правило, выпадает: в начале слова – *afta* (< перс. *hafta*) «неделя», *ava* «воздух» (< араб. *hava*:), *uner* (< перс. *honar*) «искусство», «мастерство»; в середине слова – *çere* (< перс. *çahre*) «лик», «лицо», *reber* (< перс. *rahbar*) «руководитель»; в конце слова – gun (< перс. *gona:h*) « грех», «вина», *siya* (< перс. *siya:h*) «темный», «черный», padişa (<перс. *pa:d(e)şa: h*) «падишах». Иногда выпадение [h] ведет к образованию вторичной долготы: *baar* (< перс. *baha:r*) «весна».

Крымские Татары
© qirimcemiyeti.org

Сингармонизм. В современном крымскотатарском литературном языке наиболее последовательно сохраняется закон небной-ненебной гармонии гласных, согласно которому в одних словах могут употребляться только гласные переднего ряда, в других-лишь гласные заднего ряда. В исконных словах сингармонизм выдерживается последовательно в корнях и аффиксах: *yel* «ветер»-*yeller-yelleri-yellerinden*; *qarılğaç* «ласточка»-*qarılğaçlar-qarılğaçlarnı*.Если в первом слоге слова или словоформы имеется один из губных гласных заднего ряда [o], [u], то во втором слоге употребляется губной гласный заднего ряда [u]: *so-yu-mı-znı* «нашего родственника» (соответствие [o] – [u]). Если в первом слоге слова или словоформы имеется один из губных гласных переднего ряда [ø], [ɣ], то во втором слоге употребляется губной гласный переднего ряда [ɣ]: *kö-yü-mi-zni* «наше село» (соответствие [ø] – [ɣ]). Третий и последующие слоги закону губной гармонии не подчиняются: *yo-lu-ñı-znı* «вашу дорогу» (не *yo-lu-ñu-znu*). Губные [u], [ɣ] могут встречаться и в последующих слогах в составе некоторых аффиксов: *körüşüv* «встреча», *boysunuv* «подчинение».

Сочетание согласных в начале слова и морфемы, как правило, невозможно. В крымскотатарском языке имеются следующие типы слогов: 1) слог, состоящий из одного гласного, например, первый слог в слове *a-ra-ba* «арба», «телега» или в основе местоимения о «он»; 2) слог, состоящий из согласного и гласного, например, первый и второй слоги в слове *ba-ba* «отец» или в слове *de-* «сказать»; 3) слог, состоящий из гласного и согласного, например, первый слог в слове *al-dı* «он взял» или в слове *at* «лошадь»; 4) слог, состоящий из согласного + гласный + согласный, например, первый и второй слоги в слове *baş-lar* «головы». Часто встречается как отдельное слово: *taş* «камень», *qaş* «бровь»; 5) слог, состоящий из гласного + сонорный + глухой согласный, например, первый слог в слове *ayt-tı* «он сказал» или в слове *ant* «клятва», *ast* ‘низ’; 6) слог, состоящий из согласного + гласный + сонорный + глухой согласный, например, первый слог в слове *qayt-tı* «он вернулся» или в словах *mert* «мужественный», *qart* «старый», *tars*-звукоподражание грохоту.

Словесное ударение обычно падает на последний слог слова, при прибавлении аффикса, переносится на него. В отдельном слове гласный последнего слога произносится с большей силой. Гласные пред- и заударных слогов наиболее слабые. В многосложных словах гласный начального слога полнозвучнее других неударенных гласных, например: *ar^{a}ba* «телега», *yig^{i}rmi* «двадцать», но *b’revi* «некто», где широкий предударный полнозвучнее узкого гласного начального слога. В заимствованиях сохраняется исходное ударение: араб. *záten* «на деле», *ásla* «по существу», *dáima* «постоянно» и др.; в местоимениях *mína* ‘вот’, *ána* ‘вон’ и др. Безударны: аффиксы сказуемости *yolcúsın* «ты путник», *anámdır* «это моя мама», *-’ca, -’day*: *insánca* «по-людски», *baláday* «будто ребенок», частицы *‘çı*, *‘da* : *keti’rçi* «принеси-ка», *áytçı* «скажи-ка», *keldi’de* «пришел ведь» и др.; после безударного аффикса глагольного отрицания *-ma-/-me-* следующие слоги также безударны *o’lmadı* «не было», *otu’rmadıñız* «вы не сидели».

d. Морфология

Типологически крымскотатарский язык принадлежит к синтетическим языкам агглютинативного типа, в словообразовании и формообразовании преобладает аффиксация. Наряду с падежными аффиксами, грамматические отношения выражаются и послелогами.

Широко представлены аналитические формы глагола. В крымскотатарском языке имеется 11 частей речи: существительные, прилагательные, числительные, местоимения, глаголы, наречия, послелоги, союзы, частицы, междометия и звукоподражательные слова. Слова, относящиеся к разным частям речи, в большинстве случаев не имеют специальных грамматических формантов.

Существительные имеют грамматические категории числа, падежа, принадлежности и предикативности.

Категория числа выражается аффиксом *-lar/-ler* и означает множественность и совокупность: *ev-ler* «дома», *duyğu-lar* «чувства». При названиях неисчислимых предметов и явлений *-lar* означает их обилие: *suv-lar* «воды», *yağmur-lar* «дожди». При собственных именах лиц *-lar* означает их окружение: *Alim-ler* «Алим и его окружение» (семья или друзья), иногда со вставкой *-a-: tizem-a-lar* «тётя и ее окружение» (Севортян, 1966: 239).

Категория падежа охватывает собой шесть форм, присоединяемых к чистой основе или к основе с аффиксами принадлежности и множественного числа.

	Аффиксы	Чистая основа	Основа множественного числа	Основа с аффиксами принадлежности
Оснвоной	—	*baş* ‘голова’, *ev* ‘дом’	*başlar, evler*	*başı, evi*
Родительный	*-nıñ/-niñ*	*baş-nıñ, ev-niñ*	*başlar-nıñ, evler- niñ*	*başı- nıñ, evi- niñ*
Дательно -направительный	*-qa/-ke, -ğa/-ge*	*baş -qa, ev-ge*	*başlar-ğa, evler-ge*	*başı-na, evi-ne*
Винительный	*-nı/-ni*	*baş -nı, ev -ni*	*başlar-nı, evler-ni*	*başı-nı, evi-ni*
Местный	*-da/-de, -ta/-te*	*baş -ta, ev -de*	*başlar-da, evler-de*	*başı-nda, evi-nde*
Исходный	*-dan/-den, -tan/-ten*	*baş-tan, ev-den*	*başlar-dan, evler-den*	*başı-ndan, evi-nden*

По этому же образцу склоняется и инфинитив, однако его дательно-направительный падеж будет иметь фору на -mağa/ -mege: *almağa, kelmege*. Послелоги *ile, nen, man/men* (в степном диалекте) выражают значение совместно-орудийного падежа: *qalemnen* «ручкой», *ağam ile* «с моим братом», *senmen* «с тобой», *sabunman* «мылом».

Категория грамматической принадлежности лиц имеет следующие аффиксы, присоединяемые к чистой основе или к основе с аффиксом множественного числа.

Единственное число		Множественное число
При основах с конечными гласными		
1 л.	*-m bita-m* ‹моя бабушка’	*-mız/-miz bita-mız*
2 л.	*-ñ bita-ñ*	*-ñiz/-ñiz bita-ñız*
3 л.	*-sı/-si bita-sı*	*-sı/-si, -ları/-leri bita-sı/bita-ları* ‘его/их бабушка’, ‘их бабушки’, ‘его бабушки’
При основах с конечными согласными		
1 л.	*-ım/-im/-um/-üm iş-im* ‹моя работа’, *top-um* ‘мой мяч’)	*-ımız/-imiz/-umız/-ümiz iş-imiz, top-umız*
2 л.	*-ıñ/-iñ/-uñ/-üñ iş-iñ, top-uñ*	*-ıñız/-iñiz iş-iñiz, top-uñız*
3 л.	*-ı/-i/-u/-ü iş-ş, top-u*	*-ı/-i, -ları/-leri iş-i, iş-leri* ‹его/их работа›, ‹их дела›, ‹его дела›, *top-u, top-ları* ‘его/их мяч’, ‘их мячи’, ‘его мячи’

Аффиксы принадлежности в крымскотатарском литературном языке подчиняются нёбной, а во втором от начала слова слоге – и губной гармонии: Формы принадлежности множественного числа могут использоваться в качестве почтительных (уважительных, вежливых) форм единственного числа. Существительные в форме принадлежности часто употребляются с соответствующим личным местоимением в родительном падеже, при наличии которого аффиксы 1 и 2 лица могут опускаться: *bizim köyümiz* и *bizim köy* «наша деревня», *siziñ eviñiz u siziñ ev* «ваш дом».

Категория сказуемости является показателем предикативности именных частей речи.

Ед. число		Мн. число
1 л.	*-(ı)m/-(i)m men ocam «я учитель»*	*- mız/-miz biz ocamız «мы учителя»*
2 л.	*-sıñ/-siñ sen ocasıñ «ты учитель»*	*-sız/-siz, -sıñız/-sñiz siz ocasıñız «вы учителя»*
3 л.	*(-dır/-dir) o oca(dır)* «он учитель»	*-lar (dır)/-ler(dir) olar ocalar(dır) «они учителя»*

В степном диалекте крымскотатрского языка в 1 лице единственного числа используется аффикс -man/-men: *ocaman* «я учитель», *mollaman* «я мулла», *işçimen* «я рабочий». Формы сказуемости 1 и 2 лица множественного числа могут использоваться в качестве почтительных (уважительных, вежливых) форм единственного числа. Показатель 3 лица может одновременно передавать семантику утвердительной модальности. В устной речи аффикс 3 лица обычно опускается: *onıñ babası injener* «его отец – инженер».

Аффиксы сказуемости безударны и подчиняются только палатальной (нёбной) гармонии. Отрицательная форма категории сказуемости образуется при помощи слова *degil* «не»: *sen işçi degilsiñ* «ты не рабочий», *men oca degilim* «я не учитель».

Все несубстантивные части речи в крымскотатарском языке могут использоваться вместо имен существительных и принимать грамматические категории имен существительных.

Имена прилагательные, существительные и наречия в крымскотатарском языке морфологически слабо дифференцированы; они различаются семантически и синтаксически. Прилагательные могут принимать аффиксы, выражающие степень проявления качества, неполноту признака. Основная синтакическая функция имен прилагательных – определение. Степени сравнения качественных имен прилагательных могут образовываться морфологически и синтаксически: 1) аффиксами-*ca/-ce, -ça/-çe accıca* «довольно горький»; *caraq/-cerek/- çaraq/ -çerek-accı-caraq* «немного горький», *uzaqçaraq yol* «дорога подлиннее»; *-ıltım /-iltim/-ultım/-ültim*, обозначающим цвета-*yeşiltim* «зеленоватый», *sarıltım* «желтоватый», *bozultım* «сероватый», *kögültim* «синеватый, сероватый»; 2) выражениями «интенсива» со значением полноты признака, образующимися повторением в начале прилагательного его первого слога с изменением конечного согласного: *tim-tik* «совершенно вертикальный» *bem-beyaz* «совершенно белый», *bus-bütün* «совершенно целый», *qap-qara* «совершенно черный», *ter-temiz* «совершенно чистый». Выражение избытка качества передается с помощью усилительного наречия *pek* «очень», *ğayet* «очень», *çoq* «очень» (< «много»), *yaman* (букв. «скверный») «очень» или их сочетаний: *pek büyük «*ужасно большой», *çoq güzel* «очень красивый», *ğayet iri* «очень крупный», *pek yaman uzaq* «очень далёкий». Усилительные формы образуются также путем редупликации. Иногда с первым словом в исходном падеже: *büyükten-büyük* «величайший», *balabandan-balaban* «крупнейший», *iri-iri* «очень крупный», *qara-qara* «очень черный».

Имя числительное имеет несколько разрядов: а) количественные: *bir* «один», *eki* «два», üç «три», *dört* «четыре», *beş* «пять», *altı* «шесть», *yedi* «семь», *sekiz* «восемь», *doquz* «девять», *on* «десять», *yigirmi* «двадцать», *otuz* «тридцать», *qırq* «сорок», *elli* «пятьдесят», *altmış* «шестьдесят», *yetmiş* «семьдесят», *seksen* «восемьдесят», *doqsan* «девяносто», *yüz* «сто», *biñ* «тысяча». Числительное *bir* в препозиции к существительному особо употребляется для выражения значения неопределенности: *bir qart* «какой-то старик», *bir ev* «какой-то дом»; б) порядковые числительные образуются от количественных прибавлением аффикса -ıncı, -inci, -uncı, -ünci, -ncı, -nci: *birinci* «первый», *ekinci* «второй», *on birinci* «одиннадцатый», *üç yüz seksen beşinci* «триста восемьдесят пятый»; в) разделительные, долевые числительные образуются от количественных присоединением аффиксов *-ar, -er, -şar, -şer: birer* «по одному», *ekişer* «по два», *üçer* «по три», *dörter* «по четыре», *yigirmişer* «по двадцать», *biñer* «по тысяче», *yarımşar* «по половине», *yüz on beşer* «по сто пятнадцать». У составных числительных, обозначающих целые

сотни, тысячи или миллионы, долевой аффикс приобретает слово, указывающие на число сотен, тысяч, миллионов: *beşer yüz tonna* «по пятьсот тонн», *onar biñ litr* «по десять тысяч литров». При повторении долевые значения приобретают выделительно-собирательный оттенок: *birer-birer* «по одной штуке», *onar-onar* «по десять штук, десятками», *biñer-biñer* «по тысячу штук, тысячами»'; г) собирательные числительные образуются от количественных суффиксами *-av/-ev* и употребляются преимущественно с аффиксами принадлежности: *birev* «кто-то один», *ekevi* «двое», *üçevi* «трое», *dörtevi* «четверо», *beşevi* «пятеро», *altavı* «шестеро», *üçevimiz* «мы втроём»; д) дробные числительные состоят из знаменателя в форме местного падежа и числителя в основном падеже: *beşte eki* «две пятых», половина чего-либо обозначается словом *yarım, yarı*: *yarım ay* «пол месяца», *yılniñ yarısı* «половина года»; при целых числах используется слово *buçuq*: *altı buçuq* «шесть и одна вторая». Четверть чего-либо обозначается словом çerik: *yedi bütün bir çerik* «семь целых одна четвертая»; е) приблизительные числительные *bir-eki* «один-два»', *dört-beş* «четыре-пять»; *onlar* «десятки», *yüzler* «сотни», *saat onlar edi* «было около десяти часов»; *dörter-beşer* «по четыре-пять». К приблизительным числительным с известными оговорками относят и числительные-наречия, обозначающие неопределённое количество: *az* «мало», çoq «много», biraz «немного», *bir çoq* «сравнительно много», *bir talay* «довольно много», *bayağı* «очень много», *ziyade* «больше, слишком много», а также числительное-местоимение *bir qaç* «несколько». Числительное-наречие *az* «мало» имеет распределительную форму: *azar* «малыми количествами, по чуть-чуть», *azar-azar* «понемногу, постепенно». Счетные слова (нумеративы) *can* «душа», *baş* «голова», *top* «стопка, связка», *sıra* «ряд», дане «штука», *tüp* «куст, корень», *çift* «пара», *kere* «раз» и др. употребляются в функции названий мер: *otuz baş qoy* «тридцать голов овец», *eki top çiçek* «два букета цветов»; неопределенное множество исчисляемых единиц передается в форме редупликации: *sıra-sıra cezveler* «ряды джезве».

Местоимения в крымскотатарском языке включают следующие семантические разряды: а) личные местоимения: *men* «я», *sen* «ты», *o* «он, она, оно», *biz* «мы», *siz* «вы», *olar* «они». Местоимения 1 и 2 лица множественного числа имеют также формы *biz-ler, siz-ler* для обозначения расчлененного множества, а во 2-м лице – и для вежливо-почтительного обращения. Склонение личных местоимений происходит по общей схеме существительных, за исключением местоимения 1-го лица в родительном падеже *(menim, bizim)*, и 1-го, 2-го, 3-го лица единственного числа в дательном падеже (1 л. *mańa*, 2 л. *sańa*, 3 л. *ońa*). Личные местоимения могут принимать аффиксы сказуемости: *men-im* «это я», *biz-miz* «это мы», *sen-siñ* «это ты», *siz-si(ñi)z* «это вы», *o-(dır)* «это он», *olar(-dır)* «это они»; б) указательные местоимения: *bu* «этот, эта, это», *şu* «этот, эта, это» (в непосредственной близости), *o* «тот, та, то», *anavı* «тот, та, то», *mınavı* «вот этот», *böyle* «такой», *şöyle* «такой», *öyle* «такой», *şay* «так», *ana şay* «вот так», *anavı o* «вон тот», *ana o* «вон тот», *mınavı o* «вот тот», *mına o* «вот тот», *mına bu* «вот этот», *mına şu* «вот этот». Указательные местоимения *bu, şu, o* склоняются в единственном и множественном числах, как личное местоимение о: *buña, bundan, şularnı, şularğa* и т.п.; в) вопросительные местоимения: *kim* «кто» (в отношении человека), *ne* «что» (о животных, предметах и явлениях), *qaç* «сколько», *nasıl* «как, какой», *qaysı* «какой, который», *qaçıncı* «который по порядку, который», *qaçar* «по сколько», *neday* «как, какой», *angi* «как, какой», *qaçan* «когда» и др. Местоимения *kim, ne, angi, qaysı, qaçıncı* могут склоняться, принимать аффиксы принадлежности и сказуемости: *kimsiñ* «кто ты», *kimiñiz* « кто у вас», *nesi* «что у него», *qaysınıñ* «у которого», *angisine* «которому» и т.п. Местоимение ne функционирует и как определение: *ne vaqıt* «в какое время, когда», а при повторе – как отрицательный союз, а также может иметь значение меры признака: *ne de güzel oğlan* «какой хороший парень»; г) определительно-обобщительные местоимения: *episi* «все они; всё», *epimiz* «все мы», *epiñiz* «все вы», *bütün* «весь», *cemi* «все», *cümle* «все», *alay* «весь», *er* «каждый», *er kes* «каждый», *er şey* «каждый, каждое; всё», *er kim* «каждый, любой», *er bir* «любой, каждый». Определительно-обобщительные местоимения могут принимать аффиксы принадлежности и склоняться: *episine, er kesni, er kimde* и т.п.; д) возвратные местоимения: *öz, kendi* «сам». Возвратные местоимения могут принимать аффиксы принадлежности и склоняться: *özüm* «я сам», *özüñ* «ты сам», *özü* «он сам», *özümiz* «мы сами», *özüñiz* «вы сами», *özleri* «они сами», *özlerimiz* «мы сами (все вместе и каждый в отдельности)», *kendim* «я сам», *kendiñ* «ты сам», *özüme, özüñe, kendisini, kendisinde* и т.д.; е) неопределённые местоимения: субстантивные

Отправитель:
© Nariye
Seydametova

– *kimdir, kimse* «кто-то», *nedir* «что-то», *bir kim, bir kimse* «кто-то, некто», *bir şey* «нечто, что-то», *kimlerdir* «кто-то (мн. число)», *nelerdir* «нечто, что-то (мн. число)», *qaysılardır* «какие-то», *nasıldır* «какие-то», *bazılar(ı)* «какие-то», *birisi, birevi* «кто-то», все эти формы склоняются с аффиксами принадлежности и без них: *kimgedir, kimnidir, kimsem, bir kimseñ* и т.п.; атрибутивные – *qaysıdır* «какой-то», *nasıldır* «как-то; какой-то», *qaçtır* «несколько», *qaçıncıdır* «какой-то по порядку, некоторый», *qaçardır* «по несколько»; *bir qaç* «несколько», *bazı bir* «некоторые», *kimersi, qaysı bir* «некоторый, какой-то, некоторые (из них)»; ж) отрицательные местоимения: *iç (bir) kim(se), bir kimse, birev* «никто», *iç bir* «никто, ни один; ничто», *iç biri* «ни один из них, никто из них», *iç bir şey* «ничто» – склоняются с аффиксами принадлежности и без них: *iç birisine, iç bir şeyden* и т.п. Отрицательные местоимения обычно употребляются при отрицательном сказуемом: *kimse kelmedi* «никто не пришел», *iç bir şeyden haberi yoq* «ни о чем не знает»; з) притяжательные местоимения: *menki, menimki* «мой; находящийся у меня», *senki, seniñki* «твой; находящийся у тебя», *oniñki* «его; находящийся у него (у нее)», *bizimki* «наш; находящийся у нас», *siziñki* «ваш; находящийся у вас», *olarniñki* «их; находящийся у них».

Глагол в крымскотатарском языке характеризуется категориями аспекта, времени, наклонения, залога, способа действия, лица, числа. Категория аспекта передает глагол в его положительной *bar-* «иди», отрицательной *barma* «не иди» формах, в форме возможности, образуемой деепричастием и вспомогательными глаголами *olmaq* «быть», *bilmek* «знать, уметь», модальными словами *mumkün* «можно», *bar* «есть, имеется»: *yaza bilmek* «уметь написать», *kelip olmaq* «смочь прийти», *yazmağa mumkün* «можно писать», *yazmaq mumkün* «можно писать»; *yazmağa imkânı bar* «он может писать, у него есть возможность писать»; *yazmaqniñ yolu bar* «есть возможность, способ написать» и т.п., и в форме невозможности, имеющей три варианта: а) деепричастие на -ıp данного глагола + вспомогательный глагол olmaq в отрицательной форме: *körip olmadı* «не смог увидеть»; б) деепричастие на *–a/-e/-y* данного глагола + вспомогательный глагол *almaq* в отрицательной форме, при этом происходит выпадение одного из гласных на стыке слов: *ata almadı – atalmadı* «не смог бросить», *kele almadı – kelâlmadı* «не смог прийти»; в) аффикс *–ama/-eme: köremedi* «не смог увидеть», *baramadı* «не смог пойти». Кроме того, форма невозможности образуется при помощи отрицательной частицы degil или предикатива отсутствия yoq форм возможности: *yazmağa mumkün degil* «писать нельзя», yazmaq mumkün degil «писать нельзя», *yazmağa imkânı yoq* «писать нельзя, нет возможности писать», *yazmaqniñ yolu yoq* «нет возможности, способа написать».

Крымские Татары, Отправитель © Nariye Seydametova

Категория лица образуется аффиксами двух типов, выражающих значения лица и числа и присоединяющихся к определенным формам времени и наклонения.

Единственное число	Множественное число
1-я форма	
1 л. *-(ı)m/-(i)m*	*-(ı)mız/-(i)miz*
2 л. *-sıñ/-siñ*	*-sız/-siz, -sıñız/-siñiz*
3 л.-(*-dır/-dir*)	*–(-dır)lar/-(-dir)ler*
2-я форма	
1 л. *-m*	*-q/-k*
2 л. *-ñ*	*-ñız/-ñiz*
3 л. —	*-lar/-ler*

Показатели второго типа присоединяются к основам прошедшего категорического времени изъявительного наклонения и времен условного наклонения. К основам остальных спрягаемых форм присоединяются показатели первого типа.

В крымскотатарском языке имеются 5 залогов: основной (действительный, активный), возвратный, страдательный (пассивный), взаимно-совместный, понудительный.

Из залоговых форм грамматически вполне развиты и общеупотребительны понудительный и страдательный залоги, в значительной мере-взаимно-совместный, показатели залогов присоединяются к положительной основе глагола.

Основной (действительный) залог особого формообразовательного аффикса не имеет: *olmaq* «быть», *etmek* «делать, совершать», *kelmek* «приходить», *yazmaq* «писать». Непереходные и переходные глаголы действительного залога используются в активных конструкциях: *Qartiy, yavluğını çıqarıp, közlerini sürtti* «Старушка, вынув платок, вытерла слёзы».

Возвратный залог образуется при помощи аффиксов *-lan-, -len-* (от имен); *-ıl-, -il-* (после глагольной основы на *-q-, -k-); -n-, -ın-, -in-, -un-*, -ün-: *boya-lan-maq* «краситься», *aves-len-mek* «увлекаться», *yıq-ıl-maq* «сваливаться», *yek-il-mek* «впрягаться», *quşa-n-maq* «подпоясываться», *yap-ın-maq* «покрываться, закрываться», *ber-in-mek* «сдаваться», *soy-un-maq* «раздеваться», *ör-ün-mek* «заплетаться», *gizle-n-mek* «прятаться», *başla-n-maq* «начинаться».

Страдательный залог имеет следующие формообразующие аффиксы: *-l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül-* после любых основ, а после основ, оканчивающихся на *-l, -la, -le,* аффиксы *-n-, -ın-, -in-, -un-*, -ün-, например: *aşa-l-maq* «есться, поедаться, съедаться», *tap*-ıl-*maq* «быть найденным», *et-il-mek* «делаться, быть сделанным», *yut-ul-maq* «быть проигранным, проигрываться», üz-ül-*mek* «быть оторванным, сорванным», *al*-ın-*maq* «быть взятым, браться». Страдательный оборот образуется по схеме: подлежащее (объект действия)-косвенное дополнение (субъект действия)-сказуемое: *Bu qarar ükümet tarafından qabul alındı* «Это решение было принято правительством» (Севортян, 1966: 248). Страдательный залог глагола используется в пассивных конструкциях, из состава которых может быть известен субъект переходного действия: *Bu ev Enverniñ öz elleri ile yasaldı* «Этот дом построен руками самого Энвера»; *elektrik nurlarınen aydınlatılğan soqaqta kimse yoq edi* «На улице, освещенной электрическим светом, никого не было». Отсутствие лексически выраженного субъекта сообщает этим конструкциям неопределённо-личное или обобщённо-личное значение: *Tıynaqtan suv içilmez* «Воду из пруда пить нельзя», *Bu qapıdan kirilmez* «В эту дверь не входят (не входить)» (Гаркавец, 1988: 212).

Различие между возвратными и страдательными глаголами может теряться, а сами они способны, лексикализуясь, переходить в разряд активных: *tölenmek* «быть возмещаемым, возмещаться», *sıylanmaq* «быть угощаемым, угощаться», *silinmek* «быть вытираемым, вытираться», *boğulmaq* «быть утапливаемым, утонуть», *tökülmek* «быть рассыпаемым, рассыпаться»; *sarsılmaq* «трястись», *eşilmek* «разваливаться», *quvanmaq* «радоваться», *sevinmek* «радоваться», *tabınmaq* «поклоняться», *qullanmaq* «использовать», *sürünmek* «спотыкаться» и т.п. (Гаркавец, 1988: 212).

Взаимно-совместный (совместно-взаимный) залог образуется при помощи аффиксов -ş-, -ış-, iş-, -uş-, -üş-: *ağ-laş-maq* «плакать вместе», *tap*-ış-*maq* «находить друг друга», *kel-iş-mek* «сходиться», *uç-uş-maq* «летать вместе», *kör*-üş-*mek* «видеться, встречаться». Эти глаголы тоже лексикализуются, переходя в действительный залог: *adaşmaq* «заблуждаться», *bulaşmaq* «пачкаться», *barmaq* «мириться», çekişmek «мучиться», *bürüşmek* «морщиниться, мяться» и под. (Гаркавец, 1988: 212).

Понудительный залог имеет: 1) продуктивные аффиксы: *-t-* при основах с конечным гласным или *-y-, -l-, -l'-, -la-, -le-, -r-* (кроме односложных) и *-dır-/-tır-...* при остальных основах: *diñle-t-mek* «дать, позволить слушать», *qısqar-t-maq* «укорачивать, сокращать», *çek-tir-mek «заставить тянуть»*; 2) непродуктивные аффиксы: *-qız-/-kiz-, -ğız-/-giz-: kir-giz-mek* «заставить входить», *-ar-/-er-, -ır-/-ir-: iç-ir-mek* «дать или заставить (по)пить», *-sat-/-set-: kir-set-* «помещать, включать». Аффиксы понудительного залога исторически применялись также в словообразовании, создавая переходные глаголы от непереходных: *qort-ut-maq* «пугать», *qorq-uz-maq* «грозить» от *qorq-maq* «бояться», *öl-dür-* «убивать» от *öl-mek* «умирать» и др. Обороты с понудительным залогом строятся по схеме: подлежащее (побудитель действия)-дополнение в дат. пад. (исполнитель действия)-дополнение в осн. / вин. пад. (предмет действия)-сказуемое: *Men oña kerek cevapnı yazdırdım* «Я заставил его написать нужный ответ» (Севортян, 1966: 248).

У глагола крымскотатарского языка 5 наклонений,каждое из которых, кроме изъявительного, имеет свой показатель. Изъявительное наклонение сообщает о совершении или несовершении действия в прошлом, настоящем или будущем времени.

Повелительное наклонение глагола, как и все остальные наклонения и времена, образуется от основы глагола 2-го лица единственного числа. Повелительное наклонение имеет следующие показатели лица и числа: 1 л. ед.ч. *-a-yım/-e-yim al-a-yım* «возьму-ка я», 1 л. мн.ч. *-a-yıq/-e-yik al-a-yıq* «возьмем-ка мы»*;* 2 л. ед.ч.*-al* «ты возьми», 2 л. мн.ч. *-(ı)ñız/-(i)ñiz al-ıñız* «вы возьмите»*;* 3 л.ед.ч. *-sın al-sın* «пусть он возьмет», 3 л.ед.ч. *-sınlar/-sinler al-sınlar* «пусть они возьмут». Отрицательная форма образуется по той же схеме. Для усиления призыва и побуждения при 2-м лице могут употребляться частицы *-çı/-çi* или *-sa/-se: qal-çı!* «ну, останься!», *qal-sa (şunı)!* «остался бы ты!», а также частица *-sana/-sene: yat-sana* «ну, ложись же». Вопросительная форма во всех личных формах глагола образуется путем присоединения частицы *-mı/-mi* к концу личной формы: *alayımmı* «взять ли мне?», *almayıqmı* «не брать ли нам?» и т. п.

Долженствовательное наклонение имеет показатель *–malı/-meli* для настоящего времени. Для выражения значения прошедшего времени используется вспомогательный глагол *edi*: 1 л. ед.ч. *men almalı-m* «я должен взять», 1 л. мн.ч. *biz almalı-mız* «мы должны взять»*;* 2 л. ед.ч. *sen almalı-sıñ* «ты должен взять», 2 л. мн.ч. *siz almalı-sıñız* «вы должны взять»*;* 3 л.ед.ч. *-sın (al-sın)* «пусть он возьмет», 3 л.ед.ч. *-sınlar/-sinler al-sınlar* «пусть они возьмут»; *men almalı edim* «я должен был взять», *sen almalı ediñ* эдинъ «ты должен был взять» и т.п. Отрицательная форма долженствовательного наклонения образуется по общей схеме. Существует также несколько синтаксических образований, передающих долженствование. В таких долженствовательных конструкциях используются слова *borclu* «должен», *mecbur* «обязан», *kerek, lâzim* «надо» и под.: *sen barmağa borclusıñ* «ты должен пойти», *oña oqumağa kerek* «ему надо учиться».

Условное наклонение имеет показатель –sa/-se: 1 л. ед.ч. *ket-se-m* «если я уйду», 1 л. мн.ч. ket-se-k «если мы уйдем», 2 л. ед.ч. *ket-se-ñ* «если ты уйдешь», 1 л. мн.ч. *ket-se-ñiz* «если вы уйдете», 3 л. ед.ч. *ketse* «если он уйдет», 3 л. мн.ч. *ketseler* «если они уйдут». Для выражения значения прошедшего времени используется вспомогательный глагол *edi*: 1 л. ед.ч. *ketse edim* «если бы я ушел», 1 л. мн.ч. *ketse edik* «если бы мы ушли», 2 л. ед.ч. *ketse ediñ* «если бы ты ушел» ит.д., употребляются также стяженные формы прошедшего времени: *ketseydiñ*, *ketmeseydiñ*. Прошедшее и будущее времена условного наклонения образуются также с помощью форм на –ğan*/-gen, -acaq/-ecek,* -ıp*/-ip* в сочетании с модифицирующим глаголом *ol-* «быть» с показателем *–sa/-se*: *körgen olsam* «если бы я видел», *baracaq olsañ* «если ты собираешься пойти», *yapıp olsalar* «если они смогут сделать». Отрицательные формы условного наклонения образуются по общей схеме. Формы условного наклонения могут выражать временное и желательное значения: *aylanıp baqsa, ne körsün* «и когда он оглянулся, что же он увидел», *bir qave içsek* «не выпить ли нам кофе» (Севортян, 1966: 247).

Желательное наклонение образуется при помощи аффикса *-qay/-key, -ğay/-gey, который сочетается со спрягаемыми* формами глагола *edi*, или же слитной формы *-qaydı:* ед. ч.*-1* л. *al-ğay edim / alğaydım* «взять / брать бы мне», 2 л. *al-ğay ediñ / alğaydıñ* и т. п.; отрицательная форма *al-ma-ğay edim / almağaydım* «не взять / не брать бы мне» и т. п.

Изъявительное наклонение сообщает о совершении или несовершении действия в прошлом, настоящем или будущем времени.

Настоящее время имеет две основы: 1) на *-a/-e/-y* (последняя при глаголах с конечным гласным) и 2) *-ıp/-ip* (для действия с пределом), *-a/-e/-y* (для действия без указания предела) + служебный глагол *yat-: Tañ ağara // Tañ ağara yata* «Светает» (букв. «Заря бледнеет»). *Ana, İsa kele yata* «Вот идет Иса». *Покатель 1 лица единственного числа в степном диалекте имеет форму -man/-men*: *kelemen, yazaman.*

Единственное число		Множественное число
1 л.	*yaza-m* «я пишу», *bekle-y-im* «я жду»	*yaz-a-mız*, *bekle-y-miz*
2 л.	*yaz-a-sıñ, bekle-y-siñ*	*yaz-a-sı(ñı)z, bekle-y-si(ñi)z*
3 л.	*yaz-a, bekle-y*	*yaz-a-lar, bekle-y-ler*

Отрицательная форма образуется по той же схеме: *yaz-ma-y-ım, yaz-ma-y-sıñ* и т. д.

Настоящее время на *-maqta/-mekte* является стилистической параллелью рассмотренной формы и применяется в газетной и публицистической речи (Севортян, 1966: 245; Гаркавец, 1988: 215). Спряжение: ед. ч.-1 л. *yazmaqta-m* «я пишу», *yazmaqta-mız*, 2 л. *yazmaqta-sıñ*, *yazmaqtasıñız*, 3 л. *yazmaqta*, *yazmaqta(lar). O, közlerini açmağa tırışmaqta, lâkin köz qapaqları o qadar ağırlaşqan ki, olarnı açmağa quveti yetişmemekte* «Он старается открыть свои глаза, но веки настолько отяжелели, что сил открыть их у него не хватает».

Аорист (настояще-будущее время) выражает несомненность предстоящего действия с точки зрения говорящего, а также привычность, постоянство и законосообразность процесса. Показатель основы аориста*-(a)r/-(e)r;* некоторые односложные глаголы *(al-, ber-, ol-, bar-* и др.) имеют узкий соединительный гласный *-(ı)r/...Покатель 1 лица единственного числа в степном*

Отправитель: © Nariye Seydametova

диалекте имеет форму -man/-men: *yazarman, ketermen*. В разговорной и диалектной речи встречаются формы 1 лица множественного числа споказателем *-q/-k: kelerik, yazarıq*.

Единственное число		Множественное число
1 л.	*alır-ım* «я возьму, я обычно беру»	*alır-mız*
2 л.	*alır-sıñ*	*alır-sı(ñı)z*
3 л.	*alır*	*alır-(lar)*

Отрицательная форма имеет показатель *-maz/-mez* и спрягается следующим образом:

Единственное число		Множественное число
1 л.	*alma-m*	*almaz-mız / alma-mız*
2 л.	*almaz-sıñ*	*almaz-sı(ñı)z*
3 л.	*almaz*	*almaz-(lar)*

В 1-м лице ед. ч. форма *almaz-ım* является диалектной (Севортян, 1966: 245). Примеры: İşten artmaz, tişten artar «Прирост не от труда, а от бережливости»; *tenbelge iş buyursañ, aqıl ögretir* «Если поручишь работу лодырю, он станет поучать тебя, как ее выполнить».

Будущее категорическое время выражает действие, которое безусловно произойдет в будущем, и образуется с помощью аффикса *-acaq/-ycaq, -ecek/-ycek.*

Единственное число		Множественное число
1 л.	*al-acağ-ım* «я возьму», *bekle-yceg-im* «я подожду»	*al-acaq-mız, bekle-ycek-miz*
2 л.	*al-acaq-sıñ, bekle-ycek-siñ*	*al-acaq-sı(ñı)z, bekle-ycek-si(ñi)z*
3 л.	*al-acaq, bekle-ycek*	*al-acaq-(lar), beklee-ycek(ler)*

В 1-м лице единственного числа конечное *-q* или *-q* аффикса озвончается перед гласным *-ı/-i* личного показателя. *Покатель 1 лица единственного числа в степном диалекте имеет форму -man/-men*: *alacqman, bekleycekmen*. В диалектной и разговорной речи встречаются сокращённые формы: *al-aca-m, kel-ece-m; al-aca-ñ, kelece-ñ; kele-cek; al-aca-mız и т.п.* (Гаркавец, 1988: 216) Отрицательная форма: *al-ma-y-cağ-ım, al-ma-y-caq-sıñ* и т. п.

Крымские Татары, Отправитель © Nariye Seydametova

Прошедшее время с аффиксом *-dı/-tı* выражает самый факт действия в прошлом:

Единственное число		Множественное число
1 л.	*qayt-tı-m* «я вернулся»	*qayt-tı-q*
2 л.	*qayt-tı-ñ*	*qayt-tı-ñız*
3 л.	*qayt-tı*	*qayt-tı-(lar)*

Отрицательная форма образуется по той же схеме.

Форма прошедшего времени глагола *edi* употребляется в качестве связки именного сказуемого в прошедшем времени: ед. ч.-1 л. *edim* «я был», 2 л. *ediñ*, 3 л. *edi* и т. д.

Перфект имеет показатель *-qan/-ken /-ğan/-gen* и передает завершенное действие, о котором умозаключают по его результатам или на основании информации:

Единственное число		Множественное число
1 л	. *al-ğan-ım* «я (уже или оказывается) брал (взял)»	*al-ğan-mız*
2 л.	*al-ğan-sıñ*	*al-ğan-sı(ñı)z*
3 л.	*al-ğan*	*al-ğan-(lar)*

Остальные времена изъявительного наклонения относятся к сложным, так как они образованы из соединения основ простых времен со вспомогательным глаголом *edi.*

Определенный имперфект образуется от основы настоящего времени на *-a+edi* и передает действие в известный момент прошлого, указанный в речи: ед. ч.-1 л. *ala* (в отрицательной форме *almay*) *edim* «я (тогда) брал (не брал)», 2 л. *ala ediñ* и т. п.

Другой формой определенного имперфекта является сочетание основы настоящего времени с *yat-+edi:* ед. ч. 1 л. *ala yatır/yata edim* и т. п. Стилистической параллелью формы на *-a edi* является форма на *-maqta edi:* ед. ч. 1 л. *almaqta edim* «я (тогда) брал», 2 л. *almaqta ediñ* и т. п.

Неопределенный имперфект образуется из основы аориста + *edi* и имеет те же значения, что и аорист, но отнесенные в прошлое: ед. ч. 1 л. *alır edim* «я (обычно, по привычке) брал», 2 л. *alır*

Старый крымскотатарский дом Отправитель: © Nariye Seydametova

ediñ и т. п. Отрицательная форма образуется от отрицательной основы аориста: ед. ч. 1 л. *almaz edim, 2* л. *almaz ediñ* и т. п.

Будущее (или намерение) в прошлом образуется из сочетания основы на *-acaq+edi* и передает действие, которое собирались или надо было совершить в прошлом: ед. ч.-1 л. *alacaq edim* «я намеревался (должен был) взять / брать», 2 л. *alacaq ediñ* и т. п. Отрицательная форма образуется от отрицательной основы будущего времени: ед. ч. 1 л. *almaycaq edim* и т. п.

Давнопрошедшее время (плюсквамперфект) образуется из основы перфекта + *edi* и означает действие, происходившее давно или раньше другого прошлого действия, например: *men yatqan edim, birden qapı qaqıldı* «я (было) лег, но вдруг постучали в дверь». Схема спряжения: ед. ч.-1 л. *alğan edim* «я брал / взял (давно или в то время, когда произошло другое действие)», 2 л. *alğan ediñ* и т. п. Отрицательная форма образуется от отрицательной основы перфекта.

Перфектные формы прошедшего времени образуются при помощи вспомогательного глагола *eken: yaşağan eken, alır eken* и др. *Zaman-zaman eken, bir zamanda bir köyde bir qartnen bir qartiy bar eken. Qart odun cıyıp, qarısı yiplik işlep, bir-eki kapikke keçinir eken* «Давным-давно жили-были старик со старухой. Старик собирал дрова, жена пряла пряжу, продавали за копейки и тем жили». Связка *eken* сообщает указанным формам наряду со значением прошедшего времени семантику пересказательности-неочевидности, ср.: *Men bu şeerge biñ doquz yüz yigirmi beş senesinde kelgen edim* «Я приехал в этот город в тысяча девятьсот двадцать пятом году (очень давно)»; *O zaman babası endi ölgen eken* «В тот момент его отец, оказывается, уже умер» (Гаркавец, 1988: 215).

Способы и моменты реализации действия выражаются посредством сочетаний деепричастий на *-a/-ıp* со служебными глаголами: *az qaldı ala yazdım* «я чуть было не взял»; *ala/alıp başla-* «начинать брать»; *alıp otur-* «приниматься брать» (ч. -л.); *yaşap kel-* «продолжать жить» (к моменту повествования); *baqıp tur-* «(все) глядеть»; *aldatıp yür-* «заниматься обманом»; *küle bersin!* «пусть себе смеется!»; *qızarıp ket-* «покраснеть» *yuqlap qal-* «уснуть», *türtip al-* «толкнуть»; *yutıp yiber-* «проглотить» и др.

Причастия и глагольные имена. Чисто причастной является форма аориста на -r: *aq-ar (suv)* «проточная (вода)», öl-mez (qaramanlıq) «бессмертный (подвиг)». Показатели глагольно-именных форм: *-qan/-ken, -ğan/-gen, -acaq/-ecek, -ycaq/ -ycek; -qan.* Эти формы означают факт, результат и предмет действия и принимают аффиксы принадлежности: *yaz-ğan-ım* «тот факт (или то), что я пишу / писал», «написанное мною». Сочетания *-qan-ı* (*-m, -ñ* и т. д.) с *bar* «есть»

Отправитель: © Nariye Seydametova

и *yoq* «нет» выражают решительное утверждение или отрицание действия: *kör-gen-im bar* «да, я видел», *kör-gen-im yoq* «нет, я не видел» (Севортян, 1966: 249). Форма на *-qan* имеет также значение причастия настоящего-прошедшего времени: *keçken afta* «прошедшая неделя», *yazılğan mektüp* «написанное письмо». Форма на *-acaq/-ecek, -ycaq/-ycek* однородна с формой на *-qan*, но относится к будущему, например*: ne yapaycağımızını bilmeymiz* «мы не знаем, что нам делать».

Именами действия являются формы: *на -maq/-mek, -ma/-me* и *-v/-uv/-üv.* Первая образует инфинитив, способный склоняться: *bilmekten, bilmekniñ* и т.п. Две другие формы могут сочетаться с аффиксами падежей и принадлежности и создавать распространенные обороты типа *işni bilüv* «знание дела», *ket-me-m içün* «чтобы я пошел» и т. п.

Деепричастие: 1) универсальное деепричастие на *-(ı)p/-(i)p* (отрицательная форма на *-may/-mey* от деепричастия на *-a/-e,-y)* означает соединение двух последовательных действий (*yat-ıp diñ-len-mek* «лечь и отдохнуть»), оно может также замещать другие деепричастия: *ekim olıp çalışmaq* «работать врачом»; 2) деепричастия образа действия, на *-(y)araq/-(y)erek: kül-erek aytmaq* «говорить, смеясь»; отрицательная форма-на -madan/-meden: *bil-meden* (или *bilmeyerek*) «не ведая»; парное деепричастие на *-a/-e, -y* выступает со значением многократности или длительности: *laf ete ete* kezmek «беседуя, прогуливаться»; 3) деепричастия времени-на *-qanda/-kende, -ğanda/-gende* «когда...», *-qance/-kence, -ğance/ -gence* «пока не», «корда», отрицательная форма-на *-mayınca/-meyince, -(a)r/(e)r -maz/-mez* «едва... как», «не успел... как»: *ketkende, yazğance*. Деепричастные обороты и выражения времени: *-qan-dan evel / burun* «до того (перед тем) как»; *-qan soñ* «после того как», *-mazdan/-mezden evel/ögüne* «до того, как»; предел во времени выражается при помощи аффиксов *-qanğa/-kenge//-ğanğa/-genge qadar, -qanca; -qandan/-ğandan berli* «с тех пор как...», *-qanı/-keni//-ğanı/-geni kibi-* синоним деепричастия на -(а)г –maz: *yatmazdan evel* «перд тем, ка лечь», *qaytqan soñ* «после того, как возвратился», *yaşağanından berli* «с тех пор, как живет» и т.п.

Наречия делятся на наречия а) образа действия: *yavaş* «тихо, медленно», *zornen* «с трудом; силой», *tez, çabik* «быстро»; б) меры и степени: *az* «мало», *çoq* «много, очень», *biraz* «немного, чуть-чуть», *az buçuq* «немного», *bir talay, bir çoq* «немало, достаточно много», *pek* «очень» и т.п.; в) времени: şimdi «сейчас, теперь», *bıltır* «в прошлом году», çoqtan «давно, издавна», *baştan* «сначала, вначале», *evelden* «сначала, прежде», *bügüngecek* «доныне», *tezden* «вскоре» и др.; г) места: *uzaqta* «далеко (где?)», *uzaqqa* «далеко (куда?)», *anda* «там, туда», *mında* «здесь, сюда», *andan* «оттуда, по тому месту, тем путем», *mından* «отсюда, по этому месту, этим путем», *yuqarı* «вверху, вверх», *aşağı* «внизу, вниз» и т.п.; д) причины и цели*: tesadüfen* «случайно», *sebepsiz*

Отправитель: © Nariye Seydametova

«беспричинно», *aselet, eñqastan* «специально, преднамеренно», *zoraki* «поневоле» и т.п. Для наречий характерны аффиксы: *-ca/-ce, -ça/-çe, -casına/-cesine, -çasına/-çesine: insan-ca* «по-людски», *mence(sine)* «по-моему»; -layın/ -leyin: *aqşam-layın* «вечером», *-ın: yaz-ın* «летом», *-ına/-ine: aks-ine/ters-ine* «наоборот»; *-tan/-ten/-dan/-den: açıq-tan* «ясно», *bir-den* «сразу» и т. п. Ряд наречий восходит к арабским формам: şáhsen «лично», *bázan* «иногда», *áceba* «разве» и др. Формы степени у наречия образуются так же, как и у прилагательного: *çoqça* «больше, сравнительно больше», *keççe* «попозже», *azca* «поменьше», *evelce* «пораньше»; *eñ erte* «как можно раньше», episinden evel «раньше всех».

Послелоги делятся на: а) управляющие основным падежом: sayın: *kün sayın* «с каждым днем»; б) управляющие основным падежом или родительным падежом: *ile (-la/-le), nen*: «с, посредством», *kibi, içün* (сокр. *-çün*);в) послелоги, управляющие дательно-направительным падежом: qadar «до» *eki saat qadar* «около двух часов»; *doğru / taba* «к, по направлению к», *köre* «судя»; г) послелоги, управляющие исходным падежом: *evel / burun* «до, прежде чем», *soñra / soñ* «после»: *beş kön soñra/ soñ* «через пять дней», *berli / başlap / itibaren* «с тех пор, как, после», *sebep / ötrü* «вследствие»: şundan sebep / ötrü «вследствие этого»; *başqa / ğayrı* «кроме», «помимо»: *bu yerden başqa / ğayrı* «кроме этого места».

Служебные имена употребляются в форме принадлежности в дательно-направительном, местном и исходном падежах: *üstü-ne, üstü-nde* «на», «над»; *üstünden* «через», «со»; *astı-na* (*-nda/-ndan*) «под, из-под»; *tübü-ne* (*-nde/-nden*) «под, из-под»; *ögü-ne(-nde/-nden)* «перед чем-либо»; *artı-na(-nda)* «позади, сзади», *artı-ndan* «из-за»; *içi-ne (-nde)* «в, внутри»; *içinden* «из»; *yanaşası-na (-nda/-ndan)* «(непосредственно) рядом»; *yanı-na (-nda/-ndan)* «около, возле»; *qarşısı-na (-nda/-ndan)* «(на)против»; *başı-na(-nda/-ndan)* «за»: *iş başında* «за работой»; *ortası-na (-nda/-ndan)* «посреди»; *arası-na (-nda/-ndan)* «среди, между»; *boyu(nca)* «вдоль, в течение»; *oğrunda* «ради, во имя»; *tarafından* «со стороны»; *mucibince* «по, согласно»; *qararlarında* «около» (о времени) и др. Имеется также ряд отглагольных послелогов: *baqıp, baqqanda, baqmadan, başlap, köre, yaraşa* и т.п.

Союзы: 1) соединительные – *ve* «и»; *em* «и», *em de, ve em de* «и (к тому же)»; распространенные соединительные союзы: с оттенком подчеркивания *em... em de* (или *ve em de*) «и... и (к тому же)»; 2) противительные – *lâkin* «но», *amma* – с усилением противительности; *yoqsa/ yahut/ ya da* «или», «иначе»; в распространенной форме – *ya... ya* «или... или», *kâ... kâ* или *de... de* «то... то», *kimerde... kimerde* «иногда... иногда»; 3) причинные – *çünki* «так как», *madam ki* «раз»; 4) условные – *eger* «если»; 5) отрицательные – *ne... ne* «ни... ни».

Частицы: 1) присоединительные – *da/de* «и, также»: *şunı al da ket* «возьми это и уходи»; 2) противительные – *ise* «а, же»; 3) усилительно-выделительные – *atta* (в препозиции) // *bile* (в постпозиции) «даже»; *ta* «еще, самый»: *ta balalıqtan berli* «еще с самого детства»; *tam* «самый, как раз», *tam bu arada* «как раз в это время»; 4) уточняющие – *yani* «то есть»; 5) а) эмфатические – *-çi/çı,* -sana (см. повелительное наклонение); *da*: *ya men insanım da* «да ведь я человек»; *ki – em öyle sızlay ki* «и так ведь ноет (сердце*)»; endi – ne bilmeyim endi* «как же не знать»; şu – *toqta şunı!* «погоди-ка!»; *yoqsa(m) – yuqlap qaldınmı yoqsam* «ты уснул что ли»; 6) отрицательные – *degil* «не». Частицы-аффиксоиды: *-mı, -mi; -çı, -çi; -sa(na), -se(ne); -dır, -dir, -tır, -tir.*

Междометия: *aman* «ради бога», *ah* «ах», *ay* «о» (при одобрении, поощрении, удовлетворенности), *ey* «ну и», *op* «гоп», *saqın* «берегись, смотри», *qana* «ну-ка, ну», *baqayım // köreyim* «ну-ка, а ну», qa «о» (при удивлении, радости), *aydı(ñiz)* «ну-ка, давай(те)». Имеются специальные междометия для обращения к животным: *no-o, quş-quş, pşt, çip-çip* и т.п.

Подражательные слова: *pat* «бах», *gür* (подражание грохоту), *yalt* (подражание сверканию), *şıp* (для передачи внезапности), *pat-put* (подражание неравномерному грохоту), şapıl-şupul (подражание хлюпанью), *qıbır-qıbır* (подражание копошению) и др. От основ на -ıг образуются существительные с аффиксом *-tı/-ti, -dı/-di:* от *gürül-gürülti* «грохот», от *mañır – mañırtı* «блеяние».

Преобладающим среди способов словообразования крымскотатарского языка является аффиксальный. Основные продуктивные аффиксы, образующие: а) имена от имен: *-lıq, -lı, -sız, -cı/-çı: dostluq* «дружба», *yaşlıq* «молодость», *yolcu* «путник», *aşçı* «повар», *küçlü* «сильный», *suvsuz* «безводный»; б) имена от глаголов: *-(y)ıcı, -q, -kin, -ma: diñleyici* «слушатель», *taraq* «гребень», *keskin* «острый», *basma* «тисненый»; в) глаголы от имен: *-la, -lan, -landır, -laştır: yırlamaq* «петь», *totlanmaq* «ржаветь», *paylaştırmaq* «делить на равные части». Представлено также аналитическое словообразование: а) сложные слова: *aqbardaq* «подснежник», *qozuqulaq* «щавель»; б) парные слова: *ağa-qardaş* «старшие и младшие братья/сёстры», *ev-barq* «имущество», *yaş-qart* «стар и мал»; в) слова-повторы: *yaş-yaş (oğlanlar)* «молодые парни», *yüksek-yüksek (dağlar)* «высокие горы»; г) составные: *otuz beş* «тридцать пять», *qoyu qırmızı* «тёмно-красный».

Синтаксис крымскотатарского языка в целом сохранил свою тюркскую основу. Основным принципом порядка слов в синтагмах является препозиция синтаксически подчиненного (зависимого) компонента по отношению к подчиняющему (главному): определение предшествует определяемому, дополнение или обстоятельство – сказуемому: *güzel ava* «хорошая погода», *bugün keldi* «сегодня приехал», *köyge keldi* «приехал в деревню». Порядок слов в простом предложении П – Ов –С; П –Д – С, П– Ов –Д –С, П– Ов –Ом –Д –С: *Ahmedi bosağadan atlap azbarğa çıqtı* «Ахмеди, перепрыгнув через порог, вышел во двор»; *Olar Abubullanı gece ozğardılar* «Они Абибуллу ночью проводили». Перестановка подлежащего и именного сказуемого может превратить предложение в определительное сочетание, например: *ava suvuq* «погода холодная» и *suvuq ava* «холодная погода».

Сложные предложения представлены типами сложносочиненных и сложноподчиненных предложений с союзной и бессоюзной связью.

** П-подлежащее, С-сказуемое, Пд-прямое дополнение, Кд-косвенное дополнение, Ов-обстоятельство времени, Ом-обстоятельство места, Оо-обстоятельство образа действия.

е. лексикология и социолингвистический аспект

Лексический состав крымскотатарского языка носит своеобразный характер и наряду со сходствами от лексики других кыпчакско-половецких языков рядом особенностей. Основной пласт лексики представлен общими для всех западнокыпчакских языков лекическими единицами, вместе с тем отмечается значительное число элементов юго-западных (огузских) языков, благодаря чему в языке образовалось достаточно много синонимов (левая часть-кыпчакское слово, правая-огузское): *cez // baqır* «медь», *ald // ög* «перед», *çoçqa // domuz* «свинья», *şay (şunday) // şöyle* «такой, так», *ciber // yolla-* «посылать», *asra-// yetiştir-* «разводить», *ayt-// söyle-* «говорить», *-nen // ile* «с», *-day // kibi* «как», *alın // mañlay* «лоб», *qıdır-// ara-* «искать» и др.

Крымские татары
© qha.com.ua

(Меметов, 2003: 21; Севортян, 1966: 256; Изидинова, 1997: 308) Слова тюркского происхождения охватывают наиболее активную часть лексикона: соматизмы, термины родства, большинство фитонимов и зоонимов, названия природных явлений, названия георафических объектов, глаголы движения, речи, и др. Заимствованная лексика крымскотатарского языка отражает непосредственные и опосредованные контакты с неродственными языками в различных сферах жизнедеятельности. В крымскотатарском языке есть заимствования из итальянского, греческого, персидского, арабского, славянских (большей частью из русского) языков. Гречские и итальянские заимствования относятся большей частью к бытовым реалиям, хозяйственной деятельности: *anahtar* «ключ», *perun* «вилка», ırğat «батрак», *loqata* «даровой», *defne* «лавр», *furtuna* «ураган», *furun* «печь», *tepsi* «блюдце» и др. Арабские и персидские заимствования относятся главным образом к религиозной, общественно-политической, экономической, научной терминологии: *dünya* «мир», *zaman* «время», *kitap* «книга», *mufti* «муфтий», *ilim* «наука», *idare* «управление», çeге «лик, лицо», *baar* «весна», *dost* «друг», çeşme «источник, родник», *divar* «стена», *dürbin* «бинокль» и др. Среди заимствований из русского языка выделяют ранние, проникшие в сферу бытовой и административной лексики – *istrelçi* «стрелец», *saldat* «солдат», *kapik* «копейка», и поздние, появившиеся в советский период и состоящие главным образом из слов интернационального фонда и общественно-политических терминов: *diplom, avtobus, programma*, *teatr* и др. (Меметов, 2003: 22; Изидинова, 1997: 307).

В настоящий момент остро стоит вопрос о сохранении крымскотатарского языка, поскольку для него стало характерным значительное ослабление его социальных функций. Критическая ситуация с крымскотатарским языком явилась следствием геноцида и трагедии крымскотатарского народа.

Языковая ситуация в Крыму до конца 18 в. может характеризоваться как моноязычная. После присоединения Крыма к России в 1783 г. русский язык все шире распространяется в Крыму. Произошло тотальное сужение функционального статуса крымскотатарского языка в целом, за сто лет (1783-1883) не вышло ни одной книги, ни одного периодического издания на языке местного населения. Крымскотатарский язык был смещен в сферы семейно-бытового и, отчасти, производственного общения. Вместе с тем на рубеже 19-20 вв. несколько расширяются социальные функции крымскотатарского языка: национальное образование, художественная литература, периодическая печать, книгоиздательство, театральное искусство. В дальнейшем крымскотатарский язык стал функционировать в сферах государственного и местного управления, официального делопроизводства, науки, радиовещания. Языковая политика в 20–30-е годы XX века в Крыму были направлены на создание письменностей; организацию преподавания на крымскотатарском языке в национальных школах и вузах; издание художественной, общественно-политической, научной литературы, развитие периодической печати, организацию делопроизводства на крымскотатарском языке; использование крымскотатарского литературного языка в развитии национальной культуры; проведение мероприятий по созданию научно-технической и общественно-политической терминологии; расширение общественных функций крымскотатарского литературного языков.

Однако число коммуникативных сфер, обслуживаемых крымскотатарским языком, было меньше, чем коммуникативная мощность русского языка, т. е. с функциональной точки зрения крымскотатарский и русский языки были неравнозначны.

Основными социолингвистическими процессами, оказавшими влияние на крымскотатарский язык в 1928–1944 гг., были большевизация и русификация, а также четко наметившийся отход

Крымские Татары, Отправитель: © Nariye Seydametova

от османской языковой традиции. Решением об использовании кириллицы от 20 июня 1938 года был нанесен удар по традициям в обучении, культуре, книгоиздательской деятельности. Во второй половине 30-х годов в Крыму были упразднены национальные школы. В 1938 году вводится изучение русского языка как обязательного предмета во всех нерусских начальных и средних школах (Кондратюк, 2002: 96).

Во 2-ой половине 20 в. (1944 – 1989 гг.) вследствие депортации крымскотатарского народа и репрессивной политики в отношении крымскотатарского языка произошло целенаправленное резкое сужение общественных функций крымскотатарского языка, что привело к разрушительным последствиям в его функциональном и внутриструктурном развитии (Эмирова, 1995). В частности, ликвидация системы образования на крымскотатарском языке вызвала резкое сужение функций крымскотатарского языка. Вытеснение крымскотатарского языка из государственных учреждений было вторым существенным фактором, оказавшим деструктивное воздействие на возможности развития крымскотатарского языка. Потеряв образовательную функцию, крымскотатарский язык перестал быть и языком науки. В результате уже имеющаяся крымскотатарская научная терминология практически вышла из употребления. Общая этнополитическая обстановка не представляла шансов для развития языка, крымскотатарский язык деградировал. И хотя начиная с конца шестидесятых годов, когда стали появляться некоторые общественные институты, предполагавшие употребление крымскотатарского языка, языковая ситуация стала несколько лучше, сферы и среды употребления языка оставались все также узки. В условиях ссылки родились и выросли два поколения крымских татар, которые не изучали в школе родного языка. Крымскотатарский язык был вычеркнут из реестра языков народов СССР, его научное осмысление было запрещено.

В настоящее время в сфере образования крымскотатарский язык функционирует ограниченно (15 школ с крымскотатарским языком обучения, а также около 150 крымскотатарских классов в школах с русским языком обучения). Лишь около 10% крымскотатарских детей имеет возможность обучаться на роном языке, около половины всех школьников изучают язык в форме факультатива и не изучают вообще. Возможности обучения родным языкам ограничены стандартами утвержденных на государственном уровне учебных программ, затруднены нехваткой новых учебников и учебных материалов. Действующее языковое законодательство не может существенным образом влиять на изменение языковой ситуации. Что касается вузов, колледжей, училищ Крыма, то здесь крымскотатарский язык не входит в число дисциплин учебной программы. Исключение составляют отделение крымскотатарского языка и литературы Таврического национального университета и Крымский инженерно-педагогический университет, на всех факультетах которого изучается крымскотатарский язык. Крымскотатарский язык используется преимущественно в общении с членами семьи, родственниками. Согласно данным социологического опроса 2008 г., большинство респондентов в бытовом общении использует русский язык наравне с крымскотатарским, а на работе и в процессе обучения 64,7 % опрошенных используют русский язык, 6,4 % – крымскотатарский язык (Эмирова, 2008: 197). Социологический опрос о сферах использования крымскотатарского языка (2010 г.) показал, что 5,1 % респондентов используют крымскотатарский язык только в кругу семьи, 67,5 % – в общении с членами семьи, родственниками, соседями; 10,7 % – на работе, 5,1 % – в других сферах. Подавляющее большинство крымских татар – 91% считает крымскотатарский язык родным. Однако уровень владения языком является невысоким. Свободно владеют разговорным языком около 32%, литературным языком – около 17% крымских татар, из них только 6% могут писать на родном языке (Куртсеитов, 2010). Постепенное сокращение общественных и производственных функций крымскотатарского языка, вытеснение его из

многих сфер коммуникации (международное право, армия, дипломатия, делопроизводство, сфера образования, точные науки, тяжелая промышленность и т.д.) привело к изменению объемов его функционирования в бытовом общении, где даже в самых сокровенных сферах за последние 20–30 лет произошло вытеснение крымскотатарского языка русским в качестве внутринационального средства общения. В таких условиях сохранение или утрата языка во многом зависит от усилий самой этнической группы, от желания или нежелания крымских татар говорить на родном языке и передавать его своим детям.

Государственная поддержка развития крымскотатарского языка в большинстве своем случайный, непланомерный характер. Представляется необходимым решить вопрос о статусе крымскотатарского языка. Органам власти необходимо в связи с этим срочно инициировать разработку долгосрочной программы, направленной на укрепление социальных функций крымскотатарского языка, с учетом положений Европейской Хартии языков. Основными направлениями возрождения и развития социальных функций крымскотатарского языка является масштабная государственная поддержка, сбалансированная языковая политика.

Активно развиваться крымскотатарский язык сможет только тогда, когда он будет востребован для коммуникации в различных сферах общественно-политической жизни. Для крымскотатарского языка приоритетом является обязательное сохранение и развитие уровня функционирования крымскотатарского языка в системе образования, в национальных средствах массовой коммуникации, в учреждениях культуры для сохранения его как символа этнической идентификации, сохраняющего этнос и его связь с культурным, историческим и духовным наследием.

Отрывок из рассказа крымскотатарского писателя Умера Ипчи (первая половина XX века)

Eki künden berli turmay sepelegen küz yağmurı ortalıqnı çamurğa ğarq etti...

Köy tınç. Köpekler bile bu ten sızlatqan yağmurdan qaçıp, sofalarda, ayatlarda, sofa tüblerinde, aran köşelerinde bürkünip, yumarlanıp, tüklerini qaltıratıp yatalar.

Kök qaranlıq. Ağır tumanlı bulut köyniñ üstüne yaqın sarqıp qara bir qaya kibi tura. Köy capındaki caminiñ qara qaraltısı da bu qara bulutqa qoşula ve o buluttan da qara körüne. Öyle kele ki, mına şimdi bu bulut, camininñ qara qaraltısınen birge qoşulğan bu qaranlıq qaya köyniñ üstüne büs-bütün sarqar da, yarıqları ölü közü kibi, cansız, tonuq tarlağan evlerni basar, ezer deysiñ.

Yağmur inceden sepeley. Onıñ özü körünmey, tek tınıq şırtısı ve bu şırtı içinde uzaqtan kelgen kibi, ağlavlı, insannıñ yüregine elem bağlağan, qaygı örgen bir yır eşitile.

Перевод на русский язык

Осенний дождь, беспрестанно ливший два дня, погрузил все вокруг в грязь…

Село спокойно. Даже собаки, убежав от этого леденящего кожу дождя, лежали, свернувшись клубочком, на террасах, в прихожих, под террасами, в углах сараев.

Небо чёрное. Тяжёлая грозовая туча, словно чёрная скала, низко нависла над селом. Чёрная тень мечети, стоящей на склоне, сливается с тучей и выглядит чернее самой тучи. Кажется, будто сейчас эта туча, соединившаяся с чёрной тенью тёмная скала, полностью навалятся на дома с тусклым, безжизненным, словно глаза мертвеца, светом, и раздавят их.

Дождь идет тонкими нитями. Сам он не виден, лишь слышен его тихий шум, и сковзь этот шум, будто издалека, слышится жалостная песня, передающая душевную боль и печаль человеческого сердца.

Литература

Богородицкий, В. А. (1903). О крымско-татарском наречии. Казань. 23 с.

Бушаков, В.А. (1996). Этноним «татар» во времени и неостранстве. Сквозь века. Приложение к журналу «Крымский контекст». Вып. 2. Симферополь. С. 41-52

Возгрин, В.Е. (1992). Исторические судьбы крымских татар. Москва. 448 с.

Гаркавец, А.Н. Очерк крымскотатарской фонетики, морфологии и орфографии. Къырымтатрджа-русча лугъат. Киев, 1988. С. 198-236.

Дмитриев, Н.К. (1936). Крымская языковая экспедиция. Революция и пысменность. Сб. №2. Москва. С. 158-164.

Изидинова, С.Р. (1997). Крымскотатарский язык. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997. С. 298-309

Изидинова, С.Р. (1982). Фонетические и морфологические особенности крымскотатарского языка в ареальном освешчении. Москова. 21 с.

Исхаков, Д. (1993) Татары. Популярный очерк этнической истории и демографии. Набережные Чельны. 64 с.

Кондараки, В.Х. (1875). Универсальное описание Крыма. Часть 2. Санкт-Петербург. 132 с.

Кондратюк, Г.Н. (2002). Система образования крымских татар в 1921-1941 гг. Культура народов Причерноморья. № 31. С. 92-100.

Кримский, А. Ю. (1974). Тюркі, їх мови та літератури. Київ: Наукова думка. С. 499-504.
Крымские татары: проблемы репатриации (1997). Москва. 171 с.
Куртсеїтов, Р.Дж. (2010). Система освіти і этномовні процеси в Автономній Республіці Крим: спадщіна минулого, стан і перспективи розвитку. Міжнародний науковий форум: соціологія, псіхологія, педагогіка, менеджмент. Збірнік наукових праць. Київ. С. 32-54
Меметов, А.М. (1988). Источники формирования лексики крымскотатарского языка. Ташкент: Фан. 110 с.
Меметов, А.М. (1993). Крымские татары. Симферополь. 56 с.
Меметов, А.М., Мусаев, К. (2003). Крымтатарский язык. Симферополь. 288 с.
Меметов, А.М. (2006). Къырымтатар тилининъ имля лугъаты. Симферополь. 152 с.
Радлов, В.В. (1896). Образцы народной литературы северных тюркских племен. Част 7. Наречия Крымского полуострова. Санкт-Петербург. 408 с. (Фотокопия в пяти частях).
Севортян, Э.В. (1966). Крымско-татарский язык. Языки народов СССР. Т. 2. Тюркские языки. Москва. С. 234-259.
Усеинов К.А, Ганиева Э.С., Сейдаметова Н.С. (2011). Къырымтатар тили. Симферополь. 204 с.
Чобан-заде, Б. (1927). Тюрк-Татар диалектоложиси. Баку. 135 с.
Эмирова, А.М. (1995). Крымскотатарский язык: последствия геноцида. Кримськи татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Київ. С. 51-53.
Эмирова, А.М. (2008). Языковая компетенция крымских татар и проблемы возрождения крымскотатарского языка. Избранные научные работы. Симферополь. – 366 с.
Эмирова, А.М., Керимов, И.А., Ганиева, Э.С. (2012). Къырымтатар тилининъ имля ве пунктуация къаиделери (Лейха). Симферополь. 92 с.

Интернет-ресурсы

http://en.wikipedia.org/wiki/Help:IPA_for_Turkish,_Azerbaijani_and_Turkmen
http://kraevedenie.net/2009/02/16/hrono-krim/2/
ru.wikipedia.org/wiki/Население_Крыма
http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0173/analit05.php
http://www.vokrugsveta.ru/encyclopedia/index.php?titleB
http://ru.wikipedia.org/wiki
http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/25519-mificheskij-yetnonim-tatary-i-yetnos-krymskie-tatary.html
http://mkult.rk.gov.ru/rus/pressa/photo.htm/photoreport/610192.htm

КРЕЩЁНЫЕ ТАТАРЫ

Зоя Кириллова

© Кряшены
Галиуллин, И. З.

Кряшены (крещёные татары)–этноконфессиональная группа в составе татар волжского и уральского регионов,[1] очень своеобразная и с научной точки зрения недостаточно изученная.[2] В настоящее время нет единого мнения о статусе кряшен: официальная наука преимущественно рассматривает их как часть татарского народа, в то же время заметная часть кряшен считает себя отдельным народом.[3]

1. Этноним кряшен

Самоназвание *кряшен–керәшен*, внешние названия–*керәшен, керәшен татары; кряшен*, *крещёный татарин*. Традиционно считается, что этноним «керәшен» возник от русского слова крещён. Существует и другая версия. Например, по мнению историка Максима Глухова, данный этноним восходит к историческому племени керчин (от санскр. *кер*–гора + кит. *чин*–человек, т.е. жители гор), и в прошлом очевидно служил этническим названием одного из татарских племен, известных как *кераиты, которые исповедовали* христианство несторианского толка с X века,[4] однако данная этимология не является общепризнанной.

2. Религия и культура

Кряшены исповедуют православное направление христианства. На протяжении нескольких столетий они оказались в относительной религиозной изоляции среди татар-мусульман. Кряшены сохранили некоторые древние обычаи, связанные с язычеством. В названиях и содержании языческих обрядов наблюдаются общие особенности с чувашскими, марийскими и мордовскими, однако большинство этих названий древнетюркского происхождения, и наличие указанных обрядов и обозначающих их слов у соседних народов объясняется, видимо, очень древними этнокультурными и экономическими связями. У кряшен более прочно сохранились старинные обрядовые, свадебные и поминальные песни, а также архаичные формы украшений и одежды.[5]

В древних праздниках кряшен очень четко прослеживается их связь с хозяйственной деятельностью и прежде всего с земледелием. Они устраивались всем селом, когда имелись в

1 Кряшены (дата обращения–13.06.2016) https://ru.wikipedia.org/wiki/Кряшены#cite_note-34 .
2 *Татарская нация: история и современность* (2002). Казань: Магариф. С. 108.
3 Кряшены (дата обращения–13.06.2016) https://ru.wikipedia.org/wiki/Кряшены#cite_note-34.
4 Глухов, М. С. (1997). *Tatarica. Энциклопедия*. Казань: Ватан. С. 328.
5 Баязитова, Ф. С. (1986). *Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении*. Moskva: Наука. С. 11.

виду интересы всего общества (начало пахоты, сева, первый выгон скота на луга, уборки урожая и т.д.).

В отличие от основной массы татар кряшены сохранили некоторые древние обычаи, связанные с язычеством, например: *чүк, шыйлык, кырау куу, корман, боламак, әрәпә, түгем, тәберсен (итү)* и др. Названия и содержание некоторых обрядов схожи с чувашскими, марийскими и мордовскими, что объясняется тем, что эти обряды и обозначающие их слова когда-то были общими для ряда народов Среднего Поволжья. Совпадение сроков и древних терминов календарных земледельческих праздников и обрядов свидетельствует о культурно-религиозной и языковой общности народов Поволжья с древних времен. Возникновение этого единства объясняется, видимо, вхождением упомянутых народов в состав древнебулгарского государства.

В обрядовой и культовой терминологии кряшен довольно большое место занимают названия русско-христианского происхождения, например: *рашҗуа/рашҗыwа* (рождество), *симек* (семик), *труйсын/җәпрак бәйрәме* (праздник листьев, троицын день), *май чабу* (масленица), *питрау* (петров день), *элҗин* (ильин день), *пыкырау* (покров день), *бәрмәнчек* (вербное воскресенье) и др. В содержании этих обрядов сохранились элементы древней языческой культуры. Возможно, что некоторые из них были известны или даже соблюдались татарами еще до официального принятия христианства (а также мусульманства), так как в культуре древних булгар и Руси, как указывают ученые, много общих черт.[6]

3. География и численность

Кряшены проживают, в основном, в Татарстане, в небольшом количестве в Башкортостане, Удмуртии, Челябинской области, а также Самарской и Кировской областях.

Представляем таблицу о демографии кряшен в XVIII–начале XX веков. С XVIII века сохранились отдельные сведения о численности кряшен, а в последний раз их учли как самостоятельную группу в советской статистике в 1926 году.

Годы	1719	1744	1762	1782	1795	1833	1857	1897	1911	1920	1926
Численность кряшен (тысяч человек)	17.0	23.0	30.0	35.1	40.0	68,7	86,3	110,0	123,0	117-120	120,7

6 Баязитова, Ф. С. (1986). *Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении.* Moskva: Наука. С. 197.

крещеных татар
© cdn2.business-online.ru

В первой четверти XX столетия кряшены составляли 4,8 процента татар Поволжья и Приуралья, т.е. их число было незначительно.[7]

Всероссийская перепись населения 2010 года выявила увеличение численности кряшен по сравнению с переписью 2002 года. Так, в 2002 году, согласно данным Росстата, в России проживало всего 24,668 кряшен, из которых 18,760 человек–в Татарстане. В 2010 году численность граждан России, назвавших себя кряшенами, выросла до 34822 человек по России, а 29,962 из них проживали в Татарстане. Таким образом, по России кряшенское население увеличилось на 41,1%, в Татарстане–на 59,7%.

4. Исторический фон

Согласно традиционной и наиболее обоснованной точке зрения на проблему возникновения кряшен, формирование этой этноконфессиональной группы как самостоятельной общности происходило длительное время при участии тюркских и финно-угорских компонентов. Решающее же влияние на формирование кряшен, как отдельной общности оказал процесс христианизации части татар Поволжья во второй половине XVI-XVII веков (сформировавшаяся в это время группа носит название «старокрещённых татар») и процесс христианизации нерусских народов Поволжья в первой половине XVIII века (новая группа татар, сформировавшаяся в это время, носит название «новокрещённых»).

В результате сформировались пять этнографических групп кряшен, имеющих свои специфические отличия: казанско-татарская (заказанская), елабужская (кряшены Нижнего Прикамья), подберезинская (молькеевская), чистопольская и нагайбакская.

В 1990-е годы появились альтернативные версии этногенеза кряшен, связанные с тем, что активизировавшаяся кряшенская интеллигенция, дистанцирующаяся от общепринятой точки зрения о насильственном крещении татар в XV-XIX веках, и как следствие этой политики, образования этнической группы кряшен, предприняла попытки научного обоснования положения о добровольном принятии частью булгар христианства[8].

7 *Татарская нация: история и современность* (2002). Казань: Магариф. С. 108.

8 Кряшены (дата обращения 13.06.2016) https://ru.wikipedia.org/wiki/Кряшены. Kirillova, Zoya (2015). Kreşin Tatarlarının etnik kökenleri. *7. Uluslararasi Dünya Dili Türkçe Sempozyumu bildirileri* (Fırat Üniversitesi/Elazığ, 16-18 Ekim, 2014). I. Cilt.–Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi. S. 723-728.

крещеных татар
© nagaybak.ru

5. Письменность

В царское время кряшены пользовались алфавитом Н. И. Ильминского, который отличается от современного татарского алфавита. Этот алфавит разрабатывался, начиная с 1862 года, и окончательно оформился к 1874 году. Алфавит представляет собой русскую азбуку с добавлением недостающих для отражения татарской фонетики букв. По сравнению с русским алфавитом, алфавит Ильминского имел четыре дополнительных буквы, необходимых для передачи звуков татарского языка. Звуки /ə/, /ү/ и /е/ передаются в начале слов буквами *ӓ, ӱ* и э, в остальных случаях–*я, ю* и *е* (в татарской кириллице 1939 года первые две обычно *ә* и *ү*), а буква *ж* соответствует одновременно *җ* и *ж*. Буквы *в* скобках используются преимущественно в заимствованных словах из русского. В некоторых дореволюционных изданиях возможно написание русских заимствований с *ѣ*, *ѳ*, *ѵ* и твердым знаком на конце слов.

А а	Ӓ ӓ	Б б	(В в)	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	З з
И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	Ң ң	О о	Ӧ ӧ	П п
Р р	С с	Т т	У у	Ӱ ӱ	(Ф ф)	(Х х)	(Ц ц)	Ч ч	Ш ш
(Щ щ)	(Ъ ъ)	Ы ы	(Ь ь)	Э э	Ю ю	Я я			

Официальные государственные инстанции алфавит не утверждали. Считалось, что печать литературы ведётся на «крещёно-татарском наречии русскими буквами». В 1930 году, после введения яналифа, использование алфавита Ильинского было прекращено на несколько десятилетий. Возобновлено использование в начале 90-х годов XX века, когда на нём начали издаваться богослужебные книги и издания кряшенских общественных организаций. При этом в светской жизни использование стандартного татарского алфавита сохранилось.

6. Язык

1) Место языка кряшен среди татарского и других тюркских языков

Кряшены в основном говорят на среднем диалекте татарского языка. Говор подберезинских (молькеевских) кряшен является исключением, он ближе к западному диалекту татарского языка. Главные отличия говоров кряшен–малое количество арабизмов и фарсизмов, сохранение архаичных старотатарских слов.

крещеных татар
© cdn2.business-online.ru

2) Говоры кряшен

Отдельные группы кряшен, находящиеся на довольно большом расстоянии друг от друга, относительно изолированы и отличаются по быту и некоторым языковым особенностям от татар-мусульман. Различаются они и между собой. Анализ языковых особенностей позволяет выделить следующие говоры:

i) говор заказанских кряшен;
ii) говор кряшен Нижнего Прикамья;
iii) говор нагайбаков;
iv) говор чистопольских кряшен;
v) говор подберезинских (молькеевских) кряшен.

i) Говор заказанских кряшен

Заказанская группа кряшен является наиболее древней. Занимаемая ею территория была центром бывшего Казанского ханства, включавшего прежние булгаро-татарские владения. В лексике этой группы кряшен имеются слова, общие с ногайским, кумыкским, каракалпакским языками. Роль ногайского компонента в формировании заказанских говоров признают историки, археологи и этнографы.

Мамадышский уезд Казанской губернии считался наиболее пестрым в этнографическом отношении. Основателями некоторых татарских деревень были удмурты и марийцы, которые впоследствии были вытеснены или же отатарились в результате совместной жизни с татарами. Связи с соседними народами наблюдаются и в названиях некоторых селений. Например, названия таких сел, как Дурга, Чепья-Цыпья, Шудзя–Шуда, Зюмья–Юмья (Балтасинского и Кукморского районов), близки к удмуртским родовым воршудным (воршуды–покровители счастья) именам. Все это показывает, что предки татар с древних времен контактировали с финно-угорскими народами, что заказанская группа татар формировалась не только за счет тюркского населения.

ii) Говор кряшен Нижнего Прикамья

Примерно в ста населенных пунктах Елабужского, Мензелинского, Челнинского (ныне Тукаевского), Нижнекамского, Альметьевского районов Татарстана и Бакалинского района Башкортостана живут крещеные татары, переселившиеся сюда в XVI-XVII вв. из центральных

© Галиуллин, И. З.

районов бывшего Казанского ханства. Причинами переселения в восточные районы были наличие свободных земель, большие природные богатства, а также усиление социального и национального гнета и религиозного преследования со стороны царского правительства.

Переселение народа в восточные районы началось с середины XVI в. (после покорения Казанского ханства) и продолжалось до XVII-XVIII вв. Часть населения пришла на новые места, уже будучи христианами (крещеные татары и часть чувашей), а другие– мусульманами и язычниками (татары, черемисы, вотяки, чуваши и мордва). Крещеные татары, живущие в указанных районах, в архивных документах и записях Уфимской епархии обозначены как старокрещеные. И по отдельным источникам видно, что деревни кряшен существовали на этой территории давно.

Говор кряшен Нижнего Прикамья характеризуется тем, что в нем имеются черты заказанского, мензелинского, а также соседнего чистопольского говоров.

iii) Говор нагайбаков

Этот говор распространен в селах Кассель, Остроленко, Париж, Фершампенуаз, Астафьевка, Требия Нагайбакского района и в поселках Болотове, Краснокаменка, Ключевская, Попово, Варламове Чебаркульского района Челябинской области. Раньше, до 1924 г., эти населенные пункты относились к Верхнеуральскому уезду Оренбургской губернии.

О происхождении нагайбаков существуют различные предположения. Некоторые историки (Ф. М. Стариков, П. Небольсин) связывают нагайбаков с крещеными ногаями и мещеряками, другие (П.И. Рычков, В.И. Витевский) считают их казанскими татарами, крещеными после падения Казанского ханства. Видный советский этнограф С.А. Токарев считает нагайбаков крещеными татарами, которые жили около крепости нагайбак и потом, в конце XVIII в. были переселены в Верхнеуральский уезд Челябинской области.

Нагайбаки до середины XIX в. жили в Белебеевском уезде Уфимской губернии близ крепости Нагайбак. В дальнейшем, видимо, часть старокрещеных татар была превращена в казаков и в 1842 г. жители Нагайбакской и Бакалинской станиц были переведены на войсковые земли, прилегающие к Оренбургской линии (нынешняя Челябинская область).

По преданиям, нагайбаки–потомки арских татар. В исследованиях В.Н. Витевского и Е.А. Бектеевой, которая сама была нагайбачкой, говорится, что эти татары были крещены после завоевания Казани Иваном Грозным и переселены на территорию Уфимской губернии близ крепости Нагайбак, а потом и на Южный Урал. И в настоящее время кряшены-нагайбаки считают себя «иске ил керәшеннәре», т.е. кряшены из старой земли, имея в виду территорию Заказанья.

Говоры нагайбаков и кряшен бывших Казанской и Уфимской губерний мало отличаются друг от друга. На это обратил внимание еще Н. Ф. Катанов. В. Н. Витевский указывал на общности песенных напевов заказанских крещеных татар и нагайбаков: «Мотив нагайбацких песен почти тот же, что и казанских крещеных татар». Однако в результате того, что нагайбаки в течение многих лет жили изолированно от основной массы татар, в окружении других тюркских народов (башкир, казахов), в их говоре возникли и некоторые отличительные черты. Грамматические особенности

говора нагайбаков мало отличаются от татарского литературного языка. Многие диалектальные особенности говора имеют параллели в заказанском говоре кряшен. Например, глаголы 1-го лица ед. и мн. числа желательного и изъявительного наклонения, имеют форму *-ыйым/-ийем: барыйым–барыйм* (пойду), *күрийем–күрим* (увижу).

Основную часть лексики говора составляют общетатарские слова. Диалектная лексика говора также является общей и для других говоров татарского языка, прежде всего говоров среднего диалекта. Очень много общностей наблюдается с говорами заказанских кряшен, например: *тутай–апа* (тетя), *ак бийем* (сестра мужа), *җанагай* (брат мужа), *сүрәкә* (женский головной убор), *җырак агай* (брат со стороны матери) и др.[9]

крещеных татар
© nagaybak.ru

iv) Говор чистопольских кряшен

В десяти населенных пунктах Татарстана и Клявлинского района Самарской области живет группа кряшен в окружении татар-мишарей, чувашей, мордвы, русских.

Судя по языковым особенностям, говор чистопольских кряшен близок к мишарскому, но в то же время имеет некоторую общность с заказанскими крещеными татарами, особенно в лексике. Наиболее древние слои лексики, такие как термины родства, названия одежды, обрядов, почти не отличаются от соответствующих слоев лексики других кряшен.

v) Говор подберезинских (молькеевских) кряшен

Очень интересной в языковом и этнографическом отношении группой являются подберезинские кряшены, которые живут в Апастовском районе Татарстана.

О происхождении этой небольшой группы населения среди исследователей нет единого мнения. Одни называют их крещеными татарами из чувашей (Золотницкий, Коблов, Воробьев, Комиссаров), другие причисляют их к мишарям (Риттих, Магницкий, Филиппов).

Деревни подберезинских кряшен расположены на самой границе с Чувашией. Поэтому татары и чуваши соседних сел с давних пор общаются между собой, поддерживают культурно-экономические и семейные отношения. В результате произошла ассимиляция значительного числа чувашей. Как рассказывают представители говора, кряшены и чуваши из соседних сел принимают участие в совместных гуляниях, поют чувашские и татарские песни. У кряшен очень богатый музыкальный фольклор, обрядовая поэзия. Многие знают и охотно исполняют свадебные, хороводные и трудовые песни (*җанаси кейе, этекәм җылату, урак җыры, уйын әйтү* и др.).

По своим языковым особенностям говор подберезинских крещеных татар значительно отличается от остальных говоров татарского языка.

Женская одежда и украшения подберезинских кряшен по форме сходны с чувашской, однако сохранились древние татарские названия, например: *такийа* (девичий головной убор); *кылбу*

9 Баязитова, Ф. С. (1986). *Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении*. Moskva: Наука. С. 38-39.

крещеных татар
© nagaybak.ru

(бусы); *нуграт* (мелкие монеты); *кашбу/кашбау* (головной убор с монетами); *касита*–литер. *хәситә* (лента, украшенная монетами и жемчугами, носимая через плечо); тастар (головной убор в виде вышитого, длинного полотенца).[10]

3) Фонетика

По своему звуковому составу говоры кряшен в основном не отличаются от татарского литературного языка, особенности же сводятся прежде всего к различного рода звуковым соответствиям как гласных, так и согласных, выпадению и вставке звуков, к явлениям ассимиляции и диссимиляции, а также сохранению древних фонетических форм. Остановимся на некоторых фонетических особенностях.

- Звук /а/ имеет три варианта: открытый, огубленный и сильно огубленный. Открытый, неогубленный /а/ характерен для говоров нагайбакских, чистопольских и подберезинских кряшен, а также для отдельных групп заказанского говора. В говоре кряшен Нижнего Прикамья и в большинстве подговоров заказанских кряшен, как и в татарском литературном языке, употребляется огубленный вариант этого гласного.
- Звук /h/ в говорах кряшен не употребляется: в начале слова выпадает (әр–каждый, awa–воздух), а в середине слова заменяется звуком /г/ (*бәгә*–цена, *җигаз*–мебель).
- В арабских словах выпадает звук /г/ (*айып*–вина, *саат/сәәт*–часы, *мәнсез*–бессмысленный, бестолковый, *үмер*–жизнь).
- Неустойчивость сонорного /л/–древнее фонетическое явление, характерное для тюркских языков: *буса*–если будет, *айса*–если так, *итсә*–если отнесет.
- В глаголах изъявительного наклонения 2-го лица единственного числа, в аффиксах родительного падежа вместо /н/ употребляется /н/: *барасын*–идешь, *куйасын*–поставишь, *безнен*–наш. В говорах нагайбакских и подберезинских кряшен ң~н наблюдается в любой позиции: *мина*–мне, *җанак*–щека, *җана*–новый.
- Кроме дифтонгов, которые имеются в литературном языке, употребляются дифтонги -ыw/-ew, -ей: ней–что, кечтей–маленький, бейем–моя свекровь, телей–желает; укы*w*–учеба, сы*w*–вода, ките*w*–уйти.
- Звуковое соответствие й~ж (җөз–сто, җөзөк–перстень, җәшел–зеленый, җәмне–красивый, җидегән җондоз–Медведица, семизвездие).
- Звуковое соответствие х~к (калык–народ, кәбәр–новость, какына–ради, для, во имя, җомак–рай).

10 Баязитова, Ф. С. (1986). *Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении*. Moskva: Наука. С. 44-48.

крещеных татар
© cdn2.business-online.ru

- Звуковое соответствие ф~п (керпек–ресница, кәләмпер–гвоздика, җапа–мука, мучение, пирештә–ангел).
- Звуковое соответствие б~м (мәндә–человек, корман–жертва, мадийан–бадьян, метнек–мята).
- Звуковое соответствие т~к встречается в некоторых словах: кенәген/төнәген–вчера, келәw (итү)–моление, кискәре (як)–обратная сторона т.д.

4) Морфология

Морфологические особенности говоров кряшен проявляются главным образом в области глагола: повелительная форма на -гын/-*ген*, деепричастие на -гачын/-гәчен, древняя форма инфинитива на -мага/мәгә, причастие на -малы/-мәле и др. В кряшенских говорах сохранились древние формы склонений: окончания -*ңар/-ңәр, -ңгар/-ңгәр*, усеченная форма родительного падежа -*ны/-не* и др.

- Родительный (притяжательный) падеж выражается аффиксами -ның/-нең, -нын/-нен: Ибан җырагайнын малайы (сын дяди Ивана). В некоторых случаях данным аффиксом может передаваться предикативное отношение вместо -*ныкы/-неке: бу көзге сезнеңме?* (это зеркало ваше?).
- Аффиксы направительного падежа в говорах кряшен Нижнего Прикамья и нагайбаков во многих случаях выпадают: Бакалы бардылар (ездили в Бакалы). Безаффиксное употребление направительного падежа, когда логическое ударение падает на сказуемое, наблюдается в ногайском языке, в диалектах башкирского языка, а также в древнетюркском языке.
- В говорах кряшен слова с принадлежностью в направительном падеже присоединяют аффиксы -*ңа/-ңә, -ңар/-ңәр, -ңгар/-ңгәр: тегесеңә* (в тот), *барысыңар* (всем), *кужаныкыңгар* (хозяйскому).
- В говорах кряшен, как и в татарском литературном языке, в основном употребляется кыпчакский вариант аффикса винительного падежа -*ны/-не*, однако в говоре чистопольских кряшен и в заинском подговоре Нижнего Прикамья винительный падеж с аффиксом принадлежности 1 и 2-го лица оформляется по огузскому типу, т.е. присоединяется окончание -*ы/-е* вместо литературного -*ны/-не: ий артына гел утырттым, багытымы сынарга* (за домом я посадила цветок, чтобы попытать свое счастье). Эта форма винительного падежа считается очень древней.
- Особенностью исходного падежа является употребление в песнях древней формы -*дыйн/-дин, -тыйн/-тин: урамдыйн узып бара, кашындин күзе кара, керпегендин гөлләр тама...* (проходит по улице, глаза чернее, чем брови, с ресниц капают цветы…).

крещеных татар
© nagaybak.ru

- В говоре нагайбаков активно употребляется полная форма аффикса 1-го лица изъявительного наклонения *-мын/-мен* (*Мин аны җакшы беләмен* (Я его хорошо знаю), а также деепричастие на *-мастан/-мәстән*, соответствующее форме на *-мый, -мыйча* в литературном языке: *курыкмастан җырлагыз* (пойте не боясь). Употребление вопросительного местоимения кандай вместо литературного *нинди* (какой) также считается характерной особенностью говора: *кандай кеше ул?* (какой он человек?).
- В говоре кряшен Пестречинского района Заказанья в родительном падеже параллельно с *-нын/-нен* употребляется усеченная форма *-ын/-ен,* которая считается древнетюркской формой: *безен* (наш), *сезен* (ваш).
- Настоящее время глагола изъявительного наклонения в 1-ом лице единственного лица имеет форму *-ыйым/-ийем*: җырлыйым (я пою), *эшлийем* (я работаю).
- Древняя форма инфинитива на *-мага/-мәгә* со словом алу употребляется во всех группах говоров кряшен: *кыз алмага* (за девушкой). Наиболее активное употребление данной формы с любым глаголом наблюдается в говоре кряшен северной части Заказанья.

5. Лексикология и отражение языка в обществе

Лексика говоров кряшен в основном совпадает с общетатарской лексикой, однако есть специфические особенности, отличающие эти говоры от татарского литературного языка и его диалектов. Наличие этих особенностей обусловлено относительно изолированным развитием говоров кряшен от остальных этнографических групп татарского народа.

В лексике кряшен сохранились древние элементы. Особенно интересен лексический пласт, характерный только для кряшенских говоров. Сюда относятся термины родства: *ак бийем* (старшая сестра мужа), *печкәчәм* (младшая сестра мужа), *җыраг әбей* (бабушка со стороны матери); названия одежды и украшений: *сүрәкә* (женский головной убор), *чигәчә* (женский головной убор из монет, надеваемый на виски), *мәләнчек* (холщевый чехол, чепчик), *калта* (оборка) и др.

В говорах кряшен довольно большое место занимают слова, которые встречаются в древнетюркских памятниках и в ряде современных тюркских и финно-угорских языках. Например, *ару* (хороший), *ардаклы* (уважаемый), *күз* (горячий уголь), *печү, пычу* (резать, кроить) и др.

В говоре подберезинских кряшен имеются слова, которые употребляются только в этом говоре или не встречаются в остальных говорах кряшен в данном значении, например: *тчәтчәк* ‹лист› (цветок): *Урман җакта карама, ничек тчәтчәк җарала* (Около леса–вяз, смотри, как

распускает листья); *Кисрәнү–тетрәнү* (дрожать, трястись): *Лапи-лапи басмагыз, җир кисрәнә дийерләр* (Не ступайте ногой шлеп-шлеп, скажут, земля трясется); барнаска–*уймак* (наперсток); *асу–файда, игелек* (польза, выгода): *Асрай белгән кешегә асу итәр кешидем* (Тем, кто смог бы меня содержать, я бы была человеком, приносящим пользу); *тулак–тула* (домотканое сукно); *җатка киту* (уйти на вечерние хороводы других соседних деревень), дословно ‘уйти к чужим’; *мынгый–моңлы* (грустный): *җырыулары бик мынгый җыру быларныкы* (У них песня очень грустная) и др. Отличительной особенностью этого говора является также наличие в нем чувашских заимствований, относящихся, в основном, к хозяйственно-бытовой лексике, а также к словам, обозначающим отвлеченные понятия: *җекрәс*–литер. *игез* (двойняшки), *кукша–пеләш* (плешь), *алдыр–агач чүмеч* (деревянный ковш), *кәкәй–ит* (мясо), *тәнкәл* (скамейка), *тинас* (подвязки), *чылай* (давно), *җасман* (намазанная медом тонкая лепешка), *тетерә* (туман), *чапле* (хороший, славный), *тәкенү* (спотыкаться), *тунди кен* (понедельник), *утлари кен* (вторник) и др. А также термины родства: *эйноу/ан’н’у* (мама), *эчоу/ат’т’у* (папа), *тичоу/титу* (тетя), *кукки* (брат матери), *дад’у/дейдоу* (брат), *бийатый* (отец мужа), *бийанам* (мать мужа), *сары кыз* (младшая сестра мужа), *сарул* (младший брат мужа) и др.[11]

6. Примеры оригинальных текстов и их перевод на русский язык

бу дөнҗалар жаралганда/ кемнәр җөргән аклар өләшеп // ашаган бетә/кигән туза/ утырыйык бергә лә сөйләшеп //	Когда этот мир образовался, Кто ходил, раздавая белое? Еда заканчивается, одежда изнашивается, Посидим-ка вместе, разговаривая.
китчке уйынга балитә’ле күлмә’ләр кийеп/ алҗапкытчлар/такийалар бәйләп тчыгалар/түгәрә’ җawлы’лар инде джәш киленнәр бәйләгәннәр // олора’ катыннар а’ җawлы’ бәйләгән инде //	На вечерние игры выходили, надевая платья с оборками, передники, девичьи головные уборы. Молодые невесты надевали круглый платок, женщины в возрасте–белый платок.
түгәрәк җawлык чиктем мин / түгәрәк күзем түнтәреп // сез икәнен белгән булсам / карарыйым күземне күтәреп //	Вышивала я круглый платок, Низко опустив глаза. Если бы знала, что это вы, Смотрела бы, не опуская глаза.
Җамбарның җидесендә башлана җәшери/уналтысына чәре бара инде // жөзөк салыw да була // мына сыw буйыннан аналы-аталы кыз сыw алып менә дә/кәзер синен балдагын бармы/салалар/җырлыйлар инде // ак келәтне ишеге таңга таба ачыла/талигалы мәндәләргә күк кабагы ачыла //	Святки начинаются седьмого января, продолжаются до шестнадцатого января. Гадают на кольцах. Вот из реки приносит воду та девушка, у кого имеется и отец и мать. И если у тебя есть кольцо,–кладут, поют: Дверь белой клети открывается на заре, Счастливым людям открываются ворота неба.

Литература

Баязитова, Ф. С. (1986). *Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении*. Moskva: Наука. 248 с.

Баязитова, Ф. С. (1997). *Керәшеннәр. Тел үзенчәлекләре һәм йола иҗаты*. Казан: Матбугат йорты. 248 б.

Глухов, М. С. (1997). Tatarica. *Энциклопедия*. Казань: Ватан. 502 с.

Дунаева, Т. Г. (2008). *Кряшеноведение = Керәшеннәр: тарихы, бүгенгесе: библиографический указатель = библиографик күрсәткеч*. Казань. 358 с.

Мухаметшин, Ю. Г. (1977). *Татары-кряшены*. Moskva: Наука. 184 с.

Мөхәмәдова, Р.Г. (2005). *Керәшен татарлары киеме*. Казан: Сүз. 159 б.

Татарская нация: история и современность (2002). Казань: Магариф. 223 с.

Татары (2001). –Moskva: Наука. 583 с.

Kirillova, Zoya (2015). Kreşin Tatarları Ağızlarında Türkçe Asıllı ve Alıntı Kelimeler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* Yıl: 3, Sayı: 6, s. 64-70.

Kirillova, Zoya (2015). Kreşin Tatarlarının etnik kökenleri. *7. Uluslar arası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri* (Fırat Üniversitesi/Elazığ, 16-18 Ekim, 2014). I. Cilt.–Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi. s. 723-728.

Интернет-источники

Кряшены (дата обращения 13.06.2016) https://ru.wikipedia.org/wiki/Кряшены

Крещёные татары (дата обращения 13.06.2016) http://dic.academic.ru/dic.nsf/ ruwiki/988191

Кряшенская духовная миссия (дата обращения 14.06.2016) http://www.missiakryashen.ru/ about/Est-takoiy-narod/ neopublikovannyie/k-voprosu/

Туганайлар (дата обращения 17.06.2016) http://www.tuganaylar.ru

http://ic.pics.livejournal.com/rus_luck/61246734/126021/126021_original.jpg

11 Баязитова, Ф.С. (1986). *Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении*. Moskva: Наука. 248 с.
Kirillova, Zoya (2015) Kreşin Tatarlari Ağızlarında Türkçe Asıllı ve Alıntı Kelimeler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 3, Sayı: 6 Sayfa: 64-70.

LITHUANIAN TATARS AND THEIR LANGUAGE

Galina Miškinienė
Translation: Nilgün İsmail

© Galina Miskiniene

1. The Lithuanian Tatars ethnonym

History says that the Kipchak Tatars have been living in the territory of Lithuania for approximately 610 years. The Tatars settled in the territory of the Great Lithuania during the 16th century, but today in the historical works they bear different names. The most common names they are known under are as follows: Belarusian Tatars, Lithuanian Tatars, Polish Tatars, Belarusian-Lithuanian-Polish Tatars. The historical sources from the 15th to the 18th centuries mention them as the Tatars of the Great Principality of Lithuania, Radzivil Tatars and the Kazakh Tatars. Rarely, in some sources they are reffered to under the name 'Lipka'. Their denomination as the Lithuanian Tatars began with the 19th century. That was the necessary moment to distinguish the Kazan Tatars, Crimean and Siberian Tatars among them because they were living in the territory of the Russian Empire.[1] For our study we choose the denomination of the Lithuanian Tatars.

2. Religion and culture

The Tatars settied in the teritory of the Great Lithuania in between the 14th and the 16th centuries. After two centuries, long assimilation with the local people, the Tatars integrated with the native people's history and culture. Even though they were a part of the entire Lithuanian inhabitants they succedeed to protect their characteristics and most of all their Islamic faith. The Lithuanian Tatars, Islamic faith should not make us to think about them as being an ethno – religious community. The Lithuanian Tatars affilion is Sünni Muslim, and they are very fond of Kur'an and Ebu Hanife. The Lithuanian Tatars are very fond of the five principles of the Islamic faith (prayer, obligatory alms, fasting, pilgrimage, Islamic confession of faith). They preserved their religious traditions and customs related to birth, marriage and death. The main holy days celebrated by the Lithuanian Tatars are: Ramadan, Eid al-Adha, the day of Ashura, and Mawlid an-Nabi. During the Great Lithuanian Principality reign the religious organizations of the Lithuanian Tatars had their own administration; under the Russian Empire reign, after 1832 they were subject to the Administration of the Islamic Tavrichesky; they got the right to self-government in the period of interregnum.

In 1925, the mufti of Vilnius was accepted and it continued its existance until 1944. Dr. Shinkevich Yakub (1884–1966)[2] was elected as mufti. The Lithuanian Tatars used to select their religious representatives from their own clergy. Up to the 40s of the 19th century, they were called 'mola', and

1 Tamara Bairašauskaitė. *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, Vilnius, 1996, p. 14–15.
2 Henryk Jankowski. 'Jakub Szynkiewicz'. [The Journal of the University of Ankara, the Faculty of Language and History-Geography] *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18, 2 (2011), p. 61–68.

-Navruz-celebration among Lithuanian Tatars © obzor.lt

later on 'hatip' or 'imam'. 'Imam' is responsible for different religious duties; he is responsible for the civil tasks as disputes between parts, divorces, sharing of goods between parts, as well as some minor offenses; he used to keep records with the new born, married couple and death people. When talking about the cultural characteristics of the Lithuanian Tatars, especially regarding bulding mosques, we have to reckon in their original architecture which made them noteworthy. The mosques probably have been built immediately after the first Tatars settlement in the area (at the beginning of the 15th century). However, after the 17th century the existence of mosques is mentioned in historical resources. In the anonymous paper of (1558) are mentioned several mosques in the following places Troki, Vilno, Sorok Tatar, Prudzyanı, Novogrudok, Grodno, Davbutişki, Pleşeviç, Ostrog, Çehrın[3]. P. Çijevkiy in his book the 'Al-Furqan... ' (1616) mentiones several mosques.[4]

The Turkish author, Ibrahim Peçevî (around 1620) in his works, based on religious sources gives valuable information on this subject. One can conclude that in the 17th century all around the Great Lithuanian Principality territory there were about 20 mosques. During the 17th and 19th centuries as a result of numerous wars, redistribution of state's territories and the Belarusian-Lithuanian Tatars' migration, the result was the emergence of new Tatar settlements, construction of new mosques and the disappearance of the old ones. In 1914, there were 25 mosques in the territory of Great Lithuanian Principality. This fact does not include Volın and Podolskoye mosques, because the statistical data about these lands are still not available. Five of these mosques, were destroyed during the World War I. The history of the mosques from this region are detailed in the work of A. Voronoviç and S. Kriçinskiy. Kriçinskiy, has made a list with the mosque built since 1800, but after 1990s the list has not been renewed with recent studies.[5]

The Lithuanian Tatars, used to build mostly wooden mosques. However, in the second half of the 20th century they began to build stone mosques (for example the mosques of Minsk and Kaunas). In Lithuania, there are still only four mosques; three of them are made of wooden, as the mosques of villages: Kırk Tatar, Nemejis, Rayjay, and one out of four, the mosque of Kaunas town is made by stone.[6] So far, the mosques that could not withstand time are the mosque of Lukishkes from Vilnius (destroyed

3 Antoni Muchliński. 'Zdanie sprawy o Tatarach Litewskich', *Teka Wileńska*. Wilno 1858, nr 4, s. 251–252.
4 Piotr Czyżewski. *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*. Wilno 1917.
5 Tamara Bairašauskaitė. *Lietuvos totoriai XIX a*. Vilnius 1996; Andrzej Drozd, Marek M. Dziekan, Tadeusz Majda, *Meczety i cementarze Tatarów polsko-litewskich*. Warszawa 1999; Aleksandr Lakotka. *Berag Vandravannyau Tsi Adkul u Belarusi Myaçetsi,* İzdatelstvo Navuka i Tehnika, Minsk 1994; Kristina Lavış. 'Tatarskiya Myaçetsi u Belarusi', *Gistoriya Mastatstva 11,* 2001, s. 47–52.
6 *Lietuvos totorių sakralinis paveldas: Mečetės ir kapinės*. Vilnius 2014.

© Galina Miskiniene

in 1968), the mosque of Trakay (destroied in 1609), and the mosque of Vinkshnupiai from Vilkavishkes region (destroied in 1944). The Kipchak Tatars coming from the steppe, and the Tatars from Crimea, brought with them a particular culture. Under the influence of Western European civilization, this culture changed its appearance and won new features. We have to study more carefully the Lithuanian Tatars contribution to the cultural heritage by their Slavic texts written in Arabic script, their original religious architecture, and their meaningful, interesting folklore and traditions.

3. Geography and population

The Great Lithuanian Prince Witold, tried to establish a state able of exerting great force, and he was constantly focused on strengthen the boundaries of the Great Lithuanian Principality. The Tatars coming from Crimea and from the steppes of Volga settled in the Principality of the Lithuanian Prince Witold, near the fortress, inside the fortress and along the borders. The result was dense populated areas, Vilnius and Trakay and their neighbourhoods, not far from the river Vaka. The newcomer Tatar communities settled in the Principality's main districts: Grodno, Kaunas, Krevo, Novogrudok.

From the 14th to the 16th centuries, the Tatar communities settlement process, as their migration was rather extensive had two phases. The soonest encountered migration wave was between the 17th and the 18th centuries, but they came only in small groups. In the second half of the 17th century, the settlement's geography of the Tatar groups began to change. To the end of the wars, between Moscow and Sweden, the Tatar communites left their old residential area around Trakay and Vilnius, and they sought for shelter in Birjay, Kletsk, Kopl, Nesvij and became subjects of the king Radzivill. Under the reign of Jan Kazimira (1609–1672), compensating their unpaid wages, the Tartar guards were given land in the area of Alytus. To the end of the 17th century, Jan Sobeskiy rewarded the Tatars, who joined the Polish-Ottoman War (1683–1699) with land in the area of Brest, Grodno and Kobrin. During the whole process of migration and settle in the Great Principality of Lithuania's territory, the Tatars migratory process is seen as a quite dense network. The estimated number of these settlements should be around 400. In the beginning of the 20th century, as historical consequences this ethnic group was regionally separated. Today the Lithuanian Tatars live in three countries: Belarus, Lithuania, Poland. Even though, in the 20th century there are densely inhabited territories by the Tatars. Many of them have noble sources or they are peasant. Today, densely populated areas where Tatars live are: in Vilnius, Lithuania Kırk Tatar and Nemejis villages, in Alytus region, the village Rayjay; in Belarus the villages İvye and Novogrudok; in Poland the villages Bogoniki and Kruşinianı. Compared to the Tatar inhabitants number under the reign of the Great Lithuanian Principality, their number decreased over time due to different reasons, as they faced wars and exilation, or they had to move and settle in Crimea

© Galina Miskiniene

or Turkey. The Tatars number, who once settled in the Great Lithuanian Principality was mentioned in historical sources in different ways. The above mentioned Al-Furkan (1616) refers to a number about 100 thousand of Tatar inhabitants, and 10 thousand well-armed soldiers ready for war, ready to fight. During the reign of Witold, historical sources say that 40 thousand Tatar people settled in.[7] The author of the 'Risale-i Tatar-ı Leh'(1558) in his time, counted 200 thousand Tatar people. However, this number is undoubtedly exaggerated. According to data offered by Ivan Kerdey (1631), the Tatar people of the Great Principality of Lithuania counted something around 20-25 thousand.[8]

Towards the end of the 19th century, the Tatar inhabitants number living in the western states were about 6 thousand people.[9] According to the data provided by the last census there are 7 thousand Tatars living in Belarus, 3 thousand Tatars living in Lithuania and 2 thousand Tatars living in Poland. For Lithuania, the ethnical structure of the population and its changes are shown in seven different census, from 1923 to 2011 (see tables no. 1 and 2)

4. History

It is difficult to determine the exact time when the Tatar people settled in. It is known that the armed conflicts with the Golden Horde's army, on the border of the Lithuania's Principality occured in between 1238–1239.[10] During the armed conflicts many Tatars, as refugees or prisoners appeard to be resettled to a specific areas of former Lithuanian territory of Ukraine, Belarus and northern Lithuania. But since then, we could not claim that specific groups of Tatars and then followed by Karaim Turks settled in.

However, it is quite well known that the Great Principality of Lithuania had good relationships with the Khan of the Crimean Golden Horde. The period between (1350–1430) was the best time in terms of relationships between the Tatars and the Lithuanian Prince Witold.

After Bedibek Khan (1358) was killed, inside the Golden Horde Khan's family began a long-running fratricidal struggle, which was followed by the invasion of Tamerlane's (Timurlenk) army, who caused great harm to the Golden Horde. Those defeated in the struggles escaped and took refuge in today's Ukraine and Lithuania. A marriage union between Lithuania and Poland brought Yegallo, as the king of Poland-Lithuania. As a result of the friendship established with Toktamış Khan (1379–1395) Poland

7 Anton Muchlinskiy. 'Izsledovaniye o proishozdeniyi i sostojaniyi litovskih tatar', Sankt Petersburg 1857, p. 40.
8 Kričinskis Stanislovas. Lietuvos totoriai. Iš lenkų kalbos vertė T. Bairašauskaitė. Vilnius 1993, p. 33–34.
9 Anton Muchlinskiy. 'Izsledovaniye o proishozdeniyi i sostojaniyi litovskih tatar', Sankt Petersburg 1857, p. 42–45.
10 Romas Batūra. *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso ordą*. Vilnius 1975, p. 97–98, 163–170.

© Galina Miskiniene

traders began to practice a free trade in the Crimean trade centers. As Toktamış Khan was defeated by Timurlenk (Tamerlane)'s army, the Lithuanian Tatars took refuge in Lithuania (1396–1399). The Lithuanian Prince Witold, together with his army took part to the Crimean battle (1397–1398). Years later, the new successors to the throne of the Principality of Lithuania, with the support of the Lithuania's army attempted to seize upon the Tatar khans' throne. In return for their help, the Polish-Lithuanian army entered the war on their side. For example, under the Famous Grundwald (1410) the Tatars joined the army during the war and enlarged it to the required size. Between the 16th and the 17th centuries from various resasons, the Turkish people who lived in Poland in the beginning of the Ottoman-Poland wars started leaving the Principality of Lithuania, and they settled in the Ottoman Empire's territories.[11]

5. Orthography

The language of the manuscripts belonging to the Lithuanian Tatar

The Turkish dialect spoken by the Tatars who settled in the Great Lithuania Principality, almost began to be forgotten. The anonymous author of the chronicle 'Risale-i Tatar-i Leh' mentioned that even from 1558 the congates began speaking Polish instead of Turkish[12].

The other historical sources from the 16th century underlined that the Lithuanian Tatars immediately gave up to Turkish language, their mother tongue. For example, the manuscript[13] of Ivan Lutskeviç written in the Belarus language is the following explanation: 'If you can not speak Tatar language speak Belarus language'. From this statement one should understand that the linguistic process of assimilation of the Tatars was still not completed, and it stood for the individuals who could not speak the native language and preffered to speak Belarus language[14]. Many researchers underlined in their works the causes, why the Lithuanian Tatars quickly forgot their native language. The main reasons of their assimilation are: marriages between Christians and Muslims, the Lithuanian Tatars were not united in a form of social organization, they were outnumbered by the Lithuanians and away from their home lands, and their religious rituals and language were so different from the other people. As the Islamic religion is based on the Arabic language and script and the Tatars could not understand

11 Orhonlu Cengiz. *Lipkalar*, TM, c. XVI, İstanbul, 1971, p. 61.
12 Antoni Muchliński. 'Zdanie sprawy o Tatarach Litewskich', *Teka Wileńska*, nr 4. Wilno 1858, p. 251–252.
13 This is a manuscript which was named after the documents's name. Lutskeviç found that manuscript in 1915 in Vilnius, in the village named Kırk Tatar.
14 Galina Mişkiniene. *Kitab İvana Lutskeviça – Pamyatnik Narodnoy Kulturı Litovskih Tatar,* İzdaniye İnstituta Litovskogo Yazıka, Vilnus 2009, p. 396-397.

© Galina Miskiniene

it, they were not able to ensure the protection of their native language. The Lithuanian Tatars lost their Tatar language, but they needed some intelligible knowledge so they translated the Islamic religious texts, which were written in Arabic or Turkish, first into Slavonic languages, into old Belarussian in the beginning of the 16th century, then into Polish in between the 17th - 18th centuries. Therefore, there are translations done with the Arabic script, but the Qur'anic exegesis, prayer translations and catechism were written in Belarusian language. Great people's lives, their legends and stories were penned on the same way. This offered them the possibility to create their own dialect. Tatars have different types of manuscripts. In terms of language and literature there are many books translated into Belarussian and then into Polish, as the precious *Kitab*, *Hamayl, Tesfir and Tevcid. Kitabs*, which are manuscripts belonging to the Lithuanian Tatar contain sizable texts and compilations: the foundations of the Islamic faith, stories about Prophet Muhammad's life and activities, ceremonies and rituals, and in the same time describing Muslim families' obligations and their social life. Reading these books one can frequently come across with Bible stories, moral stories, and sometimes adventurous ballad stories. In one hand *Hamayl* [amulet] contains a collection of prayers in Arabic and Turkish languages, on the other hand is a chronology of Islamic materials, advice on the treatment of diseases by the help of prayer and dream interpretation also. The information in *the Kitab* is about the ceremony and *amulet* are separated from each other in terms of the integrity of the presented material: in *the Kitabs* are many texts dedicated to ceremony, but there thwre is about advice and recommendations there was found a collection of texts, and partly refers to the process and execution of ceremonies. Unlike *the amulets*, the ceremony itself, whatever the requirement to accomplish any movement, it is customary that during the reading of this worship total attention is given to prayer. In this case, the prayers in Arabic or former Ottoman scripts, have a translation line into Belarusian or Polish languages. There are only few commentaries on the Qur'an (The commentaries withstood until today may be copies). So far, the most withstanding work in each Tatar families is the Qu'ran. Beginning with the 17th century, the language of these manuscripts was under the influence of Ottoman Turkish due to the close relationships between Poland and the Ottoman State.

The word '*Kitab*' in Arabic language means book. Therefore, these kinds of manuscripts related to a particular topic, when it explains the descriptive character of a term is impossible to be kept out of sight. On the other hand, according to Demidchik V. 'In the beginning, the word 'kitab' [book] meant Qur'an and Qur'anic text, but then there was a re-interpretation. There were parts of the commented texts, and then '*the kitab*' included first didactic materials and then secular literature. *The Kitab*, became an anthology of the difficult Qur'anic texts, secular literature, and a unique collection which estimates and projects the future'.[15]

15 V.P. Demidchik'in *'A. Antonovich's work Belarussian Texts written with Arabic script and the Characteristics of Ortography.*

© Galina Miskiniene

Once Ali Voronovich proposed a definition of the term 'the Kitab' (to accept *the Kitab* as the religious book[16] seemed to be reasonable for the Lithuanian Tatars). It is required to mention the existence of another type of the Lithuanian Tatars manuscripts, which are preserved sometimes in the *kitabs*, and sometimes in the form of separate kitabs.[17] Among these materials there are different types of *kitabs*, *amulets*, *descriptive spoken accounts of events* and *anthologies* which are presented as *dictionaries*, *conversation guides* and bilingual *dictionaries*, which undoubtedly are very valuable for us, for their practical purposes as they include didactic and literary texts. A Lithuanian Tatar manuscript based on studies of the late-century manuscripts proves the falsity of the hypothesis that the translation methods were slowed down or even completely abandoned, after the most active period of translations, in between the 16th-17th centuries. All kinds of manuscripts owned by the Tatar families, or transmitted from generation to generation, sometimes even mentioned in testament were considered the most valuable assets. To protect the Islamic religion's manuscripts and the national identity in a multicultural environment was unique family memories. The Slavonic texts written in Arabic script, belonging to the 17th-20th centuries, include 35 letters, but 32 letters out of them stand for the consonant sounds of Belarusian and Polish languages, and the remained three sounds are special sounds. The Slavonic texts are based on the fundamental 29 letters of the Arabic alphabet. Among them are sounds that could not be found in the Arabic alphabet, but there is *hemze*ء the Arabic guttural sound. The letters of the Lithuanian Tatars' manuscripts include letters as ڑ (j), پ (p), ڇ (ç) (which could not be found in the Arabic alphabet. These three letters, which are sounds in the Belarussian and Polish languages, are used by the Tatars in the Belarussian texts. The origin of the letter ڑ (j) probably is from the Persian alphabet, but the letters پ (p) and ڇ (ç) belong to the Tatar and Turkish languages alphabet.[18] The mute ڭ nun letter is from the Turkish alphabet, but it is written with three points (or one point) above and it stands for the letter Qaf. The plural of the mute ڭ nun letter can be found in Turkish texts (eg. LU-893),[19] and later on (in the second half of the 19th century) in the Polish language, where it stands for the nasal vowels (ą) and (ę).

[Source: Elena Kulinich, *The Translation of Qur'an among the Lithuanian Tatars. The Fourth Torchinov Seminar.* St. Petersburg, 2007, p. 144].

16 Ali Woronowicz. 'Język polski w transkrypcji arabskiej'. Życie Tatarskie, 1937, nr. 1, p. 13.

17 Galina Aleksandroviç-Mişkiniene; Sergey Şupa. *Türkçe–Belarusça kılavuz*, 1836 / Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з зборaў Нацыянальнаго музэю Літоўскай Рэспублікі ў Вільні. New York, 1995; Tadeusz Majda. 'Turkish–Byelorussian–Polish Handbook'. *Rocznik Orientalistyczny*. Warszawa 1995, t. 49, z. 2, p. 139–158; Nesrin Güllüdağ; Galina Mişkiniene. *A Lithuanuan-Tatar Manuscript with Turkish-Polish Conversation Guide (1840)/Turkų-lenkų kalbų žodynėlis iš Lietuvos totorių rankraščio (1840)*, Vilnius 2008.

18 Антон Антонович. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс 1968, p. 180.

19 Галина Мишкинене. 'К проблеме транслитерации китаба ЛУ-893'. *Kalbotyra*, 42 (2). Vilnius 1990, p. 64–70.

Breaking fast in Kaunas Mosque © kauno.diena.lt

The letters ض (dz) and ڇ (ts) used by the Tatars in the Belarussian language as explosive consonants (dz), (ts) are suitable for (t) and (ts). As it is known, the texts of the Lithuanian Tatars and their copies, as well as works related to language, text and ortography significantly evolved in between the 16th – 19th centuries. Examples of using Grafem inciude letters ض ve ظ for the 17th-18th centuries, and instead of them there was used the letter ظ (in the 19th-20th centuries); for the 17th-18th centuries there is a similar situation with the letters (u) and (o) instead of ۇ (ötreli vav) and ٶ(ötre); in between the 19th-20th centuries the letter (o) began to be used with a specific sign on it (fethalı vav). The words written with the Arabic alphabet in Polish, and as well as in the Belarusian language should be read in accordance with their own sounds: According to the rules of classical Arabic language the letter (vav) has to be read as the sound (v) and if we read the sound as the Belarusian language sound (u) we will add smoothness to the pronounciation of words and we get a Belarusian accent in pronounciation. Zajączkowski says that the Lithuanian Tatars, in order to write text from the Belarusian and Polish languages created their own unique writing style, 'nesih writing style', which included sounds corresponding to the letters from the Arabic alphabet. All known Lithuanian Tatars manuscripts, are written with the classical Arabic script named 'nesih writing style'. Some texts, such as 'religious imprints' (Koranic verses) are written in traditional 'sülüs' style, nicely framed and hang on the walls of their house.[20] Among the analyzed manuscripts are 'The Turkish-Belarusian conversational guide of conversation (1836)' and Tafsir (at the end of the 16th century) were written in classical Arabic script, which is very close to the 'divani' script. There are two manuscripts which have some pages and marginal notes where we could find "rik'a" paragraphs: One is a *mücelled* dated 18th century (*tecvid* and *kitab* in the same volume), and the other one is a '*kitab*' dated around 1854-1856.[21] In the beginning A. Antonovich,[22] and later other researchers draw the attention on the manuscripts written in Arabic scripts 'In order to anlyze the Belarusian colloquial language avoid the tendency to adapt the Arabic script. Ther are the points:

1) Letters پ (p) and ('ts') which could not be found in the Arabic and Turkish alphabet, which were mentioned before as the sounds (dz) and (ts) had the following equivalent sounds د (d), ت (t), ج (c), چ (ç).

2) For succesive strong and soft sounds were used (d), (z), (k), (ts'), (t);

3) For the Belarusian sound (h) was used the letter (ه) and for the explosive sound (g), which could be found in words from foreign language was used غ.

20 Jan Reychman. 'U tatarów polskich'. *Przegląd orientalistyczny* 4. 1956, p. 504.

21 Галина Мишкинене, Сигита Намавичюте, Екатерина Покровская. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Вильнюс 2005, p. 13, 28–29, 37–39, 62.

22 Антон Антонович. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс 1968, p. 350.

4) There should be found new ways to make the sound difference between (e) and (a). Among the manuscripts knew until today, the texts written in Turkish hold an important place. Among the Tatar language manuscripts analyzed by the researchers was the first Turkish-Belarusian guide of conversation.[23] So far, some other texts written in Turkish drawn the researchers' attention.[24] T. Majda mentioned about the 'Ottomanization' tendency of the Lithuania Tatar literary language.[25] The story 'The Prophet Mohammed's Ascension' which is one of the most popular text was translated into the Belarusian language six time and it was written in old Ottoman script.

A few examples from the story of the Prophet Mohammed's Ascension (Destan-ı Miracname)

ābdest aldım döke döke ol suyı / ümmet ābdest alub yat uyı
abdeѣ uźav raźlivajuči tūju vadu / htō uм̃et′em majim abdeѣ 'uźavši laž spac
el baglayub durmışidi cebrā'il / irdi şol dem gök yüzinde mikā'il
ruќi slaživši stajav džebrail / prišôv 'u tōm čaśe mika'il
dutmışidi sag elinde bir burāk / karnı sarı boynu yeşil gögsi ak
dzeržic 'u pravaj ruc̃e 'adnahō kena / brūx žōvtij šija źelōnaje perѣsci belije
dudagı la'l ü gümüşden eñegi / ol irdi kamu purāklar begi
pleči s krištalu kapita z srebra / tōj biv 'ūѣix kōnej panem
dişi mercān dili 'anber 'ūt / saçı lü'lü' kulagı dürr-i yākūt
zūbi merdžan jezik z imberu / valasi ūši iz jaxantu
gögsi at ādem miñzem yüzi / cevher gevherdür iki gözi
perści kōnѣќije tvar padôbna čeleveku / perla 'abō kamenje darahije 'abadva ōči
kuyrugı tāvus mercān doynagı / kisfini deprerіdi kaç ayagı
xvôst pavij jak darahij kamen / <...>
iki yaña varidi kanadları / dürr-i cevher zemerrecdendür mürveri
z 'abōdvix starōn belije skridla / s perlav iz darahōhō kamena

(Kitab, Year: beginning of the 18th century. Place: Lithuanian Academy of Sciences. Sygn. LAN–F21–814, sayfa 110v).

6. Language

a. The Lithuanian Tatar and the Turkic languages

It is known that the origins of the Lithuanian Tatars ethnics are not the same. Many of the 16th century, refugees and prisoners of the Golden Horde, are Kipchak. Because there is not a common literary language they used the Kipchak dialect (For example, the Crimean Tatar dialect brought into existance in the 15th century). During the second migration (in between the 16th and the 17th centuries) the majority of Tatars remained under the influence of the Ottoman Turkish language. In some scientific works of Lithuania's Great Principality were mentioned four Muslim manuscripts written in literary language. These literary languages are: the Khorezm, Chagatay, Ottoman and Crimean Tatars languages.[26] A. Zajączkowski, from the Institute of Manuscripts, Warsaw (Instytut Orientalistyczny U.

23 Galina Aleksandroviç-Mişkiniene; Sergey Şupa. *Türkçe–Belarusça kılavuz*, 1836 / Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з зборaў Нацыянальнаго музэю Літоўскай Рэспублікі ў Вільні. New York, 1995; Majda Tadeusz, 'Turkish–Byelorussian–Polish Handbook'. *Rocznik Orientalistyczny*. Warszawa, 1995, t. 49, z. 2, p. 139–158.

24 Stanisław Krycziński. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*. Warszawa 1938; Jakub Szynkiewicz. 'Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie'. *Rocznik Tatarski* t. II. Zamość 1935, s. 138–143; Aleksandr Dubiński. 'The Turkish used in Polish-Lithuanian texts [Polonya-Litvanya yazılı metinlerde kullanılan Türkçe]'. *VI. Türkoloji Kongresi*. The Fourth Congres of Turkoloji, İstanbul 1968; Czesław Łapicz. 'Losy językowe Tatarów polsko-litewskich'. *Acta Universitatis Nicolai Copernici*. Filologia Polska XXVII, Nauki Humanistzczno-Społeczne. Toruń 1985, s. 53–73; Henryk Jankowski. 'A Polish-Tatar zikier'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. XLVIII (3), 1995, p. 405–420; Nesrin Güllüdağ; Galina Mişkiniene. A Turkish-Polish Conversation Guide for the Lithuanian Tatars (1840) [*Litvanya Tatarlarına ait El Yazmalarından Türkçe-Lehçe Kılavuz (yıl 1840)/*]*Turkų-lenkų kalbų žodynėlis iš Lietuvos totorių rankraščio (1840)*. Vilnius, 2008; Huseyin Durgut, Galina Mişkiniene. 'Legenda Mirac' iz kitaba Ivana Lutskeviça'. *Bibliotheca Archivi Lithuanici 7*: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. Vilnius, 2009, p. 357–375; Galina Mişkiniene. ' A Manuscript about Mi'râc-nâme for the Lithuanian Tatars Litvanya Tatarlarına Ait El Yazmalarında Bulunan Mi'râc-nâme'. *Türkiyat Araştırmaları*. Sayı 14, Bahar 2011. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi, p. 225–241.

25 Tadeusz Majda. 'Osmanizacja pisanego języka Tatarów polsko-litewskich'. *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. Toruń 2013, p. 203–210.

26 Mihas Tarelka - İrina Sınkova. *Adkuly Payşli İdalı. Pomnik Religiyna-Palemiçnay Litaraturı z Rukapisnay Spaçını Tatarau Vyalikaga Knyastva Litouskaga*, Minsk 2009, p. 15.

© Galina Miskiniene

W. Rękopisy) gives as example the paragraph (1804) taken from an amulet.[27] Below we give a few lines from the text, it was written in Khorezmian Turkic language (A. Zajączkowski agrees the Old Uighur language), but the transcription in Latin alphabet was done by A. Zajączkowski.

The Manuscript

Qamuġ türlüg türlüg devlärniŋ pärilärniŋ jällärindän ärsäŋ, qyzyl jällär qum jällär qulunẕy jällär bulan kälän zaḥmätindän ärsäŋ, toqsan ṭamurny bäl (jäl, jäk?) ṭuṭar, toqsan ṭamurny baqmaq ṭuṭar, üç jüz altamyş alty ṭamur daġı zaḥmätindän ärsäŋ, äj mälʻūnlar ol-sāʻat sāʻat kät mälʻūn joq ärsäŋ kätmäsäŋ oṭa salurmän hälāk ölürsäŋ (162r).

Manuscript's translation

Could you be any of the good faith or evil spirits; could you be kızılyel, karayel, kulunç yeli, "bulan kelen" spirit of bad diseases; could you be the holder of the illness who keeps man alive and away from diseases; oh, be accursed that time, that lost time. If you don't go, I throw you into the fire and you will be destroyed, be accursed!

Here is a short paragraph from A. Muchlinskiy's paper 'Risale-i Tatar-i Leh' which is characteristic for the old Ottoman script and language used by the Lithuanian Tatars.[28]

The Manuscript

andan Cānbeg ġāyet müttaḳì ve dındār bir ġāzì mücāhid ḫān olmaġla ḳabża-i taṣarrufuna alınmış memālik ve ḳavminiñ 'umūmen islāma gelmesine çalışub niçe defʿa Leh üzerine sefer itdi ve çoḳ ġāret ve ḫasāretden ṣoñra Leh ḳralı ile ṣulḥ itdi. ḫalāl-i muḥārebede Tatar ḳabāyilinden bir niçe gürūh daḫi ol memleketde tavaṭṭun itmişlerdir.

Manuscript's translation

Canbek was a religious and devoted veteran warrior, a mujahid khan, he tryed to convert to Islam all his country's peoples and subjects, and he invaded Poles many times. And after several looting and raids made peace with Poles's king. During their fight, some of the Tatar tribes had settled down on the Poles land

27 Ananjasz Zajączkowski. 'Tzw. chamaił tatarski ze zbiorów rękopisów w Warszawie'. *Sprawozdanie PAU*, t. LII, nr 4. Kraków 1951, p. 308–313.

28 Anton Muchlinskiy. 'Izsledovaniye o proishozdeniyi i sostojaniyi litovskih tatar', Sankt Petersburg, 1857, p. 55.

© Galina Miskiniene

b. Dialectology of Lithuanian Tatar

Undoubtedly, the Lithuanian Tatars have a spoken language which is their native language and a written language. Professor E. Tenishev looking for some answers to the questions 'Does the Lithuanian Tatar language belong to the Turkic languages, and whether it keeps some traces of the Kipchak languages group' set up some purposes to himself. E. Tenishev tried to reconstruct the historical Lithuanian Tatar language, and A. Muhlinskiy, in his works followed the shown path. A. Muhlinskiy, aiming to the oldest documents wrote: 'Before the Turks abandoned Podolia, many Tatars who settled in centuries ago with their families went to Turkey. However, after these migrations there were established three different colonies, but in terms of appearance and clothing the Tatars are distinguished from the Turks, and they are recognized as Tatars: a group settled in the Bulgarian fields of Dobruja, other group settled in the neighbourhood of Bursa, and the other group in Anatolia in the neighbourhood of Kızıl Irmak River. According to official statistics, the Tatar inhabitants number in these three colonies reached 36 thousand people.[29] As E. Tenishev says, the language spoken by the Lithuanian Tatars living in this region should be preserved. Many researchers wrote articles about the language of the Tatars living in Dobrudja, Romania, as: A. Zajączkowski, W. Zajączkowski, H. Jankowski, E. Mandoki, E. Mahmut, V. Drîmba. In the works of W. Zajączkowski we can find detailed information about the Tatar language (history of language, grammar and vocabulary).[30] The researcher E. Tenishev in his works offers adequate materials as to get a clear idea about the Tatar language spoken in Dodrudja, their vocabulary, its connections with other languages and dialects. Based on the information found in W. Zajączkowski's book, E. Tenishev, in the article 'Lithuanian Polish Belarusian Tatars Spoken Language in the 15th-16th centuries' reveals the language system of the Tatars living in Dobrudja.[31] According to him, undoubtly the language of the Tatars living in Dodrudja, is a Turkic language and it belongs to the Kipchak group. The phonetic characteristics seem to confirm this view: 'In different places in the word instead of *ç* one can find *ş* (*şeşek, erinşek, neşe, uş* [flower, cheer, three]); however the consonat sound *ç* is also in use (*çiçek, çıq= 'aç'* [flower, hungry]); when *g* is the first consonant sound in a series of words it increases its presence (*galpaq, gas, gamma, gamaw, gani* [kalpak, gas, gamma, rich]); the *y* sound is used parallel (*yaqın, yaqsı, yaman, yas, yesil* [near, good, patch, age, green]); the presence of the medial consonant *w* (*suwuq* [cold]); also, the consonant sound *d* is to take place instead of *t* sound

29 Letters sur la Turquie par Ubicini. 2 edition. Paris 1853, p. 23.
30 Włodzimierz Zajączkowski. *Język i folklor Tatarów z Dobrudży rumuńskiej*. Wrocław 1975, p. 8–9, 10–25, 26–98, 99–197.
31 Egdem Tenishev. 'Razgovornıy yazık litovsko-polsko-belorusskih tatar XV–XVI vv.', Vyvuchenne i zahovanne kulturnay spadchını tatarskaga naroda na Belarusi. Materıyalı III mijnarodnay navukova-praktıchnay kanferentsıyi, prısvechanay 600-goddziu tatarskaga asadnitstva na zemlyah Belaruska-Litouskay dzyarjavı raspachataga prı Vitautse Vyalikim (27–28 sakavika 1997 g.). Minsk 199, p. 131–142.

Tatars in Lithaniua
© diena.lt

in words as *duman, dolap* [smoke, wardrobe]; in the words *elma, elmas* [apple, diamond] instead of vowel sound *a*, the sound *e* takes its place'.[32] The Tatar language spoken in Dobrudja, Romania knows the following morphological cases: 'genitive case *-nin*, dative case *-a*, accusative case -ni, reflexive pronoun *oz*, present tense *-a*, preterit, past participle *-an*, aspect of the verb*: -a yat-* (*sen nisliyatirsin* [how do you sleep]), *-p otir-* (*beklep otiran aqsaqallı* [the old man remained pending])'.[33] Through a comparative study, E. Tenishev found out that the studied language was the Nogai Tatars language, but he concluded that the language had some elements of Turkish (or Crimean–Tatar) language. Comparing the language of the Turks living in Dobrudja with the Nogai language, J. Karakayev found out that the language of the Turks from Dobrudja is a dialect close to Aknogay, but the author says that some other features (as the Turkish language contribution) influnced the language, and made it closer to the Crimean Nogai dialect.[34] Vladimir Drîmba, as the one who carefully studied the Tatar language spoken in Dobrudja , and deliberately avoided the term 'dialect', J. Nemeth's study 'the Eastern Rumeli patois' [*doğu Rumeli ağzı*] or T. Kowalski's study 'The Turkish dialect of Deliorman' [*Deliorman Türk diyalekti*], (who put together the Gagauz dialect and the dialect spoken along side the Danube) tryed hard to use the term 'dialect', and the end result led to the study about the three regional dialects of the language (north, south, southwest). Vladimir Drîmba did not accepte that view, and the solution was to introduce the languages in the atlas languages of Bulgaria and Turkey.[35] As E. Tenishev stated 'Even if we classify the language spoken by the Tatars living in Dobrudja as patois, dialect or jargon, none of them reflect the sociological aspects. Both from social and linguistic views, the Turkish communities living in Dobrudja are using this language. From historical perspective, beginning with the 15th-16th centuries, this language preserved its continuity over the centuries, but only as spoken language as was for the Polish-Lithuanian dialect of the Tatar language.[36] E. Tenishev never accepted V. Sadura's opinion 'the Lithuanian Tatars languages concern never was multilingualism'. According to Tenishev 'The multilingualism widespread after the 16th century, forgot in the motherland but settled in, as mother tongue inherited and it got new home for the native speakers from Dobrudja, Bursa and Kızıl Irmak (the Red River). The language spoken in Dobrudja known as 'isolated dialect' was promoted to the status of an independent language. The dialects spoken in Bursa and Red River remained probably under the intense influence of the Turkish language.[37] E. Tenishev, in his work based on the book of W. Zajączkowski, gives significant detailes from closely resembling life language of the Tatars living

32 E. Tenishev, ibidem, p. 138.
33 E. Tenishev, ibidem, p. 138.
34 E. Tenishev, ibidem, p. 138.
35 Vladimir Drîmba. 'La repartition des parlers turcs de Dobroudja'. Acta Orientalia Hungaricae, t. XXIII, fasc. 1, Budapest 1970, p. 39. Kaynak: Tenishev E., ibidem, p. 138–139.
36 E. Tenishev, ibidem, p. 139.
37 E. Tenishev, ibidem, p. 139.

Tatars in Lithaniua
© islam-portal.ru
(Gul'naz Badretdin)

in Dobrudja as proverbs, ballads, couplets and Turkish poems. Thus, E. Tenishev underlined all the characteristics that fulfilled specific functions of the language. This language based on a complete grammar and vocabulary could be brought to its former glory, and as the Lithuanian Tatars used to claim, the former language never was lost should return to the Turkish language. E. Tenishev, at the end of his work gives an example revitalizing the native language refering to the language of Livon.

Proverbs

Ac ayuw oynamaz / A hunger bear never plays

At alsan avuluman qız alsan uruwuman / Look the yard and take the horse, look the lineage and take the girl

İsi coqnin asi coq / No work, no graft

Turkish poems

A qiz sacin tararsin	You girl comb your hair
bir kun meni ararsin	one day you'll call me
ne kucuksun ne buyuk	neith you are tall nor small
tamam maa qararsın	you look all right to me
Uramman uzup bara	Goes along the road
qasindan kozi qara	Eyes darker than eyebrow
kirpiginden guller tama	roses flowing from your lashes
korsem, curegim cana	my heart burnings seeing you

Couplets

Anaylar, anaylar	Mothers, mothers
basina cawluq baylarlar	cover their head with scarf

Ballads / sin – sini:

Al cawliqta alma a kel asayiq	Take the apple with scraf come hang it
sen qiblada men sirtta sin aytayiq	you in front, me in the back come and sing 'ballads'
Al qojanman sal qojan	Take the bunny break the bunny
ay gariqta solde oynar	in the moonlight he plays on the road
arasi qizman dos bolsan	shall be friend with richman's daughter
lale sesek qolda ojnar	tulips play in hands[38]

38 E. Tenishev, ibidem, p. 140–141.

Tatars in Lithaniua,
The Tatar street
© 15min.lt

T. Majda certainly believes that the Lithuanian Tatars spoke a Kipchak dialect, because when the Tatars settled in the Great Principality of Lithuania, the Golden Horde was in process of a literary language, which included the Karahanli language based on elements of the Uighur, Kipchak and Oghuz languages. The comparative ratio of the manuscripts in the Tatar Lithuania language, which used those elements are uneven.[39] Based on different sources the text of the manuscripts in terms of language led to the works in mixed-language. In this case, we can mention the existence of text belonging at two different groups. Manuscripts in Oghuz language include elements of Kipchak language, and texts in Kipchak language with Oghuz language elements. Henryk Jankowski, in his books refering to this process, used a term with unknown source 'kıpçaklaştırma'.[40] According to the manuscripts, refering to this fact Major T., estimates that the process of bringing together knowledge and skills could be the work of hectographs.

e. Lexicology

Sociolinguistical aspect

Elements of Lithuanian Tatar language as shown in sources

The Belarusian text written in Arabic scripts from the middle 16th century, the language of the Polish text written in the 17th century, stand for the assimilation's history of the Tatar language. The language assimilation brought the necessity to translate the religious texts as: the Qur'an sura, Arabic language prayers that were not understood by the Lithuanian Tatars, Holly Muhammad's life, first into Polish language and then into Belarussian. Moreover, the prayer books issued in Slavonic language written with Arabic script, which came across with the Reformed historical period, with people of that time, culture and religion had a great impact over the Lithuanian Tatars and increased their interest about their own history, culture and religion. The first translation of the Qur'an was done in that time of history.[41]

A large part of the vocabulary of Arabic and Turkish languages preserved as speaking language in manuscripts are related to religious activities of the Lithuanian Tatars.

39 Tadeusz Majda. 'Osmanizacja pisanego języka Tatarów polsko-litewskich'. *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. Toruń 2013, p. 204.
40 Henryk Jankowski. 'Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents', *Materialia Turcica*, 2003, p. 115.
41 Andrzej Drozd. 'O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej'. *Tatarzy w Europie i na świecie*. Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej (10–11 grudnia 1994). Poznań 1995, p. 34–47; Jerzy Nosowski. *Polska literatura polemiczno-antyislamistyczna XVI, XVII i XVIII w*. Warszawa 1974, z. 1–2, p. 311–312.

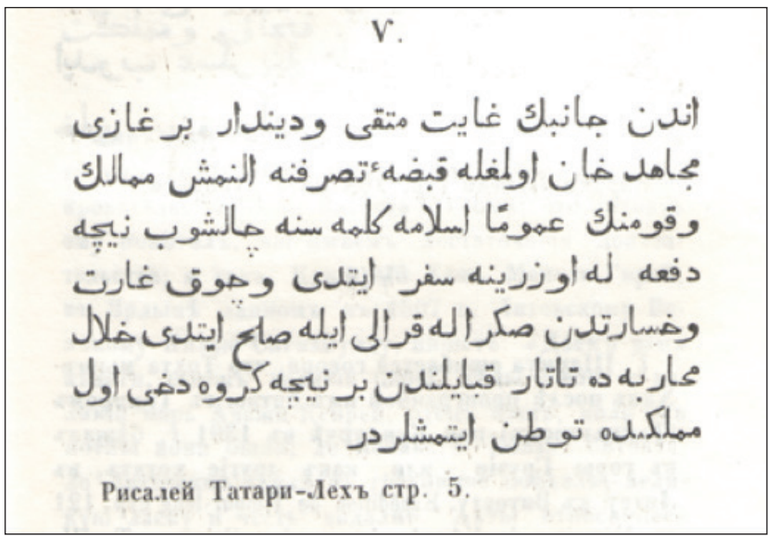
Kaunas Mosque in the city, 1933
© Jonas Parşeliunas

The religious terminology translated from Arabic or Turkish, were not only well-known words and phrases, which were just copied, but at the same time they changed and adapted the phonetic and morphological features of the Belarusian or Polish languages. In general, the untranslated prayers and religious terms into above-mentioned Slavonic languages, and which had no phonetic and morphological changes were analyzed in the same way. This kind of spelling was a strong statement on this theme for the faithful Muslims. In the beginning of the 20th century Ali Voronoviç identified around 600 words and phrases actively used by the Lithuanian Tatars in everyday language.[42] The language position changed in the last hundred years; many words recorded in the study of Ali Voronoviç, responded to the survey done by N. Nasibov-Statkiene.[43] For example, words that could be found in the *Hamayil* (1896) include the description in words of death ceremony together with prayers in Arabic and Turkish languages: *gargara, gusl, abdes, kibla, cahil, tovbe, meyit, futa, tegret (taharet), niyet, haram, savan, tabut, dua, iskat namaz, umur namaz, davur, virid, iman, falan ibn falan, zirets, suret, sarık.*[44]

© Galina Miskiniene

42 Ali Woronowicz. 'Szczątki językowe Tatarów Litewskich'. *Rocznik Tatarski*. C. II. Zamość 1935, p. 351-366.
43 Natela Nasibova. 'Litvanya Tatarlarının Konuşmalarında Kullandıkları Doğu Dilleri Kökenli Kelimeler'. *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları,* vol. 2/2, s. 514–518.
44 Galina Mişkiniene, Natela Statkiene, 'Kaynak Eserlere ve Anket Sonuçlarına Göre Litvanya Tatarlarının Ölüm Törenleri ve Bazı Dil Malzemeleri', *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk toplulukları*. 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Editörler Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz. Ankara 2013, s. 353–365.

V.

اندن جانبك غايت متقى ودينداز برغازى
مجاهد خان اولغله قبضه تصرفنه النمش ممالك
وقومنك عمومًا اسلامه كلمه سنه چالشوب نيچه
دفعه له اوزرينه سفر ايتدى وچوق غارت
وخسارتدن صكرا له قرالى ايله صلح ايتدى خلال
محاربه ده تاتار قبايلندن بر نيچه كروه دخى اول
مملكته توطن ايتمشلردر

Рисалей Татари-Лехъ стр. 5.

'Risale-i Tatar-i Leh' translated by A. Muchlinski, the 5th page of the document

Enclosures

Table 1

The ethnical situation of the Lithuanian inhabitants (x 1000)

Ethnicity / year	1923	1959	1970	1979	1989	2001	2011
TOTAL	2021,8	2711,4	3128,2	3391,5	3674,8	3484,0	3043,4
Lithuanias	1701,9	2150,8	2506,8	2712,2	2924,3	2907,3	2561,3
Poles	65,6	230,1	240,2	247,0	258,0	235,0	200,3
Russians	50,5	231,0	268,0	303,5	344,5	219,8	176,9
Belorussians	4,4	30,3	45,4	57,6	63,2	42,9	36,2
Ukrainians	0,0	17,7	25,1	32,0	44,8	22,5	16,4
Jews	153,7	24,7	23,6	14,7	12,4	4,0	3,0
Latvians	14,9	6,3	5,1	4,4	4,4	3,0	2,0
Tatars	1,0	3,0	3,5	4,0	4,4	3,2	2,8
Roma people	0,3	1,2	1,9	2,3	2,7	2,6	2,1
Germans	29,2	11,7	1,9	2,6	2,1	3,2	2,4
Armenians	-	-	-	-	-	1,5	1,2
Others	7,5	16,3	8,6	13,8	16,9	6,1	3,5
Not indicated	-	-	-	-	-	32,9	32,9

Tatars in Lithaniua
© islam-portal.ru
"Duslyk"
(Gul'naz Badretdin)

Table 2

The ethnical situation of the Lithuanian inhabitants (%)

Ethnicity / year	1923	1959	1969	1979	1989	2001	2011
Lithuanians	69,2	79,3	80,1	80,0	79,6	83,45	84,2
Poles	15,3	8,5	7,7	7,3	7,0	6,74	6,6
Russians	2,5	8,5	8,6	8,9	9,4	6,31	5,8
Belorussians	0,4	1,1	1,5	1,7	1,7	1,23	1,2
Ukrainians	0,0	0,7	0,8	0,9	1,2	0,65	0,5
Jews	8,3	0,9	0,8	0,4	0,3	0,12	-
Latvians	0,6	0,2	0,1	0,1	0,1	0,08	-
Tatars	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,09	-
Roma people	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,07	-
Germans	3,4	0,4	0,1	0,1	0,1	0,09	-
Armenians	-	-	-	-	-	0,04	-
Others	0,2	0,2	0,1	0,4	0,4	0,18	0,6
Not indicated	-	-	-	-	-	0,94	1,1

References

Bairašauskaitė, Tamara. (1996) *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*. Vilnius.

Batūra, Romas. (1975) *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso ordą*. Vilnius.

Czyżewski, Piotr. (1917) *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*. Wilno.

Drozd, Andrzej. (1995) 'O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej'. *Tatarzy w Europie i na świecie*. Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej (10–11 grudnia 1994). Poznań, p. 34–47.

Drozd, Andrzej, Dziekan Marek, Majda Tadeusz. (1999) *Meczety i cementarze Tatarów polsko-litewskich*. Warszawa.

Dubiński, Aleksandr. (1968) 'Turkish language used in Polish-Lithuanaun manuscripts [Polonya-Litvanya yazılı metinlerde kullanılan Türkçe]'. The fourth Turkoloji Congress *VI. Türkoloji Kongresi*. İstanbul.

Jankowski, Henryk. (1995) 'A Polish-Tatar zikier'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. XLVIII (3), p. 405–420

Jankowski, Henryk. (2003)'Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents'. *Materialia Turcica*, p. 113–144.

Jankowski, Henryk.(2011) 'Jakub Szynkiewicz'. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18, 2, p. 61–68.

Güllüdağ, Nesrin; Mişkiniene Galina. (2008) The Turkish-Polish Guide of conversation for the Lithuanian Tatars (1840) [*Litvanya Tatarlarına ait El Yazmalarından Türkçe-Lehçe Kılavuz (yıl 1840)]*/*Turkų-lenkų kalbų žodynėlis iš Lietuvos totorių rankraščio (1840)*. Vilnius.

Kričinskis, Stanislovas. (1993) *Lietuvos totoriai*. Iš lenkų kalbos vertė T. Bairašauskaitė. Vilnius.

Łapicz, Czesław. (1985) 'Losy językowe Tatarów polsko-litewskich'. *Acta Universitatis Nicolai Copernici*. Filologia Polska XXVII, Nauki Humanistzczno-Społeczne. Toruń, p. 53–73.

Letters sur la Turquie par Ubicini. 2 edition. Paris.

Lietuvos totorių sakralinis paveldas: Mečetės ir kapinės. Vilnius.

Majda, Tadeusz.(1995) 'Turkish–Byelorussian–Polish Handbook'. *Rocznik Orientalistyczny*. Warszawa, t. 49, z. 2, p. 139–158.

Majda, Tadeusz. (2003) 'Osmanizacja pisanego języka Tatarów polsko-litewskich'. *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. Toruń, p. 203–210.

Miskiniene, Galina. (2011)'The Lithuanian Tatar manuscript of Mi'râc-nâme [Litvanya Tatarlarına Ait El Yazmalarında Bulunan Mi'râc-nâme]'. *Türkiyat Araştırmaları*. Sayı 14, Bahar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi, p. 225–241.

Miskiniene, Galina, Statkiene, Natela. (2013) 'Some aspects related to Death Ceremony and language elements related to sources and inquires [Kaynak Eserlere ve Anket Sonuçlarına Göre Litvanya Tatarlarının Ölüm Törenleri ve Bazı Dil Malzemeleri]'. The endangered languages and cultues faced by the Turkic Communities [*Dilleri ve Kültürleri Yok olma tehlikesine maruz Türk toplulukları*.] 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Editörler Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz. Ankara, p. 353–365.

Muchliński, Antoni. (1858)'Zdanie sprawy o Tatarach Litewskich', *Teka Wileńska*. Wilno, nr. 4, p. 251–252.

Nasibova, Natela. (2007)'Litvanya Tatarlarının Konuşmalarında Kullandıkları Doğu Dilleri Kökenli Kelimeler'. *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları,* vol. 2/2, s. 514–518.

Nosowski, Jerzy. (1974) *Polska literatura polemiczno-antyislamistyczna XVI, XVII i XVIII w*. Warszawa, z. 1–2.

Orhonlu, Cengiz.(1971) *Lipkalar*, TM, c. XVI, İstanbul.

Reychman, Jan. (1956) 'U Tatarów polskich', *Przegląd orientalistyczny* 4. p. 503–505.

Szynkiewicz, Jakub. (1935) 'Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie'. *Rocznik Tatarski* t. II. Zamość, p. 138–143.

Woronowicz, Ali. (1935)'Szczątki językowe Tatarów Litewskich'. *Rocznik Tatarski*. C. II. Zamość, 351–366.

Woronowicz, Ali. (1937) 'Język polski w transkrypcji arabskiej'. Życie Tatarskie, nr. 1, p. 13.

Zajączkowski, Ananjasz. (1951)'Tzw. chamaił tatarski ze zbiorów rękopisów w Warszawie'. *Sprawozdanie PAU*, t. LII, nr 4. Kraków, p. 308–313.

Zajączkowski, Włodzimierz. (1975) *Język i folklor Tatarów z Dobrudży rumuńskiej*. Wrocław, p. 8–9, 10–25, 26–98, 99–197.

Александровіч-Мішкінене Галіна; Сергей Шупа. (1995) Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з зборaў Нацыянальнаго музэю Літоўскай Рэспублікі ў Вільні./ *Türkçe–Belarusça kılavuz*, 1836. New York.

Антонович, Антон. (1968) Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс.

Демидчик, Владимир. Рецензия на: Антонович (1968) А. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, [В рукописи]. Цитата по: Кулинич Елена, 'Перевод Корана в среде литовских татар: история и перспективы изучения'. Четвертые Торчиновские чтения. СПб, 2007, p. 144.

Дургут, Хусейн, Мишкинене Галина (2009)'Легенда «Мирадж» из китаба Ивана Луцкевича'. *Bibliotheca Archivi Lithuanici 7*: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. Vilnius, p. 357–375.

Лавыш, Крыстына. (2001)'Татарскія мячэці ў Беларусі'. Гісторыя мастацтва 11, 47–52.

Лакотка, Александр. Бераг вандраванняў ці адкуль у Беларусі мячэці. Мінск: Навука і тэхніка, 1994.

Мишкинене, Галина. (1990) 'К проблеме транслитерации китаба ЛУ-893'. *Kalbotyra*, 42 (2). Vilnius, p. 64–70.

Мишкинене, Галина, Намавичюте Сигита, Покровская Екатерина, Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Вильнюс, 2005.

Мишкинене, Галина. (2009) Китаб Ивана Луцкевича – памятник народной культуры литовских татар. Вильнюс: Институт литовского языка.

Мухлинский, Антон. (1990) Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. Санкт-Петербург 1857.

Тарэлка, Міхась; Сынкова Ірына. Адкуль пайшлі ідалы. Помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татараў Вялікага княства Літоўскага. Мінск.

Тенишев, Эдгем.(1999) 'Разговорный язык литовско-польско-белорусских татар XV–XVI вв.' Вывученне і захаванне культурнай спадчыны татарскага народа на Беларусі. Матэрыялы III міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 600-годдзю татарскага асадніцтва на землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы, распачатага пры Вітаўце Вялікім (27–28 сакавіка 1997 г.). Мінск, с. 131–142.

http://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pulsas/atviru-duru-diena-kauno-meceteje-asmenines-istorijos-ir-klausimai-722170

POLONYA TATARLARI VE KÜLTÜREL HAYATLARI

Öztürk Emiroğlu

Tatar kültürü festivali
© bunczuk.eu

1.Tatar Etnonimi (İç adlandırma ve dış adlandırma)

Tatar kelimesinin kökeni ve ne zaman kullanılmaya başlandığı tam olarak açıklığa kavuşturulamamış bir mevzudur. Han Shu, Hou Han Shu, Nan Ch'i Shu, Chin Shu, Sung Shu gibi eski Çin yıllıklarına ve T'hung Tien, T'hung Chih, Tzu-chi T'hung-chien gibi ilk Çin tarihlerine bakıldığında kavramın çok eski devirlere dayandığı görülür. 'Tatar' kelimesinin ilk kez VI-VII. yüzyıllarda Türkistan sahasındaki Türk ve Moğol boyları arasında kullanıldığı görüşü genel kabul görse de bu tarihten daha eski devirlere dayandırılabileceği Oğuz Kağan Destanı, Yüan Ch'ao Pi Shih, Cami'üt Tevarih ve Şecere-i Terakime gibi Türkçe, Moğolca ve Farsça kaynaklara bakılarak söylenebilir. Tatar etnik oluşumu (etnogenezi) konusunda; 1. Bulgar-Tatar, 2.Tatar-Moğol, 3.Türk-Tatar şeklindeki üç teori birbirinden farklılıklar gösterse de, Tatar sözünün Türk tarihinde Göktürkler döneminde kullanıldığı ve Orhun Abidelerinde geçtiği bilinmektedir (Ayrıntılı bilgi için bk. Yıldırım, 2012: 171-172).

Tatar, kavramı başlangıçta genel anlamda Türk ve Moğol gruplar için kullanılırken XII. yüzyıla ait *Men-da Bey-tu* adlı bir Çin kaynağında Ak Tatar teriminin Türk kabilesi olan Öngütler için kullanıldığı görülür (Strzelczyk, 1993: 13). Moğollar, 'Tatar' adıyla anılmak istememelerine rağmen, bu ad Moğolistan'a giden seyyah ve tüccarlar aracılığıyla Avrupa'ya taşınmıştır. Bu sebeple özellikle XIV-XV. yüzyıl Avrupası'nda, Moğol denilince Tatar; Tatar denilince de Moğol akla gelir. Tatar, Orta Çağ Avrupası'nda olumsuz çağrışımlar içermekteydi. Antik mitolojide Eski Yunanca 'Tartar' ve Latince **'Tartarus'**; 'toprak altındaki korkunç cehennem' ve 'ölmüş insanların göç ettikleri yer altındaki dünya' anlamıyla kullanılır. Ayrıca yabancı, şaşırtıcı, başka bir dili konuşan, bilinmeyen yöntemlerle savaşan ve en önemlisi de daima galip gelen bir ordu olarak da nitelenir. Böylece Tatar kelimesi Asya steplerinden gelen bütün halkların genel adı olarak Avrupa'da yayılır (Tyszkiewicz 2002: 9-10).

Ruslar, 'Moğol' ve 'Tatar' etnonimlerini 'Moğol-Tatar' şeklinde birlikte kullanmıştır. Altın Ordu devletinin parçalanışından (1502) sonra Ruslar o bölgelerdeki Türk boylarına genel ad olarak Tatar adını vermişlerdir. Çarlık Rusyası, ele geçirdiği bütün Türk coğrafyasındaki boylar için 'Tatar' sözünü kullanmayı tercih etmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB 1917-1989) devrinde ise 'Tatar' sözünün farklı Türk grupları ifade edişinden vazgeçilerek, her Türk boyunun kendi adının kullanımı yaygınlaşır. Böylece Tatar, Tataristan ve Kırım Türkleri ile doğu Avrupa'da yahut dünyanın değişik yerlerinde yaşayan Tatar kökenliler için kullanılmaya başlamıştır.

"Buńczuk"
© mzr.pl

2. Din ve kültür

Polonya Tatarlarının din ve kültür hayatlarında en eski bayramlarından biri 'sabantuj'dur. Bu bayram ile ilgili bilgilere, ilk kez Fars diplomat Abdulla İbn Faldah'ın 912 yılına ait notlarında rastlanır. Eski devirlerde Tatarlar arasında yaygın olan ve sonradan unutulan bu bayram, Polonya Tatarları tarafından 2007'den itibaren yeniden kutlanmaya başlanmıştır. Saban bayramı olarak adlandırılan ve ilkbahar aylarında bahar ekini bitince yapılan kutlamalarda, Tatar mutfağından örnek yemekler yapılmakta, çiftçilik ile ilgili adetler anlatılmakta, değişik eğlencelerle Tatar köyleri gezilmektedir.

Polonya Tatarları, İslam dininin değerlerini bu topraklara geldikleri günden beri sürdürmektedirler. Fakat göçmen ilk Tatar grupların, Hıristiyanlığı kabul edip dillerini ve kimliklerini kaybettiklerini de eklemek gerekir. Sürekli yerleşimi benimseyen Tatarların, İslami değerleri muhafaza etmelerinde Altın Ordu'nun bakiyesi olmaları ile Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nın rolü vardır. Diplomatik ve ticari ilişkiler Türkiye-Polonya ve Kırım'ı birbirine; Tatarları ise İslam inancı ile kendi kültürüne bağlar.

Polonya ile Litvanya'nın birleştirilmesi anlaşmasını (1569) hazırlayan parlamento, camilerin inşa edilmesine ve imamların yurt içinde eğitilmesine izin vermiştir. Bunun sonucu dini eğitim yapan okullar açılmıştır. Bu bağlamda Tatarların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde camiler inşa edilmiştir. 1573'te Polonya parlamentosu tarafından din ve vicdan hürriyetlerini garanti altına alan Varşova Konfederasyonu'nda açıkça, Müslümanlardan söz edilmemişse de; çok mezhepli bir devlette, başka dinler de güvence altına alınmıştır. Ancak XVII. yüzyılda cereyan eden savaşlar bu süreci baltalamıştır. O dönemde Polonya Cumhuriyeti'nde 40 Müslüman cemaatin faaliyette olduğu ve farklı etnik yapıdaki kalabalık Müslüman grupların Polonya'ya göç ettiği kaynaklarda bildirilmektedir (Rocznik Tatarow Polskich 1994: 8-69).

XIX. yüzyılın ortalarında Polonya Tatarlarının siyasal, sosyal, din, kültür ve sanat hayatlarına dair basın yayın faaliyetlerinde canlanma görülür. Bu asırda çok sayıda dini kitap yayımlanır. 1858 yılında ilk kez Kur'an-ı Kerim, Fransızcadan Lehçeye Litvanya Tatarı Yakup Tarak Buczcki tarafından çevrilir. Bu çevirinin ön sözünü ve bazı açıklamaları Leh tarihçi Julian Bartosiewicz yazmıştır.

XX. yüzyılda özelikle I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da Ekim 1917 Bolşevik Devrim'inden dolayı Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'daki Tatarlar yeni birlikler kurma arayışı içine girerler. Bu arayışlar soruncunda Tatarlar Birliği kurulur. Çarlık tarafından baskı altında tutulan gruplara eşit haklar tanınca Tatarlardan bazıları, Polonya'ya, Kırım'a ve Azerbaycan'a göç ederler. Fakat bu bölgelerdeki Bolşevik savaşları yüzünden Sovyetlere karşı Demokratik Toplumsal Tatar Hareketi'ni kurarlar. 1925 yılında Müslüman Topluluklar Kongresinde, 'Muzulmanski Zwiazek Religijny w Rzeczypospolitej

Hem Polak
hem Tatar
© wpolityce.pl

Polskiej, (Polonya Cumhuriyeti Müslümanlar Birliği) adıyla bir teşkilat kurulur. 17 cami ve 19 cemaatin sorumluluğunu üstlenen Dr. Yakup Szynkiewicz, Müftülük makamına ve teşkilat başkanlığına atanır. Aynı yıl, 'Zwiazek Kulturalno-Oswiatowy Tatarow w Rzeczypospolitej Polskiej' (Polonya Cumhuriyeti Tatarları Kültür Eğitim Birliği) kurulur. Bu iki teşkilatın işbirliğiyle sosyal ve kültürel konularda önemli çalışmalar yapılır. Dr. Yakup Szynkiewicz'in çabaları sonunda, yüksek din eğitimi yapmak üzere Mısır'daki El-Ezher Üniversitesine Tatar gençler gönderilir. Leon Kryczynski'nin çabalarıyla Vilnüs'te Tatar Milli Müzesi ve arşivi açılır. Ayrıca Polonya ve Litvanya Tatarlarının tarihini ve kültürünü inceleyen yazıların ve makalelerin yer aldığı 'Rocznik Tatarski' adlı kültür, sanat ve bilim dergisi yayımlanır. (Kryczynski 1937: 18). Bu dergi düzenli olmasa da günümüzde de yayımını sürdürmektedir. 1926'da merkezi Vilnüs'te olmak üzere Polonya Tatarlarının oluşturduğu yeni toplumsal kültürel ve bilimsel bir birlik kurulur. Bu birlik 3 ciltlik 'Tatar Yıllığı' yayımlar. Bu birlik sayesinde Tatarlara ait müze ve kütüphanelerde bulunan önemli arşiv belgeleri gün ışığına çıkarılır. Üniversitelerde çalışan Tatar profesörler Tatarların kökenlerini araştırır. Tatarların edebiyat ve entelektüel hayattaki yerleri incelenir. Tatar idealistler, İslam'ın Polonya topraklarında yayılması konusunda çalışmalarını artırır (Borawski-Dubinski 1986: 158-159). 1928 yılında Prof. Dr. Stanislaw Dziadulewicz tarafından hazırlanan 'Herbarz Rodzin Tatarskich w Polsce' (Polonya Tatar Ailelerin Asalet Armaları ve Unvanları) adlı kitap yayımlanır. Bu kitapta, o tarihe kadar Tatar ailelerin kullandıkları simgeler gösterilmiş; ayrıntılı olarak şecereleri verilmiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1947 yılında, Polonya Müslümanlar Birliği, etkinliklerine yeniden başlar. Gdansk'ta yaşayan Müslüman Tatarlar, kendi aralarında topladıkları ve Polonya'da yaşayan diğer müslümanların desteğiyle 1984-1989 yılları arasında yeni bir cami inşa ederler. Gdansk'taki bu camiden başka günümüz Polonyasında Gorzow Wielkopolski, Bialystok, Sokolka şehirlerinde ve Bohoniki, Kruszyniany köylerinde ibadete açık Tatar cami/mescitleri vardır.

Polonya Tatarları, özelikle 1980'li ve 1990'lı yıllarda kendileriyle ilgili araştırmaların yer alacağı dergileri yeniden yayımlarlar. 1986'da yazı işleri müdürlüğünü Prof. Dr. Selim Chazbijewicz'in yaptığı; 'Zycie Muzulmanskie' (Müslüman Hayatı) adlı üç aylık bir dergi yayımlanır. Zycie Muzulmanski yayınevi, İslam ve Tatar tarihi ile din dersi kitapları yayımlamaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan önce İslam ve Tatarlar ile ilgili yayımlanan eserleri yeniden yayımlama projesini de bu yayınevi üstlenir. 'Rocznik Tatarski' (Tatar Yıllığı) 1993'den itibaren 'Rocznik Tatarow Polskich' (Polonya Tatarları Yıllığı) adıyla yeniden yayımlanır. Dergide, Tatarların sosyal ve kültürel sorunlarını ele alan yazıların yanında bilimsel ve edebi yazılara da yer verilir. Derginin editörlüğünü yapan kuruluş, İslam ve Tatar tarihi dışında dini kitaplar da yayımlamaktadır. Sokolka'da, Müslüman Tatarların yaşantılarıyla ilgili yazılara yer veren, 'Swiat İslamu' (İslam Dünyası) adlı aylık dergi de bulunmaktadır. 1994 yılında yayıma başlayan dergide

"Buńczuk"
© mzr.pl

zaman zaman Türkiye'de ve dünyadaki İslami faaliyetlere de yer verilir. Yayın faaliyetlerinin yanında, yaklaşık yirmi beş yıldır Sokolka'da 'Sokolki Osrodek Kultury' (Sokolka Kültür Merkezi) tarafından 'Orient Sokolkie' (Sokolka Şarkiyat Konferansları) başlığı altında toplantılar düzenlenmektedir. Anılan merkezde bir Tatar Müzesi de bulunmaktadır. Polonya müzelerinde, Tatar tarihini yansıtan çok az malzeme vardır (Chazbijewicz 1994: 246-247).

Tatarlar, Polonya topraklarında kendilerine has bir sözlü edebiyat geliştirmişler ancak kendi dillerinden XVII. yüzyılda vazgeçtikleri için ve siyasi, sosyal sebepler yüzünden yazılı edebiyat oluşturamamışlardır. Ancak Tatar hamayillleri yazılı ürün olarak çok dikkat çekicidir (Bohdanowicz-Chazbijewicz-Tyszkiewicz 1997: 58). Bialystok Tarih Müzesi'nde Tatar falcıların koyun kürek kemiklerine yazdıkları Kur'an-ı Kerim ayetlerinden oluşan hamayiller/muskalar önemli kalıntılardır. Çünkü Arap harfleriyle Slav dilinde yazılmış bu ürünler ilgi çeken bir sentez oluşturmaktadır. Kur'an-ı Kerim şerhlerini, dua kitaplarını Arap alfabesiyle eski devirlerde Litvanya Prensliğinde aydınların kullandığı Beyaz Rus dilinde veya doğu Polonya lehçesinde fonetik olarak yazmışlardır. Tecvid kurallarını anlatan kitapçıklar ise Osmanlı Türkçesi'nden Beyaz Rus veya Leh diline çevrilmiştir.

Polonya Tatarları, tarihi süreç içerisinde dillerini unutmalarına rağmen, Müslüman kimliklerini ve buna bağlı geleneklerini günümüze kadar koruyabilmişlerdir. Ancak hem katolik hem de Ortodoks inançtaki gruplar arasında kaldıkları için bulundukları ülkelerin geleneklerinden etkilenmişlerdir. 1999 yılı Kurban Bayramı'nda Kruszyniany köyündeki camide şahit olduğum; elma, portakal gibi yiyeceklerin, bayram namazında imam tarafından dua edilerek üzerlerine su serpildikten sonra yenmesi, kiliselerde Paskalya bayramı için aynı işlemden geçirildikten sonra yenilen yiyecekleri hatırlatmıştı.Tatarlar, Polonya-Litvanya topraklarında dağınık halde yerleşmiş olmalarına rağmen değerlerini korumada Tatar imamların ve dini mabetler olarak camilerin din, kültür ve toplum hayatında önemli yerleri vardır. İmam ve mollalar toplum içinde seçkin kişiler oldukları için eski devirlerde davaları halleden hakim, senet ve vasiyetleri onaylayan noter; evlilik ve ölüm fermanlarını imzalayan nüfus memurluğu gibi görevleri de yapmışlardır. Bu görevleri bugün müftü ve imamlar birlikte sürdürmektedir. Bialystok yakınlarındaki Kruszyniany ve Bohoniki köylerindeki iki cami Tatarları bir araya getiren önemli mekanlar olarak dikkat çekmektedir. Dini mekan olmalarının yanında günümüzde Tatarların elinde kalan en eski Tatar eserleri niteliği taşımaları itibariyle de Kruszyniany ve Bohoniki köylerindeki camilerin özel bir önemi vardır. Çünkü bütün Polonya'ya dağılmış olan Tatarları Ramazan ve Kurban bayramlarını genelde bu iki köyde kutlamaktadırlar. Kruszyniany köyündeki cami, XVII. yüzyılın sonunda Samuel Mirza Krzeczowski tarafından yaptırılmıştır. Bu şahıs III. Jan Sobieski'yle anlaşarak emrindeki Tatar askerleriyle birlikte Polonya'ya gelmiş ve bu köye yerleşmiştir (The Tatar Trail 2009: 8). Bochoniki ve yaklaşık 30 km uzaklıktaki Kruszyniany köylerinin önemi, II. Dünya Savaşından önce Polonya toprakları içinde toplam

Polonya ordusunda Tatar müfrezesi "Buńczuk" © mzr.pl

19 Tatar köyü bulunurken günümüzde sadece bu iki köyün kalmasından da kaynaklanır. Diğer Tatar köyleri Litvanya, Beyaz Rusya, Rusya ve Ukrayna sınırları içinde kalmıştır.

Tatarların, Polonya topraklarına yerleşmelerinin 600. yılı olan 1996'da Tatar kültürü, tarihi ve etnolojisi ile ilgili pek çok kuruluşun iştirakleriyle geniş kapsamlı etkinlikler yapılmıştır. Bu yılda yapılan araştırmalar günümüzdeki çalışmalara da ışık tutmaktadır. Ayrıca 2016'da *Muzulmanski Zwiazek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej* (Polonya Cumhuriyeti'ndeki Müslümanların Dini Birliği) adlı kuruluşun faaliyetlerine başlamasının 90. yılı olması sebebiyle kültür ve sanat faaliyetleriyle 90. yıl kutlamaları Polonya Müftülüğü tarafından yapılmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'den TİKA, Yunus Emre Enstitüsü ve Albarakatürk gibi kuruluşlar, sergiler, konserler ve konferanslar düzenleyerek 90. yıl etkinliklerine destek vermektedirler.

3. Coğrafya ve nüfus

XIX. yüzyılın ortalarına kadarki süreçte Polonya topraklarındaki Tatarların sayıları ile ilgili kesin bir rakam vermek güçtür. 1853 yılında, Rus makamları tarafından yaptırılan sayım sonucuna göre, yaklaşık 5500 Tatar, Polonya ve Litvanya topraklarda oturmaktadır. 1897'de aynı topraklardaki Müslümanların sayısı 23 bine ulaşır. Bu hızlı artış askeri hareketlilik ve göçlerden kaynaklanır. Çünkü o yıllarda Varşova'da Kafkas Süvari Alayı konuşlandırılmış ve birçok Tatar askeri Polonya'ya gelmiştir. Askerlerin manevi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1839'da Varşova'da ilk Müslüman mezarlığı açılmıştır. 1867 yılında Tatarska Sokağında kurulmuş olan ikinci büyük mezarlık günümüzde de kullanılmaktadır. (Chazbijewicz 1994: 89).

XX. yüzyılın başında I. Dünya Savaşı'ndan önce, Polonya Krallığı, Litvanya ve Wolyn topraklarında 13.000 Tatar'ın meskun olduğu kaynaklarda belirtilmektedir (Podchorodecki, 1971: 369). Savaşlar arası dönemde Polonya'da 6.000 Tatarın Bialystok, Wileczyzna, Nowogrod'a bağlı İva, Grodno ve Varşova'da yaşadığı bilinmektedir. Günümüzde Polonya'da ne kadar Tatar yaşadığı konusunda sağlıklı bir bilgi vermek zordur. Polonya'da yaşayan 14 resmi azınlıktan biri olan Tatarların, 2011 nüfus sayımına göre sayıları 1828 olarak verilmekte ve en fazla Bialystok, Olsztyn, Gdansk, Wroclaw ve Varşova'da ikamet ettikleri kaydedilmektedir.[1]

1 www.mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne.mniejszosci-charakterystyka-mniejs-6480 (Charakterysyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html)

Kruszyniany köyündeki Tatar Mescidi 'The Tatar Trail'

4. Tarihi arka plan

Lehlerin, Tatarlarla ilk teması XIII. yüzyılda gerçekleşir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğollar, Avrupa'nın doğusundan ortalarına akın ederler. İlk önce Ruslara sonra da Macarlara ve müttefiki Lehlere saldırırlar. O dönemde Polonya Prenslerinin en güçlüsü olan Henryk Pobozny, Legnica Meydan Savaşında (1241) Moğollara karşı direnmişse de bozguna uğramıştır. Moğol ordusunun amacı, Macaristan'ı ele geçirmek ve bu ülkeye gelebilecek Lehistan yardımını önlemek olduğundan saldırılarını iki taraflı sürdürmüştür. Nitekim Legnica savaşından hemen sonra, Moğol ordusu Macaristan'a hareket etmiştir.

Polonya literatüründe Tatarlar ilk defa, 'uzaklardan gelip galip gelen ordu' anlamındaki nitelemeye uygun olarak 'O Hejnale Mariacki' başlıklı efsanede geçer. Bu efsaneye göre, Moğol ordusu bir gün sabah saatlerinde Krakov'a saldırır. Halka durumu haber vermek isteyen bir borazancı, Mariacki Kilisesi'nin kulesinden borazanını üflemeye başlar. Bu sırada,

'Moğol ve Tatar savaşçıları şehrin surlarının dibine varmış. Birkaç dakika sonra ölüm kalım savaşı başlamış. Surların üstünden Krakov sokaklarına ok yağıyormuş. Havada Moğol-Tatar okları uçuyormuş. Kısa sürede sur kapılarını kırıp giren atlılar, halkı ezip geçmiş. Krakov sokakları bağıran, ağlayan yaralıların imdat iniltisiyle bir cehenneme dönmüş. İhtiyar borazancı, borazana üflemeye devam ediyormuş. Keskin okçulardan biri, okunu attığı gibi borazancının gırtlağını parçalamış. Bir anda borazan sesi kesilmiş. Yaşlı borazancı oracıkta ölmüş. O yaşlı borazancıyı Krakovlular hiç unutmamış. Onun anısına her gün Mariacki Kilisesinin kulesinde borazan üflenmektedir' (Emiroğlu-Sobczak 2010: 22).

Moğollar-Tatarlar, bu saldırılarda Lehistan Prenslerini kendilerine tabi olmaya zorlamamışlardır. Ancak XIII. yüzyılın sonuna kadar aralıklı saldırılarla, yöre arazilerini harabeye çevirip, ekonomiyi alt-üst etmişlerdir. Tatar kavimlerinin Polonya'ya kalıcı yerleşimi XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başlarına denk gelir. O zamanlar, Polonya Kralı Wladyslaw Jagiello'nun baba tarafından kuzeni olan Witold, Litvanya Prensi olur. XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Altın Ordu'da iktidar mücadeleleri başlar. Tahta çıkmak isteyenler zaman zaman Litvanya'dan destek isterler. Mücadeleyi kaybedenlerin bir kısmı Polonya-Litvanya topraklarına sığınır. Altın Ordu ile yapılan savaşlarda tutsak edilen Tatarlar, Polonya-Litvanya topraklarına yerleştirilir. Koloczar, Kazaklar, Mareszlar, Prudzian ve Vilnius yakınlarındaki *Sorok Tatary* (Kırk Tatarlar) adlı köyler, Tatarlar'ın Litvanya'daki ilk yerleşim merkezleridir. Başlangıçta Tatar köyleri, büyük siyasi ve sanayi merkezlerinin çevresinde iken, daha sonra yerleşim merkezlerine uzak yerlerde köyler kurulmuştur.

© bunczuk.eu

XIV. yüzyılın sonunda Polonya ile Litvanya arasında yakınlaşma süreci başlar. Jagiellon hanedanı temsilcileri; Litvanya Büyük Prenslik kalpağını ve Polonya Kraliyet tacını birlikte giyerek tahta çıkarlar. 1569 yılında Polonya'nın Lublin kentinde, iki ülke arasında birlik anlaşması imzalanır. Bu anlaşma neticesinde 'İki Milletin Cumhuriyeti' kurulur. Anlaşmaya dayalı olarak ülkenin başındaki kişi Krallık ve Büyük Prenslik unvanı taşıyordu. Yasama organı olan parlamento müşterek; ancak bütün resmi makamlar ikiliydi. Jagiellon hanedanından son Kral ve Litvanya Büyük Prensi Sigismund Augustus (Zygmunt Augustow), Tatarların XVII. yüzyılda yerleştirildikleri Ukrayna'nın bir kısmını Lehistan Krallığına katınca Polonya topraklarındaki Tatar nüfusu artar.

Polonya'ya yerleşen Tatarlar birkaç gruba ayrılır. Doğrudan prense bağlı olan 'Prens Tatarları' ile bunlara tabi olan ve er olarak askerlik yapan 'Kazak Tatarları' önemli kesimi oluşturur. Tutsak edilen Tatarlar, prensin emri üzerine şehirlere ve kalelerin yakınlarına yerleştirilirdi. Bunlar, Tatar gelenek ve göreneklerini sürdürmeye özen göstermişlerdir. Bu gelenekler, bazı resmi unvanlara da yansımıştır. Örneğin Litvanya Büyük Prensliği, Tatarların başında bulunan Han oğluna 'Sultan' veya Hanoğlu anlamına gelen 'Cerewicz' unvanı vermiştir. 'Ulan' Cengiz Han'ın ahfadı anlamına gelen bir sözcüktür. 'Kniaz (prens)' unvanı, 'Ulan' ve 'Mirza' unvanlarına eşit anlamda kullanılır. Ömrünün bir kısmını Han-Padişahın yakınında geçirmiş olanlar 'bey' ya da 'ağa' unvanıyla anılır.

XV. yüzyıldan itibaren Tatar askerleri, Polonya-Litvanya devletinin yaptığı bütün savaşlara katılıp çarpışmıştır. Tarihi belgeler, 1410 Grunwald savaşında, 1,000 Tatar askerin orduda yer aldığını bildirmektedir. Polonya Kralı Wladyslaw Jagiello, Tatarların savaş taktiklerini uyguladığı için Haçlılara karşı başarılı olmuştur. Tatar gruplar zaman zaman, Polonya ordusundaki diğer etnik gruplarla birlikte, Osmanlı-Türk ordusuna karşı da savaşmışlardır. Viyana muhasarasında Polonya ordusunda yer alan Tatarlar, Osmanlı'nın Viyana'dan geri çekilmesinde pay sahibidir. 'İsveç Tufanı' adıyla tarihe geçen, 1655 yılında Polonya ve Litvanya'nın İsveç ordusu tarafından istila edilmesi üzerine Kırım Hanı, Polonya Kralı II. Jan Kazimierz Vasa'ya yardım etmek için Tatar süvarilerinden oluşan bir birlik göndermiştir. 1674'de Polanya Kralı ve Litvanya Büyük Prensi unvanıyla tahta çıkan III. Jan Sobieski, o zamanki Tatar birliklerinin de başkomutanı olur. O yıllarda Tatar birlikleri, Polonya krallığına saldıran Prusya Prensliği'nin topraklarına, başarılı akınlar gerçekleştirmiştir.

Bu akınları gerçekleştiren Lipka Tatarları, Lehistan'a yerleşen Tatar göçmenlerin son kalabalık grubudur. Lipkalar çeşitli boy ve gruplardan oluşan ve Leh ordusunda askerlik yapan savaşçılardı. Savaşlardaki başarılarından dolayı 1659 yılında, Güneydoğu Polonya'nın Podolya ve Wolyn bölgeleri onlara tahsis edilmiştir. Ancak maaş ödemelerinde aksamalar meydana gelince, 1672'de Lipka

sokolka.tv
© Wojtek Oksztol
Wrota Podlasia

askerlerinden bazıları isyan ederek Osmanlı ordusuna hizmet etmeye başlamıştır. III. Jan Sobieski'nin 1674'de kral seçilmesinden sonra, isyancılardan bazıları ikna edilerek geriye dönüşleri sağlanmıştır. Bunlar 1679 yılında Bialystok iline bağlı Malaszewicze, Studzianka, Drahle, Bohoniki ve Kruszyniany köylerine yerleştirilmiştir.

Prens ve kralın çağrısı üzerine silaha sarılmaları kaydıyla, Tatarların seçkinleri olan Prens Tatarları'na da toprak verilirdi. Tahsis edilen toprak, kendilerine verilen görevlerle birlikte, çocuklarına intikal eder; fakat satılamazdı. 1699 yılında çıkarılan ve kral tarafından da onaylanan bir yasayla, Tatarlara da mülkiyet hakkı tanınmıştır. Tatarlar da arazi satın alabilmişler ve metrukeleri evlatlarına kalmıştır. Sonraki devirlerde, Tatarlar da, Polonya'da yaşayan öteki gruplar gibi birçok haklara sahip olmuştur. Ancak, din farklılığı yüzünden siyasal haklar verilmemiştir. Örneğin bölgesel seçimlere katılamamışlar; kendi milletvekillerini seçememişlerdir. Bu konu, XVII. yüzyılda Lehistan-Osmanlı görüşmelerinde de gündem maddesi olmuştur.

Polonya'nın çökmekte olduğu dönemde, asilzadeler Katolikliği yücelten sloganlar geliştirmişlerdir. Buna rağmen Müslüman Tatarlar, Bar ve Brest Konfederasyonu'nda (1768-1772) Polonya sınırları ile bağımsızlığını korumayı amaçlayan bütün savunma savaşlarına katılmışlardır. Dönemin siyasal ortamında, Ortodoks Rusya, ana düşman olarak görülüyor; Katolikliğin savunulması, vatanın savunulması ile eş anlama geliyordu. Katolik Lehler ile Müslüman Tatarlar, Ruslara karşı omuz omuza vatan savunması yapmışlardır. Bu savaşlarda Tatarlar arasındaki önemli isimlerden biri olarak, günümüzde Beyaz Rusya'nın batısında yer alan Nowogrodek kasabası yakınlarındaki bir köyde doğmuş ve Litvanya ordusunda ilk Tatar kökenli, general unvanı taşıyan Jozef Bielak'ı anmak gerekir. 3 Mayıs 1791'de ilan edilen Polonya anayasasını korumak uğruna 1792'de Rusya'ya karşı yapılan savaşta kahramanca mücadele etmiştir. Kahramanlığından dolayı Polonya'nın en büyük nişanı 'Virtuti Militari' ile taltif edilmiştir. İki yıl sonra, Tadeusz Kosciuszko'nun isyanında hayatını kaybetmiştir.

Polonya 1795'te üçüncü defa; Rusya, Avusturya ve Prusya tarafından işgal edilip paylaşıldığında Tatarlar, Polonya ordusunda yer almış ve işgalci düşmanlara karşı mücadele etmişlerdir. Bu paylaşımda Tatar köylerinin tamamı Rus işgal bölgesi içinde kalmıştır. Ruslar, Tatarların Leh kültüründen kopmaları için farklı politikalar üretmişlerdir. Çarlık yönetimi, Polonya ordusunda kendilerine karşı savaşmayacakları garantisi karşılığında, Tatar topluluğunun özgür bırakılacağını; hatta önceki dönemlerde kullandıkları bazı unvanların da iade edileceğini vaat etmiştir. Bir kısım Tatar bu vaatlere kanarak Ruslaştırma politikasına destek olunca ekonomik ve kariyer bakımından hem yükselmişler hem de maddi imkanlar elde etmişlerdir. Bazı Tatarlar ise gizliden gizliye Leh askerleriyle birlikte yer yer isyanlara katılmıştır.

Bialystok
© mzr.pl

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Moskova, Petersburg ve başka Rusya kentlerinde yüksek tahsil yapan Tatar gençleri, Rus kültürünü daha yakından tanıma imkanı elde etmiştir. Achmatowicz, Bajraszewski, Korycki, Kryczynski, Snajkiewicz, Sulkiewicz, Bazarewski, Tuhan-Baranowski, Mucha, Polturzycki, Mucharski, Milkamanowicz gibi Polonya Tatarı gençler, Çarlık Rusyası'na karşı eylemlere katılmışlardır. Kader birliği ettikleri Leh gençlerle bağımsızlık hareketinin içinde yer almışlar; Kırım, Kafkasya ve Azerbaycan'daki bağımsızlık örgütleriyle işbirliği yapmışlardır.

I. Dünya Savaşı devam ederken 1917'de Tatar General Maciej Sulkiewicz, Kırım Tatar Devletinin silahlı kuvvetleri olan 'Müslüman Kolordu'yu kurmuştur. Fakat Almanlar, kısa süre sonra bu askeri gücü ortadan kaldırmıştır. Ancak General Sulkiewicz, Kırım Yarımadası'na ulaşmayı başarmıştır. 1918'de kurulan Demokratik Kırım Cumhuriyeti'nin hem Başbakanı ve dışişleri Bakanı; hem de Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanı olan Sulkiewicz, bir sonraki aşamada arkadaşlarından bazılarının ihanetine uğramıştır. Rus Çarına sadakat gösteren General Denikin, Tatar bağımsızlık hareketini durdurup, askeri birlikleri dağıtınca General Sulkiewicz, bir grup arkadaşlarıyla birlikte Azerbaycan'a kaçmıştır. Oradaki uygun ortamdan yararlanarak, yeni bir ordu oluşturarak Genelkurmay Başkanlığı görevini üstlenmiştir. O sırada Leon ve Olgierd Najman, Mirza Kryczynski ve Aleksander Achmatowicz gibi Polonya Tatarları, Azerbaycan hükümetinde önemli görevlere gelmiştir. Kızılordu'nun 1920'de Bakü'den başlayarak Azerbaycan'ı işgal etmesi üzerine, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı son bulmuştur. Rus ordusuna karşı direnen, Azerbaycan milliyetçileri ile birlikte Polonya Tatarı Maciej Sulkiewicz de kurşuna dizilmiştir.

1917'den itibaren Polonya'da yeni Tatar teşkilatları kurulmaya başlanır. Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya ve Ukrayna Tatarları Birliği Petersburg'da kurulur. Fakat Bolşevik Devrimi üzerine Vilnüs'e taşınır. Polonya-SSCB savaşı sırasında Tatar Birliği içinde Mustafa Achmatowicz komutasında 'Tatar Ulan Alayı'da savaşmıştır. İlerleyen yıllarda, birkaç ülkeyi içerecek şekilde genişleyen 'Birlik' zayıflar ve daha sonraki yıllarda sadece Polonya sınırları içerisinde faaliyetlerini sürdürür.

Asker millet olan Tatarlar, 1936 yılında, Vilnüs Ulanları Alayı'nı harekete geçirmiş, El- Ezher'den mezun olan Varşova İmamı Dr. Ali Woronowicz de alay imamlığına tayin edilmiştir. Bu alay, Polonya Silahlı Kuvvetleri'nin emrinde, 1939-1945 yılları arasında bütün cephelerde kahramanca savaşmış ve çok sayıda şehit vermiştir. Ayrıca batıdaki Polonya birliklerinde yer alan Tatar askerler için de imamlar görevlendirilmiştir. Polonya'nın işgali üzerine yer altına inen Polonyalı vatanseverler arasında, Tatar gençleri de vardır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Polonya'nın sınırları değişince, Tatarların yoğun olarak yaşadıkları bölgeler, SSCB hakimiyetindeki Beyaz Rusya ve Litvanya'da kalır. Bunun üzerine Tatarlardan bazıları Polonya'ya göç eder, bazıları da başka ülkelere gider. Bir kısmı da tutsak olarak çeşitli askeri kamplara götürülür. Sovyet makamları, milliyetini 'Leh' yerine 'Tatar' olarak beyan edenlerin Polonya'ya göç etmelerine izin vermez. Özerk Tataristan Cumhuriyeti'ne yerleşmeleri gerektiğini bildirir. Böylelikle, II. Dünya Savaşı'ndan önce mal mülk sahibi Tatarlar, varlıklarını bırakıp, başka diyarlara gitmek zorunda kalır.

5. Dil

Türkçenin Kıpçak grubuna giren Tatar dili, Rusya, Ukrayna, Polonya, Litvanya, Estonya, Finlandiya gibi ülkeleri içine alan geniş coğrafyada konuşulmaktadır. Ancak Polonya Tatarları XVII. yüzyılda kendi dillerini bırakıp Lehçeyi (Polonya dilini) kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu sebeple Polonya Tatarları arasında Tatarca üç yüz yıldan uzun süredir konuşulmamaktadır. Bundan dolayı Polonya Tatarlarının kendi dillerinde edebiyatları yoktur.

Polonya-Litvanya Tatarları, eski Polonya Cumhuriyeti ile Kırım ve Türkiye arasında daha çok dış işlerinde aracılık üstlenir. Aynı dil ve aynı geçmiş, onlara doğudaki insanlara yakınlaşmalarına yardımcı olduğu gibi diplomaside de fayda sağlamıştır. Zaman zaman Polonya Tatarlarının soyadlarına; milletvekili, sekreter, çevirmen ve işadamı olarak da rastlamaktayız. Polonya'nın doğu ile tarihi ilişkilerinde Tatarlardan yaralanmak gerektiğini ortaya atan Polonya magnatları, Türkiye ile ticarette sıradan bir Tatar'ın daha büyük işler yapacağına inanmışlardır. Tatar veya Türkiye Türkçesi bilen Tatarların bu konuda başarılı oldukları söylenebilir.

6. Sonuç

Polonya topraklarında XIV. yüzyıldan beri meskun Tatarlar, bugün başta Bialystok ve Sokolka olmak üzere Gdansk, Varşova, Elblog, Vroclav, Pila şehirleri ile Bochoniki ve Kruszyniany köylerinde yaşamaktadır. Köylerde yaşayan Tatarlar tarım ve hayvancılıkla geçimini sürdürürken, şehirlerde yaşayan Tatarlar genelde basın yayın, akademi ve teknik işler ile işçilik ve hizmet sektörlerinde çalışmaktadır. Polonya Tatarları elan eğitim bakımından daha iyi konumda olsalar da, dillerini unutmuş olmaları sebebiyle kültürlerini de nerede ise unutmuşlardır. Ancak zayıf da olsa Polonya'da Tatar adetleri varlığını sürdürmektedir.

Kaynaklar

Bohdanowicz, Leon-Selim; Chazbijewicz-Jan Tyszkiewicz (1997). *Tatarzy Muzulmanie w Polsce.* Gdansk.
Borawski, Piotr-Aleksander Dubinski (1986). *Tatarzy Polscy dzieje, obrzedy, legendy, tradycje.* Varşova.
Chazbijewicz, Selim (1994). 'Kultura religijna Tatarow polskich'. *Rocznik Tatarow Polskich.* C.II, Gdansk, 66-88.
Chazbijewicz, Selim (1994). 'Kultura literacka polskich Tatarow'. *Rocznik Tatarow Polskich.* C.II, Gdansk, 240-247.
Emiroğlu, Begüm-Ayhan Emiroğlu-Anna Sopczak, (2010). *En Güzel Polonya Masalları.* İstanbul
Emiroğlu, Öztürk; Tadeusz Majda (2012). *Polska Bibliografia Turkologiczna.*Varşova.
Tyszkiewicz, Jan (1989). *Tatarzy na Litwie i w Polsce.* Varşova.
Tyszkiewicz, Jan (2002). *Z historii Tatarow Polskich 1794-1944.* Pultusk.
Yıldırım, Kürşat (2012). 'Tatar Adının Kökeni Üzerine'. *Türkiyat Mecmuası.* Cilt:22/Güz, s.171-190.

İnternet Kaynakları

mzr.pl
kruszyniany.pl
audiovis.nac.gov.pl
ztrp.pl/bunczuk-na-obchodach-swieta-niepodleglosci
mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne.mniejszosci-charakterystyka-mniejs-6480,Charakterysyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html
sokolka.tv/index.php/3465-centrum-edukacji-i-kultury-muzulmanskiej-w-kruszynianach-otwarte-zdjecia

A SHORT PRESENTATION ABOUT THE ROMANIAN CRIMEAN TATARS

Nilghiun İsmail

1. The Tatar ethnonym

The oldest record of the name *Tatar* is from 732, when the word *Tatar*, better said *Otuz Tatar* was for the first time mentioned on the tombstone of Kültigin Khagan. In the 735 it was mentioned the name *Tatar* as *Tokuz Tatar*, on the tombstone of the Bilge Khagan. The name *Tatar* is also mentioned on the Uyghur inscriptions dated at the middle of the eighth century. The word *Tatar* is mentioned in the Chinese sources as *T'a-t'a* or *D'a-d'a* in the nineth century. The foundation of the Golden Horde in the 1243, by splitting the northwest part of the Empire of Genghis Khan was the decissive stage of the process of ethnogenesis for the Tatar people. Taking into consideration the Tatar language and its spiritual tradition with the Turkic world is certain that the Turkic element was decisive to their formation as nation (Gemil 1997: 57).

My grand father from my father - Katip Suleyman Abduraman (born in Crimea) son of Hacı Izet İsmail (personal archive). © Nilghiun İsmail

The Crimean Tatars were organized within their own state; the Ottoman Empire protected them, and they maitained-closed relations with the Turkish-Muslim world, by the means of language and people. The other segments of the Tatar people had long remained separately among them, outside of the Turkish-Muslim world, and thus they could not avoid the Russian influnce. Many of the Romanian Tatars migrated from Crimea after the Crimean Wars (1853-1856) and the Ottoman-Russian War 1877-1878. They settled in Tuna Vilayeti, the area surrounded by the Danube River and the Black Sea, which now is named Dobrudja.[1]

2. Religion and culture

The Romanian Crimean Tatars are Hanefi Sunni Muslims. As regarding the demographic evolution we get some information from the Census of 1992, which after six decades, for the first time gives detailed information about religious belives, and it shows that Muslim people represented 0.3% (Ismail 1996: 55).

Period	Orthodox	Catholic	Protestant	Muslim	Judaism	Other religions
1930	71,1	18,1	8,1	0,3	3,4	-
1992	87,1	6,0	6,1	0,2	0,04	

The distribution of population by their denomination Tabel no. 1 By *V.Gheţău, 1992*

Many mosques build up over the time, on today's Dobrudja territory stand for the community's religion and religious belive. Among them, we mention Esmahan Sultan Camısı (1573), Ali Gazı Camısı (early 17th century), Hünkâr Camısı (1862), Aziziye Camısı (1863), Kıral Camısı (1910), and many others. All these mosques stand for their reliogious belives, and for their long lasting existance on this territory.

As regarding the Romanian Crimean Tatar community's public instruction, we have to underline that their public education, starting with the primary school up to high school or higher education is performed in the official language of Romania that means into Romanian language, not in their mother tongue.

The Constitution of Romania, Title II, Fundamental rights, freedoms and duties, Chapter II, Article 32, (3), right to education mentions the minorities right to be educated in their mother tongue. 'The right

1 My greatgrand parents *Hacı* İzet İsmail and his family left Crimea, Kerç area probably in between 1870-1875. Their son, my grand father from my father, *Katip* Suleyman Abduraman son of *Hacı* İzet İsmail was born in Crimea, or more probably on their way from peninsula to Ottoman lands. Around 1870, they came ashore, they did not use waterway.

Constanţa, Hünkâr Mosque (Hünkâr Camii), built in 1862 (personal archive)
© Nilghiun İsmail

of persons belonging to national minorities to learn their mother tongue, and their right to be educated in this language are guaranteed'.

It stipulates the fact that '… the ways to exercise these rights shall be regulated by law'. In Law No. 84 / 1995 on Education (modified 1997, republished 1997 and 1999), Chapter XII, *Education for national minorities*, articles 118-126, is stipulated the right of tuition in minority language. In schools providing tuition in Romanian, children belonging to national minorities have the possibility to study their mother tongue at request.

Children are organized in forms (1-25 pupils) or groups (7-15 pupils, or less, but with the special approval of the Ministry for National Education). Pupils have the right to begin the study of the mother tongue in any grade from the level of beginners (Ismail 2011: 182).

Nevertheless, there is to be underlined the contribution to the universal poetry of the Tatar poets Mehmet Niyazi (1878-1931) and Nevzat Yusuf Sarıgöl.

Mehmet Niyazi's many poems were published during his life, in the periodical *Emel* (*Emel Mecmuası*), but after 1990's all of them were collected in one volume named *Sagış*, and published at Kriterion Printing House, in 1998. The poem *Sagış*, was published for the first time in 1931, in the periodical *Emmel Mecmuası*, Bazarçık Matbaası (Memedemin 1995: 140).

The periodical *Emel* had a very important role during the period in between the two world wars and it acted as a renaissance school. Here we mention the following works published in the Crimean Tatar language after 1990: *Nasrattin Hocaga Dair Fıkralar* (1983, Kriterion), *Tabanıma gomelek gaktım* – short stories (*Tabanıma Kelebel Sürdüm*) (Kriterion, 1999), *Kınalı Kurban* – short stories (Ceconi, 2013), and in Turkish language *Kelebeklerin öldüğü gün*, (Kriterion, 1999), *Üç Kanaklı Kelebeklerim* (Tatar-Turkish-Romanian languages, ongoing issue in 2014).

Nevzat Yusuf Sarıgöl's works got some awards as *The Prize of the University of Bucharest*, (1981), *The Prize of the KBATT* (*Kıbrıs Avrasia Türk Edebiyat Kurumu*), (2003), and *The Prize of Necmet Niyazi* (2010).

Some other writers and poets published their works in the Tatar language as Ender Mamut with his *Ayuw kulak batır. Dobrudja Tatar Masalları* (Kriterion, 1991).

İsmail H.A. Ziyaeddin published his volum of *Toy. Şiirler* (Kriterion, 1992). In 1997, Yaşar Memedemin published the volum *Anka. Şiirler* (Kriterion, 1997). In 1999, Necibe N. Şukuri issued the volum *Azaplar. Şiirler* (1999), and *Boztorgay*, volume of Crimean Tatar folklore published in the Turkish language, coordinated by Ahmet Naci Gafer Ali (Kriterion, 1980/1996).

Since 1958 Kriterion Publishing House,[2] which was founded with the purpose to serve the national minorities, was a pathway for the Crimean Tatar writers and poets, and between 1985-1995 it hosted *Renkler*, a periodical published in the Crimean Tatar language.

Some cultural aspects

Nowadays the Romanian Crimean Tatar language is preserved only as spoken language. Even so in accordance with the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, in the Recommendation 1201 (1993), on an additional protocol on the rights of national minorities, is stipulated: Every person

2 www.kriterion.ro/ accessed 26, Jan., 2014

My grand mother's silver belt and coffee pot (personal archive) © Nilghiun İsmail

belonging to a national minority shall have the right to freely use his/her mother tongue in private and in public, both orally and in writing.

This right shall also apply to the use of his/her language in publications and in the audiovisual sector, there is no literary Romanian Crimean Tatar language (Ismail 2012: 456).

However, when talking about the Romanian Crimean Tatars' culture we have to highlight the extarordinary inharitage of folklore, and *šhın* is one of them.

Š*hın* is a specific category of foklore for youth with the purpose to serve initiating relationships between young men and girls of the village, through songs with melodies and texts with feature structure. *Šhın* is a dialogue song and by its means the lad and the young girl can communicate directly their feelings. It is a mix between the process of improvisation and creation.

Thus, the young lad and girl using older poetic images recover and adapt them, add new images, trying to excel in the skills of expression. That ancient category yet found alive during the 1957-1959's was extincted due to loss of its functionality, which did not find the original purpose. As regarding the use of the metaphor in the Tatar poetic folklore *Šhın* has the same feature characteristic to the Eastern folklore and it is common to the other Turkic peoples.

However, more commonly is the process of direct metaphor, by which its translation in popular thinking seems to be more accessible, closer to the inner meaning and to the situation.

The particularity of dance songs found with the Romanian Crimean Tartars is the gesture of the song's action, played by choreographic movements, and it is specific for the Far East. Here, we are dealing with a genuine technical choreographic language by which each movement and combination of head movements, eyes, hands and feet, has an inner meaning of the words, which in turn include different actions.

The instrumental music is performed by *zurna*, which performs the melodious part and *daul* as percussive instrument, accompanist support. The performer of *daul* uses two kinds of striking. Their sound depends to the wooden sticks, while each hand of the performer hits the daul. *Çokmar* is as if a spoon with a long queue, special shaped for deep musical sounds, and *çubuk*, a thin stick about 40 cm long, which by quick strikes perform the melodic background (Sulițeanu 1997: 248). There are many other things to say about the folklore of the Romanian Crimean Tatars.

The policy of the Romanian Ministry of Culture about the right to speak and be heard as it is submitted to The Council of Europe on Cultural Policy '… promotion of cultural diversity, assertion

My mother Amena and her brother Necadi's wife Kimya, 1975 -1977) (personal archive) © Nilghiun İsmail

of the multicultural perspective and of inter-cultural, and protection of the cultural identity of ethnic communities', the Romanian Cultural Policy supports the Romanian minorities' culture.

The publications, as Karadeniz, Caş, Renkler, etc., and in the media - radio brodcasting station in Constanța county, a Tartar, Turkish / weekly program stand for it (Ismail 2011: 179).

3. Geography and population

Romania is located at the crossing roads of the Central and Southeastern Europe, bordered on its eastern shores by the Black Sea. Dobrudja is the easternmost region, extending from the northward course of the Danube to the shores of the Black Sea.

This part of my research is about the Romanian Crimean Tatars demographic structure in the rural and urban areas.

The comparative study on the census of 1977 and 1992 reveals that the Romanian Tatars community's number is decreasing. The census of 1977 shows that the inhabitants number of rural area is decreasing, but it is increasing in the urban areas (Ismail 1996: 55).

Period	Rural area	Urban area
1977	10,304	12,532
1992	7,102	17,327

The Romanian Tatar community's structure in the rural and urban areas Tabel no. 2 *By N. Ismail,* 1996

Changes that occurred inside the commmunity were generated by many factors as declining birth rate, increasing death rate and migration from village to town. During the Communist regime, many Romanian Crimean Tatars had to live their village in order to find a job in Communist Romania's factories and plants.

The migration's results are even visible today, as it had a huge irreversible impact on the minorities' mother tongue and culture. There are many villages, which were destroyed in between 1980-1990, and among them is our village, *Kanlı Çukur*, which was situated in the Southern Dobrudja, at the border with Bulgaria.

According to the census of 2011, the ethnical and confessional structure of population, the inhabitants of Romania by nationality is as follows: Romanians 20, 121, 641; Hungarians 1, 227, 623; Roma (Gypsies) 621, 573; Germans 36, 042; Ukrainians 50, 920; Lippovan-Russians 23, 487; Turks 27, 698; Serbs 18, 076; Tartars 20, 282.

Ethnical community	**Inhabitants (2011)**
Total	20,121,641
Romanians	16,792,868
Hungarians	1,227,623
Roma (Gypsies)	621,573
Ukrainians	50,920
Germans	36,042
Turks	27,698
Lippovan-Russians	23,487
Tartars	20,282

The ethnical structure of Romanina's population, 2011
Source: Recensământul Populației și al Locuințelor, Institutul Național de Statistică, 2011
(*The Census of the Population and Dwellings, the National Institute of Statistics*) [3]

3 www.recensamantromania.ro/rezultate-2/ accessed on, 24, Jan., 2014

Some images from our village - Kanlı Çukur, 1968-1970 (personal archive) © Nilghiun İsmail

Today, the national minorities represent approximately 10% of Romania's population, their linguistic diversity, and territorial distribution raise specific problems to be solved (Ismail 2011: 182).

In Romania live 18 officially recognized national minorities, as follows: Hungarians (16 counties in Transylvania and Bacău county), Germans (14 counties in Transylvania), Lippovan-Russians (Brăila and Tulcea counties), Roma (Gypsies), Serbs (Arad, Timiş and Caraş-Severin counties), Slovaks (Timiş, Arad, Bihor and Sălaj counties), Tatars (Constantza county), Turks (Constantza and Tulcea counties), Ukrainians (Suceava and Tulcea counties). As the figures delivered by *The Census of the Population and Dwellings,* 2011, the ethnic community of the Romanian Tatars counted 20,282 and only 17,677 out 20,282 of the Romanian Tatar inhabitants declared Tatar language as their mother tongue (Ismail 2012).

Many rules and legislation regulate political parties of minorities, as it can be seen in the *The Census of the Population and Dwellings,* 2011.

In Romania, the influence exerted by parties representing minorities on the policy process is dependent on the importance of the party in the country, and this is one of the reasons why in Romania exist and live together two minorities, one named Turk minority and the other one named Tatar minority. The Romanian Constitution guarantees one seat in the lower house of the Parliament for each minority group, and the Romanian legislation creates ample space for the participation of ethnic minorities in political life.[4]

4. History

Regarding the ethnogenesis of today's Tatars, there are two perspectives: the first opinion believes that the first Tatars have their roots in Mongol people. The second perspective, which today takes an increasingly larger place among the historiographers, appreciates the Tartars, as being an important component of the Turkic world. Regardless the academics' attitude, they recognize that today's Tatars speak a Turkic language and by the means of their historical and spiritual tradition, they belong to the Turkic world.

In the 1243, the Golden Horde initiated the process of ethnogenesis of the today's Tatars. The spiritual tradition of the Tatar language underpins the Turkic ethnic element, which had a contribution to their formation as a new people. Starting with the XIVth century a new nation – the Tatar people – appeared on the world's stage and it had its origin in the *Kypchak,* people belonging to the Turkic world. The Golden Horde State, which lied on a vast Eurasian territory, was the foundation of the Tatar people, and since the XVth century when it collapsed, it separeted in several khanates: Kazan, Crimean Tatars, Astrakhan, Noghays and Siberian Tatars.

The Tatars from the Crimean Khanate kept a close contact with the Ottoman Empire even after their annexation (1783) to the Russian Empire. Some basic elements, as their Turkic origin and the Muslim religion are those, which contributed to the formation of the Tatar people (Gemil 1997: 61). This subject is still controversial for scholars studying this domain.

4 www.dri.gov.ro/?lng=2, accessed on 12, April, 2014

The Crimean Tatar minority living in the Danubian - Black Sea area are the descendants of the Turkic peoples who lived in a region extending from Central Asia to the Mediterranean Sea. As regarding their genesis and the evolution, their main characteristics are language, traditions, culture and religion. The tracks and continuity of the Tatar minority living in the area surrounded by the Black Sea and Danube are pointed out in toponimes as Uz, Oituz, Teleorman (*Deli Orman*), Babadag (*Babadağ*), Medgidia (*Medjid*), Enisala, Ciamurlia (*Çamurlı*), Beidaud (Bey Davud), Ceatalchioi (Çatal Köy) (Ismail 2011: 178).

5. Ortography

In 1956, with the support of a committee of scholars, organized by the Romanian Academy, the Institute of Linguistics[5] they officially agreed the Romanian Crimean Tatar language alphabet. The coordinators of the first alphabet were Ahmet-Naci Cafer Ali (a native speaker) and Vladimir Drîmba (the Romanian editor of the *Codex Cumanicus*). The alphabet included the following letters and sounds (Drîmba and Ali 1957: 339).

a, A; á, Á; b, B; č, Č / ç, Ç; d, D; e, E; f, F; g, G; ğ, Ğ /c, C; h, H; i, I; í, Í / ĭ, Ĭ; î, Î / ı, I; j, J; k, K; l, L; m, M; n, N; ñ, Ñ; o, O; ó, Ó / ö, Ö; p, P; r, R; s, S; ş, Ş; t, T; ţ , Ţ / ts, Ts; u, U; ú, Ú / ü, Ü; v, V; w, W; y, Y; z, Z.

We should have to underline that the alphabet includes different letters and sounds, many of them brought form the Turkey Turkish and Romanian languages, and adapted to the Romanian Tatar language. The vowel sounds are the followings:

The sound of the vowel *á* is an open vowel sound, as in the words *náne, táne,* and *lále*.

The sound of the vowel *í* is a sound in-between *i* and *ı,* it is a narrow width of the mid-palate, as in the Turkish words: *bir*, *biz*.

The sound of the vowel *ó* is a sound in-between *o* and *ö* with a medium width, as in the Turkish words: *dört*, *söz*.

The sound of the vowel *ú* is a sound in-between *u* and *ü*, with a medium width, as in the words: *süt*, *tütün*.

The consonant sound *g* is a throat frictional sound, as in the words *nogut*, *bostanga*.

The consonant sound *h* is a frictional voiceless palatal sound, as in the words *tarih*, *hane*.

The consonant sound *k* is a voiceless throat sound; it is practicly the sound *q*, as in the Turkish word *kapak* (*qapaq*).

The consonant sound *l* is a frictional alveolar voiceless sound.

The sounds for the letters *î*, *ş* and *ţ* are from the Roamnian alphabet. The sounds for the letters *č, ğ, j, ñ, w* and *y* are from a variety of languages.

The sound for the letter *č* is as the sound for the letter *ç* from the Turkish language, as the Turkish word *çilek*. The sound for the letter *ğ* is as the sound of the letter *c* from the Turkish language, as the Turkish word *cam*.

The sound for the letter *j* is as the sound of the letter *j* from the French, Romanian and Turkish languages, as the Turkish word *müjde*.

The sound for the letter *ñ* is a sound specific only to the Tatar language, and it is a nasal sound as in the Tatar word *meñ* (the equivalent of *ben* in Turkish).

5 www.lingv.ro/ accessed 31, Jan., 2014

The sound for the letter *w* is the equivalent if the vowel sound *u*, as in the Tatar words: *kawe*, *taw*, and the sound for the letter *y* is from the Turkish language.

In 2010, some members of both communities (Romania and Crimea) accepted a new alphabet for the Crimean Tatar language. Still, any official institution in Romania or in Crimea did not accept the new alphabet. It is known that the Romanian Crimean Tatars use the Latin alphabet and the Crimean Tatars are still using the Cyrillic alphabet.

6. Language

a. The Romanian Tatar language and its place into the Turkic Languages

The language classification is done by comparing their primary language and by relating them to each other. The degree of similarity among languages brings out different results regarding the groups of language within that language family. There are numerous Turkic languages and they are spread over a vast territory in Europe and Asia.

The attempts to classify them are also numerous but the oldest recorded classification was registred in the first half of the last century. Starting with the second half of the last century, their classification became more comprehensive and the research got a scientific sound. The large number of attempts is explained by the fact that Turkic languages were known unequally and largely uncomplete. Many classifications are based on linguistic criteria, combined with the geographic and chronological one. The *Romanian Crimean Tatar* language unlike the other languages of the northwest group or *Kypchak group* has a characteristic in the initial consonant sound of the numeral *dokuz*. The specific feature of the initial consonant sound is the sound *d* and not *t*, as shown in the other languages of this group (Baubek 1997: 265).

b. Dialectology

The Romanian Crimean Tatar language has three dialects, as Tadeusz Jan Kowalski (1889-1948) a Polish orientalist, expert on Middle East Muslim culture and languages underlined in his works:

1. Kırım or Bozkır dialect (*Şöl tĭlĭ*);
2. Noghay dialect (*Noghay tĭlĭ*);
3. Yalıbolu dialect (*Yalıbolu tĭlĭ*).

1. Kırım dialect or Bozkır dialect (*Şöl tĭlĭ*) is a dialect spoken by more than 70% of the Romanian Crimean Tatar inhabitants.

2. Noghay dialect (*Noghay tĭlĭ*) is a dialect spoken by 20% of the Romanian Crimean Tatar inhabitants.

As regarding phonetics, the difference between the two dialects consists in the pronunciation of the sound of *s* in the *Noghay dialect*, instead of *ş* in the *Kırım dialect.* There are examples in some words: *bas* in the *Noghay dialect*, instead of *baş* in the *Kırım dialect*, *tas* in the *Noghay dialect*, instead of *taş* in the *Kırım dialect*.

For the Accusative (*-i hali*), the other dialects use the suffixes *-nĭ,-nı,* but the *Noghay dialect* uses *-dĭ /-tĭ* or *-dı /-tı*, as in the examples: *kĭşĭnĭ (in the winter)* in the *Kırım dialect*, and in the *Noghay dialect* is: kĭsĭdĭ.

To Indicative, the third person singular and plural in the *Kırım dialect* is used the followings *ala / alalar* (s/*he takes*), and in the *Noghay dialect* is said *aladı / aladılar*.

The Future tense has also some changes, as in the *Kırım dialect* are used the suffixes *-ecek, -acak*, but in the *Noghay dialect* are used the suffixes *-eyek, -ayak*. So instead of *alacakman (I shall take), kelecekmen (I shall come*) there is *alayakman, keleyekmen*.

There are some differences in the vocabulary also, as in the examples: *ayna* (*mirror*), *omuz* (*shoulder*) in the *Kırım dialect*, and in the *Noghay dialect* is said *piyala* and *iyĭn.*

3. Yalıbolu dialect (*Yalıbolu tĭlĭ*) is a dialect spoken by 10% of the Romanian Crimean Tatar inhabitants, and compared with the other two dialects it has vocabulary and phonetics differences.

In phonetics is to be noticed the sounds of *ş, p, k* instead of the sounds *ç, f, h* as in the examples: *şorap, şeşek, pındık, Patma, kasta* in the *Yalıbolu dialect* instead of *çorap, çiçek, fındık, Fatma, hasta* in the *Kırım dialect* (*socks, flower, nuts, Fatma, patient*). In addition, it is used *y* in the *Yalıbolu dialect* instead of *c* in the *Kırım dialect*, as in the words: *yawun, yel* instead of *cawun, cel* (rain, wind) (Drîmba and Ali 1957: 343).

Nowadays only people with a certain age, older than 40 - 45 years, speak the Romanian Crimean Tatar language. The young generation do not speak either Tatar or Turkish, neither at home nor at school, and many of them are ashamed of being different from the majority, as it is very difficult to live as a minority.

c. Phonology

This part of my paper is a summary presentation of the Romanian Crimean Tatar language's phonology, and the Romanian language influence on the Crimean Tatar grammar and language. The phenomenon named code switching appears at the conntact of two languages, and in many cases both of the languages are very different, the two languages have very different phonemes and sounds. In this case, the phonemes and sounds that exist in only one of the two language systems are adapted by the means of sounds and phonemes to the receiving language system (Sala 1997: 59).

The researches that I did in the field of code switching between the Crimean Tatar, and the Romanian language, highlighted the differences in the inventory of phonemes and sounds. The phonemes and sounds of the Crimean Tatar language are adapted to the system of phonemes and sounds of the Turkey Turkish or Romanian language.

This study underlines the situation of the new unarticulated phonemes of the Crimean Tatar language as in the original language, and their articulated sounds in the adapted language.

For example, the sound */kh/* from the Crimean Tatar, as in the word *khomushĭn,* which sounds as */k/* in the Turkey Turkish language and the result, is the word *komuşın*. There is the same phenomenon with the word *okhĭtĭp* in the Crimean Tatar, and the word *okutup* for the Turkey Turkish.

So sounds as */k/* and */h/* from the Crimean Tatar are equivalent in */k/* in Turkish. Sometimes the phonemes are disarticulated but they are identified with one of the already existing system in the receiving language. When there is a transfer of words from the Romanian language to the Crimean Tatar language, the ending sounds are modified and they receive the suffix /*-ga*/ for the dative case.

For example, the word *seria* in the Romanian language that means *series*, which was transformed into a total new word, *seriyagha*, that is unfound in the Crimean Tatar language (Ismail 2012: 317).

In some cases, the foreign words are partly adapted to phonologic system of the receiving language and the words keep the phonemes of the foreign language. Words with this kind of phonemes are foreign borrowed words with a particular stylistic level. In these cases, there is no adaptation of the system of phonemes and sounds, but there is an adoptive system of phonemes and sounds. This means, words that have a certain stylistic distribution, now they are part of the general vocabulary, and the receiving language gets new phonemes that are no longer foreign sounds.

When the phonologic system of an endangered language as is the Crimean Tatar language, which has influences from the Romanian language, by the means of the vocabulary with the inventory or distribution of phonemes modified, it is noticed that the Crimean Tatar language is still very strong and well defined.

There is an exception of the rule with the bilingual persons, who give up using one of the rules of the two languages, after a long period of being bilinguals.

In Romania, the situation is specific for the young generation of the commnity (average age 15-20) that gave up speaking the Crimean Tatar language. They abandon their mother tongue instead of the Romanian language.

In Romania, there are not schools for the Crimean Tatar syllabus, and children can study Turkish language on their parents' request, as a foreign language. As bilinguals, they trend towards improving their system of sounds, as they use both of the languages and they do not consciously percieve the difference between the two languages.

As a concequence of code switching the phonologic system, modifies the inventory of phonemes and sounds or it does lose certain sounds. The phonologic system of a language is characterised by the means of a certain phonological structure and by phonetic usage. The contact among languages brings changes in the characteristic of the expression by the means of modified inventory, and it happens because of appearing and disappearing of phonemes.

Appearing of phonemes means brining phonologically foreign sound as shown in the example of the word *škhola* or *ıškhola*, where the word *şcoala* is borrowed from Romanian, the sound /h/ got a new phonological sound as it appears in the same position with the sounds /*k*/ and /*g*/.

Disappearing of phonemes means that in the phonological system of the analyzed language the phoneme is situated a peripheral position.

The system is situated in a peripheral region where the linguistic traditions and rules are weak and they are influenced by the boundary with another language (Ismail 2011).

The Crimean Tatar language relates to the Turkey Turkish language and it is in boundary position, in a peripheral position.

It has linguistic traditions and rules, and as consequence, some sounds are modified as in the letter /*p*/, which is transformed in /*f*/. Examples are the words *pırın*, *Pazarçık* in the *Yalıbolu dialect* instead of *fırın*, *Bazarçık* in the Turkey Turkish language.

There should be underlined that the Crimean Tatar inhabitants from Amzacea used the word *dokĭz* during their conversation. The word *dokĭz* stands for the *Kypchak* origin of the language spoken by the Romanian Crimean Tatars.

The above analysed phonemes and morphemes were found in the conversations, which occurred among the people from Amzacea and me.

Amzacea is a village situated in the southern Dobrudja, near the Bulgarian border and some of them, as Onder's great parents moved from Bulgaria, Bazarçık during the World War II. This dialog is an extract from *Personal Archive Recordings* (Romania, Amzacea, August 2011).

d. Morphology

In many cases, the borrowed or adapted words into the system of the receiving language get gender, prefixes, etc. from the receiving language. A characteristic situation occurs when the unidentified, foreign morpheme of the borrowed word is adapted to singular form, but the foreign word has a plural form.

There are situations when the foreign words are partly adapted to the system of the receiving language, but it keeps the morphemes of foreign language. These are very few, isolated cases. Influencing the morphologic system by the means of vocabulary is the pathway to modify the inventory of morphemes.

The only condition is to have a bilingual morphologic system. In cases of borrowings into the morphological system, the borrowed morphemes have a native-born counterpart in the receiving language. The changes in a morphologic system happen as consequence of some internal causes connected with the grammar system, related to the reorganizing of the morphologic system. It did not happen as consequence of the vocabulary's improvement.

Words borrowing system led to changes in the content of the system. The situation happens between the morphological system of a small language community and the larger one. The larger community language puts pressure on the smaller community language (Sala 1997: 136). Here is a fragment of a conversation among A (a woman of 65-70 years old from Amzacea-*Emzeşe*), B (a man of 55-60 years old from Amzacea-*Emzeşe*), C (a young man 40-45 years old from Amzacea-*Emzeşe*), D (an engineer of 50-55 years old, living in Constantza) and E, the author (*Personal Archive Recordings*, Romania, Amzacea-*Emzeşe*, August, 2011).

A (*Zemine abla*, 68): Khoyĭmĭz pĭttĭ, bek pĭttĭ……
E (the author): *Ĭškholagha* ketĭnĭz mĭ?
B (Sebat abi, 55-60): Ayse….
E: Kaş sene okhĭdĭnĭz?
B: Yedĭ *klasa* okĭdĭm.
E: *Klasa* derken, sınıf mı?
B: Mĭnau bĭzĭ *înregistrat* ette bĭz konuşkhghanda.
E: Ne ĭşledĭnĭz?
B: En başta *fierar* edĭm - demĭrcĭ sonra okĭdĭm, *şofer* boldĭm.
E: Ballar ne ĭşli, okĭdĭlar mĭ?
B: Ayse okĭdĭlar, Medcidiye de ocalĭk okĭdĭlar, ama bĭraktĭlar *salariu* kĭşkene.
E: *Salariu* maaş mı?
A: Dokĭz tane balam bar, on dort tane torĭnĭm bar.
B: Anasĭda yaşai, 87 yaşĭnda. *Servişte* ballar.
E: *Serviş* ne demek?
B: Zanatta, *un fel de serviciu*.
A: Yarĭm yarĭm khonĭşamĭz.
C (Onder, 40-45, electrician): Eskĭ turmen.
A: Her şey *priza*.
B: *Kurent* bolmassa bĭr şey yok….
A: Pĭrĭn yok.
C: Yazĭn nenem khullana.
E: Katĭp yasaysĭnĭz?
A: *Maşinadan*, her şey *maşinadan*. Esĭkeden pĭşakhman tartĭla edĭ.
B: Bĭzde Nogay yok. Nogay demek kĭzalar.
D (Şenol, engineer, 50-55): Sĭçakh kop.

In the text we have, the word *servişte* (job) borrowed from the Romanian language. It entered the Crimean Tatar language as *serviş*, but it added the case sufix /-te/ and in the same time the Crimean Tatar natives translated words from the Romanian language, as the word *maşina* (machinery) added the case sufix /*-dan*/ and got a new word *maşinadan* (by the means of a machinery).

Other situations bring changes in the plan of expression by the means of borrowed morphemes or using new morphological types. The transfer of morphemes is specific for a conversation between two bilinguals.

The changes in the plan of expression are related with the improvement of the inventory of morphemes by the means of nominal desinences. Nominal desinences on plural behave as if they are a part of the theme, for example: *Khazlar, sĭğĭrlar, khoylar, tawukhlar….; khonuşsınlar, okhĭsĭnlar*… (goose, cattle, sheep, poultry….). In many cases nominal desinences influnce the expression level, only rarely it happens that they are related to the content plan (Ismail 2012: 317).

Some changes appear in syntax, where the communication is connected more to reality, because it is linked to real or possible relationships that already exist among objects. The borrowings in syntax happen. When there is an intense contact between two languages, even so the languages do not belong to the same family (Sala 1997: 182).

Because of the intense contact between languages, there is also a translation between the Crimean Tatar language and the Romanian language, as the Romanian grammar rules are used in the Crimean Tatar language.

This situation happens when we have to enumerate things. In the Romanian language, we use the plural form of the nouns, but in the Crimean Tatar, we can use the singular form of the nouns, so instead of the Crimean Tatar language grammar rules we use the Romanian grammar rules. Example: *khoylar, sğırlar, kazlar, tawkhlar*...(sheep, cattle, geese, poultry…).

In the same discussion, we noticed that they used the Crimean Tatar language topic only in short sentences and they used more Romanian words than Crimean Tatar words. Here is a fragment of the conversation among A (*Zemine abla*, 68), B (*Sebat abi*, 55-60) and C (*Onder*, 40-45, an electrician):

B: Zanatta, *un fel de serviciu* (job (zanat (sanat) - into Turkish), something like a job (serviciu-into Romanian)).

A: Yarĭm yarĭm khonĭşamĭz (We speak half-and-half).

C (Onder, 40-45, electrician): Eskĭ turmen (old mill).

A: Her şey *priza* (Everything is plug (priza-into Romanian)).

e. Lexicology

There are times when borrowed words are adjusted partial to the receiving language system, and the new system keeps the morphemes from the foreign language, but they are low profile numbers. The influence of the morphological system by the means of the vocabulary is the way the inventory morphemes get changes. The bilingualism is the prerequisite condition to influence the morphological system.

Regarding the loan vocabulary there are special situations where the bilingual regions do not lend some morphemes, regardless the remoteness of the elements nor the fact that in many cases, the borrowed morphemes have a correspondent in the native language.

The transfer of an idiom from an Indo-European, morphological system to an agglutinative morphological system, under the influence of the language environment includes languages as the Turkic agglutinative languages (Sala 1997: 415). As, for example the sentence *Yedĭ klasa okĭdĭm* (I studied seven classes (secondary school)) there is the word *klasa* (grade) which was borrowed from the Romanian language even there is a correspondent the word *sınıf*, in their native language or Turkish language.

There are situations in the language system when due to the internal causes changes occur in the morphological system.

The changes are related to grammar, to the new reorganized system and sometimes to the enrichment of the vocabulary. We should take into account the remoteness of the borrowed items, considering them as if they are not welcoming facts that characterize the language as a whole, but only some variants adapted to the special situations, as for example the sentence *Sĭçak kop*. The meaning of the sentence is *very hot*, but the speaker said *many hot*. The sentence should be *bek sĭçak*.

Changes in the content happen very rare, when there is a reinterpretation of the system's elements. This situation may occur especially in terms of an active bilingualism, when a small community, as the case of the Crimean Tatars community, who is under pressure of a larger one, as the Romanians.

Sociolinguistical aspect

The whole study is about the Romanian Crimean Tatars language, tradition and culture, but this part of the study is a summary presentation about the history of the Romanian official language policies. It is well known that today, the Romanian state policies face the protection of the linguistic rights of the national minorities.

For a better understanding of the linguistic rights of the national minorities there should be studied the history of the Romanian Crimean Tatar language in a close relation with schools for the Tatar community, students' number, and teachers of Tatar language.

We hold some information for the second half of the 20th century, during the Communist regime. At the beginning of the Communist regime, the community faced the beginning of a gradual reduction period, when the collective rights of the national minorities and of the institutions designed to foster their cultural specificity had to face many changes.

All the events started with the reforms in education, the Law of Education, 1948, 175 Decree. There were many unbearable deeds, but among them was the abolition of the Muslim theological school of Medgidia (*Mecidiye Medresesi*), which performed its classes, for the last time in 1949-1950.

Later it transferred its activity to Vocational High School in Constanța, where it worked out from 1950 to 1963. At the beginning of the school year, 1949-1950 the new Communist regime opened schools in the Crimean Tatar language in addition to those in Turkish, as those were the rules and regulations of the Ministry of Education.

Teaching language	Preschool	Primary school	Secondary school	High school	Total schools	Total students	Total teachers
Tatar language	5	55	5	4	66	3069	113
Turkish language	2	9	2	-	17	689	23

Schools and Students situation
By Ali, A.N.G., *Kültürümüzün Meseleleri* (İssues of Our Culture), coordinated by Saim Osman Karahan, Edited by Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma, İstanbul Şubesi, Turkey, 2012: 182

From 1951 up to 1955, the Ministry of Education brought textbooks from the Soviet Republic of Kazan, for students attending schools in Crimean Tatar languge.

However, the textbooks were issued in Kirilic alphabet, and soon they had to give them up.

In 1956, the Institute of History together with the Romanian Institute of Linguistics and the Ministry of Education established a committee of scholars, who had to deliver a new alphabet for the Romanian Crimean Tatars.

The new established alphabet for the Romanian Crimean Tartars used the Latin alphabet, and it was in accordance with the Romanian and Turkish alphabet. The new alphabet compared with the Turkish language alphabet had some differences, but it was accepted by the Romanian Academy of Science (1956-1959), and it was named the alphabet of the Romanian Crimean Tatar language (Ali: 2012: 179). That alphabet was the foundation for the textbooks issued in the Romanian Crimean Tatar language for the primary and secondary schools.

Teaching language	Number of schools		Number of students		Observations
	1950/1951	1957/1958	1950/1951	1957/1958	Decreasing number of schools and students
Tatar language	69	52	3069	1825	
Turkish language	17	18	689	959	Increasing number of schools and students

Schools and students situation 1950/1951 and 1957/1958
By Ali, A.N.G., *Kültürümüzün Meseleleri* (İssues of Our Culture), coordinated by Saim Osman Karahan, Edited by Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma, İstanbul Şubesi, Turkey, 2012: 185.

In 1957, the University of Bucharest, the Faculty of Oriental languages opened new departments, one for the Tatar language and literature and another one for the Turkish language and literature. In accordance with the new Law of Education, the department of Tatar language and literature closed its doors in 1972.

In accordance with the international legislation, *The European Charter for Regional or Minority Languages* (Part I, Art. 1) defines a minority's language as 'languages traditionally used within a given territory of a State by nationals of that State who form a group numerically smaller than the rest of the State's population, languages different from the official language (s) of that State, from the dialects of the official language (s) of the state, from the languages of the migrants'.[6] In accordance with this

6 conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Html/148.htm, accessed 24, Jan., 2014

definition, the Romanian Crimean Tatar community belongs to national minority and their language is a minority language.

Today, in accordance with the international legislation, the Constitution of Romania, Title II, Fundamental rights, freedoms and duties, Chapter II, Article 32, (3), Right to education, stipulates the followings: 'The right of persons belonging to national minorities to learn their mother tongue, and their right to be educated in this language are guaranteed'.

It is also mentioned 'the ways to exercise these rights shall be regulated by law'. The Law No. 84 / 1995 on Education (modified 1997, republished 1997 and 1999), Chapter XII Education for national minorities, articles 118-126, stipulates the right of tuition in minority language. In schools providing tuition in Romanian, children belonging to national minorities have the possibility to study their mother tongue at request,[7] so the public instuction is in official language that means in Romanian language.

As regarding the syllabus there were elaborated textbooks for the study of the mother tongue, literature, history and traditions of minority, in accordance with the *Orders of the Minister of National Education No. 3593 / 1998, 3811 / 1998, 3643 / 1999.*

The textbooks for primary schools, 'Güzel Konuşma I. nci sınıf' for the Romanian Crimean Tatar community pupils were elaborated in 1998, by Leman Ali, Valentina Jercea, Marioara Constantinescu-Condruț and Vieroslava Timar, and in 1999 Nile Velişa and Leman Ali issued the textbook 'Alfabe. Türk Dili. I. sınıf'.

Mustafa Mehmet and Ali Cafer Ahmet-Naci, issued the textbooks 'Limba turcă' for the secondary school, the 5th and 6th grades.

In 2000 Ulgean Ene Memedemin, Belghiuzar Buliga Cartali issued a new textbook 'Türk Edebiatı. Türk Dili. 8.Sınıf Dersleri', for the 8th grade (Ismail 2011: 251)

Nevertheless, there are many misunderstandings regarding the national minorities and ethnical community. In the above given definitions are underlined the definitions for national minority and ethnical minority. The Romanian Crimean Tatar community is an ethnical community with the characteristics of a national minority, as it has a national identity and it lives not far from the 'mother nation', in the immediate vicinity of Romania.[8]

Nowadays, the Roamnian Crimean Tatars are organized in an association named *The Democratic Union of the Muslim Turkish Tatar from Romania*,[9] which was founded in the 29th, December 1989.

F. An original sample text in Romanian Tatar language and its translation into English

Biyaz, (*Renkler*, Bucureşti, Kriterion, 1995), by Yaşar Memedemin[10]

Biyaz	**White**
Tercih etken rengĭm biyazdır	My favorite colour is white
Biyaz, biyaz, nedĭr biyaz:	White, white means:
Mewsĭm başında zerdalĭ şeşegĭ biyaz	In spring apricot blossom is white
Dagların töbesĭ biyaz	Sparkling waves are white
Dagların kökregĭ biyaz	Mountains are snow-white
Awızımdan şıkkan sozlerĭm biyaz	My words are white
Beyazga, sarıga, karaga	Eyes bathed in daylight
Karagan közlerım biyaz	and night are white
Areketlerĭm biyaz	My life is white
Kâlĭbĭmde şımırdagan niyetlerĭm biyaz…	Intentions whispering in my heart are white…

7 http://doctorat.ubbcluj.ro/documente/legi/Lege_Nr_84_1995_republicata_1999_%28Legea_ invatamantu-lui%29.pdf, accessed 24, Jan., 2014

8 www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=34, accessed 24, Jan., 2014

9 uniuneatatara.ro/ accessed 25, Jan., 2014

10 This is a translation from the Romanian Crimean Tatar language into Turkish of the poem Beyaz (*White*), by the poet Yaşar Memedemin. The poem was published in the periodical *Renkler*, in 1995, and translated for this study by Nilghiun Ismail.

References

Ali, Ahmet-Naci Gafer (2012). *Kültürümüzün Meseleleri* (Issues of Our Culture), coordinated by Saim Osman Karahan, Edited by Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi.

Baubek, Agiemin (1997), Clasificarea limbilor turcice şi locul tătarei din România în această classificare (The *Classification of the Turkic languages and the Romanian Tatar in this classification*), in *Lucrările Simpozionului Internaţional Originea tătarilor. Locul lor în România şi în lumea turcă (Conference Preceedings The International Sympozium Tatar's Origin. Their Place in Romania and in the Turkic World), Constanţa 17-20, Nov. 1994*, coordinated by Prof. PhD, T.Gemil. Bucureşti: Editura Kriterion.

Diatcu, Elena, (Redactor responsabil la Editura Kriterion-Bucureşti) (1997). Păstrarea valorilor spirituale ale turcilor şi tătarilor din România prin ediţiile Kriterion (Preserving the Spiritual Heritage of the Romanian Turks and Tatars by the means of Kriterion Publishing House). In *Lucrările Simpozionului Internaţional Originea tătarilor. Locul lor în România şi în lumea turcă (Conference Preceedings The International Sympozium Tatar's Origin. Their Place in Romania and in the Turkic World),* Constanţa 17-20, Nov. 1994, coordinated by Prof. Phd. T. Gemil. Bucureşti: Editura Kriterion.

Drîmba, Vladimir, Ali, Ahmet-Naci Gafer (1957). Quelques problèmes relatifs au développement culturel de la population tatare de Roumanie, in *Studia et Acta Orientalia*, no. I, Bucureşti.

Gemil, Tahsin (1997). Problema etnogenezei tătarilor (*The Tatars Ethnogenesis Issue*), in '*Lucrările Simpozionului Internaţional Originea tătarilor. Locul lor în România şi în lumea turcă (Conference Preceedings The International Sympozium Tatar's Origin. Their Place in Romania and in the Turkic World), Constanţa 17-20, Nov. 1994*, Editura, Bucureşti: Kriterion.

Ismail, Nilgün (2012). The Turkish Language Spoken by the Turk-Tatar Community Living in Romania, in *Conference Proceedings IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* (The 4th International Symposium World's Language Is Turkish, 22-24, Dec., 2011). Ankara: Grafiker Yayinevi. p. 311-319.

Ismail, Nilgün (2012). The Turk-Tatar community living in Romania - indentiy, language and educational policies, in: Sarikaya Gül, Çoban Fatma (coord.): *V. Black Sea International Symposium Historical and Current political Issues: Opinions & Suggestions' December 6th-7th, Symposium Papers*. Ankara: EkoAvrasya p. 449-456.

Ismail, Nilgün (2011). Intercultural Education. Intercultural Minorities The Turk-Tatar Minority Living in Romania. In *Conference Preceedings Redefining Community in Intercultural Context. First International Conference, Braşov, 16-18, June, 2011*. Braşov: Henry Coandă Publishing House. p. 182-183.

Ismail, Nilgün (2011). Intercultural Communication: Mother Tongue, Identy and Diversity. Case Study of Turk-Tatar Community Living in Romania. In *Conference Preceedings Redefining Community in Intercultural Context First International Conference, Braşov, 16-18, June, 2011*. Braşov: Henry Coandă Publising House. p. 179-182.

Ismail, Nilgün (2011). Turkish Language for Career Development. In *Conference Proceedings 11th International Conference of QUEST Romania, Languages for Business and Career Development - The Quality Dimension,* co-organized with the Leonardo da Vinci "In-Class"-Project and the Grundtvig Learning Partnership "TAMSEF" /The Department of Modern Languages & Business Communication - Academy of Economic Studies, 21-22, oct., 2011, Bucharest, Romania

Ismail, Nilgün (1996). The Continuity of the Turk-Tatar Ethnic in the Romanian Space. *Türk Dünyası Araştırma Dergisi.* S. 105, İstanbul. s. 55-58.

Memedemin, Yaşar (1995). Mehmet Niyazi, Hakkında Bırkaş Mutevazı Fikir *(Some Thougts about Mehmet Niyazi*), in *Renkler*. Bucureşti: Editura Kriterion.

Sala, Marius (1997). *Limbi in contact* (*Languages in Contact*). Bucureşti: Editura Enciclopedică.

Sulițeanu, Gizela (1997). Importanţa etnomuzicologică a studierii folclorului tătarilor români (*The importance of studying the ethnomusicology folklore of the Romanian Tatars*) in *Lucrările Simpozionului Internaţional Originea tătarilor Locul lor în România şi în lumea turcă (Conference Preceedings The International Sympozium Tatar's Origin. Their Place in Romania and in the Turkic World), Constanţa 17-20, Nov. 1994*, coordinated by T. Gemil, Bucureşti: Editura Kriterion.

The Constitution of Romania Title II, Fundamental rights, freedoms and duties, Chapter II, Article 32, (3), Article 59.
(www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=34)

The Council of Europe Charter for Regional or Minority Languages, Strasbourg, 5.IX.1992.
conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/148.htm
assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta93/EREC1201.htm

Legea învăţământului no. 84, 24 iulie 1995 republicată (Law of the National Education), published in Monitorul Oficial al Romaniei, partea I. Legi, decrete, hotărâri şi alte acte. Anul179 (XXIII0, no.18/10 Jan.) no. 84

Recensământul Populaţiei şi al Locuinţelor (Census of Population and Dwellings), 2011
(www.recensamantromania.ro/rezultate-2)

tatar.ro
www.lingv.ro
uniuneatatara.ro
www.kriterion.ro
www.dri.gov.ro/?lng=2
Personal Archives Pictures
Personal Archive Recordings, Romania, Amzacea, August 2011

SİBİRYA TATARLARI VE DİLLERİ

Ercan Alkaya

© Ercan Alkaya

1. İç ve dış adlandırma

Bugün yaklaşık olarak 12 milyon kilometrekarelik bir alan için kullanılan 'Sibirya' adının kökeni konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir, tarihî kaynaklarda MS XIII. yüzyıldan itibaren karşılaşılan 'Sibir' (sonraları 'Sibirya') yer adının, MS I-II. yüzyıllarda Asya ve Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynamış olan 'Sabir'lerden kalan bir isim olması gerektiğini belirtmişlerdir (Kurat-Temir 2001: 586). *Câmiü't-tevârîh*'i Fransızcaya çeviren Quatremère, O. Pritsak ve yine J. Nemeth de *Sibir*'in, *Sabir* kelimesiyle bağlantılı olduğunu söylemişlerdir (Şen 1997: 19-20). J. Nemeth, *sabir* kelimesini *sabır ~ sabar < sap-ır, sap-ar* 'sapan, başı boş dolaşan, yoldan sapan, yolunu kaybeden' (*sap-* 'sapmak, yol değiştirmek, yoldan çıkmak') şeklinde izah etmiştir (Şen 1997: 22). M. Z. Zekiyev de kimi tarihçilerin Batı Sibirya'nın yerli halkı olarak gösterdiği *Sabirler*in ismindeki *Sabir ~ Sabir* ile *Sibir* arasındaki yakınlığa dikkat çekmiştir (Zekiyev 1998: 259-262). Zekiyev ayrıca, 'sub/su' (su) ve 'ar' (er, kişi) unsurlarının birleşmesiyle meydana gelen 'Subar' isminin ve aynı adlı halkın zamanla farklı bölgelere dağıldığını, isimlerinin de diyalektal şartlarda 'subar/suar/suvar/sumer/şumer/savir/samar/sibir' gibi şekiller aldığını belirtmektedir (Zekiyev 2012: 174-175).

Mesut Şen, 'Sibirya İsminin Menşei Üzerine' başlıklı yazısında, 'Sibirya' adı ile ilgili görüşlere yer vererek değerlendirmiştir. 'Sibirya' adının Moğolca 'bataklık yerde sık çalılık, balta girmemiş sık orman' anlamına gelen *sibir*'den geldiği bu görüşlerden bir diğeridir (Şen 1997: 17-22).

Sibir adı ilk kez 'Moğolların Gizli Tarihi' adlı eserde görülmektedir. Ahmet Temir'e göre *Sibir*, Tenggis (Baykal) gölünün kuzeybatısında oturan bir halkın adıdır. O. Pritsak'a göre de 'Moğolların Gizli Tarihi'nde *Sibir* adı ile kastedilen coğrafi bölge bugünkü Batı Sibirya düzlükleridir (Şen 1997: 17-18).

İslami kaynaklarda bu coğrafyanın adı 'Sibir' veya 'İbir' şeklindedir. Reşideddin'in Câmiü't-tevârîh'inde (1302) *İbir-Sibir* olarak geçmektedir (Devlet 1997: 25). Sibir adı yine Şihab'ed-Dîn el-Ömerî'de *Bilâd Sibir* veya *el-Sibir*; Çin kaynaklarından Yüan-şi'de *İ-bi-r-h, Si-bi-rh;* Johann Schiltberger'de ise *Bissibur* yahut *İbissibur* olarak kaydedilmektedir (Kurat-Temir 2001: 587). Sovyet dönemi çalışmalarında da *Sibir, Şiber, Sıvır, Sıbır* şekillerinde görülmektedir (Valeyev 1993: 6).

'Sibir/Sibirya' adının, birçok bilim adamının da belirttiği gibi, bu bölgede derin izler bırakan Sabirlerle ilgili olabileceği düşünülebilir.

Sibirya Tatarları için kullanılan yaygın dış adlandırma 'Sibir Tatarı' veya 'Sibir Tatarları'dır. Sibir Tatarları üst kimlik olarak 'Tatar' etnik adını kullanırlar. İç adlandırmalar ise daha çok yaşadıkları veya geldikleri yerleri ifade eden 'Tobolluk', 'Tümenlik', 'Buharalık', 'Kazanlı/Kazanlık'tır.

2. Din ve kültür

Sibirya'da İslamiyetin yayılma tarihi kesin olarak belirlenememekle birlikte Batı Sibirya'nın 9. yüzyılın başlarından beri İslam ülkesi olan Bulgar Hanlığı ve 8. yüzyıldan beri Müslüman olan Harezm

© Ercan Alkaya

ile münasebette bulunduğu bilinmektedir (İnan 1998: 273). 14. yüzyılda Müslüman oldukları sanılan ve Sibirya'da yaşayan Türk boyları arasında İslami geleneklerin en çok benimsendiği ve yaşatıldığı boyların arasında Sibirya Tatar Türkleri gelmektedir.

1897 yılında yapılan nüfus sayımında Sibirya'da 1,068,800 Müslüman'ın olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 55,000'i Tobol ve Omsk'ta bulunan Sibirya Tatarlarıdır. Yine 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da düzenlenen 'Umum Rusya Müslümanları Kongresinde' 1,144,424 kişilik Müslüman nüfusunun 69,181'inin Tobol ve Tomsk Tatarı olduğu (Tobol 64,980; Tomsk 4,201) kayıtlara geçmiştir (İnan 1998: 277-278). Sibirya Tatarlarının bugün de çok büyük bir bölümü Müslüman'dır.

Sosyal hayat, gelenek ve folklor

Sibirya Tatarlarının toprağa, tabiata bağlı gelenek ve uygulamaları diğer Türk boylarında olduğu gibi canlı bir şekilde yaşatılmaktadır. Oldukça uzun ve sert geçen kış mevsiminden sonra baharın gelişiyle ilgili çeşitli bayramlar kutlanmakta ve bunlara bağlı gelenekler görülmektedir. Havaların ısınması ve karların erimesiyle baharı karşılamak için 22-23 Mart'ta kutlanan *Emel* (nevruz) bayramı, kışın donmuş olan dere ve ırmaklarda havaların ısınmasıyla çözülen buzların akıp gitmesine duyulan sevinci ifade eden *Pos Uzatu* (buz uğurlanması) bayramı, toprağa tohum atıldıktan sonra yağmur yağması, ekinlerin verimli olması için halkın geniş katılımıyla kesilen kurbanlar, pişirilen yemekler, edilen dualar, okunan şiirler Sibirya Tatarlarının folklorunda yer alan unsurlardır (Şahin 1997: 311-315).

Sibirya Tatarları öteden beri kültüre, sanata ve eğitime önem vermişlerdir. Trakanov, Sibirya Tatarlarının gayet uysal, efendi ve özellikle kültürle medeniyeti benimseme işinde oldukça kabiliyetli ve hatta soydaşları arasında bu işe en meyilli grup olduğunu belirtmiştir (Trakanov 1950: 44). Rus araştırmacılar, Sibirya Tatarlarında tarihî hafızanın korunduğuna dikkat çekmişlerdir.

21. yüzyılda Sibirya Tatarları arasından derlenen kahramanlık türkülerinde ve destanlarda da aynı durum görülmektedir. Sibirya Tatarları arasında yaygın olan *yatağan*, *bırgı*, *ney*, *kopuz*, *kuray*, *garmon*, *keman* gibi enstrümanlar onların müziğe vermiş olduğu değeri gösterir. Ayrıca, Ebulgazi Bahadır Han'ın 'Şecere-i Türk' adlı ünlü eseri de Tobol şehrinde bulunmuştur. Tobol'da 18. yüzyılın ikinci yarısında 'İrtiş' dergisi çıkarılmıştır. 1881 yılında yalnız Tobol vilayetinde 27 medrese faaliyetteydi. Aynı dönemde İstanbul, Kırım, Beyrut, Petersburg, Kazan gibi şehirlerde çıkarılan *Tercüman, Vakit* gibi gazeteler; *An, Şura* vd. süreli yayınlar Sibirya Tatarları tarafından düzenli olarak takip edilmiştir. Yine Kazan, Ufa, Orenburg vd. şehirlerde basılan Tatarca pek çok edebî ve ilmî eser bu bölgede de okunmaktaydı (Eydi 1999: 163-164). Mesela, 1897 yılında yapılan nüfus sayımında Tümen eyaletinde yaşayan Tatarların okur-yazarlık oranı Ruslarınkinden daha fazlaydı. Tatar erkeklerinin % 25,4'ü, kadınlarının % 16,3'ü okur-yazarken; Rus erkeklerinin % 17,5'i, kadınlarının ise % 4,5'i okur-yazardı (Eydi 1999: 197)

Tatar edebî dili günümüze kadar etkili olmuştur. Sibirya Tatarlarının yaşadığı köylerin hemen tamamında mescitler, bazılarının yanında medreseler olagelmiştir. Tatar Türkçesiyle yazılan dinî ve edebî eserler geniş bir şekilde okunmuştur. 1910 yılından itibaren Tomsk, Baraba gibi yerlerde Tatar edebî diliyle eğitim yapılan pek çok okul açılmış, bu vesileyle Sibirya Tatarlarının konuşması edebî dile yakınlaşmış, diyalektler arasındaki ortaklıklar çoğalmıştır. 20. yüzyıldan itibaren Sibirya Tatarları artık kendilerini Tatar ortak kimliği içerisinde görmeye başlamışlardır (İsxakov 2010: 21-22). Okullarda eğitim-öğretim 1960'lara kadar Tatar Türkçesiyle yapılmıştır. Günümüzde de birçok okulda Tatar Türkçesi ve edebiyatı ders olarak okutulmaktadır. Tümen bölgesinde Tatar Türkçesiyle birkaç gazete

© Ercan Alkaya

çıkmaktadır. Haftada bir iki kez de olsa Tatar Türkçesiyle radyo ve televizyon yayınları yapılmaktadır. Tobol ve Tümen eğitim enstitülerinin Rus filolojisinde okuyan Tatar öğrencilerinin bir bölümü Tatar dili ve edebiyatı üzerine eğitim görmektedirler (Yusupov 2003: 41).

19. 20. yüzyıllarda Batı Sibirya'ya Kazan'dan ve Tatarların yoğun olarak yaşadığı başka şehirlerden kitaplar, gazete ve dergiler getirilmiştir. Tomsk şehrinde 1912-1913 yıllarında Tatar Türkçesiyle 'Sibirya' adlı bir gazete çıkarılmış, yine, 1920-1930 yılları arasında Batı Sibirya'da Tatar Türkçesiyle dokuz gazete daha çıkarılmıştır. Okullardaki eğitim-öğretim faaliyetleri daha çok İdil-Ural bölgesinden gelen kişiler tarafından yürütülmüştür (İsxakov 1997: 88).

Batı Sibirya Tatarlarının yaşadığı bölgelerde okullar, kültür ve sanat merkezleri, cemiyetler vb. kuruluşları mevcuttur. 1996 yılı verilerine göre Tobol-İrtiş Tatarlarının olduğu Tümen bölgesinde toplam 130 yerleşim biriminde Tatarlar yaşamaktadır. Buralarda Tatarlara ait 37 cami, 119 Tatar okulu, 4 medrese ve çeşitli dernek ve cemiyetler bulunmaktadır (Xesenev vd. 2002: 660). Sibirya Tatarlarının yoğun olarak yer aldığı Novosibirsk eyaletinde de toplam 31 yerleşim biriminde Tatarlar görülmektedir. 1998 yılı verilerine göre burada da Tatarlara ait 11 okul, 4 cami, 16 Tatar kulübü, Tatar Sosyal Merkezi, Tatar Kültür Merkezi gibi kuruluşlar bilinmektedir (Xesenev vd. 2002: 468). Sibirya Tatarları, Tatar nüfusunun en az görüldüğü Tomsk bölgesinde (20,800 kişi) üç yerleşim biriminde yaşamaktadır. Tatarlar Tomsk'ta bir cami, 'Tuganlık' adında Tatar Kültür-Eğitim Merkezi, Tatar Kültür Merkezi ve 'Toyan' adlı bir tiyatroya sahiptirler (Xesenev vd. 2002: 658).

3. Coğrafya ve nüfus

Sibirya, bugün Rusya Federasyonu'nun Asya'daki en büyük parçasını oluşturmaktadır. 12 milyon kilometrekarenin üzerinde bir yüzölçümüne sahip olan bu bölge, Türkiye'nin 15 katından daha fazla bir alanı kaplamaktadır. Bu alan, batıdan doğuya doğru Ural dağlarından Bering'e kadar 7 bin km, kuzeyden güneye Kazakistan'a 3,5 bin km'dir. Sibirya bölgesi kendi içinde Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Uzak Doğu Sibirya olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır. Sibirya Tatarlarının yaşadığı bölge Batı Sibirya içindedir. Altay Krayı, Kemerovo, Novosibirsk, Omsk, Tomsk ve Tümen oblastlarının bulunduğu Batı Sibirya bölgesinin yüzölçümü 2,428,000 kilometrekaredir (Devlet 1997: 27). Altay Krayı dışarıda tutulursa, Sibirya Tatarlarının yaşadığı coğrafya 2,166,000 kilometrekareye tekabül etmektedir. Başlıca *Tobol-İrtiş, Baraba, Tomsk Tatarları* olarak üç grupta toplanan Sibirya Tatarları muazzam büyüklükteki bu coğrafyada dağınık olarak yaşamaktadırlar.

Sibirya Tatarlarının yaşadığı coğrafyanın batısında İdil-Ural Türkleri (Tatarlar, Başkurtlar), batı, güney ve güneybatısında Kazak Türkleri, güney ve güneydoğusunda Güney Sibirya Türkleri (Altay,

© Ercan Alkaya

Hakas, Tuva Türkleri) bulunmaktadır. Bu coğrafyanın kuzeyinde ise Ruslar bulunmaktadır. Etnografik ve tarihî bakımdan şimdiki Tatar Türklerinin ayrılmaz bir bölümü olarak Batı Sibirya'nın uçsuz bucaksız topraklarının öz halkı olan Sibirya Tatarları bugün Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Kemerovo bölgelerinin köylerinde ve aynı zamanda Batı Sibirya'nın Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Tobolsk, Tara, Baraba şehirlerinde yaşamaktadırlar. Sibirya Tatarlarının yaşadığı köyler Ob nehrinin kolları olan İrtiş, İşim, Tobol, Çulım, Tom, Om, Tura, Tavda, İset ırmaklarının havzasında bulunmaktadır (Yusupov 2003: 29).

Nüfus

Rusya Federasyonu içerisinde yaşayan Tatarların nüfusları hakkında daha çok Rus resmî rakamlarının verilerinden yola çıkılarak değerlendirmeler yapılmaktadır. 1979, 1989, 2002 ve 2010 yıllarında yapılan nüfus sayımlarına göre Tatarların Sovyetler Birliği/Rusya Federasyonu içindeki 80 farklı bölgede yaşadıkları belirtilmiştir. Sovyetler Birliği ve daha sonra Rusya Federasyonu'ndaki Tatarlar resmî rakamlara göre 1979'da 6,185,000; 1989'da 6,645,000; 2002'de 5,594,601; 2010'da ise 5,310,649 kişi olarak gösterilmiştir (Zekiyev 2012: 132-134:).[1] Sibirya'nın yerli halkı olan Tatarların sayısı bugüne kadar tam olarak belirlenememiştir. 2002'ye kadarki nüfus sayımlarında Sibirya Tatarları, Tatar adıyla kayıtlara geçmişlerdir. Nüfus sayımları yapılırken onlar, bu bölgelere İdil ve Ural taraflarından çeşitli asırlarda türlü sebeplerle göçüp gelen diğer Tatar gruplarıyla birlikte yazılarak kaydedilmişlerdir. Buna ilaveten gelen Tatarların çoğu, yerli Tatarlar ile kaynaşıp giderek kendilerini de Sibirya Tatarı olarak kabul etmeye başlamışlardır.

Son iki nüfus sayımında Tatarların sayısının az gösterilmesi ve bundan dolayı da Tatarların kendi içerisinde bölünerek farklı gruplar adı altında kayıtlara geçmesi yönünde bazı çalışmalar yapılmıştır. Tatarların Rusya Federasyonu içinde Ruslardan sonra ikinci büyük etnik grup olması Moskova açısından sakıncalı görülerek çeşitli tedbirlerin alınmasına yol açmıştır. Rusya Federasyonu'nda 2002 ve 2010 yıllarında yapılan seçimde milliyetin belirlenmesi yeni bir metotla sağlanmıştır. Sovyetler dönemindeki sayımlardan farklı olarak bu sayımda ek olarak bir milletler listesi eklenmemiş ve vatandaşların milliyetlerini kendilerinin belirleyeceği ilkesi kabul edilmiştir. Dolayısıyla bir milletin içindeki küçük etnik grupların dahi kendilerini özgür bir şekilde ifade edebilecekleri belirtilmiştir. Milletin belirlenmesi konusundaki bu yeni metot, başta Tatarlar olmak üzere Rusya Federasyonu'ndaki birçok millî azınlık tarafından bölmeye yönelik 'böl ve yönet' tarzındaki eski geleneğin devamı olarak kabul edilmiş ve büyük tepkilere sebep olmuştur (Kamalov 2007: 222).

Moskova'nın bütün gayretlerine rağmen Tatarlar nüfus sayımında kendilerini başka bir adla veya bir Tatar alt grubu adıyla yazdırmak istememişlerdir. Sibirya Tatarları 2002'de 9,611, 2010 da ise 6,779 kişi olarak kendilerini kayıtlara geçirmiş ve genel Tatar nüfusu dışında kalmayı tercih etmemişlerdir. Dolayısıyla gerek Sovyetler Birliği gerekse Rusya Federasyonu zamanındaki nüfus sayımlarında Sibirya Tatarlarının gerçek nüfusu resmi olarak belirlenememiştir (Alkaya 2014b: 255-257) .

Sibirya bölgesi sert iklim şartları dolayısıyla Rusya Federasyonu'nun yüzölçümünün % 70'ini kaplamasına rağmen toplam nüfusun (150 milyon) ancak % 20'sini (30-35 milyon) barındırmaktadır. 1987 yılı verilerine göre Sibirya nüfusunun yaklaşık 15 milyonu da Batı Sibirya bölgesinde bulunmaktadır. Nadir Devlet, Sibirya'da yaşayan tüm Türk unsurunun Rus nüfusunun 1/30'u kadar

1 http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php.

© Ercan Alkaya

olduğunu belirtmektedir[2]. Nadir Devlet, 1996 yılı için Sibirya Türklerinin nüfus verilerini ele almış ve Sibirya'daki Türk nüfusunu 1,017,938 olarak göstermiştir. Bu Türk nüfusunun 150,000'i de Batı Sibirya Tatarları olarak gösterilmiştir. Nadir Devlet'in 1996 yılı tahminlerine göre verdiği Sibirya'daki Türklerin nüfusu şöyledir: Yakut 428,988; Tuva 245,296; *Batı Sibirya Tatarları 150,000;* Hakas 90,435; Altay 81,249; Şor 16,970; Dolgan 5,000 (toplam 1,017,938).

Sibirya bölgesindeki Türkler üzerine değerli çalışmaları bulunan D. M. Nasilov Sibirya'da yaşayan Türkleri; Yakut, Tuva, Hakas, Şor, Altay, Dolgan, Çulım, Tofa ve Sibirya Tatarları olarak dokuza ayırmaktadır. Nasilov, tamamını 900,000 olarak belirlediği Türk unsuru içinde bulunan Sibirya Tatarlarının 1989 yılı itibariyle nüfuslarının 190,000'e yakın olduğunu kaydetmektedir (Nasilov 1997: 51).

Tevfik Eydi, 1979'da Sibirya Tatarlarının sayısının (yerleşik Tatarlar ve sonradan gelen Tatarlarla birlikte) 263.000'i geçtiğini söylemektedir. 2002 yılında yayımlanan 'Tatar Entsiklopediya Süzlĭgĭ' adlı eserde Tümen, Novosibirsk ve Tomsk bölgesinde yaşayan Sibirya Tatarlarının toplam nüfusu 277,600 olarak (Tümen/Tobol-İrtiş 227,400, Novosibirsk/Baraba 29,400, Tomsk/Tom 20,800) gösterilmiştir.

Erdal Şahin, Rusya Federasyonu'nun 2000 yılında federal bölgelere bölümlenmesinde Batı Sibirya Tatarlarının yaşadığı yerlerin iki ayrı federal bölgede yer aldığını belirterek, Batı Sibirya Tatarlarının yoğun olarak bulunduğu Tümen şehrinin Ural Federal Bölgesinde, Omsk, Tomsk, Novosibirsk şehirlerinin de Sibirya Federal Bölgesinde kaldığını söylemiştir. 2002 nüfus sayımına göre Tümen bölgesinde 250,245 Tatar yaşamaktadır. Sibirya federal bölgesinde Omsk'ta 48,115; Tomsk'ta 20,147 ve Novosibirsk'te 27,880 olmak üzere toplam 253,058 Tatar bulunmaktadır (Şahin 2005: 165).

Sonuç olarak yapılan nüfus sayımlarında gerçek resmi rakamları tespit edilemeyen ve bugün Batı Sibirya'da Tümen, Tomsk, Omsk, Novosibirsk gibi bölgelerde yaşayan Sibirya Tatarlarının nüfusunun 250-300 bin arasında olduğu söylenebilir.

4. Tarihî arka plan

Tarihî Sibir Hanlığının devamı olan Sibirya Tatarlarının yüzyıllar boyunca yaşadığı coğrafya, MÖ 3. asırdan itibaren Hun, Göktürk, Uygur, Kimek, Kıpçak gibi Türk boylarının idaresinde bulunmuştur. Bu Türk boyları, Batı Sibirya Tatarlarının ataları olarak kabul edilmektedirler. Bu boylar içinde Kıpçaklar, Sibirya Tatarlarının etnik şekillenmesinde en önemli etnik tabaka olmuştur (Tumaşeva 1996: 87-88). Tumaşeva, Sibirya Tatarlarının etnik esasını Kimek-Kıpçak kabilelerinin teşkil ettiğini ve 9-11. yüzyıllarda Batı Türk ve Uygur kağanlıklarının yıkılmasından sonra Sibirya Tatarlarının oluşum sürecinin başladığını belirtmiştir (Tumaşeva 1999: 1613).

Sibirya Tatarlarının etnik şekillenmesinde Tatar boyları her zaman asıl rol oynayan unsurların başında gelir. Tatarlar; Göktürk, Uygur, Kimek kağanlıkları içinde de yer almış ve bu imparatorlukları meydana getiren grupların en önemlilerinden biri olmuştur. Altın Orda devrinde Sibirya Tatarlarının arasına İdil-Ural Tatarları da katılmıştır. Bu münasebetler İbak ve Köçüm Han zamanında yoğunlaşmıştır. Bunun dışında Sibirya Tatarlarının şekillenmesinde Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek, Oğuz, Uygur gibi Türk boylarının etkisi olduğu da bilinmektedir (Yusupov 2003: 29-42).

2 Sibirya'daki asıl Rus nüfusu 19. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmıştır. 1882-1900 yılları arasında Sibirya'ya 1.5 milyon Rus gelmiş ve zamanla Rus nüfusu bütün Sibirya'ya yayılarak ezici bir çoğunluğa ulaşmıştır. bk. Aleksandır A. Trakanov, *Sürgünler Diyarı Sibirya* (Çev. Sadullah Cenkçi), Kardeşler Basımevi, İstanbul 1950, s. 68.

© Ercan Alkaya

Çeşitli Türk kavimlerinin etkileşme süreci, bundan sonra da devam etmiştir. Kazak, Nogay, Özbek ve Uygur Türkleri, Sibirya Türklerinin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır (Şahin 2002: 734). Bu ilişkiler özellikle, 13. asırdan başlayarak canlanmıştır. Sibirya dışından gelen Tatarların etkisi, Sibirya Hanlığı kurulduktan sonra, 16. asırdan itibaren artmış; Sibirya, Rusya'ya bağlandıktan sonra daha da etkili olmuştur. Bu etki halen daha devam etmektedir. Bunun neticesinde Tatar edebî dili, Sibirya Tatarları arasında yaygınlaşmıştır. Nasilov, Sibirya bölgesi Türkçesinin oluşumunda Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerinin birleşmesinin önemli payı olduğunu söylemiştir (Nasilov 1997: 52).

D. G. Tumaşeva 'Könbatış Sĭbĭrdegĭ Törki Kabile-Iru Atamaları' başlıklı yazısında Sibirya Tatarlarının oluşumunu onomastik verilere göre incelerken, Sibirya Tatarlarının teşekkülünde 1. Fin-Ugor ve Bulgar-Ugor, 2. Eski Türk ve Eski Kıpçak, 3. Kıpçak-Nogay kabileleri olmak üzere üç tabaka belirlemiştir. Tumaşeva, bilhassa Saz yöresi ağzında Ugor, Altay, Kırgız tesiriyle birlikte eski Oğuzca özelliklerin de olduğunu, bu tesirin Oğuz asıllı Uz ve Peçenek boylarının etkisiyle gerçekleşmesi gerektiğini söyleyerek Sibirya Tatarlarının oluşumunda Oğuz unsurunun bulunduğunu da vurgulamıştır (Tumaşeva 1996: 85-92). Abdulkadir İnan, Oğuz boylarıyla Kıpçakların çok eski çağlardan beri komşu, hatta karışık olarak yaşadıklarını belirtip 11. yüzyılda eser veren tarihçi Gardizi'ye atfen İrtiş boylarındaki Kıpçak-Kimekler zümresinde bir Bayındır boyu bulunduğunu kaydetmiş ve Kıpçak-Oğuz bağlantısına değinmiştir (İnan 1998: 82). Mustafa Öner de Sibirya Tatar Türkçesinin söz varlığının eski ve çağdaş Oğuzca verilerle karşılaştırmalı olarak ele alınmasının gerektiğini belirterek, Oğuz etkisine dikkat çekmiştir (Öner 2007: 343).

Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra, Kazan Tatarlarının Batı Sibirya topraklarına gruplar halinde göç etmeleri birkaç asır devam eder. Kazan Tatarları, Sibirya Tatar köylerine de yerleşir, kendi köylerini kurarlar. İdil-Ural bölgesinden yapılan bu göçler, 20. yüzyıla kadar aralıksız devam eder. 1920'li yıllarda baş gösteren açlık felaketi sonrasında da İdil-Ural bölgesinden Sibirya'ya önemli oranda göç olur (Eydi 1999: 161-162). Yukarıda adı geçen etnik grupların birkaç asır kaynaşıp yaşamaları neticesinde X-XII. asırlardan itibaren Sibirya Tatarları, müstakil bir etnik topluluk olarak şekillenmeye başlar.

5. Ortografi

Bugün Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar edebî dilinin etkisi altındadır. Bu etki gazete, dergi, ders kitapları ve edebî eserlerle, radyo yayınlarıyla ve en önemlisi okullarda Tatar edebî dilinin okutulmasıyla olmaktadır. Sibirya Tatarlarının özgün yazı dili mevcut değildir (Nasilov 1997: 52). Sibirya Tatarlarının yaşadığı yerlerde ilk, orta ve lise derecesindeki okullarda Tatar edebî diliyle eğitim yapılmaktadır. Dolayısıyla Sibirya Tatarlarının ortografisi de Tatar alfabesiyle aynıdır (Tumaşeva 1961: 15-16).

© Ercan Alkaya

6. Dil

Tatar dil biliminde daha çok 'Batı Sibirya Tatarları' olarak adlandırılan Sibirya Tatarları bugün Batı Sibirya'nın başta Tümen, Baraba, Omsk vb. olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyada dağınık olarak yaşamaktadırlar. Kıpçak grubu Türk lehçelerinin günümüzdeki önemli kollarından birini oluşturan Tatar Türkçesi;

1. Orta diyalekt,
2. Batı (Mişer) diyalekti,
3. Doğu (Batı Sibirya) diyalekti olmak üzere başlıca üç ağız bölgesine ayrılmaktadır.

Sibirya Tatar ağızları da kendi içinde 1. Tobol-İrtiş Bölgesi ağızları (Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriz ve Tara), 2. Baraba Ağzı, 3. Tom ağzı olmak üzere üç bölümde ele alınmaktadır.

Bu çalışmada, Tatar Türklerinin önemli bir kolu olan Sibirya Tatar Türkleri ele alınmıştır. Sibirya Tatar Türklerinin tarihi gelişimi, Türk dünyası ve Tatar Türklüğü içindeki konumu, nüfusları, kültürel değerleri anlatılmış, dil özellikleri (ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı) hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir.

a. Sibirya Tatar Türkçesinin Türk dilleri içindeki yeri

Türk lehçelerinin sınıflandırılması, Türklük bilgisinin en karmaşık konularından biridir. Ortaklıklardan çok farklılıkları öne çıkaran bakış açıları bu meseleyi daha çok belirginleştirmeyi engellemiştir. Türk lehçelerini doğu ve batı şeklinde iki temel kola ayıran Kaşgarlı Mahmut'tan günümüze kadar birçok bilim adamı coğrafi yönlere, coğrafi adlara, boy adlarına, dil özelliklerine ve tabirlerin karışık kullanılmasına göre Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışmıştır (Buran-Alkaya 2012: 45-49).

Sibirya Tatar ağızları bugün Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan biri olarak kabul edilmektedir. Tekin ve Ölmez, Kıpçak (tawlı/ayak) grubu içinde gösterilen Tatar Türkçesinin birçok diyalekti bulunduğunu ve bu diyalektlerin de 1. Batı (Mişer vb.) diyalektleri, 2. Orta diyalekt (Kazan Tatarcası vb.), 3. Doğu diyalektleri (Batı Sibirya diyalektleri: Tobol, Tevriz, Kazanlık, Baraba, Tümen, Tara, Tom ve Buharlık) olduğunu belirterek Sibirya Tatar ağızlarının tamamını Tatar Türkçesinin ağızları içerisinde değerlendirmişlerdir (Tekin-Ölmez 1999: 99).

Bugün Sibirya Tatar ağızları içinde gösterilen Tobol, İrtiş, Tara, Tümen, Baraba gibi ağızlar, 20. yüzyıla kadarki sınıflamalarda farklı lehçe grupları içinde gösterilmekteydi. Ancak, Tatar ağızları üzerinde özellikle 1950'li yıllardan sonra yapılan ağız araştırmaları ve incelemeleri sonrasında Tatar Türkçesinin üç büyük diyalektinin 'Kazan (Orta), Mişer (Batı), Sibir (Doğu)' olduğu ortaya kondu (Yusupov 2007: 2089). Böylece çeşitli sınıflandırmalarda adı geçen ağızların Tatar Türkçesinin Doğu ağızlarını oluşturan Sibir diyalektinin içerisinde yer aldığı belirlendi.

Sovyetlerin ilk döneminde yapılan çalışmalarda da Sibirya Tatar Türkçesinin ağızlarının kendi içinde sınıflandırılmasında bazı farklılıklar dikkati çekmiştir. İlk çalışmalarda daha çok Tobol-İrtiş ağızları Batı Sibirya ağızları olarak kabul edilirken daha sonraki çalışmalarda (özellikle D. G. Tumaşeva ile birlikte) Baraba ve Tom yöresi ağızları da Batı Sibirya ağızlarının kapsamına dahil edilmiştir.

© Ercan Alkaya

Tumaşeva ‘Dialektı Sibirskix Tatar, Kazan 1977’ adlı çalışmasında Sibirya Tatar ağızlarını üçe ayırmaktadır: 1. Tobol-İrtiş Bölgesi ağızları (Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriz ve Tara), 2. Baraba ağzı, 3. Tom ağzı. Yusupov ‘Sĭbĭr Tatarları’ başlıklı makalesinde Sibirya’da yaşayan Tatarları Tumaşeva’nın sınıflandırmasına uygun olarak Tobol-İrtiş Tatarları, Baraba Tatarları ve Tom Tatarları olarak üç bölüme ayırmaktadır (Yusupov 2003: 35-39). ‘Tatar Tĭlĭnĭŋ Dialektologik Süzlĭgĭ’ adlı ünlü çalışmada da Tatar Türkçesi, 1. Orta diyalekt, 2. Batı (Mişer) diyalekti, 3. Doğu (Batı Sibirya) diyalekti olmak üzere başlıca üç ağız bölgesine ayrılmaktadır (Maxmutova 1969: 613).

Orta diyalektin konuşucularının büyük çoğunluğu Tataristan, Başkurdistan, Mari, Udmurt ve Çuvaş özerk cumhuriyetleriyle Rusya Federasyonuna bağlı Kirov, Ryazan, Perm, Sveerdlovsk, Çilebi gibi bölgelerde yaşamaktadırlar. Batı (Mişer) diyalektinin konuşucuları ise Gorkiy, Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybışev, Volgograd, Orenburg bölgeleriyle Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinin çeşitli yerlerinde bulunmaktadırlar. Doğu diyalektinin konuşucuları da Batı Sibirya’da Tümen, Omsk ve Novosibirsk gibi yerlerde yaşamaktadırlar (Tumaşeva 1961: 7; Exetov 1984: 29).

b. Sibirya Tatar Türkçesinin diyalektolojisi

Sibirya Tatar ağızları kendi içinde Tobol-İrtiş (Tümen-Omsk), Baraba (Novosibir) ve Tom (Tomsk) olmak üzere üç ağız grubuna ayrılır. Konuşulduğu coğrafya ve konuşur sayısı itibariyle en büyük grubu Tobol-İrtiş bölgesi ağızları oluşturur ve kendi içinde Tümen, Tobol, Tara, Tevriz ve Saz yöresi olmak üzere beş büyük alt gruba ayrılır. Baraba Tatar ağızları kendi içinde bir bütünlük oluşturur. Tom yöresi ağızları ise kendi içinde Evişte Tatarları-Çat Tatarları ve Kalmak Tatarları olmak üzere ikiye ayrılır.

Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin bir ağzı olmakla birlikte, bulunduğu coğrafya itibarıyla Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak lehçeleri ve Tuva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya lehçeleriyle ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından ortaklıklar göstermektedir. Tobol-İrtiş ağızları Tatar edebi diline daha yakındır. Baraba ve özellikle Tom bölgesi ağzı edebî dile yakın olmakla birlikte Kazak, Kırgız, Tuva, Hakas, Altay vd. Türk lehçelerinden etkilenmiştir.

Sibirya ağızları, Tatar Türkçesinin ağızları içinde yer alır. Özellikle ünlü sistemi Tatar edebi dilinin ünlü sistemine oldukça yakındır. Bununla birlikte kendilerine ait çeşitli özelliklere de sahiptir ve bu özellikleri ayırıcıdır. D. G. Tumaşeva Sibirya Tatar ağızlarını birbirinden ayıran altı özellik belirlemektedir (Tumaşeva 1977: 241).

1. Bilindiği gibi, İdil Ural havzasında yayılan Türk lehçeleri, yani Tatar, Başkurt ve Çuvaş lehçeleri, ünlü sistemi bakımından diğer Türk lehçelerinden ayrılırlar. Yalnız Sibirya ağızlarındaki /e/, /i/, /o/, /ö/, / u/, / ü/ ünlülerinin kendi içindeki geçişi henüz tamamlanmış değildir. Bazı kelimelerde yukarıdaki ünlüler Eski Türkçedeki gibi veya Genel Türkçe biçimleriyle kullanılır: *kol* ‘el’ (Tat. *kul*), *toñ* ‘don’ (Tat. *tuñ*), *ket-* ‘git-’, (Tat. *kit-*) vb. Tobol-İrtiş diyalektinde bu görünüşler az, yalnızca belirli kelimelerde vardır. Fakat doğuya doğru gittikçe bu durumda artış görülür.

Baraba diyalektinde biraz karışıklık olsa da Eski Türkçedeki ünlü sistemi hakimdir: *er-ir*, *sebeti-sibe+ti* (sepiyor), *temir-timir*, *ber- - bir-*, *seksen-siksen* vb.

Tom diyalekti ünlü sisteminde de bazı farklılıklar olmakla birlikte, İdil-Ural bölgesi Türk lehçelerindeki ünlü sistemi hakimdir. Yevişte-Çat ağzında bu durum böyledir. Kalmak ağzında ise ünlülerin Eski Türkçe için karakteristik olan sistemi gayet sağlamdır: *bol- - bul-*, *sol-sul*, *men-min*, *sen-sin* vb.

2. Doğu diyalektlerine has olan tonsuzlaşma görünüşü ağızlara göre kimi farklılıklar göstermektedir.

Tobol-İrtiş ağızlarında tonsuzlaşma oldukça güçlü olup hatta alıntı kelimelerde dahi yaygındır: *pi̇s-bi̇z*, *köski̇-közgi̇* ‘ayna’, qısıpıs-kızıbız ‘kızımız’, *yi̇k̇i̇t-yi̇gi̇t* ‘yiğit’ vb. /p/, /q~k/ tonsuzları ise iki ünlü arasında tonlulaşır: *kiyew gi̇şi̇-kiyew ki̇şi̇* ‘damat kişi’, *ni̇ge-nikax* ‘nikâh’, *aba-apa* ‘abla’.

Baraba ağızlarında da tonlu ünsüzlerin tonsuzlaşması aynı şekildedir. İki ünlü arasında /p/, /q~k/ ünsüzlerinin yanı sıra /s/, /ş/ ünsüzleri de tonlulaşır: *atazı-atası*, *aralajıp-aralaşıp* vb.

Tom ağızlarında tonsuzlaşma yalnızca söz başında görülür. İki ünlü arasında /p/, /q~k/, /s/, /ş/, /ts/, /t/ tonsuzları tonlulaşır: *bozogo-busaga* ‘eşik’, *Tadartsa-Tatarca*, *tsadzı-çeçi̇* ‘saçı’ vb.

3. Ek başında /l/, /m/ gibi akıcı ünsüzlerin akıcı olmayan ünsüzlere değişmesi Tom ağızlarında yaygındır: *qıstar-kızlar*, *alba-alma*, *i̇tspedi̇-i̇çmedi̇*, *kepter-kepler* sözler vb.

Baraba ağızlarında bu görünüş seyrektir: *paştadı-başladı*, *paştıq-başlık*. Tobol-İrtiş ağızlarında ise bu durum görülmez. Yani bu diyalekt Tatar Türkçesine yakınlık gösterir.

4. Üç diyalekt (Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom) şimdiki zaman hikâye fiilindeki *-tı* ekinin kullanılması yönüyle ayrılır: Tobol-İrtiş diyalektinde *-tı* eki yalnız üçüncü şahısta kullanılır: *Min alam*, *sin alasıñ*/*alasın*, *ul alatı*.

Baraba ağızlarında bu ek üç şahısta da kullanılır: *min alatım* ‘alıyorum‘, *sin alatıñ*, *ul alatı*.

Tom diyalektinde ünlüler arasında *t* ünsüzünün tonlulaştığı görülür: *Min aladim*, *sin alasıñ*, *ul aladi*.

Görüldüğü kadarıyla, Tom diyalektinde şimdiki zaman hikâye fiilinin teklik şeklinde farklı bir çekim söz konusudur.

5. *-ğan*/*-gen* ekiyle kurulan neticeli geçmiş zamanın çekiminde Tobol-İrtiş ağızlarında kip ekinden sonra şahıs eki gelmez: *min alğan*, *sin alğan*, *ul alğan*.

Baraba diyalektinde çekimi şöyledir: *alğanmın*/*alğam*, *alğanıñ*/*alğañ*, *alğan*.

Tom ağızlarında: *alğanmın*/*alğam*, *alğansıñ*, *alğan*.

6. Sibirya Tatar ağızları 2. şahıs çokluk ekinin kullanılması yönüyle de farklılık gösterirler. Tobol-İrtiş: -(ı)ğıs/-(ĭ)*gi̇̆s*: *parığıs* ‘gidiniz’, *kili̇gi̇̆s* ‘geliniz’; Baraba: -(ı)ñıs/-(ĭ)ñi̇̆s: *parıñıs* ‘gidiniz’, *kili̇̆ñi̇̆s* ‘geliniz’, Tom: -(ı)ñnar/-(ĭ)ñner: *parıñnar* ‘gidiniz’, *kili̇̆ñner* ‘geliniz’ (Kalmak ağzında) (Tumaşeva 1977: 241-254; Bayazitova vd. 2008: 250-251).

Yukarıda belirtilen altı özellik Sibirya Tatar ağızlarının farklı yönlerini oluşturur ve görüldüğü gibi Tobol-İrtiş, Baraba, Tom ağızları bu sapmalarla birbirlerinden ayrılırlar. Fakat, buna rağmen bu ağızlar pek çok asıl özellikleri ile kendileri arasında da, Tatar edebi diliyle de büyük ortaklıklara sahiptirler (Bayazitova vd. 2008: 251).

Sibirya Tatarlarının ağızları birbirleriyle kendi içlerinde büyük oranda ortaklık gösterir. Beş asırdan fazla bir zaman içinde Kazan Tatarlarının tesiri neticesinde her

© Ercan Alkaya

© Ercan Alkaya

ağız Tatar Türkçesinin diğer ağızlarına, daha çok Orta ağız konuşmalarına yani edebî dile yaklaşmıştır. Ağızların ünlüler sistemi Tatar edebî dilinin sistemine ayrıca yakındır. Yine, eski ve çağdaş Türk lehçelerinden farklı olarak, ünlülerin tarihî gelişimi Tatar ve Başkurt Türkçelerine yakındır. Birçok arkaik özellikte bu görünüşün hâlen daha tamamlanmadığı görülmektedir. Tatar edebî dili ve onun birçok ağzı ile ortak noktaları olmasına rağmen, Sibirya Tatar ağızları, Tatar Türkçesinin ağızlar sistemi içinde ses ve şekil özellikleri bakımından özel bir yere sahiptir. Sibirya Tatar ağızlarının en karakteristik bazı ses ve şekil özelliklerini kısaca şu şekilde göstermek mümkündür.

c. Ses bilgisi

1. Sibirya Tatar Türkçesinde toplam 12 ünlü bulunmaktadır: /a/, /e/, / ĭ / , /é/, /ı/, /i/, /o/, /ȯ/, /ö/, /o̊/, /u/, /ü/. Bu ünlülerden dokuzu olan /a/, /e/, / ĭ / , /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/,/ ü/ ünlüleri Tatar edebî dili ile aynıdır ve Tobol-İrtiş ağzında bulunmaktadır. Bu 12 ünlünün tamamı Baraba ağzında bulunur. Tom ağzında ise /a/, /e/, / ĭ / , /é/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri olmak üzere 10 ünlü bulunmaktadır (Alkaya 2008: 51-52).

© Ercan Alkaya

2. Sibirya Tatar Türkçesindeki ünlüler ve ünlü sistemi -özellikle Tobol-İrtiş ağızları- Tatar edebî dilinden çok büyük farklılık göstermez. Tatar edebî dilindeki ünlülere bağlı ses olayları büyük ölçüde Tobol-İrtiş ağızları için de geçerlidir. Baraba ağzı, Eski Türkçenin ses sistemini koruması bakımından önemlidir. Sibirya Tatar Türkçesinde kısmen ilk hecenin dışında yuvarlaklaşma olayı görülür. Sibirya Tatar ağızları bu yönüyle Kazak, Kırgız, Başkurt ve Altay Türkçelerine yaklaşır: *yoltos* ‘yıldız’, *qoydorob* ‘koydurup’, *qoyoroğon* ‘kuyruğunu’, *östöndö* ‘üstünde’ vb.

3. Sibirya Tatar Türkçesinde Tatar edebî dilinde olduğu gibi ilk hecede Eski Türkçedeki /e/ler /i/ ye dönüştüğü için asli /e/ sesi çok az görülür. Yalnız sıklıkla Baraba ağzında ve kısmen de diğer ağızlarda çeşitli kelimelerde /e/ sesi ilk hecede asli olarak görülmektedir: *temir* ‘demir’, *teri* ‘deri’, *kerek* ‘gerek’, *er* ‘erkek, eş, koca’ vb.

© Ercan Alkaya

4. Tatar konuşma dilinde ilk hecede - /ğ/, /q/, /m/, /ŋ/, /x/, /b/, /p/, /n/ ünsüzlerinden sonra- yuvarlak olarak telaffuz edilen (*qål-* ‘kal-’, *mål* ‘mal’, *bål* ‘bal’) /a/ ünlüsü, Sibirya Tatar Türkçesinde düz telaffuz edilir. Sibirya Tatar Türkçesi bu yönüyle Mişer Tatar ağzıyla ve Başkurt Türkçesinin çeşitli ağızlarıyla benzerlik gösterir (Alkaya 2014a: 50): *at*, *atsıq* ‘açık’, *alma* ‘elma’ vb.

5. Sibirya Tatar Türkçesinde Türkçe kelimelerde güçlü bir damak uyumu vardır: *ayıw* ‘ayı’, *urmanlıx* ‘ormanlık’, *ögis* ‘öküz‘, *kiĭintsek* ‘yeni gelin, gelincik’. Sibirya Tatar Türkçesinde /ç/ (</y/), /ş/, /y/, /ts/ (< /ç/) gibi ünsüzlerin etkisiyle bazen Türkçe kelimelerde ünlünün incelmesi sonucu damak uyumu bozulabilmektedir: *çiyıl-* (<*yığıl-*) ‘toplan-, yığıl-’, *siyır* ‘inek’, *yiyıl-* (<*yığıl-*) ‘yığıl-, toplan-’, *qayin* (<*qadın*. DLT I, 32) ‘kayın ağacı’ vb.

6. Sibirya Tatar Türkçesinde dudak uyumu Tatar edebî dilinde olduğu gibi zayıftır. /o/, /ö/ ünlüleri yalnız ilk hecede bulunduğu ve /u/, /ü/ ünlüleri de ilk hecenin dışında /ı/ ve /ĭ/ olarak görüldüğü için dudak uyumu zayıftır: *onıt-* ‘unut-’, *kömĭş* ‘gümüş’, *muyın* ‘boyun’, *kümĭr* ‘kömür’ vb. Baraba ağızları, ikinci hecede düz yuvarlak /u/, /ü/ ünlülerinin bulunması bakımından kısmen dudak uyumuna uyar: *qomuz* ‘kopuz’, *polup* ‘olup’, *süŋkü* ‘süngü’, kөçlө ‘güçlü’ vb.

7. Sibirya Tatar Türkçesinde /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /x/, /j/, /k/, /q/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /w/, /ß/, /y/, /z/, /ts/, /şç/ olmak üzere 28 ünsüz bulunmaktadır (Alkaya 2008: 70-71).

© Ercan Alkaya

8. Sibirya Tatar Türkçesindeki ünsüzlerle ilgili en önemli ses olayı tonsuzlaşmadır. Kelime, hece başında ve kelime sonunda genel Türkçedeki ve edebî dildeki /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /z/ tonlu ünsüzleri tonsuz karşılıklarıyla değiştirilir: *bir* > *pĭr*, *bol-* > *pol-*, *cefā* > çefa ‘*cefa*’, *hucūm* > *höçüm*, *durust* > *törös*, *buğday* > *potay*, *yigirmi* > *yekĭrme* ‘yirmi’, *gevher* > *kewxer* ‘cevher’, *qısğa* > *qısqa* ‘kısa’, *sığta* > *sıqta-* ‘ağla-’, *kızıl* > *qısıl*, *toquz* > *tuğıs* ‘dokuz’.

9. Sibirya Tatar Türkçesindede iki ünlü arasında veya tonlu ünsüzler komşuluğunda gelen /q/, /k/ tonsuz ünsüzleri tonlulaşır: *oqı-* > *oğo-* ‘oku-’, *saqal* > *sağal* ‘sakal’, *iki* > *igĭ*, *bükül-* > *bögöl-*.

© Ercan Alkaya

10. Sibirya Tatar Türkçesinde edebî dilde kimi kelimelerde kelime başında bulunan /c-/ (< /y-/) sesi bulunmaz ve bu kelimeler kelime başında /y-/li olarak görülür. Bundan dolayı Sibirya Tatar ağızları y'leştirici diyalekt diye adlandırılır (Alişina 1994: 18; Exetov 1984: 129): *cil* > *yĭl*, *cilek* > *yĭlek*, *cidi* > *yĭti, citmĭş* > *yĭtmĭş*, ciber- > *yĭber-* vb. Sibirya Tatar Türkçesinde alıntı kelimelerde bulunan /c-/ sesleri dahi /y-/ye dönüşür: *cum'a* > *yoma* (SDM, 123) 'hafta', *cān* > *yan*.

11. Sibirya Tatar Türkçesinde genel Türkçedeki /ç/ sesi her durumda /ts/ sesine dönüşür. Bunun için Sibirya Tatar ağızları /ts/leştirici diyalekt diye de adlandırılır (Celey 1947: 80; Exetov 1984: 129; Tumaşeva 1961: 27; Alişina 1994: 21). Bu bakımdan Sibirya Tatar ağızları bazı Mişer ağızlarıyla benzerlik gösterir (Alkaya 2002: 61): *çıq-* > *tsıq-* 'çık-', *çöp* > *tsüp* 'ot, yem', *bıçaq* > *pıtsaq* 'bıçak', üç > *öts* 'üç', *qılıç* > *qılıts* 'kılıç'.

12. Sibirya Tatar Türkçesindede /x/ ünsüzü /q/ ünsüzüyle değiştirilir: *xalq* > *qalıq* (SDM, 70) 'halk', *xayr* > *qeyĭr* 'hayır, bağış', *taxte* > *taqta* 'tahta', *zavxoz* > *sapqus* 'demirbaş müdürü', *meşāyix* > *meşeyaq* 'şeyhler'.

13. Sibirya Tatar Türkçesinde Eski Türkçede olduğu /rt/, /lt/, /nt/ gibi ünsüz çiftlerinin yanı sıra /mt/, /ŋt/, /wt/, /yt/ gibi ünsüz çiftleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /r/, /w/, /y/ ünsüzlerinden sonra STT'ye özgü bir ünsüz uyumu vardır: *öl-tür-* 'öldür-', *yul-ta* 'yolda', *uram-ta* 'sokakta', *kĭm-tĭr* 'kimdir', *qarın-taş* 'yakın akraba', *an-ta* 'orada', *üsĭŋ-te* 'kendinde', *üs araŋ-ta* 'kendi aralarında', *ültĭr-tĭ-m* 'öldürdüm', *yĭr-ten* 'yerden', *kiyew-ten* 'damattan', *Tamtaw-ta* 'Tamtaw'da', *öy-te* 'evde', *quy-tı-q* 'koyduk'.

d. Biçim bilgisi

Sibirya Tatar Türkçesi, şekil bilgisi bakımından Tatar edebî diliyle büyük ortaklıklar göstermesine rağmen, kendine has bazı karakteristik özellikleri de bulunmaktadır.

1. Sibirya Tatar Türkçesinde şimdiki zaman bildirme kipinin 3. şahsı *–tı/tĭ* eklerini alarak çekimlenir: *ala* > *alatı* 'alıyor', *kile* > *kiletĭ* 'geliyor', *uynıy* > *uynaytı* 'oynuyor'. Mesela: *Elĭ küs altımta toratı.* 'Halen gözümün önünde duruyor.', *Yeşler anıŋ menĭsĭn pĭlmeytĭ*. 'Gençler onun manasını bilmiyor'.

2. Sibirya Tatar Türkçesinde alışılmış, devamlı, her zaman ola gelen iş ve hareketleri bildirmek için *–a+torğan* sıfat-fiilinden gelişen ayrı bir şimdiki zaman şekli kullanılır: *Min aru uqıy almaytığın.* 'Ben iyi okuyamıyorum', *Sis te anta paratığanma*? 'Siz de oraya gidiyor musunuz?', *Sıyırnı kөnĭne өts ret savatın.* 'İneği günde üç kez sağıyor'.

© Ercan Alkaya

3. Emir kipinde I. teklik şahısta daha çok Eski Türkçede olduğu gibi *-ayın/-eyĭn* şekli, II. teklik şahısta ise eksiz kullanımın yanında *-ğın,-gĭn/-qın/-qĭn; -ğıl,-gĭl/-qıl/-qĭl; -(ı)ç/-(ĭ)*ç gibi ekler kullanılır: *Sin yırlağın, min tıŋlayın.* ‘Sen şarkı söyle, ben dinleyeyim’, *Alay qıylanıp yörmegĭn!* ‘Öyle kırıtıp gezme!’, *Qıylmĭnisa, kiliç monta*. ‘İlminisa, gel buraya’.

4. Tatar edebî dilinde istek kipi fiilin üzerine gelen *-ası/-esĭ* eki ile yapılırken STT’de asıl istek kipi eki *-ğı/-gĭ*; *-qı/-kĭ* ekiyle kurulur: fiil+*-ğı/-gĭ*;*-qı/-kĭ* +iyelik eki+ *kil-*: *Öylendĭrgĭm kiledĭ*. ‘Evlendirmek istiyorum’, *Ul irnĭ sınap baqqısı kilgen.* ‘O erkeği deneyip göresi gelmiş’, *Sөylegĭbĭs kilmi.* ‘Konuşmak istemiyoruz’.

5. Tatar edebî dilinde asıl mastar eki olan *-ırğa/-ĭrge* eki yerine Sibirya Tatar Türkçesinde asıl mastar eki olarak *-ğalı/-gelĭ*; *-qalı/-kelĭ* kullanılır: *al-ğalı* ‘almak’, *aŋtı-ğalı* ‘avla-mak’, *ültĭr-gelĭ* ‘öldürmek’, *sat-qalı* ‘satmak’. *Kĭşĭ artınnan köl sipkelĭ yaramaytı*. ‘Kişinin arkasından kül serpmek iyi değildir.’, *Pay kürgelĭ tĭletĭ*. ‘Bey görmek istedi’.

E. Söz varlığı ve toplumdilbilimsel görünüm

Sibirya Tatar Türkçesinin söz varlığı, Tatar edebî dili ağızları ile ortaktır. Bununla birlikte Sibirya Tatarlarının, Tatar halkının diğer gruplarından çok uzakta bulunması ve diğer Türk boylarıyla, bilhassa, komşu Kazaklar, Nogaylar, Başkurtlar ile asırlar boyunca bir arada yaşaması bu lehçelerle ortak özelliklerin meydana gelmesine yol açmıştır.

Sibirya Tatarlarının uzun asırlar önce eski Türk boylarının yaşadığı yerlerde şekillenmeleri onların dillerinde arkaik unsurların korunmasını sağlamıştır. Ses ve şekil özelliklerinin dışında söz varlığı bakımından da birçok kelime arkaik unsur olarak korunmuştur: *yer-su* (< *yer sub*) ‘yer, yurt, vatan’, *qapqan* ‘kapan, tuzak’, *tawar* (< *tabar*) ‘kumaş’, *aŋ* (*aŋçı*: avcı) ‘av hayvanı’, *yuwıq* (< *yağuq*) ‘yakın, akraba’, *yuwan* (< *yoğan*) ‘büyük, ağır, değerli’, *yorço* (< *yurç*) ‘kayın birader’, *sığıt* (< *sığıt*) ‘ağlama, feryat’, *sıqta-* (< *sığta-*) ‘ağlamak’ vb.

Sibirya bölgesi Türkçesinin oluşumunda Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerinin birleşmesinin önemli payı olduğu bilinmektedir. Bu münasebetle, Sibirya Tatar Türkçesinde ses ve şekil özelliklerinin yanı sıra söz varlığında da Oğuzcayla benzerlik gösteren unsurlara rastlanmaktadır: *nene* ‘nine’, *tete* ‘dede’, *quça* ‘koca, eş’, *ul-* ‘olmak’, *oyoq* ‘oyuk, yarık’, *tĭlĭk* ‘yırtmaç, yarık’, *yĭ* - ‘yemek’, *yidĭr-* ‘yedirmek’, *eyir-* ‘eğirmek’, *yıldırım* ‘yıldırım’ vb.

© Ercan Alkaya

Sibirya Tatar Türkçesindeki Arapça ve Farsça kelimeler edebî dile göre daha azdır. Arapça ve Farsça alıntılar diğer alıntı kelimeler gibi Sibirya Tatar Türkçenin fonetik ve kısmen de semantik yapısına büyük ölçüde uyar: *pele* (< Ar. *belā*) 'bela', *setep* (<Ar. *sadef*) 'sedef', *çınaza* (< Ar. *cenāze*) 'cenaze' gibi.

Sibirya Tatar Türkçesinde alıntı kelimeler içinde sayısal olarak en büyük bölümü Rusça kelimeler teşkil etmektedir. Asırlardır Ruslarla bir arada yaşama, Sibirya'daki Tatar köyleriyle Rus köylerinin yan yana olması ve Ruslarla çeşitli münasebetlerle birlikte mevcut olan iki dillilik, Rusça alıntıların yaygın olmasının sebeplerindendir (Tumaşeva 1961: 47-48). STT'de yazı dilinin dışında görülen Rusça alıntılar da görülür. Mesela, *sağarnik* (< Rus. *saxarnitsa*) 'şekerlik', *keresle* (< Rus. *kreslo*) 'artlı kızak', *mi̇yi̇ts* (< Rus. *peç*) 'ocak, fırın', *körök* (< Rus. *kryuk*) 'çengel, kanca', *kölüke* (< Rus. *klyuka*) 'kesme ağacı' gibi kelimeler edebî dilde görülmeyen Rusça alıntılardır.

Sibirya Tatar Türkçesinde yazı diliyle ortak veya farklı olan Moğolca alıntılar da bulunmaktadır. 13. yüzyılda Batı Sibirya'dan İdil'e kadar uzanan sahadaki göçebe Türk-Kıpçak boyları Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir. Sibirya Tatarlarının oluşumunda Moğol kavimlerinin de kısmen etkili olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Sibirya Tatar Türkçesinde Moğolca alıntılar bulunmaktadır: *bozoğo* (< *bosağa* < Moğ. *bosogo*, Eski Moğ. *basurga*) 'eşik', *şunqar* (< *şunqar:* atmaca, çakır kuşu < Moğ. *sunxur*), *tsıta-* (< Moğ. *çida-*) 'dayanmak-, tahammül etmek', *mérgen* (< Moğ. *mergen*) 'avcı', *tsélek* (< Moğ.) 'kova', *arsar* (< Moğ. *arsar* 'önemsiz, sıradan, adi; özelliği bulunmayan') 'deli', *qodağıy* (< Moğ. *kuduguy*) 'dünür' vb.

F. Özgün örnek metin ve Türkiye Türkçesine çevirisi

Derleme Yeri: Tukuz Köyü-Bagay Rayonu (Tobol)
Derleme Yılı: 1995
Konusu: Gön yapımı, büyü vb.
(Irımnar h.b.ş)

Noğıt bulu. Urtsıqnı alasın, türt yaqqa türt: tos, ipi, kümi̇r, qom salasıŋ. Toz, ipi – yeşerge, kümi̇r, qom – meyi̇tke. Urtsıqnı totasıŋ yi̇p otso pi̇len, tik torğosasın, annan si̇lki̇ne paşlay. İkmek pi̇len tos yağına (ava başlıy) – isen pulsa, kümi̇r yaqqa – ülgen pula. Erki̇m üsi̇ni̇ki̇n ki̇ne salğalı tiyi̇ş.

Mi̇şek. Quy suyğannar, qoyoroğon qartsıqlarğa kimi̇rtkenner, qoyorığınta kirti̇kler, iŋ soŋqoso ki̇tski̇ne gi̇ne, mi̇tek titler. Öts qız utırabıs. Pi̇ri̇ntsi̇ kirt felenni̇ŋ, igi̇ntsi̇ kirt – pelenni̇ŋ. Mi̇şek qaysına iŋ pi̇ri̇ntsi̇ kileti̇, şul kiyewge bara.

Qasannıŋ söt qağın kimi̇rseŋ kiyewi̇ŋ ayudan qurıqır.

Ustan ösönten i̇tsi̇nseŋ te, pasıb i̇tsi̇nseŋ te yaramaytı, şaytan ki̇reti̇ i̇tsi̇ne.

Ki̇şi̇ni̇ŋ öyöne gi̇rseŋ, ayağıŋnıŋqı pıtsırağın sörtseŋ meyi̇t pula.

Gi̇şi̇ işi̇gi̇nnen yörseŋ meyi̇t pulır.

Meyi̇tni̇ aptsığıp kitkets tupsatan yuwıp paşlaytılar (idenni̇).

Yoma waxıt qısmet qılmasqa.

Peyşembi̇ ki̇r yumasqa.

Ki̇şi̇ artınnan köl sipkeli̇ yaramaytı.

Yi̇ri̇ne yi̇tmegentsi̇ gi̇r yuma gi̇şi̇ni̇ŋ artınnan.

Urıs yoması inemasına parıptı. Mini̇ŋki̇ inemni̇ŋki̇ isi̇mi̇ Regime, ineş tipi̇s anı, etkepi̇sni̇ki̇ inesi̇ isi̇mi̇ne atağan ötsön, inesi̇ni̇ŋ ismi̇n qısına atağan.

Qartnepi̇sni̇ŋki̇ qartı tete bulatı. Şarattin, annan Urastay bulğan, palasına şarat quşqan, ataç pulatı. Qartta, tete tip quyatılar, mi̇ne monta toratı eteçi̇.

© Ercan Alkaya

Qunaq puğan, tırnasa şatra qalğan, ata ğunaq, ine ğunaq pulğan, igĭ gĭne güs qanta da yıwıştırmaysıŋ, yıwıştırsaŋ qaşaq pulatı, aq küs pulatı, kürmeytĭ.

Qısıltsa tsıqqanta ösöne qısıl yabasıŋ.

Küs töşetĭ, şal gĭşĭnĭŋ küsĭ töştö tĭyseŋ, pĭr tsöbĭrge tos quyasıŋ ta töyneysĭŋ, öts töyöntsek töyneysĭŋ te pasıp-pasıp utqa atasıŋ. Toso pı yaqqa ırıqsa, anı sulap pitĭne yışasın, annan pala yoqlaydı.

Kepleşmegen palanı paşınnan aşa aş tsatsqannar ye pulmasa yaŋa bĭşken ikmek sıntırğannar tübesĭnte. (*Sĭbir Dialektlarınnan Materiallar,* s. 63-66)

Türkiye Türkçesine çevirisi

Büyü, Fal, Batıl İnanışlar vb.

Fal açma. İğı alırsın, dört tarafa tuz, ekmek, kömür, kum bırakırsın. Tuz, ekmek diriye; kömür, kum ölüye (işarettir). İğı, ipin ucu ile tutarsın, dik tutarsın, ondan sonra silkinmeye başlar. Eğer sağ ise iğ, ekmek, tuz tarafına düşer, kömür tarafına düşse ölmüş oluyor. Herkes, kendisininkini denemek zorundadır.

Kazanın süt kazımığını kemirsen damadın ayıdan korkar.

Fırının içinden yemek yesen de, ayakta yemek yesen de iyi değildir. İçine şeytan girer.

Birisinin evine girdiğinde ayağının çamurunu sürtsen, ölü olur.

Kişinin eşiğine basarsan ölü olur.

Cenaze evden çıkarıldıktan sonra eşikten başlayarak evi temizlerler.

Cuma vakti kısmet kılınmaz.

Perşembe günü çamaşır yıkanmaz.

Kişinin arkasından kül serpmek iyi değildir.

Kişi gidereceği yere ulaşmayana kadar ardından çamaşır yıkama.

Pazar günü annesigile gitmiş. Benim annemin ismi Rahime, ineş[3] diyoruz ona. Babamız annesinin ismi olduğu için, annesinin ismini kızına koymuş.

Ninemizin kocası dede olur (dede deriz). Şarattin, ondan sonra Urastay (<Uraz Dede) olmuş. Çocuğuna Şarat adını vermiş, ataç[4] denir.

Çiçek hastalığı varmış, tırmalasa iz kalırmış. Baba konuk, anne konuk varmış. İki tane iz, asla yıkanmaz. Yıkasan kör olur, göze ak düşer, görmez.

Kızılcık çıksa üstüne kızıl giyinirsin.

Nazar değer. Şu kişinin nazarı değdi dersen, bir çaputa tuz koyarsın ve düğümlersin, üç düğüm atarsın ve basıp basıp ateşe atarsın. Tuzu bu tarafa saçılsa, onu ıslatıp yüzüne sürtersin. Ondan sonra çocuk uyur.

Konuşmayan çocuğun başının üzerine tohum saçarlarmış veya başının üzerine yeni pişmiş ekmeği ufalarlarmış.

3 İneş: ‘Annecik’ demektir. ‘İneş’ kelimesi, annesinin ismini taşıyan çocuğa hitap için kullanılır. Başkaları da, o kız çocuğuna ‘ineş’ diye seslenirler.

4 Ataç, eteç: ‘Babacık’ demektir. Babasının ismini taşıyan erkek çocuğa başkaları ‘ataç’, ‘etew’ diye seslenirler.

Kaynaklar

Alişina, X. Ç. (1994). *Tobolo-İrtışskiy Dialekt Yazıka Sibirskix Tatar,* Kazan.
Alkaya, Ercan (2002). 'Mişer Tatarları', *Türkler,* 20. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 58-63.
Alkaya, Ercan (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi,* Turkish Studies Yay., Ankara.
Alkaya, Ercan (2014a). *Mişer Tatar Türkçesi,* Kesit Yay., İstanbul.
Alkaya, Ercan (2014b). 'Tataristan Türkleri ve Güncel Sorunları Üzerine', *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural* Çalıştayı *(12-13 Nisan 2014, Kırklareli), Bildiri Kitabı (Ed. Bülent Bayram),* Kırklareli, s. 243-271.
Barsukova, R. S. (2004). *Zabolotnıy Govor Tobolo-İrtışskogo Yazıka v sravnitelnom osveşçenii* Kazan.
Bayazitova, F. S. (1992). *Gomirnің Öç Tuyı,* Kazan.
Bayazitova, F. S. (1995). *Tatar Xalkının Beyrem Hem Könkürĭş Yolaları,* Kazan.
Bayazitova, F. S. (2001). *Sibir Tatarları,* Kazan.
Bayazitova, F. S. vd. (2008). *Tatar Xalık Söyleşleri,* C. 2, Kazan.
Buran, Ahmet ve Alkaya, Ercan (2012). *Çağdaş Türk Lehçeleri,* Akçağ Yay., Ankara.
Celey, L. (1947). *Tatar Dialektologiyesi,* Kazan.
Devlet, Nadir (1997). 'Sibirya'daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri', *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul, s. 25-46.
Dmitriyeva, L. V. (1981). *Yazık Barabinskix Tatar,* Leningrad.
Dulzon, A. P. (1995). 'Sibirya Türklerinin Etnolingüistik Dağılımı' (Çev. F. Sema Barutçu-Özönder), *Tuncer Gülensoy Armağanı* (Haz. Ahmet Buran), Kayseri, s. 102-110.
Exetov, G. X. (1984). *Tatar Dialektologiyesi,* Kazan.
Exmetyanov, R. (2001). *Tatar Tilinің Kıskaça Tarixi-Etimologik Süzlĭgi,* Kazan.
Eydi, Tevfik (1999). *Ah Tugan Kavmim Gaziz!,* Kazan.
Garifullin, İzil (2000). 'Sĭbĭr Tatarları', *Miras,* S. 9/2000, Kazan, s. 49-54.
İnan, Abdülkadir (1998). 'Sibirya'da İslamiyetin Yayılışı', *Makaleler ve İncelemeler,* C. II, TTK Yay., Ankara, s. 273-279.
İnan, Abdülkadir (1998). 'XIII.-XVI. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'', *Makaleler ve İncelemeler,* C. II, TTK Yay., Ankara, s. 82-107.
İsxakov, D. M. (2010). *Tatarlar: Xalık İsebin Alu hem Seyeset.* Kazan.
İsxakov, Damir (1997). 'Könbatış Sĭbĭr Tatarlarının Tarixi Demografiyesĭ Hem İdil Buyı Tatarları Bĭlen Beylenĭşlerĭ', *Miras,* S. 1/1997, s. 86-90.
Kamalov, İlyas (2007). 'Putin'in Merkeziyetçi Politikası Çerçevesinde Tataristan Cumhuriyeti', *Avrasya Fatihi Tatarlar* (Haz. İlyas Kamalov), İstanbul: Kaknüs, 213-229.
Kaşgarlı Mahmud (1992). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (Çev. Besim Atalay), C. I-III, TDK Yay., Ankara.
Kurat, Akdes Nimet ve Temir, Ahmet (2001). 'Sibir (Sibirya) Hanlığı', *Türk Dünyası El Kitabı,* 1. C. (Coğrafya-Tarih), TKAE Yay., Ankara, s. 586-604.
Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev. Günay Karaağaç)**,** 2 Cilt, TDK Yay., Ankara.
Maxmutova, L. T. (Red.) (1969). *Tatar Tilinің Dialektologik Süzlĭgi,* Kazan.
Nasilov, D. M. (1997). 'Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri' *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul, s. 51-55.
Öner, Mustafa (2007). 'Sibirya Tatarcası Söz Varlığı Üzerine Notlar', *46. Uluslararası Altayistik Konferansı Bildirileri /Altay Dünyasında Gündelik Hayat,* 22-27 Haziran 2003 (Proceedings of 45 Meeting of the Permanent International Altaistic Conferance, June 22-27, 2003), TDK Yay., Ankara, s. 339-346.
Ramazanova, D. B. (2001). *Sibir Dialektlarınnan Materiallar,* Kazan.
Şahin, Erdal (1997). 'Batı Sibirya Tatarları'nın Tarımla İlgili Bayram ve Gelenekleri', *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul, s. 311-315.
Şahin, Erdal (2005). 'Batı Sibirya Tatarlarının Hayatını Konu Edinen İlk Roman: İrteş Tañnarı (İrtiş Tanları)'. *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 159, Aralık, s. 165-171.
Şahin, Leysen (2002). 'Sibirya Türk Toplulukları Tarihi', *Türkler,* 20. C, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 734-742.
Şahin, Leysen (2002). 'Rusya Federasyonu 2002 Yılı Nüfus Sayımı ve Düşündürdükleri', *Avrasya Dosyası,* C. 8, S. 4 (Kış 2002), s. 294-317.
Şahin, Leysen (2003). 'Rusya Federasyonu 2002 Nüfus Sayımı ve Rusya Federasyonu'ndaki Tatar Nüfusa Yansımaları', *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* S. 199 (Temmuz 2003), s. 46-51.
Şen, Mesut (1997). 'Sibirya' İsminin Menşei Üzerine', *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul, s. 17-22.
Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri,* Simurg Yay., İstanbul.
Tekin, Talat-Mehmet Ölmez (1999). *Türk Dilleri,* Simurg Yay., İstanbul.
Trakanov, Aleksandır A. (1950). *Sürgünler Diyarı Sibirya* (Çev. Sadullah Cenkçi), Kardeşler Basımevi, İstanbul.
Tumaşeva, D. G. (1996). 'Könbatış Sĭbĭrdegĭ Törki Kabile-Iru Atamaları', *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 Bildirileri* (26 Eylül 1992-1 Ekim 1992), TDK Yay., Ankara, s. 85-92.
Tumaşeva, D. G. (1999). 'Sibirya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri', *3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996*, TDK Yay., Ankara, s. 1161-1613.
Tumaşeva, D. G. (1977). *Dialektı Sibirskix Tatar,* Kazan.
Tumaşeva, D. G. (1961). *Könbatış Sibir Tatarları Tili,* Kazan.
Tumaşeva, D. G. (1992). *Slovar Dialektov Sibirskix Tatar,* Kazan.
Xesenev, M. X. vd. (2002). *Tatar Entsiklopediya Süzlĭgi,* Kazan.
Valeyev, F. T. (1993). *Sibirskiye Tatarı,* Kazan.
Yusupov, Ferit (2003). 'Sĭbĭr Tatarları', *Miras,* 2003/12, Kazan, s. 29-42.
Yusupov, Ferit (2007). 'Tatar Dialekt Dilini İnceleme Tecrübesi', *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (24-29 Eylül 2000) Bildirileri II,* TDK Yay., Ankara, s. 2089-2091.
Zekiyev, M. Z. (1998). *Törki-Tatar Etnogenezı,* Kazan-Moskova.
Zekiyev, M. (2012). *Xezirgi Tatar Xalkının Tiren Tamırları,* Kazan.
http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php

THE TELENGITS AND THE TELENGIT LANGUAGE

Aljona Tazranova

A Telengit village
in winter
© Aljona Tazranova

1. Internal and external naming

The Telengits are an indigenous people of the Russian Federation. Ethno genetically, they are considered an ancient Turkic-speaking community of the mountainous Altai region. The ethnic term 'Telengit' used in scientific literature represents the Russian version of the self-designation *Teleŋet / Teleut,* coming from the Old Turkic Ethicon *Tele*, together with a Mongolian plural suffix. In the Russian-language sources, particularly of the recent period, the Ethicon *Telengit* is often used as a distorted *Teleut*. The Russians often denoted the Telengits as *Kalmyks* and *Urjanxajcy* and rarely were they named *Tatary* (*Tatars*).

The difficult path of ethnic development of the Telengit ethnos is fully described by Prof. L.P. Potapov. In his well-known book he writes 'the origin of the modern Altai Telengits' can be traced 'from one of the Old Turkic tribes *Tele-dolange* through *Teleuts* of the Mongolian period', as well as in the Mongolian sources of the 15th –16th centuries and in the Russian documents of the 17th-18th centuries. In the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries, the Telengits were under the double protectorate of Russia and China. They were paying tribute to the two powerful empires (Russian *dvoedancy*). The uncertainty of the Telengits' status led to signing the Čukačakskij agreement in 1864. Today we can state, that at the turn of the 21st century, the ethnic memory of people has still preserved its historic self-designation. The inventory of tribal (*söök*) designations documented in the 19th century is still fully preserved. Even today, the belonging of a Telengit to this or that tribe (*söök*) is still an important component of his or her self-identification, and it is reflected in his or her everyday life, particularly spiritually.

Thus, the Turkic-speaking tribes *Tele* and *Tügü/Tükü*, some Kypchak tribes and a Mongolian ethnic element were part of the Telengit ethnos' formation. The Telengits had a long and difficult in their historic development as a nation; nevertheless, they unified and preserved their self-designation *Teleŋit*.

2. Religion and culture

Telengits' main religion is heathenism; particularly one of its forms, shamanism. However, the Ulagan Telengits in the second half of the 19th century adopted Christianity. It is still reflected in their everyday life, which gives to their culture a certain peculiarity. Thus, the Telengits are either Christian (most of the population of the Ulagan region), or heathen (the population of the Koš-Agač region).

Telengit children
in winter
© Aljona Tazranova

The Telengits still follow their ancient traditional wedding and funeral rituals. Their traditional beliefs are in the spirits of the four elements, the mountains, the *taiga* and the water springs. The spirits who are tribe and family protectors are still playing a significant role in the world-view of the Telengits

3. Geography and population

The Telengits live in the Central Asia, at the joined border of the four countries –China, Kazakhstan, Mongolia and Russia. The Telengits live in the Koš-Agač and Ulagan districts of the Altai Republic.

In the Koš-Agac district, the Telengits are the major population of the Kurai, Čagan-Uzun, Ortolyk, Muxor-Tarxata, Beltir and Kokorja villages.

In the Ulagan district, the Telengits live in the Ulagan, Saratan, Balykčha, Jazula, Kara-Kudjur, Balyktujul, Koo, Čubilu, Pasparta, Čibit and Aktaš villages.

According to the Census of 1897, 4,849 inhabitants of Telengits and Teles who formed 15 tribes - *söök*s lived in the Čhuja river basin, and within the 1st and 2nd *Čujskaja volost'* (the Čuja districts). The institution of tribe (*söök*) always played a major role in the life of this aboriginal community of Altai. The tribal relationships determine family and marriage relations. The tribe is the basis of the ethnos of self-organization. In the end of the 20th century, 18 Telengit tribes - sööks were registered in the Koš-Agač and Ulagan regions. The most numerous sööks are *Köbök, Sagal, Kypčak, Mool, Teles, Irkit* and *D'abak*.

In 2000, the Telengits were classified as an indigenous minority of the Russian Federation (RF Government Decree No. 255 of March 24, 2000). At present, the indigenous people of the southern regions of the Altai Republic – of the Koš-Agač and Ulagan regions – consider themselves Telengits. According to the Census of 2002, the Telengits in the Altai Republic counted 2,368 inhabitants. At the same time, the Telengits themselves estimate their number approximately 15,000 people. In Soviet and Russian ethnographic literature, the Telengits were considered a sub-ethnic group of the Altai ethnos and were recorded as the Altais in the Censuses of the 1959, 1979, and 1989.

5. Orthography

The Telengits have no literary language. Their language is close to one of the southern dialects of the Altai language belonging to the Kirghiz-Kypchak sub- branch of the East-Hun branch of the Turkic

Telengit and an Altai Kizhi
© Aljona Tazranova

languages [Baskakov 1981: 20]. A few years ago, the Telengit dialect was a tribal language of the Telengits, and related to the groups *Tölös* and *Köbök*. The Telengit language still preserves significant differences from literary Altai in phonetics, morphological forms and vocabulary and at the same time is close to the northern Altai dialects, particularly to the Tuba [Babuškin 1966: 167]. In school, children study in the Altai.

6. Language

b. Dialectology of the Telengit

According to Baskakov's classification, the Telengit dialect is divided into two sub-dialects: a) the Telengit-Teless, whose native speakers live along the Čolušman and Baškaus rivers and at the southern bank of the Teletcoe lake; b) the Čujskij, whose native speakers live along the Čuja river (their self-designation is *Čuj-kžhi*) [Baskakov 2010: 90].

In addition, there are articles by O.F. Gerzog on the sound system of the Telengit dialect (1986, 1988, 1989), a description of the dialect by N.A. Kučigaševa 'Telengitskij dialect altajskogo jazyka' (1961) and G.F. Babuškin 'O nekotoryx fonetičeskix i morfologičeskix osobennostjax telengitskogo dialekta' (1966), a dictionary of the dialect 'Slovar' govorov Koš-Agačskogo i Ulaganskogo rajonov' (2006). The works of well-known researchers as, L.P. Potapov, N.G. Potanin, N.P. Dyrenkova, V.I. Verbitsky, V.P. Djakonova and N.A. Baskakov present some information on the history, ethnography and folklore of the Telengits.

c. Phonology

The sound system of the Telengit dialect has not been fully described. However, some specific features of the Telengit phonetics can be distinguished:

1. The vowel length, as in the Telengit *čeedäk* – lit. *čegedäk* 'cloak of a married woman'; Teleng. *telään* – lit. *teylegen* 'vulture'; Telengit *tarbaan* – lit. *tarbaġan* 'marmot'; Telengit *törään* – lit. *törögön* 'relative'; Telengit *öbään* – lit. *öbögön* 'man'; Telengit *ämään* – lit. *ämegen* 'woman'; Telengit *aa* – lit. *ogo* 'him'. The duplication of the vowel in many words is a result of dropping of some sounds in unstressed syllables, frequently of the guttural *g*.

2. Usage of the Telengit *č* instead of the literary *š* in the word onset and, rarely, in the middle of the word: Telengit *čili* 'glass', Altai. *šil*; Telengit *čaqpïrt* 'fuss', Altai. *šaqpïrt,* etc.

Telengit women
© Aljona Tazranova

d. Morphology

At this stage, we can state some differences between the Telengit and the literary Altai language.

The characteristics of the case markers are the followings:

The additive case with the marker *-daan* can be included into the case paradigm in the Telengit; in the Teless-Telengit, it is used without any restriction; it is derived from the postposition *döön, which* is considered a postposition in the literary language and is written separately in the standard orthography.

The morphophonological variants of the Telengit markers of the Genitive, Accusative and Ablative cases different from the standard ones in the following positions:

Case	After short and long vowel		After nasal consonants	
	Telengit	Literary	Telengit	Literary
Gen.	-dïŋ; aqa=dïŋ 'brother'	-nïŋ; aqa=nïŋ	-dïŋ; taŋ=dïŋ 'morning'	-nïŋ; taŋ=nïŋ
Accus.	-dï; aqa=dï 'brother'	-nï; aqa=nï	-dï; taŋ=dïŋ 'morning'	-nï; taŋ=nï
Abl.	-daŋ; aqa=daŋ 'from brother'	-naŋ; aqa=naŋ	-daŋ; taŋ=daŋ 'from morning'	-naŋ; taŋ=naŋ

Some features of the oblique forms of the personal pronouns (in Dat.):

The Telengit *maa* '(to) me', cf. lit. *mege*; the Telengit *saa* '(to) you', cf. Literary *sege*; the Telengit *aa* '(to) him', cf. Literary *ogo*.

The phonetic variants of the pronouns of the 3 person Sg. and Pl.:

The Telengit *alarqa* 'them', cf. literary *olorγo*; the Telengit. *alardaŋ* 'from them', cf. literary *olordoŋ*; Telengit *anï* 'him' – literary *onï*.

The characteristics of the participial formations

The Present-Future participle *–ar* does not obey the labial harmony and has the forms *–ar* and *–är* after stems with any vowel including the rounded ones, in the literary Altai language, the affix *–ar* has the forms *-er* and *-ar* after stems with unrounded vowels while *-or* and *-ör* are used after stems with rounded vowels:

Telengits today
© Aljona Tazranova

Telengit dialect	Literary language	Translation
al=ar	al=ar	will take
išt=är	išt=er	will work
kökt=är	kökt=ör	will sew
qon=ar	qon=or	will overnight

The negative affix of the Past Participle is *–baan* after stems with back vowels while it is *-bään* after stems with front vowels in Telengit, compare *-baγan*, *-begen*, *-bögön*, *-bogon* in the literary language:

Telengit dialect	Literary language	Translation
bar=baan	bar=baγan	did not go
kel=bään	kel=begen	did not come
kör=bään	kör=bögön	did not see
qon=baan	qon=bogon	did not overnight

e. Lexicology

The lexicon of the Telengit dialect is based on the literary Altai language; its core is represented by inherited Turkic words, for example: *d'er* 'earth', *suu* 'water', *kel-* 'to come', *men* 'I', *qol* 'hand', etc.

However, there are some features in the vocabulary of the Telengit dialect, which make it different from the literary Altai language as follows:

1. There are lexemes in the Telengit dialect are not present in the literary Altai language (ethnographic dialectics), i.e. lexemes that reflect the realities that do not exist in the literary Altai language. These words, first, reflect peculiarities of everyday life, household, clothes and so on: *čelgä* 'smoked meat'; *köŋkök* (Čuj sub-dialect) 'bag made of leather for gathering kizjak (dry dung)'.

2. The lexemes, which have variants in the literary Altai language (lexical dialectics), i.e. realities that exist in both the Telengit dialect and the literary Altai language, but are denoted by different words: Teleng. *kepäš* 'ring', Alt. *d'üstük.*

3. The lexemes, which are phonetically different from the literary variant (phonetic variants), for example: *d'eespäk '*moss*'*, lit. *d'eŋes*.

Wedding of a Telengit and an Altai Kizhi person
© Aljona Tazranova

4. There are lexemes, which differ in their semantics from the corresponding literary variants (lexico-semantic dialectics): The word *qïsqaš* in Telengit means ‘tongs for firewood, coal’. In the literary Altai language, this lexeme is used in the meaning of ‘pliers’.

In the Telengit, there are a number of borrowed words from the Mongolian, Tuvinian and Kazakh languages, which are not present in the literary Altai language. Some of these borrowed words are functioning along with the literary variants.

f. Sociolinguistical aspect

The basis of the Telengit economy is semi-nomad cattle breeding; the herds include horses, great and small cattle, yaks and sarlyks. The Telengits (along the Čuja) preserved the technologies of making felt ornaments, which they used for decorating traditional and modern houses. *The* products of cattle breeding determine the traditional cooking oriented to milk and meat diet with corns and wild herbs.

So far, their traditional culture, native language and folklore were preserved among the Telengits – an indigenous population of the Ulagan and Koš-Agač regions of the Altai Republic.

In 2000, a Telengit Cultural Centre was founded in the Koš-Agač region of the Altai Republic. The goal of the centre is to do research and promote the Telengit culture, way of living, crafts, household appliances and clothes, and to create conditions to develop and preserve their original culture for the future generations. The Telengit folklore group ‘Tala’ (‘vastness, greatness’) performs at this centre. The group improves the national musical instruments, collects and performs different styles of ethnic music, in particular *qai* (‘singing’) folk songs.

© gorno-altaisk.info

The centre is actively involved in collecting various genres of folklore. Conferences and round-table discussions dedicated to the language’s preservation and to traditional customs are held regularly. There is a tailor workshop to making national costumes, *sïrmaks* and souvenirs organized by the centre. In addition, there is a museum, whose exhibits’ collection gets richer every year. The centre publishes a supplement for the regional newspaper ‘Čujskie Zori’ - ‘Čuydyŋ Taŋdagï’ in the Altai language. An almanac of poems written by local authors is prepared for publication.

Telengit woman
© Fırat Başbuğ

Telengit woman
© Aljona Tazronava

7. Original sample texts and their translations

Text in the Teless-Telengit sub-dialect of the Telengit dialect

Text 1 [The text was recorded by L.V. Sanina in the village Balyktujul in the Ulagan region in August 2009 from Fedora Pavlovna Kedenova]

1. Aldïndaa d'erdiŋ üstindä qïr da d'oq tüp-tüs bolγan.	1. Long long ago, there were no mountains on the earth surface, the land was very flat.
2. Bir qatap qoštu d'aan čayïq čïγïp, albatï-d'ondï, olardïŋ al'darïn üzä aγïzaaran.	2. One day a very big flood took the people and their houses away into the water.
3. Üč kiži sal d'azaalala, suudïŋ üstilä qayïqtap d'ürän.	3. Three men having built a float-boat paddled on the water surface.
4. Ayta d'üs d'ürärdä, qayïγï neegä dä tabarγan.	4. When (they) were floating their oar hit on something.
5. Olar anaŋ tudunïp bir qanča bolγïlaan.	5. For a while they were holding to it.
6. Ay turγanča, suu emäš tartïlïp, qurγap baštaan.	6. After that the water started subsiding, and (the earth) started to dry up.
7. Tüp-tüs bolγan d'erdiŋ üstinä d'aan čayïq čïqïp, d'erdi d'ïra d'iirdä, qïrlar bütkän.	7. When there was the flood, it cut the flat land and mountains appeared.
8. Bir ayta bütkän qïrdïŋ bažïndaa taštaŋ tudunïp, üč kiži artqanï ol.	8. Holding on to a stone (which) appeared on the top of the mountain, three men survived.
9. D'erdiŋ üsti quryan kiynindä, olar qïrdïŋ bažïnda artqan.	9. After the land surface dried up they stayed on the top of the mountain.
10. Bu üč kiži toralap oturγïlaarda, olardïŋ d'anïna aġuna dep quš uč kelän.	10. When these three men were starving a partridge bird flew to them.
11. Ol oozïnda, bir čaraq arba tištän alan bolγan.	11. She had a barley seed in her teeth.
12. 'Arbadïŋ čaraγï ozaada kižidi toradaŋ ayraan deštän d'oq pa, d'ip köräktär bä?'- dep birüzi aytqan.	12. 'They say, in old times a barley seed saved a man from hunger, should (we) try?'- said one (of the men).
13. 'D'e, onï la d'iylä, tïnïm arttan turu'- dep, ekinčizi arbadïŋ čaraγïn d'iirinäŋ moynažala, uzaq d'oq öl qalan.	13. 'But even after eating it (I am) unlikely to stay alive' – said the second (man) and died after a while.
14. Artqan eküzi ol čaraqtï üleš d'iylä, tirü artqan.	14. Having eaten the seed the other two (men) stayed alive.
15. Olar ekü emään-öbään ulus bolγan.	15. They became wife-(and) husband.

Suu
© Aljona Tazronova

16. Olardaŋ ulus oyta tarqaan.	16. People spread from them again.
17. Bu ulustïŋ tudun artqanï d'ada taš[1] bolγan.	17. The stone which they held to and stayed alive turned out to be a d'ada taš.
18. Anaŋ la beri ulustïŋ tïnïn arγadaan d'ada taštï ulus baylap d'ürär boldï.	18. Since then people began to worship the d'ada taš which saved them.
19. D'ada taštïŋ ortazïnda qarar keläätkän qara bulutqa tüŋäy nemä bar.	19. In the core of the d'ada tash there is something like a black cloud.
20. Ulus d'ada tašqa tabarza, d'aaš d'aar.	20. If people touch this stone, it will rain.
21. Bayaa ulus qïrdïŋ bažïnda otïrγanča, suu kičiktäylä, köldär bol bütkän, ulustïŋ tïnïn arγadaan d'ada taš baylu bol artqan.	21. When those people were sitting on the top of the mountain, the water subsided and lakes were created, and the d'ada tash which saved people's lives became sacred.
22. Ol kïrdï ebirä d'eti köl d'etirä soolbïy artkan.	22. Around this mountain, seven lakes which did not subside remained.
23. Bu tayγadï D'eti-Köldiŋ tayγazï dežät.	23. This taiga is called Taiga of D'eti-Köl (Seven-Lakes).
24. D'eti-Köl D'azuladïŋ eŋ baylu tayγalarïnïŋ birüzi.	24. D'eti-Kyel is one of the most sacred mountains (taigas) of the Jazula village.
25. Tayγa boyï qazïr öydä ulustïŋ tïnïn arγadaan učun eezi da qazïr.	25. The lord of the taiga is cruel because the taiga saved people's lives in bad times.
26. Onïŋ kiynindä ol tayγaγa kem dä čïq bolbaan.	26. After that nobody was able to ascend this taiga.
27. Qanča kiži ol d'ada tašqa d'edärgä albadanγan, d'e birüzi dä d'et bolbaan.	27. Many people tried to get to this stone, but none of them did.
28. Kïrdïŋ ortazïna la d'etsä, saylu d'aaštar emäzä taš möndür ulustï d'ïga čaaqïytan.	28. As soon as people get halfway, rain with sand or stone hail knocked them down.
29. Bu tayγaa ulus emdää lä čïqpïy d'at.	29. People still do not accend this taiga.

Text in the Chuisky sub-dialect of the Telengit dialect

Text 1 [The text was recorded by A.K. Bidinova in the Telengit-Sartogoj village of the Koš-Agač region in July 2010 from Pjotr Ivanovič Jakinov]

1. Teginde bir D'eeren dep qam kiši bolγon, Qalqa Metrey dep kiši bolγon.	1. In the past there was a shaman named D'eeren, there was a man named Kalka-Metrei.
2. Čaŋbaq dep qam kiši bolγan.	2. There was a shaman named Čaŋbak.
3. Oyndo baya Taberekiŋ adasï qam kiši.	3. Then the father of Taberek (was) a shaman.

© gorno-altaisk.info

4. Čaŋbaqla ekü ačïnïšala, d'iyšken nee diyt ol qamdar.	4. Having quarreled together with Chanbak, they say, they eliminated each other.
5. Oyndo baya Qoyot dep kiši barardaŋ oso al'ïn bekteqoytïr ol.	5. Then that man named Koiot, it turned out, locked his house before leaving.
6. Baya körmös-kölčünin ködre ešik tünügine qaruldatqoyolo barγan.	6. (He) went away leaving his house for the spirits to protect.
7. Qamdap d'adala oyndo baya Čaŋbaq de kišin al'ïna barar bolso bir de bektegen nesi d'oq.	7. During shamanistic ritual when they came to the house of Čanbak, there was nothing protecting.
8. Qamdar kelse al'een, bir de qoruulap turγan nee d'oq.	8. When the shamans came, the house was empty, there was nothing protecting.
9. Oyndo ol Čaŋbaq dep turan kiši bastïra bala-barqasïn d'oq etqoyon, d'iqoyon.	9. That man named Čanbak eliminated all his children.
10. Oyndo ol d'aŋïs la boyï artqan.	10. Then he remained alone.
11. Koyot dep kiši qoštu tïŋ qam diyt ol.	11. They say, that man named Koiot was very powerful shaman.

Sources

Babuskin G. F. (1966). O nekotoryx fonetičeskix i morfologičeskix osobennostjax telengitskogo dialekta altaiskogo jazyka. *Voprosy dialektologii tjurkskix jazykov*. Baku. S. 167-177.
Baskakov N. A. (1958). *Altajskij jazyk: Vvedenie v izučenie altajskogo jazyka i ego dialektov*. Moskva.
Verbickij V. I. (1893). *Altajskie inorodcy*. Moskva.
Verbickij V. I. (2005). *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*. Gorno-Altaisk: Izdanie vtoroe.
Gercog O. F. (1986). Ritmomelodika sobstvenno povestvovatel'nyx predloženij telengitskogo dialekta altajskogo jazyka. *Fonetičeskie struktury v sibirskix jazykax*. Novosibirsk. S. 125–144.
Dialekty tjurkskix yazykov (2010). Moskva.
Djakonova, V. P. (2001). *Altajcy*. Gorno-Altaisk.
Dyrenkova, V. P. (1940). *Grammatika ojrotskogo jazyka.* Moskva.
Kučigaševa, N. A. (1961). Telengickij dialect altajskogo jazyka. *Učenye zapisi. Vypusk 4*. Gorno-Altajsk. S. 57-72.
Potapov, L. P. (1953). *Očerki po istorii altajtsev*. Moskva-Leningrad.
Potapov, L. P. (1966). Ėtnonim tele i altajcy. *Tjurkologičeskij sbornik.* K 60-letiju A.N. Kononova. Moskva. S. 25-29.
Slovar' govorov Koš-Agačskogo i Ulaganskogo rajonov (2006). Gorno-Altajsk.
Telengity Sibir' (2007). *Atlas Aziatskoj Rossii*. Moskva. S. 702-703.
Telengity (2009). *Narody Rossii. Atlas kultur i religij*. Moskva. S. 445.
Jazyki narodov SSSR (1966). Moskva.
Yazyki narodov Rossii. Krasnaya kniga (2002). Moskva.

1 *D'ada taš* – a stone with the help of which a bad or good weather can be brought.

THE TELEUTS AND THEIR LANGUAGE

Larisa Tybykova

Kemerovo Teleuts
© Larisa Tybykova

1. Internal and external naming

The Teleut people define themselves according to the situation and surroundings: *Telengits* when they meet other people from the Turkic world and they speak 'common Turkic'; *Teleuts* when they are in official surroundings and they fill in questionnaires in Russian, about their nationality; *Tadars* when they refer to themselves and to their native language while they are speaking their mother tongue. The majority of the Sayan-Altay Turks know the Teleuts as *bayat – bačat – pačat*. By the end of the 20th century, several ethnic communities were distinguished among them: the Bačat Teleuts, the Tomsk Teleuts, the Altay Teleuts, the Chulym Teleuts according to their inhabited area. Today, only the Bačat Teleuts living in Kemerovo Region preserve their national identity.

Until 1991, the Teleuts were officially considered a part of the Altay nation, and their language was classified as a dialect of the Altay literary language. Later, they were recognized as nation and officially included into the category of indigenous communities of the North, Siberia and the Far East of the Russian Federation. Anthropologically, they belong to the North Altay group, together with Shors, Kumandy and Khakass.

2. Religion and culture

In spite of their small number and fast going assimilation processes, the Teleuts have preserved many elements of their traditional spiritual culture. The cultural traditions are especially clear seen in family rituals. Wedding and funerary rituals are well preserved. Ritual songs and other song genres are preserved in the Teleut folklore. The Teleut's traditional beliefs are connected with shamanism. The Teleut shamanism has many common features with the shamanism of other Siberian Turkic people. The shaman performances, rituals and some cults (*emergen*, *kom*) are still alive. An important segment, of their religious beliefs is connected with orthodoxy.

The Altay Orthodox mission played an important role promoting Christianity among the Teleuts. In the end of the 19th century, Altay missionaries opened primary schools in some Teleut settlements. In the beginning of the 20th century, the Teleut national intelligentsia was formed by priests, teachers and ethnographers. The consolidation of the Teleut nation and of the written Teleut language was interrupted when the Altay autonomous region was founded, and the Altay literary language was based on the *altay-kiži* dialect. The Teleut are supposed to use literary Altay as their native tongue. In 1990, the Teleut Association *Ene-Bayat* was created (its president is N. P. Todyšev). The Teleuts don't have any other public organizations except the national cultural center 'Tazïldar', which is just developing now.

Teleut elderly woman and children © Larisa Tybykova

Folklore occupies a significant place in the Teleut spiritual culture. The most monumental genre of the Teleut folklore is the heroic saga (e.g. 'Altay Kuučun', 'Koziyka and Bayan-Slu', and others). The performers of the epic stories are called *qayčï*. Legends and stories about the Teleut-Dzungar wars are especially widely spread.

Teleut musical folklore is very diverse: there are historical, ritual songs, songs accompanied by dancing, songs for spring games – *tabïr*. The ritual folklore includes good wishes (*alqïš*) connected with family rituals (weddings, birthdays, etc). The oldest genre of the folklore that goes back to the Old Turkic time is *sïyït* 'funeral songs'. Shamanistic rituals, praying to the spirits – family and clan patrons, play a great role in the Teleut folklore. Once so rich, nowadays, the Teleut folklore is in general the property of private or state archives. Only a few elderly Teleuts still preserve the folklore. Teleut songs are better preserved.

Traditional occupations and crafts

On the territory inhabited by Teleuts, two main economic and cultural types have been formed: nomadic cattlemen of the mountain-steppe zone and foot hunters of the taiga-steppe zone.

During the last centuries, the Teleuts moved from nomadic way of cattle breeding, as they had 'countless herds' of horses, sheep, cattle and camels, to settled cattle breeding and agriculture. These main occupations were combined with horticulture, hunting, fishing, and gathering. They are highly well trained in some Teleut crafts: sewing, belt weaving and jewelry, leather boot production, blacksmith's works and others. Nowadays, Teleuts living in towns are mostly involved into low-skill labor, and only 8 % of them, well trained and highly professional work in the social sphere.

The environment of the Belovo and Gur'evo districts, where are many Teleut located is strongly affected by the Kuzbass industry and coal mines. On the ecological map of the Kemerovo region, territories densely inhabited by Teleuts are areas with ecological issues. The ground is polluted by heavy metals, organic chlorine, etc. A decreasing agriculture, a high rate of unemployment, low rate of people's life expectations are the main characteristics of today's Teleuts.

Cuisine

The traditional Teleut cuisine included many dishes of horse or sheep meat and milk. A significant place is occupied by hunting, fishing and gathering products. Traditional dishes such as: *tutmaš* (mutton broth with boiled and cut dough, onions and meat), *kan* (sausage made of sheep or horse blood, with onions or garlic), *t'örgöm* (sheep intestine stuffed with heart, liver, lungs and fat), sun-dried horsemeat and others are still widely spread. Big crescent shaped *pel'meny* (German Teigtaschen, English pelmeni, a kind of dumplings) and many other flour dishes, sometimes borrowed from the Russian cuisine, are also considered to be traditional. National drinks are of milk: *ayran, čegen, araky* (milk vodka), *varenec* (sour milk product made of boiled milk) and different kinds of cheese.

3. Geography and population

The Teleuts are one of South Siberian Turkic people. According to the last census of 2010 the whole popularity of Teleuts is 2,643 people. The same census claims 2,520 Teleuts live on the territory of Kemerovo region, 96 % is concentrated in the following towns, countries and villages: Belovo, Chelukhoevo, Verkhovskaya, Shanda, Novo-Bachaty and others, on the territory of Belovo region - 1,135; Belovo - 790, Novokusnetsk - 304, Guryevo region- 214 people. This group is called in Russian

The Teleut folk holiday Partakay in the village Shanda A. Tydykov.

bačatskie teleuty 'Bačat Teleuts' according to their inhabited area: Teleut villages (Teleut *ulus*) are mainly situated on the banks of the rivers Big and Small Bačat (the Bačat is the left tributary of the Inja river flowing into the Ob'). Small groups of Teleuts, still preserving their ethnic identity live in the Zarinsk and Kytmanovo districts of the Altay region. They also inhabit some parts of the Republic Mountainous Altay, where 37 people claimed their Teleut identity according to the census of 2010. The Teleuts living in the Republic Mountainous Altay were completely assimilated by the Altay people; their descendants live mainly in the Gorno-Altajsk and Šebalino districts.

According to the final census, Teleut's total population as in 2010 is 2,643. 1,198 people of the total population live in urban areas. 1,445 people live in rural areas. While practically all of Teleuts speak Russian, only 1,597 (60,4 %) of them speak Teleut according to this census. However, D.M. Nasilov claims that only 1,9 % of the Teleuts have full command of the language.

4. History

The Teleut community's history goes back to the medieval time. The Teleuts consider themselves descendants of the local Kypchak Turkic tribes who lived on Tom river tributaries, the so-called *kuzneckie Tatary* (smith's Tatars), and of the medieval nomadic tribe *Tele*. In the beginning of the 17th century different Teleut tribes united into an early feudal state (Teleut *otok*) named *Teleutskaja Zemlica* 'Teleut land', in Russian historical sources. The main summer camps of the Teleut rulers were situated in the Upper-Tom areas, along the river Irtyš and on the foothills of the Altay Mountains, and their winter camps were in the Lower-Tom steppes, along the rivers Uskat, Bačat, Inja and Čumyš, between Tomsk and Kuzneck fortresses. In the very beginning of the 17th century, they were mentioned for the first time in Russian sources as *belye kalmyki* 'white kalmyks'.

5. Language

a. Teleut and Turkic languages

In the prehistoric period there were active contacts with Ket and with Ob-Ugric languages, during the early Old Turkic period – with Iranian languages, later with Mongolic languages, and today with Russian and Turkic languages of Siberia, especially with the literary Altay.

b. Dialectology of Teleut

In the 19th century, V. I. Verbitskiy was the first who divided the Altay tribes in Southern and Northern according to their language, culture and everyday life. The Altay literary language has two dialect's groups: the Southern and the Northern. The Southern group consists of three dialects: *altay-*

kiži, Telengit and *Teleut.* The Northern group includes: *Tuba, Kumandy* and *Chalkan*. The famous turkologists N. A. Baskakov and N.P. Dyrenkova followed this classification. By its linguistic features, the Teleut language belongs to the Kyrgyz-Kypchak (Eastern) branch of the Turkic languages, according to Baskakov's classification. Therefore, there are some traits bringing it closer to the Kyrgyz language: the correspondence of the group 'vowel + guttural' to long vowels: *tuu* instead of *tay* 'mountain', *eptü* instead of *eptig* 'comfortable'.

The Teleuts were among the first baptized Altay people. The first Altay priest, M. V. Čevalkov, was a Teleut. He actively worked in the Altay Mission spreading Christianity among the Altay people. The Teleut dialect was chosen by the Altay missionaries to promote their activity. The written literary language created by the missionaries was based on the Teleut dialect, but turned out to be useless for the majority of the Altay people, because many of them used to speak *altay-kiži.* Later, in 1922, during the Soviet Union period, *altay-kiži* was chosen as the fundamental language for the Altay literary language. The Teleuts living on the territory of the Mountainous Altay speak a Teleut language, which is not so different from the literary variety *altay-kiži*; in fact, the Altay people assimilated them.

A community group of Teleuts that live in the Mountainous Altay, who gave up the use of the mother tongue, now they use the Altay language in daily activities. The other Teleuts community moved towards the area inhabited by the Bačat Teleuts, in the Kemerovsko region. They preserved their language better, because the language was developing in the isolation and was not influenced by Literary Altay. However, the Teleut variety has influences from the Shor.

Since the 19th century, the Teleut language draw the scientists' attention. The first researchers of the Turkic languages of South Sibeira were the Altay missionaries, who got together the first scientific data and language materials concerning Teleut. Their publication 'A Grammar of the Altay Language' (1869) is a description of the grammatical structure of the Mountainous Altay's language, which is primarily based on the material of the Teleut language.

In the 19th century, the distinguished Russian Turkologist, V. V. Radloff and the missionary V.M. Verbickij made a great contribution to the research on the Altay languages. V.V. Radloff, in his books 'Samples of folk literature of the tribes living in the South Siberia and in the Dzungar steppe' (Radloff 1866), wrote and translated into German many Teleut texts. V. Verbitsky, archpriest of the Altay Orthodox Mission, in the book 'The Altay people' (1870), collected and published many Teleut folklore texts. Among his published works is 'Dictionary of the Altay and Aladag dialects' (1884). Later, Radloff published the dictionary 'Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte' (1988–1911, v. I–IV); it was one of the first lexicological research on the Turkic languages of South Siberia which provided materials of the Teleut language.

Today, all the Teleut varieties are not sufficiently studied, or even not studied at all (excepting Galina Fisakova's works); there are neither a grammar book, nor any modern dictionary.

As the Teleut language is isolated on the territory of the Kemerovo region, people living in this area can not use the literary Altay, because it is not taught at school. In fact it does not even belong to the dialect system of the literary Altay. It is an independent language. There is no other name for this language in the research literature. Some researchers name it Bačat-Teleut, others Teleut. The Teleut language remains unwritten.

c. Phonology

The Teleut language has many different features from the Altay language.

Vowels. The vowel phonemes in the Teleut dialect are characterized by the tendency to form the 'ideal' Turkic symmetrical vowel system, including 8 short and 8 long phonemes (a, o, ï, u, æ, ö, i, ü). The long vowels are the results of the inter-vowel consonants' elision. The labial harmony is not so consistent, as it is in literary Altay: Teleut *qurït* instead of Altay *qurut* 'cheese' (a kind of national cheese-like product), Altay *susqu* – Teleut *susqï* 'scoop'. In two-syllabic words, the final syllable *a* gets narrowed to ï, for example Altay *alγan* – Teleut *alγïn* '(s/he) took'; Altay *qayda* – Teleut *qaydï* 'where'. We further encounter an elision of the inter-vowel *y* resulting in a long *vowel*, e.g. Altay *biyik* – Teleut *piik* 'high'; Altay *kiyis* – Teleut *kiis* 'thick felt'; Altay *kiyim* – Teleut *kiim* 'felt'.

Teleut elderly woman
© Larisa Tybykova

The Teleut Consonant system is characterized by full or partial regressive assimilation and presence of unvoiced consonants in the inter-vowel position, ex.: Altay *tize* – Teleut *tise* 'knee'; we also see the optional use of the dorsal occlusive unvoiced t', or of the dorsal fricative y instead of the dorsal occlusive voiced d', e.g. Altay *d'alaŋ* – Teleut *t'alaŋ*, *yalaŋ* 'plain'; Altay *d'astïq* – Teleut *t'astïq*, *yastïq* 'pillow'.

d. Morphology

The Teleut morphological system is characterized by affixed agglutination with elements of analytic, fusion processes on the morphemes' junctions. The nouns are characterized by morphological categories of number, case, possessiveness, predication; the verbs – by categories of mood, tense, person, number, aspect, actionality, voice, negation. There is a well-developed system of cases.

The Verb: expresses actionality, modal and aspect-tense by analytical verb constructions with post-verbs. There is a system of non-finite verb forms: participles as poly-functional forms, which combine the finite function with different infinite ones; there are also numerous converb forms and the Infinitive.

Nominal and verbal word form structures are described in terms of grammar of orders: a maximal nominal word form consists of a lexical morpheme, plural affix, affix of possessiveness, and a case affix; a maximal verbal word form consists of the lexical morpheme (a simple or derivative one, including analytical ones, probably with actional markers), negation affix, mood-tense, person-number.

Bačat Teleut has many contracted forms, e.g. nouns and pronouns are contracted at the genitive case: Altay *meniŋ* – Teleut *meŋ* 'my'; Altay *kižiniŋ* - Teleut *kižiŋ* 'person's'.

The Present Tense form – *a tur*, widely represented in Altay, is almost not used now in the Bačat-Teleut language. The main Present Tense form is formed by the converb *–ïp* of the verb stem + the auxiliary verb *čat-* 'lie, live'. The Common Present Tense includes its synthesized form and the Present tense affix *–ča: alčam* 'I take'. The secondary participial forms demonstrate the same process *(-turγan, - čatqan)*.

Syntax

Teleut is a language with the nominative syntax system. The unmarked word order in the sentence is as follows: 'subject – object – predicate'. The dependent syntactic parts of the sentence (predicative and non-predicative) precede their 'heads'. Syntactic relations between the situations are expressed mainly within mono-finite complex sentences with infinite verb forms as predicates in the dependent clauses.

Teleut
elderly woman
© Larisa Tybykova

E. Lexicology and sociolinguistical aspect

Vocabulary

The Teleut language lexicon was strongly influenced by Mongolian languages; also there is a weak influence of the Arabic and Persian languages. Several main levels characterize the historical evolution of the Teleut language lexicon. The oldest level is common for the Altaic language family; the next level is common for the Turkic and Mongolian languages. Mongolian borrowings represent a huge part of the Teleut lexicon, but they could be rather recent. Finally, Russian words that entered the Teleut language are the newest borrowings; e.g. the most modern Teleut person names have Russian origin. The three-component anthroponomical pattern (surname + name + father's name) is also borrowed from Russian. The study of the Teleut toponymy shows that in the area inhabited by Teleuts there are many toponyms borrowed from Mongolian. However, many toponyms stand for the Turkic languages, and their main vocabulary is found in Old Turkic, Altay, Kyrgyz, Khakass, Shor and the other neighbour Turkic languages.

Tabel no.1

The Altay Literary Language	Teleut spoken in the Mountainous Altay	Teleut spoken in the Belovo district of the Kemerovo region	Translation
bozu	bozu	tel'nik	'calf'
čïmalï	qïmïsqa	küzürim	'ant'
bisle	pispile	pis mïnaŋ	'with us'

Teleuts from different territories and their differences in vocabulary

Sociolinguistical aspect

Today, language preservation is a main issue and, probably, the most important one in the modern cultural life of the Teleuts. According to the census data, in 1979 only 56 % of Teleuts used their native language in family. The Teleut language does not have a legal status, it is used only in family and to communicate within other Teleut groups with whom they are involved in traditional economic activity. Now, the situation is getting even worse. The Teleut language is school subject only in one school in Bekovo village, Belovo Distric, Kemerovo region, but even here, it is optional. Some measures to promote the language are being taken, and some textbooks for children and a Teleut-Russian dictionary were published, but these are just the first steps, and there is much to be done. According to the Russian census of 2010, 60,4 % of Teleuts consider Teleut as their native language, but in fact, as D. M. Nasilov claims, just 1.9 % are able to speak the language. The Teleut language is included into 'The Red Book of Languages of Russia's Peoples' as a disappearing one [2002].

F. An Original sample text in Teleut language

Here we have an extract from a Teleut fairy-tale ‘Aktandas’, recorded by D. A. Funk on August 17, 1991 from Vasilij Čeluxoev in the village Čeluxoevo, the Belovo district, the Kemerovo region [Funk 2006: 29-33].

1.Ozo, ozo poltïr.	1. It was long, long ago.
2. Pir qaannïŋ qïzï t’attïr.	2. There lived one khan’s daughter.
3. Ol qaannïŋ qïzï adï polγon Talïm-qïs.	3. The name of that khan’s daughter was Talym-Kys.
4. Talïm-qïsï čïrayï yaqïnčaq poltïr.	4. Talym-Kys’ face was beautiful.
5. Qoltuγa paratan čaaγï yet kelgende, anï qudalažïp köp kiži kelgen.	5. Many people came to ask for her hand when it was time for her to get married.
6. Piydiŋ uuldarï-da, qaannïŋ-da uuldarï alalbaγandar.	6. Princes’ and khans’ sons didn’t manage to marry her.
7. Talïm-qïs poyïnïŋ tabïšqaqtarï taptïrγanda, pirüzi-de tabalbay, aaŋ učun Talïm-qïs alarγa parbaγan.	7. When Talym-Kys asked her riddles nobody could guess them, that’s why she didn’t marry.
8. Payat kečire t’er üyde yatqan Aqtandas dep abïšqa.	8. An old man Aktandas lived across the river in a house with a floor which was dug in the earth.
9. Pir qatap Aqtandas payatqa kelgen palïq aŋdïyirγa.	9. Once Aktandas went fishing to the Payat river.
10. Körtet, Talïm-qïstïŋ yalčïzï qaat kelt’et suuγa.	10. He saw Talym-Kys’ servant maid who came to fetch some water.
11. Uuzïn tiktir qoytïr:’M,m,m…’ tept’et.	11. Her mouth was sawn together: ‘M, m, m…’ – she tried to speak.
12. Aqtandas qïčïrïbalïp, uuzïn sögö tartïbiygen, suraybeedi: ‘Uuzïŋdï nerek qoyt’et?’	12. Atkandas called her, freed her mouth and asked: ‘Why was your mouth sawn together?’
13. ‘Talïm-qïsqa quda kelt’adïlar, ol alarγa tabïšqaq taptïrt’et.	13. ‘When people come to ask for the hand of Talym-Kys, she asks them to solve her riddles.
14. Tabïšqaqtarïn tabalbaγan, qoltularγa parbayat.	14. If they don’t solve the riddles, she doesn’t marry them.
15. Aaŋ tabïšqaqtarïn men le pilt’am.	15. I am the only one who knows her riddles.
16. Aaŋ učun meeŋ uuzïmdï tik qoyt’et.’	16. That’s why my mouth is sawn together.’
17. Aqtandas suraybeedi: ‘Qandïy tabïšqaqtar?’	17. Atkandas asked: ‘What riddles?’
18. Yalčï qaat ayt pert’et tügeze.	18. The servant told (him) everything.

Sources

Altajskij fol’klor (1995). Gorno-Altajsk.
Fisakova, G. G. (1977). Bačatsko-teleutskije teksty, pogovorki i zagadki. In. *Jazyki narodov Sibiri*. 100-102.
Fisakova, G. G. (1976). Vzpomogatel’nye glagoly v jazyke bačatskix teleutov. In: *Yazyk bačatskix teleutov*. Kemerovo, 122-130.
Funk, D. (1999). Les Teleoutes, le peuple ‘qui n’existait pas’. *Siberie II. Questions siberiennes. Histoire. Cultures. Litterature*. 425-429.
Funk, D. (2004). Teleut Shamanhood: Some Unknown Pages of Ethnographic Studies. *Shaman* 12, 1-2. Budapest. s. (97-113).
Funk, D. (2004). Teleutian Shamanism (Ed. Mariko Namba Walter and Eva Jane Neuman Fridman). *Shamanism: an encyclopedia of world beliefs, practices, and culture*. Santa-Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO, II, 632-637.
Funk, D. (1996). The Teleut Ritual Chymyr: Exorcism and Explanation *// Anthropology and Archeology of Eurasia.* Summer 35, 1. 83-104.
Funk, D. A. (2006). *Teleutskij fol’klor*. Moskova: Nauka.
Funk, D.A. (2006). Teleuty. In: *Tjurkskie narody Sibiri*. Moskova: Nauka, 220-232.
Jazyki narodov Rossiji (2002). Krasnaja kniga. *Ėnciklopedičeskij slovar’-spravočnik*. Moskova: ‘Academia’, 2002. 177-180.
Kučigaševa, N.A. (1981). Terminy rodstva v teleutskom dialekte altajskogo jazyka *// Voprosy izučenija altajskogo jazyka.* Gorno-Altajsk, s. (87-98).
Radloff , V. V. (1893-1911). *Opyt slovarja tjurkskix narečij. SPb*., (1-4).
Radloff, W. (1866). *Die Sprachen der turkischen Stämme*... Theil 1: Die Dialekte des eigentlichen Altaj: der Altajer u. Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen. St.-Pbg., 334-423.
Rjumina-Syrkaševa, L. T., Rjumin, N. M. (2002). *Russko-teleutskij slovar’. Orus-teleut sözlik*. Kemerovo.
Rjumina-Syrkaševa, L. T., Kučigaševa, N. A. (1995). *Teleut-orus s*özlik. *Teleutsko-russkij slovar’*. Kemerovo. 119.
Rlumina-Syrkaševa, L.T. (2003). *Teleutskij slovar’ antonimov, omonimov, palindromov*, *sinonimov*. Kemerovo.
Tokmašev, M.G., Tokmašev, D.M. (2005). *Russko-teleutskij razgovornik*. *Orus-teleut ermekteri*. Novokuzneck. 116.
Verbickij, V. (1884). *Slovar’ altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*. Kazan. 498.

THE TOFALARS AND THEIR LANGUAGE

Valentin Rassadin

The Tofalar from village Verxnaya Gutara
© culture.ru

1. Endonym and exonym

The endonym of the Tofalars is *to'fa*, while since pre-revolutionary time till 1930s they have been called *Karagas*. This ethnonym originated from distorted name of one of Tofalar clans *qara-haaš*, mentioned by M. A. Castrén and V.V. Radlov. The fact that the people call themselves *tofa* was stated by Y. P. Stubendorf in the mid-XIX century. Tofalar call their language *tofa dïl*. There are no other variants of the name.

2. Religion and culture

Tofalars practiced shamanism till the 1930s of the 20th century. With the arrival of Russians in the 17th century and becoming the subjects the Russian Empire Orthodoxy was introduced to Tofalars. Nowadays they are adherents of Orthodox Christianity. As a consequence, Christian names are very common among them. The heritage of the past is kept only in their surnames, many of them are of Buryat origin. Traditional names are like Khakas, Shor, and Altai.

The Tofalar folklore is recorded and studied much worse than the language is. The largest publication of folklore in Tofalar are considered to be N.F. Katanov's records published by V.V. Radlov, and V.I. Rassadin's. After their publications there were no other works of this kind. There were, however, some attempts. Thus, in 1971, in the appendix of the monograph 'Phonetics and vocabulary of the Tofalar language' we published two fairy tales in Tofalar in Scherba's phonetic transcription with the Russian translation. In 1980, A. Stoyanov published about 100 Tofalar folk songs with samples of musical notation.

We should also mention R.A. Sherkhunayev's monograph 'Fairy tales and storytellers of Tofalaria' (Kyzyl, 1975), which gives excellent essays on the region history, the history of Tofalar folklore study, stories about the life and work of individual storytellers, 36 texts of fairy tales, legends and stories in Russian were adduced. The book was a great success in Tuva and Tofalaria and it was published again. The main drawback of this book is that the texts were written by the author directly in Russian, so the collection consists only of retellings of original stories. It remains unknown how stories were narrated in the original.

In the nearest future the situation with the Tofalar folklore can be somehow improved in connection with the preparation for the publication of a separate volume 'Tofalar tales and songs' in a volume of 20 units of 40,000 ens in the series 'Monuments of Folklore of Siberia and the Far East peoples'. The volume will include the texts of fairy tales, legends, myths, songs in Tofalar with the translation into Russian.

Village Verxnaya Gutara from Tofalaria
© culture.ru

3. Geography and population

The Tofalar language is wide spread on the territory of so called Tofalaria, which is located on the north-eastern slopes of the Eastern Sayan Range. Administratively, it includes Nizhneudinsk District, Irkutsk region, Russian Federation. Modern Tofalaria consists of three village administrations – Alygdzher, Verkhnaya Gutara and Nerkha. Tofalars who led nomadic life till the end of the 1920s now live permanently in these three villages. During the nomadic period, that is quite recently, approximately 80 years ago the Tofalars settled in three communities: 1. North-western community, which Tofalars themselves called *soŋγuu aallar*, consisted of representatives of clans *haa*š*, sarï haa*š*, qara haa*š, related to Kachin Khakas by their origin; 2. South-eastern community, called *buruŋγuu aallar* in Tofalar, consisted of representatives of clans *čoγdu, aq čoγdu, qara čoγdu,* having common origin with Tuvans of clan *čoodu,* as well as with Tsaatans' clan *čoγdu*. 3. Central community – *o'rtaa aallar* in Tofalar – included representatives of clan *čyeptej*, originating from Nizhneudinsk Buryats of clan *maan'žirag.* During sedentarization, Tofalars of the north-eastern community were settled in the village Verkhnyaya Gutara, Tofalar of south-eastern community – in village Alygdzher, central community – in Nerkha village. The population of these villages is presently mixed as a result of cross marriages between representatives of different clans. At present the Tofalar language has active contacts with Russian, enriching its vocabulary in the process. During nomadic period Tofalar had contacts with Oka and Nizhneudinsk Buryat dialects, as well as with neighboring Turkic languages – Soyot and Toǰu Tuvan. Besides that, there are numerous loan words from Middle Mongol in Tofalar, which serve as an evidence of long-term contacts of the Tofalars with medieval Mongols in the past. Contemporary Tofalars are among the most numerically small Turkic speaking peoples of the Russian Federation. According to the All-Soviet Union national population census (1989), they amounted to 731 people, and according to the 2002 Russian population census 723 people, with the overwhelming majority 681 people belonging to village population (official data are available on www.perepis2002.ru). By its status they are subsumed to the peoples of the North. Tofalars are one of the most ancient peoples of the Sayans engaged in hunting and reindeer herding.

© etno.pribaikal.ru

Verxnaya Gutara
© тофаларская-усадьба.рф

4. Historical view

Tofalar language has been studied for a long time. Its first researcher was M.A. Castrén. In 1857, his book 'Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre' (St.-Pb.) was published in German. The next linguist was N.F. Katanov, who visited nomadic Tofalars in 1890. His records of samples of Tofalar speech and folklore were published by V.V. Radlov ('Samples of folk literature of Turkic tribes. Vol. IX. Dialects of Uryankhais (Soyots), Abakan Tatars and Karagas. Texts are collected and translated by N.F. Katanov'. Texts. SPb., 1907. Pp. 614-657; translation. SPb., 1907). In the 1930s some records of Tofalar texts published later were produced by N.P. Dyrenkova. She wrote an article about Tofalar language with application of these texts (N.P. Dyrenkova. Tofalar language // Turkological studies. M., L., 1963. Pp. 5-24.). Since 1964 Tofalar has been studied by V.I. Rassadin who has collected since that time till present time a great amount of material on the Tofalar language. During this time he wrote and defended a thesis 'Vocabulary of Modern Tofalar' (1966) and Ph.D. thesis 'Tofalar and its place in the system of Turkic languages' (1983), the monographs 'Phonetics and vocabulary of the Tofalar language' (Ulan-Ude, 1971) and 'Tofalar language morphology in a comparative outlook' (M.: Nauka, 1978), 'Tofalar-Russian dictionary. Russian-Tofalar dictionary' (Irkutsk, 1995) were published, now a complete 'Tofalar-Russian Dictionary' is being prepared for publishing which will contain about 15,000 words, with well-illustrated usage, 'Legends, fairy tales and songs of the hoar Sayan. Tofalar folklore' (Irkutsk, 1996).

Tofalar frontiers
© loc.gov

5. Orthography

After the Tofalar writing system was created in 1986, and its introduction since 1990 as a subject in Tofalar schools, the process of its dying has been suspended. Its function as a mean of communication used within Tofalar ethnic group has been strengthened; the youth has started using the language in communication. At present this language is taught as a subject in school. Writing

исчезающие народы россии: Тофалары © culture.ru

system for Tofalar language was based on Cyrillic as writing systems for other Turkic peoples of former USSR. Letters with diacritics were introduced to reflect specific Tofalar phonemes. Letters *қ, ғ, ҷ, һ, ң, ө, ү, ә, і* (here transcribed as q, γ, ǰ, h, ŋ, ö, ü, ä, ì) were added to the Russian alphabet. The length of the sound is conveyed by a double letter, pharyngealization – by a hard sign following the letter. In 1986 at one of its sessions Irkutsk Rajispolkom (District Executive Committee) approved writing and spelling rules created for Tofalar by V.I. Rassadin. In 1989 he published the first Tofalar ABC book compiled by him, and in 2006 this ABC book was republished by 'Drofa' publishing house in St. Petersburg, in 1990 a reading book for the first grade and in 1994 a reading book for the second grade of Tofalar schools were published. Since 1990 up to the present day Tofalar language has been officially taught in elementary grades of Tofalar schools.

6. Language

a. Place of Tofalar language among other Turkic languages

By its genetic affiliation, it belongs to the Turkic languages. In his classification of the Turkic languages, generally recognized in Russia, N.A. Baskakov attributes Tofalar to Uighur Tuque subgroup of Uighur Oguz group of the Turkic languages. He also includes there Tuvan, along with ancient languages of Orkhon Yenisei Turkic peoples and Uighurs. According to V.I. Rassadin's investigations of Tofalar genetic affiliations it emerged that along with contemporary Tuvan and Soyot languages of Russia, languages of Tsaatans, Uryankhai Uighurs and Tuvans of Tsengel Somon of Mongolia, Kök Monchak of Mongolia and China, it forms a group of closely related so called Sayan Turkic languages, united by their origin from the ancient Uighur and Oguz languages. By its origin Yakut is also related to Sayan Turkic through Uighur. V.I. Rassadin's comparative historical studies of Tofalar language demonstrated that Sayan group in its turn is subdivided into two areas: steppe and taiga. The taiga area includes Tofalar and Soyot languages in Russia, languages of Tsaatans and Uighur Uryankhais in Mongolia. The languages of this area have a number of specific and archaic features in their structure, in contrast to the languages of the steppe area. Language speakers of both areas differ by their economic and cultural types: representatives of the steppe area live in the steppe zone of Tuva and Mongolia, lead nomadic animal husbandry economy similar to Mongols, breed the same kinds of domestic animals – camels, horses, yaks, cows, sheep and goats, and by their religious affiliation they belong to Buddhists. Representatives of the taiga area have always inhabited Sayan mountain taiga and only recently switched from the way of life of nomadic hunters to present day sedentary life. Their reindeer herding now has distant-pasture character.

© тофаларская-усадьба.рф

b. Due to their small number and long-standing amalgamation of representatives of different clans ruled by the law of exogamy, the language of contemporary Tofalars is rather homogeneous across the territory inhabited by them, although some insignificant distinctions, mostly in the phonetics and vocabulary, are found in the spoken language of Tofalars of Verkhnyaya Gutara (ethnic group *haaš*) and Alygdzher (ethnic group *čoγdu*). Nerkha adjoins Alygdzher. Differences are insignificant and not classificatory in principle, therefore, they give no grounds for distinction of dialects and subdialects in Tofalar language. The principle distinctive phonetic feature is a different type of labial vowel harmony – with Khakas type prevailing in Verkhnaya Gutara and originating from Kypchak Kyrgyz (after vowel *o* of the first syllable *ï* is pronounced), i.e.: *qolïm* – my hand). Moreover, in many words with finite consonant *-γ* Gutara people pronounce *–j* instead, e.g.: *daj* instead of *daγ* – mountain, *suj* instead of *suγ* – water, *uluj* instead of *uluγ* – big, etc. There are also several words found both in Verkhnyaya Gutara and Alygdzher, with distinctions in semantics of a number of lexemes.

© etno.pribaikal.ru

Reindeer herding in Tofalaria © baikal-info.ru

c. Phonetics

Vocalism is characterized by eight simple short vowel phonemes, opposed on hard and soft series in four pairs: *a – e* (with the variant *ä*), *o - ö*, *u - ü*, *ï – i* (with the variant *ì*) . In Tofalar vowels are opposed also by the degree of duration. There are eight long vowel phonemes, reduced to four pairs: aa - *ee* (with the variant *ää*), *oo - öö, uu – üü, ïï – ii* (with the variant *ìì*). Moreover, Tofalar is characterized by the opposition of clear short and long vowel phonemes by a special short vowel, pronounced with the pharynx, the so-called pharyngealized phonemes, which are also eight: *a' – e'* (with the variant *ä'*), *o' – ö', u' – ü', ï' – i'* (with the variant *ì'*).

Thus, shortness without pharyngealization, shortness with pharyngealization and length are the characteristics of vowel phonemes in Tofalar, for instance, words like *a't* 'horse' – *at* 'name' – *aat* 'to lull a baby asleep', *ï't* 'dog' – *ït* 'send' – *ïït* 'sound, voice', etc.

Moreover, in Tofalar, there are long vowels with a nasal tone. But they are only the variants of long vowels. In general, certain nasal twang pronunciation is a characteristic feature of Tofalar. Only a couple of words were noticed with a strong nasalization of long vowels opposed to long clean vowels, so the meanings of words differ. Thus, the word *eeryer* in Tofalar, spoken with a long clean *ee* means 'to twist, to roll', but with nasalized *ee* it already means 'to bark', the word *saat* with long clean *aa* means 'obstruction, delay', but with nasalized *aa* it means 'spruce gum'. Other words have not been found yet. The essential feature of Tofalar in the vocalism is the presence of a *long vowel ää* along with a long vowel *ee*, as well as short *ä* and *ä'*, especially in non-initial syllables of multisyllabic words and monosyllabic words with a long vowel, e.g. *xüdää* 'son-in-law', *bìrää biree* 'one', *hyerääm ǰoq* 'I do not need', *pišyektäär* 'to use the knife', *bäärdä* 'when he/she/it will give', etc.

In addition, the Tofalar language is characterized by a phenomenon of vowel frontening (a kind of umlaut) for the hard (masculine) row long vowels or diphthongs that appear in the root word forms and at the junction of morphemes, if a VCV group is formed with the intervocalic palatal sonant **j*. Thus, in the place of the group *ajï* there appear either *ee* or *ae~ei* or *ej*, for example, *aj* 'moon, month' – *ee~ae* 'his moon, his month' (< **ajï*), *čeendï* 'icing, ice crust', *heendï* 'boiled (e.g. tea)'. The group *ojï~oju* produced *öö~ öe*, for example, *möön~ möen* 'neck', *öön~ öen* 'game', but there are no obligatory pronunciation rules and possible variants also include *oi~oe*, for example, *oin~oen* 'game'. The group *uju* produced *üü*, e.g. *buj* 'groin' - *büü* 'his groin' (< **buju*), *üüdar* 'be sad' (< **ujudar* < Mong. *uyidaqu* id.). The group *ïjï* produced *ii,* for example, *miis* 'horn, antler', *miit* 'lenok, Asiatic trout', *hiištïrï* 'obliquely'. The group *ujï* produced either a long vowel *ii,* or a diphthong *üi,* e.g. *čorii byergyen* 'he

© gazetatrakt.ru

left' from **čorujï byergyen* (<*čoru* = 'to go, to leave'), *čüi byergyen* 'washed' from **čuiü byergen (<ču*= 'to wash'). Generally, the Tofalar language is characterized by the appearance of front long vowels or diphthongs at the place of such VCV groups caught at the morpheme boundaries. The process is automatic, as shown in the latter case, and has no exceptions. For example, only because of this reason affix of negative participles always sounds like *=byein* in the both masculine and feminine words (cf. a*ŋnavyejn turu* 'he/she/it does not hunt' <*a*ŋnabajïn turu*, *barbyejn turu* 'he/she/it doesn't go away'<* *barbajïn turu*). Here the group **ajï*, introduced in hard row variant of the affix -**bajïn* consistently produced a feminine diphthong *yej*. Such VCV groups in Tofalar usually occur when possessive forms of nouns ending on *-j* are formed, or converb in *-jï* is joined (cf. Old Turkic *-jï ~ -ju*) to the verb stems that end in a vowel, for example, *aj* 'moon, month' -*ee~ae* 'his moon, his month' < **ajï* (cf. Tuv. *ajï* id.), *aŋna-* 'to hunt' – *aŋnee byergyen* 'began to hunt' < **aŋnajï byergen* (cf. Tuv. *aŋnaj byergen* id.), *čoru-* 'to leave' – *čorii byergyen* 'left' < **čorujï byergyen* (cf. Tuv. *čoruj byergyen* id.).

In Tofalar frontening or umlautization of short (both clean and pharyngealized) vowels occurs under the influence of the neighboring palatal and palatalized consonants, such as *čyeš (< *čaš)* 'a newborn', cf. Tuv. *čaš* 'infantile, young'; *čye'š (< *ča'š)* 'hair on the human's head', *nyeš (< *nyaš < **ïnyaš)* 'tree, wood', cf. Tuv. *ïyaš* id.; *nyen'čïq (< *nyanǰïq < nyan* 'hip, flank') 'a small bag for small things' < *čan* 'hip, side', *šej (< *šaj)* 'tea'. Above mentioned peculiar processes of the Tofalar vocalism that appear massively give the Tofalar language a remarkable identity, although according to the composition of phonemes, opposition of clean short, pharyngealized short, long clean and nasalized vowels, Tofalar generally approaches Tuvan, as well as other Turkic languages of taiga area of the Sayan subgroup – Soyot in Buryatia and Tsaatan Uighur and Uryankhai Uighur in Mongolia, and of the steppe area of the same Sayan subgroup – the language of Kök Monchak and Tsengel Tuvan in Mongolia according to observations of V.I. Rassadin.

Specific feature of Tofalar in the sphere of consonantism is the presence of noisy consonants (strong and weak) and sonorants (extra weak). Here in anlaut, we can say there is no opposition of strong and weak consonants. There are just a few cases of word opposition by the quality of consonants of anlaut, for instance, *paš* 'cauldron' – *baš* 'ulcer', *taŋ* 'no, I do not know' – *daŋ* 'dawn'. At the same time the words *baš* and *daŋ* can be pronounced with voiceless variants *paš* and *taŋ* if those words get the position after the voiceless consonants. In the words *paš* 'couldron' and *taŋ* 'no, I do not know' anlaut never becomes voiced. It should be admitted that most of the words in anlaut in Tofalar are either always voiceless strong noisy consonants which never become voiced, such as the *syen* 'you', *san* 'number', *šej* 'tea', etc., or only weak ones which can be pronounced in both voiceless and sonorous variations depending on the position, for instance, *čoru~ǰoru* 'he/she/it goes', *čyer~ǰyer* 'earth, ground', *qan~ɣan*

Reindeer herding in Tofalaria © baikal-info.ru

'blood', *qajda~γajda* 'where', *balïq~palïq* 'fish', *köör~göör* 'see', *kye'š ~ gye'š* 'skin, fell', *taš ~ daš* 'stone'.

In Tofalar the opposition of consonants on which the entire system of consonants is based, occurs at the end of the root stem, while it persists even when these consonants are at the junction of morphemes in the intervocalic position. Strong consonants are always accompanied by pharyngealized vowels in the first syllable (we marked them by the Cyrillic hard sign and transliterate it here as'), and all weak consonants – by short clear, long vowels and diphthongs. Weak consonants in the intervocalic position, as a rule, become voiced or alternate with other voiced ones, but they also can be pronounced in a devoiced way: e.g. *qap* 'leather bag' – *qabï* 'his bag', *qat* 'berry' – *qadï* 'his berry', *as* 'will get lost' – *azar* 'get lost', *aq* 'white, white of the egg' – *aγï* 'his white of the egg', *baš* 'ulcer' – *baǰï* 'his ulcer'. As for strong consonants between vowels they partly retain without change, sometimes only slightly geminating: these are consonants *t, s*, for instance, *qa't* 'layer' – *qa'tï ~ qa'ttï* 'his/its layer', *a's* 'to hang' – *a'sar~a'ssar* 'he/she/it will hang' and partly undergo some changes, alternating according to the scheme *q – h* (*a'q* 'flow' – *a'har* 'he/she/it will flow'), *š – h'* (*tö'k* 'to spill'- *tö'hyer* 'he/she/it will spill'), (*ba'š* 'head' – *ba'hi~bye'hi* 'his head'), *p - p~f* (*qa'p* 'to catch with the mouth' – *qa'par~qa'far* 'he/she/it will catch with the mouth').

Because of these regular sound changes Tofalar words in a speech flow become unrecognizable for a speaker of Tuvan, whose ear is tuned to a different consonant system. For example, the Tuvan word *agar* 'he/she/it will flow' and *ažar~ažïgar* 'he/she/it will open' in Tofalar differ only by palatalization of consonant *h*, namely *h - h'*: *a'har* 'he/she/it will flow' – *a'hyar* 'he/she/it will open', Tuvan wordforms *bažï* 'his ulcer' and *ba'žï* 'his head' differ by pharyngealization of the vowel while in Tofalar they differ by both consonant and vowel – *baǰï* 'his ulcer' – *ba'hi~bye'hi* 'his head', etc.

In addition, among sonorants in Tofalar initial occlusive palatal nasal *n'* is widely presented, for instance, *niit* – 'young', *nyan-* 'to go home', *nyoon* 'fat', etc. The appearance of *n'* is connected, according to V.I. Rassadin's point of view, with the palatal articulation of the Tofalar anlaut affricate *č~ǰ* (<**j*), which has variants of *t'~d'*, and with the impact of general nasalization of pronunciation, the so called nasal twang. The presence of a nasal sonant *n'* instead of oral affricates *č~ǰ~d'* (<**j*) in many words is a kind of areal strip in a number of languages of the Sayan-Altai – Tofalar, Soyot, Khakas, Shor, and Northern Altai dialects. In the Khakas and Shor languages in the place of palatal *n'* there is a normal nasal coronal *n* as in *nan* 'side, hip', *naa* 'new'. In the Soyot language and Northern Altai dialects, as well as in Tofalar at the same position a palatal sonorant *n'* is found, for instance, Tofalar *nyaa*, Soyot *nyaa*, Tubalar *nyaŋï* 'new.' The palatal dorsal character of *n'* in the Tubalar dialect of the

Buryats and Tofalars
© ok.ru

Altai language is supported, for example, by the palatal articulation of affricate *d'* (<**j*), from which it has developed, as it has been mentioned earlier by V. I. Rassadin.

The **word stress** is usually on the last syllable of the word.

Morphology. According to its grammatical structure, Tofalar belongs to agglutinative analytic languages. Morphological structure of the Tofalar word has common Turkic character: the word consists of the root morpheme, word building, form building and word inflecting affixes added to the root exactly in this order. The building of new words is performed by both affixal and non-affixal ways. The structure of word classes and parts of speech is similar to other Turkic languages – there is a class of notional words with groups of nominative and deictic words, the class of auxiliary, modal, affective and figurative words.

The noun

The noun has the categories of number, possession, case, definiteness/indefiniteness, and predicativity. There is no category of grammatical gender.

Category of number. Stems of nouns usually express singular number of the named objects. Plural number is expressed by *-lar/-lär* affix with phonetic variants *-nar/-när, -tar/-tär* depending on the properties of the final sound of the word.

Category of personal possession is shown by special affixes expressing the person of the owner.

Affixes of possession after vowels		
Singular		Plural
1st p.	*-m*	*-vïs/-vis*
2nd p.	*-ŋ*	*-ŋar /-ŋär*
3rd p.	*-sï /-sì*	*-sï /-sì*
Affixes of possession after consonants		
Singular number		Plural number
1st p.	*-ïm/-i(ï)m*	*-ïvïs/-i(ï)vis*
2nd p.	*-ïn /-i(ï)n*	*-ïŋar/-i(ï)ŋär*
3rd p.	*-ï /-i(ï)*	*-ï /-i(ï)*

Tofalar folklore festival Argamchy-Yry ethno.pribaikal.ru © baikal-info.ru

Cases. Besides common Turkic nominative, accusative, genitive, dative-directive, locative-temporal and ablative, Tofalar is characterized by a special partitive case with the affix *-ta, -tye, -da, -dye.*

Case affixes						
Simple declension		Personal-possessive declension				
		1st p.		2nd p.		3rd p.
		Sing.	Pl.	Sing.	Pl.	
Nom.	*Ø* (stem)	-	-	-	-	-
Acc.	*-nï, -nì, -nu, -nü*	*-nï/-ïn, -nì/-ìn, -nu/-un, -nü/-ün*	*-tï, -tì, -tu, -tü*	*-nï/-ïn, -nì/-ìn, -nu/-un, -nü/-ün*	*-nï, -nì*	*-n*
Gen.	*-nïŋ, -nìŋ, -nuŋ, -nüŋ, -tïŋ, -tìŋ, -tuŋ, -tüŋ*	*-nïŋ, -nìŋ, -nuŋ, -nüŋ*	*-tïŋ, -tìŋ, -tuŋ, -tüŋ*	*-nïŋ, -nìŋ, -nuŋ, -nüŋ*	*-nïŋ, -nìŋ*	*-nïŋ, -nìŋ, -nuŋ, -nüŋ*
Dat.-dir.	*- ɣa, -gye, -qa, -kye*	*-ma, -mye -ɣa, -gye*	*-qa, -kye*	*- ŋa,-ŋye, -ɣa, -gye*	*-ɣa, -gye*	*-ŋa,-ŋye, -nɣa, -ngye*
Loc.-temp.	*-da, -de, -ta, -te*	*-da, -de*	*-ta, -te*	*-da, -de*	*-da, -de*	*-nda, -nde*
El.	*-dan, -den, -tan, -ten*	*-dan, -den*	*-tan, -ten*	*-da, -de*	*-da, -de*	*-ndan, -nden*
Part.	*-ta, -tye, -da, -dye*	*-da, -de*	*-ta, -te*	*-da, -de*	*-da, -de*	*-nda, -nde*

Predicativity is expressed with the help of personal-predicative particles coinciding with personal pronouns, for instance, *myen kiši myen* ‘I am a man’, *syen kiši syen* ‘you are a man’, *bis kišiler bis* ‘we are people’, *siler kišiler siler* ‘you are people’. In the 3rd person predicativity is expressed by the pronoun *ool* ‘that’, but only with the interrogative pronoun with stems of which this pronoun phonetically merges and transforms into *ïl* and *l*, for instance, *qandïɣïl* ‘What sort of?’ (< *qandïɣ* ‘what?’), *qajdal*? ‘Where?’ (< *qajda* ‘where?’), *čülbo*? ‘What is it?’ (< *čüü* ‘what’).

Adjectives

Apart from the usual adjectives, in Tofalar there is a rather large original group formed of the so-called figurative verbs with the affix *-ɣar*, *-gyer, -ɣïr, -gir, -ɣur, -gür* expressing a static characteristic inherent to an image, for example, *qïlaɣar* ‘brilliant, sparkling’ < *qïlaj* - ‘be brilliant, sparkling’. A

Tofalars
© тофаларская-усадьба.рф

specific feature of Tofalar adjectives is also a special form, which is more like an inflexion, expressing the intensification of a characteristic, for example, *uzoon* 'very long' < *uzun* 'long'; *bičii* 'tiny, very small' < *bičye* 'small'. Weakening of characteristics of color adjectives is expressed by the affix *-sïγ,-sïm,- sïŋ,- sïŋγï* (with corresponding phonetic variants) that can interchange, for example, *sarïysïγ, sarïysïm, sarïysïŋ, sarïysïŋγï* 'yellowish, slightly yellow'. Strengthening of characteristics of color adjectives is achieved by combining the first syllable of the corresponding adjective to the consonant *p* in combination with the complete stem of the adjective, for example, *qap-qara* 'very black', *sap-sarïγ* 'very yellow'. If it is necessary to emphasize the presence of a great extent of a characteristic feature, quality or many items, instead of *-lïγ* affix *-qïrï* (*-kìrì, -γïrï/-gìrì,-quru/-kürü, -γuru/-gürü*) is attached to the corresponding relative adjective. Having the same meaning of owning something these two affixes are distinguished precisely by different attitude to a quantitative feature, for instance, *daγïrï čyer* 'mountainous place, a place where are a lot of the mountains' (cf. *daγlïγ čyer* 'place with a mountain or a place where there are mountains'). There is no comparative degree of adjectives.

Numerals

According to semantic features several categories are distinguished: cardinal, ordinal, collective, distributive, approximate, fractional, multiplicative. Cardinal numbers to ten are all Turkic. They are: *bìrää* 'one', *i'hi* 'two', *üš* 'three', *dört* 'four', *byeš* 'five', *a'ltï* 'six', *čyedì* 'seven', *sye'hyes* 'eight', *to'hos* 'nine', *on* 'ten'. According to its origin, the numeral *bìrää* 'one' is the ancient Turkic collective numeral *bìrägü* 'alone, singly'. Turkic *bìr* means 'some' and is used to form the indefinite pronouns. A characteristic feature of Tofalar is numerals of tens, formed by the phonetic fusion of numeral *on* 'ten' with the corresponding ordinal numeral from one to nine. This is *i'hyon* '20', *üǰyen* '30', *dörtyen* '40', *byeǰyen* '50', *alton* '60', *čyedon* '70', *sye'hyezon* '80', *to'hozon* '90'. It brings Tofalar together with Sarï-Yugur, which has the same type of tens formation. Ordinal numbers are formed by the variants of affixes: -(ï)šqï /-(i)ški, -(u)šqu / -(ü)škü, -(ï)škii /-(i)škii, for example, *onušqu* / *onïškii* 'the tenth'. Collective numerals are formed by affixes: *-aan/-ään*, *-aalïn/-äälìn*, for example, *onaan/onaalïn* 'ten men, ten together'. Distributive affixes are: *-ar/-är* (after stems ending on consonants), *-lar/-lyer* (after stems ending on vowels), for example, *čyedìlyer* 'in sevens, by sevens'. Approximate numerals are formed from the stems of cardinal numerals in three ways, which are presented in other Turkic languages. Fractional numerals are formed by the word *kye'sìk* 'half', which is put in postposition of the corresponding cardinal number, sometimes it is accompanied word *bìr* 'one'. Multiplicative numerals are formed by a combination of cardinal, ordinal or distributive numeral with the words *qada* 'time, fold' and *qa'ttap* – a converbial form of the verb *qa'tta* 'repeat that many times', such as *dört qada* 'fourfold'.

© тофаларская-усадьба.рф

Adverbs

According to their meaning, *adverbs* are divided into adverbial and qualitative. Qualitative adverbs in Tofalar can have forms of quality strengthening or weakening. According to the structure, they are divided into conventionally non-derivative, e.g. *ooda* 'very', *bïrïj* 'at all, completely' and derivative characterized by a special affix *-dï, -di* forming adverbs from adjectives (for example, *qa'tïγdï* 'hard, strongly', *qa'tïγ* 'hard, strong', *e'kidi* 'well' < *e'ki* 'good', etc.) and at the same time recognized in a fairly large number of adverbs of verbal origin, in which it apparently is a set converbial form. E.V. Sevortyan noticed that absolutely correctly: 'In this case we mean the affix *-dï* || *-tï*, which was apparently common for adverbs and converbs, forming the first ones from the nouns, and the second ones from the verbs' [26]. In Tofalar this affix is quite productive. For example: *qï'sqaladï sooda* 'to speak short' < *qï'sqala-* 'to shorten'; *čo'qtadï čoraan* 'went up the river' < *čo'kta-* 'to go up the stream, river'; *sïïladï čaγ dïrï* 'it constantly rains' < *sïïla* 'to thrash, pour down - about rain', *čaγnï čuγaladï čaγan* 'spread bread with a thin layer of butter' < *čuγala-* 'to make thinner'.

In Tofalar peculiar syncretism of adverb and adjective stems is absent, so adverb must necessarily be formed either synthetically by affixes, or analytically through a combination of nominal stems with converbial forms of the verb *qïl* - 'to do'. For example: *bo qïstï sa'tïγšï qïlï alγannar* 'the girl was hired as a salesperson'.

Verbs

Verb in Tofalar is characterized by morphological categories of voice, aspect, mood, tense, person and number. The verb system consists of participles and converbs, positive and negative forms, the form of modality. A special semantic category is constituted by descriptive verbs with their system of aspectual forms.

Category of voice

Category of voice is represented by forms of primary, reflexive, passive, associative-reciprocal, and causative. Primary voice has no special grammatical marker, it is presented in primary verbal stems. Reflexive voice is formed by the affix *-p* (after vowels), *-ïn/-ìn*, *-un/-ün* (after consonants), *-tïn/-tìn*, *-tun/-tün* (after voiceless consonants), *-dïn/-dìn, -dun/-dün* (after the sonorants): *aldïn* 'to be taken' (<*al-* 'take'). The marker of the passive voice is the affix *-l* (after vowels), *-ïl/-ìl, -ul/-ül* (after consonants): *tu'pul-* 'to be found, to appeare'. The associative-reciprocal voice is expressed by the affix *-š* (after

vowels), *-iš/-ìš, -uš/- üš* (after consonants): *tu'tuš-* 'to hold it, keep it up; stick together'. In order to form the causative voice the following affixes are used: *-t* (after the vowel and consonant *r* in polysyllabic stems in inlaut becomes voiced *d*); *tïr/-tìr, -tur/-tür* (after voiceless consonants), *-dïr/-dìr, -dur/-dür* (after the sonorants, except *r*); *-ïr/-ìr, -ur/-ür* (after consonants *l, š, t* in some monosyllabic words); *-ïs/-ìs, -us/-üs*; *-ɣïs/-gìs, -ɣus/-güs, -qïs/-kìs, -qus/-küs; -qïr/-kìr, -qur/-kür*, for example, *ba'stïr-* 'to make to step on; to be beaten, pressed' (<*ba's-* 'to press, win').

исчезающие народы россии: Тофалары ©culture.ru

Aspectual forms

In Tofalar the following aspects are distinguished: perfect with the affix *-(ï) vït/-(i)vìt*, *-(u)vït/-(ü)vìt*, *-(u)vut/-(ü)vüt* (by vowel harmony), for example, *barïvït-* 'to leave, to go away' (<*bar* ='to go away'). The analytical method of deriving the perfect form is when a full verb in a form of converb ending on *p* is combined with the verb *qay-*, for example, *barïp qay-* 'to go away'. Imperfect form is aligned with a continuous form, formed by converb ending on *p* of the full verb in combination with one of the verbs of being *tur-* 'to stand', *olur-* 'to sit', *čoru-* 'to go', *čï't-* 'to lay', for example, *aŋnap čï'tïrï* 'to hunt now'; inchoative form is shaped by the analytic form consisting of an converb ending on *a, ï* combined with the verb *byer* 'give', for example, *aŋnei byergyen* 'began to hunt'.

The impersonal forms of the verb consist of participles and converbs.

Participles

Participles are divided into participles of present, past and future tenses. Present participle ending on *-u/-ï* are present only for four verbs of being in the form of *turu* 'standing', *oluru* 'sitting', *čoru* 'walking', *čï'tïrï* 'lying'; no exceptions are known for all other verbs. This participle is formed analytically: a full verb ending in converbial affix *-k* is combined with one of converbial forms of verbs of being, for example, *aŋnap čï'tïrï kiši* 'a hunting man', *ol kiši ïnda aŋnap čï'tïrïsïn myen bilip turu myen* 'I know that man is hunting there'. The negative is formed by the combination of negative converb ending in *-byejn* with the present participle of a verb of being, for example, *aŋna byejn čï'tïrï kiši* 'a man who is not hunting'. The past participle has the ending *-ɣan/-gyen, -qan/-kyen* after the stems a vowel *g* disappears, creating a long vowel, for example, *barɣan* 'gone', *tu'tqan* 'caught, fished', *aŋnaan* 'hunted'. The negative has the ending *-baan/-bään, -vaan/-vään, -paan/-pään, -maan/-mään*. The choice of the variant depends on the quality of the final sound of the stem, such as *barbaan* 'not gone', *kyelbään* 'not come', *tutpaan* 'not caught, fished', *nyanmaan* 'not returned home'. Future participle has the ending *-ar/-yer*, *- ïr/-ir* (*-ìr)*, for example, *alïr* 'one that will take', *tu'tar* 'one that will catch'. The negative has the ending *-bas/-byes, -vas/-vyes, -pas/-pyes, -mas/-myes*, for example, *barbas* 'one that will not go away', *aŋnavas* 'one that will not hunt', *tu'tpas* 'one that will not catch', *nyanmas* 'one who will not go home'.

Converbs

In Tofalar the following converbs are distinguished: modal with the ending *-p, -ïp/-ìp, -up/-üp*, for example, *barïp* 'leaving', *kyelìp* 'coming', fused with the ending *-a/-ye, -ï /-ì,* for example, *barï* 'leaving', *kyelì* 'coming', *tu'ta* 'holding', the past converb with ending *-qaš/-kyeš, -ɣaš/-gyeš,* between vowels *ɣ/g* disappears, for example, *barɣaš* 'having gone', *tu'tqaš* 'having caught', *aŋnaaš* 'having hunted'; the terminative participle with ending *-ɣïša/-gìšye, -qïša/-kìšye,* between vowels *g* disappears, for example, *barɣïša* 'until he has not gone', *tu'tqïša* 'until he will catch', *aŋnaaša* 'until he will not

hunt', the associative converb with the ending *-pïšaaŋγa/-pìšääŋgä*, *-pušaaŋγa/-püšääŋgä*, *-bïšaaŋγa/-bìšääŋgä, -bušaaŋγa/-büšääŋgä*, for example, *aŋnabïšaaŋγa turu* 'still hunting'. The negative converb has the endings *-byejn, -vyejn, -pyejn, -myejn* and they are not affected by palatal vowel harmony, for example, *barbejn* 'not leaving', *byerbejn* 'not giving'.

Finite verb forms are presented by a system of moods which includes: imperative, optative, dubitative, indicative, conditional, concessive and subjunctive.

The paradigm of personal endings in the imperative mood.

	Singular	*Dual*	*Plural*
1st p.	*-eejn/- ïïjn/-iijn*	*-aalïn/ äälì*	*-aalïŋ /-äälìŋ*
2nd p.	*verb stem*	*- ïïlï /-iilì*	*-aalïŋar/-äälìŋyer*
3rd p.	*-sïn/-sin, -sun/-sün*	*-uulu/- üülü*	*-ïïlïŋ/-iilìŋ* *-ïïlìŋar/-iilìŋyer* *-uuluŋ/-üülüŋ* *-uuluŋar/- üülüŋyer* *-nar/-nyer* *-ïŋar/-iŋyer* *-uŋar/-üŋyer* *-sïn(nar)/-sìn(ner)* *-sun(nar)/-sün(ner)*

The optative mood. The most ancient Turkic form is the form with the marker *-γaj/-gyej, -qaj/-kyej* simultaneously forming the future suppositional tense, for example, *kyelgyej myen* 'maybe I will come, it is desirable for me to come'. In the negative aspect this form coincides with the form of the future tense ending on *-γaj*, *kyelbyeyej myen* 'maybe I will not come'.

The dubitative mood is expressed by the form of past categorical tense ending on *-dï /-dì* with the appropriate personal predicative marker and is accompanied by interjections *höj, halaq*, or a combination *höj halaq*, for example, *uttuŋ höj* 'for you not to forget'.

The indicative mood is connected with the categories of tense and person. It has forms of the present, past and future tenses. For formation of the present tense two forms are used: the present definite tense corresponding to the moment of speech and indefinite tense of the general character which is not witnessed by the speaker. The concrete present tense is formed by means of combination of an adverbial participle ending on *p* of a full verb with the present participle of one of four verbs of being, for example, *hyemnì ba'tïrï saldap turu* 'he/she/it is sailing down the river', *alïp turu myen* 'I am taking'. The present indefinite tense is formed with the help of ending *-adïrï/-edìrì*, *-ïdïrï /-ìdìrì* after sonorants *l, r, n* the initial vowel *-ï/-ì* of an affix is reduced, thus only *-dïrï /-dìrì, -duru/-dürü* remains, for example, *tu'tadïrï* 'he/she/it catches', *aldïrï* 'he/she/it takes'.

The negative is formed by a combination of negative converb ending in *-byejn* either with one of these participles of verbs of being or with affix *-dïrï/-dìrì*, for example, *albyejn turu, albyejn dïrï* 'he/she/it does not take'. The past tense indicative in Tofalar has several forms – two for the expression of the past finite time and one for indefinite. Past categorical tense is formed by affix *-dï/-dì, -du/dü, -tï/-tì, -tu/-tü*, for example, *bardïm,* 'I went out, quitted', *tu'tum* 'I caught', *kördüm* 'I saw'. The negative has the ending *-badï/-byedì, -vadï/-vyedì, -padï/-pyedì, -madï/-myedì*, for example, *albadï* 'did not take', *tu'tpadï* 'did not catch', *nyanmadï* 'did not come home'. The past perfect tense is formed on the basis of the past participle ending in *-γan* with phonetic variants, for example, *myen kyelgyen myen* 'I have come', *myen kyelbään myen* 'I have not come'. Past subjective tense with the positive ending *-čïq/-čik, -čuq/-čük*, and the negative ending *-bajïq/-byejïk, vajïq/-vyejïk, -pajïq/-pyejïk, -majïq/-myejïk,* for example, *aljïq* 'took', *albajïq* 'did not take', *tu'tjuq* 'caught', *tu'tpajïq* 'did not catch'. The future tense is formed on the basis of the future participle both in positive and negative, for example, *myen alïr myen* 'I will take', *myen albas myen* 'I will not take'.

Conditional mood is formed with the help of the affix *-sa/-sye* in the 3rd person, for instance, *barsa* 'he will leave', *barsalar* 'they will leave'. The first and the second person of both numbers are formed by using a combination of the concrete past tense forms ending in *-dï* with the word *ersye*, for example, *myen bardïm ersye, bis bardïvïs ersye* 'if we come'.

© тофаларская-усадьба.рф

The concessive mood is expressed by the combination of the conditional mood forms *-dï ersye*, *-sa, bolsa* with a concessive particle *ta/tye,* for example, *myen bardïm ta ersye* ‘even though I will leave’, *barsa ta* ‘even though he will leave’.

The subjunctive mood is expressed by an analytical form, consisting of a future participle ending in *-ar/-yer, -bas/-byes* and the auxiliary verb *iik*, for example, *myen alïr iik myen* ‘I would take’.

In Tofalar there is a special group of descriptive verbs, the main feature of which is the *-j* at the end of the stem, for example, *qïlaj-* ‘to be brilliant, sparkling’, *kilyej-* ‘to be smooth’, etc. These verbs have their own system of aspectual forms: instant-momentary form is shaped by adding the affix *-s* to the verb stem, and the final *-j* of the descriptive verb stem falls out. The resulting derivative stem with *-s* combined with the verb *qïn-*, *qïl-* ‘to do’ expresses an instant character of the action or the course of visual perception of the image, for example, *qïlas qïn-* ‘to shine, to sparkle quickly and once’; separate frequency is formed analytically by repeating the stem with the above mentioned *-s* in combination with verbs *qïn-* or *qïl-* ‘to do’, for example, *qïlas qïlas qïn-* ‘sparkle several times in a row’; the rhythmic quality expresses the action that takes place not very fast, evenly, at regular intervals, and is formed synthetically by substitution of the figurative verb stem final *-j* with the affix *-ŋna, -ŋnye* (which consists of verbal noun in *-ŋ* and of verbal derivational affix *-la*) and analytically by the combination of a verb *qïl-* or *qïn-* ‘to do’ with a nominal stem which was formed by addition of the affix *-ŋ* to the figurative verb stem instead of the final *-j*. Nominal stem is often repeated twice, for example, *qïlaŋna-* ‘glitter’; the speeded rhythm (often in the course of movement) is formed analytically by a combination of verbal noun ending on *-ŋ* with the verb *ɣajïn-* ‘to do frequently’, for example, *qïlaŋ ɣajïn* ‘to glitter frequently’.

Pronouns

Pronouns (the term is conventional) are a group of special significant words with deictic function. In Tofalar pronouns replace all of the main parts of speech: noun, adjective, numeral, adverb and verb. So it is appropriate to give a different classification for the so called pronouns: the substantive pronouns (replacing, indicating noun), adjectival pronouns (replacing, indicating adjectives), numeral pronouns (replacing, indicating numerals), verbal pronouns (replacing, indicating verb), adverbial pronouns (replacing, indicating adverbs). All Tofalar pronouns can be divided into three main groups: interrogative, positive, indefinite. In each group there are pronouns, corresponding to a part of speech of common nominative words. For example, to the interrogative pronouns the following ones are related: *qum* ‘who?’, *čü* ‘what?’, *qandïɣ* ‘which?’, *qa’š* ‘how much/many?’, *qan’ja* ‘how’, *qan’ja-* ‘what’s to be done?’, *ǰoon-* ‘what to do?’, the corresponding positive pronouns include, for example, all of the personal pronouns like *myen* ‘I’, *syen* ‘you’, demonstrative *bo* ‘this, *ol* ‘that’, reflexive, for example,

bodum blye ‘me myself’, attributive like *ïndïγ* ‘such; of that sort’, *mïndïγ* ‘such; of this sort’, *ïn’ǰa* ‘so; that way, in that manner’, *mïn’ǰa* ‘so; in this manner’, verbal *ïn’ǰa-* ‘to do so; to do that way’, *mïn’ǰa-* ‘to do so; to do this way’, indefinite ones are formed on the basis of interrogative by placing the concessive particles *ta/tye* on a postposition or placing a numeral *bìr* in a preposition, for example, *qum ta kyelgyen* ‘someone came’, *bìr qa’š čümye byergyen* ‘gave a few things’. The same indefinite pronouns, used with the negation correspond to negative pronouns in Russian, for example, *mïnda qum ta ǰok* ‘there’s nobody here’.

Postpositions

Postpositions have no real meaning and perform purely functional role, complementing the meanings of grammatical spatial cases. Depending on the history of its origin, postpositions can be attached to the word stem or require declensional inflection.

Vocabulary

Tofalar vocabulary is basically of a common Turkic origin. There are quite numerous archaic word forms derived from both ancient Oguz and ancient Uighur. There are many loan words from Buryat, as well as from Middle Mongol. Quite a great number of words were introduced to Tofalar from Russian in different epochs - both before the revolution and during the Soviet period. At the present time Russian loan words are still finding their way into Tofalar.

Syntax

Syntactic structure preserved an ancient Turkic type, which has almost no conjunctions, and converbial and participial constructions are used instead of subordinate clauses.

Iryesaŋ bìlye höörük The Bear and the Chipmunk

Выходные данные

1	Bìr qada šaanda bìrää iryesaŋ aštejì byergyeš, čiir čümye tilyep čoraan.	Once upon a time, long ago, there was a Bear. He was hungry, and went looking for something to eat.
2	Ol čïlïn qat qusuq čoq bolγan.	In that year, berries and pine nuts there were not.
3	Ol iryesaŋ tödü taγlarnï kyezip čorijdïrï.	The Bear walked around all the mountains.
4	Ilää qïlaštaarï ta čoq - kiši körübìder.	But he was to have been very careful, and not to make himself scarce for a man.
5	Kiši körsye lye, ča-soγunu blye a’tar.	If a man would see the Bear, he’d shoot a bow.
6	Bìrää böǰüktüγ qa’lpaqta čorup čoruda, quruγ čye’lpikter kö’fyej.	Once, when the Bear went on a flat top of the mountain, covered with baird dwarf pine, he saw a lot of empty cones.
7	Ïnda köörde, höörük sunup čoru.	The Bear come nigh, and saw there was a Chipmunk.
8	Iryesaŋnï görgyeš, orulaan üdün qudu kìrye byerdì.	Seeing the Bear, the Chipmunk slipped into its burrow.
9	Iryesaŋ körüvìtkyen.	Bear saw it.
10	Iryesaŋ barïp, soodaǰejn höörük bìlye derde, höörük soodanïp bilbyes. Sïjt-purt la dep turu.	He wanted to talk with the Chipmunk. But the Chipmunk does not know how to talk, just whistle.
11	Am iryesaŋ qazïp kìrye vyerdì orusun.	Then the Bear began to dig out the Chipmunk’s burrow.
12	Höörüktüŋ orusuŋa čye’terde, höörük ïnda oluγan.	When he got to the pantry in the burrow, Chipmunk was sitting there.
13	- Am quzuqta či! - dejìdìrì.	- Eat nuts! - Chipmunk said.

14	Am iryesaŋ čip kìrye vyerdì.	The Bear began to eat nuts.
15	Iryesaŋ totqaš:	He ate its fill and said to the Chipmunk:
16	- Am myen toda vyerdìm!	- Well, now I've had enough! And you happen to be nice! Live and let all load up!
17	Ooda čaraš syen ergyen! - dejìdirì höörüktü. - Ïn'ǰap tödü čümyeni todurup qïnya čyerlyep čï't! - dejìdirì.	And you happen to be nice! Live and let all load up!
18	Ïn'ǰa dääš, iryesaŋ höörüktüŋ oorhasïn uzun tu'rhusuŋa čaa tu'tadïrï čatsïdïp.	Then the Bear patted Chipmunk along the back.
19	Ïn'ǰaarda iryesannïŋ byeš tïrγaa čaa tu'tqan čyerinde byeš šïǰïγ tu'ptu byergyen.	Five bands appeared at the spot where the Bear stroked five claws.
20	Aan höörüktüŋ oorhasï byeš šubarlïγ bolu byergyen dep ülyegyerläär čümye qïrγan ulus.	That's why Chipmunk's back was striped. Old people said it in their fairy tales.
21	Unuun bäärì iryesaŋ oru la körsye, qazïp čiir.	Since then, when the Bear saw a Chipmunk's burrow, he dug it and ate nuts.

Bibliography

Rassadin, V. I., Šibkeev V. N. (1989). *To'fa bukvar'. Tofalarskij bukvar' dlâ pervogo klassa tofalarskih škol*. Irkutsk: Utverždeno Irkutskim GlavUNO.
Rassadin, V. I., Šibkeev V. N. (1990). *Sïltïsčïq (Zvezdočka). Kniga dlâ čteniâ v 1-m klasse tofalarskih škol*. Irkutsk: Utverždeno Irkutskim GlavUNO.
Rassadin, V. I. (1994) *Törään soot (Rodnoe slovo). Kniga dlâ čteniâ vo 2-m klasse tofalarskih škol*. Irkutsk: Utverždeno Irkutskim GlavUNO.
Rassadin, V. I. (1971). *Fonetika i leksika tofalarskogo âzyka*. Ulan-Udè: Bur. kn. izd-vo,.
Rassadin, V. I. (1978). *Morfologiâ tofalarskogo âzyka v sravnitel'nom osveŝenii*. M.: Nauka,.
Rassadin, V. I. (1995). *Tofalarsko-russkij. Russko-tofalarskij slovar'*. Irkutsk.
Castrén, M. A. (1857). *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischenMundarten des Minussinischen Kreise*. St-Pb.

Photos added by the editor

www.gazetatrakt.ru
http://www.culture.ru
http://ok.ru/yachitayut/topic/63893133451459
http://www.culture.ru/news/50976/ischezayushchie-narodi-rossii-tofalari

TRUHMEN: KUZEY KAFKASYA'DA TARİHİ BİR TÜRKMEN DİASPORA VARYANTI

Sema Aslan Demir

Stavropol Türkmenleri bölgesel kültür festivali © Aleksandr Tsviguna (stapravda.com)

1. Truhmen/Türkmen etnonimleri

Akademik alan yazında *Trukhmen, Truhmen, Truhmeni, Stavropol Türkmenleri* veya *Kuzey Kafkasya Türkmenleri* adıyla geçen bu topluluk, 17. yüzyılda Mangışlak'tan Kuzey Kafkasya'ya göç ederek Stavropol ve Astrahan düzlüklerine yerleşen ve tarihi bir Türkmen diaspora değişkesinin konuşurları olan 'Kuzey Kafkasya Oğuzları'dır. Türkmen etnoniminin ilk olarak Kâşgarlı Mahmud'un Divânü Lügâti't-Türk adlı eserinde, Oğuzlar için kullanıldığı bilinmektedir. Sözcüğün etimolojisiyle ilgili, Kâşgarlı'da belirtilen *Türk mânend* 'Türk'e benzer' görüşünün yanı sıra *Türk+men* 'büyük Türk, koyu Türk' ya da 'Türkler', 'Türk eri' vb. farklı yaklaşımlar bulunur (Türkmen sözünün etimolojisi ve anlamıyla ilgili görüşler için bk. Kafesoğlu 1958).

2. Din ve kültür

Rusya'nın güneybatısında, Rusya Federasyonu'na bağlı bir idari birim olan Stavropol Krayı'nda yaşayan Kuzey Kafkasya Türkmenleri, Sünni Müslüman bir topluluktur. 17. yüzyılın ortalarında ata yurtları Mangışlak'tan ayrılarak Kuzey Kafkasya'ya göç eden Türkmenler, yaklaşık 350 yıl, asıl Türkmen alanından uzakta, Kafkasya halklarıyla bir arada yaşamışlardır. Bu üç buçuk asırlık birliktelik, onların dil ve kültürleri üzerinde somut etkiler ortaya çıkarmıştır. Stavropol Türkmenleri bölgedeki Tatarlar, Nogaylar, Kalmuklar ve Ruslarla etkileşim içinde bulunmuşlar, özellikle Nogay ve Tatarlarla akrabalık ilişkileri de kurmuşlardır (Kürenov 1995: 15, Duymaz 2002: 540). Bu ilişkiler Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin dilini, kültürünü etkilemiş; Kalmuklardan çay hazırlamayı, Nogaylardan yakası dik, beli büzgülü uzun erkek giyimlerini ve kalpağı, Tatarlardan ise bazı yemek çeşitlerini, düğün ve eğlencelerde yapılan dansları ve türküleri öğrenmişlerdir (Kürenov 1995: 15).

Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin Nogaylarla, Tatarlarla ve diğer bölge halklarıyla uzun süreli yoğun etkileşimine ve kültürel alışverişlerine karşın, kültürel bakımdan Türkmenistan Türkmenleriyle pek çok ortak noktaya sahip olmaları ve Kafkasya'ya göçlerinin başlangıcından bir yüzyıl sonra şiirler söyleyen ünlü Türkmen şairi Mahtumkulu'yu yakından tanımaları, 1957-58 yılları arasında bölgeye araştırma yapmak üzere gelen Türkmen dilbilimci Sapar Kürenov'un dikkatini şu şekilde çekmiştir:

/…./ 7-8 ay boyunca bu Türkmenlerin arasında; onlarla birlikte düğünlerde, toplantılarda, meclislerde ve sohbetlerde bulundum. Aslında benim esas vazifem onların dil özelliklerini ortaya çıkarmak amacıyla halk edebiyatının muhtelif türleri ile basit bazı konularda canlı sohbetler ve karşılıklı konuşmalarla malzeme toplamaktı. Ancak konunun diğer yönü de beni asıl vazifemden daha az ilgilendirmedi. 'Göroglı', 'Dövletyar', 'Şasenem-Garıp' ve 'Sayatlı-Hemra' ile birlikte büyük şair Mahtumkulu'nun

Stavropol Türkmenleri bölgesel kültür festivali © Aleksandr Tsviguna (stapravda.com)

da bu Türkmenler için değerli ve önemli olduğunu; bunların Stavropol Türkmenlerinin de düğünlerinin, meclislerinin, eğlencelerinin ve toplantılarının gurur verici bir süsü olduğunu gözlerimle gördüm (1995: 23).

Asıl Türkmen alanından uzakta ve farklı halkların bir arada yaşadığı etnokültürel bir çevrede, Kafkasya halklarıyla etkileşim içinde geçirdikleri 350 yıllık geçmişe rağmen genellikle kırsal alanlarda ve uzun süre göçebe olarak yaşamış olmaları; Stavropol Türkmenlerinin gelenek ve göreneklerini, kültürel değerlerini korumaları konusunda, süreci belirli oranlarda Türkmen kültürü lehine işletmiştir. Her ne kadar Stavropol Türkmencesi, hayatın hemen hemen her alanında geçerli ve işlevsel olan Rusça karşısında gerilemiş, işlevselliğini yitirmiş ve aile çevresiyle sınırlı kalmış olsa da, Stavropol Türkmenlerinin kültürel değerlerini yaşatma ve Türkmenistan'la ilişkilerini canlı tutma konusunda belirli bir çaba harcadıkları, Türkmen kültürü festivalleri düzenleyerek kültürel değerleri genç kuşaklara aktarmaya çalıştıkları da dikkati çekmektedir. 1991 yılında Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte, Kuzey Kafkasya'da yaşayan birçok Türkmenin, özellikle de gençlerin, cumhuriyetin yüksek okullarında ve teknik okullarda öğrenim görmek, iş bulmak ya da ata yurdunu ziyaret etmek amacıyla Türkmenistan'a geldiği görülmektedir.[1]

1991 yılında, Stavropol Türkmenleri tarafından 'Vatan' adlı bir millî-kültür derneği kurulmuştur. Dernek yöneticilerinin girişimleri sonucu Türkmenistan Cumhuriyeti ile bağlantıya geçilmiş, Blagodarny rayonunda yer alan ve 2010 nüfus sayımı sonuçlarına göre 1230 nüfuslu Edelbay köyüne[2] 2008 yılının Mayıs ayında Türkmenistan'ın hediye ettiği Mahtumkulu Firagi büstü dikilmiştir.[3]

Büstün açılışına Rusya Federasyonu'nun Türkmenistan büyükelçisi ve bazı Rus diplomatlar da katılmış, törende Blagodarny rayonu yöneticisi Nikolay Sergeyev'in protokol dışına çıkarak Türkmence konuşması, bölgesel barış ve kardeşlik bakımından anlamlı bulunmuştur.[4] Diğer yandan bölgenin, etnokültürel gerginliklere sahne olduğu da bilinmektedir.[5] Bölgede, Türkmenlerle bölgenin nüfus bakımından en kalabalık topluluğu olan Ruslar arasında zaman zaman alevlenen dinî temelli çatışmalara da şahit olunmuştur. Kafkasya uzmanları, bölgedeki gerilimin 1998-99 yıllarında Dağıstan Selefilerinin yapmış olduğu propagandalar sonrasında yükselmiş olduğunu belirtmektedirler. 19 Ocak 1999'da, Kence-Kulak köyünde, Ruslarla Türkmenler arasında büyük bir çatışma yaşanmış; çatışmalar, 2000-2002 yılları arasında, dönem dönem alevlenerek devam etmiştir (Markedonov 2005: 147).

3. Coğrafya ve nüfus

Rusya Frederasyonu'na bağlı Stavropol Krayı'ndaki Türkmen yerleşimi iki temel alanda yoğunlaşmaktadır. Stavropol Türkmenlerinin batı grubunu, Stavropol Krayı'nın kuzeydoğusunda yer alan Türkmen rayonunda ve Blagodarny, Ipatovo, Arzgir gibi komşu rayonlarda yaşayan Türkmenler oluşturmaktadır. Bu bölgede yaşayan Türkmenler; Ipatovo rayonununda toplam nüfusun % 2'sini, Türkmen rayonunda % 18'ini, Blagodarny rayonunda % 2'sini, Arzgir rayonunda ise % 1,6'sını oluşturur. Stavropol Krayı'ndaki ikinci Türkmen yerleşim bölgesi ise daha doğuda, Neftekumsk rayonuna bağlı Abdul Gazze, Özek-Suat, Kok-Bass, Manaç-Aul, Ullubi-Yurt vb. köylerdir. Neftekumsk rayonunda ya-

1 http://www.erkin.net/chronicle2/news536.html
2 http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm
3 ttp://www.stapravda.ru/20080328/Pamyatnik_turkmenskomu_poetu_Mahtumkuli_Fragi_ustanavlivayut_na _ 29829.html
4 http://turan.info/forum/showthread.php?t=8774
5 bk. http://www.stapravda.ru/2002/04/12/2002-04-12-10.shtml

şayan Türkmenler, rayonunun toplam nüfusunun % 6,8'ini oluşturmaktadır. Stavropol Krayı'nda Türkmen nüfusunun en yoğun olduğu yerleşim birimi, krayda bulunan Türkmen nüfusun % 35,3'ünün yaşadığı Türkmen rayonudur.[6]

Stavropol Türkmenleri bölgesel kültür festivali © Aleksandr Tsviguna (stapravda.com)

Türkmen rayonu Arzgir, Blagodarny, Ipatovsk, Apanasenkovsk, Petrovsky rayonları ve Kalmukya Cuhmuriyeti'yle çevrilidir.[7] 1970 yılında kurulmuş olan Türkmen rayonu, resmi web sitesinde yer alan 1 Ocak 2013 tarihli göstergelere göre 7 köy, 13 kasaba, 5 dağ köyü (aul) olmak üzere toplam 25 birimden oluşan kırsal bir yerleşim alanıdır. İdari yönetim 12 belediyeden oluşmaktadır. 26,600 nüfuslu rayonda Türkmenler, Ruslarla ve diğer bölge halklarıyla birlikte yaşamaktadır. Rayonda genel eğitim veren 13 okul, 1 ilköğretim, 14 okul öncesi eğitim kurumu, 1 sanat okulu ve bir de merkez kütüphane bulunmaktadır.[8]

Kaynaklarda, Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin nüfusuyla ilgili 11,000 ile 18,000 arasında değişen rakamlar verilmekle birlikte (bk. Moseley 2007: 271, Markedonov 2005: 147), en son bilgi, 2010 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre Stavropol Krayı'nda yaşayan Türkmen nüfusun 15,048 olduğudur.[9]

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türkmenler üç kardeş Türkmen aşiretinden, 'Çovdurlar', 'İgdirler' ve 'Söyüncacılar'dan oluşmaktadır (Kürenov 1995: 13, Sümer 1992, 1994; Duymaz 2002: 539). 17. yüzyılda Mangışlak'tan Kuzey Kafkasya'ya gerçekleşen Türkmen göçü sonraki yıllarda da aşama aşama devam etmiş ve 20. yüzyıla kadar sürmüştür. Kürenov'un, Stavropol Devlet Arşivinde korunan belgelere ve çeşitli tarihî kayıtlara dayanarak verdiği bilgilere göre, 1653'te Kuzey Kafkasya'ya 1,665 Türkmen obası göçüp gelmiş; I. Petro devrinde ise bunlara 200 evli Türkmen grubu daha katılmıştır. 19 Kasım 1811'de, Astrahan vali yardımcısı Velkovski'nin General Rtişşev'e verdiği rapora göre, 2,300 Çovdur obası Astrahan'a gelmiş ve kendilerinden önce gelen Türkmen aşiretleriyle birlikte yaşamalarına izin verilip verilmeyeceğini sormuşlardır. Gelen Türkmen yaşlılarına, Rusya'ya göç etmeleri ve öncelikle kendilerine tahsis edilen bölgeleri tanımaları için izin vermiştir. 1813 yılında ise 600 Türkmen, deniz yoluyla gelerek Volga eteklerine yerleşmiştir. Arşiv malzemelerinin gösterdiği ve 1950'li yılların yaşlılarının anlattığına göre Kuzey Kafkasya'ya toplam 18,000 Türkmen göç etmiştir. 1917 yılı köy ve çiftçilik kayıtlarında belirtilen Türkmen nüfusu 18,388'dir (Kürenov 1995: 14, 15, 17). Sümer, 1993 yılı itibarıyla Stavropol'da Türkmen nüfusunun 15,000'den fazla olmadığını kaydeder (1994: 16).

Kuzey Kafkasya Türkmenleri, Stavropol'a bağlı 20 kadar Türkmen köyünde yaşamaktadır. Bunlar *Tomus Stavka, Çur, Maştakgulak, Sarıgamış, Yaŋguy, Savan, Edelbay, Başanta, Yusupgulak, Başağıl, Damak Ağıl, Deşikli, Çelal, Gapgaç, Kence-Kulak*, *Mırzavek, Mahmıtmektep, Abdul Gazze, Özek-Suat, Kok-Bass, Manaç-Aul, Ullubi-Yurt* köyleridir (Kürenov 1995: 19). Türkmenlerin yaşadığı bölge, kuzeydoğuda Kalmuklar, doğuda Kara Nogaylar, güneyde Açıkulak Nogayları ve batıda diğer Kafkasya ilçeleri ile çevrilidir (1995: 17).

4. Tarihi arka plan

Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin ataları olan Çovdurlar, İgdirler ve Söyüncancılar, bugünkü yurtlarına, ata yurtları olan Mangışlak, Üsyurt, Sargamış, Bozacı ve Balhan'dan, 17. yüzyıldan itibaren göç etmeye başlamışlardır (Sümer 1994: 15, Kürenov 1995: 9, 10). Göçleri 20. yüzyıla kadar aralıklarla de-

6 http://rtgtv.ru/blog/viewers/Ilya/Stavropole_perspektivnyj_rajon_etnograficheskogo_turizma/
7 http://turan.info/forum/showthread.php?t=8774
8 http://admturmr.ru/about/passport/
9 http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

Stavropol Türkmenleri bölgesel kültür festivali © Aleksandr Tsviguna (stapravda.com)

vam etmiştir. Stavropol düzlüklerine göç eden Türkmenlerin, Mangışlak bölgesinden hangi nedenlerle ayrılıp Kafkaslara geldikleri konusunda iki ayrı görüş mevcuttur. Bunlardan ilki, Mangışlak'ta yaşayan Türkmenlerden, bugünkü Stavropol Türkmenlerinin ataları olan Çovdur, İgdir ve Söyüncacıların, Hive hanlarının akınlarından ve baskılarından kurtulmak, kendilerinin ve hayvanlarının güvenliğini sağlamak ve sorunsuz bir biçimde konargöçer yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla Rus idaresi altına girmeyi istedikleri ve Rusya'ya göçlerinin sağlanması için 17. yüzyıldan itibaren, farklı tarihlerde temsilcilerini Astrahan ve Petersburg'a gönderdikleri yönündedir (bk. Kürenov 1995: 10, 12).

Diğer bir görüş ise Stavropol Türkmenlerinin, Kafkaslara Kalmuklar tarafından götürüldükleri biçimindedir. Bu görüşe göre, 17. yüzyılda Mangışlak'a gerçekleşen Kalmuk akınları sonucu, bölgede yaşayan Türkmenlerin pek çoğu Balhan Dağlarına kaçmış, 700 çadırlık Türkmen topluluğu ise yerlerinde kalarak Kalmuklara tabi olmuştur. Bu topluluk daha sonra Kalmuklar tarafından Kuzey Kafkasya'ya götürülmüş; Balhan Dağları'na kaçmış olan Türkmenlerse zamanla daha da güneye ve güneybatıya yayılarak şimdiki yurtları olan Türkmenistan'a yerleşmişlerdir (Sümer 1992: 121, 1994: 15).

Stavropol bölgesine ve Kuzey Kafkasya'ya göç eden Türkmenler, geçimlerini hayvancılıkla sağlamışlar ve yeni geldikleri bölgede göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Türkmenlerin göçebe yaşam sürdükleri alanlar *kış Türkmen stavkası* ve *yaz Türkmen stavkası* olarak adlandırılmış ve bu alanlara *Türkmen sahrası* denilmiştir (Kürenov 1995: 14). Kuzey Kafkasya Türkmenleri, 19. yüzyılın sonlarına doğru yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başlamışlar ve köyler kurmuşlardır.

5. Ortografi

Türkmenistan Türkmenlerinin kendilerine ait bir edebî gelenekleri ve resmi yazı dilleri olmasına karşın Stavropol Türkmenlerinin yaşadıkları bölgede resmi yazı dili Rusçadır (Coene 2010: 75, Waldman, Mason 2006: 809). Stavropol Türkmenleri 1940'tan bu yana Kiril alfabesini kullanmaktadırlar (Gromakova-Djumayeva 2009: 9).

6. Dil

Kuzey Kafkasya Türkmenleri üzerine yapılan erken tarihli yayınlar arasında A. A. Vovodin'in *Turhmenskaya step' i turkhmeni, İz turkhmenskoy poezii* (Tiflis 1908); I. L. Şçeglov'un *Turhmeni i nogaystky Stavropolskoy gubernii* (Satvropol 1910); S. V Farforovsky'nin *Turhmeni Stavroolskoy gubernii* (Kazan 1911); A. N. Samoyloviç'in, *Seredi Stavropolskih turkmenov i nogaytsev i u krımskih tatar* (Petersburg 1913); N. A. Baskakov'un, *Ob osobennostyah govora severo-kavkazskih turkmen* (Moskow-Leningrad 1949) vb. çalışmaları yer almaktadır. Stavropol Türkmencesi üzerine yapılan en önemli çalışmalardan

Stavropol Türkmenleri bölgesel kültür festivali © Aleksandr Tsviguna (stapravda.com)

biri ise Türkmen araştırmacı Sapar Kürenov'un, 1957-1958 yıllarında Aşgabat'tan Kuzey Kafkasya'ya gelerek derlediği malzemelere dayanan tezidir. Kürenov çalışmasını *Stavropol Türkmenleri hem de oların medeni baylıgı* [*Stavropolskiye turkmeni i ikh kulturnoye bogatstvo*] (Aşgabat 1962) adıyla yayımlamıştır.[10]

Bu bölümde sözü edilecek dil özellikleri, Kürenov'un Stavropol bölgesinde derlemiş olduğu malzemeden hareketle, 'Kürenov 1995', 'Berdiyev, Kürenov, Şamıradov, Arazkuluyev 1970' ve 'Berdiyev 1988' tarihli çalışmalar esas alınarak anlatılacaktır. Stavropol Türkmencesinin güncel durumunu gösterir kayıtlar bulunmamakta; dildeki son durumun ve dil yitimi ya da hayatiyeti konusunda gelinen noktanın tespit edilebilmesi için sahada acilen dil dokümantasyonunun yapılması gerekmektedir.

a. Stavropol Türkmencesinin Türk dilleri içindeki yeri

Türkmencenin tarihî bir diaspora değişkesi olan Stavropol Türkmencesi, Oğuz grubu Türk dillerinden biridir. Konuşurlarının yaklaşık 350 yıldır Nogaylarla, Tatarlarla, Kalmuk ve Ruslarla ilişki içinde olması, Stavropol Türkmencesini ilişki dilbilimi açısından ilgi çekici hâle getirmektedir. Ana Türkmen alanından uzakta, Oğuzca dışı Türk dilleriyle sürdürdüğü ilişki, Stavropol Türkmenlerinin diline, Oğuzca için atipik olan kimi Kıpçakça unsurların uyarlanmasıyla sonuçlanmıştır. Yazı dilinin Rusça olması ve Rusçanın bölgedeki diğer halklarla iletişiminde 'lingua franca' rolünü üstlenmesi ise Stavropol Türkmencesinin birçok Rusça unsuru kopyalamasına neden olmuştur.

Comrie, Oğuz grubu dışındaki diğer Türk dilleriyle ilişkileri sonucu Stavropol Türkmencesinin, Türkmencenin pek çok karakteristiğini kaybettiğini ve bu tür değişke karışımlarının, Türk dillerinin ayrıntılı bir biçimde sınıflandırılmasında problemler oluşturduğunu kaydeder (1981: 43). Diğer yandan, Stavropol Türkmencesini ölçünlü Türkmenceyle karşılaştırarak bir yargıya ulaşmak, dilbilimsel açıdan hatalı bir saptamaya da yol açabilir. Kürenov, Stavropol Türkmencesinin, ölçünlü Türkmenceden farklı ve Türkmenistan'da yaşayan Çovdur boyunun değişkesine yakın olduğunu belirtmektedir. (1995: 80).

b. Ses Bilgisi

Ünlüler

Türkmencede *oqa-* 'okumak', *daşa-* 'taşımak', *üşe-* 'üşümek', *yöre-* 'yürümek', *tana-* 'bilmek, tanımak', *sova-* 'soğumak', *ġarra-* 'yaşlanmak', *taşla-* 'atmak, fırlatmak' vb. fiillerin sonunda bulunan

10 http://turan.info/forum/showthread.php?t=8774

Stavropol Türkmenleri
© gorod-uspeha.info

/a/, /e/ ünlülerinin Stavropol Türkmencesinde /ı/, /i/ olduğu görülmektedir: ST. *sovı-* ~ Trkm. *sova-*, ST. *oqı-* ~ Trkm. *oqa-*, ST. *üşi-* ~ Trkm. *üşe-*.

Stavropol Türkmencesi de asli ünlü uzunluklarını korumaktadır. Bunun yanı sıra, Türkmencede kısa ünlülü bazı sözler Stavropol Türkmencesinde uzun ünlülüdür; ayrıca alıntı sözcüklerde, aslen uzun olan ancak ölçünlü Türkmencede kısalan bazı ünlülerin Stavropol Türkmencesinde uzunluklarını koruduğu görülmektedir: ST. *a:ylan-* ~ Trkm. *aylan-* 'dönmek', ST. *to:y* ~ Trkm. *toy* 'düğün, şenlik', ST. *bo:y* ~ Trkm. *boy* 'boy', ST. *sö:n-* ~ Trkm. *sön-* 'sönmek', ST. *i:sle-* ~ Trkm. *isle-* 'istemek', ST. *beha:r* ~ Trkm. *bahar* 'bahar', ST. *beha:* ~ Trkm. *baha* 'fiyat, paha', ST. *ha:cı* ~ Trkm. *hacı* 'hacı'.

Stavropol Türkmencesinde bir ya da birkaç sesin düşmesi sonucu ortaya çıkan ikincil ünlü uzunlukları da görülmektedir: ST. *ġa:r* ~ Trkm. *ġahar* 'kahır, kızgınlık', ST. *dö:met* ~ Trkm. *töhmet* 'iftira', ST *se:r* ~ Trkm. *seher* 'seher', ST. *mo:ŋ* ~ Trkm. *moyuŋ* 'boyun'

Türkmencede uzun ünlülü olan bazı sözcükler Stavropol Türkmencesinde kısa ünlülüdür; ayrıca Türkmencede, Arapça ve Farsçadan alınan kimi sözcüklerdeki ẖ, ɛ ve ʾ'nin düşmesiyle oluşan ikincil uzunluklar, bu seslerin korunması nedeniyle Stavropol Türkmencesinde görülmemektedir: ST. *zat* ~ Trkm. *za:t* 'eşya, şey', ST. *torfa* ~ Trkm. *to:rba* 'torba, heybe', ST. *maγlum* ~ Trkm. *mä:lim* 'malum, bilinen', ST. *behliva:n* ~ Trkm. *pä:lva:n* 'pehlivan', ST. *muhta:c* ~ Trkm. *mä:tä:c* 'muhtaç'.

Türkmence /u/ ~ Stavropol Türkmencesi /ı/: ST. *yımşak* ~ Trkm. *yumşak* 'yumuşak', ST. *yım-* ~ Trkm. *yum-* 'yummak'.

Türkmence /ü/ ~ Stavropol Türkmencesi /ö/: ST. *döşök* ~ Trkm. *düşek* 'döşek', ST. *kökrek* ~ Trkm. *kükrek* 'göğüs', ST. *yörök* ~ Trkm. *yürek* 'yürek, kalp'.

Ünsüzler

Türkmen değişkeleri en genel anlamda /s/ ve /z/ ünsüzlerinin dişler arası sürtünmeli (interdental fricative) ya da sürtünmeli diş sesi (dental fricative) olmasına göre ikiye ayrılmaktadır. Bu bağlamda Stavropol Türkmencesi Çovdur, Nohur, Enev, Hasar, Kıraç değişkeleri ve Karakalpakistan Türkmencesiyle birlikte /z/ ve /s/ ünsüzlerinin sürtünmeli diş sesi olduğu grupta değerlendirilmektedir.

Türkmen yazı dilinde */g/, /ġ/, /d/, /b/* ünsüzleriyle başlayan bazı sözler Stavropol Türkmencesinde */k/, /q/, /t/, /p/* ile başlar: ST. *kelin* ~ Trkm. *gelin* 'gelin', ST. *köter-* ~ Trkm. *göter-* 'kaldırmak', ST. *köç-*

Stavropol Türkmenleri bölgesel kültür festivali © Aleksandr Tsviguna (stapravda.com)

~ Trkm. *göç-* 'göçmek', ST. *qabır* ~ Trkm. *ġabır* 'kabir', ST. *tök-* ~ Trkm. *dök-* 'dökmek', ST. *turna* ~ Trkm. *durna* 'turna', ST. *taqıl-* ~ Trkm. *daqıl-* 'takılmak, ilişmek, dikilmek', ST. *terek* ~ Trkm. *derek* 'kavak', ST. *tokuz* ~ Trkm. *dokuz* 'dokuz', ST. *ta:r* ~ Trkm. *da:r* 'dar', ST. *purç* ~ Trkm. *burç* 'köşe', ST. *pit-* ~ Trkm. *bit-* 'bitmek', ST. *pereket* ~ Trkm. *bereket* 'bereket', ST. *pük-* ~ Trkm. *bük-* 'bükmek', ST. *pa:lıq* ~ Trkm. *ba:lıq* 'balık' , ST. *pulut* ~ Trkm. *bulut* 'bulut'.

Türkmen yazı dilinde */q/* ve */ġ/* ünsüzleri ile başlayan bazı sözler Stavropol Türkmencesinde */h/* ile başlamaktadır: ST. *hırk* ~ Trkm. *qırk* 'kırk', ST. *huva:t* ~ Trkm. *quvva:t* 'kuvvet', ST. *hovala-* ~ Trkm. *qovala-* 'kovalamak', ST. *hayçı* ~ Trkm. *ġayçı* 'makas', ST. *hımmat* ~ Trkm. *ġımmat* 'değer, kıymet', ST. *hırmızı* ~ Trkm. *ġırmızı* 'kırmızı'.

Stavropol Türkmencesinde ünlü ile başlayan kimi sözlerde, söz başında */h/* ünsüzünün türediği görülmektedir: ST. *helek* ~ Trkm. *elek* 'elek' , ST. *ha:şıq* ~ Trkm. *a:şıq* 'âşık', ST. *hömri* ~ Trkm. *ömri* 'ömrü' , ST. *hürk-* ~ Trkm. *ürk-* 'ürkmek'.

Stavropol Türkmencesi bazı sözlerde, ilk hece sonundaki */γ/* ünsüzünün sürtünmeli */x/* ünsüzüne dönüştüğü görülür: ST. *axşam* ~ Trkm. *aγşam* 'akşam', ST. *puxta* ~ Trkm. *puγta* 'katı, sağlam', ST. *yaxtı* ~ Trkm. *yaγtı* 'ışık'.

Türkmence /p/ ~ Stavropol Türkmencesi /f/: ST. *fa:ta* ~ Trkm. *pa:ta* 'taziye', ST. *fıla:n* ~ Trkm. *pıla:n* 'filan', ST. *fil* ~ Trkm. *pil* 'fil', ST. *ferma:n* ~ Trkm. *perma:n* 'buyruk, emir', ST. *ferzend* ~ Trkm. *perzent* 'çocuk', ST. *feri* ~ Trkm. *peri* 'peri', ST. *torfok* ~ Trkm. *toprak* 'toprak', ST. *arfa* ~ Trkm. *arpa* 'arpa'.

Türkmence /b/ ~ Stavropol Türkmencesi /m/: ST. *mina:* ~ Trkm. *bina:* 'temel, bina', ~ ST. *ġa:ma-* ~ Trkm. *ġa:ba-* 'kuşatmak', ST. *mol* ~ Trkm. *bol* 'bol, çok'.

Türkmence /m/ ~ Stavropol Türkmencesi /b/: ST. *ben* ~ Trkm. *men* 'ben', ST. *Baxtımġulı* ~ Trkm. *Magtımġulı,* ST. *buxabbetsiz* ~ Trkm. *muxabbetsiz.*

İki ünlü arasında Türkmence /p/ ~ Stavropol Türkmencesi /v/: ST. *savı* ~ Trkm. *sapı* 'sapı', ST. *tovı* ~ Trkm. *topı* 'topu', ST. *çövi* ~ Trkm. *çöpi* 'çöpü', ST. *teve* ~ Trkm. *depe* 'tepe', ST. *tavılar* ~ Trkm. *tapılar* 'bulunur'.

l →b > l v: bal vilen (< bilen) şeker 'bal ile şeker'.

z → b> z v: Atası boγoz vaytal (< baytal) minip giden eke(n) 'Dedesi gebe kısrağa binip gitmiş'.

Stavropol Türkmenleri
© gorod-uspeha.info

ünlü → b > ünlü v: Saş darı, ba:rı viter (< biter), ba:rı bitmese, ya:rı viter (< biter) 'Saç darı, hepsi biter; hepsi bitmezse yarısı biter', *Yo:la var (< bar)* 'Yola git'.

n → d > nn: tarafınnan (< tarafından)

c. Biçim bilgisi

İsim çekimi: Hal ekleri

Stavropol Türkmencesinde ilgi hali eki *-(n)Xŋ* 'dir. Ek, ünlüyle biten sözlere geldiğinde, önceki sesler düşürülüp sondaki *ŋ* ile ifade edilir: *Soŋ onı derya:(nı)ŋ düyvüne yiveredu:r* 'Sonra onu denizin dibine gönderiyor.', ünsüzle biten sözlere ise *–nXŋ* biçiminde eklenir: *oqnuŋ* 'okun', *atnıŋ* 'atın', *ata:mnıŋ* 'dedemin', *ġarı:pnıŋ* 'yoksulun'. İlgi hali eki /k/ ünsüzü ile biten sözcüklere eklendiğinde, söz sonundaki /k/, ekin ünlüsüyle birlikte düşer ve ek yalnız *ŋ* ile ifade edilir: *köfölö(gi)ŋ ö:zi* 'kelebeğin kendisi', *Çele(gi)ŋ içi boş* 'Fıçının içi boş'.

Yönelme hali eki *-ya, -ge*: *Bizge bir kişi-de aytmadı* 'Bize bir kişi dahi söylemedi.', *Soquşya gitdim* 'Savaşa gittim'. Ek, *-mAK* ekinden sonra *-a, -e* biçiminde eklenir: *Suv almaya bayatan eken* 'Su almaya gidiyormuş'.

Belirtme hali eki *-X* olup belirtme hali eki almış sözcükten sonra ünlü ile başlayan bir sözcük gelirse ya da ek 3. kişi iyelik eki almış bir söze eklenirse, düşme eğilimi gösterir: *On(ı) oŋyarıp ġısdır* 'Onu onarıp sıkılaştır', *Ayzın(ı) tuttı* 'Ağzını tutu'.

Bulunma hali eki *–de/-da*, ancak /n/ ile biten sözlere eklendiğinde ekin ünsüzü asimile olur: *A:damıŋ gövünne arslanıŋ yatayı va:r* 'İnsanın gönlünde aslanın yatağı var'.

Çıkma hali eki *-dAn*, ancak /n/ ile biten sözlere eklendiğinde ekin ünsüzü asimile olur: *Ayzınnan iki yımırta ġaçadı:r* 'Ağzından iki yumurta düşüyor'.

Fiil çekimi: Zamanlar

Geçmiş zaman

1. Belirli geçmiş zaman eki *–dX*'dır. *Bizde iki gi:ce ġonup gitdi* 'Bizde iki gece kalıp gitti', *On(ı) oqı:p bek şa:t boldum* 'Onu okuyup çok mutlu oldum'.

Stavropol Türkmenleri bölgesel kültür festivali © Aleksandr Tsviguna (stapravda.com)

2. Belirsiz geçmiş zaman *-yan,- gen* ekiyle ifade edilir: *Ol indi gitgen 'O* şimdi gitmiş', *Her a:qsaqalıŋ öyü volyan 'Her* aksakalın evi varmış'.

3. Belirli, devamlı geçmiş zaman *-adu:r edi* ve *–yatır edi* ile ifade edilir: *Başında ta:şlı börügi boladu:r edi* 'Başında taşlı takkesi vardı'.

4. Belirsiz, devamlı geçmiş zaman *-(A)r edi* ile kurulur: *A:ldın gider edim* 'Önceleri giderdim'.

5. Geçmiş zamanın geleceği *-cAk edi* eki ile ifade edilir: *Xatı görkezcek edim, tapmadım* 'Mektubu gösterecektim, bulamadım', *Barcak edim, evim yo:k* 'Gidecektim, evim yok'.

6. Geçmiş zamanda bitmişlik *-Xp edi* ile kurulur, bu tür kullanımlarda *-Xp* ekinin sonundaki *p* ünsüzü, takip eden sözün ünlüyle başlaması durumunda asimile olarak *v*'ye dönüşür: *Ka:dır gice ölüv edi* 'Kadir gece ölmüştü', *Yıyında aydılıv edi* 'Toplantıda söylenmişti'.

Şimdiki zaman

Genel şimdiki zaman Stavropol Türkmencesinde, Kıpçak grubu Türk dillerindeki şimdiki zaman formlarına benzeyen *-A-du:r, -ydu:r* ekleriyle ifade edilir. Bu biçimin bir benzeri, sadece Türkmencenin Çovdur değişkesinde bulunmaktadır: *aladu:rın, aladu:rsıŋ, aladu:r, aladu:rıs/aladu:rsıq, aladu:rsıŋız, aladu:rlar.* Genel şimdiki zamanın olumsuzu ise *-mAydu:r* biçimbirimleriyle yapılmaktadır: *diŋlemeydu:r, yivermeydu:r, almaydu:rın.*

Stavropol Türkmencesinde, diğer Türkmen değişkelerinden farklı olarak şimdiki zamanı göstermek üzere *-yAtIr* formu da kullanılabilmektedir: *gelyetir // geyetir, baryatır // bayatır* vb.

Gelecek zaman

1. Belirsiz gelecek zaman *-(A)r* eki ile işaretlenir: *Sen özüŋ alarsıŋ* 'Sen kendin alırsın', *Size biz ġara:rız* 'Size biz bakarız.', *Voktı gelen xa:lda, gidersik* 'Vakti gelince gideriz'.

2. Belirli gelecek zaman *-cAk* ekiyle kurulur: *O(nu)ŋ ġuyruγ(ı)nı kim alcak?* 'Onun kuyruğunu kim alacak?. Belirli gelecek zamanın olumsuzu, ölçünlü Türkmenceden ve diğer Türkmen değişkelerinden farklı olarak *de:l* ile değil, *-mA* ekiyle yapılmaktadır: *Kövlömecekmi?* 'Kazmayacak mı?' *Satmacak, almacakmı*? 'Satmayacak, almayacak mı?'.

Fiil çekimi: Kipler

Stavropol Türkmencesinde teklik 2. kişi emir çekimi fiil kök ya da gövdesine *-çI* ekinin getirilmesiyle; çokluk 2. kişi emir çekimi ise *–ıŋız, -iŋiz,- uŋız,-üŋiz* ekleriyle yapılır: *Doyrı xavar berçi, da:ylar*

Stavropol Türkmenleri
© gorod-uspeha.info

'Doğru haber verin, dağlar.', *Eski söz biledu:ran bolsaŋ ayççı* 'Eski söz biliyorsan söyle', *Sen ö:züŋ bildigiŋden ayççı* 'Sen kendi bildiğinden anlat.', *Şorda bar bolso ketiriŋiz* 'Orada varsa getiriniz.', *Altını maŋa beriŋiz,* 'Altını bana veriniz.', *Malıŋızıŋ biröv(i)ni soyuŋız* 'Hayvanınızın birini kesiniz'.

Stavropol Türkmencesinde teklik 1. kişi istek bildirimi -*AyIn,* çokluk 1. kişi istek bildirimi ise -*AyIk* ekleriyle yapılmaktadır: *Mınnan biröv bereyin* 'Bunlardan birini vereyim', *Safar, to:ya gideyik, köf oturmazdırıs* 'Sefer düğüne gidelim, çok oturmayız.' *Toklını soyayık, yiyeyik diyendu:rlar* 'Kuzuyu keselim, yiyelim demişler.' Berdiyev 1988: 236'da, *–ayoy* yapısının da 2. tekil kişi istek bildiriminde kullanılabildiği kaydedilmektedir: *Bir ballı epmek berayoy* 'Bir ballı ekmek verekoy'.

Stavropol Türkmencesinde şart kipi -*sA* biçimindedir: *Eski söz biledu:ran bolsaŋ ayççı* 'Eski söz biliyorsan söyle.' Ekin yuvarlak ünlülü sözlerden sonra dudak uyumuna girdiği de görülür: *Şorda bar bolso ketiriŋiz* 'Orada varsa getiriniz'.

d. Söz varlığı ve toplumdilbilimsel görünüm

Türkmencenin tarihî bir diaspora değişkesi olan *Kuzey Kafkasya Oğuzcası* ya da *Stavropol Türkmencesi* (Truhmen), dünyanın tehlikedeki dilleri listelerinde yer alan Türk dillerinden biridir (bk. Moseley 2007: 271, Tapani 1999). Atalarının, Mangışlak'tan Kafkasya'ya göçlerinin ardından, yeni yerleşim bölgelerinde Nogay ve Tatarlarla yoğun ilişkiler yaşayan Stavropol Türkmenlerinin konuştukları Oğuzca değişke, Kıpçakça pek çok unsuru uyarlamış ve aynı aileden gelen dillerin 'dil içi etkileşimi' sonucu, bazı dilbilimsel gelişmelere sahne olmuştur. Buna, bir diğer ilişki dili Kalmukça ve bölgedeki geçerli dil Rusça da eklenince, ilişki katmanları daha da artmaktadır. Kimi çalışmalarda, Stavropol Türkmencesinin, asıl Türkmen alanındaki Türkmen değişkelerinden hayli uzaklaşarak tipik Türkmence özelliklerini kaybettiği, Nogayca ve Rusçanın etkisiyle asimile olup yok olma tehlikesiyle yüz yüze kaldığı ve çok az çocuk tarafından ana dili olarak edinildiği de kaydedilir (bk. Wixman 1984: 194, Comrie 1981: 43, Moseley 2007: 271, Waldman, Mason 2006: 809). Ancak, elde son durumu gösterir dokümantasyon verileri bulunmadığı için, dil durumunda gelinen noktanın tespiti şimdilik güçtür. Mevcut diyalektolojik örneklerde kullanılan veriler, Kürenov'un 1957-58 yıllarında bölgede yapmış olduğu kayıtlarına dayanmaktadır. Aradan geçen yarım asırlık sürede, etki boyutunun ne düzeye geldiği, nelerin ne derece değiştiğini belirleyebilmek için sahada yapılacak dil dokümantasyonuna ihtiyaç vardır.

Stavropol Türkmenlerinin resmi dili Rusçadır. Bununla birlikte, geçtiğimiz yüzyılda Türkmen köy okullarında Tatarca ve Türkmence ders kitaplarının okutulmuş olduğu da bilinmektedir. Kürenov, 19. yüzyılın sonlarında bölgedeki Türkmenlerin yerleşik hayata geçmeye başlamalarıyla birlikte eğitim öğretimin de başladığını, 1900-1910 yılları arasında Türkmen köylerinde medrese ve ilkokulların açılıp

Türkmen yüzleri
© İlker Tosun

okula devam edenlerin sadece erkek çocuklar olduğunu, derslerin Rus, Arap ve bazen de Tatar dilinde yapıldığını belirtir (1995: 18). 18 Mayıs 1926'da Türkmen Bölgesi İcra Komitesi, öğrenimin ana dilinde yapılmasına, bu nedenle okullarda Türkmenistan ders kitapları temel alınarak eğitim verilmesine ve Türkmence öğretmenlerinin Türkmenistan'a eğitim için gönderilmelerine karar vermiştir. Bu çabalar sonucu Stavropol bölgesinde Türkmenlerin eğitim durumlarının ve kültürel seviyelerinin iyileştiği gözlenmiş; 1933 yılında ise bölgede Türkmence bir gazete yayımlanmaya başlamıştır (1995: 19). Ancak 1956 yılında Türkmen idari bölgesi lağv edilmiş, Türkmen bölgesindeki sovhoz ve çiftlikler çevredeki Rus ilçelerine dağıtılmıştır. Bu durum Türkmenlerin eğitim, kültür ve ekonomik faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. 1970 yılında Türkmen ilçesi yeniden kurulmuşsa da eğitim sistemi ve kültürel ilişkiler noktasında eski durumu yakalamak mümkün olamamıştır (1995: 20).

Stavropol Türkmencesinin Nogay, Tatar, Rus, Kalmuk ve diğer bölge dilleriyle ilişki içinde olması, söz varlığında da birtakım etkiler ortaya çıkarmış; bu dillerden sözler ödünçlenmiştir. Stavropol Türkmencesinde kullanılan bazı sözler Türkmen edebi dilinde ve diğer Türkmen değişkelerinde görülmemekte, bazı sözlerse Türkmenistan Türkmencesinde kullanılmakla beraber aralarında anlamsal farklar bulunmaktadır. Örneğin ST. *telfek* sözü 'küçük cam kap', Türkmencede ise (~ *telpek*) 'kalpak' anlamındadır. *Aydım* sözcüğü ST.de ölenlerin arkasından söylenen 'ağıt', Türkmencede ise düğün, konser vb. eğlencelerde söylenen 'şarkı' anlamına gelmektedir (Kürenov 1995: 82, 83).

Gromakova ve Djumayeva, 2002 nüfus sayımında elde edilen verilere göre Stavropol Türkmenleri arasında ana dilini Türkmence olarak belirtenlerin sayısının 11,779 olduğunu, 1,162 kişinin ana dillerini Rusça, 176 kişinin ise diğer diller olarak belirttiğini kaydederler. Diğer yandan, ana dilleri Türkmenceyi rahatlıkla kullanabilecek düzeyde iyi bilenlerin sayısı, Rusçayı iyi bilenlere göre çok daha azdır. Stavropol Türkmenleri arasında iyi derecede Rusça bilenlerin sayısı 10,225 olarak belirlenmiştir (Gromakova-Djumayeva 2009: 1). Ekonomik, politik ve sayısal üstünlük, bölgede halklar arası iletişim dili olması vb. etkenler, baskın dilin Rusça olmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Rusça, Türkmen toplumsal hayatının bütün alanlarında kabul görmüştür. Ancak ev içinde, Türkmen aileler ana dillerini konuşmayı tercih etmektedirler. Rus-Türkmen, Nogay-Türkmen ya da Tatar-Türkmen evliliğiyle oluşturulmuş ailelerde ise ana dilin yanında Rusça da konuşulmaktadır (2009: 5).

Diğer yandan Stavropol Türkmencesinin, ana dili konuşurları arasında prestij kaybına uğradığı, Stavropol Türkmencesi pek çok sözcüğün demode ve eski sayılarak Rusça karşılıklarıyla değiştirildiği de kaydedilir (Orozbayeva 2009: 2). Türkmencesi yerine Rusçası tercih edilen bu sözcükler arasında *понедельник* 'pazartesi', *вторник* 'salı', *среда* 'çarşamba', *четверг* 'perşembe', *пятница* 'cuma' vb. gün adları, *один* 'bir', *два* 'iki', *двадцатый* 'yirminci' vb. sayı adları ve modern hayatın getirdiği birçok araç gerecin adı sayılabilir (bk. Orozbayeva 2009: 2).

Stavropol Türkmenleri bölgesel kültür festivali © Aleksandr Tsviguna (stapravda.com)

e. Dil ilişkileri ve kopyalama örnekleri

Kendilerini çevreleyen çoketnili nüfusla kültürel etkileşim, ana etnodilsel topluluk olan Orta Asya Türkmenlerinden izole biçimde yaşamaları ve bölgede uygulanan dil politikaları gibi nedenlerle, ikidillilik ve çokdillilik olguları, Stavropol Türkmenleri için bir dil gerçeği haline gelmiştir (Gromakova-Djumayeva 2009: 1).

Stavropol Türkmenlerinin Kafkasya'da Ruslarla, Nogaylarla, Tatarlarla ve diğer Kafkas halklarıyla birlikte yaşadıkları yaklaşık üç buçuk asır ve yoğun ilişkiler, dillerinde kalıcı etkilerin oluşması için yeterli bir süredir. İlişki bölgesinde yerleşik olma, bölgenin yerlisi olma, sayısal açıdan üstün olma vb. motifler (kuramlar için bk. Johanson 2007: 26), Türkmence-Nogayca ilişkisinde baskın ilişki dilinin Nogayca olmasına neden olmuştur. Öte yandan, bölgeye 17. yüzyılda başlayan Türkmen göçünün belirli aralıklarla devam etmesi ve ata yurttan Türkmence konuşurlarının gelmesi, dil ilişkisinde farklı boyutların ve katmanlaşmaların olduğunu da düşündürür. Burada, Kıpçakçadan Stavropol Türkmencesine gerçekleşen kopyalamalarla ilgili birkaç örnek verilecektir. Bu kopyalamalar, aynı işlevi gören özgün dil malzemesi yerine, verici dile ait malzemelerin benimsenmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Stavropol Türkmencesinin dil durumuna değinen araştırmacılardan biri olan N.A. Baskakov, Kuzey Kafkasya'da yaşayan bu halkın dil problemleri üzerine çeşitli saptamalarda bulunmuştur. Baskakov 1949 tarihli *Ob osobennostyah govora severo-kavkazskih truhmen* adlı çalışmasında, Stavropol Türkmencesinin Nogay (Kıpçak) dil çevresinin etkisiyle pek çok sesbilgisi ve biçimbilgisi özelliği geliştirdiğini belirtmiştir. Ayrıca, Stavropol Türkmencesinin, ünlüler bakımından ciddi farklılıklar görünmemesine karşın, ünsüzler bakımından Orta Asya'daki akrabalarının dillerinden ayrılan belirli özelliklerinin olduğunu not etmiştir (108, Gromakova-Djumayeva 2009: 4).

Stavropol Türkmencesinde, diğer Türkmence değişkelerden farklı olarak Kıpçak (*tawlı*) grubu Türk dillerinin mastar eki olan *-(A)v* (*-av, -ev, -v*) kullanılmaktadır: *ayduv* 'söylemek', *tutduruv* 'tutturmak', *öylenüv* 'evlenmek' vb. Aynı durum, *Karakalpakistan Türkmen değişke*sinde de görülür. Stavropol Türkmencesinde *-(A)v*'ın kullanımı, *-mak/-mek*'in mastar eki olarak devamlılığını engellememiş görünmektedir.

Belirsiz geçmiş zaman eki *-An* ölçünlü Türkmencede ve diğer Türkmen değişkelerinde de kullanılmaktadır, ancak bu ek Stavropol Türkmencesinde Nogayca ve diğer Kıpçakça varyantlarda olduğu gibi *-GAn* şeklindedir. Bu ek, Stavropol Türkmencesinde geçmiş zaman sıfat-fiili olarak da kullanılmaktadır:

Ba:zara bargan ba:rın harşlar 'Pazara giden varını harcar', *bozulgan şe:(he)rim* 'Yıkılan şehrim'

Benzer bir fonetik tercih yönelme hali ekinde de gözlenir. Stavropol Türkmencesinde yönelme hali ekinin Kıpçak grubu Türk dillerinde olduğu gibi *-GA* biçiminde kullanılabildiği görülmektedir: *Bizge bir kişi-de aytmadı* 'Bize bir kişi dahi söylemedi', *soquşya gitdim*,'Savaşa gittim'.

Stavropol Türkmencesinde diğer Türkmen değişkelerinde kullanılmayan *–yAtAn* biçiminde bir şimdiki zaman sıfat-fiil eki vardır. Bu ekin kullanılmasını, Nogayca *–A/y yatqan* (bk. Ergönenç Akbaba 2009: 191) sıfat-fiili motive etmiş olmalıdır: *baryatan // bayatan, gelyeten // geyeten.* Benzer durum Stavropol Türkmencesindeki *-mAy* zarf-fiili için de söylenebilir: *gılmay, bilmey, heyç fikir gılmay yördüler*. Sözü edilen zarf-fiil eki, diğer Türkmence varyantlarda olmamakla birlikte Nogaycada işlek olarak kullanılmaktadır (bk. Ergönenç Akbaba 2009: 198).

Türkmen Yüzleri
© Sema Aslan Demir

f. Örnekler

Mını fa:tışa: beriŋiz, ta:za epmek edip aşasıŋ.
Bunu Padişaha veriniz, taze ekmek yapıp yesin.
Acuvlanuv duruv yahşı de:l.
Öfkelenmek iyi değil.
Bir yigit tayayı vile:ni mınça a:damı saqatla:p gitti.
Bir yiğit sopası ile bunca adamı sakatlayıp gitti.
Ġı:zıŋ ayzınnan bir yıla:n ırgı:p çıqaγaldı.
Kızın ağzından bir yılan kıvrılıp çıktı.
Oγul paltası vile bu:zı soqıp bozdı.
Oğlan baltasıyla buza vurup deldi.
Biz sizden dileydu:rız, ġaydıŋız.
Biz sizden dönmenizi istiyoruz.
İ:linnen a:zaşan öli:nce yγlar, yarınnan a:zaşan yedi yıl yγlar.
Memleketinden ayrılan ölünceye kadar ağlar, yarinden ayrılan yedi yıl ağlar.
Hırq behliva:n fa:tışa: ŋ altın-kümşüni tartıv alan.
Kırk pehlivan padişahın altın ve gümüşünü talan etmiş.
Kerpici ġa:lav gerek ti:zre:k.
Kerpici çabucak yakmak gerek.
Biz sizi ġonoqlaydu:rıs.
Biz sizi misafir ederiz.
Savır ediŋiz, xa:şıqmaŋız.
Sabrediniz, ecele etmeyiniz.
Ma:l ġaraydu:rsıq.
Mal bekliyoruz.
Bizde iki gi:ce ġonup gitdi.
Bizde iki gece kalıp gitti.
Ca:nbek xa:n ġartaydı, altmış ya:şına geldi.
Canbek han yaşlandı, altmış yaşına geldi.

Türkmen yüzleri
© İlker Tosun

Kaynaklar

Berdiyev, R. Kürenov S., Şamıradov K., Arazkuluyev S. (1970). *Türkmen Diliniŋ Dialektleriniŋ Oçerki.* Aşgabat.
Berdiyev, R. (1988). *Türkmen Dilinin Diyalektlerinde ve Gepleşiklerinde İşlikler*. Aşgabat.
Coene, F. (2010). *The Caucasus: An introduction*. Oxon: Routledge.
Comrie, B. (1981). *The languages of the Soviet Union*. Cambride: Cambridge University Press.
Duymaz, A. (2002). 'Kuzey Kafkasya Türkmenleri'. *Türkler Ansiklopedisi*, 20. Cilt, 539-548.
Ergönenç Akbaba, D. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri.* Ankara: Grafiker.
Gromakova, O. N.- Djumayeva, D. X. (2009). 'Turkmensko, Russkiy Bilingvizim Turkmen Stavropolskogo Kraya'. (http://conf.stavsu.ru/_WordDocs/809.doc)
Kafesoğlu, İ. (1958). 'Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti'. *J. Deny Armağanı*. Ankara: TDK, 121-133.
Kürenov, S. (1995). *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri*. Aktaran: Ali Duymaz, İstanbul: Ötüken.
Markedonov, S. (2005). 'Ethnopolitical processes in the Rostov region, the Krasnodar and Stavropol Territories: Problems, Contradictions, and Prospects'. *Central Asia and The Caucasus* 2: 139-148.
Moseley, C. (2007). *Encyclopedia of the world's endangered languages*. Oxon: Routledge.
Orozbayeva, Z. Ş (2009). 'Kommunikativnıye Situatsii Russko-Turkmenskogo Bilingvizma'. *Na primere Reçi Jiteley a. Şarahalsun*. Turkmenskogo Rayona, Stavropolskogo Kraya). 1-4.
(http://conf.stavsu.ru/conf.asp?ConfId=109&SectionId=90&action=viewreportslist)
Salminen, Tapani (1999). 'Stavropol territories: Problems, contradictions, and prospects', *Central Asia and the Caucasus, Journal of Social and Political Studies*, 2 (32). http://www.helsinki.fi/ tasalmin/europe_index.html
Sümer, F. (1992). *Oğuzlar: Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*. İstanbul: TDAV.
Sümer, F. (1994). 'Stavropol Türkmenleri'. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 89: 11-16.
Waldman, C. Mason, C. (2006). *Encyclopedia of European peoples*, New York: Patti Erway.
Wixman, R. (1984). *The peoples of the USSR: An ethnographic handbook*. New York: M. E.

THE TUBA PEOPLE AND THEIR LANGUAGE

Aiiana Ozonova

Self-name: An obsolete self-name is *T'ysh/Iysh kizhi* 'man of taiga, mob'. Modern Tubalar native speakers call themselves *Tuva/Tuba-kizhi* ('Tuba man'), rarely *Tadar*. The ethnicon Tuba which became widely spread in the beginning of the 20th century was given to them by neighboring Altai people [Potapov 1935]. An obsolete Russian name is *Chernevye Tatars*, modern–*Tubalars*. The names *Tubintsy, Tubalary* are used in scientific literature.

Religion and culture: Traditional believes of Tubalars are shamanism. Religious and mythological views are based on animalistic concepts, according to which, environment is inhabited by various spirits-lords. Lords of taiga (*tayʏ/tau ääzi*) and rivers (*suʏ/su ääzi*) are standing out among them. Every tribe has a mountain they worship. Nowadays Christianity is widely spread. However, much of pagan views are still preserved though in a reduced form [Belgibaev 2009: 304].

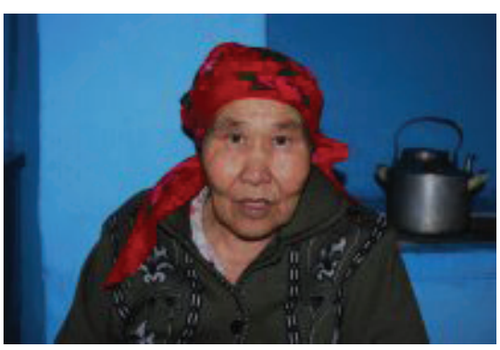
Tuba girl in national dress Choya district, Altai Republic. © Tair Bodroshev

Tubalars have rich folklore traditions (fairy-tales, songs, proverbs, etc.). Song poetry *qožoŋ* (a set of traditional melody-formulas used for singing text of various content) is the most developed. These melodies are divided into the original Tubalar and borrowed–close to both southern Altai and Chalkan and Kumandy melodies [Sarbasheva 2006: 506]. Tubalar epos became well-known and was researched owing to the works of the storytellers N.U. Ulagashev (1861-1946) and N.P. Chernoeva (1919-1978). At the present time there are no storytellers among Tubalars who know the bogatyr epical legends. Continuing language and cultural assimilation is a prevailing tendency of the modern ethnic processes among Tubalars.

Residence and population. Tubalars live in Turachak (Artybash, Iogach, Biyka, Chuika, Novotroitsk, Tuloi, Tondoshka, Kebezen, Staryi Kebezen, Ust-Pyzha, Yailu, Turachak), Choya (Paspaul, Salgandu, Karakoksha, Tunzha, Krasnoselskoe, Uskuch, Uimen, Choya) and Maima (Karasuk) regions of Altai Republic along the Biya river, its tributaries Tula, Sary-Koksha, Kara-Koksha, Uimen, Pyzha, in the basin of the Bolshaya and Malaya Isha rivers. Small amount of Tubalars live in the town of Gorno-Altaisk. Exact population of Tubalars before 2002 is unknown as they were rechoned among Altai people in the official population censuses. In 1993 Tubalars, along with Chalkans and Kumandy, were included in the Register of the indigenous peoples of the Russian Federation [Osnovy zakonodatelstva… 1993]. The language of Tubalars was considered one of the dialects of the Altai language. According to N. A. Baskakov, the number of Tubalars was 7,000 in 1965 [Baskakov 1965: 8]. In 1993 Tuba dialect, as well as the other dialects of the Altai language, except Altai-kizhi, was granted a status of independent languages and included in the Red Book of the Languages of Russia [1994].

Muzeum of the famous tubin qajchy (storyteller) Nikolai Ulagashev. The village Paspaul. July 2012 © Alena Tazranova

Chernoeva Anna Tubinekovna. Native speaker of Tuba, connoisseur of Tuba language and culture. The village Kebezen. July 2012. © Alena Tazranova

Tubalars on holiday of the northern Altai «T'ürük bayram» («Cedar holiday»). Choya district, republic Altai. ©Tair Bodroshev

Unfortunately, this has not changed the situation with the language and culture of Tubalars: the native language is not taught at schools, there are no any text-books on the language or newspapers and books published in Tubalar; the social prestige of proficiency in the language is worthless. The language of interethnic and official communication is Russian and to a small degree–literary Altai created on the basis of the southern dialects.

According to the latest 2010 census data, 1,965 people considered themselves Tuba. Only 229 people out of 1,965 speak their native language, and 317 people speak Altai. Almost all of them – 1, 959 people – speak Russian (http://www.perepis2010.ru).

In 1993 the first congress of the northern ethnoses of Altai (the Kumandy, Tuba and Chalkan) was held where the issues of revival of the traditions, customs, language and culture were discussed for the first time in a long period. Since 2012 Assossiation of indigenous peoples of the Altai Republic «Kedr» («The Cedar») consolidating the Tuba, Kumandy and Chalkan has been working. It represents the interests of sub-ethnoses. The same year the Republican public organisation «Tuba kalyk» («The Tuba people») aimed at defending the rights and legal interests of the Tuba and preserving national cultural values, cultural heritage, traditions, customs and the endangered Tuba language was founded [Čemčieva 2012: 65-67].

In 2013 «Elektronnoe prilozhenie k bukvaryu «Bichiktös» s uchetom tubalarskogo yazyka» (Computer based supplement to the textbook 'Bichik tös with account of the Tuba language') by A. Todozhokova and S. Sarbasheva was published.

History: Researchers consider the ethnogenesis of Tuba mainly in relation with Samoyed and Old Turkic ethnic tribes. It is possible that Ket (Yenisei) and even Ugrian groups were involved in the process. Late medieval tribes which at that time were part of the neighboring Teleut and Teless people played an important role in the ethnic history of Tubalars as well [Belgibaev 2009: 304].

Writing system: The language of Tubalars is unwritten. The Tuba dialect's phonetics researcher S.B. Sarbasheva has offered an alphabet on a phonic-phonematic basis. The phonematic principle is strictly observed (except phoneme ɛ) when writing vowel phonemes. Consonants denote both phonemes and freestanding phoneme allophones. Violation of the phonematic principle, as the researcher thinks, is justified by necessity of preserving specific Tuba pronunciation.

The Tuba alphabet is based on the Altai alphabet developed on the basis of Cyrillic alphabet in its

Russian variant. It preserves all Altai letters with additional 5 graphemes: Ғғ, Ҷҷ, Ққ, ұ, Ңң.

Altogether there are 42 letters in the alphabet, 35 of them are used in original Tubalar words, 7 letters (Ёё, Юю, Яя, Фф, Цц, ъ, ь) are used in borrowed words only.

Tuba girl on national holiday of the vernal equinox «D'ylgayaq». The village Krasnosel'skoe, republic Altai. © Tair Bodroshev

Scientific research of the Tuba

The first documentation of Tuba was done by Radlov (1866). A few texts and brief description of the northern Altai dialects including the Tuba dialect can be found in the work «Altaiskie inorodtsy» by V.I. Verbitskiy (1893). Data on the Tuba dialect can also be found in «Opyt issledovaniya uryankhaiskogo yazyka» by N.F. Katanov (1903). In the XX. century, research on Altay and its dialects and, particularly, on Tuba, was done by N. Baskakov whose series of books «Severnye dialekty altajskogo (ojrotckogo) jazyka» contains a monographic description of Tuba and Baskakov's field materials (1965; 1966). G.A. Pet'kin and M.Ch. Chumakaeva in their article «Kolichestvennye kharakteristiki glasnykh tubinskogo dialekta altaiskogo yazyka v monosillabakh» consider the Tuba vowels [1989]. Some comments on the Tuba language are given in the article by A.T. Tybykova and M.Ch. Chumakaeva [1981]. The only monographic research of the modern Tuba is the work on the modern Tuba phonology by S.B. Sarbasheva (2004). From 2000 to 2004 researchers of the Institute of Philology, Siberian Branch, RAS in Novosibirsk conducted expeditions to the places inhabited by the Tubas, and made records of the Tuba language. Materials on the Tuba language collected during these expeditions were published in volumes 7, 10, 13 of the series Jazyki korennyx narodov Sibiri («Languages of Indigenous Peoples of Siberia»). In 2009 Moscow researchers published a study of the language Tuba based on his expedition in 2006 in the village of Kebezen «Tubalarskije etjudy» (2009).

Tubalar alphabet

Аа, Бб, Вв, Гг, Ғғ, ұ, Дд, Jj, Ее, Ёё, Жж, Ҷҷ, Зз, Ии, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Ңң, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ўў, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, ъ, Ыы, ь, Ээ, Юю, Яя [Sarbasheva 2005: 388–400].

Place in the system of Turkic languages. Tuba, along with the Chalkan and Kumandy languages belongs to the northern group of the dialects of the Altai language unlike the southern group which Altai-kizhi, Telengit and Teleut belong to. The northern dialects have some differences inside the group and are significantly different from the southern group dialects displaying many similar features with Shor and Khakas.

The Tuba language having similarities with Kumandy and Chalkan, which make northern dialects different from the southern, is characterized by some features marking it out among the northern dialects of the Altai language. The most remarkable characteristic feature is initial *j* (optional *t'/d'*) instead of initial *č* which Kumandy and Chalkan are characterized by. Tuba language is assimilated by the Russian and Altai literary languages to greater extent than Kumandy or Chalkan.

There is no one opinion among Turcologists on the place of the Tuba language in linguistic classifications. According to N. A. Baskakov's classification, based on ethnogenetic principle, Tubalar along with other northern Altai dialects (Kumandy, Chalkan), Shor and Khakas languages and their dialects belong to Khakas sub-group of Uygur-Oguz group of east-Hun branch of Turkic languages, while the southern Altai dialects along with Kirgiz belong to Kirgiz-Kypchak group [1969]. In the classification of A.M. Scherbak the Tuba dialect along with Kumandy, Chalkan, Khakas, Shor, Saryg-Uygur, NizhneChulymsky and SredneChulymsky are part of a mixed group comprising Turkic languages

On holiday of the northern Altai «T'ürük bayram» («Cedar holiday»). Choya district, republic Altai. © Tair Bodroshev

which are difficult to classify. The southern dialects of the Altai language are included by him in the Kypchak group [1994: 39-40].

Linguistic characteristics. Phonetics. N. A. Baskakov distinguished 16 vowel phonemes in Tubalar: 8 vowels with normal duration: a, ä, o, ö, ï, i, u, ü and 8 corresponding long phonemes: aa, ää, oo, öö, ïï, ii, uu, üü. In his opinion, all long vowels in the language are of secondary origin, i.e. the result of contraction of vowel combinations with consonants: *тојїнмаан* (< *тојїнмаган*) 'did not satiate oneself', *piin/püün* (< *pügün*) 'today'.

Row	Front		Back	
Rise	Non-labial	Labial	Non-labial	Labial
High	i	ü	ï	u
	ii	üü	ïï	uu
Low	e	ö	a	o
	ee	öö	aa	oo

Table 1: Vowel system of Tubalar according to N. A. Baskakov

S.B. Sarbasheva, the researcher of the modern Tuba language, marks out 19 vowel phonemes: 16 monophthongs–a, aa, e, ee, o, oo, ö, öö, ï, ïï, i, ii, u, uu, ü üü and 3 diphthongs: *ao*, *au*, *ou avom/aom* 'my father', *pavïr/paur* 'liver', *sajruv/sajrou* 'melted butter'. Vocalic phoneme-diphthongs determine the peculiarity of Tuba vocalism against the other south-Siberian Turkic languages making it close to one of the north-Siberian Turkic languages–Yakut. Long vowels of Tuba are pharingalized [Sarbasheva 2004: 36-93].

In Tuba language there is vowel row harmony: *savar=lar=ï* 'his fingers', *t'er=ni* 'earth'. Labial harmony is not successive: *öl=ön/өл=en* '(he) died', *ot=qo/ot=qa* 'fire'.

N. A. Baskakov distinguished 14 consonant phonemes in Tubalar: v, g, j, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, t, č, š.

A slightly different consonant system for the modern Tuba language is presented by S. B. Sarbasheva [2004] who distinguishes 18 consonant phonemes.

The characteristic features of Tuba consonantism are:

Tubin national food. Choya district, republic Altai. © Tair Bodroshev

a) palatalized variants of consonants š/*š'*, ž/*ž'*: *pïž'aq* 'knife';

b) great number of variants of consonants *j/d'/t'/n'*: *jan/d'an/t'an/n'an* 'come back' in the initial position interchange;

c) several variants of hushing consonants č/ǯ/č'/ǯ'/š'/ž/š'/ž': *qačan/qaǯan/qač'an/qaǯ'an/qašan/qažan/qaš'an/qaž'an* 'when' in the same position, which means instability of this phoneme's variants;

d) instability of finite γ: *taγ ~ taw* 'mountain';

e) different types of contraction of vowels and consonants in compound words: *körüpit (< körüp t'at)* 'he sees', *urïjgen (< urïp ijgen)* '(he/she) spilt'.

Unfortunately, at the present time there are no monographic works devoted to the modern Tuba grammar. Monographs by N.A. Baskakov published in 1955 and 1966 were based on his field data of the late 1930s and early 1940s. During this period (more than half a century) almost all levels of the language underwent changes. Non-literate Tuba was strongly affected by Russian and Altai literary language. Nowadays we have slight idea of the grammar of the modern Tuba.

Morphology. Noun.

N. A. Baskakov marked out 6 cases: Nominative (NOM), Accusative (ACC), Genitive (GEN), Dative (DAT), Locative (LOC) and Ablative (ABL).

Case	Stems ending in vowel	Stems ending in nasal consonant	Stems ending in non-nasal sonorous consonant	Stems ending in breath consonant
Nominativ	–	–	–	–
Genitiv	-nïŋ/-niŋ, -dïŋ/-diŋ	-nïŋ/-niŋ, -dïŋ/-diŋ	-dïŋ/-diŋ	-tïŋ/-tiŋ
Akkusativ	nï/-ni, -dï/-di	-dï/-di	-dï/-di	-tï/-ti
Direktiv-Dativ	-γa/-ge, -ya/-ye, -a/-e	-γa/-ge, -na/-ne	-γa/-ge	-qa/-ke
Lokativ	-da/-de	-da/-de	-da/-de	-ta/-te
Ablativ	-dan/-den, -daŋ/-deŋ, -dïn/-din, -dïŋ/-diŋ	-nan/-nen, -naŋ/ -neŋ, -nïn/-nin, -nïŋ/ -niŋ	-dan/-den, -daŋ/-deŋ, -dïn/-din, -dïŋ/-diŋ	-tan/-ten, -taŋ/ -teŋ,-tïn/-tin,-tïŋ/ -tiŋ

Table 2: Case affixes in Tubalar (Baskakov 1966)

According to our data, the modern Tubalar case system includes Instrumental case ending in*–la/-le,* apart from the cases distinguished by N. A. Baskakov. Also we have revealed variants of Ablative case with nasal consonants for the stems ending in vowel and non-nasal sonorous consonant which are not presented by N. A. Baskakov.

The Plural number marker is affix *-lar/-ler, -lor/-lör*, which has variants with initial *d*, *t*, *n*: *köl=nör/ köl=ner/köl=der/köl=dör* 'lakes', *qam=nar* 'shamans', *taγ=lar* 'mountains', *savar=lar* 'fingers', *pultïq=tar* 'guns', *t'ïl=lar/ t'ïl=nar* 'years', *pala=lar/pal=nar/pal=dar* 'children'.

N. A. Baskakov specified the following possessive affixes: 1 Sg.: *-(ï)m*, 2 Sg.: *-(ï)ŋ*, 3 Sg.: *-(ï)*, *-zï*; 1 Pl.: *-(ï)bïs/-(ï)vïs*, *-ïs*, 2 Pl.: *-(ï)γar/-(i)ger*, *-aar/-äär*, *-ar/-är*, 3 Pl.: *-(ï)larï/-darï/-tarï/-narï*.

We have not revealed possessive forms for 2 Pl with *-(ï)ɣar/-(i)ger*, *-aar/ äär*, *-ar/-är* specified by N. A. Baskakov. Other affixes are used in the modern Tubalar language: *-(ï)larïŋ/-darïŋ/-tarïŋ/-narïŋ*. This is supported by the data of Moscow researchers [Tatevosov 2009: 200].

Sg	Pl
1. *pala=m* 'my child'	1. *pala=vïs* 'our child'
2. *pala=ŋ* 'your child'	2. *pala=larïŋ* 'your child'
3. *pala=zï* 'his child'	3. *pala=larï* 'their child'.

Pronouns. Personal: *men* 'I', *sen* 'you', *ol/ul/o/y* 'he, she, it', *pis/bis* 'we', *sler* 'you', *olor/ular/lar* 'they'. Demonstrative: *po/poo* 'this', *ol* 'that'.

The pronoun paradigm shows fewer variants of case markers for the same form. The Table below demonstrates the paradigm of personal pronouns according to N. A. Baskakov and data of the modern Tuba language.

The forms of objective cases for the 3 Sg. pronoun derived from the stem *o-* and marked out by N. A. Baskakov are not used in the speech of modern Tuba-speakers. Besides, all Ablative forms have endings with occlusive *d*; we found Genitive markers with nasal *n* for the 2 and 3 Pl. pronouns in Genitive.

Cases	*Source*	*Personal pronous*					
Nominativ	B	men 'i'	sen 'you'	ol / ul / o / y 'he, she, it'	pis / bis 'we'	sler 'you'	olor / ular / ïlar 'they'
	M	men	sen	ol / o	pis	sler	alar / ïlar / lar
Genitiv	B	meniŋ	seniŋ	onïŋ / anïŋ / unïŋ	pistiŋ / bistiŋ	slerdiŋ	olordïŋ / ulardïŋ
	M	meniŋ / meeŋ / meŋ	seniŋ / seeŋ / seŋ	anïŋ / aaŋ / aŋ	pistiŋ	slerniŋ / slerdiŋ	alarnïŋ / ïlarnïŋ / larnïŋ / lardïŋ
Accusativ	B	meni	seni	onï / anï / unï	pisti / bisti	slerdi / slerni	olornï / ularnï
	M	meni	seni	anï	pisti	slerdi / slerni	alarnï / larnï, alardï / lardï
Direktiv-Dativ	B	mee / mege / maa	see / sege / saa	oɣo / aa	piske / biske	slerge	oloryo / ularɣa
	M	maɣa / maa / mege / mee / me, mene	saɣa / saa, sene	aɣa / aa, ola	piske	slerge / slere	alarɣa / alara / larɣa / lara
Instrumental	B	–	–	–	–	–	–
	M	menle / menla	senle	anïla	pisle	slerle	alarla / ïlarla / larla
Locativ	B	mende	sende	onda / anda	piste / biste	slerde	olordo / ularda
	M	mende	sende	anda	piste	slerde	alarda / ïlarda / larda
Ablativ	B	menneŋ	senneŋ	onnoŋ / anaŋ / andaŋ	pisteŋ / bisteŋ	slerdeŋ	olordoŋ / ulardan
	M	menden / mendin	senden / sendin	andïn / andan /andïŋ / anaŋ	pisten / pistin	slerden / slerdin	lardïn / ïlardïn

Table 3: Paradigms of personal pronouns according to present-day data and N. A. Baskakov (B: Baskakov, M: Modern)

Verb. N. A. Baskakov distinguished 7 tenses in Tubalar language: Present of the moment: *-(ï)p + d'it* and contracted forms *-(i)bït/-(i)bit*; Present-Future: *-a/-e/-j + -dï/-di*; Future Indefinite: *-(a)r/-(e)r*; Future of necessity: *-(a)tan/-(e)ten*, Past 1: *-dï/-di*, Past 2: *-ɣan/-gen*, Past 3: *-(ï) ptïr*.

Table 4 presents the paradigm of the Present of the moment with *-(ï)p + d'it* according to N. A. Baskakov and present-day language data. The modern Tubalar language is characterized by usage of contracted rather than complete forms.

Person	Paradigm according to N. A. Baskakov	Paradigm of the modern language
	Singular	
1	körüp d'itim/körüpitim 'I see'	köriptim/körtim
2	körüp d'itsiŋ/körüpitsiŋ 'you see'	köripsiŋ
3	körüp d'it/körüpit 'he sees'	köribit/körbit
	Plural	
1	körüp d'itis/körüpitis 'we see'	köriptivis/köriptis/körtivis/körtis
2	körüp d'itsler/körüpitsler 'you see'	köripser
3	körüp d'it/körüpitler 'they see'	köripler/köribitler/körbitler

Table 4: Paradigm of the Present of the moment with -(ï)p + d'it

The category of mood is presented by forms of Indicative, Optative-permissive (*-γaj/-gej*, *-qaj/-kej*), Imperative (1 Sg.: *-ajïn/-ejin*, 2 Sg.: *ø*, 3 Sg.: *-zïn/-zin*, *-sïn/-sin*; 1 Pl.: *-alï/-eli*, 2 Pl.: *-(ï)γar/-(i)ger*, *-lar /-ler*, 3 Pl.: *-zïn/-zin*, *-sïn/-sin*) and Conditional (*-za /-ze*, *-sa/-se*) moods.

The modern Tubalar language only uses *-lar/-ler* for the 2 Pl. It is possible to use variant *-tar/-ter* as well.

Person	Paradigm according to N. A. Baskakov	Paradigm of the modern language
	Singular	
1	kör=ejin 'I see'	kör=ejin
2	kör 'you see'	kör
3	kör=zin 'he sees'	kör=zin
	Plural	
1	kör=ö=li /kör=ö=ök 'we see'	kör=eli/kör=ök
2	kör=iger/kör=ö=ör/kör=git/kör=lör 'you see'	kör=ler
3	kör=zin 'they see'	kör=zin

Table 5: Paradigm of Imperative mood

Sample Text : About the origin of the Tubalar Komnosh tribe

Informant: E. S. Bakasheva. Year of birth-1938. Lives in Kebezen village of Turachak region. Language: Tuba, tribe–Komnosh. Record of 2002.

(1) Meeŋ adamnïŋ avazï ajtqan: «Pis taudan tavïlgan kiži.	(1) The father of my father said: "We are people (who) came out from taiga".
(2) Pistiŋ uq-tözivis tauda» tep.	(2) Our roots are in the mountains".
(3) Anda taunïŋ ääziniŋ qïzï pistiŋ söökkö, qomnošqa, qomnoš kiže parγan tep, ol qomnoš kiže parala, pisti törötkön tep.	(3) There the daughter of the lord of the mountain got married in our *Komnosh* tribe, a man from the *Komnosh* tribe; having married a *Komnosh* man, she gave birth to us.
(4) Vot pistiŋ ääzi, ääzivis, taunïŋ kozajkazï poon tijt, ämen kiži.	(4) So, they say, our ancestor was a woman–the mistress of the mountain.
(5) Ajttïlar: «T'e, seeŋ qatïŋ kižiniŋ qïzï äves, ol taunïŋ ääziniŋ qïzï.	(5) (They) said: "Your wife is daughter of the lord of the mountain, not of a man"
(6) Ol čamčanï t'eŋi uzun kijbit tep.	(6) She wears a shirt with long sleeves.
(7) Aaŋ tïrvaqtarï uzun tep.	(7) Her nails are long.
(8) Aaštï t'uu senle qožo oš'up t'ivijt, ol tünde pažïna aš salbït tep».	(8) Why doesn't she eat with you, but puts the food on her head at night".

(9) Meeŋ tetušqam, adamnïŋ avazï ajda quuš'ïndap t'it.	(9) My grandfather, the father of my father told so.
(10) Andan äri ketep, anï körör polza, š'ïn, tïrvagï uzun.	(10) Then her husband waylaid her (and) saw: her nails are indeed long.
(11) «Ol seni qaš'an pir öltür salar»–tep ajttï.	(11) "She will kill you one day", - they say.
(12) «A anï qanš'anan sürten»–tep ajttï–o jerden».	(12) "And how to banish her from that place?"–he asked.
(13) Taqšïn ärte turala, qïjïr: «Adam la anamnïŋ turazï küj pert'it» tep.	(13) "Get up early and cry out in the street: "Your parents' house has started burning".
(14) Aga aj ajdala, parzaŋ, sene qajra kelves.	(14) If you tell her that and go, she will not come back to you.
(15) Aandan ajttïr: «Adaŋ-änaŋnïŋ turazï anda poš küj pert'it».	(15) Then, it turned out, he said: "You parents' house has started burning!"
(16) Ajlan keende, t'ikpezine peri qïstïjele, üš'ele ver tijt.	(16) When he turned around, they say, she held her skirt between her legs and flew away.
(17) Ol andan kelen t'oq tijt.	(17) They say, she never came back from there.
(18) Palazï artqalan tijt.	(18) Her child remained, they say.
(19) Ol paladïn pistiŋ keve, üje anartïna öskön tijt.	(19) Our tribe spread from this child.
(20) Vot qomnoštor, ol taunïŋ ääzinïŋ palarï tep.	(20) So, the *Komnosh* are the children of that mistress of the mountain, they say.
(21) Vot ajdï piske meeŋ tetušqam ajdïp peren.	(21) This is what my grandfather told us.
(22) Pistiŋ «tetušqa» tep ajtpijt, a «qarnoγïm» dep ajtt'it adazïnïŋ avazïna, a anamnïŋ avazï, «tajdam» teptïs.	(22) We don't say "grandfather", we say "my *karnok*" regarding the father of your father and "my *taida*" regarding the father of your mother.
(23) Tajnam la tajdam–anazïnïŋ, a avazïnïŋ–qarnaoq la qarnaq.	(23) "*Taina*" and "*taida*" are the parents of the mother, and the parents of the father are "*karnaok*" and "*karnak*".

References

Baskakov, N. A. (1965). *Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt černevyx tatar (tuba-kiži). Teksty i perevody*. M.: Nauka.

Baskakov, N. A. (1966). *Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt černevyx tatar (tuba-kiži). Grammatičeskij očerk i slovar'*. M.: Nauka.

Baskakov, N. A. (1969). Vvedenie v izučenie tjurkskih jazykov. M.: izdatelstvo 'Vyssšaja škola'.

Baskakov, N. A. (2010). Seljutina, I. J. Dialekty altajskogo jazyka. In: Dybo A. V. (ed.). *Osnovy tjurkskogo jazykoznanija. Dialekty tjurkskih jazykov*. M.: izdatel'skaja firma 'Vostočnaja literatura' RAN. P. 83-109.

Belgibaev E. (2009). Tubalary, In: *Istoričeskaja enciklopedija Sibiri*. Novosibirsk: izdatelskij dom 'Istoričeskoe nasledie Sibiri', Vol. 3. P. 304–305.

Krasnaja kniga jazykov Rossii. *Enciklopedičeskij slovar -spravočnik*. M.: Academia, 1994.

Osnovy zakonodatel'stva Rossijskoj Federacii o pravovom statuse korennyx maločislennyx narodov. Proekt. In: *Aborigen*, addition to newspaper 'Federacija'. 22 June 1993.

Potapov, L. P. (1953). *Altajcy*. Narody Sibiri. M.: L.

Sarbaševa, S. B. (2004). *Fonologicheskaja sistema tuba-dialekta altajskogo jazyka* (v sopostavitel'nom aspekte). Novosibirsk: Sibirskij hronograf.

Sarbaševa, S. B. (2006). Duxovnaja kul'tura. In: Funk, D. A.; Tomilov N. A. (eds). *Narody i kul'tury. Tjurkskie narody Sibiri*. M.: Nauka.. p. 505–508.

Sarbaševa, S. B. (2006). K probleme razrabotki tubinskogo alfavita. In: *Altajskie jazyki i vostočnaja filologia*. M.: izdatelskaja firma 'Vostočnaja literatura', 2005. p. 388-400.

Tatevosov, S. G. (ed.) (2009). *Tubalarskie etjudy.* M.: izdatel'stvo IMLI RAN.

Š'çerbak, A. M. (1994). *Vvedenie v sravnitel'noe izučenie tjurkskih jazykov.* M., 1970.

TUVANS AND TUVAN LANGUAGE

Vildan Koçoğlu Gündoğdu
Aziyana Bayyr-ool

© TÜRKSOY

1. Internal naming and external naming

The Tuvan language (*tyva dyl*) is one of the official languages of the Tyva (Tuva) Republic of the Russian Federation. The native population of the Tyva Republic is composed of the Tuvans, who refer to themselves as *Tyva*.

The endonyms of the Tuvan people represented as the ethnonyms *dubo*, *tubo* and *tupo* are found in the Chinese chronicles of the Sui (581-618 AD) and Tang (618-907 AD) dynasties referring to a number of tribes that used to inhabit the head river area of the Yenisei and by the Khubsugul lake. Old Turkic runic scripts (VII-XII centuries) contain information regarding the historical ancestors of the modern Tuvans, the *Chiks* and the *Azes*. The first wave of turkization of Tuva's aboriginal population (end of 1000 BC) is related to the Huns (*Hunnu*). Subsequent waves involved the Uyghurs (mid-VIII century) and the ancient Kyrgyz (IX century). Later (XIII-XIV centuries), the Mongolian tribes migrated to the territory of Tuva, eventually assimilating with the native population. A number of Samoyedic and Ket tribes also participated in the formation of Tuva's ethnic composition. It is known that the Tuvans were also referred to as *Uryankhai*, *Soyon*, *Soyots* by their Mongolian neighbors, followed by the Chinese and Russians. The ethnos known as *Tyva* started properly forming in the XVII century, and particularly from XVIII to early XIX century. The etymology of the ethnonym *Tyva* hasn't yet been ascertained; there are several theories suggesting its Samoyedic or Turkic origin.

2. Religion and culture

The Tuvans are a multiconfessional ethnos. Among modern Tuvans, shamanists and Buddhists can be found, as well as a small number of Christians.

Shamanism is a traditional world view, a particular form of folk beliefs typical for ethnic groups who live in Siberia. It has its roots in animism, the belief in spirits and natural gods, human souls and spiritual helpers of shamans. A shaman is seen as a mediator between the human world and the spiritual world whose mission is to protect the interests of humans. The term *shaman* was borrowed from the Tungusic languages, whereas the Tuvans use the word *kham*. A particular role in the resurrection of the Tuvan shamanism in the 1990s was played by M. B. Kenin-Lopsan, a shaman as well as a data collector and researcher of the Tuvan shamanism. In 1992, he created *Düngür* (*Tambourine*), a society of Tuvan shamans. Nowadays, Tuvan shamanism preserves its archaic traditions, however it is also continuously transforming, assuming new shapes and acquiring new interpretations of ancient concepts and rituals.

National Museum, Kyzyl 2015. © Vildan Koçoğlu Gündoğdu

Tuvan Buddhism is a regional form of Tibetan-Mongolian Buddhism assimilating folk beliefs and cults (particularly shamanism) observed at the territory of Tuva since the XVIII-XIX centuries. The historical ancestors of Tuvans were aware of Buddhism at the times of the Uighur khaganate and the Mongol empire, but Buddhism only became truly widespread during the existence of the Mongol state of Altyn-Khans, which involved the Tuvan tribal groups (end of XVI – late XVII century). Starting with the end of the XVIII century, Buddhism became an official religion. At that time, large monasteries (*hüree*) appeared in Tuva, playing major role in the expansion of the new religion, and, concurrently, Buddhist clergy was also formed. The structure of the religious organization was borrowed from Mongols without significant changes, introducing the same official units and the same monastic titles. During the 1920s, Tuva had 19 *hüree* and nearly 3,000 lamas.

Buddhism influenced the traditional culture of Tuvans in a significant way: it affected the national life cycle rituals of wedding, birth and burial, the calendar holidays and folk medicine. In Tuva, Buddhism coexists with the local shamanist traditions. In some cases the Tuvans ask shamans for assistance, and

© TÜRKSOY

Shamans in Republic Day, Kyzyl 2008. © Vildan Koçoğlu Gündoğdu

in other cases they approach the Buddhist priests. The interaction between Buddhist and shamanist practices resulted in syncretic beliefs and rituals.

A moderate number of Christians can also be found in Tuva. In 2011, a Tuvan translation of the Bible, *Ydyktyg Biblia*, was published. The full text of the Bible (the Old and the New Testaments) is available in Tuvan. The Tuvan Bible was released as a result of hard work by Tuvan writers, linguists and staff of the Bible Translation Institute (Moscow) lasting for 20 years.

In Tuvan culture, *khoomei*, or throat singing, plays an important role. Its uniqueness lies within the fact that the performer, a *khoomeizhi*, produces two types of sound at once.

The following types of throat singing are known: *kargyraa*, *khoomei*, *sygyt*, *ezengileer*, *borbangnadyr*. The art of throat singing is continuously developing in modern Tuva. *Khoomei,* International Research Center, has been established, and festivals of throat singing are held on a regular basis.

© TÜRKSOY

Rituals of lamas, Kyzyl 2008. © Vildan Koçoğlu Gündoğdu

3. Geography and population

The Tyva Republic is located in Southern-Eastern Siberia. At north it borders with Krasnoyarsk Krai, the Republic of Khakassia and Altai at north-west and west, the Irkutsk Oblast at north-east and Mongolia at east and south. Tuva's total area is 175,500 km^2. The geographical center of Asia is located here. The Tyva republic is divided into 17 *kozhuun*, or administrative units (Bay-Tayga, Barıın-Hemçik, Çöön-Hemçik, Kaa-Hem, Kızıl, Möŋgün-Tayga, Övür, Bii-Hem, Süt-Höl, Taŋdı, Tere-Höl, Tes-Hem, Toju, Ulug-Hem, Çaa-Höl, Çedi-Höl, Erzin kojuunları) and 2 cities (Kızıl, Ak-Dovurak).

At the time of the 1989 census, 206,000 Tuvans inhabited the Russian Federation, 198,500 of them living at the territory of the Tyva Republic. Outside of Russia, Tuvans also live in China (~3,000), Mongolia (over 20,000), CIS (~1,000). 98,5% of Tuvans speak Tuvan as their native language, and

© Vildan Koçoğlu Gündoğdu

© TÜRKSOY

59,2% of Tuvans also speak Russian fluently. Aside from that, in regions bordering with Mongolia, Tuvan-Mongolian bilingualism is common. According to official statistics, the population of Tuva amounted to 311,200 as of January 1, 1999, 67,1% being Tuvans, 30,4% being Russians and 2,5% belonging to other ethnic groups. Russian and Russian-speaking population is primarily found in Kyzyl, the capital of Tuva (~51,000). The rural community (52%) largely preserves their native language and is not fluent in Russian.

The 2002 census registered 243,442 Tuvans, 242,754 of them being Tuvan speakers. According to the 2010 census, the total population of Tuva is 307,930 as of now, 249,299 of them being Tuvans (82% of the whole population of the Republic, including 1,856 Todzhin Tuvans, 0,6% of the population). Overall, there are 253,673 Tuvan speakers in the Russian Federation (0,18% of all people who listed the languages they spoke).[1]

Throat singers in Hoomey festival, Kyzyl 2008. © Vildan Koçoğlu Gündoğdu

1 [http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php].

Todzins, Todzu 2008
© Vildan Koçoğlu Gündoğdu

4. Historical background

The first humans came to the territory of modern Tuva during the Old Stone Age (paleolith). During New Stone Age (neolith), more functional stone tools were created, and people started using bows and arrows. During the Bronze Age, cattle breeding and primitive agriculture started developing. During the Scythian times (VII-III. centuries AD), development of cattle breeding continued, the culture became seminomadic, and people started mastering iron. The anthropological type of Tuva's population shifted from mixed European-Mongoloid type with prevalent European traits to the Central Asian type of the Mongoloid race.

In the VI-VII centures, the territory of Tuva belonged to the Turkic khaganate. This was the time of development of nomadic cattle breeding combined with agriculture, mining, crafts and decorative arts. During mid-VI century, the territory of Tuva became part of the Eastern Turkic khaganate, and by the end of the VII century it entered the Second Turkic khaganate. Tuvans have preserved the traditional methods of felt production, fur and leather dressing, wood processing since that time. From mid-VII century to mid-IX century Tuva was ruled by Uyghurs. Trying to strengthen their domain, Uyghurs created a complex defense system: stone mounds and walls connected a group of 15 fortresses. At that

© Vildan Koçoğlu Gündoğdu

time, a settled civilization inhabited the territory of Tuva. They strengthened their cultural connections with the countries of Central Asia during that period.

During the IX-XII. centuries, Tuva was part of the Yeniseian Kyrgyz state. The Kyrgyz played a large role in further development of the Tuvan nation. At that time, strong connections formed among various tribal unions of the Sayan-Altay region. The most important accomplishment of these kindred tribes was the development of their own writing system, a Yeniseian version of the Old Turkic writing system.

In the XIII-XIV centuries, Tuva was ruled by the Mongols. In 1207, the Mongol forces commanded by Jochi, the oldest son of Genghis Khan, conquered the Tuvan tribes. A significant number of Mongolian-speaking tribes entered the Tuvan territory. Assimilation of local Turkic-speaking population with Mongolian ethnic groups resulted in formation of the Central Asian ethnic type that is presently found in Tuva. As the Mongolian dynasty fell in China, and the Mongols were separated into Western and Eastern groups, Tuva fell under the rule of Western Mongols, otherwise known as Oirats, who reached the peak of their prosperity in mid-XV century.

From the end of XVI to early XVII century, Tuva was part of the Altyn-Khan state. By the end of the XVII century, a significant part of Tuva came under Zungar dominion, and in 1755 Tuva was conquered by the Manchu (the Chinese empire). The historical and cultural connection between Western Tuvans, the Khakas and the Southern Altaians had been severed for almost 2 centuries. Northern-Eastern Tuvans were also separated. A large percent of them ended up at the territory of the Russian state, where they came to be known as the Karagas, and later the Tofalars. Following that, Tuva turned into a remote province of China. By the end of the XVIII century, the population of Tuva roughly amounted to 40-50,000. The pressure caused by Manchu-Chinese feudal lords resulted in several spontaneous revolts, the greatest of them being the 1883-1885 revolt in the Khemchik valley, known as *Aldan-Maadyr*, or '60 Heroes'. The revolt that involved representatives of various clans was suppressed, however, it played an enormous historical role in formation of the united Tuvan nation.

Biçii möge 'small wrestler', Kyzyl 2008
© Vildan Koçoğlu Gündoğdu

© TÜRKSOY

In the second half of the XIX century, Russian peasants and merchants started settling in Tuva. Starting with 1912, the inflow of Russians became stronger, followed by the Tatars, Khakas and other nations.

In 1914, the Russian protectorate over Tuva was established. At that time, the population of Tuva amounted to 73,000. In 1921, Tuvan People's Republic was established following the national revolution.

Buyan Badyrgy' statue in Kyzyl, 2015.
© Vildan Koçoğlu Gündoğdu

In 1944, Tuva was annexed to the USSR as an autonomous region; and after the dissolution of the USSR in 1991, it was reformed into the Tyva Republic as part of the Russian Federation.

5. Orthography

Before early XX century the Tuvan language didn't possess a writing system. Up to 1930s Tuvans would use the Mongolian alphabet, as the Mongolian language was official in Tuva, spoken by Buddhist priests and bureaucrats. The *Unen* newspaper (1925-1931) was written in Mongolian; the Mongolian language was medium of instruction in schools and used in official documents.

On June 28, 1930, a new writing system was established, based on the Latinized New Turkic alphabet. It was developed by Russian linguists E. D. Polivanov, N. N. Sukhotin, N. F. Yakovlev, A. A. Palmbach with assistance of local priests. The emergence of this writing system boosted the development of the literary Tuvan language and a wide expansion of literacy and school education.

In 1941, a decision was made to change the Tuvan writing system to the Cyrillic alphabet. The new Tuvan alphabet includes all Russian letters and 3 extra Tuvan phonemes (*ң* [ŋ], *ө* [ö], *ү* [ü]). The principles of modern Tuvan orthography are described in *Basics of Tuvan Orthography* (1963) by A. A. Palmbach and Z. B. Aragachy. Further issues of Tuvan orthography have been repeatedly specified and elaborated upon in a number of orthographic dictionaries.

Modern Tuvan alphabet contains 36 letters: *а*, *б*, *в*, *г*, *д*, *е*, *ё*, *ж*, *з*, *и*, *й*, *к*, *л*, *м*, *н*, *ң*, *о*, *ө*, *п*, *р*, *с*, *т*, *у*, *ү*, *ф*, *х*, *ц*, *ч*, *ш*, *щ*, *ъ*, *ы*, *ь*, *э*, *ю*, *я*. This alphabet largely reflects the phonetic structure of the Tuvan language. It contains letters denoting the 1) 8 vowels of the Tuvan language corresponding to vowels in most Turkic languages (*а*, *ы*, *о*, *у*, *э*, *и*, *е*, *ү*); 2) consonants (*п – б*, *к – г*, *т – д*, *ш – ж*, *с – з* and *х*, *ч*); 3)

© TÜRKSOY

Woman from Erzin Tuvans, Kaa-Hem Kozhuun 2008. © Vildan Koçoğlu Gündoğdu

sonorous consonants (*ɣ*, *й*, *л*, *м*, *н*, *ң*, *р*). Phonologically, each Tuvan vowel exists in 3 varieties (short, long and short with low pitch, or pharyngealized), which are viewed as special phonemes. Thus, the Tuvan language contains 24 vocalic phonemes which are denoted by 8 letters. Short vowels are denoted by singular letters (*чат*= 'to spread'), and long ones by doubled letters (*чаат* 'reindeer lichen'). Short vowels with low pitch are denoted by combinations of corresponding letters with *ъ* (*аът* 'horse', *каът* 'layer', *чаъс* 'rain', *оът* 'grass', *эът* 'meat', *дүъш* 'noon', *чүък* 'load', etc.), but it is constant only in 9 words, and is not written otherwise. Strong aspirated consonants [p^{c}] and [t^{c}] at the beginning of the word are traditionally written as *п* and *т*: *пар* 'tiger', *пөш* 'cedar', *тас* 'bald', and weak non-aspirated vowels [p] and [t] are written as *б* and *д*: *бар* 'is, exists', *беш* 'five', *даг* 'mountain', *диш* 'tooth'.

The Tuvan orthography is based on a phonetic-morphological principle. The morphological principle is used to preserve the same orthographic appearance of a word or a morpheme according to its structure, excluding some positional phonetic shifts. For example, in the Tuvan language, the [н] preceding [г] always changes into [ң]. This change is not reflected in written text if the word basis is followed by an affix beginning with [г]: *чон* 'to chip', *чонган* (participle with *=ган*), *чонгалак* (participle with *=галак*), *чонгаш* (adverbial participle with *=гаш*), pronounced as: [чоңган], [чоңгалак], [чоңгаш]. The morphological principle defines the spelling of double consonants inside the radical or basis (such as forms of reflexive or causative voices *адыттынар*, *туттурар*) or at the juncture of the basis (radical) and the affixes (*хат* 'wind' – *хаттың* 'winds', *чон* 'nation' – *чоннар* 'nations', *чавыс* 'low' – *чавыссымаар* 'slightly low'). In many cases, the phonetic and morphological principles appear together in the spelling of forms of the same word.

6. Language

6.1. The place of Tuvan among Turkic languages

According to the classification of Turkic dialects by N.A. Baskakov, Tuvan belonged to the Eastern Hunnish branch, under the Uighur-Tukyu sub-group of the Uighur-Oghuz group (Baskakov 1981 :19-20). According to the linguists from Moscow Tuvan belonged to the Tobas group (with Tofalar). The classification of the Turkic languages has been revisited frequently and the recent research is worthy to be considered in that regard. In his series of three articles on a new classification of Turkic languages Claus Schönig introduced a new approach, which involve lexical, morphological and syntactic data besides phonetic ones (See Schönig 1997 1998). L. Johanson distinguished six branches based on the genetic and typologic features of the area. He classified Tuvan in the Sayan Turkish division of the southern sub-group of the northeastern branch (Johanson 1998: 83).

© TÜRKSOY

6.2. The Dialectology of Tuvan

The initial research on the dialectology of Tuvan dates back to the early 18th century. However those are not systematic studies, rather the *data randomly* collected by G.F. Miller, P.S. Pallas, M.A. Kastren, V.V. Radloff and N.F. Katanov who were actually pioneers in this field. V.V. Radloff published his findings covering Kara-Höl, which is in the West of Tuva, in 1866. The importance of Radloff's work lies in the fact that it consists of the first recordings of the Western dialect of Tuvan (See Tatarintsev 1973:169-180). In 1889 N.F. Katanov visited central kojuuns (Bii-Hem, Ulug-Hem, Dzun-Hem) where the current literary language of Tuva came from and published his research titled '*Opıt İssledovaniya Uryanhaskogo Yazıka s Ukazanıyem Glavneyşih Rodstvennıh Otnoşeniy Yego k Grugim Yazıkam Turkskogo Kornya*' in 1903.

The primary studies on Tuvan dialects started after the People's Republic of Tuva (Tıva Arat Respublika 1921-1944) was founded. The Scienific Council issued a decree for the compilation of the vocabulary of Tuvan dialects. In 1950s A.A. Pal'mbah, Z.B. Çadamba, and G. Babuşkin from the Tuvan

© TÜRKSOY

Research Institute of Language, Literature and History (Tıvanıñ dıl, literatura bolgaş töögünüñ ertem-şinçilel institudu) laid the foundation of Tuvan dialectology.

Ş.Ç. Sat's *Tıva Dialektologiya*, published in 1987, is still considered as the most prominent source of reference for classification of Tuvan dialects. N.A. Baskakov's *Etnolingvistiçeskaya klassifikatsiya dialektnıx sistem sovremennıx tyurksix yazıkov* published in 1964 was substantiated by Sat's numerous studies between 1970-1980 and Sat's own classification is based on Baskakov's work. In his *Tıva Dialektologiya,* Sat divides the Tuvan dialects into five groups:

1. Töp Dialect (Central Dialect): It is spoken in Çöön-Hemçik, Süt-Höl, Övür, Ulug-Hem, Bii-Hem regions, and in northwestern part of Tañdy region. These regions have always been largely populated.

2. Baryyn Dialect (Western Dialect): It is spoken in Bay-Tayga, Möñgün-Tayga, Baryyn-Hemçik regions. Certain characteristics of this dialect are influenced by Altai.

3. Murnuu-Çöön Dialect (Southeastern Dialect): It covers Tandy, Tes-Hem, Erzin regions and is influenced by Mongolian.

4. Soñgu-Çöön Dialect (Northeastern Dialect): It covers Todzu region. This dialect has two sub-dialects namely *hem ayalgazı* (river dialect) and *dag ayalgazı* (mountain dialect).

5. Kaa-Hem Ayalgazy and Tere-Höl Ayalgazy: This group needs to be divided into subgroups because it contains assorted dialect characteristics. Kaa-Xem dialect is influenced by Todzu and southeastern dialect characteristics whereas Tere-Xöl dialect bears the traces of southeastern and northeastern dialects (Sat 1987: 24-25).

Tuvan Literary language is based on the central dialect (the regions including Çöön-Hemçik, Süt-Höl, Övür, Ulug-Hem, Bii-Hem, Tañdı regions). But there are no big differences among dialects.

© TÜRKSOY

© TÜRKSOY

Although Sat's classification still prevails today, a new classification of Tuvan dialects has emerged as many Tuvans currently live outside The Republic of Tuva, in Xingjian Uighur Autonomous Region of China, Tsengel Bayan-ölgiy sumu, Buyant Kobdo sumu, Tsagaannur Hubsugul sumu and in central aymaks. The new classification, *K voprosu o klassifikatsii dialektov Tuvinskogo yazıka* (On the classification of Tuvan dialects) written by M.V. Bavuu-Sürün and others. The classification of Tuvan dialects has been mainly based on geographical division. However we know that ethnic characteristics are also important in the development of dialects. Therefore recent dialect studies take the ethnicity of the region into consideration.

© TÜRKSOY

Phonetics

Characteristic sound changes and phonetic events

1. Tuvan is primarily distinguished by pharyngeal vowels. These sounds are produced by enlarging the oral cavity and thus articulating a flat sound at first and then a stronger sound (Sat Salzınmaa, 1980: 60). Researchers have put forward various theories regarding the formation of pharyngeal vowels. Some researchers have remained that pharyngeal vowels emerged as a result of the disappearance of the g sound in the word; while others have maintained that these vowels developed in relation with the change from strong (explosive) consonants to weak consonants. Please see Biçeldey '1999: 15-25' for detailed information. These vowels are transcribed with ъ (hard sign). There are nine words where the pharyngeal vowel is regularly transcribed in order to distinguish the word from homonyms: **аът** /a'ṭ/ 'horse', **оът** /o'ṭ/ 'grass', **каът** /ka'ṭ/ 'layer', **әът** /e'ṭ/ 'meat', **чаъс** /ça's/ 'rain', **чүък** /çü'k/ 'load', **чөъп** /çö'p/ 'sediment', **дүъш** /dü'ş/ 'noon', **аъш-чәм** /a'ş-çem/ 'meal'. The vowel is transcribed in other words only if it is necessary to distinguish the word; otherwise they are distinguished by pronunciation.

2. The most frequent vowel change in Tuvan is the narrowing of wide vowels. *tıp-* (<tap-) 'find', *kımçı* (<kamçı) 'whip', *çıt-* (<yat-) 'lie', *idik* (<etük) 'boots; shoes'.

3. Tuvan has a tendency of flattening round vowels in old Turkish: *karañgı* (<karañgu) 'darkness', *çımçak* (<yumşak) 'soft', *eki* (<edgü) 'good', *bedik* (<bedük) 'high', *çajıt* (<yaşut) 'mystery, secret', *mındıg* (<munı teg) 'so, as such', *dilgi* (<tilkü) 'fox', *ışkaş* (<okşaş) 'like, such as'.

4. The loss of the unstressed narrow middle syllable vowel when morphemes are connected to the word stem is a frequent phonetic event in Tuvan: *ekti* (<egin+i) 'his/her shoulder', *iştinde* (<ijin+in+de) 'inside of…', *oynunga* (<oyun+un+ga) 'to the game of', *kurgat-* (<kurug+a-t) 'dry', *çarlır* (<çarıl-ır) 'leave', *köstür* (<közül-ür) 'appear'.

5. There are secondary vocal lengths as a result of the contraction of some consonants (such as /g/, /k/, /l/, /ñ/, /m/, /r/, /v/) between two vowels: *aal* (<ağıl) 'village', *haan* (<kaġan) 'khan', *çeerbi* (<yegirmi) 'twenty', *küdee* (<küdegü) 'groom, son-in-law', *sıın* (<sıgun) 'deer', *çoon* (<yoġun) 'dense', *deer* (<teñir) 'sky', *söök* (<süñök) 'bone', *haak* (<kavak) 'willow', *daaş* (<tavış) 'sound, noise', *-daa* (<takı) 'also, as well'. When morphemes are added to word stem the contraction or dropping of consonants under same circumstances also leads to secondary length: *karaa* (<karak+ı) 'his/her eye', *çüünden* (<çüg+ün+den) 'from its hair/feather', *boop* (<bol-up) 'being', *köör* (<kör-ür) 'see', *baştaan* (<başta-gan) 'having led, guided', *ajıldaaş* (<ajıl+da-gaş) 'by working'.

© TÜRKSOY

6. Perhaps the most distinctive characteristic of Tuvan consonants is the retention of /d/ sound, which appears as /t/ at the end of a word, in an old Turkish word: *ket-* (<ked-) 'put on', *çıdıg* (<yıdığ) 'gone bad, rotten', *bot bodu* (<bod) 'one another', *kuduruk* (<kudruk) 'tail', *adır-* (<adır-) 'separate'.

7. Another distinctive feature is the palatalization of /y-/ sound at the beginning of an old Turkish word and changing into a /ç-/ sound: *çet-* (<yet-) 'reach', *çit-* (<yit-) 'get lost', *çalbar-* (<yalbar-) 'beg', *çan-* (<yan-) 'turn', *çıgdın-* (<yığ-) 'gather', *çıt* (<yıd) 'smell', *çoru-* (<yorı-) 'go'.

8. /g/ sounds at the end of multi syllable old Turkish words are retained in Tuvan. In fact these sounds are lost only between two vowels and consequently we have secondary lengths: *arıg* (<arığ) 'clean, pure', *kadıg* (<katığ) 'hard', *adıg* (<adığ) 'bear', *dirig* (<tirig) 'fresh, live'.

9. The transformation of old Turkish /t/ sound at the beginning of a word into an unstressed /d/ sound is characteristic in Tuvan. However this sound is not transcribed with a special sign: *dayan-* (<tayan-) 'lean against', *doñ-* (<ton-) 'freze, feel cold', *dıl* (<tıl) 'tongue', *dıt* (<tıt) 'larch'.

10. /k/ sound is spirantizated at the beginning of a word although this doesn't occur regularly: *haya* (<kaya) 'rock', *höl* (<köl) 'lake', *hündüs* (<küntüz) 'day time'.

11. The palato-alveolar consonant /ş/ between two vowels turns into /j/ by stressing, which is a regular sound change. When morphemes are added to a word stem we observe this change under same conditions: *kiji* (<kişi) 'person, human', *ejik* (<eşik) 'door', *duju* (<tuş+u) 'opposite', *bajında* (<baş+ın+da) 'at the beginning'.

12. /ç/ > /j/ change between two vowels is another characteristic change in Tuvan consonants: *ujun* (<üçün) 'for', *ajıg* (<açığ) 'bitter', *köjür-* (<köçür-) 'cause to migrate', *üjen* (<üç on) 'thirty', *kajan* (<kaçan) 'when'.

13. /p/, /b/ sounds between two vowels turn into /v/: *ava* (<apa) 'mother', *dovurak* (<toprak) 'soil', *tövü* (<töp+ü) 'central', *tövüt* (<töpüt) 'Tibet', *keldivis* (<kel-di bis) 'we came'.

14. /s/ sound between vowels turns into /z/ by stressing: *baza* (<basa) 'too, also, and', *küze-* (<küse) 'want', *uluzu* (<ulus+u) 'the nation'.

15. The assimilation of suffixes is frequent. Suffixes beginning with /n/,/l/ are assimilated in accordance with the final sound of the word stem. /l/>/n/ assimilation after /m/, /n/, /ñ/, /l/>/t/ assimilation

Bay-Tayga, Shivilig
© Aziyana Bayyr-ool

after unstressed consonants: *bölgümner* (<bölgüm+ler) ‘associations’, *orunnug* (<orun+lug) ‘with a bed’, *hadıñnar* (hadıñ+lar) ‘beeches’, *sütte-* (<süt+le-), *bijiktig* (<bijik+lig) ‘written’.

16. Another common event is that when a suffix beginning with a vowel is added to a word ending in a consonant, the unstressed middle syllable vowel drops and the adjacent consonants are assimilated: *saktıp* < sagın-ıp, *eştip* < ejin-ip, *tıptır* < tıp-ıl-ır, *uştur* < ujul-ur, *körjür* < körüş-ür.

6.4. Morphology

Denominal Nominal

Derivational Noun Affixes Forming Nouns: +ÇI⁴: *toolçu* ‘epic teller’, *çarınçı* ‘fortune teller’; **+L⁴I⁴g:** *duyuglug* ‘having nails, claws’, *çuruktug* ‘with pictures, illustrated’; **+L⁴I⁴k:** *ottuk* ‘lighter’; **-GI⁴r:** *çugaakır* ‘talkative’; **-(I⁴)I⁴rgAk, -(A)ArgAk:** *duzaargak* ‘helpful’; **+ÇI⁴gAş:** *haarjakçıgaş* ‘small box’, *hoorayjıgaş* ‘small town’; **+ÇAk:** *kulunçak* ‘little horse’; **+Ak:** *oolak* ‘younger son’; **+y / +Ay:** *akıy* ‘little brother’; **+KAş:** *kuşkaş* ‘little bird’; **+zAk:** *oyunzak* ‘playful’.

Deverbal Nominal

Derivational Verb Affixes Forming Nouns: -(I⁴)g: *eskerig* ‘attention’; **-(I⁴)kçI⁴:** *oçuldurukçu* ‘translator’; **-(I⁴)I⁴şkı⁴n:** *uglanıışkın* ‘direction, tendency’; **-l:** *küzel* ‘wish, desire’; **-(I⁴)lgA:** *handırılga* ‘possibility’; **-(I⁴)ldA:** *högjülde* ‘development’; **-(I⁴)k:** *çönük* ‘aged, very old’; **-(I⁴)ş:** *tıvış* ‘found’; **-(I⁴)n:** *ugaan* ‘wit’; **-(I⁴)ndI⁴:** *çundı* ‘compilation’; **-(I⁴)ndAk:** *kezindek* ‘deduction, section’; **-(I⁴)mAl:** *çurumal* ‘description’; **-(I⁴)mçA:** *detkimçe* ‘support’; **-GI⁴I⁴ş:** *çölengiiş* ‘base, prop’; **-(I⁴)nçI⁴g; -(I⁴)nzI⁴g:** *homudançıg* ‘sorrowful’; **-KIr:** *bildingir* ‘known’; **-(I⁴)I⁴çAl:** *ööreniiçel* ‘talented’; **-(I⁴)mAk:** *holumak* ‘mixed’; **-(I⁴)t:** *olut* ‘seat’; **-GI⁴:** *çırıtkı* ‘light’.

Derivational Noun Affixes Forming Verbs: **+A-:** *amıra-* ‘be delighted’; **+L⁴A-:** *sanakçıla-* ‘bookkeeping’, *çayla-* ‘spend the summer’; **+L⁴An-:** *bottan-* ‘develop, occur’; **+L⁴Aş-:** *mendileş-* ‘greet each other’; **+L⁴At-:** *oorlat-* ‘get something stolen’; **+(A)r-:** *ösker-* ‘change’; **+SI⁴rA-:** *höönzüre-* ‘be half-hearted’; **+GAr-:** *aşkar-, çemger-* ‘feed’; **+S⁴I⁴-:** *ekiji-* ‘heal, get better’; **+SI⁴n-:** *taarzın-* ‘be pleased with’; **+gIrA-:** *dırgıra-* ‘make a little noise’; **+(I⁴)I⁴rgA-:** *keerge-* ‘feel pity for’; **+SA-:** *herekse-* ‘take into consideration’; **+ÑAyIn- ; +ñnA-:** *hidiñeyin-* ‘laugh up one’s sleeve’; **+çA-:** *kança-* ‘what to do, how to do’, *mınça-* ‘do something this way, like this’.

Derivational Verb Affixes Forming Verbs: -M⁴A-: *nomçuva-* ‘not read’; **-GI⁴lA-:** *aytırgıla-* ‘keep asking’; **-I⁴-:** *kırgı-* ‘fleece, trim’; **-gA-:** *salga-* ‘inherit’; **-(I)k-:** *bıjık-* ‘gain strength, become stronger’;

Arat square,
© Aziyana Bayyr-ool

-(I⁴)ksA-: *sümelekse-* 'wish to suggest'; **-y-:** *çolday-* 'get shorter, shorten'; **Causativisation Affixes: -t-:** *düvüret-* 'cause someone to worry, hasten'; **-DI⁴r-:** *ejindir-* 'swim, sail'; **-I⁴r-:** *kadır-* 'dry'; **-(I⁴)ttI⁴r-:** *şiñgeettir-* 'assimilate into'; **-I⁴t-:** *korgut-* 'scare'; **-gI⁴s-:** *turgus-* 'erect, raise'; **-(I⁴)s-:** *akıs-* 'run, pour'; **Morphemes Forming Passive Voice: -(I⁴)l-:** *ottul-* 'be burned'; **-(I⁴)n-; -DI⁴n-; -t-tI⁴n-:** *ınçan-* 'be done this way', *hagdın-* 'be closed', *demdeglettin-* 'be mentioned'; **-t-:** *soñgut-* 'be chosen'; **Reflexsive Morphemes: -(I⁴)n-:** *körzün-* 'look around'; **-DI⁴n-:** *kuttun-* 'pour water over one's head'; **-t-tI⁴n-:** *kattaptattın-* 'be repeated'; **-(I⁴)l-:** *buzul-* 'be broken, split'; **Cooperative Function Morphemes: -(I⁴)ş-:** *demiseş-* 'fight, struggle', *höörеş-* 'chat'.

Nouns

Noun Case Endings

Cases	Endings
Nominative Case	Ø
Genitive Case	+NIñ
Accusative Case	+NI, +I, +n
Dative Case	+GA
Locative Case	+DA
Ablative Case	+DAn
Directional Case	+Çe; +DIvA; +GAAr; +AAr
Instrumental Case	-bile

Table 1

Nominative Case: Ø

Tıva 'Tuva', *sös* 'word', *kiji* 'person', *medee* 'news', *töögü* 'history', *höömey* 'throat song'.

Genitive Case: +N³I⁴ñ, +I⁴ñ

+nıñ, +niñ, +nuñ, +nüñ are affixed after vowels and consonants /g/, /m/, /n/, /ñ/, /r/, /y/; **+dıñ, +diñ, +duñ, +düñ** after the consonant /l/**; +tıñ, +tiñ, +tuñ, +tüñ** after unstressed consonants: *ködeeniñ suu* (<ködee+niñ) 'water of the village', *dagnıñ edee* (<dag+nıñ) 'foot of the mountain', *süzügleldiñ ujuru* (<süzüglel+diñ) 'basis of belief', *attıñ utkazı* (at+tıñ) 'meaning of name'. The genitive case ending for

Tuvans with traditional clothes in 'ög', Kyzyl 2008. © Vildan Koçoğlu Gündoğdu

singular personal pronouns is ***+I⁴ñ*** (İshakov, Palm'bah 1961: 218; Sat, Salzınmaa 1980: 223). When this ending is affixed the final consonant of the pronoun contacts and secondary length develops: *meeñ* < *men+iñ; seeñ* < *sen+iñ; ooñ* < *ol+uñ*.

Accusative Case:+N³I⁴, +I, +n

Accusative case ending is **+nı, +ni, +nu, +nü** after vowels and consonants /g/, /m/, /n/, /ñ/, /r/, /y/; **+dı, +di, +du, +dü** after the consonant /l/; **+tı, +ti, +tu, +tü** after unstressed consonants. *nomnu* (<nom+nu) 'the book', *urugnu* (<urug+nu) 'the child', *aaldı* (<aal+dı) 'the house', *ejikti* (<ejik+ti) 'the door'. Singular personal pronouns take ***+I*** (meni, seni, onu). The nouns affixed with a possessive suffix for the first and second person take the **Ø** suffix irregularly: *adım* (<ad+ım+Ø) 'his/her step', *a'tıñ* (<a't+ıñ+Ø) 'his/her horse' whereas **+n** is regularly suffixed after the third person possessive suffix: südün (<süt+ü+n) 'his/her milk', nomun (<nom+u+n) 'his/her book'.

Dative Case: +GA

The dative case ending is **+ga, +ge** after vowels and stressed consonants; +**ka, +ke** after unstressed consonants: *maadırga* 'to the hero', *orukka* 'to the way, on the way', *belekke beer* 'to give as a gift'.

Locative Case: +DA; +GA

The usage of locative case is different in Tuvan. If the verb is in the present continuous tense **+da, +de; +ta, +te** are suffixed to state where the action takes place: *Inda iyi kiji çurttap turar* 'two people live there'. If the verb is in the past or future tense the noun takes +**ga, +ge**; +**ka, +ke** suffixes to indicate the location: *Tıvaga törüttüngen men* 'I was born in Tuva', *hooray iştinge kılaştaar bis* 'we will stroll around the town'.

Ablative Case (Üneriniñ Padeji): +DAn

The ablative case ending is **+dan, +den** after vowels and stressed consonants; **+tan, +ten** after unstressed consonants: *oluttarından* 'from their seats', *ergi şagdan* 'from old times onwards'.

Directional Case (Uglaarınıñ Padeji):+Çe; +DIvA; +GAAr; +AAr

Various suffixes exist for directional case in Tuvan. **+Çe** is added to unstressed consonants and nouns ending in l, m, n, ñ; **+je** after vowels and nouns ending in g, r, y; **+DIvA** (+dıva, +dive, +tıva, +tive) developed from old Turkish preposition *tapa*; the form **+GAAr** (+gaar, +geer, +kaar, +keer) is suffixed to certain words; yet another directional case ending is **+Aar:** *soñgu çükçe* 'towards north', *çerdive* 'towards the ground', *burungaar* 'forward', *ınaar* 'there'.

Bay-Tayga, Shivilig
© Aziyana Bayyr-ool

Instrumental Case: -bile

There is not a special instrumental case ending in Tuvan grammar. However the preposition *bile* is used to this end. The preposition **bile** is added to the nouns after a hyphen (-): *akım-bile* 'with my elder brother', *heme-bile* 'by ship'.

Possessive Suffixes

	Singular	Plural
1st Person	+(I⁴)m	+(I⁴)vI⁴s
2nd Person	+(I⁴)ñ	+(I⁴)ñAr
3rd Person	+(I⁴); +zI⁴	+I⁴; +zI⁴

Table 2

When possessive suffixes are added to a word ending in consonants such as k, g, they cause contraction and consequently the narrow vowel at the beginning of the suffix becomes larger.

1st Person Singular: +(I⁴)m

+ım, +im, +um, +üm are affixed after words ending in a consonant, *+m* is affixed to words ending in a vowel: *oglum* (<ool+um) 'my son', *küjüm* (<küş+üm) 'my power', *dileem* (<dileg+im) 'my wish', *ööm* (<ög+üm) 'my home'.

2nd Person Singular: +(I⁴)ñ

+ıñ, +iñ, +uñ, +üñ are suffixed to nouns which end in a consonant, **+ñ** is suffixed to words which end in a vowel: *adañ* (<ada+ñ) 'your father', *uruuñ* (<urug+uñ) 'your child', *boduñ* (<bot+uñ) 'yourself'.

3rd Person Singular: +I⁴; +zI⁴

+ı, +i, +u, +ü are suffixed to words which end in a consonant; **+zı, +zi, +zu, +zü** are added to words ending in a vowel: *belee* (<belek+i) 'his/her present', *çañı* (<çañ+ı) 'his/her nature', *hemi* (<hem+i) 'his/her river'.

Buddha nishe Avyda
© Aziyana Bayyr-ool

1st Person Plural: +(I⁴)vI⁴s

+ıvıs, +ivis, +uvus, +üvüs (<(I)mIz) are suffixed to words which end in a consonant; **+vıs, +vis, +vus, +vüs** are added to words which end in vowel: *hoorayıvıs* (<hooray+ıvıs) 'our city', *karaavıs* (<karak+ıvıs) 'our eye', *argavıs* (<arga+vıs) 'our possibility'.

2nd Person Plural: +(I⁴)ñAr

This possessive suffix is a continuation of the *–(I)ñlAr* suffix which is used in our historical dialects. **+ıñar, +iñer, +uñar, +üner** are added to nouns ending in a consonant; **+ñar, +ñer** are suffixed to words ending in a vowel: *uluuñar* (<ulug+uñar) 'your senior', *höyüñer* (<höy+üñer) 'most of you', *şuptuñar* (<şuptu+ñar) 'all of you'.

3rd Person Plural: +I⁴; +zI⁴

oruu (<oruk+u) 'their ways', *sanı* (<san+ı) 'their numbers'.

Pronouns

The following table shows Tuvan personal pronouns and their case inflections:

Nominative Case	Genitive Case	Accusative Case	Dative Case	Locative Case	Ablative Case	Directional Case	Instrumental Case
Men	meeñ	meni	meñee	mende	menden	mençe / mendive	meeñ-bile
Sen	seeñ	seni	señee	sende	senden	sençe /sendive	seeñ-bile
Ol	ooñ	onu	añaa	ında	oon	olçe /oldıva	ooñ-bile
Bis	bistiñ	Bisti	biske	biste	bisten	bisçe /bistive	bistiñ-bile
Siler	silerniñ	silerni	silerge	silerde	silerden	silerje /silerdive	silerniñ-bile
Olar	olarnıñ	olarnı	olarga	olarda	olardan	olarje /olardıva	olarnıñ-bile

Table 3

Chaa-Khol' Burgan Daa
© Aziyana Bayyr-ool

The following table shows Tuvan demonstrative pronouns and their case inflections:

Nominative Case	Genitive Case	Accusative Case	Dative Case	Locative Case	Ablative Case	Directional Case	Equality Case	Instrum. Case
Ol	ooñ	onu	añaa	ında	oon	olçe /oldıva	ınça	ooñ-bile
Bo	mooñ	monu	mañaa	mında	ında	boje /mınaar /boduva	mınça	mooñ-bile

Table 4

A distinctive feature of Tuvan is that demonstrative pronouns are inflective with possessive suffixes:

	1.P.S	2.P.S	3.P.S	1.P.P	2.P.P	3.P.P
Ol	oom	ooñ	oozu	oovus	ooñar	oozu
Bo	moom	mooñ	moozu	moovus	mooñar	moozu

Table 5

Materialdı baştay orustap bijip algaş, ***oozun*** *tıvalap oçuldurup alır çüve-le bolgay.* 'He/She used to write the material in Russian first and then translate it (his/her material) into Tuvan'; *Dü'ştep çoraaş* ***ooñ*** *ekkel.* 'When you go at noon bring your machine.'

The Tuvan reflexive pronoun is *bot*. It is inflected for possessive suffixes and cases: *bodum* 'myself', *boduñdan* 'himself/herself', *boduñarnı* 'yourselves', *bottarın* 'themselves'.

The main indefinite pronouns in Tuvan are: *hamık* 'everyone', *çamdık* 'some', *biree* 'someone', *bügü* 'all', *şuptu* 'all'.

Some of the interrogative pronouns are *kım* 'who', *kajan* 'when', *kayı* 'which', *kayıın* 'from where', *çeje* 'how much', *çüü* 'what'. Some of the Tuvan interrogative pronouns are ended with *ol* in order to complete the sentence, particulary at the end of a sentence: *kımıl* (<*kım ol*) 'who is it', *çül* (<*çüü ol*) 'what is it', *kandıgıl* (<*kandıg ol*) 'how is it'.

Chaa-Khol' Burgan Daa
© Aziyana Bayyr-ool

Adjectives

Some Tuvan adjectives qualifying different characteristics of nouns are: *dort kiji* 'honest person', *ugaannıg urug* 'clever child', *çılıg agaar* 'warm weather', *anıyak çon* 'young nation', *kıska ton* 'short dress', *hüreñ algı* 'brown leather', *bagay çañnıg kişi* 'ill-natured person', *bijik çok ulustar* 'people without writing'.

Adjectives indicating a specific location and time take the suffix *-GI*^{4}*: ergi çañçıl* 'old tradition', *burungu ögbeler* 'ancient ancestors', *çookku üyede* 'soon', *çaygı hep* 'summer outfit', *üstüü çer* 'place above'.

Adjectives are diminished and lessened either by ***+SI***^{4}***mAAr, +I***^{4}***ldI***^{4}***r, +ÇAk*** suffixes or by ***aarak, aray, şala*** 'a little, just a little' prepositions (See Ishakov, Palmbah: 187, Sat, Salzınmaa: 129): *aray baylak* 'the richest'.

The system of Tuvan numbers is : *bir, iyi, üş, dört, beş, aldı, çedi, ses, tos, on, çeerbi 'twenty', üjen* (<üş on), *dörden, bejen, aldan, çeden, sezen, tozan, çüs, muñ* 'thousand', *tümen* 'ten thousand', *saya* 'million'. Ordinal numeral adjectives are made with ***+GI***^{4} suffix and with the word ***dugaar***: *üşkü tom* 'the third volume', *iyigi çer* 'the second row', *bir dugaar kurs* 'the first class'. The collective morphemes are ***+AlAA(n)*** ve ***+AldIrzI***: *iyeleen* 'the two together', *bejeldirzi* 'the five together'.

In Tuvan the partition of numbers is achieved by repetition or by ***+LAp*** suffix: *iyi-iyi* 'two at a time', *üş-üştep* 'three at a time'.

Adverbs

The primary adverbs indicating place, direction, time, style, quantity and interogative adverbs in Tuvan Turkish are: *kayda* 'where', *dedir* 'backward', *ündür* 'outward', *daarta* 'tomorrow', *hün bürü* 'every day', *çıldıñ-na* 'every year', *küskeer* 'in autumn', *düvürel-bile* 'in a hurry', *ulaştır* 'without a break', *oojum* 'quietly', *katay* 'together', *kayı hire* 'how much', *hölçok* 'quite', *şuut* 'completely', *konçug* 'quite, rather', *kançaar* 'how', *kajan* 'when', *çüge* 'why'.

Post-positions

The main post-positions in Tuvan Turkish are: *ışkaş* 'like' *buga ışkaş* 'like a bull'; *deg* 'like, as' *ertine deg* 'like a gem'; *deeş* 'for' *bot-bodu deeş* 'for one another', *-bile* 'with' *hanı-bile* 'with his/

her blood'; *çedir* 'inasmuch as' *şkolaga çedir* 'until the school'; *ujun* 'for' *aas-kejii ujun* 'for his/her happiness'; *yozugaar* 'according to, in accordance with' *Uk çüdülge yozugaar* 'according to this belief'; *durgaar* 'along' *oruk durgaar* 'along the road'; *damçıştır* 'with, by; from' *poçta damçıştır* 'by post'; uglay 'from' *Ulug-Hem uglay* 'from Yenisey'; *murnunda* 'before'; *dugayında* 'about, concerning' *ooñ dugayında* 'about him/her'; *deer* 'as much as' *kelgije deer* 'until he/she comes', *udur* 'against' *hatka udur* 'against the wind'; *beer* 'since, until now' *burungu üyeden beer* 'since, from of old'; *tura* 'from, since' *şaandan tura* 'from of old'; *añgı/añgıda* 'apart from, else' *kıstardan añgıda* 'apart from the girls'; *soñgaar* 'later' *moon soñgaar* 'after this, from now on'; *ajır* 'from, over, via' *Sayan sınnarın ajır* 'over the Sayan mountains'.

Verbs

In Tuvan Turkish three types of personal endings are used for conjugations. The first type of personal endings is of pronoun origin and used for all the past tenses except the perfect tense, continuous and future tense conjugations; the second type of personal endings is of possessive origin, and used for the perfect tense and conjunctive mood; the third type of personal endings is used for the imperative mood.

	1st type of personal endings	2nd type of personal endings	3rd type of personal endings
1.P.S	Men	-m	-Ayn, -Iyn
2.P.S	Sen	-ñ	---
3.P.S	---	---	-Sın
1.P.P	Bis	-vIs	-AAlI, -IIlI (two people) -AAlIñAr, -IIlIñAr (more than two people)
2.P.P	Siler	-ñAr	-(I)ñAr
3.P.P	-Lar	-lAr	-SIn(nAr)

Table 6

The negation particle as a verbal suffix is usually **–MA**. Apart from this main suffix there are different structures used as a negation particle such as **–MAyn** (-p negative of adverb-verb particle), **-MAs** (-Xr negative of adjective-verb particle), **eves** 'not', **çok** 'no, not' (see Sat, Salzınmaa 1980: 169-171.

The Tense and mood in verbs

The past tense in Tuvan is indicated in five ways. The past tense with **-DI⁴** suffix indicates a completed action in the near past: *bijidim* 'I wrote', *çayladıñar* 'you spent the summer', *hüleevedi* 'he/she didn't accept'. The past tense with **–GAn** suffix marks primarily a distant past action, indirect and heard. However this suffix has ben gradually replacing the past with –DI suffix and this structure indicates that the speaker directly saw the action: *ösken men* 'I grew', *çoraan siler* (<çoru-gan) 'you went', *utpaan bis* 'we didn't forget'. The past tense with **-(I⁴)p-tI⁴r** suffix whether the action took place or not is told based on evidence or result : *hural egeley berip-tir* 'the meeting started'. **-ÇI⁴k** suffix is traced to old Uighur period, (EUyg. –yUk) and this suffix is productive in Southern Siberian dialects (see Tenişev 1988: 362-367; Rassadin 1978: 214-215; Aydemir 2006: 7-8). The speaker saw or lived the action directly and the statement is based on evidence (Monguş 1963: 137). **-M⁴I⁴şaan** (<-mış şag+ın) indicates a happening or process started in the past and continues at present: *ında çurttavışaan* 'he/she has been living there' (lived and is still living).

The present tense is stated in three ways in Tuvan. The first type of present tense which is *Definite present tense* **-(I)p tur/çor/olur (or)/çıdır** structure is used and it mainly indicates a happening or process at the time of speaking: *haldıp or bis* 'we are running', *büzürep tur men* 'I believe'. Sometimes this structure states an action that covers a wider time span or the future: *agaar tönüp tur* 'air is being run out of'. The second type of present tense is made with **-(I)p turar / -(I)p çoruur / -(I)p olurar (orar) / -(I)p çıdar**. This is called indefinite present tense in which the action has started in the past, continues at the time of speaking and will continue later: *mında bo ünüşter özüp turar* 'these plants have been growing here'. The other form is shown with **-dI⁴r / -I⁴ -dI⁴r / -y -dI⁴r**. Monguş states that this

suffix which is seen in other dialects as well and which indicates an action that extends over time, has a different function in Tuvan, he remains that this suffix marks a present tense that is based on evidence (Monguş 1958: 111). *köstü-dür siler* 'you are being seen', *daaş dıñnalı-dır* 'a sound is heard'.

Future tense has three types. Future tense with **–Xr** suffix is the most frequent one: *çede beer men* 'I will go', *utkuur bis* 'We will meet'. The negation is made with **–MAs** suffix: *uduvas siler* 'you won't sleep/don't sleep'. **-GI⁴ deg** is a less frequent future tense suffix, indicates a probable action: *eki bolgu deg* 'it will be allright'. **-GAlAk** suffix is seen in all Siberian Turkish dialects, and is accepted as *the probable future tense* in Tuvan. The action hasn't started yet, however it is going to be completed in a short time in the future: *bijeelek men* 'I haven't written yet but I am going to write now' (Monguş 1959: 92).

The imperative mood has its own personal endings. The distinguishing feature in Tuvan is that there are two forms in first person plural. The first form consists of 'I and you', the second form consists of 'I and you (plural)'.

	Singular	Plural
1st person	-Ayn, -Iyn	-AAlI, -IIII (two people) -AAlIñAr, -IIIIñAr (more than two)
2nd person	---	-(I)ñAr
3rd person	-SIn	-SIn(nAr)

Table 7

aytıp kaayn 'let me mention', *biji* 'write', *nomçuzun* 'let him/her read', *köreeli* 'let's see', *çurttaalıñar* '*let's live*', *saktıp alıñar* 'don't forget'.

The subjunctive mood is made with **-GAy** suffix; yet it is not productive: *deey men* 'let me say'.

Tuvan conditional mood has a different structure.

	Singular	Plural
1st person	-SI⁴mzA	-SI⁴vIssA
2nd person	-SI⁴ñzA	-SI⁴ñArzA
3rd person	-SA	-SA(lAr)

Table 8

There are different views on the compound suffix that is used to mark the mood. According to common conviction the conditional suffix is made by combining the past tense suffix (*-dI*), personal endings and *i-* the conjugated form of the verb in conditional mood (ize): *-dı-m ize* > *-dımize* > *-zımze* > *-zımza* (Sat, Salzınmaa 1980: 206). On the other hand Ishakov ve Palmbah believe that the conditional mood is made of two conditional suffixes added consecutively (İshakov, Palmbah 1961: 400). *ırlaza* 'if he/she sings', *küüsetsivissse* 'if we perform', *olurzuñza* 'if you sit'.

Obligation is formed with **–Xr +ujurlug / herek / apaar** ve **–SA çoguur /eki**. *hınaar ujurlug bis* 'we should control', *ajıldaar herek* 'he/she should work', *ajar apaar siler* 'you should get over', *eskerze çoguur* 'it is necessary to notice', *ketpes bolza eki* 'he/she should not wear'.

Descriptive Verbs

Descriptive verbs that add nuances to the meanings of verbs are quite productive.

A compound verb to talk about ability is made by adding ***şıda*** 'bear, manage' to a verb with ***-(I⁴)p*** adverb-verb suffix. For the negative form ***çada-*** 'unable to do or make' is added: *ap şıdaar men* 'I can take', *bilip şıdavadım* 'I couldn't understand', *barıp çadap kaan* 'he/she couldn't go'. The quickness of an action is stated with auxiliary verbs such as ***Al-, ber-, hon-, kag-, kal-, şap-*** and ***-(I⁴)vI⁴t-*** suffix. *çide berdi* 'it disappeared suddenly', *çip kaaptar* 'he/she may eat quickly'. The auxiliaries ***tur-, çoru-,***

© TÜRKSOY

olur-, çıt- connected to the verb affixed with *-(I⁴)p adverb-verb suffix* expresses continuity, incomplete action**.** Verbs such as ***Egele-, kir-, ber-*** indicates the beginning of an action: *kattıjıp kirgen* 'included', *ündürüp egeleen bis* 'we have started publishing'. When ***ças-*** verb is added to ***-Xr*** infinitive suffix we can indicate proximity with 'nearly, almost' meaning: *düje beer çaskan bis* 'we almost came down'. *–p kör-* structure indicates request and wish: *çugaalap körüñer* 'say it please'.

Gerundials

Tuvan infinitive suffix is **–Xr**. The suffix vowel is maintained. When we add this suffix to words ending in 'g', 'l', 'r' consonants, we see secondary lengths due to the contraction of these vowels. In this case the vowel of the infinitive suffix changes in accordance with the verb stem vowel: *köör* (<kör-ür) 'see', *boor* (<bol-ur) ' 'become'. **–GAn, -Xr, -MAs, -GAlAk, -GI⁴ deg** suffixes are used as verbal adjectives: *hongan aalçılar* 'stay over guests', *kıldıngan ajıldar* 'works done', *ünmeen solun* 'unpublished newspaper'; *ajıglaar hepter* 'clothes to be used', *bildinmes bijikter* 'unintelligible writing'; *kelgelek kiji* 'a person about to arrive'; *tuttungu deg bajıñ* 'a house to be built'.

Among verbal adverbs we can cite **-(I⁴)p, -A /-I⁴; -y, -GAş, -M⁴Ayn, -GAndA, -XrdA, -XrgA, -GI⁴je, -M⁴I⁴şaan**: *tıva çon töreldejip çurttaar çañçılın am-daa salbaan.* 'Tuvan people did not abandon their tradition of living by forming relationships.' 8/6; *Tura düşkeş, ılavılap kördüvüs.* 'We searched more elaborately by stopping and getting off.' 19/86; *çuruktu biçii-daa öskertpeyn düjürüp çurupkan.* 'he/she had transferred the photograph into the drawing without altering anything.' 16/134; *körüp kaanda* 'when he/she saw'; *olurarda* 'when he/she sat'; çede beeriñerge 'when you arrived'; *kırıgıje* 'until one gets old'; *kojamıktavışaan* 'by reciting verses'.

6.5. Vocabulary and sociolinguistic aspect

Tuvan geography and some historical events have influenced the Tuvan language. The historical background explains the existence of Mongolian, Manchu and Russian vocabulary beside old Turkish vocabulary. Among old Turkish words that have lived up to Tuvan we can cite Tuv. *azı* 'or' (<OT. azu), Tuv. *hin* 'navel, umbilical cord' (<OT. kin), Tuv. *semiri-* 'fatten' (<OT. semri-) (Ölmez 2000: 133-138). Tuvans did not have an alphabet until 1930 like other Siberian Turkish nations. Until 1930 Tuvans used Mongolian for official correspondance. N.F. Katanov was the first to point Mongolian *loan word*s *or borrowings* in Tuvan Turkish. Later it was B.İ. Tatarintsev and, Rassadin to bring up the subject in their work (Khabtagaeva 2004: 191). In her recent research Bayarma Khabtagaeva examined 1500 Mongolian loan words in Tuvan with regard to phonetics, morphology and etymology. Russian loan

Kaa-Hem Kojuun
© Vildan Koçoğlu Gündoğdu

words in Tuvan Turkish are also noteworthy after Mongolian. Tatarintsev mentions that there are more than three thousand Russian words in Tuvan (TÇK, 72).

Today Tuvan is extensively used in the Republic of Tuva. The major reasons of Tuvan being spoken prevalently are that Tuvan is used as a state language and Tuvans constitute as much as 77 % of the population. The 1993 constitution approved Tuvan as state language while Russian being the official federal language. In 2001 some regulations were effected and Russian was accepted as the second state language of the Republic of Tuva (see Dongak 2013: 196).

99 % of Tuvans living in the Republic of Tuva consider Tuvan as their mother tongue. Besides bilinguilism also prevails in the republic. A more mixed ethnical population is prevalent in Kızıl, Bii-Hem and Tandı regions in Tuva. Here Tuvan and Russian populations are close to each other. Yet in Kaa-Hem region Russians outnumber. This situation affects the language usage too. In the central and northeastern regions Russian is common, yet in southwestern and southeastern regions the population don`t speak Russian at all, and Mongolian rather than Rusian is used as a second language. The language also varies depending on its use in rural and urban areas. Russian is not so common in rural areas whereas the urban population tend to use it more actively (see Dongak 2013: 196).

Today Tuvan is used in all spheres of life. Tv and radio broadcasting in the republic is in Tuvan. There are 12 Federal and local newspapers published in the republic. The literary almanac ‘Ulug-Hem’ and the journal ‘Başkı’ which publishes research papers in Tuvan and in Russian are very important in academic life of the republic.

Tuvan is taught in preschool, primary and secondary schools as well as in Tuvan State University. There are three types of school in Tuva Republic; schools with Tuvan as the medium of instruction, schools with Russian as the medium of instruction and schools with mixed Tuvan and Russian as the medium of instruction. Tuvan language is also used as the medium of instruction on equal proportion with Russian in Tuvan State University and in colleges.

Institude of Social Sciences in Kyzyl, Tuvan State University and Institute of Philology of the Siberian Department of Russian Academy of Sciences (Novosibirsk) carry out researches on Tuvan language.

6.6. Original sample texts and translations

Uygu Çok Ulug-Hem (K-E. Kudajı, Kızıl, 1992. s. 3.)

Ulug-Hem dirig kiji-bile dömey. Uduur, dıştanır, sergeleñneer, ajıldaar. Ol muñganır, muñçular, öörüür, kattırar. Herek aparganda, Ulug-Hem ıglaar. Ooñ karaanıñ çajı sook eves, kijinii ışkaş, izig. Kıjın Ulug-Hem kılın doş adaançe kire beer, dıştanır, uduur. Inçalza-daa ooñ tınıjı buruñaynıp, çüree sop çıdar. Doş adaanda-daa bol, Ulug-Hemniñ agımı kajan-daa soksavas.

Çazın Ulug-Hem ottup kelir. Salaa-saygıttarı, hol-buttarı bolur septerin, adırların, koştarın here-köze bulganıptar. Haya-daş köşkeler deg, orbandı doştar üñmerlejip, bottarınıñ kırınçe çüdürlüp çoruy ırjım baar. Ulug-Hemniñ izig tınıjınga sook bezin şıdaşpas, estip kalır.

Çayın Ulug-Hem here tınıptar. Çaskı kızıl üyerniñ soonda ol oojurgay beer. Dolgandır hüreeleen düdüskektig daglar, taygalar, şınaalar çımaararıp kaar. Şal nogaan erikter, şölder, hovular. Hek ünü kulak uyuk, düne bezin üzüktelbes. Aylañ-kuştar ayan tutkan. Ulug-Hem ılım-çılım, Ulug-Hem çılar-çılbas. Am küs düşken. Ol kidin tülük. Aldın küs.

Chaa-Khol' Burgan Daa
© Aziyana Bayyr-ool

Küskü Ulug-Hem magalıg-la. Onu karaktıg amıtan körüp hanmas, añaa kejiktig amıtan çurttap hanmas, onu çalgınnıg amıtan ergip hanmas, orta çakpalıg amıtan eştip hanmas. Küskü Ulug-Hemniñ erikteri todug, agaarı arıg, suu kılañ.

Wakeful Ulug-Hem

Ulug-Hem like the human. It sleeps, rests, wakes, works. It is mad, happy, funny.. And it cries in case of necessity. Its tears aren't cold, they are hot like human tears.Ulug-Hem fits under the thick ice in winter and rests, sleeps there. Its breath is steamed, heart beats. Its flow never stops although it is under the ice.

Ulug-Hem wakes up in spring. Its arms broaden. Large ices are massed on top of the each other like pieces of broken rocks. Even cold air can't stand the hot breath of Ulug-Hem, it melts.

In summer Ulug-Hem suspires. It is calm after the red big flood in spring. Foggy mountains, taigas, small grassy plains covering sides are calm. Wet green sides, fields. Ears are deaf from the sound of the cuckoo bird. Ulug-Hem smooth, stagnant. Now it is fall. It is the best time of Ulug-Hem. The gold fall.

Ulug-Hem is wonderful in fall. Animals that have their own eyes can not stop themselves staring, happy animals can not stop enjoying life, animals with wings can not stop flying away, animals with pinna can not stop swimming in its water. In fall, the sides of Ulug-Hem is full, its air is clear and its water is lucid.

Krasova Aleksandra Havayevna, Toju Kojuun, Toora-Hem, Yaş: 62, 2008

Recorded by Vildan Koçoğlu Gündoğdu

Toju bolgaş toju kiji dugayında çugaalap beriñerem.

Egezinden çugaalap beeyn be? Toju çon Tıvalardan dıka ılgaldıg. Şaandan tura bolza tayganın çonu. Inçaarga Toju çon tayga çurttug, hem çurttug ıynaan ılgaldıg. Oon soonda amgı üyede bo ulustarnıñ çañçılında artıp kalgan çerler, odarlarnı çugaalap bereyn. Odarlar ol deerge odarlar kezii deerge toju çonnuñ üye tıp egelgen çañçılı. Toju kiji tooruktaar, ındıg odarlıg, toju kiji añnaar, ındıg odarlıg, toju kiji kattaar, toju kiji arjaannaar. Inçangaştıñ bot bottarı arazında odarlıg. Men mındıg çüvege tavaarışkan men. Turbazaga direktörler kelgeş tayga barıksaar. Oon am, çedi ooldar edertip aaş çorupkan bis. Karañgılay beerge bir çerge keeriviske meni edertip çoraan ool ejim Maadır turgaş manaa honar bis dep. A men taygada korgup turar men. Dıka karañgı. Oon am, henerten demgi er ulustarıvıs çide bergen. Bis iyelee çıdıp kalgan bis. Maadır bo ooldar kayda bardı deerimge odarlarınçe çorupkan dep. Ol kanday çer deerimge kiji bürüzü odarlıg. Oon am bister añaa çıdıp kaan bis. Toju kijiniñ bottarınıñ hanında ındıg çañçılı bar. Bir çerge çurttap turgaştıñ añaa henerten çugaalavayn çide beer, çoruy baar çana beer. Hemçik ulustarı bolza ındıg eves. Çaa men çettirdim, bayırlıg, bis erten çoruur bis dep sagındırar. A bo çon bolza sagındırbas-daa, çoruy baar. Ooñ ınay bolza Toju ulustuñ çemi tıvalardan ılgaldıg. Bottarınıñ aajı-çañı ılgaldıg. Olar bolza konçug oojum. Ol hirezinde şimçengir. Aajı-çañı oojum. Emin erttir bot-bottarı arazında algışpas. Hündülejir. Kiji bürüzü añnaar, kij bürüzü kattaar. Öske bottarı baza ınaar mınaar kirişpes. Inçangaş bottarınıñ çerinje çoruur.

Toju kijiniñ ovur-heviri kandıgıl?

Toju kijiniñ ovur-heviri kaygamçık şıdamık. Köörge botttarınıñ durt-sını şala biçii, argamzımaar. Ol hirezinde toju kiji orukçe tayga sınınje ünüp kelgende çerle aştadım dives. Konçug şıdamık ol hevir çoruptar. Ol çeder çeringe çedip aar. Ol dagnı baza dıka dürgen kızıp bilir, ıyaştarnı dıka eki şilip bilir, ol ınçaş añ-menni, balıktarnı dıka dürgen tudup bilir aan. Dıka dürgen a'ş-çemni baza kılıp bilir.

Tojunuñ kızıgaarları dugayında?

Tojunuñ kızıgaarı konçug ulug-dur. Çügle toju kojuun bolza Şvitzeryaga dennenip turar. Mında bolza aldı muñ ajıg kiji çurttap turar. Bo aldı muñ ajig kijiniñ üş muñ hire Toora-Hemde, iyi muñ çedi çüş kiji Adır-Kejigde a üş çüş hirezi suurlarda

çurttap turar. Eñ ırak suur Hamsıra. Inda çeden ajıg hire kiji çurttap turar. Kışkı üyede bolza ında kijiler kövüdeer. Çüge deerge Hamsıra deerge tayganıñ taygazı, añ-men ında, ulustar, çon, añçılar ınaar üne beer. Inçangaş kiji sanında kövüdey beer.

Ooñ soonda bir solun çüve kışkı üyede Toora-Hemde çerle taptıg suurlarda taptıg ıynaan er kiji körbes siler. Er ulustar şuptu çide beer. Şuptu taygada boop turar. Çazın baza ındıg, er ulustar şuut çide beer. Kıs ulustar baza dömey-le taygada çorup turar, kejin, tooruun, em-ottarın çııp çorup turar. Hamsıra, Irban, Sıstıg-Hem, Adır-Kejig, İy, Toora-Hem çedi suur boor. Toju kaygamçık baylak. Çerniñ kırı-daa çerniñ adaa-daa.

Could you please give information about Todzu and Todzu people?

Let me tell you from the beginning. Todzin Tuvans are quite different from Tuvans. They have been people of the taiga since ancient times. That's why the people of Todzin are grouped as the people of taiga and people of river. I want to tell you about grasslands that live in the traditions of people today. To go to grasslands is very old tradition of people. Todzins collect seeds that grow in the taiga, Todzins hunt, collect fruits, go healing waters. I witnessed the following story: Directors came to the tourism center as they wanted to climb taiga. Then we went to taiga with seven men. After the sunset my friend Maadır stopped and suggested to stay till the sunrise. But I was afraid to stay in taiga. Too dark. And then the friends suddenly disappeared. We left alone. When I asked 'where did everybody go, Maadır?', Maadır replied that they would have gone to their ranges. When I asked 'What kind of place is that?', Maadyr answered that everybody has ranges. Then we slept there. These are traditions of Todzins. They disappear from sight suddenly without saying something and then they come back. But people of Hemchik isn't like this. They say 'thank you, goodbye, we are going to go'. But Todzins leave without notifying.

The cuisine traditions of Todzins is different from Tuvans. They are so calm. But they are so active too. They don't quarrel with each other. They respect each other. Everybody hunt, everybody collect fruits, but nobody steps in other's area. Everybody go own place.

Todzins are rather tough. Appearently their figure is minion. On contrary a Todzin man never says 'I am hungry' while stepping up on a taiga. He is very tough. He reaches wherever he wants to reach. He steps up on mountains quickly, selects woods skill fully, and is hunting and fishing quite professionally. He prepares his meal quickly.

The boundaries of Todzu are quite large. More than six thousand people live there. Three thousand of them live in Toora-Hem, two thousand seven hundred people live in Adyr-Kezhig and three hundred people live in villages. Hamsyra is the most remote village. More than seventy people live there. In winter the population increases there because Hamsyra is very important taiga and there are different kinds of animals there. All hunters go there. That's why population increases in this period. Interestingly, you can not see men in winter in Toora-Hem. Men completely vanish. All of them ascend the taiga. It is the same in spring. Women also ascend the taiga, they collect leather, seeds and various plants. There are seven villages in Todzu, some of these are Yrban, Systyg-Hem, Adyr Kezhig, Yj, Toora-Hem. Todzu is incredibly rich both over the place and ground.

Kenin Lopsan Monguş, Yaş 85, Kızıl 2008.

Recorded by Vildan Koçoğlu Gündoğdu

Egezinde bodunar dugayında biçii çugaalap bolur siler be?

Men bolza 1923 çıldıñ aprel 14te törüttüngen kiji men. Açam bolza toolçu bolgaş añçı. Avam bolza baza tooldaar. 12 harlıg turgaş 2 dugaar klasska öörengen men. Ooñ söölünde ködeege öörenip turgaş Çadaanaga kelgen men. Çadaanaga 7 klasstı dooskan. Ooñ soonda Kızılga kelgen men. Kızılga 1944 çıldan 47 çılga çedir 3 çıl öörengen men, 10 klass dooskan. 1947 çılda. Öörengen men, ındıg konçug bagay-daa eves, ındıg konçug eki-daa eves, eki öörengen men. Ooñ soonda Leningradçe çorupkan. Leningradda çöön çük fakultetinde öörengen men. Vostoçnıy fakultet. Orta beş çıl öörengen men. Dooskan men. Eki dooskan men. Ooñ söölünde Tıvaga çedip kelgeş başkılaan men. İyi çıl başkılaan men. Ooñ söölünde nom ündürer çerge bargan men. Tıvanıñ nom ündürer çeringe. Orta bolza 1953 çıldan 66 çılga çedir ajıldaan men. Orta karaam baksıraan. Oon soonda 66 çıldan egeleeş muzeyge kelgen men. Töögü ajıldaan men. Inçangaş borta men Tıvanıñ çurtun beş kattap kezeen men. Hamnardıñ algıştarın çıggan men. Hamnardıñ tooldarın çıggan men. Tooldar çıggan men. Inçangaş bola muzeyniñ mañaa turgaştıñ kandidat dissertatsiyazın baza mañaa bijiptim, doktor dissertatsiyazın baza mañaa bijidim. Inçaar ajıldap kelgen kiji men. Kolduunda üç janrga ajıldaan men. *Bireede şülük,* iyide oçerk, oon ınay, üşte bolza ertem janr. Hamnar dugayında. Am Tıva respuklikanıñ, bo muzeyniñ, ertemdeni kıldır ajıldap turar men. Oon ınay çugaalaar çüve-daa çok. Mındıg kiji-dir men.

First please, give some information about yourself.

I was born in 14 April 1923. My father was epic narrator and hunter. My mother was epic narrator too. I went to the second class when I was 12. Then, after I passed through school in village. I came to Chadana and graduated from 7th class here. Then I came to Kyzyl. I went to school in Kyzyl for three years from 1944 to 1947. I graduated from 10th class in 1947. It was neither very good nor very bad but I graduated well. Then I went to Leningrad State University. I studied at Faculty of Oriental Studies for five years there and I graduated from the University well. Then I came to Tuva and worked there as a teacher. I taught two years. Then I went to publishing house. I worked there from 1953 to 1966. There my eyesight deteriorated and I came to museum in 1966, where I was dealing with history. I have traveled Tuva for five times. I recorded prayers of shaman and epics of shaman. I recorded epics and folk tales. I wrote my master's and doctoral theses when I worked in museum. I have worked hard all my life. I wrote poems, essays and also carried out a research about Shamans. Today I'm still working in Tuva as a researcher of museum. There is nothing more I can tell.

Bibliography

Alekseyev, N. A. (1984). *Shamanizm tyurkoyazychnykh narodov Sibiri*. Novosibirsk.
Aydemir, A. (2006). Über Finitformen im Altai-Tuwinischen. *Turcologica* (60), 1-10.
Baskakov, N. (1981). *Altayskaya Sem'ya Yazıkov i Yeyo İzuçeniye.* Moskva: İzdatelstvo 'Nauka'.
Biçeldey, A. (1999). *Faringalizatsiya v Tuvinkom yazıke.* Kızıl.
Biçeldey, K. Nasilov, D. M. (2002). Tuvintsev-todzhintsev yazık // *Yazyki narodov Rossii*. *Krasnaya kniga*. Moskva.
Çadamba, Z. B. (1974). *Todzhinskiy dialekt tuvinskogo yazıka*. Kızıl.
Dongak, V. (2013). Yazıkovaya Situatsiya v Respublike Tuva. *4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (s. 195-202). Ankara.
Ekaterina, Tanova (2002). *Şirbiiliñ Holdan Salba*, Kızıl.

© Vildan Koçoğlu Gündoğdu

İshakov, F.G. A.A. Palmbah. (1961). *Grammatika Tuvinskogo yazıka - fonetika i Morfologiya.* Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.
Istoriya Tuvı. (1964). T. I, Moskva.
Istoriya Tuvı. (2007). T. II, Novosibirsk.
Johanson, L. (1998). History of Turkic. *The Turkic languages* , 81-125.
Katanov, N. (1903). *Opıt issledovaniya urjanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneysih rodstvennıh otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya.* Kazan.
Kenin-Lopsan, M. B. (1987*). Obryadovaya praktika i fol'klor tuvinskogo shamanstva*. Novosibirsk.
Kenin-Lopsan, M. B. (2006). *Traditsionnaya kul'tura tuvintsev*. Kızıl.
Khabtagaeva, B. (2004). Long vowels in Mongolic loanwords in Tuvan. *Turkic Language* (8), 191-197.
Khabtagaeva, B. (2009). *Mongolic Elements in Tuvan.* Harrasowitz Verlag.
Koçoğlu Gündoğdu, V. (2011). Türk Dilinde Yönelme ve Bulunma Hali İle İlgili Birkaç Ayrıntı -Tuva Türkçesi Örneği. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* , 1197-1206.
Koçoğlu Gündoğdu, V. (2012). Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini). Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Bavuu-Sürün, M.V. U. Tsetsegdar, X. Gansux, B. Bayarsayxan. (2009). K voprosu o klassifikatsii dialektov Tuvinskogo yazıka. *Sibirskiy Filologiçeskiy Jurnal* (3), 158-165.
Mannay-ool, M. H. (2004). *Tuvintsı: proiskhozhdeniye i formirovaniye etnosa*. Novosibirsk.
Monguş, M. V. (1992). *Lamaizm v Tuve*. Kızıl.
Monguş Kenin-Lopsan (2004). *Oytulaaş – Inakşıldıñ Kojañnarı*, Kızıl.
Monguş, D. A. (1973). Orfografiya tuvinskogo yazıka // *Orfografii tyurkskikh literaturnykh yazykov SSSR*. Moskva.
Monguş, D.-O. A. (1958). Nastoyaşçee zaglaznoe vremya v Tuvinskom yazıke. *Uçeniye Zapiski Tuv.Nİİ* (Vıpusk VI), 111-114.
Monguş, D.-O. A. (1959). O vremennıh formah v Tuvinskom yazıke. *Uçenie Zapiski Tuv.NİI* (Vıpusk VII), 85-92.
Monguş, D.-O. A. (1963). *Formı proşedşego vremeni izyavitelnogo nakloneniya v Tuvinskom yazıke.* Kızıl.
Monguş, M. V. (2001). *Istoriya buddizma v Tuve (Vtoraya polovina VI — konets XX V.*) Novosibirsk.
Ölmez, M. (2000). Tuvacanın Eskiliği Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları* (10), 133-138.
Pal'mbah, A. A., Aragachı, Z. B. (1963). *Osnovı tuvinskoy orfografii*. Kızıl.
Rassadin, V. (1978). *Morfologiya Tofalarskogo yazıka v sravnitelnom ocveşçenii.* Moskva: Nauka.
Rassadin, V. İ. (1980). *Mongolo-buryatskie zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah.* Moskva.
Oyun, S. B. A. K. Oorjak (2004). *Tıva Ög-Büle Pedagogikazı*, Kızıl.
Sat, Ş. (1987). *Tıva Dialektologiya.* Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
Sat, Ş. Ç. (1966). Tuvinskiy yazık // *Yazıki narodov SSSR*, T. II.Tyurkskiye yazıki. Moskva.
Sat, Ş. Ç. (1973). *Formirovaniye i razvitiye tuvinskogo natsional'nogo literaturnogo yazıka*. Kızıl.
Sat, Ş. Ç. (1997). Tuvinskiy yazık // *Yazıki mira: Tyurkskiye yazıki*. Moskva.
Schönig, C. (1997). A new attempt to classify the Turkic languages (1). *Turkic Languages 1* , 117-133.
Schönig, C. (1997). A new attempt to classify the Turkic languages (2). *Turkic Languages 1* , 262-277.
Schönig, C. (1998). A new attempt to classify the Turkic languages (3). *Turkic Languages 2* , 130-151.
Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazıkov: regional'nıye rekonstruktsii. (2002). Moskva.
Sat, Ş.Ç. E.B. Salzınmaa. (1980). *Amgı Tıva Literaturlug Dıl.* Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
Tatarintsev, B. İ. (1976). *Mongolskoe yazıkovoe vliyanie na tuvinskuyu leksiku.* Kızıl.
Tatarintsev, V. İ. (1973). O Materialah V.V. Radlova po Tuvinskomu Yazıku. *Uçeniye Zapiski* (XVI), 169-180.
Tenişev, R. E. (1988). *Sravnitelno-İstoricheskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Morfologiya.* Moskva: 'Nauka'.
Tuvinskaya literatura. Slovar'. (2012). Novosibirsk.
Tuvinskaya pis'mennost', yazık i literatura. (1980). Kızıl.
Vaynşteyn, S.İ. (1961). *Tuvintsı-todjintsı: istoriko-etnografiçeskiye oçerki*. Moskva.
Gosudarstvennıye i titul'nıye yazyki Rossii. (2002). Moskva.
Vaynşteyn, S.İ. (1970). Etnonim tuva // *Etnonimı*. Moskva.

LÜBNAN TÜRKMENLERİ VE DİLLERİ

Özgür Kasım Aydemir

1. Giriş

Son dönemlerde Ortadoğu'daki karışıklıklardan en çok etkilenen ülke olan Lübnan aynı zamanda geçmişten günümüze Türk varlığının etkin olduğu bir coğrafya özelliğine sahiptir. Ortadoğu'da Türklerin varlıklarına yönelik kesin bilgiler, Türk yerleşiminin Anadolu ile eş/yakın zamanlı olduğunu bildirmektedir. "Sultan Alp Arslan'ın eniştesi Erbasan'ın, Sultan'a isyan ile Bizans'a sığınması üzerine, beraberindeki Kurlu, Atsız ve kardeşleri, Şöklü vs. gibi beyler, Anadolu'da fetihlere devam etmeyerek, kumandaları altındaki Türkmenlerle Mısır Fatımî hâkimiyetinde bulunan Filistin'e geldiler (1070). İlgili kaynaklarda 'Filistin'e giren ilk Türkler' olarak nitelenen ve 3-4 bin çadır halkından oluşan bu Türkmenlerin başında Kurlu Bey bulunuyordu. Kurlu Bey, beraberinde yukarıda adları geçen bey ve Türkmenlerle Taberiye Gölü'nün doğusundaki Balkâ ve yöreleriyle Nûman kalesini fethederek yerleştiler. Daha sonra o, bugünkü İsrail ülkesinde bulunan ve Kudüs'ün 50 km. batısındaki Remle ve yörelerini de fethetti. Göçebe Arapların yağmaları sebebiyle harap ve ıssız bir duruma gelen Remle'yi imar eden Kurlu Bey, burasını başkent yaparak Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir Türkmen Beyliği kurdu." (Sevim 1989: 24-25). Kurlu Bey'in, başta zeytin üretimi olmak üzere bölgeyi tarımsal üretime dayalı olarak kalkındırdığı bilinmektedir. Selçukluların hakimiyetinin doğuya yönelik olarak da genişlemesi bölgedeki Oğuz yerleşiminin, bu dönemde yoğunluk kazanmasına sebep olmuştur. Türk nüfus, sonrasında, Moğollar'ın Anadolu'yu hakimiyetleri altına almaya çalıştıkları 13. yüzyılın ilk yarısında, Türkmenlerin bölgeye akın etmeleri sonucu yoğunluk göstermiştir. Bu dönemde Türkmenlerin çoğunun göçebe yaşam anlayışını benimsedikleri bilinmektedir. Selçuklu Devleti'nin güçlenmesinde ve gelişmesinde önemli rol üstlenmiş olan Oğuzlar/Türkmenler, Orta Asya kaynaklı göç dalgalarıyla güçlenerek fethettikleri bölgede Türk İslam Medeniyetinin etkin olmasına hizmet etmiş oluyorlardı. Özellikle Emeviler ve Abbasiler döneminde orduda görev alan Türkmenlerin bölgedeki yerleşimleri, Bekaa Vadisi'ndeki orta yaş üstü eğitim almamış kaynak kişilerin, kendi kökenlerine ilişkin verdikleri cevaplarla da desteklenmektedir. Ortadoğu'daki İslam ordusu içinde varlık gösteren Türklerin, Abbasi Halifeliği döneminde askerî bürokrasinin çoğunu temsil etmelerine karşın, bugünkü Lübnan sınırları içerisindeki yerleşimine ilişkin somut ve bilimsel bir kaynağa henüz ulaşılamadığı için ülkedeki Türkmen varlığını bu döneme dayandıramamaktayız. Baalbek'teki tarihî Emevi Camii civarındaki rehberlik yapan çocukların çoğu 'savaşçı Türklerle buraya hakim olan Emeviler' ifadesini kullanmaktadır. Bu durum bir kanaatin belirtisi niteliğinde olsa da bilimsel değer yüklenemeyecek kadar afakîdir. Ancak konar-göçer hayat tarzının hakim olduğu ve Ferganalı, Buharalı, Harezmli ya da kısaca Horasanlı adlarıyla tanımlanan ve Memlük Hanedanı Ordusunda da etkili olan Türklerin kesin olmamakla beraber bugünkü Lübnan sınırları içerisine yerleşmeleri ihtimal dahilindeki öncü Türk yerleşimi olarak değerlendirilebilir.

Bekaa Vadisi, Baalbek bölgesi, Duris'te yaşayan Türkmen çocukları © Özgür Kasım Aydemir

10,452 km² yüzölçümüne sahip Lübnan, Suriye'deki iç karışıklıklar dolayısıyla en çok göç alan ülke olmuş ve % 50 oranında artan nüfusu ile günümüzde yaklaşık 6.000.000'luk bir nüfusa sahiptir. Bu durumun yanı sıra ülkede güvenlik zaafiyeti had safhadadır. Lübnan devletinin resmi güvenlik güçleri farklı etnik, dinsel, siyasal grupların denetimindeki

Bekaa Vadisi, Baalbek bölgesi, Addus'ta bir Türkmen çoban © Özgür Kasım Aydemir

çoğu yerleşim biriminden neredeyse tamamen çekilmek durumunda kalmıştır. Bu durum ülkenin turizm ve ticaret gelirlerini belirgin bir şekilde azaltmıştır. Böylelikle ülkenin büyük şehirlerinde dahi sıklıkla karşılaşılmak zorunda kalan saldırılar, çatışmalar, Lübnan Türkleri ve Türkiye ile ticari ya da kültürel ilişki içerisinde bulunan kurum, kuruluş ve kişileri can güvenliğinin bulunmamasına varacak düzeyde tehlikeye düşürmüştür. Farklı etnik kökene ve dinî inanca sahip kişilerin bir arada yaşadığı Lübnan'da, 2013 yılının Ocak, Şubat ve Mayıs aylarında gerçekleştirdiğimiz yaklaşık bir aylık saha çalışması sonrasında Türklerin 56.000'in üzerinde bir nüfusa sahip oldukları tarafımızca belirlenmiştir. Belirtilen Türk nüfusun 17.500'ünü, Anadolu ile eş zamanlı olarak Lübnan'ı da yurt tutan Türkmenler oluşturmaktadır.

2. Günümüzde Lübnan'daki Türkmen yerleşim bölgeleri ve kullanılan Türkçenin genel özellikleri

11. yüzyılda İslamiyet'i benimsemelerinin ardından 'Türkmen' olarak adlandırılan Oğuzların, Lübnan'da yerleşik hayata geçmeleri yaklaşık 50 yıl öncesine dayanmaktadır. Bu bilgiye dayalı olarak, Lübnan Türkmenlerinin son 50 yılda kendileri dışındaki topluluklarla ve devletle olan ilişkisinin yoğunlaştığı ve dış etkilere açık bir yapıya büründükleri belirtilebilir. Ülkenin yakın geçmişinde yaşanan iç savaşın ve günümüzde gün geçtikçe daha karmaşık bir hâl alan toplumsal yapıya dayalı çatışmaların hemen her yerde görülebildiği Lübnan, yoksulluğun hakim olduğu çoğunluğa karşın aşırı lüksü de barındıran bir çelişkiler ülkesi görünümündedir. Çelişkileri barındıran karmaşık yapı sadece ekonomik boyutta değil dil ve kültür boyutunda da Lübnan'da varlığını belirgin bir şekilde hissettirmektedir. Nitekim vatandaşlarının çoğu Arapça konuşmalarına rağmen söz varlığında sıkça Fransızca, İngilizce ve Farsça kullanan Lübnanlıların, kelime üretiminde sıklıkla yabancı dillerin kurallarından yararlandıkları gözlemlenmiştir. Ülkedeki her kesimin söyleminde rahatlıkla gözlemlenebilen kod kopyalamaları Türkmenlerin dilinde de yüksek oranda tespit edilmiştir.

Ülkenin başkenti Beyrut'ta (yaklaşık 300 kişi), ikinci büyük kenti durumundaki Trablus'ta (yaklaşık 2,300 kişi) ve Trablus yakınlarındaki Dunniye'de (yaklaşık 400 kişi) bulunan Türkmenler daha çok, Lübnan'ın kuzey sınırındaki Akkar bölgesi ile ve bugün için Suriye Türkmenlerinden önemli derecede göç almak durumunda kalan Bekaa Vadisi içerisinde, Baalbek bölgesindeki köylerde yaşamaktadırlar.

Lübnan'da dibekte dövülmüş kahve, en çok tüketilen içeceklerden biri. Duris'te ezgi ve ritim eşliğine türkü söyleyerek kahve döven bir Türkmen büyüğü © Özgür Kasım Aydemir

2.1 Beyrut bölgesi Türkmenleri ve dilleri

Lübnan'ın başkenti ve en büyük yerleşim birimi olan Beyrut, ülkeye 1940 sonrasında Türkiye'den, çalışma amacıyla gelip buraya yerleşmiş bulunan yaklaşık 30.000 Türk'ü barındırmasına karşın, Türkmenlerin dağınık ve düşük yoğunluklu yerleşimine ev sahipliği yapmaktadır. Yaklaşık nüfusları 300 olan Beyrut Türkmenleri, şehrin muhtelif mahallelerinde yaşamaktadır. Türkmenler, iç içe yaşadıkları Arap nüfusun etkisi, ülkenin eğitim politikası ve kendilerine yönelik sosyal (zaman zaman şiddete dayalı) baskı uygulayan terör örgütü ve Ermeni nüfus kaynaklı çekincenin de etkisiyle, günümüz-

Bekaa Vadisi, Baalbek bölgesi, Addus'ta, geçimlerini tütün üretiminden sağlayan Türkmenler
© Özgür Kasım Aydemir

de Türkçeyi tamamen kullanamaz durumdadır. Yaşlı nüfusun Arapça, genç nüfusun ise Arapçanın yanı sıra düşük düzeyde İngilizce ve Fransızca konuştuğu Beyrut Türkmenleri için Türkçe ölü dil özelliği taşımaktadır. Dil ölümünün gerçekleştiği Beyrut Türkmenleri içerisinde orta yaş üstü kişilerin bir kısmı kökenlerini tanımlayabilirken, diğer bölümü ile genç nüfus ise büyük ölçüde kendisini 'Lübnanlı, aslen Türk olan Arap, Lübnan Arabı, Müslüman Sünni' olarak tanımlamaktadır. Tamamı Lübnan vatandaşı olan Beyrut Türkmenleri, öncelikle öğrenimleri dolayısıyla Arapça ve Fransızcaya dayalı tahsilleri ve Araplarla olan beşeri ve ticari münasebetleri dolayısıyla Türkçeyi kullanamaz duruma gelmişlerdir. Bir kısmı polislik ve askerlik görevini icra eden Türkmenlerin büyük bir bölümü küçük esnaflık yaparak geçimlerini idame ettirmektedir. Arapçayı aksan farklılığını belirleyebilecek düzeyde başarıyla kullanan Beyrut Türkmenleri, son yıllarda Türkçe öğrenimine ilgi duymakta ve bu doğrultuda şehirde bulunan Yunus Emre Kültür Merkezi ile bazı özel kurslara ilgi göstermektedirler.

2.2 Trablus bölgesi Türkmenleri ve dilleri

Ülkenin ikinci büyük şehri olan Trablus, başkent Beyrut gibi karmaşık bir demografik yapıya sahip olmamakla beraber mezhep çatışmalarının sıkça yaşandığı tarihî bir şehirdir. Nüfusunun tamamı Müslüman olan Trablus'ta Fransızca, Arapçadan sonra ikinci derecede etkinliğe sahiptir. Şehirde Fransız kültür merkezlerine en az ilgiyi Türkmenler göstermektedir. Trablus, ülkenin Fransız hakimiyeti döneminde gerçekleştirilen yoğun tahribata rağmen tarihî Türk mimarisinin (Osmanlı) örneklerinin şehrin hemen her sokağında görülebildiği bir Türk şehri özelliği taşımaktadır.

Trablus'ta; Türkmenî (Yaklaşık 900 kişilik nüfuslarıyla şehirde yaşayan en kalabalık Türkmen ailesidir.), Türk, Sultanizade, (El) Assef, (El) Receb, (El) Salih, (El) Şehher, (El) Aveyda, Cebahancı, Bezirbeşi, Tahsildar, Defterdar, Bayraktar, Yağmur, Doğan adlı büyük Türkmen aileleri bulunmaktadır. Bu ailelerin genç kuşak temsilcileri Arapçanın yanı sıra İngilizceyi ve Fransızcayı rahatlıkla kullanabilirken Türkçe iletişim kuramamaktadır. Trablus içerisinde sekiz alt yerleşim biriminde (Tıbbenî, Bıddevî, Menkubîn, Abu Sarma, Kubbe, Al Mina, Muharrem, Zahiriye) ikamet eden ve nüfusları 2.300 kişiyi bulan Türkmenler, atalarının Osmanlı Devleti zamanında asker olarak bölgeye geldiklerini sonrasında da burada kaldıklarını ifade et-

Bekaa Vadisi, Baalbek bölgesi, Nanaiyye'de bir kişiyle başlayan görüşmemiz köydeki yaşlıların ve çocukların ilgisiyle yolu kapatacak düzeyde
© Özgür Kasım Aydemir

Bekaa vadisi, Baalbek bölgesi, Hadidiye'de bir Türkmen ailesi © Özgür Kasım Aydemir

mektedirler. Çoğu, iş yerinde ya da evinde Türkçe öğretimine ilişkin bir kitabı sürekli yanında tutarak en küçük zaman aralıklarında dahi Türkçe öğrenmeye çalışmaktadır. Trablus Türkmenlerinin Türkçe sevdalarının bir göstergesi olarak gözlemlenen bu duruma karşın şehirde Türkçe öğretimine ilişkin bir kurum bulunmamaktadır. Sünni Müslümanların yoğunlukla yaşadığı, Trablus'a yakın bir yerleşim birimi olan dağlık Dunniye beldesinin Hevvara ve Ceyrun adlı köylerinde de yaklaşık 400 Türkmen yaşamaktadır. Trablus'ta, başta adı geçen sülaleler olmak üzere genç kuşağı Türkçe bilmeyen Türk fertleri, Trablus'un eğitim ve gelir düzeyinin üst dilimine dahildirler. Ancak Trablus'ta yaşayan Türk varlığı içerisinde İstanbul (bir kısmı Selanik) kökenliler başta olmak üzere kökeni Anadolu dışına dayanan Türkler çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Trablus Türkmenleri çoğunlukla, ülkenin eğitim düzeyi içinde üst seviyededir.

2.3 Akkar bölgesi Türkmenleri ve dilleri

Lübnan'da 1988 yılında süren savaş sırasında Türkiye Büyükelçiliğini korumakla görevlendirilen askerlerden birinin (Halid Esad) Türkçe konuşması üzerine Türkiye Cumhuriyeti Beyrut Büyükelçiliği tarafından tesadüfen varlıklarından haberdar olunan Akkar bölgesi (Kuvaşra) Türkmenlerinin yaşadığı bölge olan Akkar'a, Trablus'tan bir buçuk saatlik yolculuk sonrasında iki (bölgenin güvenlik durumuna göre bazen beş) kontrol bölgesinden geçerek ana yol üzerinden ulaşılabilmektedir. Ancak Suriye destekli mezhep çatışmalarının hüküm sürdüğü dönemlerde yol üzeri konuşlanan keskin nişancılar dolayısıyla sadece dağ yolu kullanılabilmekte kontrol noktalarının da arttığı bu iletişim güzergahında yolculuğun süresi iki saati aşmaktadır.

Tarihî kaynaklarda 'Trablusşam Sancağı'na bağlı, Ali Kethüda Cemaati içerisinde, Karakuniye Türkmenlerinin Bayad Boyuna' (Halaçoğlu 2009: 116) ve "Hasan Kethüda v. Muhsin Cemaati içerisindeki Karakuniye Türkmenlerinin Bayad Boyuna yurt olduğu bilinen Akkar'da" (Halaçoğlu 2009: 1010) Türkmen nüfusun yaşadığı iki belde ve üç köy bulunmaktadır. Görüşme yaptığımız orta yaş üstü Türkmenler tarafından eski adının 'Göçer Oba' olduğu belirtilen Kuvaşra ile Aydamun beldelerinin yanında El Devsi, El Dıbbebiye ve Meta Hassan adlı köylerde toplam 9,000 Türkmen yaşamaktadır. Bu nüfusun yaklaşık 300'ünü 2013 yılının başından itibaren Suriye'den gelmek durumunda kalan ve bölgedeki akrabalarının yanına yerleşen Suriyeli Türkmenler oluşturmaktadır. Nüfusunun tamamı Türkmenlerden oluşan Kuvaşra dışında, tarihî ağız özelliklerini yansıtan Türkçenin konuşuru bulunmamaktadır (Aydamun, El Dıbbebiye, Metta Hassan adlı yerleşim birimlerinde genç nüfus içerisinde yaklaşık on genç Türkiye'de yüksek öğrenim gördükleri için Ölçünlü Türkiye Türkçesi'ni konuşabilmektedir). Farklı yerleşim birimlerinde yaşayan Akkar bölgesi Türkmenlerinin birbirleriyle akrabalık ilişkilerinin olduğu (Baalbek bölgesinde yaşayan Türkmenlerle ise bir akrabalık ilişkisi içerisinde olmadıkları) saha çalışması sırasında tespit edilmiştir. Kuvaşra'da da Türkçenin konuşurlarını giderek yitirdiği, aile içi iletişim için dahi çoğunlukla Arapçanın kullanıldığı (özellikle orta yaş ve altı Türkmenler tarafından) saha çalışmalarımız sırasında gözlemlenmiştir. Görüşme yapılan kaynak kişiler, bu durumu, ülkenin eğitim sistemine ve bazı Türkmen erkeklerinin Arap bayanlarla evlenmeleri dolayısıyla çocuklarla daha çok annenin vakit geçirmesine ve evin beyinin de evde Arapça konuşmaya başlamasına bağlamaktadırlar. Başta Trablus'a olmak üzere ulaşımlarını hayatî tehlike altında sürdüren Akkar bölgesi Türkmenleri, özellikle son dönemde Suriye'de artan çatışmalardan da olumsuz etkilenmektedir. Saha çalışmalarımız sırasında sınıra birkaç yüz metre uzaklıkta bulunan yerleşim birimlerinde eksik olmayan (ağır) silah sesleri ve köye düşen bombalar, Türkmenler tarafından günlük hayatın sıradan unsurları içerisinde addedilmekle birlikte özellikle genç nüfusun ruh halinde önemli tahribata yol açmıştır. Bu belirleme derlenmiş metinlerde somutlanmaktadır.

2.4 Baalbek bölgesi Türkmenleri ve dilleri

Nanaiyye'de yaşayan Türkmen çocukları
© Özgür Kasım Aydemir

Ülkenin en verimli ovası olma özelliğine sahip Bekaa Vadisi içerisinde bulunan Baalbek bölgesinde Duris, Nanaiyye, Addus, Hadidiye, Şıhemiyye ve Al Kaa adlı yerleşim birimleri içerisinde toplam 8.700 Türkmen yaşamaktadır. Belirtilen yerleşim birimlerindeki saha çalışmalarımızda arkaik Türkçe sözcüklerin ve eski Türk geleneklerinin halen yaşatıldığı gözlemlenerek kayıt altına alınmıştır. Akkar bölgesinde olduğu gibi Suriye'de yaşanan sıkıntılara dayalı olarak 2013 yılı başından itibaren yaklaşık 2.000 Türkmen bölgedeki akrabalarının yanına gelerek Lübnan'a tekrar yerleşmek durumunda kalmışlardır. Bu bağlamda, Lübnan'da en yüksek sayıdaki Türkmen göçünü alan bölgenin Baalbek bölgesi olduğunu belirtebiliriz. Zira Suriye'den göç edip bölgeye yerleşen Türkmenlerin önemli bir kısmı Lübnanlı olup sonradan (evlilik, iş vb.) Suriye'ye göç etmişlerdir. Bölge içerisinde her yerleşim biriminin Türkmen göçü aldığını ancak en çok göçü El Kaa köyünün (yaklaşık 1.000 kişi) aldığını belirtebiliriz. Uzun yıllar boyunca farklı terör örgütlerinin hakimiyeti altındaki Bekaa Vadisi'nin her yerinde günümüzde, kesin Hizbullah hakimiyeti ve bu örgütle birlikte hareket eden El-Muhaberat görevlilerinin varlığı hemen her yerde gözlemlenebilmektedir. Doğu ve Batı Lübnan dağlarının doğal set oluşturduğu korunaklı vadide yol boyunca resmî ve gayriresmi çok sayıda güvenlik kontrol noktası bulunmakta hatta güvenlik bahaneli muhtelif gerekçelerle bölgenin ulaşımı zaman zaman kesilebilmektedir. Geceleri artan güvenlik zafiyeti içerisinde yaşamak durumunda kalan savunmasız Baalbek bölgesi Türkmenlerinin son dönemlerde mağduriyetleri artmıştır.

Bölgedeki Türkmenlerin büyük bir çoğunluğu Türkçe iletişim kurabilmekte ve yarıya yakın bir kısmı da günlük hayatlarında Türkçe konuşmaktadırlar. Bu bölgede yaşayan Türkmenlerin de Türkiye sevgisi, yaşam alanlarında rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Kendilerini Lübnan'ın kuzey bölgesindeki Türkmenler gibi 'obaçı' ve 'Türkmen' olarak tanımlayan ve Türkçe konuşan bu insanların günlük hayatlarında yaşattıkları Türk kültürünün izlerini gözlemlemek mümkündür. Yaşatmaya çalıştıkları Türk kültürünün yanı sıra kökenlerine ilişkin çeşitli tarihi bilgilere de vakıf olan Türkmenlerin bir kısmının başta elektrik mahrumiyeti kaynaklıları olmak üzere hayli ilkel yaşam koşulları altında mücadele ettiklerini belirtebiliriz.

Akkar Bölgesi'nde Fatih Sultan Mehmed isimli Türkmen çocuğu
© Özgür Kasım Aydemir

Bölgede yaşayan Türkmenler, kendilerinin Karakoyunlu Türkmen Obası olduklarını, Akkoyunluların Lübnan'ın dışında kuzeyde kaldıklarını (Suriye ve Irak) belirtmekteler. Çocuklarına atalarının (çocuğun dedesinin) adının verilmesi ülkedeki diğer Türkmenlerde olduğu gibi Duris'te de yaygın bir gelenektir. Duris'teki Türkmenler, Lübnan'daki tüm Türkmenler gibi Divanü Lügat'it-Türk'te 'Fars, yabancı' anlamıyla karşılanan 'tat' kelimesini Araplar için kullanmaktalar. Ülkedeki yabancı unsuru bu kelimeyle karşılayan Türkmenler, üzülerek çocuklarının artık Türkmence değil Tatça konuştuklarını belirtmektedirler. Düğün, doğum ve ölüm törenlerine ilişkin alışkanlıklarında geleneksel Türk kültürünü düşük oranda da olsa yaşatan bölge Türkmenleri, Lübnan'da yaşayan Türkler içerisinde maddî yönden en sıkıntılı kesimi oluşturmaktadırlar. Bölgede hiç olmazsa bir tane Türkçe eğitim kurumu olma-

Trablus şehir meydanında (Bugün yıkılmış olan Osmanlı Sarayı'nın karşısında), Türk kökenli Sultan ailesine ait dönemin mimari özelliklerini yansıtan bir bina ve karşısında yer alan Osmanlı Devleti Arması'nın bulunduğu, zemin katı taksi durağı merkezi olarak kullanılan, Sultan Abdülhamid Han döneminde yapılmış saat kulesi. © Özgür Kasım Aydemir

sını isteyen Baalbek bölgesi Türkmenleri, bu doğrultuda mekan tahsisini ve gönderilecek öğretmenin barınma ve gıda ihtiyacını kendi imkanları ile karşılamak istemektedirler. Ancak güvenlik sorununun sürekli bulunduğu bölgeden saatler süren yolculuğu göze alarak Beyrut'ta Türkçe öğrenmek üzere vakit ve emek harcayan Türkmenlerin varlığı da saha çalışmaları sırasında gözlemlenmiştir.

3. Lübnan Türkmenlerinin dillerine ilişkin genel değerlendirme

Lübnan Türk ağızlarının ünlü sisteminde, ölçünlü Türkiye Türkçesindeki ünlülerin dışında, ‘ â, á, å, ǻ, à, ä, ė, ë, í, ì, ó, ò, o̧, ú’ ünlüleri de bulunmaktadır. Ayrıca sekiz temel ünlünün uzun biçimleri de derlenen metinlerde belirlenmiştir. Uzun ünlülerin yanında ‘ı, i, u, ü’ dar ünlülerinin çoğunlukla orta hecede aldıkları kısa ünlü biçimini ve ‘e’ ünlüsünün de kısa biçimini Lübnan Türk ağızlarında görebilmekteyiz. Genizsel sesleri kullanmama eğilimi gösteren ülke ağzında ünlü ve ünsüzlerin benzeşmesine dayalı özellikler yoğun olarak gözlemlenmektedir.

Derlenen metinlerde Türkiye Türkçesi yazı dilindeki yirmi bir ünsüzün dışında ‘F, ġ, ġ, ḥ, ḫ, ķ, ñ, ŋ, P, ŕ, ŗ, R, ș, ş, Ş, ţ, T, w, ẕ’ işaretleriyle karşılanan ünsüzler de kullanılmaktadır. Titreşimlileşme ve süreklileşme eğilimi içerisindeki ünsüzlerde çoğunlukla ilerleyici benzeşme etkilidir. Özellikle dönüşlülük zamirindeki ‘kenni’ kullanımı derleme yapılan tüm ağız bölgelerinde görülebilmektedir. Ünsüz düşmesinin ve ikizleşmesinin görüldüğü Lübnan Türk ağızlarında tekleşme örneği bulunmamaktadır. İyelik ekinin isim kök ya da gövdesine üst üste iki kez gelerek ek yığılması özelliği gösterdiği kullanımlar metinlerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Lübnan Türk ağızlarında birleşik zaman kullanımı çok nadirdir. İfadelerde sıklıkla araya giren Arapça sözcükler ise, Türkçenin geleceği için tehlike oluşturacak düzeydedir. Lübnan'da yaşayan Türk nüfusun büyük çoğunluğunun başta ülkenin eğitim politikasının da sonucunda hızla ana dillerini terk ederek Arapça kullanmaya başladıkları ve Türkçe iletişim kuramadıkları saha çalışmaları sırasında gözlemlenmiştir. Özellikle Baalbek bölgesinde yaşayanlar olmak üzere Türk nüfusun önemli bir kısmına vatandaşlık hakkı verilmemesi Lübnan Türklerinin öncelikli sorunlarındandır. Kültürel asimilasyonun önemli araçlarından olan dil politikasına dayalı olarak, bölgede Arapçanın ve Fransızcanın prestij dili haline gelmesi tamamen uluslararası siyasete ve ekonomik ilişkilere dayalıdır. Lübnan'ın dil ve kültür evreninde önemli bir yere sahip olmasına karşın, ‘Türk Dili ve Edebiyatı’ alanında üniversitelerde eğitim verilmemesinin ilk ve orta öğrenim düzeyindeki eğitimde Türkçeye yer verilmemesinin bölgede Türkçe açısından bugünkü olumsuz tabloyu doğurduğunu belirtebiliriz. Bu bağlamda, Lübnan sınırları içerisinde konuşulan Türkçenin, UNESCO'nun somut olmayan kültürel miras içerisindeki tehlikedeki diller programı ölçütlerine göre değerlendirildiğinde, ‘kritik tehlike altında’ olduğunu belirtmek durumundayız. UNESCO'nun ölçütlerine göre tehlikedeki diller sırasıyla ‘güvenli, zayıf, kesinlikle tehlikede, ciddi tehlike altında, kritik tehlike altında ve ölü’ başlıkları altında değerlendirilmektedir. Lübnan'daki çoğu Türk yerleşim bölgesinde, Türkçenin en genç konuşurlarının büyük ebeveynler ve daha yaşlılar olması, onların da kısmen ve seyrek olarak Türkçe konuşmaları dolayısıyla UNESCO'nun ölçütlerine dayalı olarak bu hükmü verebileceğimizi düşünmekteyiz.

Şıhemiyye'de Umma İsa ve kızı Itır
© Özgür Kasım Aydemir

Kuvaşra'nın Suriye sınırına metreler yakınlığındaki evinde yakınlarımıza düşen mermi sesleri altında ses kaydı aldığımız kaynak kişimiz Ali Hasen ile
© Özgür Kasım Aydemir

4. Metinler

4.1. Derlenmiş metinlerde kullanılan çeviriyazı işaretleri ve ses karşılıkları

Derlenmiş metinler içerisinde örnek olarak verilen metin bütüncesinde kullanılmış olan çeviriyazı işaretleri ile bu işaretlerin karşıladıkları sesler, ölçünlü Türkiye Türkçesindeki seslerin işletimine dayalı olarak konumlanmış ve aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

İşaret	Ses Karşılığı	İşaret	Ses Karşılığı
a	Normal a sesi	ā	Uzun a sesi
e	Normal e sesi	Ē	Uzun e sesi
ı	Normal ı sesi	Ī	Uzun ı sesi
i	Normal i sesi	ī	Uzun i sesi
o	Normal o sesi	Ō	Uzun o sesi
ö	Normal ö sesi	ō	Uzun ö sesi
u	Normal u sesi	Ū	Uzun u sesi
ü	Normal ü sesi	ū	Uzun ü sesi
ĕ	Normalden kısa e sesi	Ĭ	Normalden kısa ı sesi
ĭ	Normalden kısa i sesi	Ŭ	Normalden kısa u sesi
â	İnce a sesi	Á	a-e arası ses
å	a-o arası ses	á	a-ı arası ses
à	a-u arası ses	Ė	e-i arası ses
ë	e-ö arası ses	Í	ı-i arası ses
ì	ı-u arası ses	Ó	o-ö arası ses
ò	o-u arası ses	ó	ö-ü arası ses
ú	u-ü arası ses	Ä	Açık e sesi
b	Normal b sesi	C	Normal c sesi
ç	Normal ç sesi	D	Normal d sesi
f	Normal f sesi	G	Normal g sesi
ġ	Art damaklı g sesi	Ğ	Normal ğ sesi
h	Normal h sesi	Ḥ	Tonlu h sesi
ḫ	Tonsuz h sesi	J	Normal j sesi
k	Normal k sesi	Ḳ	Art damaklı k sesi
l	Normal l sesi	M	Normal m sesi
n	Normal n sesi	Ñ	Art damaklı n sesi
ŋ	Art damaklılığı azalmış n sesi	P	Normal p sesi
r	Normal r sesi	Ṛ	Düşmek üzere olan r sesi
ŕ	Orta-art damaklı, titreşimi yüksek r sesi	S	Normal s sesi
ṣ	Peltek s sesi	Ṣ	Kalın s sesi
ş	Normal ş sesi	T	Normal t sesi
ṭ	Kalın t sesi	V	Normal v sesi
w	Çift dudaklı w sesi	Y	Normal y sesi
z	Normal z sesi	Ẓ	Peltek z sesi
Ç	ç-ş arası ses	Ģ	g-ğ arası ses
F	f-v arası ses	P	p-b arası ses
R	r-l arası ses	Ş	ş-j arası ses
T	t-d arası ses	‿	Ulama işareti
ʿ	Damak çatlama (ع;ayın) işareti		

Lübnan Türkmenleri için fedakarca çalışan Hıdır Abbas'ın evinde Kasım Bey ve evdeki "Atatürk" portresi…
© Özgür Kasım Aydemir

Addus'ta Abdo Kasım Sadık ve dostları ile
© Özgür Kasım Aydemir

4.2. Derlenmiş Metin Örnekleri

1. Baalbek bölgesinde, Nanaiyye Köyü'nde Ömer Turfa'dan (43 yaşında) derlenmiş metinden alıntılanmış örnek

"ähläп ġardāş, faddal ġardāş. nèçesin ammoġlu? saġolasaŋ ammoġlu, baş_ústüne, baş_ústüne. bíz buŕdā çoḳtannıḳ, bän buŕda doġdum kǫ̂wde. bes babalaRımıñ èrreli ġōyuncu waŕdı yannārıŋda, ġōyun waŕdī, dāwaŕ waŕdī yannārıŋda. gídeRleR, gǫ̂çeRleR, ġōnuRlaR. ondan kēri arṭıḳ buŕda ōṭurdulaR. ġōyunnārı saṭṭīḳ ōṭurduḳ accıḳ. íşímiz, äkeRik, sürŪRük yäri u ǫ̂küz waŕ bízde dawar. baş_ústüne ya ammoġlu íşlèyennēR çoḳ buŕda íşlèyennēR. ādetímiz de çōḳ buŕda bu oba çōḳ lübnánda. bíŕ säkiz dōḳuz kǫ̂w waŕ. çōk waŕ, túrkmennēr buŕda ĵīsımlaR. wärírleR ġız u ālırlaR yāni bírbíŕínä wärírleR ġīz. ee dúgünde mūziḳa waŕ, zumbara waŕ, mersaḥ vuraRlaR, ḳūzu boġazlaRlaR. ḳūzu boġazlaRlaR bíŕ ällí alṭmış ḳūzu boġazlaRlaR. ắwŕatlıçōcuḳlu heP bíŕ yärik kenni ee. bän de baş çekīm. e bíz dúgünnerímiz íyi buŕda äw dutaRlīḳ, báyraḳ ġoRúḳ, ālemímizi ġōRuḳ. ò, bízim ālemímiz däġíl mi? bes bíraz buŕda tatlaRdan ġorkíyluḳ. ınno ġorḳarlaR bän ġorḳmam allahtan bes. bíz ḳābıŕlıḳ aldıḳ buŕda ḳābıŕlıḳ. buŕda yeddi yúz nefer waŕ. ḳābıŕlıḳ aldıḳ ta yazdıḳ buŕda bíŕ alṭı yúz älli çıḳṭı bíŕ úç säneden dǫ̂rT säneden. e ḥíndi ällíden arṭıḳ_oldulaR. yāni yanımızdā yanımızda, her säne her säne bíŕ ōn on bíŕ çōcuḳ doğaR. ǫ̂lmez gäne. çoḳalíyláR. çoḳalíyík yāni. bu bänim babām babam.ammuoġlu túrkíyyeden gälik. obalaRa gälī. dúgünnēRi oba túrküsü yıŕlamazlaR tat túrküsü heP. kímse bílmez yıŕlamasını, ōba túrküsü yıŕlayannaR ḳarīleR ḥíndi bän íki úç túrkü bíllím obaçını. e díz çóker ḳalḳaRdım mesaḥta bu, mesaḥ oynayıncı baş çekēlim. baş çekēRim baḳarsıŋ, gǫ̂rürsüŋ u díz çökersiŋ ġaḳarsıŋ. yāni bu díz çóküP ġāḳan yāwuz bu. bes bu ġārım bílmez. gúççükken ummāsı öğretmíyik kenni. umması, ḥaḳ ummāsıŋa. túrkü yıŕlıyım sana oba túrküsü?

hu gälen kímiŋ ġīzı?
dèşte geymiş ḳırmīzı.
hu ġulaḳısındaḳı kǫ̂pē
sandım sābaḥ yıldīzı.
sandım sābaḥ yıldīzı.
hu ġaşlaRın arāsındā
domdom ġurşūnu degdī
domdom ġurşūnu degdī
bıR awçu vurdu bäni
bıR awçu bäri wärdī
aḫ dēdim aġlādīm
yāramı da baġladīm
yāramı da baġladīm.

íyi mi?

bostanıŋ íçi göw ḥıyār
bōyu bōyuma uyāR
bōyu bōyuma uyāR
ya ġız säni allım ġaçāRım
ġorḳuylum ählíŋ dúyaR
ġorḳuylum ählíŋ dúyaR

íyi mi ġardāş? eski túrkü bu. bu eski túrkü ġardaş. bän bunu ḳōcalaRdan duṭuḳlum.

bän gídīdim yōlūma
ḥancer baṭṭı ġōlūma
ḥabár sālın dosṭūmā
baŕhám saRsıŋ ġōluma
baŕhám saRsıŋ ġōlumā.

è walla bunnaRı duṭuḳlum. bíraz da unutdum. ắwŕat hämi accen hämi unuttuŕī. bu kún bu çocuk aġlī mesälen ummasın ístī mesälen ummasını emĭcī, yıŕlaRlaR kenne awutçı. bízde çōḳ waŕ ḥorafa, accenneRe ḥorafa èdeRdík. oṭíŕíler, híç bí medräse yoḳ yannārında oḳuma yoḳ bu kún. ḥorafa èderik kennēri. ḥorafa, ḥaket kími yānī."

2. Baalbek Bölgesi'nde, Duris İlçesi'nde Ahmed Muhammed Görli'den (67 yaşında) derlenmiş metinden alıntılanmış örnek:

"bäním ādım aḫmed muḥammēd görli, būnuñ ādı dÕşlük e. bu dÕşlük aṭa e bän ÕrüklümḫeP būnu böyle. bunu Õrüklüm. bū buŕdan oldu mu Õñüne biŕ pırçık ġörum. pırçık bílmezsíñ yāni íp. būŕdā boŋcuḳ ġorum. būnu āṭa ġōcūm. būnu íplen älimnen, älimnen Õrdüm. soġrā bū ġōlay būnuñ íşi, būra çoḳ zor bÕyüklen güçük älnen. bu bäyle bes ò bäyle değil. bän ġōyun yayaRdım. ġoyunnārı ÕveçleRleR. Õveç dėmez mísiñiz kenni Õveç? Õveç bunnārı güççük emlik ėdeRik kenni göstertmezzik ummasıña. bíze vārĭf oluRlaR bízde, yērinçek ġoyuna çığırıcĭk. bunnār ardımız sırayla onnār zırḫ ġoruḫ kenni. e öğrendik e çok öğrettim buŕda baalbekte tat. aṭtan ţiralbusa gıţţím, bëyrūda da gıţţím aṭtan. bíŕ òn bäş säne äwwel sūra, sūr. ceyşe váḥıd türkü yıŕlar buŕda baalbekten türkü yırlaR. sūra gäne bíŕŕıŋ yānına gíţţík e. e çōḳ gídeRdik, bílene gídeRlik şennik waŕ. bílene gídeRlik gäne āţ waŕ. buna mersaḥa dēRik buŕda. mersaḥa da sēric. sēric ū waŕ yōraḳ o güççük. u mersaḥa da yúnnen çāputtan. yōraḳ seric, serc dėrleR buŕda kenne. e yōraḳtan o, ími o ātın arḳāsında e walla e walla."

3. Baalbek Bölgesi'nde, Hadidiye Köyü'nde Deblen Yusif Osman'dan (63 yaşında) derlenmiş metinden alıntılanmış örnek:

"ählen ġardāş.
ōţurdum daş_üstÕne
ġālemi ġaş_üstÕne
oġlan dėmiş bíŕ ôpüş
ḳız dėmiş bāş_üstÕnē.
zumbāra çāla çāla
çıḫţım bíŕ Ũce dāla
ḳorḳuylum düşeR_öllÕm
säwdıġími älleR_ālā

ġōyunnan dôwe. ee bín bäş yúz on_altı säne. waḫţlí daḫḫal sulţan selīm. sulţan selīm, lübnáná gelikçi bunnāra bíz bíŕ dôrT yüz säne ḫúkm_ettik. bu lübnáníyyeleRe. bes soğra hàwíyesiz çıḳţık. hàwíye wėrmedíleR bíze. e sulţān selīm buŕda ġırıldı. bíŕ şėrti nėŕde ġaldı? lübándä. bíŕ şėrtímme sūríyyede. bíŕ şėrtímme úrdünde. bíŕ şėrtímme åŕaḳţa. u ġaldı, ōturdulaR. e bíz bíŕ íki úç säneden bäri ġıŕdıḳ. ġoyunnu da amr_ėtdik. ġōyunnu dôweyi ġıŕdıḳ. yānı bíŕ yígírmi bäş ōţuz säne e. ḥíndi baʿzı íşleR, baʿzı ġoyun yayaR, baʿzı yer ekeR, benedūra, ḫıyār, túţÕn. eḥleyn ammoġlu. ġōyun waŕdī, dôwe waŕdī u ġıl äw. ġıl äwi bílmezsin? bände yeddi ġız úç de oġlan waŕ. sulţan selīm nėŕden gäliR? bízim aslımız da túrkíyyeden? bän túrkíyye gítmedim. ġadīmde dúgün ėtcĭsän ōtuz, ōtuz bäş dıPḫa ístíysin. u dúgünde íki gún ġālıR. íki gún ėdeRik kenni. sän äwlísin ammoġlu? älin nėrde? yāni sänín gelmen bura nēden ötrü? bízdän ötrü? küll şi fÎlm waŕ túrkĭ murād, murad alemdāŕ, ammār kosovī. bu lübnánín fılĭmleRi, sūríyyenín fılĭmleRi bíŕşėy bílmezleR. ıngílizi de bílírsín ammoġlu? fĭransávi? dėyim sana ḫorafa? ḫorafayı búyük ġocalaR bílir. äwwäl ammoġlu şėy yoḳtu, teleFízyōn yoḳtu, damlar yoḳtu. ne? ġıl äw. cem_olurlaR da ocāḳ, oţ yaḳaRlaR. e o búyük ġocalaR ḫorafa ėdeRleR, seḥer_ėtcĭn. yāni mesälen bänim babam raḥmaţlīḳ, ammım raḥmaţlīḳ, dāyım raḥmaţlīḳ, bíze aġnadıRlaRdı. u ġādīm. híndi bíze ḫāketleRleRdi. äwwäl ammoġlu ġazí waŕdı. ālem bíŕbíŕleRine ġazz_ėdeRdi. ò mal gätiRiR, ò mal gätiRiR, e bunnāRı ḫaketleRleRdi. ınno mesäla bu ḫayme níce āt. bíŕ yírmi atlı. nėŕe gítcĭleR? baalbeke. baḳ ne gätiRiRleR. bíŕ şėy yoḳ. ḫālen de bíŕ şėy yōḳ. íşte bunnārı bíldim. savvır_ėtcĭn bäni?"

4. Baalbek Bölgesi'nde, Şıhemiyyeye Köyü'nde Abdallah Ramadan'dan (75 yaşında) derlenmiş metinden alıntılanmış örnek:

"dārı çÕreginnen sıḳmaç yapaRlaR da sıḳmaca yaġ ġorlaR kenne. keş, ḫarĭşe yāni keş. e bunu soġra datlı. ėreli budu. äwwäl äwwäl bíŕ säne maḥál gäldi maḥál. çôrek yôḫ, le lettene waŕ, le buġda waŕ, le arpa waŕ. ya yėdik keş, keşten kömeç. bíldíŋ kömecĭ? doğrar doğrarlaRdı ebemíz. bän buna yavalaşmadım. babam yavalaştı. e bän yavalaştım aŕpa çôregíne. aŕpa çôregĭ, yaylaya çıḳĭydık yaylaya. ḫura, daġa ġoyunnan. òra gäldīk. baba dėdim ācıḳtım. aldı bäne bíŕ çôrek wėrdi ḳapḳara. ḳara aŕpa. bes bíŕ şėy yōk. süt çōḳ, yoġurt çōḳ, yaġ çōḳ. sādė baŋa bíŕ çôrek wėrdi. yēdím buŕama yapıştı. baba boġuldum, boġuldum, boġuldum, boġuldum. bíze bíŕ öncül ġoyun waŕdı. ġoyun. saġdı bäne bíŕ süt wėrdi içtim. çôregi bu sütten yuttum. e buŋa yavalaştım bän. ondan bäri ḫayyır çoġaldı. buġdá çôreġi. noḫut çôreġi de yėdik. noḫut, ḫummus yāni. e yėdik onu. sıkmāç, bekmez, yaġ ínsána accim aġalıRdı. saġlām bu. ínsánımız sayrı olmazdı hĭç. bíŕíniŋ bāşı aġrıdı mı bíŕ ḫáP werir bíŕ áspĭrin ḫáP werírleRdi íyi oluRdu. e ḥíndi yetmī yetmī. bän sayrılım bän. alla yırda aleyk. buŕda da íçicĭn. walla ḫısımınıŋ yanına gäldiŋ. içmicĭn? buŕda üstü yanda waŕ beyt genco. ònun ġızı, oġlumuza allıḳ. cocuḳlaRımız, hu ramadān, aḥmēd. bän íki åwrat allığım. aḥmed, walla çōḫ aḫĭ. alla yırda aleyk. sän ḫangí bėleddensin?"

5. Akkar Bölgesi'nde, Kuvaşra İlçesi'nde Hıdır Abbas'tan (45 yaşında) derlenmiş metinden alıntılanmış örnek:

"ílk ônce ḫoş gäldíŋiz. bu äw äwínizdiŕ. wä bútün túrkleRiŋ äwidiŕ. saġoluŋ túrkíyye wä bän bútün túrkleRe ômür boyunca borçluyum. bíz buŕdā aḳḳaŕ, a aḳḳaŕ bôlgesínde, lübnánıŋ ḳuzeyínde íki túrkmen kôyúz. bíŕ ḳawaşŕa, bír aydamun. ḳawaşŕa hePsi túrkçe ḳonuşuyoŕ, aydamunda túrkçe ḳonuşan nä yazıḳ kí ḳalmadı. yalÑız gänçleR. túrkíyyede oḳuyan gänçleR túrkçe bílíyorlar. ḳawaşŕa yaḳlāşıḳ úç bíŋ, aydamun bäş bíŋi buluyor ama aydamun yúzde oţuz ḫĭrıstíyan, yúzde yėtmíşi túrkmen. hėmen hėmen äşit sayılıŕ íki túrkmen kôy. ḫĭrístíyanlaR ama túrkmen değil. aḳḳaŕda, aḳḳaŕ ḫär ḫär kôyde bíŕ túrkmen aylesi bulursuŋ. ya bízden, ḳawaşŕa ya da aydamundan äwli, ya ḳadın äwli wäya kendísi túrkmen ama, díyebílíŕsíŋiz íki kôy aydamun wä ḳawaşŕa? şímdi yan bíŕ kôy waŕ, äl däwsė diye, oŕda bíŕ ayle, bíŕ ayle yúzleŕce ínsan hePsi túrkmen. túrkçe ḳonuşmuyorlaR sādece ḳawaşŕa túrkçe bíliyor. şímdi bín bäş yúz on_altıda yawuz sulţan süleyman zamānında bíz buŕaya yėrleştıŕıldīk. bír ḳaç ayle gäldīk wä o zamandan bäri bíz buŕdayız. yāni babamın dėdíğíne góre, raḥmetli babam ábbas ábbas, e yíŕmi säne ônce bana bunu sôyledi ílk_ônce çünkü kendísi on yeddi sänedíŕ raḥmetli. babam dėdi, sādece son yíŕmi säne ḳızlaRı dışarıya äwlendírdik. yani şímdi díyebílíŕsin ḳırḳ säneden ônce túrkmen ḳızı túrkmenle äwli. íşte bunun íçin bíz túrkçemízi ḳaybetmedik. ḳaybetmedik. bízim kúltúrümüz arapça, oḳulda fĭransısça wä arapça. bírínci dil arapça, íkinci dil fĭransısça. şímdi çocuḳlaRımız bäş yaşında oḳula gídiyorlardı. ílk säne çoḳ zorluḳ çekíyorlardı sadece túrkçe bíliyorlar wä arapça bílmiyorlaR. çoḳ zorluḳ çekíyorlardı. şímdi ē íki biŋ altıda, íki biŋ altıda sayın bôyük älçi árFan aḳar zamānında lübnán íle túrkíyye arasında bi anlaşma oldu. bäş oḳul tanıttılaR. bíŕ aydamun räsmī oḳulu, ílk wä orţa oḳulu, ḳawaşŕa ílk wä orţa oḳulu wä beyrutta úç oḳul. bäş oḳul díye bunun ísimleRíni

Kuvaşra ile Aydamun arasındaki bir dükkanın adı bir anlamda Lübnan Türkmenlerinin Türkiye'ye seslenişi olarak yazılmış
© Özgür Kasım Aydemir

Hadidiye'de Kenco Dip (Kurt) Kenco, Ali Ghorly ve Muhammed Sattuf ile..
© Özgür Kasım Aydemir

lübnán milli eğítim baķanlığa wėrdileR wä buŕda túrkçe oķutacaz, bu okullaRda. wä bi anlaşma oldu. soñra ísrail savaşı gäldi, ísrail saldırısı wä bízim mäclísimiz ţoplanmadı. ḫúkúmet te bozuldu. soñra bu anlaşma ne oldu bílmiyorum ama daḥa soñra bíze bíŕ túrkçe ḫocası gónderdi túrkíyye. aydamuna wä ķawaşŕaya gäldi. ders wärmeye. ders wärdi. şèyde wärdi. oķulda değil. yäni mesai saatínden soñra ízin alabíldi wä bèledíyemízde ders wärdi. soñra soġuķţan ķaçtı wä ţírablusa gítti. ţírablusa yerleşti wä bíŕ daḥa bíze gälmedi."

6. Akkar Bölgesi'nde, Kuvaşra İlçesi'nde Adülaziz Hasen'den (83 yaşında) derlenmiş metinden alıntılanmış örnek:

"ählä u sählä. faddal. bíz gällik buŕa bíŕ ġoca waŕdı ộmrü yúz otuz, díş çıḫţı kenni. bäne dèrdi o gộlüŋ yanında oţuruḫtu, soğra gäldíleR bòŕa. bòŕa gäldíkleRinnen dèrdi bòŕdan ţoplandıķ heP túrkmen, gäldík oţurduķ heP bíŕden. e bes yoldaş. bände bíŕ oğlan waŕ, ḥásan. waŕ úç ġızı. bíŕ äwlenik, íkisi de daḥa. bíŕi ḫovle bíŕi de mūne e. hu da ḫālid, yígit ādı abdúlaziz e. dedesínin adını vuruķlaR. yanımızda ġoyun waŕdı çoķ e. yanımızda ġoyun waŕdı da çoķ dawaŕ da. súrürdük çít e, ộküzden, íkisíni ġoşārıķ hëyle bındığı ġoruķ sabandan Tışra. bes saçarıķ e. ġoyunlaRı güderik, pendír èderik, yoġurt èderik, süt èderik. bermili gộrüksüŋ hò bermili, baķ hò bermili. bunuŋ dolusu süt yanımızda waŕdı. e, bunuŋ dolusu. gälirdi bíŕi mínyäden babamıŋ yanına. babamıŋ adı ḥásandı e. bíŕ ġaţır yúkledírdi pendir. úç gúnde bíŕ ġaţır dolusu pendir yarım ķağıda. pendir yōk. yarım ķağıda e. bíŕ ķağıda değil yarım ķağıda e. e fuķaŕādıķ, fuķaŕādıķ. äyle dúğünden mabsuţţuķ, dúğünden mabsuţţuķ. gälirdi atlılaR ḫora. dèrdi dộğúşüŋ bíŕín bíŕínizden. bíz sízden bíŕ fīreng_alaķ. bíŕ fīreng. e dộğüşmez dèrik. heP ġardaşlan bacı oġlu, e heP bíŕ. kímse dộğüşmez, bíz túrkmen. ḫíndi bän bílmem arapçacı, yäni çoḫ bílmem. arapça yoḫtu, bes ḫíncik medräsede oţuruyu çocuķluķ òŕda ögrenīleR arapça. yäni arapça bän şaşarım, bäşe sayamam bes túrkmençe. (...) arapça sayamam bän, arapça bän bílmem. bíl arabi díyemem kenni. gèderdik ḫarmanlığa, ḫarmanlıķta namaz ġılırdıķ, e yoķ cāmi, ġılırdıķ namaz bayramda. şëyle çıķardıķ hora. dèríķ bayramıŋ ġutlu ola, bayramıŋ ġutlu ola, bayramıŋ ġutlu ola bayramıŋ ġutlu ola bayramıŋ ġutlu ola. sän babamsıŋ bízde bäyle derik. dúgün böğünden gộzel olurdu dúgün. oynarıķ, çōķ oynarıķ çōķ, raķsı çōķ walla. dúgünde dabbıl, zìrna, atlı da círít ķoşar. bíŕ yúz, bíŕ yúz bíŕ yúz tene gälirdi atlı, bäyle ġoşarlaR, ġoşarlaR. walla bän círítte híç ínmezdim. olurdu walla Pek gộzel olurdu. dúgün èderdik, mersaḥ èderdík. bízím yırımız heP túrkmen. bunnār bän dộwügüm. bunnārı bän ḫíncik yaparım. bän yaparım. íğneynen ḫäyle ḫäyle ḫäyle ḫäyle vururum kenni. kộmür ġorum kộmür. ḫäyle dộwerím kenni. bu dộwme, dộwme, e. atta çıkarırlaR gälíni, häyle gırlaţırdıķ kenni, ḫäyle gırlaţırdıķ, ḫäyle gırlaţırdıķ kenni. bíŕ sandıķ ceḥez alırdı. ucuzdu da dúnya ucuzdu. para yoḫtu bes ucuzdu. e walla. Pek mabsuttuķ, kímse kímseye ístemez dārılsın."

Kaynaklar

Aydemir, Ö. K. (2013). Türk Dili Haritasına Bir Katkı: Lübnan'daki Türkler ve Türkçe. *Zeitschrift für die Welt der Türken/ Journal of World of Turk*s, ISSN: 1868-8934 (online)–1869-2338 (print), Volume: 5, No:1. Almanya. s. 159-173.

Aydemir, Ö. K. (2013). Ortadoğu'daki Kayıp ve Metruk Türkler: Lübnan Türkleri. *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, Yıl: 9, S. 54 Winter. Türkiye. s. 2319-2329.

Aydemir, Ö.K. (2015). *Lübnan Türk Ağızları,* Genişletilmiş 2. Baskı. Denizli: Nokta Yayınevi."

Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (1989). *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

THE URUM LANGUAGE OF THE AZOV GREEKS: OVERVIEW AND CURRENT SITUATION

Oleksandr Rybalko

The Azov Greeks. Who are they?

© Oleksandr Rybalko

The Azov Greeks are one of the ancient ethnic groups of Ukraine. As an ethnic group, their origins are in Crimea during medieval times and in the Crimean Khanate period. Nowadays, the ruins of many ancient city-states and cave towns of their historical medieval Christian principality Theodoro, which was captured by the Ottomans in 1475, stand for their early history. For several centuries, the Crimean Greeks living next to the Turkic peoples preserved their Orthodox Christian faith, culture, and language. They called themselves 'Romeyos' as they were named under the rule of the Byzantine emperors. In their own dialect, this word is transformed into 'Roumey'. Later on, those Greeks who experienced linguistic assimilation with Crimean Tatars and Turks began to call themselves **'Urum'** (as the Turkish translation of the word 'Roumey').

In between 1778-1780, over 18,000 Crimean Greeks migrated from Crimea (Crimean Khanate on that time) to the northern coast of the Azov Sea (the territory of the Russian Empire). Therefore, these Greeks are called now **Mariupol Greeks** or **Azov Greeks**.

What languages do Azov Greeks speak?

Linguistically the Azov Greeks are divided into two groups: **Urums**, who speak **the Urum language** (one of the Turkic languages), and **Romeans**, whose mother tongue is **the Romean language** (modified version of Greek). Both groups call themselves Greeks and they are affiliated to the Orthodox Christianity.

Where do Urums live now?

The Greeks migrated from Crimea to the Azov Sea spoke already two languages. They founded 21 villages and the city of Mariupol. Romeans and Urums settled in separately, in a new place, excepting only one village Velyka Novosyolka, which they founded together. Greeks named their new settlements around the Azov Sea after those places they left behind, in Crimea.

In late 18th century, Urums founded the city of **Mariupol** and **11 villages**:

	Old/Urum Name	Modern Name in Ukrainian	Modern Name in Russian
1.	Bolshoy Yanisol/ Salgir Yany Sala	Velyka Novosilka	Velikaya Novosyolka
2.	Ulakly/Ulakhly	Ulakly	Ulakly
3.	Bohatyr/Bahatyr	Bohatyr	Bogatyr
4.	Kamara	Komar	Komar
5.	Kermenchik	Staromlynivka	Staromlinovka
6.	Stary Krym/Esti Khyrym	Stary Krym	Stary Krym
7.	Mangush	Mangush	Mangush
8.	Beshevo/Beshüy	Starobeshevo	Starobeshevo
9.	Ignatyevka/Gürdzhi	Starohnativka	Staroignatyevka
10.	Laspi	Starolaspa	Starolaspa
11.	Karan	Hranitne	Granitnoye

First settlements founded by Greeks in the Azov Sea area. Settlements founded by Romeans and Urums

Ignatyevka was founded by Georgians and Vlakhs. Georgians adopted the Urum language. Vlakhs settled in and founded a separate village Novoignatyevka (New Ignatyevka). And then their home village was named Staroignayevka (Old Ignatyevka).

In time, especially in between 1920-30s, inhabitants of the first home villages founded new

	First Villages Modern Russian Name/Old Russian Name (Urum Name)	New Villages Modern Ukrainian Name/Modern Russian Name/Old Name (Urum Name)
1.	Komar (Esti Kamara)	1. Novy Komar/Novy Komar (Yany Kamara) 2. Chervonaya Zirka/Chervona Zirka 3. Yalta/Yalta 4. Dniproenerhiya/Dneproenergiya/Zinovyevka 5. Zaporizhya/Zaporozhye
2.	Ulakly	1. Rozdole/Razdolnoye
3.	Bogatyr	
4.	Staromlinovka/ Stary Kermenchik	1. Novomlynıvka/Novomlinovka/Novy Kermenchik (Yany Kermenchik, Dörtoba) 2. Maly Kermenchik/Maly Kermenchik (Yartsuz) 3. Heorhiyvka/Georgiyevka
5.	Starobeshevo/Beshevo	1. Novobeshevo/Novobeshevo (Yany Köy)
6.	Granitnoye/ Staraya Karan (Esti Karani)	1. Kamyanka/Kamenka/Novya Karan (Yany Karani), 2. Andriyvka/Andreyevka (Kiziltash) 3. Novosyolovka 1 4. Novosyolovka 2 5. Nova Maryivka/Novaya Maryevka
7.	Staroignatyevka/ (Gürdzhi)	1. Malohnativka/Maloignatyevka (Kharaoba) 2. Novohryhorovka/Novogrigorovka
8.	Starolaspa (Esti Laspi)	1. Novolaspa/Novolaspa (Yany Laspi) 2. Bila Kamyanka/Belaya Kamenka (Akhtash)

Nowadays there are 29 villages in Donetsk Oblast (*oblast* is an administrative unit in Ukraine, equals to region), and one village (Novomlynivka) in Zaporizhya Oblast founded or inhabited by Urums.

The number of Greek inhabitants in Ukraine

Mariupol can be considered as the center of the whole area. Sometimes it is called the capital of Greeks living in Ukraine.

Today, Donetsk Oblast is home for the largest community of Greeks in Ukraine. Azov, or Mariupol Greek is the largest Greek community carrying Greek self-identity in the country. In Ukraine, according to the 2001 census, 91,500 inhabitants are Greeks, and 77,500 out of them live in Mariupol area (Donetsk Oblast), i.e. they are Mariupol, or Azov Greeks. However, the census does not differentiate the Urums community to the Rumeys community. Other Greek communities living in Ukraine include Pontian Greeks, Thracian Greeks and Greek immigrants from Greece.

The number of Greek inhabitants differs in various settlements. In places located near big industrial centers, Russians and Ukrainians inhabitants' number is higher. On average, Greek inhabitants' number in villages, which are considered to be Greek settlements, is about 50-60%, sometimes increasing up to 80-90%.

Mariupol can be considered as the center of the whole area. Sometimes it is called the capital of Greeks living in Ukraine.

The Urum language (The Azov version) overview

The term 'Urum' is used for two Turkic languages: 1) the language of the Azov Urums living in the area of the Azov sea (Ukraine), and 2) the language of the Pontian Urums, the language spoken by some of the Pontian Greeks. In this paper, we focus on the Azov version of the Urum language.

The Urum language is one of the Turkic languages of the western group, which was shaped in medieval times in Crimea. Its basis consists of Kypchak and Oghuz components. This language is similar to other languages, as Crimean Tatar, Karaite, Krymchak, Gagauz, Turkish, Azeri, and Turkmen.

The Urum language is the native language for Urums.

© Oleksandr Rybalko

Initially, the word 'Urum' was used to identify Christian inhabitants, which ethnically were predominantly Greek, living in the Ottoman Empire and Crimea. In time, part of Crimean Greeks adopted a Turkic language, which became the language of the interethnic communication in this region after the emergence of the Crimean Khanate. Later on, both terms, 'Roumey' and 'Urum' were used to identify the Greek ethnic community, as a group speaking different languages.

The Urum language has the following dialects suggested by Oleksandr Harkavets:

- Kypchak-Polovets,
- Oghuz-Kypchak
- Kypchak-Oghuz
- Oghuz

Brief History about the use of the Urum Language

Russian Empire

In the late 18th – early 19th centuries, during the first decades after their migration from Crimea to the northern coast of the Azov Sea, Urum was the official language in their new place of residence. The Romeans beside to their Romean language had to know the Urum language, but the Urums were monolingual. Urum was a mediator-language between two groups. The Urum language was used for trade, court of law, and during official events in Mariupol. Both groups knew and they had to use it as an official language in Crimea, also. In Crimea, the Urum language developed juridical terminology borrowed from the Tatar language. Greek script was used to write in the Urum language.

In the mid. of the 19th century, Greeks lost their exclusive right to settle in Mariupol Uyezd (Mariupol District) and one administrative unit was created inside the Russian Empire, especially for the Greek community, which they enjoyed for some period after their migration from Crimea. Then, other communities like Russians, Ukrainians, Germans, Jews, and Romani settled in Mariupol and in the surrounding areas. The self-administration of Mariupol Uyezd was abolished. Step by step, the Russian language was used in many official departments, and the use of the Urum language was limited to unofficial sector.

In the second half of the 19th century, the Russian language started to penetrate actively in all spheres of Greek community's life: church, administration, and schools. In 1864, there was adopted

© Oleksandr Rybalko

a regulation which empowered the Russian language, as the only language to provide education in schools. Thus, the Greek community began to learn a new language.

By the late 19th century, most of the Azov Greeks became bilingual: they knew Russian and their native tongue (Urum or Romean). Russian as the official language in communication replaced the Urum language.

The Soviet Union

In the early Soviet period, 1925-1938 was a policy of so-called 'indigenization' (*korenizatsiya*) aiming to train administrative stuff among the representatives of the ethnic minorities. As regarding the Azov Greeks, the New Greek language was introduced at schools in the Romean villages, and the Crimea Tatar language in the Urum villages. This process was called 'Hellenization', 'Greekzation' 'Tatarization'. In the same period, there were also introduced special nominations, as 'Greek-Tatars' for the Urums and 'Greek-Hellenes' for the Romeans, in order to divide the general term 'Greek' based on their native language. Once there were two linguistic groups of Greeks officially categorized, they made the decision to introduce scripts, so they came up with a modified Greek language for Romeans, and the Crimean Tatar language (Latin at that time) for the Urums.

In documents dated 1920-1930s the language of Urums is named *Greek-Tatar*, *Tatar*, *Turkish-Tatar*, *Crimean Tatar*, or *Turkish*. The officials decided to teach the Crimean Tatar language at schools in the Urum villages, and they bought textbooks in the Crimea language. In that period, the Soviet Union applied some language reforms and decided to transfer some Turkic languages written by Arabic script into Latin, and it concerned the Crimean Tatar language as well. Problems related to the transfer from Arabic script to the Latin, the lack of textbooks and teachers hampered the whole process of teaching the Crimean Tatar language at schools in the Urum villages.

This 'indigenization' policy was ended in 1930s. At the end of this process, the native languages were not used for teaching in the Greek villages anymore. Therefore, there was no need to distinguish Greeks by their language, and both groups were collectively named 'Greeks'.

Until now, the both groups Romeans and Urums, name the 'Greek' language as their native language.

Independent Ukraine

In the early 1990s, after Ukraine became an independent state, they began the process of resurrection, the revival of native cultures of various ethnic groups. Greeks started to create Greek societies, folk groups aiming to revive their cultures. There was also the question to revive their native languages. However, different community representatives and leaders understood differently the process. Some considered Romean and Urum as the native languages for the Azov Greeks, whilst others thought that the New Greek language should be taught as a 'proper' Greek language to help them to get ties with Greece and the Greek diaspora.

There were some attempts to teach Romean and Urum by local enthusiasts. However, the concept of teaching the New Greek language for both Romeans and Urums prevailed. Government and NGOs of Greece and Cyprus provided assistance in order to promote the New Greek language for the Azov

© Oleksandr Rybalko

Greeks. It is actively taught at schools and at a local Mariupol State University to train teachers for the New Greek language. In some villages New Greek is a compulsory subject in local schools, whilst in others it is optional. The Romean and Urum are not taught officially anywhere.

It should be noted that Ukraine does not have a clear centralized language policy. Ethnic communities decide by themselves what language to consider as 'native', what to teach at schools and for which language is supported by the state. Until now, there is confusion when they mention 'native' or 'Greek' language: it can be Romean, Urum, or New Greek despite the differences among these languages.

The Old Urum-speakers can be named Turkish using 'Greek' language. Many official statistic data do not distinguish different Greek groups and their language. In the list of ethnic communities living in Ukraine often you can find the terms 'Greeks' and 'Greek' for their language. Urums are called Greeks by Russians, Ukrainians, and Greek -Tatars – by Romeans, Greeks by Crimean Tatars, and Greeks, Urumnar by Urums themselves. However, the terms 'Urums' and 'Romeans' are used more often in publications.

At official events organized by the Federation of the Greek Societies of Ukraine (an organization that represents interests of Greeks in Ukraine) official speeches are delivered in Russian and New Greek (with consequential interpretation).

By today, Oleksandr Harkavets led the most comprehensive research on the Urum language. He published many articles, an Urum-Ukrainian dictionary and a book about the language history and folklore of Urums.

In the early 2000s, there were several expeditions to the Urum villages in Ukraine led by the researchers from academic institutions in St. Petersburg, Russia. Based on their results, there were made several publications.

There is a contemporary literature in the Urum language. The most famous poets and writers writing in Urum are Valery Kior, Viktor Borota and Kirikia Khavana.

Urum folk groups try to preserve in their performances folk songs and some rituals.

Current situation with the Urum language

The Urum language found itself in a changeable situation and it is used only by the old generation, even though their competence in it is quite high. Their texts written in Urum have almost no Russain

© Oleksandr Rybalko

borrowings, and the native speakers are able to conduct a long conversation in the Urum language. Young people do not speak the Urum language, even though they are able to understand it.

The dissemination of the Russian language started earlier among the Urums compared to the Romeans. Urums founded the city of Mariupol, nowadays a completely Russian-speaking place. The Urum villages usually are larger than the Romean ones, which produced further Russification. The Ukrainian language is almost not used, excepting schools and local administrations.

The Urum language is almost completely excluded from the Urum communities' public life, it is not studied officially, and it is not used officially.

However, they preserved the folklore and the contemporary literature in the Urum language.

Another significant threaten on the Urum community is the recent aggression of Russia and the Russian-backed militants. There were military actions in some Urum villages, which caused serious problems on Urums lives, not to mention on their language.

Conclusions

Today, the Urum language of the Azov Greeks faces several challenges:

- The language change is getting wider. The Russian language is prevailed in Urum communities. The Urum is not taught at schools, and it is not used in public life.
- There are confusions in terminology. The terms 'Urum' and 'Romean' should be used more often to identify clearly specific groups of the Azov Greek and their language in order to develop future language policies.
- The lack of academic research. Further research would help to preserve more of the language's heritage.
- The lack of the official standardization. They have to adopt an official alphabet and to unify the rules of the Urum language.
- The lack of teaching materials. They need official published textbooks and more dictionaries.
- The recent military actions in the Eastern Ukraine create a physical threaten for the Urum communities.

However, there is potential and hope for revival and further development of the Urum language, if the local community members and leaders take urgent actions.

Literature

Гаркавець, Олександр (1999).Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. Алма-Ата: Український культурний центр.

Harkavets, Oleksandr (1999). U*rums of the Azov Sea Area. History, language, fairytales, songs, riddles, proverbs, written monuments*. Alma-Ata: Ukrainian Cultural Center.

Баранова, В. В. (2010). Язык и этническая идентичность. Урумы и румеи Приазовья. Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, Москва..

Baranova, V. V. (2010). *Baranova Yazyk i etnicheskaya identichnost. Urumy i rumei Priazovya*. Moscow.

Baranova, V. V. (2010). *The Language and Ethnic Identity. Urums and Romeans of the Azov Sea Area.* Moscow.

Смолина, Мария (2008). Урумский язык. Урум дили. Приазовский вариант. Учебное пособие для начинающих с аудиоприложением. Бланк-пресс, Киев.

Smolina, Maria (2008). *Urumsky Yazyk. Urum Dili. Priazovsky variant. Uchebnoye posobiye dlya nachinayuschikh s audioprilozheniev*. Kyiv.

Smolina, Maria (2008). *Urumsky Yazyk. Urum Dili. Azov Version. Manual for Beginners with CD*. Kyiv.

THE CAUCASIAN URUMS AND THE URUM LANGUAGE

Stavros Skopeteas

© Stavros Skopeteas

1. Preliminaries

This chapter is devoted to Caucasian Urum, a language spoken in the highlands of K'vemo K'art'li in Georgia. The basic substrate of Caucasian Urum is Anatolian Turkish; Urum people are bilingual in Russian and the currently spoken language has a great amount of borrowings from Russian, which hinders the mutual intelligibility with Turkish as spoken in Turkey. The Urum language spoken in the Caucasus has to be distinguished from the Crimean Urum spoken in Ukraine. Both linguistic communities share the same ethnonym (see Section 2.1) but this does not mean that their languages are immediately related (see Section 3.1). The present article is devoted to Caucasian Urum and outlines the history and current situation of the language community (Section 2) as well as the basic properties of the language of these people (Section 3).

The data presented in the following were collected with native speakers in Tsalka and Tbilisi between 2009 and 2013. The cited examples are either elicited by translation (Verhoeven, Moisidi & Yordanoglou 2011) or collected from texts (Skopeteas and Moisidi 2011). Further intuition data and clarifications about data questions in corpora were elicited with Violeta Moisidi, native speaker of Urum.[1]

2. Caucasian Urums

2.1. Urum ethnonyms

The ethnonym *Urum* comes from Turkish *Rum*. The term originates to the Greek stem *rom-* 'Roman' (referring to citizens of the Eastern Roman empire). *Rum-i-Millet* in the Ottoman empire was the *millet* of Christian Orthodox people in the Empire – referring to a religious and not to an ethnic community. The word *Urum* involves a prothetic *u-* that generally appears in loanwords with an initial *r-*, e.g., *u-rus* 'Russian', *u-ruset* 'Russia' (the same words are attested in Anatolian Turkish, see *urum*, *urus*, and *urusya* in dialects of Erzurum; Gemalmaz 1978[III]: 318).

Native speakers call their language *Urum dili* 'language of Urum' and identify themselves as Turkish-speaking Pontic Greeks (see Höfler 2011 on ethnic identity issues). Georgians use either the ethnonym *Urum-eb-i* (Urum-PL-NOM) or the ethnonym for Greeks *berdzeni*, which is used for any ethnic Greek people including the Greeks living in Greece (Sideri 2006: 26). Pontic Greek speakers of Georgia call the Urum language *to turkikón* 'the Turkish (language)', but conceive the speakers of Urum as homoethnic.

1 I am particularly grateful to Violeta Moisidi (Tbilisi) for the Urum data collection that she compiled since 2009 and to Emrah Turan (Bielefeld) for his assistance in the comparison between Urum and Turkish. The findings about the Urum lexicon and the current language situation are the product of common research with Veronika Ries. The present article is part of the project 'The impact of current transformational processes on language and ethnic identity: Urum and Pontic Greeks in Georgia' funded by the VW-foundation.

2.2. Religion

Urum people are Christian Orthodox and practice their religion in Greek, Georgian and Russian churches (Karagyosov 2006; Höfler 2011: 65f.). Although there are no liturgical practices in Urum, many native speakers report that they use Urum in praying (18 out of 30 Urum speakers in sociolinguistic interviews; see Sella-Mazi and Moisidi 2011). The use of Urum in religious practices is reflected in the lexicon. Urum vocabulary displays 23% loanwords in the field of religion/belief, which is less than the average proportion of loanwords in the world's languages in religious terms – estimated to 43% according to the data of the WOLD project (see Haspelmath and Tadmor 2009 for cross-linguistic facts; Ries et al. 2013 for a detailed account of the Urum vocabulary; see also 3.4 for further discussion on the lexicon). This is surprising for a Christian community but fits to the speakers' reports that they use Urum for religious practices. The majority of the concepts about religion and belief are expressed with words of Turkish origin, e.g., *allah* 'god' or *cänäm* 'hell' (compare Turkish *allah, cehennem*). Russian loanwords are restricted to narrow Christian terms, e.g., *gimn* 'hymn' from Russian *gimn* (*Гимн*), *episkop* 'bishop' from Russian *episkop* (*Епископ*) (Ries et al. 2013). Note that these words are of Greek origin but are transferred in Urum in the form used in Russian; compare Russian *gimn* and Greek *ímnos*, Russian *episkop* and Greek *epískopos*. Very few terms in this field come directly from Greek, e.g., *hristugin* 'Christmas'; compare Greek *hristujena* (*Χριστούγεννα*) and Russian *ražd͡jestva* (*Рожд͡ество*).

2.3. Geography and population

The settlement areas of Urum speakers are located in the highlands of K'vemo K'art'li, in particular in the villages around the lake of Tsalka (Lat 41.6; Lng 44.1), as well as in Tetri Tsqaro (Lat 41.5; Lng 44.5) and Dmanisi (Lat 44.1; Lng 41.3). The villages around Tsalka were among the few places in the former Soviet Union in which ethnic Greek people made up more than 50% of the population (Kolossov, Galkina, and Krindatch 1998: 108). According to the 1979 census of the Georgian SSR, the ethnic Greek population in the district of Tsalka amounted to 30 811 people, whereby the vast majority of registered ethnic Greeks in this district are Urum speakers. The population shrank rapidly in the last decades as a result of the massive migration to the urban centres of Georgia (mainly Tbilisi), and from there to further destinations (Russia and Greece being the most popular targets). The majority of ethnic Greek people emigrated outside the country as documented in the counts of the National Statistic Office of Georgia, which reports a Greek population of 100 300 citizens in 1989 (1.9% of the population total) and 15 200 in 2002 (0.3% of the population total) (see National Statistics Office of Georgia 2011: 20). The ethnic Greek people of Tsalka totalled 30 811 people in 1979, 4 589 people in the 2002 census and were estimated to 1 500 people in 2005 (Wheatley 2006: 8). There are not more recent counts; the Federation of Greek communities in Tbilisi estimates that 1 000-1 500 Greeks are currently living in Tsalka and the surrounding villages.

2.4. Historical background

Caucasian Urum speakers originate in the Turkish-speaking Greek populations of Northeastern Anatolia. The settlements of these people before their emigration to the Caucasus included several cities: Kars, Giresun, Erzurum, Trabzon, Kümbet, Bayburt, and Gümüshane (see Xanthopoulou-Kyriakou 1991, Eloeva 1998, Kasapoğlu Çengel 2004: 59, Altınkaynak 2005: 39, Kalayci 2008: 144). Linguistic comparison to the dialects of Erzurum shows that the Turkish substrate of Urum displays the characteristic properties of this region (see Section 3.1).

Greek populations came to the Caucasus during several waves of emigration from the beginning of the 19th century onwards (the oldest reported migration took place at the end of the Russo-Ottoman war of 1928-1929, see Fonton 1840; further migration waves are reported in association with the Crimean War, 1853-1856, and the last Russo-Ottoman war 1877-1878, see Xanthopoulou-Kyriakou 1991, Kalayci 2008: 144). In Georgia, Urum people settled in several places in K'vemo K'art'li (see Section 2.3). Historical sources mention 6 000 families that arrived in Tsalka and Akhaltsikhe at the end of the first Russo-Ottoman war (see Sideri 2006: 56).

Urum people live in a multilingual community and are themselves competent in different languages. They were in contact with Russian after arriving in the Russian Caucasus, which was the language of administration, education and in many cases of liturgical practices both during the Tsarist regime as

well as in Soviet period (see Höfler 2011: 144f.). The impact of Russian on the language use of the Urum people is already known from early documents (see Sideri 2006: 144f.). A recent questionnaire-based sociolinguistic study (30-person sample, residents of Tsalka and Tbilisi) revealed that 93% of the Urum speakers are also competent in Russian (28 persons), 83% (25 persons) are competent in Georgian, and 33% are competent in Greek, which they either acquired in language courses in Tbilisi or during their visits to Greece (see Sella-Mazi and Moisidi 2011: 33). In the Tsalka district, Urum people were also in contact with the Armenian population, which was the second largest minority in this area (see demographic data in Wheatley 2006: 8). In the afore-mentioned sociolinguistic study, 6 out of 30 persons (20%) report that they also use Armenian in contact with friends.

2.5. Orthography

There is no writing tradition in Urum. The majority of the speakers are alphabetized in Russian (and less in Georgian) and they are not writing in Urum (Kock Kobaidze 2001: 155). Turkish translations of holy texts in the Greek alphabet (printed in Istanbul) are available in the community but they are not used in religious practices. Epitaph inscriptions in Tsalka cemetery dating back to the beginning of 20th century are written in Greek, which indicates that at least some members of the community had some knowledge of Greek and also acquired writing skills in this language; see example in (1).

(1) 1859-1918

<person name>

ΕΝΤΑΥΘΑ	ΑΝΑΠΑΒΕΤΕ		
entautha	anapavete		
here	rest:3.SG		
Ο	ΔΟΥΛΟΣ	ΤΟΥ	ΘΕΟΥ
o	doulos	tou	theou
DEF:NOM.SG.M	slave:NOM.SG.M	DEF:GEN.SG.M	god:GEN.SG.M

‘1859-1918; <person name>; the slave of Lord rests here’ (transcribed from the photographical collection of George Zosimidis)

3. Urum language

3.1. The Place of Urum among the Turkic languages

The historical facts indicate that the ancestors of the Urum came from several places in Anatolia (see Section 2.4). The Urum people in Georgia share their ethnonym and probably their origin with a community living in Ukraine (settled originally in the Crimea, and later in the neighbouring Azovian region). Some sources assume that these communities speak the same language (see Podolsky 1986: 100, Uyanık 2010, see also ethnologue report for Urum, Lewis 2009, ed.), which is not supported by the available linguistic data. Caucasian Urum is a variety of Anatolian Turkish with substantial influence of Russian. Crimean Urum, as documented in the lexicon of Garkavets (2000) and the grammatical sketch by Podolsky (1986), is a Turkic language with different substrates – especially influenced by the Turkish spoken by the Crimean Tatars – and shows lexical and grammatical properties that substantially differ from the Urum language spoken in Georgia. For instance, the contrast between front/back non-rounded vowels is neutralized in Caucasian Urum but not in Crimean Urum (see Verhoeven 2011), Crimean Urum displays local cases (inessive and elative) that are not available in Caucasian Urum or in Turkish, etc. The Turkish substrates of both languages shows some phonological similarities which indicates that both populations originally spoke at least close-related varieties of Turkish; see (2) below.

A small-size study on the lexicon reveals that Caucasian Urum is closely related to Turkish, as presented in Figure 1 (calculations were made in *SplitTree4*; version 4.13.1). The study is based on a sample of 137 words of the basic vocabulary (part of the Swadesh list) for which we examined cognates from five languages of interest: the aim is to estimate the relation of the two languages known as Urum (Caucasian and Crimean Urum) with Turkish (Standard variety) and with another related language that is very close to the Anatolian varieties of Turkish, namely Azerbaijanian. The comparison to Azerbaihanian

is particularly relevant for the Caucasian Urum, because there are claims that Urum and Azeri people in Georgia speak one and the same language (Kock Kobaidze 2001: 154-157). Finally, Tatar was included as a control condition, in order to estimate the distances between the languages of interest in comparison to a remote Turkic language.[2] The figure shows the relations between these languages in terms of a network reflecting the frequency of words of common origin. The interesting finding is that Caucasian Urum is classified next to Standard Turkish, which means that cognates are more likely between Caucasian Urum and Standard Turkish than between Caucasian Urum and Azerbaijanian.

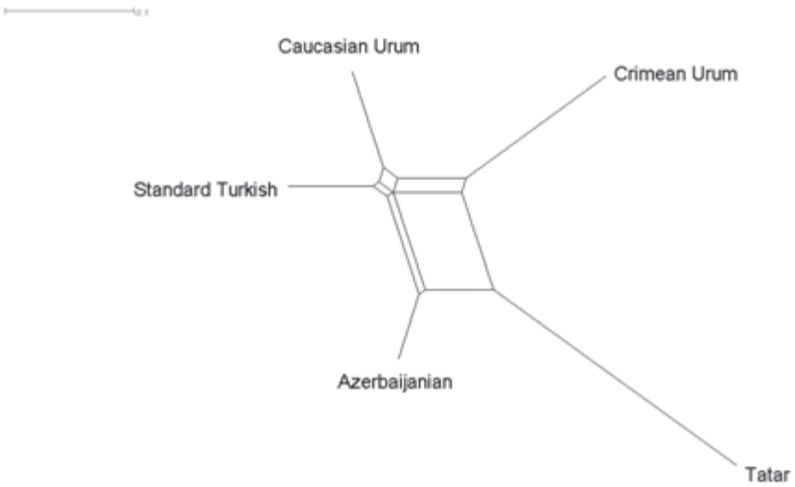

Figure 1. Urum and Turkic languages

Some properties of Caucasian Urum directly relate to the Anatolian Turkish dialects, in particular to the dialects spoken in Kars and Erzurum (see Kasapoğlu Çengel 2004, Uyanık 2010). The phonological properties illustrated in (2) are reported for the dialects of Erzurum (Karahan 1996; cited from Menz 2002:199f.) and are also found in the Urum vocabulary.

(2) Common phonological properties between Caucasian Urum and Erzurum dialects

a. Caucasian Urum *h* ~ Standard Turkish *k*[3]

halh 'people' (Standard Turkish *halk*; Erzurum *halk/halh*); *bah-tı* 'see-PST[3]' (Standard Turkish *baktı*); *uzah* 'far' (Standard Turkish *uzak*); *gäldıh* 'we came' (Standard Turkish *geldik*; Erzurum dialects:[4] *geldıh* in Yukari Karasu, *gelduh* in Çoruh Boyu); *harpuz* 'watermelon' (Standard Turkish *karpuz*)

b. Caucasian Urum *ğ* ~ Standard Turkish *k*

ğıssa 'short' (Standard Turkish *kısa*; Erzurum *gıssa*); *ğız* 'girl' (Standard Turkish *kız*; Erzurum *gız*); *ğuš* 'bird' (Standard Turkish *kuş*; Erzurum *guş*); *ğardaš* 'brother' (Standard Turkish *kardeş*; Erzurum *gardaş*); *čoğ* 'much' (Standard Turkish *çok*); *ğırmızı* 'red' (Standard Turkish *kırmızı*); *ğoyün* 'sheep' (Standard Turkish *koyun*; Erzurum *ğoyun*); *pičah/bičağ* 'knife' (Standard Turkish *bıçak*; Erzurum *piçah*)

c. metathesis

yarpah 'leaf' (Standard Turkish *yaprak*; Erzurum *yarpah/yarpağ*; Azerbaijanian *yarpaq*), *torpah* 'soil' (Standard Turkish *toprak*; Erzurum *torpah/toprah*; Azerbaijanian *torpak*); *körpi* 'bridge' (Standard Turkish *köprü*; Erzurum *körpi/köprü/körpü*; Azerbaijanian *körpü*); *äksi* 'old' (Standard Turkish *eski*), *soram* 'then' (Standard Turkish *sonra*; Erzurum *sona/sonam/soram*, etc.); *oğlu/ oğul* 'son' (Standard Turkish *oğlu*)

2 Azerbaijanian and Tatar words were collected from Öztopçu et al. (1999), Crimean Urum words from Garkavets (2000), Caucasian Urum words from Skopeteas et al. (2011). Turkish words were provided by Emrah Turan.

3 The replacement of velar stops with fricatives (*h* or *ğ*) distinguishes the dialects of inner Anatolia from the dialects of the Black Sea Coast, which generally preserve the velar stops (Brendemoen 1998: 237). This evidence is significant because the ethnic Greek populations of Black Sea Coast could be another potential historical source of the Urum people.

4 All cited examples from Erzurum dialects are found in Gemalmaz (1978[I]; 1978[III]).

d. development of velar nasals (out of nasals)

dängiz ‘sea’ (Standard Turkish *deniz*), *donguz* ‘pig’ (Standard Turkish *domuz*; Erzurum *donguz/donuz*), *ingil-* ‘groan’ (Standard Turkish *inle-*)

Only a part of these properties equally applies to Crimean Urum, which supports the view that these varieties developed independently of each other. Fricativization of velar stops, (2a), is attested both in syllable-final and syllable-initial contexts (similar facts are also found in Crimean Urum *halh/alh* ‘people’, *uzah* ‘far’, etc.; Garkavets 2000). In word-initial contexts and preceding back vowels, the velar fricative is frequently voiced in Caucasian Urum, (2b), but is consistently voiceless in Crimean Urum (e.g., Caucasian Urum *ğuš* vs. Crimean Urum *huš* ‘bird’). Words with metathesis in Caucasian Urum do not necessarily involve metathesis in Crimean Urum: Caucasian Urum *yarpah* ‘leaf’ vs. Crimean Urum *yapalah* ‘leaf’ (Garkavets 2000). The velar nasals found in Caucasian Urum do not occur in Crimean Urum: *deniz* ‘sea’, *domuz/donuz* ‘pig’ (Garkavets 2000).

Some further differences of Caucasian Urum to Standard Turkish do not relate to local properties of Anatolian dialects but occur in spoken Turkish varieties of several regions, e.g., voicing of voiceless consonants, e.g., *barmah* ‘finger’ (Standard Turkish *parmak,* Erzurum *barmah/barmak*); *biš-* ‘cook’ (Standard Turkish *pişir-*; Erzurum *biş-*); *daš* ‘stone’ (Standard Turkish *taş*; Erzurum *daş*), *dut-* ‘hold’ (Standard Turkish *tut-*), etc.

At the morphological level, some suffixes in Caucasian Urum are similar to characteristic suffixes of the dialects of Erzurum, e.g., the second plural person in *-sis/-siz* (see Table 5) and the imperfective suffix in *-(i)er* (see (16)), (see Menz 2002 referring to Karahan 1996). Syntactic properties that Urum shares in common with the Anatolian dialects is the use of converbs in *-AndA* (see (22)) as well as the frequent occurrence of the complementizer *ki* (see Section 3.3.7).

3.2. Phonology

3.2.1. Consonants

The consonant inventory is identical to Turkish; see Table 1. The palatal allophone [c] of the phoneme *k* occurs immediately adjacent to a front vowel (palatalization), either before or after it, e.g., *kök* ‘thick’ is realized as [cœc]. The palatal allophone [ɟ] of the phoneme *g* only occurs before front vowels (palatalization), e.g., *göl* [ɟœl] ‘lake’. The velar allophone [ɬ] of the phoneme *l* occurs after back vowels (velarization); compare *göl* [ɟœl] ‘lake’ vs. *yol* [joɬ] ‘road’.

The Urum transcription in this article generally follows the Turkish orthography. The main deviation is the use of *haček* for fricative and affricate postalveolar consonants (*š* for [ʃ], *ž* for [ʒ], *č* for [ʧ], *ǰ* for [ʤ]), which follows a common practice in orthographies of Turkic languages spoken in Slavic environment (see Azerbaijanian in Schöning 1998; Gagauz in Menz 1999). This practice is convenient due to the frequent Russian borrowings (Urum displays around 23% Russian words in narratives, following an estimation in Ries et al. 2013).

		Bilabial	Labiod.	Alveol.	Postalv.	Patatal	Velar	Glottal
Plosive	–voiced	[p] *p*		[t] *t*		[c] *k*	[k] *k*	
	+voiced	[b] *b*		[d] *d*		[ɟ] *g*	[g] *g*	
Fricative	–voiced		[f] *f*	[s] *s*	[ʃ] *š*		[x] *h*	[h] *h*
	+voiced		[v] *v*	[z] *z*	[ʒ] *ž*		[ɣ] *ğ*	
Affricate	–voiced				[ʧ] *č*			
	+voiced				[ʤ] *ǰ*			
Nasal		[m] *m*		[n] *n*			[ŋ] *n*	
Tap				[ɾ] *r*				
Lateral				[l] *l*			[ɬ] *l*	
approximant						[j] *y*		

Table 1. Consonant inventory (IPA values in brackets; orthography in italics)

3.2.2. Vowels

A general issue in Turkic languages is the phonological distinction between mid-front vowels. In Turkish, /e/ has a mid-closed allophone [e] and a mid-open allophone [ɛ] appearing in word-final open syllables, i.e., [kel] 'bald' vs. [ka'lɛ] 'castle' (see Zimmer & Orgun 1992: 44). However, in other Turkic languages the same sounds are separate phonemes, as evinced by minimal pairs, e.g., Old Turkic *älig* 'hand' vs. *elig* 'king' (Erdal 2004: 51). A minimal pair has been identified in Urum, i.e., *äl* 'hand' vs. *el* 'stranger' (the same contrast appears in Anatolian dialects, see Brendemoen 1998: 237). This minimal pair is evidence that /e/ and /ä/ contrast in Urum. However, there is substantial phonologically conditioned variation in the realization of the mid-front vowels (depending on syllable structure and stress), which is not yet studied in detail. For many tokens, it is not yet clear, whether they are instances of the phoneme /ä/ or the phoneme /e/. Illustrative examples of the vowel inventory are given in Table 2.

Vowel	Example		
	IPA	Orthography	Meaning
[a]	[ʃar]	*šar*	'city'
[æ]	[æl]	*äl*	'hand'
[œ]	[ɟœl]	*göl*	'lake'
[e]	[jel]	*yel*	'wind'
[o]	[joɬ]	*yol*	'road'
[i]	[it]	*it*	'dog'
[y]	[yzyk]	*üzüg*	'ring'
[ɯ]	[ɣɯz]	*ğız*	'girl'
[u]	[ɣuʃ]	*ğuš*	'bird'

Table 2. Vowel inventory (IPA values in brackets; orthography in italics)

3.2.3. Phonological processes

Assimilation processes are frequent at morpheme boundaries. The plural morpheme *-lar* 'PL' and the nominalizer *-lix* 'NR' assimilate to preceding nasals into *-nar* and *-nix*, respectively; see (6c) and Section 3.3.4. Assimilation in voicing is very frequent. The past suffix has a voiced and a voiceless allomorph, *-d*(*I*) or *-t*(*I*), assimilating to the preceding segment; see (17a-b). Stem-final voiceless consonants are voiced before vowels, e.g., *ušah* 'child' vs. *ušağ-a* 'child-DAT'; *arıh-sın* (slim-2.SG) 'you are slim' vs. *arığ-ım* (slim-1.SG) 'I am slim'.

Vowel harmony applies in Urum with two main differences to Standard Turkish (see experimental evidence in Verhoeven 2011): (a) some suffixes that are determined by vowel harmony in Turkish are not visible for the vowel harmony in Urum; (b) for the *i*-suffixes, the fronting harmony does not apply to non-rounded suffixes. The first difference is illustrated in (3) by means of the 3rd person possessive suffix. The form of this suffix is invariably *-i* in Urum, while it is determined by vowel harmony in Turkish.

(3) a. stem vowel: front and non-rounded
it-i 'dog-POSS.3.SG', *äv-i* 'house-POSS.3.SG'

b. stem vowel: front and rounded
üzüg-i 'ring-POSS.3.SG', *göl-i* 'lake-POSS.3.SG'

c. stem vowel: back and non-rounded
ğız-i 'girl-POSS.3.SG', *at-i* 'horse-POSS.3.SG'

d. stem vowel: back and rounded
donguz-i 'pig-3.SG.POSS', *yol-i* 'road-SG.POSS'

The suffixes that are determined by vowel harmony belong to two classes (similarly to Turkish, see Göksel and Kerslake 2005: 21-25): *A*-suffixes and *I*-suffixes. The *A*-suffixes assimilate in frontness with the last vowel of the stem, as illustrated in (4).

(4) Vowel harmony: *A*-suffixes

a. stem vowel: front
it-lär ‘dog-PL’, *üzüg-lär* ‘ring-PL’

b. stem vowel: back
ğız-lar ‘girl-PL’, *yol-lar* ‘road-PL’

In Turkish, the *I*-suffixes assimilate in frontness and roundedness with the last vowel of the stem (Göksel and Kerslake 2005: 22). Urum differs in that the non-rounded allomorph does not assimilate in frontness: the central vowel *ı* appears both with back and front unrounded stem vowels (see Verhoeven 2011). This difference is illustrated by means of the genitive suffix in (5). The crucial difference to Turkish is the form of the suffix in (5a): Urum *it-ın* corresponds to Turkish *it-in*, Urum *äv-ın* to Turkish *ev-in*. The forms of the *I*-suffixes in the context of different stem vowels are listed for both languages in (5).

(5) Vowel harmony: *I*-suffixes

a. stem vowel: front and non-rounded
it-ın ‘dog-GEN’, *äv-ın* ‘house-GEN’, *äl-ın* ‘hand-GEN’

b. stem vowel: back and non-rounded
ğız-ın ‘girl-GEN’, *at-ın* ‘horse-GEN’

c. stem vowel: front and rounded
üzüg-ün ‘ring-GEN’, *göl-ün* ‘lake-GEN’

d. stem vowel: back and rounded
donguz-un ‘pig-GEN’, *yol-un* ‘road-GEN’

			***I*-suffix**	
stem vowel			**Urum**	**Standard Turkish**
–round	**front**	*i, e/ä*	*ı*	*i*
	back	*ı, a*	*ı*	
+round	**front**	*ü, ö*	*ü*	
	back	*u, o*	*u*	

Table 3. I-suffixes in Urum vs. Standard Turkish

3.3. Word classes and morphological categories

3.3.1. Nouns

Nominal morphology includes three categories: number, possession, and case. All three categories are encoded through agglutinative suffixes that attach to the stem in exactly this order, e.g., *baba-lar-ım-dan* (father-PL-POSS.1.SG-ABL) ‘from my fathers’.

The category of number contains the plural suffix *-lAr*, whereby the vowel is determined by the frontness harmony; compare (6a) and (6b). With a stem-final alveolar nasal *n*, the plural suffix assimilates to *-nar*; see (6c). Nasal assimilation of the plural suffix is also attested in the Turkish dialects of Erzurum, e.g., *on-nar* ‘3-PL’ (Standard Turkish *onlar*), *gan-nar* ‘blood-PL’ (Standard Turkish *kanlar*) (Gemalmaz 1978[III]: 178; see Johanson 1998: 34 for Turkic languages in general). However, the process is productive in Urum as evinced by the fact that it is not restricted in old formations but also apply to recent borrowings from Russian, e.g., *slon-nar* from Russian *slon* (*Слон*).

(6) a. front vowel stems
göl-lär ‘lake-PL’, *it-lär* ‘dog-PL’, *äv-lär* ‘house-PL’, *üzüg-lär* ‘ring-PL’

b. back vowel stems
at-lar ‘horse-PL’, *ğız-lar* ‘girl-PL’, *yol-lar* ‘road-PL’, *donguz-lar* ‘pig-PL’

c. nasal assimilation
on-nar ‘3-PL’, *satan-nar* ‘trader-PL’, *slon-nar* ’elephant-PL’, *sıčan-nar* ‘mouse-PL’, *aslan-nar* ‘lion-PL’, *maimun-nar* ‘monkey-PL’; *oğlan-nar* ‘boy-PL’

The plural suffix contrasts to the use of the stem without any number suffix, which is transnumeral in nature and obtains a singular interpretation by pragmatic inference (if no cue for plural reference is available in the context). The plural suffix is not obligatorily realized with plural referents (Bittricher et al. 2011 for corpus observations; Schüler 2013 for a study including corpus and experimental data). Two classes of factors determine the occurrence of the suffix: (a) contextual properties, i.e., discriminability of number reference through the context: the plural suffix is less likely if the plural reference can be clearly inferred from the context; (b) inherent properties of the referent: highly individuated referents (e.g., animates) are more likely to be marked for number. Noun phrases with numerals or plural quantifiers occur in texts with or without a plural suffix. When judged out of context, speakers reject the use of plural in the context of numerals; see (7a). They accept the use of plural in the context of quantifiers such as *birğač/čoğ/az* 'some/many/few', whereby they perceive a difference between animates and inanimates, such as the use of plural is less acceptable with animates. This intuition is in conflict with speech production data, which shows exactly the opposite pattern: the presence of the plural suffix is more likely with highly individuated referents, e.g., animates, and less likely with lower referents in the individuation scale, e.g., inanimates (Schüler 2013). The universal quantifier *äp* 'all' shows a different behaviour (see further discussion in 0): the plural suffix is almost always used with nouns determined by *äp* and speakers report that both versions (with or without suffix) are completely acceptable, see (7c) (see Schüler 2013 for quantitative results in speech production).

(7) a. numeral

uč	*ğız*(*-*lar*)	/	*äv*(*-*lär*)
three	girl(-PL)		house(-PL)
'three	girls	/	houses'

b. quantifier

birğač/čoğ/az	*ğız*(ʔ*-lar*)	/	*äv*(*-lär*)
some/much/few	girl(-PL)		house(-PL)
'some/many/few	girls	/	houses'

c. universal quantifier

äp	*ğız*(*-lar*)	/	*äv*(*-lär*)
all	girl(-PL)		house(-PL)
'all	girls	/	houses'

The possession suffixes are cross-reference markers referring to the possessor; see (8a). In complex noun phrases these suffixes are co-referent with the dependent noun phrase (the genitive) resulting to a double morphological marking of the dependency relation, by means of possessor agreement on the head noun and a genitive case on the dependent noun phrase; see (8b). The possessive suffixes are listed in Table 4. The allomorphs with an initial vowel *-ım*/*-ın* of the 1. and 2. person occur after consonants, *barmağ-ın* 'finger-POSS.2.SG'. The nasal ending (*n*) of the 3. person singular occurs before vowels, e.g., *mama-lär-ın-i* 'udder-PL-POSS.3-ACC'; the onset *(s)* appears after vowels, e.g., *baba-sın-a* 'father-POSS.3.SG-DAT'. Possessive suffixes in Urum are very similar to Turkish: the only difference is the 2. person plural, which is -(*I*)*z* in Urum, e.g., *baba-z-a* 'father-POSS.2.PL-DAT'.

(8) a. possessor agreement

abä-m
grandmother-POSS.1.SG
'my grandmother'

b. double marking of dependencies in complex noun phrases

baba-n-ın	*äv-i*
father-POSS.2.SG-GEN	house-POSS.3.SG
'the house of your father'	(lit. 'his house of your father')

Number	Person	Urum	Turkish
Singular	1.	*-(I)m*	*-(I)m*
	2.	*-(I)n*	*-(I)n*
	3.	*-(s)I(n)*	*-(s)I(n)*
Plural	1.	*-(I)mIz*	*-(I)mIz*
	2.	*-(I)z*	*-(I)nIz*
	3.	*-lArI(n)*	*-[lAr]I(n)*

Table 4. Possessive suffixes

Urum has seven case categories: nominative, accusative, genitive, dative, locative, ablative, and instrumental. Case suffixes are phrasal occurring at the right edge of noun phrases attached to the head noun. Nominative case (case of subjects) does not have any overt marking; see (9).

(9) nominative case

biz-ım	*halh*	*gäl-di*	*kavkaz-a …*
1.PL-GEN	people	come-PST[3]	Caucasus-DAT

'Our people came to the Caucasus…'

The accusative case (case of objects) is marked with the suffix *-i*, which is not affected by the rules of vowel harmony; see (10a). Non-specific objects in Turkish are not case marked and appear in the immediately preverbal position (see Erguvanlı 1984: 44ff., Enç 1991, Kural 1992). Similar examples appear in Urum as illustrated in (10b). However, in contrast to Turkish, bare objects in Urum may occur in any position in the sentence (Böhm 2013); see (10c). The use of the accusative suffix depends on semantic properties of the noun phrase, presumably specificity (Böhm 2013).

(10) a. accusative-marked object

baba-m	*äv-i*	*al-di*.
father-POSS.1.SG	house-ACC	buy-PST[3]

'My father bought the house.'

b. preverbal bare object

küčük	*yapı-lar*	*ed-ier-dı-lär.*
small	building-PL	make-IPFV-PST-3.PL

'They were making small buildings in the past.'

c. non-preverbal bare object

soram	*o*	*süd-ün*	*ič-ın-ä*	*ğat-er-lär*	*maya*.
then	that	milk-GEN	inside-POSS.3.SG-DAT	add-IPFV-3.PL	whey

'Then they put whey into that milk.'

The genitive case *-(n)ın* 'GEN' marks dependents of nominal heads; see (11a). The dative occurs in three main functions: (a) with recipients of ditransitive verbs; see (11b); (b) with some verbs governing dative complements; see (11c); (c) with targets of motion, see (11d); see also genitive and dative complements of postpositions in (36).

(11) a. genitive case

maria-nın	*oğl-u-nın*	*ad-ın-i*	*bul-ıer-ım*.
Maria-GEN	son-POSS.3.SG-GEN	name-POSS.3.SG-ACC	know-IPFV-1.SG

'I know the name of the son of Maria.'

b. dative case: indirect object

ver-di	*o*	*köv-lär-ä*	*ad*.
give-PST[3]	that	village-PL-DAT	name

'They gave names to the villages.'

c. dative case: verb complement

bah-ti	*on-a*.
look-PST[3]	3.SG-DAT

'He looked at him.'

d. dative case: target of motion

gäl-dı-lär	*beštaš-a*.
come-PST-3.PL	Beshtasheni-DAT

'They came to Beshtasheni.'

Beyond the spatial use of dative in (11d), Urum has three purely thematic case suffixes: (a) the locative suffix *-dA* 'LOC' expressing static location, see (12a); (b) the ablative suffix *-dAn* 'ABL' expressing the origin of motion, see (12b), also used as a partitive, see (12c); see also ablative complements of postpositions in (36); and (c) the instrumental suffix *-(I)nIn/-(I)nAn* used for comitatives, see (12d), and instruments, see (12e).

(12) a. locative case

biz-ım	*halh*	*baš-tan*	*yaš-ier-di*	*turcia-da.*
1.PL-GEN	people	first	live-IPFV-PST[3]	Turkey-LOC

'First our people lived in Turkey.'

b. ablative case (origin of motion)

sora	*bur-dan*	*gurǰü-lär*	*get-tı-lär.*
then	this.place-ABL	Georgian-PL	go-PST-3.PL

'Then Georgians left from this place.'

c. ablative case (partitive)

bazı-si	*o*	*ušah-lar-dan*	*ağır-ier.*
some-POSS.3.SG	that	child-PL-ABL	ill-IPFV[3]

'Some of these children are ill.'

d. instrumental case (instrument)

bičağ-ınan	*emeg-i*	*kes-ier-ım.*
knife-INSTR	bread-ACC	cut-IPFV-1.SG

'I am cutting the bread with the knife.'

e. instrumental case (comitative)

baba-m-ınan	*išl-ier-ım.*
father-1.SG-INSTR	work-IPFV-1.SG

'I am working with my father.'

The form of the case suffixes in Caucasian Urum is very similar to the corresponding suffixes in Turkish. The main differences are that the accusative suffix in Urum is not sensitive to vowel harmony and that the Urum instrumental suffix is *-(I)nIn/-(I)nAn* corresponding to Turkish *-(I)An*/*(b)ile*(*n*) (also occurring in Azerbaijanian dialects as *-(I)nAn*; see Schöning 1998: 252). Crimean Urum displays further differences in the case suffixes: dative *-dA*, instrumental *-len*/*-nen*, as well as two further local cases, namely inessive *-če* and elative *-čen*/*-činden* (Podolsky 1985).

3.3.2. Verbs

Urum has a rich inventory of suffixes attaching to the verb stem. The bare stem form is used in imperatives, as illustrated in (13).

(13) a. *al*! 'Buy!'
b. *e*! 'Eat!'
c. *sat*! 'Sell!'
d. *get*! 'Go!'
e. *gäl*! 'Come!'

Passive is formed by the suffix *-Il* 'PASS' and occurs rarely in texts. If there is a passive agent, then it is realized in an instrumental phrase; see (14a). There is no evidence for reflexive and reciprocal suffixes (as attested in some Turkish stems, see Göksel & Kerslake 2005: 72).

(14) a.

o	*tarla*	*ak-il-mıš-ı-di*	*bän-ım*	*oğl-um-unan.*
that	field	sow-PASS-EV.PST-COP-PST	1.SG-GEN	son-1.SG-INSTR

'It seems that field was sown by my son.'

b.

o	*yol*	*ač-il-di.*
this	road	open-PASS-PST[3]

'This road is opened.'

The Turkish modal suffixes are also attested in Urum, as illustrated with the suffix *-yA* 'POT' denoting possibility and preceding negation in (15a), and the conditional suffix *-sA* 'COND' frequently reinforced by the conjunction *agär* 'if' as in (15b) (however not always; see (52) in the illustrative text), or the suffix *-yAbIl* 'ABIL' denoting possibility or ability. A further modal suffix is the optative suffix *-yA* 'OPT', e.g., *yaşi-ya-h* (live-OPT-1.PL) 'let's live' (the difference to the possibility suffix *-yA* is that the former always precedes negation).

(15) a. *bän* *gänd-ım* *gid-ä-m-ier-ım*
1.SG own-POSS.1.SG go-POT-NEG-IPFV-1.SG
'I would not be able to walk on my own.'

b. *agär* *bän* *on-i* *gör-sä-i-dı-m*
if 1.SG 3.SG-ACC see-COND-COP-PST-1.SG
bän *on-dan* *isti-aǰağ-ı-dı-m* *pičah*
1.sg 3.SG-ABL want-FUT-COP-PST-1.SG knife
'If I saw him, I would ask him for a knife.'

c. *išli-yabül-ür-üm* *tez-dän*
work-ABIL-IPFV-1.SG new-ABL
'I can work early (in the morning).'

The most frequent temporal/aspectual suffixes in narratives are the imperfective aspect and the past tense suffix. The imperfective suffix (Turkish *-iyor*) is realized as *-ier* or *-er*. This variation is pervasive and appears in the same phonological contexts. Some speakers show a tendency for the one or the other allomorph, but many speakers interchangeably use both versions.

(16) *al-ier/ al-er*
buy-IPFV[3]
's/he is buying'

The past suffix, *-d*(*I*) or *-t*(*I*), assimilates to the preceding segment; see (17a-b). The vowel is dropped if the subsequent suffix starts with a vowel; see (17c). The past tense suffix can co-occur with the imperfective aspect suffix; see (17c-d). The evidential past is expressed with the suffix *-mıš* 'EV.PST', see (17e).

(17) a. *al-dı-lar* (buy-PST-3.PL) 'they bought'
b. *bah-tı-lar* (look-PST-3.PL) 'they looked'
c. *ed-ier-d-ız* (buy-IPFV-PST-2.PL) 'you (pl.) were buying'
d. *yaš-ier-dı-lar* (live-IPFV-PST-3.PL) 'they were living'
e. *gäl-mıš-ti* (come-EV.PST-PST[3]) 'it seems that he came'

The Turkish aorist, a tense with non-definite temporal reference, appears in Urum with the suffix *-Ir* 'AOR'. As in Turkish, the aorist may be interpreted with future time reference. After the negative suffix, the aorist is realized with the allomorph *-z* 'AOR', see (18d).

(18) a. *al-ır* (buy-AOR[3]) 'he will buy'
b. *bül-ür-üh* (know-AOR-1.PL) 'we will know'
c. *dušün-ür* (think-AOR[3]) 'he will think'
d. *dušün-ma-z-lar* (think-NEG-AOR-3.PL) 'they would not think'

The future suffix is *-AǰA(h)* (Turkish *-AcAk*), as illustrated in (19); the final consonant may be dropped before personal suffixes; see (38b) below. In combination with the past copula, the future suffix renders a conditional expression; see (15b) above.

(19) *köč-aǰah-lar*
move-FUT-3.PL
'they will move'

Negation is an important property for the distinction between verbal and non-verbal predicates. Only with verbs, negation is expressed with the suffix *-m(E)* 'NEG'; see (20a). While verbal predicates are negated with suffixation, non-verbal predicates are embedded in a negative predicate, as illustrated expressed either by the negative predicate *-dägıl* 'NEG.COP' for properties and (see (20b) with an adjective and (20c) with a property-denoting noun) or by the negative existential *yoh-* 'NEG.EXIST' for individuals; see (20d)).

(20) a. *de-me-di* *bül-m-er-ım*
say-NEG-PST[3] know-NEG-IPFV-1.SG
's/he did not say' 'I am not knowing'

b. *bu* *äv* *äksi-dägıl*.
this house old-NEG.COP
'This house is not old.'

c. *antonis* *učitel-dägıl.*
Antonis teacher-NEG.COP
'Antonis is not a teacher.'

d. *äv-dä* *kimsä* *yoh-u-di*.
home-LOC anyone NEG.EXIST-COP-PST
'There is nobody home.'

The person suffixes are listed in Table 5. The two set of suffixes are different in the first and second person. Set I suffixes appear after the present stem (*gäl-sın* 'come-2.SG'), the imperfective suffix (*gid-ier-sın* 'go-IPFV-2.SG'), the aorist (*bul-ur-sun* 'find-AOR-2.SG'), and the optative (*yap-a-sın* 'build-OPT-2.SG', *gäl-ä-m-ä-sın* 'come-POT-NEG-OPT-2.SG'). Set II suffixes appear after the past suffix (*gör-dü-n,* 'see-PST-2.SG') and the conditional (*get-sä-n* 'go-COND-2.SG'). A salient deviation from the Standard Turkish suffixes is the first person plural in *-Ih* (in both sets), which also occur in several Anatolian dialects (Brendemoen 1998: 240; compare Erzurum *geldıh* in Yukari Karasu, *gelduh* in Çoruh Boyu, Gemalmaz 1978[I]: 22). The second person plural in *-sis/-siz* (set II *-z*) also differs from Standard Turkish (*-sInIz*, *-nIz*): this suffix is mentioned by Karahan (1996) among the characteristic properties of the Anatolian dialects. The vowel of the suffix is determined by vowel harmony: the only deviation from the general rule is the form of the past suffix in the third person (i.e., when it is not followed by a person suffix): in this case the suffix appears in the indifferent form *-di* 'PST'.

		set I		**set II**	
		front/non-rounded	back/rounded	back/non-rounded	front/rounded
sg.	**1**	*gid-ier-ım* 'I am going'	*bul-ur-um* 'I will find'	*čal-dı-m* 'I stole'	*gör-dü-m* 'I saw'
	2	*gid-ier-sın*	*bul-ur-sun*	*čal-dı-n*	*gör-dü-n*
	3	*gid-ier*	*bul-ur*	*čal-di*	*gör-di*
pl.	**1**	*gid-ier-ıh*	*bul-ur-uh*	*čal-dı-h*	*gör-dü-h*
	2	*gid-ier-sıs*	*bul-ur-sus*	*čal-dı-z*	*gör-dü-z*
	3	*gid-ier-lär*	*bul-ur-lar*	*čal-dı-lar*	*gör-dü-lär*

Table 5. Verbal person suffixes

Urum has a rich inventory of non-finite verb forms. Many verbs, such as *ist-* 'want', *ol-* 'be', or static predicates such as *lazım* 'need' govern a bare infinitive; see (21a). Other predicates govern a dative-marked verbal noun. In the narrative texts we find examples with phase verbs, e.g., *toplamaya ğurtaldi* 'he finished gathering', *akmaya başladılar* 'they started sowing', and static predicates such as the deadjectival *azır-lan-* in (21b).

(21) a. bare infinitive
ist-ier-ım *get-mah*
want-IPFV-1.SG go-INF
'I want to go.'

b. dative-marked verbal noun
azır-lan-ier-ım *get-ma-y-a*
ready-INGR-IPFV-1.SG go-INF-Ø-DAT
'I am about to go.'

Converbs in *-AndAn* are characteristic of the Anatolian dialects (see discussion and observations in the dialects of Erzurum in Menz 2002: 203). These converbs are used for embedding events that take place contemporaneously with the event of matrix predicate; see (22a). The converbs in *-Ip*, illustrated in

(22b), are not very frequently in the narratives (an observation already made for the dialects of Erzurum; see Menz 2002: 209, citing Gemalmaz 1978[I]: 376). This converb also occurs in some idiomaticized combinations, e.g., *gid-ıp gäl-ier-ıh* (go-GER come-IPFV-1.PL) 'we come and go'.

(22) a.converbs in *-AndAn*
petros *yat-ier-di,* *siz* *gäl-ändän*
Petros sleep-IPFV-PST[3] 2.PL come-$CONV_1$
'Petros was sleeping, when you came.'

b.converbs in *-Ip*
čiğard-ıp *ğo-ier-lär* *galib-a*
take out-GER put-IPFV-3.PL shape-DAT
'Having taken it out, they put it into a shape.'

Participles with the adjectivalizer *-(y)An* 'ADJR' are followed by nominal inflectional suffixes and can be used as attributes, (23a), or also as headless relative clauses. They also can be governed by postpositions rendering adverbial constituents, e.g., *gäl-än-ä ačet* (come-ADJR-DAT until) 'until coming'. Participles with the suffix *-dIğ* occur in both attributive and converbial functions; they can also be governed by postpositions, e.g., *trasa-y-a çıh-tıh-tan soram* (roadway-Ø-DAT get-PTCP-ABL after) 'after getting to the roadway'.

(23) a. participles in *-yAn*
köv-lär-dä *yaş-yan-lar-da* *ǰayal-lar* *äp* *get-ti*
village-PL-LOC live-ADJR-PL-CONN young-PL all leave-PST[3]
'And the young people living in villages left all.'

b. participles in *-dIğ*
siz *gäl-dığ-i* *kimın* *petros* *yat-aǰah.*
2.PL come-PTCP-POSS.3.SG as soon as Petros sleep-FUT[3]
'Petros will be sleeping when you will come.'

3.3.3. Pronouns

Personal pronouns are noun phrases inflecting for person, number and case. The forms of personal pronouns frequently exhibit inflectional deviations from the nominal paradigm; therefore we are listing all forms in Table 6. As this table shows, the declination of personal pronouns is almost identical to the forms of nouns. The unusual dative forms, e.g., *bahan, baan, baa* etc. reported for the dialects of Erzurum (see Menz 2002 citing Karahan 1996) are not found in Urum. The case suffixes are identical to the adnominal suffixes (see Section 3.3.1), to the exception of the genitive of the 2. person (sing. *bän-ım*; pl. *biz-ım*), which displays an allomorph with a dissimilated nasal (a phenomenon also available in Standard Turkish: *benim*, *bizim*). In spontaneous texts, some (rare) instances of plural reinforcement are found, e.g., *biz-lär* '1.PL-PL', *biz-lär-ä* '1.PL-PL-DAT'.

	singular			**plural**		
	1	2	3	1	2	3
nominative	*bän*	*sän*	*o*	*biz*	*siz*	*on-nar*
accusative	*bän-i*	*sän-i*	*on-i*	*biz-i*	*siz-i*	*on-i*
dative	*bän-ä*	*sän-ä*	*on-a*	*biz-ä*	*siz-ä*	*on-nar-a*
genitive	*bän-ım*	*sän-ın*	*on-un*	*biz-ım*	*siz-ın*	*on-nar-ın*
locative	*bän-dä*	*sän-dä*	*on-da*	*biz-dä*	*siz-dä*	*on-nar-da*
ablative	*bän-dän*	*sän-dän*	*on-dan*	*biz-dän*	*siz-dän*	*on-nar-dan*
instrumental	*bän-nän*	*sän-nän*	*on-nan*	*biz-ınän*	*siz-ınän*	*on-nar-ınan*

Table 6. Personal pronouns

Interrogative pronouns include the pronoun *kim* 'who' for animates, (24a) (both human and non-human), and the pronoun *nä* 'what' for inanimates; see (24c). These pronouns combine with case suffixes; see (24b). Questions on adverbial constituents are expressed with the interrogative adverbs

nerdä ‘where’, *niya* ‘why’, *näsıl* ‘how’, *nävädä* ‘when’. In general, the interrogative word appears left adjacent to the predicate, as shown in (24a-b, d), but deviations are possible, (24c).

(24) a. *kim-dır* *učitel*?
who-COP teacher?
‘Who is the teacher?’

b. *kim-ınan-dır* *baba-n*?
who-INSTR-COP father-POSS.2.SG
‘With whom is your father?’

c. *nä* *o* *sän-dän* *istä-di*?
what 3.SG 2.SG-ABL want-PST[3]
‘What did (s) he want from you?’

d. *näsıl* *gid-en* *köv-ä*?
how go-2.SG village-DAT
‘How do you go to the village?’

The interrogative pronouns also appear in embedded interrogatives; see (25a). In embedded questions, the interrogative pronoun occupies an argument position (depending on its syntactic function; see (25a-b)) and not the complementizer position (as in many European languages such as English or German). This is supported by the fact that it may co-occur with the complementizer as in (25b-c). It is important to notice that these pronouns can also be used as indefinite pronouns as illustrated in (25d), which implies that constituent questions are not typed neither through word order nor through pronoun type.

(25) a. embedded clause with subject interrogative pronoun
bül-m-ier-ım *kim* *gäl-ier*
know-NEG-IPFV-1.SG who come-IPFV[3]
‘I do not know who is coming.’

b. embedded complement clause with object interrogative pronoun
bül-m-ier-ım *ki* *petros* *nä* *sät-er*
know-NEG-IPFV-1.SG COMP Petros what sell-IPFV[3]
‘I do not know what is Peter selling.’

c. embedded question
bül-ier *ki* *kim* *gäl-m-ier?*
know-IPFV[3] COMP who come-NEG-IPFV[3]
‘Does (s)he know who is not coming?’

d. *kimı-si* *get-ti* *ruset-a,*
who-POSS.3.SG go-PST[3] Russia-DAT
kimı-si *get-ti* *gretsia-y-a.*
who-POSS.3.SG go-PST[3] Greece-Ø-DAT
‘Some of them went to Russia, some of went to Greece.’

Relative clauses are introduced by the relative pronoun *angı* ‘REL’ which is case-marked according to their function within the relative clause; compare (26a) and (26b-c). Interrogative pronouns may be also used for introducing relative clauses, as illustrated in (26d). The relative pronoun is in most cases followed by the complementizer *ki* ‘COMP’; see (26a, c).

(26) a. relative pronoun: subject
arif *angı-si* *ki* *get-ti* *kefli-i-di*
man REL-POSS.3.SG COMP leave-PST[3] drunk-COP-PST
‘The man who left was drunk.’

b. relative pronoun: instrumental phrase
ver-ın *bän-ä* *bičağ-i* *angi-si-inän* *käs-ier-sıs* *at*
give-2.SG 1.SG-DAT knife-ACC rel-POSS.3.SG-INSTR cut-IPFV-2.PL meat
‘Give me the knife, with which you are cutting meat.’

c. relative pronoun: possessor phrase
adam, *angı-sın-ın* *ki* *it-ın-i* *old-ür-d-um,*
man REL-POSS.3.SG-GEN that dog-POSS.3.SG-ACC kill-IPFV-PST-1.SG
čıh-ti.
go out-PST[3]
'The man whose dog I killed went out.'

d. relative pronoun: possessor phrase
adam, *kim-ın* *it-ın-i* *old-ür-d-um,* *čıh-ti.*
man who-GEN dog-POSS.3.SG-ACC kill-IPFV-PST-1.SG go out-PST[3]
'The man whose dog I killed went out.'

3.3.4. Adjectives and adverbs

There is no lexically determined distinction between adjectival and adverbial roots, i.e., the same lexical elements can be used as attributes of nouns or as verbal adjuncts. These possibilities are illustrated by the quantifier *čoğ* in (27a-b).

(27) a. adnominal modifier
čoğ *ğız*
much girl
'many girls'

b. adverbal modifier
o *ğuš* *čoğ* *uč-abul-ür*
that bird much fly-ABIL-AOR[3]
'This bird can fly a lot.'

Adverbs and adjectives can also be used as predicates, in which case they combine with the person suffixes introduced for verbs in Table 5; see (28b). However, they contrast with verbs in that they cannot combine with the tense/aspect/mood suffixes and in that they may be used with the copula *-dIr* 'COP'; see (28c). This copula is not exclusively used for adjectives but it occurs with any type of non-verbal predicate (e.g., adverbs and nouns).

(28) a. *bu* *äv* *äksi*.
this house old
'This house is old.'

b. *bän* *ğıssa-im.*
1.SG short-1.SG
'I am short.'

c. *bu* *äv* *äksi-dır*.
this house old-COP
'This house is old.'

With past-time reference, non-verbal predicates combine with the past suffix after the copula *-I* 'COP'. This is a copula occurring with non-verbal predicates of different types: (a) adjectives, (29a); (b) adverbials, (29b); (c) stative predicates that behave like adjectives, e.g., the existentials *var* 'EXIST' and *yoh* 'NEG.EXIST' used in possessive constructions, (29c). Some verbal suffixes such as the conditional *-sA* and the evidential *-mIš* may combine with this copula, which suggests that these suffixes change the category of the stem.

(29) a. *o* *ağač* *uzun-u-di*
that tree tall-COP-PST
'This tree was tall.'

b. *nerdä-y-di* *Petro* *dunagın?*
where-COP-PST Petro yesterday
'Where was Petro yesterday?'

c. *bän-ım* *bir-zaman* *var-ı-di* *at-ım*
1.SG-GEN one-time EXIST-COP-PST horse-1.SG
'I had once a horse (lit. there was once a horse of me)'

The contrast between verbal and non-verbal predicates at the stem level is supported by the fact that verbs can be derived from adjectival roots with suffixation, as illustrated in (30b). The derived stem is a verb and can combine with the tense/aspect/mood suffixes of the verbal inflection.

(30) a. *alma* *ğırmızi-dır.*
apple red-COP
'The apple is red.'

b. *bibär* *ğırmız-lan-ier* / *ğırmız-lan-ajah*
pepper red-INGR-IPFV[3] red-INGR-FUT[3]
'The apple is becoming/will become red.'

As attributes, adjectives precede the head noun; see (31a). Case and number are phrasal, i.e., there is no agreement-like copies of the inflectional categories on the adjective. In the absence of a nominal head, the noun phrase suffixes (number, case, possession) may attach to the adjective; see (31b). There are suffixes for the derivation of nouns out of adjectives, in particular the nominalizer *-lIh/nIh* 'NR', e.g. *sıǰah-lıh* (hot-NR) 'fever', *čatın-nıh* (difficult-NR) 'difficulty', which is evidence for a contrast between nouns and adjectives/adverbs.

(31) a. prenominal adjectives
yol-da *gör-di* *birtänä* *čüčük* *güzäl* *ğız-i*
street-LOC saw-PST[3] one little beautiful girl-ACC
'He saw a little beautiful girl on the road.'

b. noun phrase without nominal head
ğoǰa-lar-a *ver-di* *pensiya…*
old-PL-DAT give-PST[3] pension
'They gave a pension to the old people…'

There is no morphological expression of degree (comparative or superlative). Comparative constructions are formed with the adverb *daha* 'more' and the second term of comparison in an ablative phrase or in a phrase with the Russian conjunction *čem* 'than'; see (32a-b). Superlative constructions are formed in the same way, see (32c): the second term of comparison explicitly refers to the totality of the referents that are contained by the set under comparison. Equative constructions are formed with the postposition *kimın* 'such as', see (32d).

(32) a. comparative construction with ablative phrase
o *bän-dän* *uzun-dur.*
3.SG 1.SG-ABL tall-COP
'(S)he is taller than me.'

b. comparative construction with loan conjunction
kirpič *duvar-i* *daha* *pärk-tir,* *čem* *gav-ın* *duvar-i*
brick wall-POSS.3.SG more hard-COP than adobe-GEN wall-POSS.3.SG
'The brick wall is harder than the adobe wall.'

c. superlative construction
bän *äp-sın-dan* *čüčüg-ım.*
1.SG all-POSS.3.SG-ABL small-1.SG
'I am the youngest.'

d. equative construction
o *siz-in* *oğl-uz-kimin* *uzun-dur.*
3.SG 2.PL-GEN son-2.PL-such tall-COP
'He is as tall as your son.'

3.3.5. Determiners and Quantifiers

Urum does not have a definite article. Bare noun phrases can have specific or generic reference. There are two demonstratives: (a) a proximal demonstrative *bu* 'this', e.g., *bu ğuš* 'this bird', and (b) the 3. person pronoun that is interpreted as distal ('that') in its use as determiner, e.g., *o ğuš* 'that bird'. The numeral *bir* 'one' or may be used as indefinite determiner, e.g., *bir ğuš* 'a bird'.

Quantifiers include elements like *är* 'every', *birğač* 'some', *čoğ,* 'much', *az* 'few', see examples in (7), as well as numbers. The universal quantifier *äp* 'all' differs from the further elements in the behavior of plural (see (7)), as well as in its position at the left periphery of the noun phrase. Furthermore, this quantifier is frequently realized in the focus position (immediately preverbal) which is additional evidence of its particular status in the syntax of noun phrases, see (33).

(33) *bun-nar-i* *äp* *käs-ier-ıx*
this-PL-ACC all cut-IPFV-1.PL
'We cut them all.'

The order of these elements in the noun phrase is illustrated in (34). The universal quantifier (U) precedes the determiner (D) which precedes quantifiers/numerals (Q), that are followed by adjectives (A) and nouns (N). Interestingly, the possibility to prepose the adjective before the determiner, which is the preferred option in Turkish is just as 'not very natural' in Urum; see (35).

(34)

	U	D	Q	A	N
a.	*gör-dü-m*	*äp*	*bu*	*bayaz*	*tayuh-lar-i*
	see-PST-1.SG	all	this	white	chicken-PL-ACC
b.	*gör-dü-m*		*üč*	*bayaz*	*tayuğ-i*
	see-PST-1.SG		three	white	chicken-ACC
c.	*gör-dü-m*	*äp*	*üč*	*bayaz*	*tayuğ-i*
	see-PST-1.SG	all	three	white	chicken-ACC

(35)

a.	*gör-dü-m*	*bayaz*	*bir*	*tayu*
	see-PST-1.SG	white	one	chicken-ACC
b.	*gör-dü-m*	*bir*	*bayaz*	*tayuğ-i*
	see-PST-1.SG	one	white	chicken-ACC

'I see a white chicken.'

Number formation follows the patterns known from Turkish, as illustrated in Table 7.

1	*bir*	10	*on*	11	*on bir*
2	*iki*	20	*igirmi*	12	*on iki*
3	*üč*	30	*ottuz*	13	*on uč*
4	*dört*	40	*ğırh*	14	*on dört*
5	*beš*	50	*älli*	15	*on beš*
6	*alti*	60	*altmıš*	100	*yuz*
7	*eddi*	70	*etmıš*	200	*iki yuz*
8	*säkkiz*	80	*säksän*	1000	*bin*
9	*dokkuz*	90	*dohsan*	2000	*iki bin*

Table 7. Numbers

3.3.6. Postpositions

Postpositions are distinguished in different subclasses depending on the case marking of the postpositional complement. Some postpositions (e.g., *ič* 'in', *yan* 'beside/near', *čıh* 'out of', *üst* 'above', *dib* 'under', *ög* 'in front of', *gerı* 'behind')[5] are relational nouns and inflect like nouns: they agree with their complement in person and they are case marked; (36a).[6] The complement of these postpositions

5 The lateral regions for 'left' and 'right' are expressed with complex expressions, e.g., *pisik stol-un sol/sağ täräf-ın-dä-dır* (cat table-GEN left/right sind-POSS.3-LOC-COP) 'the cat is on the left/right side of the table'.

6 A particular postposition that we encountered several times in Urum narratives is the compound *dört-bir-yan-* (four-one-beside) 'around'.

is marked for genitive case. Some postpositions (e.g., *očüri/otturi* ‘for’) govern a dative complement; (36b). Adverbs may be modified by an ablative phrase as illustrated with a local adverb in (36c) (a further adverb frequently occurring with an ablative is *sora* ‘after’).

(36) a. genitive complement
kastrülka-nın *ič-in-da*
stew pot-GEN in-POSS.3.SG-LOC
‘in the stew pot’

b. dative complement
sän-a *očüri*
2. SG-DAT for
‘for you’

c. ablative adjunct
stol-dan *uzah-tır*
table-ABL far-COP
‘far from the table’

'The last of the Urums', 2015 Tbilisi
© Süer Eker

3.3.7. Conjunctions

Clausal embedding is mainly expressed through the several types of converbs in Turkish; see Urum examples in (22). A characteristic property of Turkic languages spoken in several Slavic environments is the frequent use of complementizers preceding the clause and governing finite verbs (see data from Gagauz in Menz 2001). A characteristic property of the Anatolian dialects of Turkish is the frequent use of *ki* (Menz 2002: 207 with reference to Gemalmaz 1978). The complementizer *ki* may occur at the beginning of the subordinate clause as in (37a) or clause internally. It is frequently used as reinforcement to other complementizers, e.g., *näsıl ki* ‘how’, *onučun ki* ‘because’, *näväh ki* ‘when’, etc. (see Johanson 1993 for the claim that the complex conjunctions of the type *onučun ki* copy the structure of the corresponding Russian conjunction *potomu što* ‘because’); see also the use of *ki* in interrogatives in (25b-c) above. A set of conjunctions is used to introduce several types of adverbial subordination; see (37b). Temporal clauses are introduced with the conjunctions *näväde* ‘when’, *nävä(h)* ‘when’, *alä* ‘until’, *kimın* ‘such as’, *näsıl* ‘when’, causal subordinate clauses with *onüčün* ‘because’ (< *on-un ičin* ‘3-GEN for’), conditional clauses with *agär* ‘if’.

(37) a. complement clause
düšün-er-ım *ki* *o* *anton-nan* *get-ti.*
think-IPFV-1.SG COMP 3.SG Anton-INSTR go-PST[3]
‘I think that he went with Antonis.’

b. adverbial subordinate clause
petros *yat-ier-di* *nävädä* *siz* *gäl-d-ız*
Petros sleep-IPFV-PST[3] when 2.PL arrive-PST-2.PL
‘Petros was sleeping, when you arrived.’

Coordinative conjunctions are the clitic *=dA* ‘CONN’ and the conjunction *ama* ‘but’; see (38a-b). The Russian loans *i* ‘and’ and *ili* ‘but’ occur frequently in the spoken language; see (38c). The connective clitic *=dA* ‘CONN’ cliticizes to the first phonological word of the last conjunct; see (38a, c). It occurs as coordinative conjunction but also as inter-sentential connective.

(38) a. conjunctive coordination
petros *äk-äjäh* *bibär,* *bän=dä* *äk-äjä-m.*
petros sow-FUT[3] piper 1.SG=and sow-FUT-1.SG
‘Petros will sow chile, and so will I.’

b. disjunctive coordination
petros *ak-m-er,* *ama* *bän* *ak-äja-m.*
Petros plant-NEG-IPFV[3] but 1.SG plant-FUT-1.SG
‘Petros is not planting, but I will plant.’

c. native and loan conjunctions
gretsia-da=da *krizis* *i* *sağ* *evropa-da=da.*
Greece-LOC=CONN crisis and whole Europe-LOC=CONN
'And there is crisis in Greece as well as in whole Europe.'

3.3.8. Particles

The sentential particles 'yes' and 'no' are *hä* (corresponding to Turkish *evet*, borrowing from Georgian) and *yoh* (Standard Turkish *hayır*).

(39) a. *o* *äv* *täzä-dır*?
3.SG house new-COP
'Is this house new?'

b. *hä,* *täzä-dır.*
yes new-COP
'Yes, it is new.'

c. *yoh,* *täzä-dägıl.*
no new-NEG.COP
'No, it is not new.'

Polar questions are formed without a question particle, i.e., the contrast between assertions and questions in (36a-b) relies on intonation. The corresponding utterance in Turkish contains a question particle, i.e., *o Tsalka'da mı*? (3.SG Tsalka-LOC Q) 'is he in Tsalka?', which is unknown in Urum.

(40) a. *o* *Tsalka-da-dır.*
3.SG Tsalka-LOC-COP
'He is in Tsalka.'

b. *o* *Tsalka-da-dır*?
3.SG Tsalka-LOC-COP
'Is he in Tsalka?

3.4. Lexicon

Urum is spoken in a multiethnic and multilingual context and this is reflected on the frequent occurrence of borrowings from several related languages. All speakers are bilingual Russian. Apart from Russian, many speakers are competent in Georgian, which is the official language of the state. The community has strong contacts to the Pontic Greek population of Georgia that is conceived as homo-ethnic. Furthermore, there is an Armenian population in the district of Tsalka and it is reported that ethnic Greeks had already contact to Armenians in Anatolia. Although these contacts promise a multitude of linguistic influences, an empirical study on the sources of the Urum vocabulary reveals that the major source of foreign elements (without distinguishing between borrowings and code-switching) in Urum is Russian (Ries et al. 2013). The study examined a total of 2550 lexical forms. Words of Greek origin (7 words; 0,3% of the examined vocabulary) are restricted to the field of religion (see some examples in Section 2.2). Georgian words (14 words; 0,5% of the vocabulary) are only present in some culturally specific fields such as 'food/drink'. There are few elements for which an Armenian origin is hypothesized (6 words; 0,2%), but not a substantial amount of loanwords from this language. The majority of loanwords (514; 20,2%) comes from Russian, which is also reflected in the spontaneous speech production; see illustrative text in Section 4. Figure 2 shows the proportions of loanwords sorted in semantic fields, according to the inventory of the WOLD project (Haspelmath and Tadmor 2009). The semantic fields on the left side of this figure, e.g., kinship terms, expressions of time, perception, and quantity or the body-part terms and the expressions of spatial relations are known to be cross-linguistically conservative. The majority of Urum words in these fields is of Turkish origin, which supports the view that Turkish is the substrate language. The fields on the right side, e.g., concepts relating to the modern world, warfare/hunting, law, house, clothing, agriculture, etc. represent semantic fields that are culture-specific and as such particularly prone to influences through language contact. In these fields we observe a strong influence of Russian, which has the role of the superstrate language in the contact situation of the Urum people.

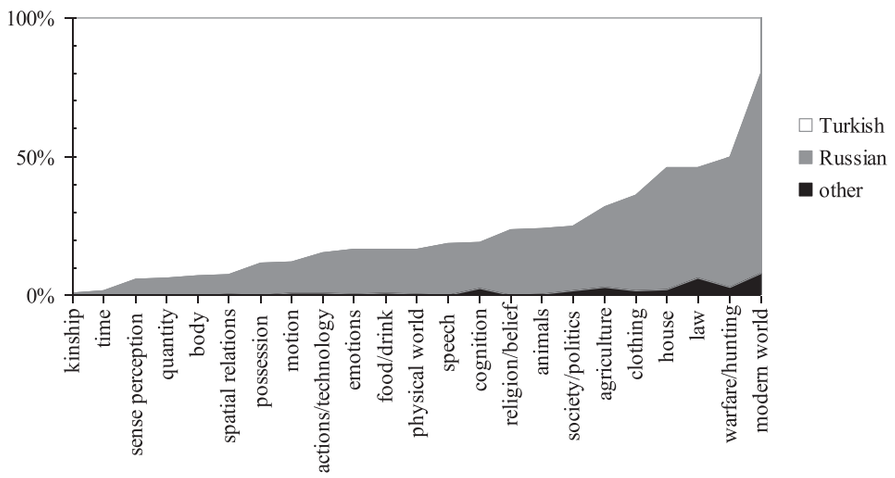

Figure 2. Proportions of lexical origin depending on semantic field

3.5. Current developments

The use of language is shrinking since the population is leaving the original settlements. As frequently observed in situations of migration to multi-ethnic environments, the use of Urum is restricted to the communication within the family, especially with the elder members. A sociolinguistic study about the choice of language carried out in January 2013 examined two crucial factors, namely age and social distance, which have a crucial role in the developments in language use (Ries and Skopeteas 2013). Sixteen native speakers were asked to judge the frequency of using Urum with several people in their environment. The questions used in these interviews had the general form: 'How often do you use Urum with X?'; speakers were instructed to judge the frequency of language choice in a scale from 1 to 7 (1=never; 7=always). The questions included four types of individuals (X): grandparents; own children; old neighbours; children of neighbours. These four types involve two factors: social distance (close vs. distant) and age (old vs. young). Speakers' judgments are averaged in Figure 3.

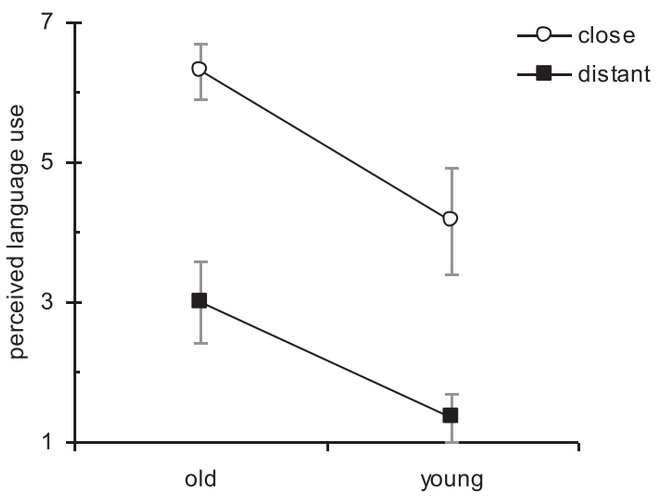

Figure 3. Speakers' intuition about language use (average intuitions of 16 speakers; collected in Tbilisi, January 2013)

The findings in Figure 3 reflect the intuition of the speakers that they use the language more frequently with older addressees (horizontal axe) and more frequently with family members ('close'). The two factors combine cumulatively, i.e., their effects are additive. The resulting pattern shows that the use of language shrinks to restricted social spaces and suggests that inter-generational transmission is endangered, since the speakers abandon using the language with their children.

4. A Sample Text

The story of their ancestors was recorded and transcribed by Violeta Moisidi in December 2010 (see Skopeteas and Moisidi 2010 for a text collection). The third line contains a word-by-word Turkish translation provided by Emrah Turan (Bielefeld University).

(41)

biz-ım	*halh*	*gäl-di*	*kavkaz-a*	*vasemnadsati*	*vektya.*
1.PL-GEN	people	come-PST[3]	Caucasus-DAT	eighteenth	century
bizim	halk	geldi	Kafkasya'ya	onsekizinci	yüzyılda

'Our people came to the Caucasus in the eighteenth century.'

(42)

gäl-dı-h,	*šindi*	*onida*	*di-ya-m-äm*	*točnii*
come-PST-1.PL	now	that	say-POT-NEG-1.SG	exactly
geldik	šimdi	onuda	diyemem	tam olarak
soči-y-a	*ya-dä*	*suhum-a,*		
Sochi-Ø-DAT	or-CONN	Sukhumi-DAT		
Soçi'ye	ya da	Sukhumi'ye		

'We came, but I couldn't say where exactly we came to Sukhumi or Sochi,'

(43)

pamoemu	*suhum-a*	*gäl-dı-h.*
probably	Sukhumi-DAT	come-PST-1.PL
muxtemelen	Sukhimi'ye	geldik.

'probably we came to Sukhumi.'

(44)

suhum-da,	*soram*	*general*	*passkeevič*	*gätır-di*	*tzalga-y-a.*
Sukhumi-LOC	then	General	Paskevich	bring-PST[3]	Tsalka-Ø-DAT
Sukhumi'de,	sonra	General	Paskevich	getirdi	Tsalka'ya

'In Sukhumi, then General Paskevich brought them in Tsalka.'

(45)

gäl-dı-lär	*tsalka-da,*	*bah-tı-lär*	*bur-da*	*var-ı-di*	*čay,*	*göl.*
come-PST-3.PL	Tsalka-LOC	look-PST-3.PL	here-LOC	EXIST-COP-PST	river	lake
Geldiler	Tsalka'ya	baktılar	burda	vardı	çay,	göl

'They came to Tsalka and saw that there is river and lake here.'

(46)

de-dı-lär	*ki*	*bur-da*	*uje*	*yaša-mah*	*olur,*
say-PST-3.PL	that	here-LOC	already	live-INF	can
dediler	ki	burda	şimdiden	yaşamak	olur,

bur-da	*äv-lär-i*	*yap-a-h,*
here-LOC	house-PL-ACC	build-OPT-1.PL
burda	evleri	yapalım

They said that it's already possible to live here, (it is possible) to build houses,

(47)

göl	*ora-dä,*	*čay*	*ora-dä,*	*yap-a-h*	*yapı-lär-i*
lake	that.place-LOC	river	that.place-LOC	build-OPT-1.PL	house-PL-ACC
göl	orada,	çay	orada,	yapak (yapalım)	yapıları

da	*yaši-ya-h*
and	live-OPT-1.PL
da	yaşıyalım

'Lake is there, river is there, let's build houses and let's live.'

(48)

elä-dän=dä	*ištem*	*gäl-dı-lär*	*beštaš-a*
that-ABL=and	so	come-PST-3.PL	Beshtasheni-DAT
Böyle	işte	geldiler	Beştaş'a

'That's how they came to Beshtasheni.'

(49)

beštaš-tan=da	*sora*	*air-län-di*	*ol-di*	*baiburt,*
Beshtasheni-ABL=CONN	after	other-INGR-PST[3]	be-PST[3]	baiburt
Beştaş'tan da	sonra	ayrıldı	oldu	Bayburt,

ol-di	*gäräk,*	*hadik-madik,*	*uje*	*o*	*göl-un*
become-PST[3]	Gäräk	Hadiq-Madik	already	that	lake-GEN
oldu	Garak,	Hadik-Madik,	çoktan	o	gölün

dörtbiryan-ın-da	*ol-di*	*o*	*yapı-lar.*
around-POSS.3.SG-LOC	be-PST[3]	that	house-PL
yanında	oldu	o	yapılar

'After Beshtasheni, it developed, it became Baiburt, it became Garak, Hadik-Madik and already around that lake became those houses.'

(50)

da	*anbelyada*	*ištem*	*göl-un*	*dörtbiryan-ın-da*	*eğıl-di*		
and	thus	so	lake-GEN	around-POSS.3-LOC	gather-PST[3]		
ve	böylece	işte	gölün	yanında	eğildi		
urum	*halh-i,*	*ištem*	*čai*	*var-ı-di,*	*šei*	*var-ı-di,*	
Urum	people-ACC	so	river	EXIST-COP-PST	something	EXIST-COP-PST	
Urum	Halkı,	işte	çay	vardı,	şey	vardı	
halh=ta	*ğal-di*						
people=CONN	stay-PST[3]						
halkta	kaldı						

'And thus Urum people were gathered around the lake, there was a river, there was something, and people stayed.'

(51)

do,	*biz*	*gäl-yan-dä,*	*ama*	*bur-da*		*yaš-ier-di,*	
before	1.PL	come-ADJR-LOC	but	here-LOC		live-1PVF-PST[3]	
önce,	biz	gelmeden,	ama	burda		yaşıyordu,	
bur-da	*var-ı-di*	*el-lär,*	*an*	*šindi*	*elä*	*er-lär*	*var,*
here-LOC	EXIST-COP-PST	stranger-PL	here	now	so	place-PL	EXIST
burda	vardı	eller,	burda	şimdi		yerler	var,
or-da	*gurǰı-lär*	*yaš-ier-di*	*alä*	*biz*	*gäl-m-äz-dän*		
there-LOC	Georgian-PL	live-IPFV-PST[3]	yet	1.PL	come-NEG-AOR-1.PL-ABL		
orda	Gürcüler	yaşıyordu	hala	biz	gelmezden		
bur-ya,	*bur-da*	*gurǰu-lär*	*var-ı-di*				
here-DAT	here-LOC	Georgian-PL	EXIST-COP-PST				
buraya,	burda	Gürcüler	vardı				

'In the old time, before our coming, they were living… there were strangers here, now there are such places, Georgians was living there before we came here, there were Georgians here.'

(52)

er-lär-i=da	*alä,*	*šindi*	*get-sä-h*	*gör-sä-h,*
place-PL-ACC=CONN	yet	now	go-COND-1.PL	see-COND-1.PL
yerleri ve	hala	şimdi	gitsek	görsek

'If we go now and see those places,'

(53)

gäl-sın-när	*gör-sä-d-em*	*o*	*er-lär-i=da*
come-2.SG=3.PL	show-COND-PST-1.SG	this	place-PL-ACC=CONN
gelsinler	gösterecem	o	yerleri de

'Let them come and I could show them those places.'

(54)

yapı-lar-ın	*er-lär-i*	*ğan-ıl-ier*
house-PL-GEN	place-PL-POSS.3.SG	notice-PASS-IPFV[3]
Yapıların	yerleri	fark edilebilir

'Places of houses are noticeable.'

(55)

bur-da	*biz (mm)*	*daš-ta*	*bul-du-h*	*gürǰüǰä*	*yazıli*
here-LOC	1.PL (mm)	stone-LOC	find-PST-1.PL	Georgian-DAT	written
Burda	biz	taşta	bulduk	Gürcüce	yazılmış
šei	*et-mä-y-a,*	*bur-da*	*gürǰı-lär*	*yaš-ier-dı-lär*	
something	make-INF-Ø-DAT	this.place-DAT	Georgian-PL	live-IPFV-PST-3.PL	
şeyi	etmeye,	burda	Gürcüler	yaşıyordular	

'Here we found something written on a stone in Georgian, here were living Georgians.'

(56)

sora	*bur-dan*	*gurǰü-lär*	*get-tı-lär,*	*biz*	*gäl-dı-h*	*bur-da*
then	here-ABL	Georgian-PL	go-PST-3.PL	1.PL	come-PST-1.PL	here-LOC
sonra	burdan	Gürcüler	gittiler,	biz	geldik	buraya

'Then Georgians left from here, we stayed here.

(57)

an	*belädа*	*äl-d-ıh*	*čıh-t-ıh*	*ištem*	*beštaš-a,*
thus	so	come-PST-1.PL	exit-PST-1.PL	so	Beshtasheni-DAT
_	böylece	geldik	çıktık	işte	Beştaş' a
da	*šindi-adä*	*yaš-ier-ıh*			
CONN	now-until	live-IPFV-1.PL			
da	şimdi değin	yaşıyoruz.			

'Thus we came to Beshtasheni and live till now.'

Tsalka, Dashbashi church in winter © georgiantour

Bibliography

Altınkaynak, Erdoğan (2005). *Ortodoks Türkler Urumlar*. Ankara: ÜBL Yayıncılık.

Bittricher, M., Franke, J., Mende, E. und M. Schulz (2011). "Der Einfluss von Numeralia auf den Numerus der kaukasischen-Sprache Urum". In Skopeteas, S. (Hg.), *Studies on Urum 1, MA-Course Proceedings.* Bielefeld: Faculty of Linguistics and Literary Studies, University of Bielefeld, 1-4.

Böhm, Stefanie (2013). *Differenzielle Objektmarkierung im Türkischen und Urum*. Yüksek Lisans Tezi, Bielefeld University.

Brendemoen, Bernt (1998). "Turkish dialects". In Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.), *The Turkic languages*. London: Routledge, 236-241.

Enç, M. (1991). "The semantics of specificity". *Linguistic Inquiry* 22.1, 1-25.

Erdal, Marcel (2004). *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Erguvanlı, Eser Emine (1984). *The function of word order in Turkish Grammar*. Berkeley: University of California Press.

Fonton, Félix (1840). *La Russie dans l'Asie mineure, ou campagnes du Maréchal Paskevitch en 1828 et 1829, précédées d'un tableau du caucase*. Paris.

Garkavets, Aleksandr (2000). *Urumskiy Slovnik*. Alma-Ata: Baur.

Gemalmaz, Efrasiyap (1978). [1995] *Erzurum ili ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük ve Dizinler)*, Vol. I-III. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Göksel, Aslı and Celia Kerslake (2005). *Turkish: a comprehensive grammar.* London: Routledge.

Haspelmath, Martin/Tadmor, Uri (eds.) (2009). *Loanwords in the World's languages: A Comparative Handbook.* Berlin: Mouton De Gruyter.

Höfler, Concha Maria (2011). *Georgische Griechen – griechische Georgier? Zur Identität der Urum-Kommunikationsgemeinschaft Georgiens.* MA thesis, Europa Universität Viadrina, Frankfurt/Oder.

Johanson, Lars (1993). "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen". *Journal of Turcology* 1, 213-267.

Johanson, Lars (1998). "The structure of Turkic". In Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.), *The Turkic languages*. London: Routledge, 30-66.

Kalayci, Ünal (2008). "Gürcistan'ın Tsalka (Parmaksiz) Rayonunda Yaşayan Urum Türklerinin Dil Ürünlerinden Örnekler". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 1.1: 143-161.

Karagyosov, Pavlos A. (2006). "Religiya". In: Karagyosov, Pavlos (ed.): *Greki Tsalki*. Tbilisi, 93-107.

Karahan, Leylâ (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2004). "Ukrayna'daki Urum Türkleri ve Folkloru". *Millî Folklor* 61: 58-67.

Kock Kobaidze, Manana (2001). "Mother tongue and language use in Armenian and Russian schools in Georgia". *Working Papers* 48, Lund University, Dept. of Linguistics, 149-162.

Kolossov, Vladimir, Tamara Galkina and Alexei Krindatch (1998). *Les Grecs du sud de la Russie et du Caucase: Peuplement, répartition, territorialité*. In: Michel Bruneau (ed.), 91–111.

Kural, Murat (2002). *Properties of scrambling in Turkish*. Unpublished Ms., UCLA.

Lewis, M. Paul (ed.) (2009). *Ethnologue: Languages of the World* (sixteenth edition). Dallas, Tex.: SIL International. (Online version)

Menz, Astrid (1999). *Gagausische Syntax: Eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Menz, Astrid (2001). "Gagauz right-branching propositions introduced by the element *ani"*. *Turkic Languages* 5, 234-244.

Menz, Astrid (2002). "The dialects of Erzurum: Some remarks on adverbial clauses". *Turkic Languages* 6, 199-214.

National Statistics Office of Georgia (2011). *2010 Statistical Yearbook of Georgia.* Tbilisi.

Öztopçu, Kurtuluş, Abuov, Zhoumagaly, Kambarov, Nasir, and Azemoun, Youssef (1999). *Dictionary of the Turkic Languages*. London: Routledge.

Podolsky, Baruch (1986). "Notes on the Urum language". *Mediterranean Language Review* 2: 99-112.

Ries, Veronika and Skopeteas, Stavros (2013). *Language situation and language choice in indigenous communities*. Ms., Bielefeld University.

Ries, Veronika, Skopeteas, Stavros, Turan, Emrah, and Nahrmann, Kristin (2013). "Discovering the prehistory of multilingual situations in the lexicon: An empirical study on the Caucasian Urum vocabulary". *Linguistic Online* (to appear).

Schöning, Claus (1998). "Azerbaijanian". In Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.), *The Turkic Languages*. London: Routledge, 248-260.

Schüler, Martina (2013). "Einfluss von Belebtheit und Quantifikation auf die nominale Pluralmarkierung in Urum". *Studien zur Allgemeinen Sprachwissenschaft* 3, 1-13.

Sella-Mazi, Eleni and Moisidi, Violeta (2011). *Sociolinguistic study on the areas of use of Urum and the attitude of the speakers towards the language* [in Greek]. (Working papers of the Urum documentation project). Bielefeld: University of Bielefeld (online available at http://urum.lili.uni-bielefeld.de/).

Sideri, Eleni (2006). *The Greeks of the former Soviet Republic of Georgia: Memories and Practices of Diaspora.* Doktora tezi, School of Oriental and African Studies, University of London, London.

Skopeteas, Stavros and Moisidi, Violeta (2011). *Texts: Urum Narrative Collection* (Working papers of the Urum documentation project). Bielefeld: University of Bielefeld (online available at http://urum.lili.uni-bielefeld.de/).

Skopeteas, Stavros, Moisidi, Violeta, Sella-Mazi, Eleni, Yordanoglu, Efy (2011). *Urum Basic Lexicon* (Working papers of the Urum documentation project). Bielefeld: University of Bielefeld (online available at http://urum.lili.uni-bielefeld.de/).

Uyanık, Osman (2010). "Urum Türkçesinin Türk Dili Sınıflandırmalarındaki Yeri". *Türkiyat Araştırması Dergisi* 27: 45-56.

Verhoeven, Elisabeth (2011). "Vowel harmony and noun inflection in Caucasian Urum". *Manuscript of the Urum documentation project*, University of Bremen.

Verhoeven, Elisabeth, Violeta Moisidi & Efy Yordanoglu (2011). "Sentences: Urum basic structures". *Working papers of the Urum documentation project*. Bremen: University of Bremen (online available at http://urum.lili.uni-bielefeld.de/).

Wheatley, Jonathan (2006). "Defusing conflict in Tsalka district of Georgia: migration, international intervention and the role of the state". *Working Papers 36* (European Centre for Minority Issues).

Zimmer, Karl and Orhan Orgun (1992). "Turkish". *Journal of the Phonetic Association* 22.1/2: 43-45.

Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ II B
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES II B

ÖRNEK ÇALIŞMALAR
CASE STUDIES

Majority of natural human languages existing in the world, each of which is a reflection of the cultural, social, linguistic and cognitive creativity of the human mind and of mankind, are at the verge of extinction due to the processes of globalization, neo-colonialism and repressive politics resulting in the domination of economically powerful languages over others. UNESCO studies show that a considerable number of languages spoken in the world are in danger of becoming extinct by the end of the twenty first century. Many Turkic languages, especially those with limited numbers of speakers and few or no attempts to document and to preserve them are endangered or moribund.

The project *Endangered Turkic Languages* contributes to the efforts of the international scientific community aimed at documentation and preservation of endangered Turkic languages. Its goals are to raise or strengthen public awareness of this situation, to define Turkic endangered linguistic varieties, to describe their present sociolinguistic situation and the state of their research, to indicate ways and methodologies of language documentation and preservation, and to instigate further discussions and joint studies that should take into account the previous work on these varieties.

The first result of the project are these four volumes written by well-known general linguists and Turcologists from different countries who contributed their articles devoted to endangered Turkic languages.

Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk

It is a unique edition uniting, for the first time in Turcology studies, chapters devoted to theoretical issues of language endangerment, language politics, with language classification chapters that present the linguistic situation in different parts of the Turkic world and describe each Turkic endangered language individually with unprecedented completeness. Some examples of linguistic research based on material of Turkic endangered languages conclude this edition. The present edition...can be rightfully defined as an encyclopedia of Turkic endangered languages.

Irina Nevskaya & Marcel Erdal

Takım Numarası: 978-9944-237-47-5 (Tk.)
ISBN 978-9944-237-52-9